شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى

2

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى

ئىككىنچى كىتاب

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر
تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن تۈزۈلدى

تەرجىمە تىلغۇچىلار: قاسىم ئارىش، ئەبەيدۇللا باسىت

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرلىرى: ۋەلى، ھەنىپە ئابدۇللا
مەسئۇل كوررېكتورى: رەيھانگۇل

شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى (2)
شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى
ئورنى تەرىپىدىن تۈزۈلدى
تەرجىمە قىلغۇچىلار: قاسىم ئارىش، ئەبەيدۇللا باسىت
تەرجىمە تەھرىرى: تۈرسۈن پالتا

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلىدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنخۇڭ كوچىسى №54)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلىدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتر 1/32
باسما تاۋىقى: 24 قىستۇرما ۋاراقى: 4
1992 - يىل 5 - ئاي 1 - نەشرى
1992 - يىل 5 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1,200 — 1
ISBN7-228-01291-7/K·111
باھاسى: 5.60 يۈەن

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن چارروسىيىنىڭ شىنجاڭغا يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تاجاۋۇز قىلىشى 1

1 - بۆلۈم ئەپيۇن ئۇرۇشى — جۇڭگو يېقىنقىي زامان تارىخىنىڭ باشلىنىشى 1

2 - بۆلۈم چارروسىيىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى رايونلىرىدا يېڭى سىبىرىيە قورغىنى لىنىيىسى بىلەن ئالاتاۋ ئوبلاستىنى زورمۇزور قۇرۇشى 11

3 - بۆلۈم چارروسىيىنىڭ مەملىكىتىمىز زېمىنىنى يالماپ يۇتۇۋېلىش مەقسىتىدە ئېلىپ بارغان جاسۇسلۇق ۋە ئاخباراتچىلىق ھەرىكەتلىرى 23

4 - بۆلۈم شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى بىرىنچى تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامە — «جۇڭگو - روسىيە ئىلى - تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى 33

5 - بۆلۈم 1855 - يىلدىكى چۆچەكتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چارروسىيە سودا بازىرىغا ئوت قويۇش كۈرىشى 44

ئىككىنچى باب قوقان خانلىقىنىڭ قوللىشى ئاستىدىكى خوجىلار قالدۇقلىرىنىڭ توپلىشى 60

1 - بۆلۈم 1847 - يىلدىكى يەتتە خوجا توپىلىڭى 60
2 - بۆلۈم 1857 - يىلدىكى ۋەلىخان تۆرە توپىلىڭى 72
ئۇچىنچى باب 1860 - يىلدىكى «جۇڭگو - روسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى» ۋە 1864 - يىلدىكى «جۇڭگو - روسىيە غەربىي شىمال چېگرىسىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى ... 93
1 - بۆلۈم 1860 - يىلدىكى «جۇڭگو - روسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى 93
2 - بۆلۈم 1864 - يىلى چارروسىيىنىڭ «جۇڭگو - روسىيە غەربىي شىمال چېگرىسىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامىسىنىڭ خاتىرىسى» نى مەجبۇرىي ئىمزالىتىش ئارقىلىق مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىن 440 مىڭ كۋادرات كىلومېتر زېمىننىنى ئىشغال قىلىۋېلىشى 109
3 - بۆلۈم چارروسىيىنىڭ چېگرا بەلگىسى ئورنىتىش، ئوبا ياساش ئارقىلىق يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تاجاۋۇزچىلىق قىلىپ جۇڭگو زېمىننى بېسۋېلىشى ... 145
4 - بۆلۈم شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چارروسىيىگە قارشى كۈرىشى 153
تۆتىنچى باب XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىنجاڭدا يۈز بەرگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشى 164
1 - بۆلۈم جاھانگىرلار بىلەن فېئودالىزمنىڭ قوش زۇلمىغا ئۇچرىغان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى 164
2 - بۆلۈم 1857 - يىلدىكى كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭى ... 183
3 - بۆلۈم 1864 - يىلى شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا يۈز بەرگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار

ئۇرۇشى 195
4 - بۆلۈم فېئودال - بەگلەرنىڭ ھوقۇق تارتۇۋلىش
ھەرىكىتى ۋە بىر نەچچە يەرلىك فېئودالىق تەپرىقىچى
ھاكىمىيەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى 224
بەشىنچى باب قوقان ھەربىي ئەمەلدارى ياقۇپبەگنىڭ ۋە
چارروسىيىنىڭ شىنجاڭغا ئىلگىرى - ئاخىر تاجاۋۇز
قىلىپ كىرىشى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ
تاجاۋۇزچىلىققا، قوللۇققا قارشى كۈرەشلىرى 240
1 - بۆلۈم قوقان ھەربىي ئەمەلدارى ياقۇپبەگنىڭ
شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى 240
2 - بۆلۈم چارروسىيىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ زېمىنى ئىلىنى
بېسىۋېلىشى 259
3 - بۆلۈم ئەنگلىيە ۋە چارروسىيىلەرنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ
شىنجاڭ رايونىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا تاجاۋۇز قىلىشى
ۋە ئۇنى تالىشىشى 282
4 - بۆلۈم چارروسىيىنىڭ ئىلى دېكى مۇستەملىكىچىلىك
ھۆكۈمرانلىقى 293
5 - بۆلۈم ياقۇپبەگ باندىتلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى
ۋە ئۇرۇمچى رايونىدىكى زوراۋانلىقى 307
6 - بۆلۈم شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ
ئىشغالىيەتچىلىككە ۋە قوللۇققا قارشى كۈرىشى 317
ئالتىنچى باب جەڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى
قايتۇرۇۋېلىش يولىدىكى ھەققانىي كۈرىشى 327
1 - بۆلۈم چېگرا مۇداپىئەسى تەرەپدارلىرى بىلەن دېڭىز
مۇداپىئەسى تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تالاش -
تارتىشلار ۋە چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ
ئىچكىرىدىن چىقىشى 327
2 - بۆلۈم ياقۇپبەگ تاجاۋۇزچىلىرىنى قوغلاپ چىقىرىش

يولىدىكى شىنجاڭ ئۇرۇشى 338
3 - بۆلۈم روسىيە، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىش سۇيىقەستى ۋە ئۇنىڭ بەربات بولۇشى 364
4 - بۆلۈم ئىلىنى قايتۇروپ ئېلىش توغرىسىدىكى بىرىنچى قېتىملىق جۇڭگو - روسىيە سۆھبىتى 376
5 - بۆلۈم ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ھەققىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق جۇڭگو - روسىيە سۆھبىتى، «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى 396
6 - بۆلۈم «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ تەڭ ھوقۇقسىزلىق خۇسۇسىيىتى ۋە ئۇ پەيدا قىلغان ئېغىر ئاقىۋەتلەر 412
يەتتىنچى باب شىنجاڭ قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەسىس قىلغان مەمۇرىي مۇئەسسەسىلەر 433
1 - بۆلۈم قېپقالغان مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش جۇڭخۇقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ خىزمەت ھوقۇقى 433
2 - بۆلۈم شىنجاڭنىڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشى 451
3 - بۆلۈم ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىنكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى 461
سەككىزىنچى باب روسىيە ۋە ئەنگلىيىنىڭ قانۇنسىزلىق

قىلىپ جۇڭگونىڭ پامىر رايونىنى ئۆز ئالدىغا - 2
بۆلۈۋېلىشى 483
1 - بۆلۈم چارروسىيەنىڭ ئېلىمىزنىڭ پامىر رايونىنى
قورالىق بېسۋېلىشى 483
2 - بۆلۈم جۇڭگو بىلەن روسىيەنىڭ پامىر مەسىلىسى
مەقسەتكى سۆھبىتى 501
3 - بۆلۈم روسىيە بىلەن ئەنگلىيەنىڭ تىل بىرىكتۈرۈپ
جۇڭگونىڭ پامىرىنى بۆلۈشۈۋېلىشى 517
4 - بۆلۈم جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگونى بۆلۈشۈۋېلىش
غالجىرلىقى ۋە جۇڭگو خەلقىنىڭ ئۇنىڭغا قارشى
ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى 527
توققۇزىنچى باب بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىلغان ئىنقىلابىي
ھەرىكەتنىڭ شىنجاڭدىكى غەلىبىسى ۋە مەغلۇبىيىتى... 550
1 - بۆلۈم XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى شىنجاڭنىڭ
ئىنقىلابىي ۋەزىيىتى ۋە ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنىڭ
شىنجاڭدىكى پائالىيىتى 550
2 - بۆلۈم بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىلغان ئۇرۇمچى، ئىلى
قوزغىلىڭى، ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ... 570
3 - بۆلۈم ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىلەن چىڭ سۇلالىسى
قوشۇنى ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇش ۋە ئۇلارنىڭ
سۇلھە قىلىشى، شىنجاڭدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابىي
ھەرىكىتىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى 588
ئونىنچى باب ياڭ زىڭشىننىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقى
ۋە شىنجاڭدىكى ھەربىي مىللەت خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە
قېيىودالىزمغا قارشى كۈرىشى 612
1 - بۆلۈم ياڭ زىڭشىن ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنىڭ
قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقى ... 612

2 – بۆلۈم قۇمۇل، تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە ئىلى دېڭى شىبە خەلقىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى كۈرىشى ... 635
3 – بۆلۈم جاھانگىرلىكنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشىنى جىددىيلەشتۈرۈشى، شىنجاڭنىڭ تېخىمۇ بەك يېرىم مۇستەملىكىگە ئايلىنىپ قېلىشى 654
4 – بۆلۈم شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرەشلىرى 713
5 – بۆلۈم جۇڭگونىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابى ھارپىسىدىكى شىنجاڭ 728
چوڭ ۋەقەلەر يىلنامىسى 742

بىرىنچى باب

ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن چارروسىيىنىڭ شىنجاڭغا يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تاجاۋۇز قىلىشى

1 - بۆلۈم ئەپيۇن ئۇرۇشى — جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىنىڭ باشلىنىشى

جۇڭگو ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى مۇستەقىل فېئودالليق دۆلەت ئىدى. فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا كاپىتالىزم بىخلىرى ئۆسۈۋاتقان، بىر قىسىم چېگرا رايونلاردا فېئودالىزمدىن ئىلگىرىكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيە يەنىلا ساقلىنىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن پۈتكۈل مەملىكەت مىقياسىدىكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي قۇرۇلمىدىن قارىغاندا، ئاساسەن، ئۇششاق دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بىلەن ئائىلە قول سانائىتى ئۆزئارا بىرلەشكەن، ئۆز - ئۆزىنى قامدايدىغان ناتۇرال ئىگىلىك يەنىلا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى. شۇ چاغدىكى ئاساسلىق ئىجتىمائىي زىددىيەت پومېشچىكلار سىنىپىي بىلەن دېھقانلار سىنىپىي ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى جۇڭگو، XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدىن باشلاپلا چۈشكۈنلىشىش يولىغا مېڭىپ، ئەپيۇن ئۇرۇشى ھارپىسىغا قەدەر ناھايىتى زور، ئەمما چېرىك

لەشكەن فېئودالللىق دۆلەتكە ئايلانىدى. يەر ۋە ئىجتىمائىي بايلىق كۈنساناپ ئاز سانلىق ئاقسۆڭەك، بيۇروكرات، پومېشچىك ۋە چوڭ سودىگەرلەرنىڭ قولىغا توپلانغانىدى. سياسىي جەھەتتىكى چىرىكلىشىش، ھەربىي ھازىرلىقلار جەھەتتىكى ئاجىزلىق، مالىيە جەھەتتىكى نامراتلىق بارغانسېرى روشەنلەشمەكتە ئىدى. كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىۋاتقان ئىقتىسادىي ئېكسپلاتاتسىيىگە ۋە سياسىي زۇلۇمغا ئۇچراۋاتقان كەڭ دېھقانلار ۋە قول سانائەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشى بارغانسېرى يامانلىشىپ، سىنىپىي زىددىيەت كەسكىنلەشكەنىدى. XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، شىمالدا بەيلىيەنجياۋنى، جەنۇبتا تىيەندىخۇينى ئاساس قىلىپ، ئىلگىرى - ئاخىر بىرقانچە قېتىم كەڭ كۆلەمدە كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئۇزلۇكسىز ئېغىر زەربە بېرىپ، پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاساسىنى تەۋرىتىۋەتتى.

چىڭ سۇلالىسى تەدرىجىي چۈشكۈنلىشىۋاتقان دەل مۇشۇ پەيتتە، ئەنگلىيە رونياق تېپىپ دۇنيا بويىچە ئەڭ قۇدرەتلىك كاپىتالىستىك دۆلەتكە ئايلانغانىدى. ئەنگلىيە كاپىتالىزمىنىڭ تېز سۈرئەتتە راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، 1825 - يىلى دۇنيا كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا تۇنجى ئىقتىسادىي كرىزىس پارتلىدى. ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسى، بۇ كرىزىستىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بىر تەرەپتىن، ئىچكى جەھەتتە ئىشچىلار سىنىپىغا بولغان ئېكسپلاتاتسىيىسىنى كۈچەيتسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇرۇش ئارقىلىق تېخىمۇ چوڭ، تېخىمۇ كۆپ تاۋار بازارلىرى ۋە خام ئەشيا بازارلىرىنى تالان - تاراج قىلىش قارارىغا كەلدى. بارلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىپ ئىنتايىن كۆپ بايلىق تالان - تاراج قىلىش — كاپىتالىزمنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە راۋاجلىنىش ئاساسى. خۇددى لېنىن ئېيتقاندەك، «كاپىتالىزم ئەگەر، ھەمىشە

ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى كېڭەيتمىسە، يېڭى يەرلەرنى ئاچمىسا، ھەمدە غەيرىي كاپىتالىستىك قەدىمىي دۆلەتلەرنى دۇنيانىڭ ئىقتىسادىي قاينىمىغا ئېلىپ كىرمىسە، مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ ۋە راۋاجلىنالمايدۇ»①. شۇڭا يېرى كەڭ، بايلىقى مول، نوپۇسى كۆپ، ئۆزى ناھايىتى چوڭ، لېكىن ئاجىز بولغان جۇڭگو ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئامېرىكا، روسىيە قاتارلىق كاپىتالىستىك كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ تالان - تاراج ئوبيېكتى بولۇپ قالدى.

ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن بۇرۇنلا، ئەنگلىيە جۇڭگوغا تاۋار ئېكسپورت قىلاتتى، لېكىن ئەنگلىيە تاۋارلىرى ئۆزىنى ئۆزى قامدايدىغان ناتۇرال ئىگىلىك ئاساس قىلىنغان جۇڭگودا كۆپ بازار تاپالمىدى، چۈنكى «دېھقانلار ئۆزلىرىگە ئېھتىياجلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىلا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن قالماي، بەلكى ئۆزلىرىگە ئېھتىياجلىق قول سانائىتى بۇيۇملىرىنىڭ كۆپ قىسمىنىمۇ ئىشلەپچىقىراتتى»②. تاۋار ئېكسپورتىدىن نەپ ئالالمىغان ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسى جۇڭگونىڭ دەرۋازىسىنى ئەپيۇن ئارقىلىق ئېچىش قارارىغا كەلدى. ئەپيۇن سودىسى بىرخىل ئىپتىدائىي تالان - تاراج خاراكتېرىدىكى سودا بولۇپ، ئۇ، ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسىنى غايەت زور پايدىغا ئىگە قىلدى، جۇڭگونىڭ كۈمۈشلىرىنى سىرتقا كۆپلەپ ئاققۇزۇۋەتتى، جۇڭگو خەلقىنىڭ تەن ساغلامـ لىقىغا ئېغىر دەرىجىدە زىيان يەتكۈزۈپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى تېخىمۇ نامراتلاشتۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيىسىنى تېخىمۇ خورۇتۇۋەتتى،

---

① «روسىيىدە كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىشى»، «لېنىن ئەسەرلىرى»، جەنۇبـ چە نەشرى، 3 - توم، 545 - بەت.

② «جۇڭگو ئىنقىلابىي ۋە جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى»، «ماۋزېدۇڭ تالانلانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم، 543 - 544 - بەتلەر.

ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ پارازىتلىشىشى ۋە چىرىكلىشىشىنى تېخىمۇ كۈچەيتەتتى.

كاپىتالىستىك كۈچلۈك دۆلەتلەر پەسكەش ئەپيۇن سودىسىنى مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي جەنۇبىي دېڭىز ياقىسى رايونىدا ئېلىپ بېرىپلا قالماستىن، بەلكى غەربىي شىمال چېگرا رايونىدىكى شىنجاڭنىمۇ بوش قويمىدى. ئەنگلىيە بىلەن روسىيە ئەپيۇنىنى قوشنا ئەللەر ۋە رايونلار ئارقىلىق شىنجاڭغا ئېلىپ كىردى.

شىنجاڭغا ئەپيۇن كىرگۈزگەن باش جىنايەتچى ئەنگلىيە، ئاساسىي جىنايەتچى چارروسىيە بولدى. ئەنگلىيە شىنجاڭغا كەشمىر، بەدەخشان، ھىندىستان ۋە قوقان قاتارلىق ئەللەر ۋە رايونلار ئارقىلىق كۆپ مىقداردا ئەپيۇن كىرگۈزدى؛ چارروسىيە شىنجاڭغا ئەپيۇن كىرگۈزۈشتە تېخىمۇ مەككارلىق ۋە تېخىمۇ يوشۇرۇن ۋاستىلەرنى قوللىنىپ ئۆزىنىڭ سودا چوپقەتلىرىدىن بولغان قوقان سودىگەرلىرىدىن پايدىلاندى. XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، روسىيە سودىگەرلىرى ھەمىشە قوقان سودىگەرلىرى ئارقىلىق ياكى ئوتتۇرا ئاسىيالىق سودىگەر قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، شىنجاڭغا تاۋار مال كىرگۈزۈپ كەلگەنىدى، بولۇپمۇ چاقتۇدىكى سودا روسىيىنىڭ بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن بىرقانچە قېتىم ئۈزۈلۈپ قالغان مەزگىللەردە تېخىمۇ شۇنداق بولدى. XIX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جەنۇبىي شىنجاڭدا قوقان سودىگەرلىرىنىڭ ئەپيۇنلىرىنى كۆپ قېتىم قولغا چۈشۈردى. ئۇنىڭ ئىچىدە بىر قىسىم ئەپيۇن چارروسىيىنىڭ ئىدى. چارروسىيە قوقان سودىگەرلىرىدىن پايدىلانغاندىن باشقا، ئەپيۇننى شىنجاڭغا سىمىپىلاتىسكى ئارقىلىقمۇ بۇۋاستە كىرگۈزگەنىدى*.

---

* ناروگىنىسكى: «يېراق شەرقتىكى خەلقلارا مۇناسىۋەت تارىخى» 1- توم، 122 - بەت.

XIX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ئەپيۇننىڭ كىرىشى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىغا خەۋپ يەتكۈزۈشكە باشلىدى، ھاكىمىيەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئەپيۇننى مەنئىي قىلىش تەلىپى كۈندىن - كۈنگە كۈچەيدى، شۇڭا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەپيۇننى مەنئىي قىلىش قارارىغا كەلدى. 1839 - يىل 6 - ئايدا، خان مۇپەتتىش لىن زېشۈي گۈاڭجۇنىڭ خۇمېن دېگەن يېرىدە قولغا چۈشۈرگەن 2 مىليون 376 مىڭ جىڭدىن ئوشۇق ئەپيۇننى كۆيدۈرۈپ تاشلىدى؛ چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئەپيۇننى مەنئىي قىلىشنىڭ 39 ماددىلىق نىزامنامىسىنى تۈزۈپ چىقتى، شۇنىڭ بىلەن ئەپيۇننى مەنئىي قىلىش كۈرشى بىر مەھەل زور غەلىبىگە ئېرىشتى. مەملىكەت بويىچە ئەپيۇننى مەنئىي قىلىش دولقۇنى داۋامىدا شىنجاڭ رايونىدىمۇ ئەپيۇننى مەنئىي قىلىش تەدبىرلىرى قوللىنىلدى. 1839- يىل 10- ئايدا داۋگۋاڭ خان «ئەپيۇننىڭ زەھىرى كەڭ تارقىلىپ، تاكى شىنجاڭ قاتارلىق جايلارغىمۇ يېتىپ بارغان» لەتمىنى نەزەردە تۇتۇپ، «شىنجاڭ جياڭجۈنى زەڭگى، مەسلىھەتچى ئامبال، خان ئامبال، ئاغلاقچى ئامبال قاتارلىق ئامبالللارغا يارلىق چۈشۈرۈپ سىپاھ قازى بەگلەرنى ھەمدە ئۇيغۇر بەگلىرىنى سۈيلەپ ۋە ئۇلارغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئۆزلىرى تۇرغان يەردە دائىم قاتتىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشنى، خىلاپلىق قىلغۇچىلار كۆرۈلسە، جەزمەن جازالاش، بۇ ئىشقا ھەرگىز سەل قارىماسلىقى»* نى ئۇقتۇرغان. مانا ئۇ ئەپيۇن زەھەرىنىڭ تىنچانىشان تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى

* «چىڭ شۇەنزۇڭ ھەققىدە خاتىرىلەر»، 326 - جىلد، 29-، 30- بەت.
ئىلاۋە: چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھۇججەت — ماتېرىياللاردا، «回» سۆزى بەزىدە خۇيزۇلارنى، بەزىدە ئۇمۇمەن ئىسلام دىنىدىكى خۇيزۇ ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنى كۆرسىتەتتى؛ بۇنى پەرقلەندۈرۈپ ئىشلىتىش ئۈچۈن، بەزىدە ئۇيغۇرلار «回» دەپ قوللىنىلدى. كېيىنكى بابلاردا بۇ ھەقتە ئايرىم ئىزاھ بېرىلمەيدۇ.

شەھەر ـ جەڭ، يېزىلارغا قەدەر كەڭ تارقالغانلىقىدىن ئىبارەت ئىغىر ۋەزىيەتنى ئەكىس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. 1840- يىل 3- ئاينىڭ 18 ـ كۈنى شىنجاڭدا تۇرۇلغان ئەپيۇننى مەنئى قىلىش نىزامنامىسىدە: «چەت ئەل» سودىگەرلىرى ئەگەر چېگرىدىن ئەپيۇن ئەكىرىپ ساتسا كاللىسى ئېلىنىدۇ؛ سۇرگۈن قىلىنغان جىنايەتچىلەر (شىنجاڭغا سۇرگۈن قىلىنغان جىنايەتچىلەر بولۇپ، بۇ يەردە جازا مۇددىتى توشۇپ پۇقراغا ئايلانغانلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، ئەگەر ئەپيۇنخانا ئاچسا، ئەپيۇن ساتسا، ئەپيۇن چېكىش چىلىمى ياسىسا، ئەپيۇن تېرىسا، جىنايىتى ئىغىرلىرىنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ؛ چېگرا تەكشۈرۈش كۈچەيتىلىدۇ. چەت ئەلدىن كەلتۈرۈلگەن ماللارنىڭ ئارىسىغا ئەپيۇننى يوشۇرۇپ ئەكىرىشىگە يول قويۇلمايدۇ؛ چېگرا رايونلاردا ئەپيۇن تېرىماسلىق توغرىسىدا تېل خەت ئېلىنىدۇ؛ جايلاردا باۋجىيا (كېپىللىك) تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ھەر ئون ئۆيگە بىر باشلىق، ھەر ئون سودا دۇكىنىغا بىر دۇكان باشلىقى قويۇلۇپ، ئۇلارغا ئۆزئارا بىر ـ بىرىنىڭ پاش قىلىش تاپشۇرۇلىدۇ»، دەپ بەلگىلەنگەن*.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەپيۇن كىرگۈزۈشنى مەنئى قىلىش توغرىسىدا قايتا ـ قايتا پەرمان چىقارغان بولسىمۇ، چارروسىيە بىلەن بۇنگلىيە جۇڭگونىڭ ئەمەلىي ـ پەرمانلىرىغا قىلچە پەرۋا قىلمايدۇ، ئەپيۇن ئەكىسچىلىكى بىلەن داۋاملاشتى شۇغۇللاندى. چارروسىيە سودىگەرلىرى ئىنتايىن مەككارلىق ۋاستىلىرىنى ئىشقا سالغان بولسىمۇ، جۇڭگو خەلقى يەنىلا بۇ مەككارلارنىڭ قۇيرۇقىدىن تۇتۇۋالدى. 1839 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1840 ـ يىلىنىڭ باشلىرىغىچە، پەقەت يەكەن رايونىدىلا ئەنگلىيە ۋە روسىيىنىڭ كەشمىر، بەدەخشان، ھىندىستان، قوقان قاتارلىق يەرلەر ۋە يەرلىك سودىگەرلەر ئارقىلىق ئەكىرىـ

* «چىڭ شۇەنزۇڭ مەقسەد خاتىرىلەر»، 331 ـ جىلد، 10 ـ 11 ـ بەتلەر.

گەن 97 مىڭ 979 سەر ئەپيۇنى تەكشۈرۈپ تېپىلدى. 1841-يىلى، جەنۇبىي شىنجاڭدا يەنە قوقان سودىگەرلىرى ئېلىپ كىرگەن 4800 سەر ئەپيۇن تەكشۈرۈپ قولغا چۈشۈرۈلدى. شۇنىڭ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ پەقەت چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمەت ھۇججەتلىرىدىلا خاتىرىلەنگەن قىسمى. بۇ ھال ئەپيۇن ئەتكەسچىلىكىنىڭ شىنجاڭدىمۇ ئېغىر بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. XIX ئەسىرنىڭ 30 يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، كورلا، قاراشەھەر، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق شەھەر - بازارلاردا ئەمەلدار، ئەسكەر - چېرىكلەر ۋە پۇقرالاردىن ئىبارەت ھەرقايسى تەبىقىلەر ئىچىدە ئەپيۇن چەككۈچىلەر پەيدا بولدى. ھەتتا قۇمۇلدىن جىيايۇيگۇەن ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە كۆپ مىقدارda ئەپيۇن ئېلىپ بېرىلدى. مەملىكەت بويىچە يۈز بەرگەن كۈمۈش چەتكە كۆپلەپ ئېقىپ چىقىپ كېتىدىغان ۋە كۈمۈش تەڭگە پۇلنى ئەتىۋارلاپ، مىس پۇلنى ياراتمايدىغان ئەھۋال شىنجاڭدىمۇ كۆرۈلگەنىدى. داۋگۈاڭ خانىنىڭ دەسلەپكى يىلى (XIX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى)، 200 داچەنگە بىر سەر كۈمۈش تەڭگە ئالماشتۇرۇلاتتى، 40 يىللارغا كەلگەندە، 400 داچەنگە بىر سەر كۈمۈش ئالماشتۇرۇلىدىغان بولدى. 20 - يىللىرى كۈمۈشنىڭ باھاسى بىر ھەسسە ئېشىپ كەتتى. كۈمۈش تەڭگە پۇلنى ئەتىۋارلاپ، مىس پۇلنى ياراتماسلىق شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە جاپا - مۇشەققەت ئېلىپ كەلدى. چۈنكى خەلق ئۆزلىرى ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتنى داچەنگە سېتىپ، ھەر خىل باج - سېلىقلارنى كۈمۈش تەڭگىگە سۇندۇرۇپ تۆلەيتتى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ ئەپيۇن زەھەرلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي جەنۇب دېگەز بويىرايونلىرىغا خەۋپ يەتكۈزۈپلا قالماستىن، بەلكى شىنجاڭمۇ بۇ خەپتىن ساقلىنىپ قالالمىغانىدى.

شىنجاڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ كىرگۈزگەن ئەپيۇن لىرىنى ئارقىمۇ ئارقا تەكشۈرۈپ ـ ئېنىقلاپ مۇسادىرە قىلغاندىن كېيىن، نىكولاي I جنايىتىنى يوشۇرۇش، كىشىلەرنىڭ كۆز ـ قۇلىقىنى ئېتىش ئۈچۈن، 1841 ـ يىل 4 ـ ئايىنىڭ 12 ـ كۈنى مۇغەمبەرلەرچە «جۇڭگوغا ئەپيۇن كىرگۈزۈشكە رۇخسەت يوق» دەپ پەرمان چىقاردى. ئۇ ئۆزىنى ئەقىللىك ھېسابلاپ، مۇشۇ يول بىلەن ئەپيۇن كىرگۈزگەنلىك جنايىتىدىن پاك ـ پاكىز قېنىۋېلىپ، جۇڭگوغا ئەزەلدىن ئەپيۇن كىرگۈزۈپ باقمىغان دېگەن چىرايلىق ئاتاقنا ئېگە بولۇشنى ئويلىغانىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇ ئۇچىغا چىققان ئەخمەق ئىدى. ئەگەر چارروسىيە راستتىن ئۆزى ھەدەپ ئىزاھلاپ كەلگەندەك جۇڭگوغا زادى ئەپيۇن كىرگۈزمىگەنمىكەن، ئۇنداقتا نېمە ئۈچۈن بۇ «مەنىسى قىلىش» پەرمانىنى چىقىرىدۇ؟ مانا بۇ خۇددى «ئانام قازناقتا يوق» دېگەندەك بىر ئىش. ئۇلۇغ ئۇستاز ماركس: چارروسىيە قۇرۇق لۇق سودىسى ئارقىلىق جۇڭگوغا ئەپيۇن كىرگۈزگەن، دەپ ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى ①. چارروسىيە ئۆزىنىڭ شىنجاڭغا ئەپيۇن كىرگۈزگەنلىك جنايىتىنى ھەر قانداق قىلىپ يوشۇرۇپ قالماقچى بولىدۇ.

1840 ـ يىل 9 ـ ئايدا، داۋگۋاڭ خان ئەنگلىيە تاجا ـ ۋۇزچىلىرىنىڭ توپ ـ زەمبىرەك، ھەربىي كېمىلىرىنىڭ تەھلىكىسى ۋە تەسلىمچىلەرنىڭ بېسىمى ئاستىدا، قارشىلىق تەرەپدارلىرىدىن لىن زېشۈي ۋە دىڭ تىڭجېنلارنى خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلاپ، تەسلىمچى چى شەننى خان مۇۋەققەتتىن قىلىپ②، ئالاقىدار ئىشلارنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن گۇاڭدۇڭغا ئەۋەتتى.

---

① «روسىيىنىڭ جۇڭگوغا قاراتقان سودىسى»، «ماركس، ئېنگلىس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 2 ـ توم، 9 ـ 11 ـ بەتلەر.

② خان تەرىپىدىن مەخسۇس ئەۋەتىلگەن نازارەتچى.

شۇنىڭ بىلەن ئەپيۇننى مەلۇم قىلىش دولقۇنى مەملىكەت بويىچە پەسىيىپ قالدى. 1841 - يىلى 1 - ئايدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەنگلىيىگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى، ئۇرۇشتا تەسلىمچىلىك لۇشيەنى يۈرگۈزگەنلىكتىن ئاخىر مەغلۇپ بولدى. 1842 - يىل 8 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى تۇنجى تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامە — «نەنجىڭ شەرتنامىسى» نى («جياڭ-نىڭ شەرتنامىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئىمزالاشقا مەجبۇر بولدى، «نەنجىڭ شەرتنامىسى» ئىمزالىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي «نەنجىڭ شەرتنامىسى» نىڭ تولۇقلىمىسى قىلىش ئۈچۈن، ئەنگلىيە يەنە 1843 - يىلى 10 - ئايدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى «جۇڭگو - ئەنگلىيە بەش سودا پورتى نىزامنامىسى» ۋە «خۇمېن شەرتنامىسى» نى تۈزۈشكە مەجبۇر قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، فرانسىيە، ئامېرىكا دۆلەتلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى «جۇڭگو - فرانسىيە خۇاڭپۇ شەرتنامىسى» (1844 - يىلى 2 - ئايدا) ۋە «جۇڭگو - ئامېرىكا ۋاڭشىيا شەرتنامىسى» نى (1844 - يىلى 7 - ئايدا) تۈزۈشكە مەجبۇر قىلىپ، نۇرغۇن پايدا ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۋالدى.

1840 - يىلىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشى جۇڭگو تارىخىدا بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولدى، جۇڭگو شۇنىڭدىن باشلاپ مۇستەقىل فېئودالىلىق دۆلەتتىن قەدەممۇ قەدەم يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىلىق دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى. ئەپيۇن ئۇرۇشى جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىنىڭ باشلىنىشى بولدى.

ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن جۇڭگو شىياڭگاڭنى ئايرىپ بېرىش، 27 مىليون سەر كۈمۈش تەڭگە پۇل (چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى يىللىق مالىيە كىرىمىنىڭ $\frac{1}{3}$ گە توغرا

كېلىدۇ) ئۇرۇش چىقمىسى تۆۋلەش، گۇڭجۇ، ڤۇجۇ، شاڭخەي، شيامېن، نىڭپو قاتارلىق بەش شەھەرنى سودا پورتى قىلىپ ئېچىپ بېرىشكە مەجبۇر بولۇپ، زېمىن ئىگىلىك ھوقۇقى، چېگرا بېجى ھوقۇقى ۋە ئەدلىيە ھوقۇقىدىن مەھرۇم قالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئامېرىكا، روسىيە قاتارلىق قاراقچىلار جۇڭگونىڭ بوينىغا سىرتماق سېلىۋالدى. جەمئىيەتنىڭ خاراكتېرىدە چوڭقۇر ئۆزگىرىش بولدى. سىياسىي جەھەتتە، جۇڭگو مۇستەقىل ئۆز - ئۆزىگە خوجا ڤېئودالىلىق دۆلەتتىن يېرىم مۇستەملىكىگە ئايلىنىپ، كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ بىللە زۇلۇم سالمىدىغان، ئۆزارا رىقابەتلىشىپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قالدى. ئىقتىسادىي جەھەتتە چەت ئەل كاپىتالىزمى بېسىپ كىرىپ، «بىر تەرەپتىن، جۇڭگونىڭ ئۆز - ئۆزىنى تولۇق قامدايدىغان ناتۇرال ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىنى بۇزۇپ تاشلىدى. شەھەر قول سانائىتىنى ۋە دېھقانلارنىڭ ئائىلە قول سانائىتىنى ۋەيران قىلىۋەتتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، جۇڭگونىڭ شەھەر ۋە يېزا تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى». يەنى «جۇڭگونىڭ ڤېئودالىلىق ئىقتىسادىي ئاساسىنى پارچىلاش رولىنى ئويناش بىلەن بىللە جۇڭگو كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بەزى ئوبيېكتىپ شارائىت ۋە ئىمكانىيەتلەرنىمۇ ياراتتى①». جۇڭگو جەمئىيىتىدىكى ئەسلىدىكى ئاساسىي زىددىيەت پومېشچىكلار سىنىپى بىلەن دېھقانلار سىنىپى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە، يەنە بىر ئەڭ ئاساسىي زىددىيەت — جۇڭخۇا مىللەتلىرى بىلەن جاھانگىرلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت قوشۇلدى. جۇڭگو خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە،

① («جۇڭگو ئىنقىلابى ۋە جۇڭگو كومپارتىيىسى»، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم، 548 - 549 - بەتلەر).

فېئودالىزمغا قارشى ئۇلۇغ ئىنقىلابىي كۈرىشى ئەنە شۇ ۋاقىتتىن باشلاندى.

شىنجاڭ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تەقدىرى ۋەتىنىمىزنىڭ تەقدىرى بىلەن زىچ ۋە چەمبەرچاس باغلانغان. 1840 - يىلدىن كېيىن، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بېشىغا چۈشكەن بالايىتاپەت ۋە خەۋپ - خەتەر ئوخشاشلا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بېشىغىمۇ چۈشكەنىدى، شىنجاڭ رايونىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە ۋە فېئودالىزمغا قارشى كۈرەش تارىخى، جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىدۇر. بۇ مىسلىي كۆرۈلمىگەن، كەسكىن كۈرەش داۋامىدا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى پۈتكۈل مەملىكەت خەلقى بىلەن باشتىن - ئاخىر ئۆز-ئارا يارەملەشتى ۋە خۇشاللىقتىمۇ، قايغۇدىمۇ بىللە بولدى. چارروسىيە شىنجاڭ خەلقى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ياۋۇز، قارانىيەت، بىرىنچى دەرىجىلىك دۈشمەن ئىدى.

2 - بۆلۈم چارروسىيىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىدىكى رايونلىرىدا يېڭى سىبىرىيە قورغىنى لىنىيىسى بىلەن ئالاتاۋ ئوبلاستىنى زورمۇ زور قۇرۇشى

مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونى شەرقىي شىمال رايونىغا قارىغاندا، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا تېخىمۇ بالدۇر ئۇچرىغانىدى. 1720 - يىلى، چارروسىيە ئومىسكىدىن تاش

تاغ تاغزىغا (تۇست ـ كامىنو گورسكىكە) قەدەر بولغا تارىلىققا سىبىرىيە قورغىنى لىبىيسى (ياكى ئىرتىش مۇداپىئە لىنىيسى) نى قۇرغاندىن كېيىن، ئىرتىش دەرياسىنى بويلاپ جەنۇب تەرەپكە داۋاملىق تاجاۋۇز قىلدى. ئەپيۇن ئۇرۇشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، چارروسىيە مەملىكىتىمىزنىڭ ئىرتىش دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى قابا، بۇرچىن دەريالىرىغا ۋە ئالتايدىكى قىران دەريا سىغا بېسىپ كىرىپ بېلىق تۇتتى. ئىرتىش دەريا سى بىلەن زايسان كۆلىدە بېلىق بايلىقى مول بولۇپ، قىممەت باھالىق ئوستىر ۋە جۇكگو ئوستىر بېلىقلىرى بار ئىدى. 1803 ـ يىلدىن 1845 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا چارروسىيىنىڭ بۇ رايوندىن تالان ـ تاراج قىلغان بېلىق بايلىقىنىڭ قىممىتى 500 مىڭ رۇبلىغا يېتىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، چارروسىيە يەنە داۋاملىق قازاق دالاسى تەرەپكە قاراپ كېڭىيىپ ۋە قەدەممۇ قەدەم مەملىكىتىمىزنىڭ بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى رايونلىرىغا تاجاۋۇز قىلدى، 40 ـ يىللىرى، چوقلىق دەريا سى (كوكبېدىنسكى دەريا سى)، ئاياگوز دەريا سىغا بېسىپ كىرىپ، لەبشى دەريا ۋادىسىغىچە بارىدى.

1840 ـ يىلقى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، جۇكگو قەدەممۇ قەدەم يېرىم مۇستەملىكە ۋە يېرىم فېئودالىق دۆلەتكە ئايلىنىپ، كاپىتالىستىك كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ قۇل قىلىپ بۆلۈۋېلىش ئوبيېكتى بولۇپ قالدى. چارروسىيە شىنجاڭغا تاجاۋۇزچىلىق ۋە كېڭەيمىچىلىك قىلىشتا، ئاۋۋال «تېز، تۈيدۇرماستىن، ئۇزلۇكسىز*» ئىلگىرىلەش قاڭجىنىنى قوللاندى، ئاندىن يەنىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ بېشەملىك، ئۆكتەملىك قىلىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتتى. ئۇ مەملىكىتىمىزنىڭ بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى

* ئېنگېلس: «روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىلگىرىلىشى»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 12 ـ تۇم، 640 ـ بەت.

رايوتلاردا هەربىي ئىستىھكاملارنى قۇرۇشنى جىددىيلەشتۈردى، خەلقلەرنى قوراللىق كۆچۈرۈشنى يولغا قويدى. تاشيوللارنى ياساپ، قورغان لىنىيىلىرىنى كېڭەيتتى، جۇغراپىيىلىك ئۆلچەش ئىشىنى ئېلىپ بېرىپ، ئىلى، چوقچو، چۆچەك، قەشقەرلەردە كونا سۇلخانا قۇرۇش ۋە سودا بازىرى ئېچىشنى جىددىي تەلەپ قىلدى. بىر - بىرىگە چىرمىشىپ كەتكەن بۇ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتى، ئەينى ۋاقىتتىكى چارروسىيە كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

XIX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى، چارروسىيە كاپىتالىزمى يەنىمۇ راۋاجلاندى، ئەركىن ئەمگەك كۈچلىرىنى يالالاپ ئىشلىتىدىغان كەڭ كۆلەملىك ماشىنا سانائىتى كاپىتالىستىك قول سانائىتى كارخانىلىرىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەشكە ۋە پارىماشىنلىرى زاۋۇتلاردا كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلىشكە باشلىدى؛ يانچىلىق تۈزۈمى ئىقتىسادىنىڭ پارچىلىنىشى زور دەرىجىدە تېزلەشكەن بولسىمۇ، لېكىن كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى يەنىلا يانچىلىق تۈزۈمنىڭ قاتتىق بۇغۇشىغا ئۇچرىدى. فېئودالىق يەر مۈلۈك چىلىكى تاۋار پۇل مۇناسىۋىتىنىڭ ئوكۇشلۇق راۋاجلىنىشى ۋە كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىك كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشىنى چەكلەپ تۇراتتى؛ يانچىلارنىڭ پومېشچىكلارغا جىسمانىي جەھەتتىكى بېقىندىلىقى ئەمگەك كۈچى بازىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلاتتى؛ كاپىتالىستىك سانائەتنىڭ تەرەققىياتى ئىنتايىن كەڭ ئىچكى بازارغا موھتاج بولسىمۇ، لېكىن ئۆز ئۆزىنى قامدايدىغان يانچىلىق ئىگىلىكىي ئىچكى بازارنى ئىنتايىن تارايتىۋەتكەنىدى؛ سانائەت ئۈچۈن مەبلەغ كەرەك بولسىمۇ، لېكىن يانچىلىق تۈزۈمى كاپىتالنىڭ ئەركىن جۇغلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلاتتى، ۋەھاكازالار. بۇ زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، چارروسىيە تالان - تاراج خاراكتېرلىك ئۇرۇشلارغا تايانماقچى بولدى. بۇ

جەھەتتە، پومېشچىكلار سىنىپى بىلەن بۇرژۇئا سىنىپىنىڭ كۆز قارىشى تامامەن بىردەك ئىدى. ئۇرۇش روسىيىنى بازار، خام ئەشياء كاپىتال، يەر، ئاھالە، ئومۇمەن ئۆزىگە كېرەكلىك ھەممە نەرسىگە ئىگە قىلاتتى. ئېنگېلس چارروسىيىنىڭ سىرتقا تاجاۋۇز-چىلىق قىلىش مەنبەسىنى چوڭقۇر كۆرسىتىپ مۇنداق دېگەنىدى: «ئىچكى بازارلارنى داۋاملىق كېڭەيتىش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى مەملىكەت ئىچىدىمۇ بازىرى ئىتتىكرەك مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرالايدىغان بولۇش مەقسىتىدە بالقان يېرىم ئارىلى ۋە ئاسىياغا داۋاملىق تاجاۋۇز قىلىش ئارزۇسى تۇغۇلغان ... روسىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ كۈچلۈك كېڭەيمىچىلىك ئارزۇسىنىڭ سىرى ۋە ئىقتىسادىي ئاساسى ئەنە شۇ ئىدى.»① روسىيە كاپىتالىزم تەرەققىياتى ئاستا بولغان ۋە ئارقىدا قالغان دۆلەت ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ تاشقى سىياسىتى تاجاۋۇزچىلىق ۋە تالان-تاراچ خاراكتېرىگە ئىنتايىن ماس كېلىدىغان سىياسەت ئىدى. شۇنداقلا بۇ تاشقى سىياسەت دۆلەت ئىچىدىكى سىنىپىي زىددىيەتنىڭ كەسكىنلىشىشى ۋە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، تېخىمۇ غالجىرلىق خاراكتېرىنى ئالغانىدى. «بىر قېتىملىق بويسۇندۇرۇش مۇقەررەر ھالدا يەنە بىر قېتىملىق بويسۇندۇرۇشقا ئېلىپ بارىدۇ، بىر قېتىملىق يۇتۇۋېلىش مۇقەررەر ھالدا يەنە بىر قېتىملىق يۇتۇۋېلىشقا ئېلىپ بارىدۇ»② ئۇنىڭ نىشانىسى دۇنياغا خوجا بولۇش ئىدى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمى بولسا دەل ئۇنىڭ ئەنگلىيە بىلەن زومىگەرلىك تالىشىدىغان رىقابەت مەيدانى ئىدى.

---

①«نېمىس سوتسىيالىزمى»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 22 - توم، 300 - بەت.

②ئېنگېلس: «تۈركىيىدىكى ھەققىي مۇنازىرە نۇقتىسى»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 9 - توم، 18 - بەت.

چارروسىيەنىڭ مەملىكەتىمىزنىڭ بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى رايونلىرىنى بېسۋېلىشى ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشى بىلەن تەڭلا ئېلىپ بېرىلدى. بۇ يەنە جۇڭگو دەل كاپىتالىستىك كۈچلۈك ئەللەرنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغان، جۇڭگو خەلقى جاھانگىرلىككە ۋە فېئودالىزمغا قارشى تەيپىڭ تىيەنگو ئىنقىلابىنى قوزغىغان، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتە قىيىن ئەھۋالدا قېلىپ، غەربىتكى ئۆلكە لەرگە كۆڭۈل بۆلۈشكە ماغدۇرى يەتمىگەن پەيت ئىدى. 1839 - يىل 11 - ئايدا، ئورۇنبورگ گوبىرناتۇرى پېروۋسكى ئورۇنبورگدىن پىراققا يۈرۈش قىلىپ خەۋە خانلىقىغا كەلگەندە، غەربىي سىبىرىيەدىكى رۇس قوشۇنىمۇ ئېرتىش ۋە ئاياگوز دەريالىرىنى بويلاپ تېزلىكتە جەنۇبقا ئىلگىرىلىدى. 1844 - يىلى، ئېرتىش دەرياسىنى بويلاپ ئالاتاۋ تېغىغا قەدەر جەمئىي 42 كەنت قۇرۇپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالىنى قورالىق كۆچۈردى①. 1842 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئامېرىكا قاتارلىق كۈچلۈك ئەللەرگە كۆپ مىقداردا ئۇرۇش چىقىمى تۆلەش بىلەن بولۇپ كېتىپ، غەربىي قىسمىدىكى چېگرا ئۆلكىلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كۆڭۈل بۆلەلمىدى؛ شىنجاڭدىكى ھەربىي خىراجەتنى قىسقارتىپ، ئىلى - ئوكورداي مەھكىمىسىدىن ئىبارەت مۇھىم ھەربىي ئورگانىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، چارروسىيەنىڭ كەڭ - كۆلەملىك ھەربىي ئىشغالىيىتى ئۈچۈن پايدىلىق پۇرسەت يارىتىپ بەردى ②.

1846 - يىلى، چارروسىيە ئەسكەر چىقىرىپ، ئاقسۇ

---

① لانس: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ روسىيەگە تەۋە يەرلىرىدىكى ساياھەت خاتىرىلىرى».

② «چىڭ شۇەنزوڭ ھەققىدە خاتىرىلەر» 3.84 - جىلد، 14 - 15 - بەتلەر.

دەریاسىدىن ئۆتۈپ قاراتال دەریاسىنىڭ شىمالىدىكى جۇڭگو زېمىنىنى بېسىۋالدى. 1847 - يىلى ھازىرقى تالدى قورغىنى ئەتراپىدا قانۇنسىزلىق بىلەن كاپىرلىك قورغىنىنى قۇردى ھەمدە بېسىق مۇداپىئە لىنىيىسىدىن 200 دىن ئوشۇق كازاكنى دەرھال يۆتكەپ كېلىپ ئاشلىق توپلىدى، «ھەر قاچان ئۇرۇشقا تەييار تۇرىدىغان قوراللىق ئاھالىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن ئىلى دەریاسىنىڭ شىمالىدىكى رايوندا كازاكلارنى ئولتۇراقلاشتۇرۇش ئىشىنى كۈچەيتتى»①. شۇنداق قىلىپ، كاپىرلىك چارروسىيىنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تاجاۋۇزچىلىق يۈرگۈزىدىغان قۇدرەتلىك بازىسىغا ئايلىنىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، پېروۋىسكى سىر دەریا بويىدا ئالېرىسىك قورغىنىنى قۇرۇپ، بىر باتالىيوندەك كومىندانت قىسمىنى تۇرغۇزدى. 1846 — 1847 - يىللىرى، چارروسىيە يەنە جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا يۈز بەرگەن يەتتە خوجا توپىلىڭىدىن پايدىلىنىپ، يەتتىسۇ رايونىنى ئاخىر ئىشغال قىلىۋالدى ②. 1850 - يىلى، چارروسىيە غەربىي سىبىرىيە 9 - كورپۇستىكى كازاكلارنى بېسىق مۇداپىئە لىنىيىسىدىن يۆتكەپ ئاياگۇز، كوكبىدىنىسكى ۋە كاپىرلىك ئەتراپىغا ئېلىپ كەلدى. چارروسىيىنىڭ قەدەممۇ قەدەم بېسىپ كىرىشى مەملىكىتىمىزدىكى قازاق چارۋىچىلارنىڭ تۈرلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى، ئۇلار دۈشمەننى ئات - ئۇلاغ، ھاك، كەندىر مېزى (تىتما كەندىر) ياغاچ ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىنلەشنى رەت قىلدى، تاجاۋۇزچى قوشۇننى ئوزۇق - تۈلۈك، كىيىم - كېچەك، يېتىپ - قوپۇش جەھەتتە بەكمۇ قىيىنچىلىققا قالدۇردى، دۈشمەننىڭ تۆمۈر

① بابىكوۋ: «مېنىڭ غەربىي سىبىرىيىدىكى خىزمەتلىرىمىزدىن ئەسلىمىلەر»، 21 - بەت.

② يەتتىسۇ — ئاياگوز، لەپىشى، ئاقۇ، باسقان، كۆكسۇ، قارىتال ۋە ئىلى دەریالىرىنى كۆرسىتىدۇ. بابىكوۋنىڭ يۇقىرىقى كىتابى 162 - بەت.

تاپننی ئارقىغا تارتىپ، ئۆلارنى «جەددىي ئىلگىرىلەش» ۋە «يەرلەرنى تېز ئىشغال قىلىۋېلىش» تا ئامالسىز قالدۇرۇپ قويدى*.

XIX ئەسرنىڭ 50 - يىللىرى تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابى پارتلىدى. چارروسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ غەربكە قاراشقا چولىسى تەڭمەيۋاتقان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، بىر تەرەپتىن، كاپىرلىك قورغىنىنىڭ مۇداپىئە ۋە ھۇجۇم ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇپ، ئاشلىق زاپىسىنى تولۇقلاپ، ھەربىي كۈچىنى كۈچەيتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈپ، تاشقى ئىلى رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشكە باشلىدى. 1850 - يىلى 4 - ئايدا، چارروسىيە باش شتابىتكى ستاراشى گوتكوۋسكى باشچىلىقىدا يىراقتا يۈرۈش قىلىش قوشۇنى ماڭدۇردى، ئۇلار كاپىرلىكتىن چىقىپ مەملىكىتىمىزنىڭ تاۋچىبىك رايونىغا تاجاۋۇز قىلدى. مەملىكىتىمىزنىڭ 4,000 دىن ئوشۇق قازاق چارۋىچىلىرى تاۋچىبىك ئەتراپىدا 50 نەپەر پىيادە ئەسكەر، بىر كازاك روتىسى ۋە ئىككى يېنىك زەمبىرەكتىن تەشكىل قىلىنغان بۇ تاجاۋۇزچى قوشۇنىنىڭ ئىزىغا چۈشۈپ ئۇلارنى ئىككى تەرەپتىن قورشىۋالدى. قۇربان ئالماتا (ھازىرقى ئالماتا) ئەتراپىدا، تۆمەن - مىڭلىغان قازاق چارۋىچىلار دۈشمەننىڭ مۇھاسىرىگە ئىلىنىۋالدى. ئۇلارنىڭ ئىلگىرىلەش يولىغا توسالغۇلارنى پەيدا قىلىپ خەندەكلەرنى كولىدى. دۈشمەنلەر قازاق ۋە قىرغىز چارۋىچىلىرىنىڭ قاقشاتقۇچ زەربىسى ئاستىدا، شەرمەندىلەرچە كاپىرلىككە قېچىپ كەتتى. شۇ سەۋەبتىن غەربىي سىبىرىيىنىڭ گېنېرال گوبىرناتورى گورچاكوۋ خىزمەتىدىن ئېلىپ تاشلاندى. 2 - يىلى، كازاك پولكوۋنىكى گارىبىنچىنۇ يېڭىدىن تەيىنلەنگەن غەربىي سىبىرىيە گېنېرال گوبىرناتورى گاسۋورتنىڭ قوماندانـ

* بابىكۆۋنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن كىتابى، 161 - بەت.

لىقىدا تېخىمۇ چوڭ تاجاۋۇزچى ئارمىيە تەشكىل قىلىپ تاۋچىبىكنى بېسىۋالدى.

1852 - يىلى، چارروسىيە ئاياگوزدىن چۆچەككە قەدەر بولغان چوك يولدىكى چۆچەك قەدىمىي خارابىسى بولغان ياركەنتىدە نۆرجار كەنتىنى تەسىس قىلدى. مانا بۇ چارروسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى ئىلى ۋە تارباغاتايدا سودا ئالاقىسىنى يولغا قويۇشقا مەجبۇر قىلغاندىن كېيىن قۇرغان يېڭى تايانچ بازا ئىدى.

1853 - يىلى، پېروۋىسكى ئوتتۇرا ئاسىيا قوراللىق قىسىملىرىنى باشلاپ قوقاننىڭ مۇھىم قەلئەسى ئاق مەسچىت (كېيىن پېروۋىسكى دەپ ئۆزگەرتىلگەن، ھازىرقى قىزىل ئوردا) نى ئىشغال قىلىپ، سىر دەرياسى بويىدا بەش يېڭى قورغان قۇردى؛ ئىككىنچى يىلى، پېروۋىسكى يەنە ئىككىنچى قېتىم خىۋە خانلىقىغا قاراپ يىراققا يۈرۈش قىلىپ، خىۋە خانلىقىغا بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. پېروۋىسكى ئوتتۇرا ئاسىيادا قەدەممۇ قەدەم ئىلگىرىلەۋاتقان پەيتتە، 1853 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئوزۇق - تۈلۈك ۋە تەمىناتتىن قىسىلىپ شەنشى، گەنسۇ ئۆلكىلىرىدىن شىنجاڭغا مۇداپىئە ئۈچۈن ئالمىشىدىغان لەشكەرلىرىنى ئالمىشىشتىن توختىتىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن، ئۈچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، قاراشەھەردىن ئىبارەت سەككىز شەھەردىن مۇداپىئە قوشۇنى تەشكىل قىلىپ، ئىلى، ئۈرۈمچىلەردىكى يېشىل تۇغلۇق قوشۇندىن ئەسكەر يۆتكەشنى قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدىكى ئومۇمىي قوشۇن سانى ئازىيىپ، چېگرا مۇداپىئەسى ئاجىزلاپ كەتتى.* 1854 - يىلى، يەنە خىراجەت يېتىشمىگەنلىكتىن تارباغاتايدىكى خەنزۇ، مانجۇ يېڭلىرىدىكى

* «چىڭ ۋېنزۇڭ ھەققىدە خاتىرىلەر» 91 - جىلدە 30 - بەت.

چېرىكلەرنىڭ $\frac{1}{4}$ قىسمى قىسقارتىۋېتىلدى*. شۇ يىل، گاسۇورت تاشقى ئىلى رايونىدا مۇستەھكەم بىر بازا قۇرۇپ ئىسسىقكۆل رايونى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭغا يەنمۇ ئىلگىرىلەپ كىرىش ھەمدە پېروۋىسكىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭىيىشىگە ماسلىشىش ئۈچۈن بىر پىيادە باتالىيون ۋە 300 كىشىلىك كازاك قوشۇپ ئەۋەتىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ ئالاتاۋ تېغى تىزمىسىنىڭ ئالماتاتا دەريالىق ساھىلىدىكى قۇربان ئالماتاتانى بېسىۋالدى. ئىككىنچى يىلى ئۇنىڭ نامىنى ۋېرنىي دەپ ئۆزگەرتتى. بۇ چارروسىيىنىڭ بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىدىكى رايونلىرىمىزنى بېسىۋېلىشتىكى جىددىي قەدىمى ئىدى، شۇنىڭدىن باشلاپ ۋېرنىي چارروسىيىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىغا يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تاجاۋۇزچىلىق قىلىدىغان چوڭ لاگېرىغا ئايلىنىپ قالدى. چارروسىيىنىڭ بۇ قوشۇنى غەربكە داۋاملىق يۈرۈش قىلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن قىرغىز چارۋىچىلىرىمىزنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچراپ ئىلى دەريالىق ياقىسىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. چارروسىيە قوشۇنلىرى قۇربان ئالماتاتانى بېسىۋالغاندىن كېيىن، گاسۇورت بۇ يەرگە ئاساسەن رۇس ۋە كازاكلاردىن تەركىب تاپقان قوراللىق ئاھالىلەرنى دەرھال كۆچۈردى، 1855 — 1856 - يىللىرى ئالماتاتادا چوڭ - كىچىك كازاك يېزىلىرىنى قۇردى ھەمدە ئىككى كازاك روتىنى تۇرغۇزدى. چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنى ۋە ئۇنىڭ قوراللىق ئاھالىسى قازاق ۋە قىرغىز خەلقلىرىمىزنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى، ئۇلار دۇشمەنلىرىنى ئات پادىلىرىنى ھەيدەۋېتىپ، 12 نەپەر دۇشمەننى ئۆلتۈرۈپ، ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بىلەن كەلگەن كازاكلارنىڭ ۋە قوراللىق ئاھالىلەرنىڭ رەسمىي ئولتۇراقلىشىشىنى

* يۇقىرىقى كىتاب. 151 - جىلد. 10 - 11 - بەتلەر.

1857 - يىلغا قەدەر كېچىكتۈرۈۋەتتى①. چارروسىيە ئاھالە كۆچۈرۈپ پىلە قۇرتىدەك يېيىش ۋە ئاتالمىش جۇغراپىيىلىك ئۆلچەپ تەكشۈرۈش نامىدىكى ھەربىي ئىشغالىيەتچىلىك ئارقىلىق يەتتىسۇ ۋادىسىدا ئىلگىرى - ئاخىر لىپىشنىسىك كازاك يېزىسىنى، تالگار دەرياسى ياقىسىدىكى سوفىيا يېزىسىنى، ئىسسىق دەريا ياقىسىدىكى نادىژدا كازاك يېزىسىنى، كاسكېلېن دەرياسى ياقىسىدىكى يېڭى يېزىنى، قارىتال دەرياسى ياقىسىدىكى كۆكسۇ كازاك يېزىسىنى قۇردى. دېمەك، چۇ دەرياسى ساھىلىدىكى جايلارنى ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى جىلغىلارنى تامامەن دېگۈدەك ئىشغال قىلىپ بولدى②. شۇنىڭدىن كېيىن، چارروسىيە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تۆمۈر تىرنىقىنى ئىسسىقكۆل رايونىغا ئۇزارتتى. 1856 - يىل 5 - ئايدا، كامىنتوۋىسكىنىڭ ھەربىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئىسسىقكۆل بويىدا دائىملىق مۇھاپىزەت دۈيى تۇرىدىغان قورغان قۇردى③. 1860 - يىلى، چارروسىيە بىر تەرەپتىن، يىراق شەرقتە ئەنگلىيە، فرانسىيە بىرلەشمە قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە پوپوزا قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، تاشقى چۇ دەرياسى رايونىدا تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ قوماندانى چىمىرمان باشچىلىقىدىكى 15 زەمبىرەك، 1750 كىشىلىك پىيادە ئاتلىق سولداتنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ۋە 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، ئىلگىرى - ئاخىر توقماق ۋە پىشپەك (ھازىرقى فرونزى)④

---

① سىمروۋ: «تىيانشانغا ساياھەت خاتىرىسى»، 78 - بەت.

② بابىكوۋ، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن كىتاب، 50 - بەت.

③ جامغۇر دېيۋ: «قىرغىزلارنىڭ روسىيىگە قوشۇلۇشى»، «چوقان ۋەلىخانوۋ تاللانما ئەسەرلىرى»، 33 - ، 37 - ، 104 - ، 105 - بەتلەر.

④ قىرغىزىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ ئىنستىتۇتى: «قىرغىزلار تارىخى»، 1 - توم، 10 - باب.

لى بېسۇالدى. ئۇنىڭ تۆمۈر تىرنىقى ئىسىق كۆلنىڭ غەربىدىكى چۇ دەريا سىنىڭ باش تەرىپىدىكى رايونلارغا قەدەر سوزۇلدى.

چارروسىيە مەملىكىتىمىزنىڭ چوڭ بىر قىسىم زېمىنىنى قورال كۈچى بىلەن ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن، ئىشغال قىلىنغان يەرلەرنى مۇستەھكەملەش ھەمدە قانۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن كۆپلەپ ئاھالە كۆچۈردى ۋە بۇ يەرگە قانۇنسىزلىق بىلەن ئالاتاۋ ئوبلاستىنى قۇرۇپ، غەربىي سىبىرىيە گېنېرال گوبىرناتورلۇقىنى قارمىقىغا ئۆتكۈزدى. كۆپلىگەن جۇڭگو پۇقرالىرى چارروسىيىنىڭ شەپقەتسىز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. چارروسىيە بۇ يەرلەردە رۇسلاشتۇرۇشنى يولغا قويۇپ، «ئاممىنى مەڭگۈ قوللۇق ۋە نادانلىقتا تۇتۇش ئۈچۈن پاتىرئارخاللىق شەكلىدىكى فېئودالىق زۇلۇمنى يۈرگۈزدى... چېگرا ئۆلكىدىكى ئوبدان يەرلەرنى مۇستەملىكىچىلەر بىلەن تولدۇرۇپ، يەرلىك ھەر مىللەت خەلقىنى ناچار يەرلەرگە سقىپ چىقاردى ۋە مىللىي نىزانى كۈچەيتتى»①. ھەتتا يەرلىك ئاھالىلەر «نامرات ۋە چەت يەرلەرگە سقىپ چىقىرىلىپ، ئاستا ـ ئاستا ھالاك بولدى»، «چارروسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ، پومېشچىك ۋە بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ سىياسىتى بۇ رايونلاردىكى رۇس دېھقانلىرى بىلەن كازاكلار ئارىسىدىن تېخىمۇ كۆپ باي دېھقانلارنى يېتىشتۈرۈپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ چوڭ دۆلەتچىلىك قارا نىيىتىنى قاندۇرىدىغان ئىشەنچلىك تايانچقا ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى②.

شۇنداق قىلىپ، چارروسىيە XIX ئەسردىن باشلاپ،

① ستالىن: «سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ روسىيە مىللىي مەسىلىسىگە تۇتقان سىياسىتى»، «ستالىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4 - توم، 316 - بەت.

② ستالىن: «پارتىيىنىڭ مىللىي مەسىلىدىكى ھازىرقى ۋەزىپىلىرى»، «ستالىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى 5 - توم، 22 - بەت.

ئۆزىنىڭ تاجاۋۇزچى كۆچلىرىنى ئېرتىش (دەريا سى) قورغان سىزىقى بىلەن قازاق دالاسىنىڭ شىمالىدىن جەنۇبقا قاراپ كېڭىيىپ، ئاۋۇال ئاز ساندىكى كازاك قوشۇنلىرىنى ئىشقا سېلىپ، تېز، تۈيدۈرماستىن ۋە قانۇنسىز ھالدا مەملىكىتىمىز زېمىنىدىكى مۇھىم بازىلارنى ئىشغال قىلىۋالدى ۋە ھەربىي قورغانلارنى قۇردى، ئارقىدىنلا قورغان ئەتراپىغا قورالسىز ئاھالىلەرنى كۆچۈرۈپ، بېسىۋالغان بازىلارنى مۇستەھكەملىدى ھەمدە داۋاملىق ئالغا بېسىشنىڭ ماددىي شارائىتلىرىنى ھازىرلىدى، ئاندىن بۇ بازىلارنى تاشيوللار بىلەن تۇتاشتۇرۇپ، بۇنى مەملىكىتىمىزنىڭ زېمىنىنى ئايرىپ تۇرىدىغان قورغان سىزىقلىرىغا ئايلاندۇردى. شەرت - شارائىت پىشىپ يېتىلگەن ۋاقىتلاردا، قورغان سىزىقلىدىن چىقىپ يەنە ئالغا سۈرۈلۈپ، تېخىمۇ كۆپ يەرنى ئىشغال قىلىۋالدى. چارروسىيە 1854 - يىلى، مەملىكىتىمىزنىڭ قۇربان ئالماتاتا رايونىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، يېڭى بىر قورغان لىنىيىسىنى يەنى يېڭى سىبىرىيە قورغان لىنىيىسىنى قۇردى، غەربىي سىبىرىيە قورغان سىزىقىدىكى سىمىيىپلاتىنسكىدىن تۇتاشقان بولۇپ ئارىلىقتا ئايا گوز، كاپبىرلىك ئارقىلىق جەنۇب تەرەپى تاشقى ئىلى رايونىدىكى ۋېرنىگىچە يېتىپ بارا تتى. سىمىيىپلاتىنسكىدىن ئىلى دەريا سىغىچە، ھەر 20 — 25 رۇس چاقىرىمى كېلىدىغان ئارىلىقتا بىردىن بېكەت قۇرۇپ، ھەر بىر بېكەتتە يېتەرلىك كازاك ئاتلىق قوشۇنلىرىنى تۇرغۇزدى*. بۇ قورغان لىنىيىسى مەملىكىتىمىز چېگرا قىسىملىرىنىڭ چېگرىدىكى نورمال چارلاش ئىشلىرىنى خۇددى پىچاق بىلەن كەسكەندەك ئۈزۈپ قويدى ۋە بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى چوڭ بىر پارچە زېمىنىنى كېسىۋېلىپ، قازاق، قىرغىز چارۋىچىلىرىمىزنى روسىيىگە تەۋە قىلىپ قويدى. ستالىن كەسكىن ھالدا كۆرسەتىپ:

* سىبىروۋىسكى: «تىيانشانغا ساياھەت خاتىرىلىرى»

«تۈركستان، قىرغىزستانىنىڭ چېگرا رايونلىرى... زورمۇزور پۈتكۈل روسىيىنىڭ سىياسىي ئورگانىزمى ئىچىگە ئېلىپ كىرىلدى... بۇ رايونلارنىڭ «بىرلىككە كېلىش» تارىخى كونا روسىيە دائىرىلىرىنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىشى ۋە ئېزىشنىڭ تولۇق كارتىنىسىدۇر.»* دېگەنىدى.

3 - بۆلۈم چارروسىيىنىڭ مەملىكىتىمىز زېمىنىنى يالماپ يۇتۇۋېلىش مەقسىتىدە ئېلىپ بارغان جاسوسلۇق ۋە ئاخبارات چىلىق ھەرىكەتلىرى

چارروسىيە ھەربىي قورغىنىنى جىددىي كېڭەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە قانۇنسىز بېسىۋالغان جۇڭگو زېمىنىدا ئارقىمۇ ئارقا، پىلانلىق، كەڭ كۆلەملىك بىر قاتار «ئىلمىي تەكشۈرۈش» ۋە ھەربىي توپوگرافىك ئۆلچەش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. مانا بۇ چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى ئىدى. بۇنداق ھەربىي توپوگرافىك ئۆلچەش ۋە «ئىلمىي تەكشۈرۈش» لەر بەزىدە قوشۇنغا يول باشلىغۇچى، بەزىدە ھەربىي بازىلارنى مۇستەھكەملەشنىڭ زۆرۈر تەدبىرى بولاتتى. چۈنكى، ھەربىي يۈرۈش لىنىيىسىنى بەلگىلەش ۋە قوراللىق ئاھالە پېيزىلىرىنى قۇرۇش، تاشيول ياساش ھەمدە سۇ مەنبەلىرىنى ئېچىش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسى توپوگرافىيىلىك ئۆلچەش ۋە بايلىق مەنبەلىرى توغرىسىدىكى

---

* «روسىيە ئىمپېراتىپ رېسپۇبلىكىسىنىڭ تەشكىل قىلىنىشى»، «ستالىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى 4 - توم، 604 - بەت.

مەلۇماتلاردىن ئايرىلىپ كېتەلمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن توپوگرافىيە-لىك تەكشۈرۈش ۋە ئۆلچەش، بىرىنچىدىن ھەربىي مەقسەت ۋە ئېھتىياجغا بويسۇناتتى. ئىككىنچىدىن ئۇ قانۇنسىز بېسىۋالغان زېمىننى قانۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن جۇڭگونى تەڭ ھوقۇقسىز يېرىم كېسىۋېلىش شەرتنامىلىرىنى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلىشنىڭ تەييارلىقى ئىدى. قىسقىسى، ئاتالمىش «ئىلمىي تەكشۈرۈش» دېگەن نەرسە پەقەتلا بىر نىقاب بولۇپ، چار پادىشاھ نىكولاي I (1825 — 1855 - يىللار) بىلەن ئالكېساندىر II (1855 — 1881 - يىللار) نىڭ قولىدىكى تاجاۋۇزچىلىق ۋاستىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ماھىيەتتە جاسۇسلۇق، ئاخباراتچىلىق ھەرىكىتى ئىدى.

توپوگرافىيىلىك ئۆلچەش بولسا، ھەربىي ئىشغالىيەتچىلىك بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقتىن، ۋاقىت ۋە ھەرىكەت يۆنىلىشى جەھەتتە ھەربىي ئىلگىرىلەش بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن بىردەك بولاتتى. ئومۇمەن روسىيە XIX ئەسرىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىن باشلاپ، ئېرتىش دەرياسى ۋادىسىدىن غەربتە بالقاش كۆلى، چۇ دەرياسقا قەدەر ھەمدە ئىسسىق كۆل ۋە تىيانشان تېغى يۆنىلىشىگە قاراپ كېڭەيدى. XIX ئەسرنىڭ 30 — 40 - يىللىرى، ئاساسەن مەركەزلىك ھالدا سابىقىدا باغدىن تارتىپ ئېرتىش دەرياسى ئارقىلىق بالقاش كۆلىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى رايونىنى توپوگرافىيىلىك ئۇسۇل بىلەن ئۆلچىدى ۋە خەرىتىگە ئالدى. XIX ئەسرنىڭ 50 - يىللىرى، ئاساسەن مەركەزلىك ھالدا بالقاش كۆلىدىن ئالاتاۋغىچە بولغان ئارىلىقنى، بولۇپمۇ ئىسسىق كۆل ۋە تىيانشان تاغلىرىنى ئۆلچىدى ۋە خەرىتىگە ئالدى.

1839 - يىلى، ئەينى ۋاقىتتىكى غەربىي سىبىرىيە باش ۋالىيسى گورچاكوۋ ئابىننوۋنى بالقاش كۆلىگە ئەۋەتىپ، ئۇ

يەردە بېلىقچىلىق مەيدانى قۇرۇشنى قەستلىدى.

1840 — 1842 - يىللىرى، ئىنژېنېرلىق نىقابىغا ئورۇنۇۋالغان كارېنىن ۋە شتوكلار مەملىكىتىمىزنىڭ يەتتىسۇ ۋادىسىغا، چۇ دەرياسى، بالقاش كۆلى، ئالاكۆل ۋە ئالاتاۋ تاغلىق رايونلىرىغا بېسىپ كىردى ھەمدە يوشۇرۇن ھالدا تارباغاتايغا بېرىپ ئاخبارات ئوغرىلىدى، قانۇنسىز خەرىتە سىزدى*. 1843 - يىلى، پولكوۋنىك شىل.ۋېرگىلىم ئېرتىش دەرياسىدىن بالقاش كۆلىگە قەدەر بولغان پۈتكۈل قازاق دالاسىنىڭ يەر شەكلىنى كۆزەتتى ۋە ئۆلچىدى ھەمدە خەرىتىگە ئالدى (بۇ خىزمەتنى پود پولكوۋنىك بوتوۋىسكى 1832 - يىلىلا باشلىغانىدى. 1842 - 1843 - يىللىرى، شىل.ۋېر گىلىم تاماملىدى). شۇ يىلى ئاسترونوم فېيئودوروۋ سىبىرىيە ئۆلكىلىرى ۋە قازاقىستان دالىسىدىكى ھەرقايسى بازىلاردا كەڭ كۆلەمدە ئاسترونومىيىلىك ئۆلچەش ئېلىپ باردى. ئۇنىڭ ئىچىدە بىرى لەبشى دەرياسى بويىدا ئىدى. بۇ ھەرىكەت 1837 - يىلى باشلىنىپ، ئىلگىرى - ئاخىر يەتتە يىل داۋام قىلدى.

1847 - يىلى، تومسىكى ئۆلكىسى سابىنداباغا چېگرىسىدىن بۇختىرما ۋە ئارىن دەريالىرىغىچە ھەر ئىنگلىز سۇڭى ئىككى رۇس چاقىرىمىغا باراۋەر كېلىدىغان ماسشتابلىق ئاددىي ئاپپاراتتا كۆزىتىپ توپوگرافىيىلىك ئۆلچەش ئېلىپ باردى. شۇ يىلى باش شتاب غەربىي سىبىرىيە مۇستەقىل تەكشۈرۈش ئۆمىكى فېيئودوروۋنىڭ ۋە تومسىك ئۆلكىسىنىڭ ئۆلچەش نەتىجىلىرىگە ئاساسەن ھەر ئىنگلىز سۇڭى 50 رۇس چاقىرىمىغا باراۋەر كېلىدىغان ماسشتابلىق غەربىي سىبىرىيىنىڭ ۋە ئۇنىڭغا قوشنا قازاق دالىسىنىڭ خەرىتىسىنى سىزىپ چىقتى. شۈبھىسىزكى، بۇ

* جېك داب: «شىنجاڭنى تەكشۈرۈش تارىخى» 2 - باب، 1963 - يىل گوئاگا نەشرى.

توپوگرافیلیك ئۆلچەش چارروسیەنىڭ ھەربىي قورغان لىنىيە سىنى كېڭەيتىش ۋە كاپىرلىك قورغىنىنى قۇرۇش ئىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلاپ بەردى.

1851 - يىلىدىن 1852 - يىلغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا غەربىي سىبىرىيە گېنېرال گوبىرناتورى گاسۇورت لېيتىنانت ئىۋانتىيۇ باشچىلىقىدا ئىككى نەپەر توپوگراف ۋە 76 كىشىلىك كازاك سولداتتىن تەشكىل تاپقان تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئەۋەتىپ، ئاياگۇز، لەبشى، ئاقسۇ، قارىتال، ئىلى دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ۋە بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا بېسىپ كىردى*.

1851 - يىلى، چارروسىيە يەنە روسىيە چېگرا رايونىدىن ئاياگۇز، كۆكبېكەتتىن تاكى تارباغاتايغا قەدەر بولغان يوللاردا ئىلى ۋە چۆچەك بىلەن رەسمىي سودا ئىشلىرىنى يولغا قويۇشنى تەمەلگە ئاشۇرۇش ئارقىلىق قوشنا يوللاردىكى جايلارغا قوراللىق ئاھالە كۆچۈرۈش مەقسىتىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، 1852- يىلى قۇرۇلغان ئۆرجار يېزىسىنىڭ قۇرۇلىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلىدى.

1852 - يىلى، چارروسىيىنىڭ ئىلى، چۆچەكتىكى ئەلچىخانىسى ئۆزىنىڭ «قانۇنىي» سالاھىيىتى بىلەن ھەممە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئاخباراتلىرىنى ئوغرىلىدى. ئۇلارنىڭ بۇ جىنايى ھەرىكەتلىرىنى بىز كېيىنكى بابلاردا پاش قىلىمىز.

1854 - يىلى، قۇربان ئالما ئاتا روسىيە تەرىپىدىن بېسۇبلىنىپ، ۋەتەنىي دەپ ئۆزگەرتىپ نام قويۇلغاندىن كېيىن، ئۇ يەر چارروسىيە جاسۇسلۇق ئاخباراتچىلىق ھەرىكەتلىرى

---

* پرژۋالسكى: «ئىلىنى كېسىپ ئۆتۈپ لوپنۇرغا بېرىش» قوشۇمچە خاتىرىلەر.

ئېلىپ بارىدىغان چوڭ لاگېرغا ئايلىنىپ قالدى. روسىيىنىڭ تاشقى ئىلى رايونىدىكى تەسىر كۈچىنى تېز مۇستەھكەملەش ھەمدە ئىسسىق كۆل ۋە چۇ دەرياسى تەرەپكە قاراپ يەنىمۇ كېڭىيىش ئۈچۈن 1855- يىلى ھەربىي توپوگرافىيىلىك ئۆلچەش ئۆمىكىنىڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيە سىتارشى لېيتىنانتى ۋورونىن تاشقى ئىلى رايونى، تىيانشان تاغ تىزمىسىنىڭ شىمالىي تارمىقى ۋە چۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى رايونلاردا ھەربىي توپوگرافىيىلىك چارلاش خىزمىتىنى باشلىدى. 1856—1857- يىللىرى چارروسىيىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىغا تاجاۋۇز قىلىشىدا داڭق چىقارغان كاتتىبېشى سېمىروۋ① ئىسسىق كۆل رايونى ۋە شۇنىڭدەك مەملىكىتىمىزنىڭ كاپىبىرلىك، ئىلى، مۇزات داۋىنى، تېكەس دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى قاتارلىق يەرلەرگە بېرىپ، نۇرغۇن رۇدا ئەۋرىشكىسى، ئۆسۈملۈك، ھاشارات، يۇمشاق تەنلىك ھايۋانلار ئەۋرىشكىلىرى، شۇنىڭدەك بىر مۇنچە قىممەت باھالىق ئېتنوگرافىيە ماتېرىياللىرىنى ئوغرىلاپ كەتتى. ئۇ يەنە كازاكلارچە ياسىنىپ، بىر يىلدا ئۈچ قېتىم كاپىبىرلىكتىن ئىلىغا بارىدىغان پوچتا ماشىنىسىغا سوقۇنۇپ كىرىۋېلىپ، چارروسىيىنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى زاخاروۋدىن جۇڭگو شەھەرلىرى، سودا دۇكانلىرى، بازارلىرى ۋە بۇتخانا، ئىبادەتخانىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىي ئىگىلىدى②. ئۇ ئىسسىق كۆلدىكى ۋاقتىدا يەنە مەملىكىتىمىزدىكى قىرغىز مىللىتىنىڭ بوغۇ قەبىلىسى بىلەن سارىباغىش قەبىلىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە كۈچىنىڭ

① سېمىروۋ (1872—1914)، رۇس جۇغراپىيە ۋە سىتاتىستىكا ئالىمى، پۈتكۈل روسىيە جۇغراپىيە جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى. شىنجاڭنىڭ تىيانشان تېغىغا بېسىپ كىرىپ ۋە كۆپ قېتىم شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە تاجاۋۇزچىلىق قىلىش ئىشىنى ئۇيۇشتۇرۇپ سېسىق نامى پۇر كەتكەن. 1906- يىلى ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ شېمىروۋ. تىيانىشانىسكى دەۋالغان.

② سېمىروۋ: «تىيانشانغا سايا ھەت».

باربچه بۆلگۈنچىلىك قىلدى. ئومىسكىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، گاسۇورتقا پۈتۈن كۈچى بىلەن ئەقىل كۆرسىتىپ؛ ئىسىق كۆل ئەتراپىدا چارۇنچىلىق قىلىدىغان جۇڭگولۇق قىرغىزلارنىڭ بوغۇ قەبىلىسى بىلەن ساربىاغىش قەبىلىسىنى بىخەتەرلىكىنى قوغداش نىقابى ئاستىدا روسىيىگە بېقىنىشقا قوراللىق مەجبۇر قىلىش؛ ئىسىق كۆلنىڭ شەرقى، غەربىي جەنۇبىغا قاراپ پائال كېڭىيىپ، يېڭى سىبىرىيە قورغان سىزىقىدىكى ۋىرنىي بىلەن سىر دەريا‌سى قورغان سىزىقىدىكى پىروۋىسكىنى تۈتاشتۇرۇش ھەمدە داۋاملىق جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ جۇڭگونىڭ قەشقەر رايونىغا بېسىپ كىرىشنى تەكلىپ قىلدى. ئۇنىڭ تەكلىپى گاسۇورتقا بەكمۇ يېقىپ كەتتى①. پاكىتلار ئىسپاتلىدىكى، بۇ سىزىق كېيىن چارروسىيە تەرىپىدىن ھەربىي يۈرۈش سىزىقى قىلىپ قوبۇل قىلىندى.

1857 - يىلى، جەنۇبىي شىنجاڭدا خوجىلارنىڭ قالدۇقى ۋەلىخان تۆرە توپىلىڭى يۈز بەردى. چارروسىيە بۇنى جەنۇبىي شىنجاڭنى مۇستەقىل ئىشغال قىلىشنىڭ، يەكاتېرىنا II دىن كېيىنكى يۈتۈۋېلىش پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ئەڭ ياخشى پۇرسىتى دەپ قارىدى ۋە دەرھال قەشقەرگە يوشۇرۇن ئادەم ئەۋەتىپ، ۋەلىخان تۆرە توپىلىڭىنى قوللىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى توپىلاڭنى تېزلا تىنچىتىۋالغانلىقتىن، چارروسىيىنىڭ شېرىن خىيالىنى ئەمەلگە ئاشمىدى، لېكىن يەنىلا قەشقەرگە بېرىپ ئىپلاس ۋەزىپە ئورۇنداش ئۈچۈن بىر نەپەر ھەربىي ئەمەلدار ئەۋەتىشنى قارار قىلدى. سىبىروۋنىڭ كۆرسىتىشى ۋە كۇۋالېۋسكىنىڭ تونۇشتۇرۇشى② بىلەن، ئوتتۇرا يۈز قازاق خانى ئابلايخان

---

① سىبىروۋ: «تىيانشانغا ساياھەت».

② ئەينى ۋاقىتتا چارروسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ئاسىيا دىپارتامىنتىنىڭ باشلىقى ئىدى، 1851- يىلى جۇڭگو روسىيە ئوتتۇرىسىدا توزۇلگەن «ئىلى تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى» نىڭ روسىيە تەرەپتىن كىملى بولغان.

نىڭ چەۋرىسى چوقان ۋەلىخانوۋ 1858 - يىلى 6- ئايدا ئۆزبېكچە ياسىنىپ، روسىيە سودا كارۋىنى نىقابى ئاستىدا سىمىپىلاتىسكىدىن چىقىپ يېڭى سىبىرىيە قورغان سىزىقىنى بويلاپ ۋېرنىگە كېلىپ، 10- ئايدا قەشقەرگە سوقۇنۇپ كېلىۋالدى. ۋەلىخانوۋ يولغا چىقىش ئالدىدا چارروسىيە ھۆكۈمىتىدىن «بۇ ھەربىكەتنىڭ مەقسىتى سىياسىي خاراكتېرلىك بولۇپ، ھەرگىز سودا خاراكتېرلىك ئەمەس» دېگەن تاپشۇرۇقنى ئالغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ۋەلىخانوۋ قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن، كۆرۈنۈشتە رەسمىي بىر سودىگەر بولۇۋېلىپ، بارغانلا يېرىدە سودا توختىمى تۈزۈپ تاۋار - مال سېتىۋالدى، ئەمەلىيەتتە ئۇ (قەشقەردىكى) قوقان سودىگەرلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن ئاپاق - چاپاق بولۇپ، باشتىن - ئاخىر ئۇلارنىڭ قوللىشى ۋە قوغدىشىغا ئېرىشتى. ئۇلار بارلىق ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ «ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە مەزكۇر رايونغا مۇناسىۋەتلىك، بولۇپمۇ كىچىك بۇخارا (يەنى جەنۇبىي شىنجاڭ) نىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى توغرىسىدىكى خەۋەرلەرنى توپلىدى»؛ ئۇ قەشقەر، يېڭىسارلارنى كېزىپ يۈرۈپ ھەرقايسى تەبىقىلەر ۋە بۇ تەبىقىلەردىكى ھەرخىل ئادەملەر بىلەن، مەسىلەن: ئەمەلدارلار، سودىگەرلەر، ئاخۇنلار، ئۆلىمالار بىلەن ئۇچراشتى ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئالتە شەھەر (ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن) نىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئاخباراتلىرىنى ئوغرىلىدى ۋە تېڭىلدى، مەملىكىتىمىزنىڭ كۆپلىگەن تارىخىي - مەدەنىي يادىكارلىقلىرى، قىممەتلىك ماتېرىياللارنى ۋە قول يازمىلىرىنى ئوغرىلاپ كەتتى. مەسىلەن: «ساتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى»، «تۇغلۇق تۆمۈر تەزكىرىسى»، «تەزكىرەئىي خوجىگان»، «ئەبۇ مۇسلىم. ماروكىن» قاتارلىقلار، بۇلاردىن سىرت باشقا ھۆججەتلەردىن قەدىمكى

پۇللار، تۆرنەكلەر، رۇدا ئەۋرىشكىلىرى، قەدىمكى زامان خەتتات-لىق ئەسەرلىرى، ئەمەلىي لازىمەتلىك بۇيۇملار ۋە زىننەت بۇيۇملىرى، قار قىسور سەنئەت بۇيۇملىرى ۋەھاكازالارنىمۇ قويماي ئەكەتتى①. ۋەلىخانوۋ قەشقەر قاتارلىق جايلاردا يېرىم يىلدىن كۆپرەك كېزىپ يۈرۈپ، 1859- يىل 4- ئايدا ۋېرنىگە قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئاخباراتى غەربىي سىبىرىيە گېنېرال گوبېرناتورى، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ۋە قۇرۇقلۇق ئارمىيە مىنىستىرلىكىدىكىلەرنى خۇشال قىلدى. گاسۋورت ۋەلىخا-نوۋنىڭ خۇلاسە دوكلاتى بىزنى قەشقەرگە ئائىت مۇكەممەل، ئىلمىي جەھەتتە ئىشەنچلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى، ئۇنىڭ دوكلاتىدىكى نۇرغۇن جەھەتلەردە ھۆكۈمەت ئۇچۇن كەشـ-نىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغان پايدىلىق مەلۇماتلار ئوتتۇرغا قويۇلغان دەپ قارىدى. چارروسىيە باش شتابى بۇ دوكلاتقا: «بۇ دوكلات سىبىرىيە مۇستەقىل كورپۇس قوماندانلىقىنىڭ كۆرۈپ چىقىشقا يوللانسۇن②» دەپ تەستىق سالدى. ئەمەلىيەتتە، ئۇنىڭ دوكلاتى باش شتاب ئوفىتسىرلىرى، قۇرۇقلۇق ئارمىيە شتابىدىكىلەر، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى خادىملىرى، پارلامېنت ئەزالىرى، مىنىستىرلار كابېنتىنىڭ ئەزالىرى قاتارلىق سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىلىم ساھەلىرىدىكىلەر ئارىسىدىمۇ كەڭ كۆلەمدە ئوقۇلۇپ، چارروسىيىنىڭ مۇسىقى كۆل رايونىمىزغا، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭىيىشىدە مۇھىم رول ئويناندى. ئۇ ئۆزى پېتربورگقا قايتقاندىن كېيىن، دەرھال تاشقى ئىشلار مىنىستىر-لىكى ئاسىيا دېپارتامىنتىغا تەكلىپ قىلىنىدى ۋە جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال قىسمى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خەرىتىسىنى سىزىش خىزمىتىگە قاتناشتى.

① مەرغىلان: «چوقان ۋەلىخانوۋنىڭ ھاياتى ۋە ئىش ئىزلىرى».

② «ۋەلىخانوۋ تاللانما ئەسەرلىرى» 514- بەت.

سىبىروۋ بىلەن ۋەلىخانوۋ تىيانشان ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ-
غا بىسىپ كىرىشىنىڭ ئالدى - كەينىدە، چارروسىيىنىڭ توپوگ-
رافىيىلىك ئۆلچەش ھەرىكىتى يەنىلا داۋام قىلمۇاتاتتى.
1856 - يىلى، چارروسىيىنىڭ خەمتوۋ باشچىلىقىدا تەشكىل
قىلىنغان ھەربىي توپوگرافىيىلىك ئۆلچەش ئۆمىكى يەتتە
يىللىق تاشقى ئىلى چېگرا رايون توپوگرافىيىلىك ئۆلچەش
ئىشىنى باشلىدى. ئۆلچەش ئۆمىكى ئىلگىرى - ئاخىر تاشقى
ئىلى رايونىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىنى ئۆلچىدى، غەربتە چۇ
دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، ئىلى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى
ۋە بالقاش رايونى ئۆلچىنىپ، ۋاقتىنچە توختاپ قالغان سىمىر-
چىسكى چېگرا رايونىنىڭ توپوگرافىيىلىك ئۆلچەش خىزمىتى
بىلەن بىرلەشتۈرۈلدى. 1858- يىلى، يەنە بىر تەكشۈرۈش
ئۆمىكى ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئىلى قورغىنىدىن
كاپىبرلىك ئارقىلىق ئاقسۇ دەرياسىغىچە بولغان مۇھىم چوڭ
يول ئۈستىدە ئۆلچەش ئېلىپ باردى. 1859 - يىلى، ھەربىي
توپوگرافىيىلىك ئۆلچەش ئۆمىكىدىكى ستارشى لەيتىنانت ئىۋانتيۇ
سىمىرچىسكى رايونىنىڭ شىمالى، بالقاش كۆلى بىلەن قارىتال
دەريالىرى ئارىلىقىدىن ئالاتاۋغىچە، شۇنىڭدەك ئارال كۆلىدىن
بالقاش كۆلىنىڭ شىمالىي چېتىگىچە بولغان توپوگرافىيىلىك
ئۆلچەش ئىشىنى تاماملىدى ھەمدە خەرىتىگە ئالدى. شۇ يىلى،
ئاسترونومىيىلىك تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ باشلىقى گېلۇۋېۋ باش-
چىلىقىدىكى يۈز كىشىلىك كازاك قوغدىغۇچىلىرىدىن تەشكىل
تاپقان تەكشۈرۈش قىدىرىش ئەترىتى سىمىرچىسكى ۋە تاشقى
ئىلى رايونى ئىچىدىكى 17 نۇقتىنىڭ جۇغرافىيىلىك ئورنىنى
ئۆلچەپ بېكىتتى. ئۇنىڭ ئىچىدە شىنجاڭنىڭ ئىككى مۇھىم
شەھىرى — چۆچەك بىلەن ئىلى بار ئىدى. ئۇلار يەنمۇ ئىچكىرى-
لەپ كىرىپ سومبى (Sumbe)، قارا كالا ۋە تېكەس دەريالىرى

نىڭ قىرغاقلىرىغا قەدەر، يەنە شۇ يىلى 8 - ئايدا ئىلىى ۋە چۆچەككە قەدەر بارىدى. 1860 - يىلى، كېلۇبېۋنىڭ ئۆلچەپ بېكىتىشى بويىچە، ھەر ئىنگلىز سۇدىى 50 رۇس چاقىرىمىغا باراۋەر كېلىدىغان ماشتاب بويىچە يەتتىسۇ ۋە تاشقى ئىلىى چېگرا رايونى خەرىتىسىنى پۈتتۈرۈپ چىقتى①.

شۇنداق قىلىپ، 1860- يىلىغچە، چارروسىيە مەملىكىتىمزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كەڭ زېمىننى قوراللىق بېسۇالدى ۋە زايسان رايونى بىلەن قورچوم رايونىدىن تاشقىرى سابىنداباغادىن ئېرتىش دەريا سى ئارقىلىق بالقاش كۆلى ۋە چۇ دەريا-سىغچە بولغان مەملىكىتىمزنىڭ مۇشۇ بىر پارچە زېمىننى توپوگرافىيىلىك ئۆلچەش ۋە خەرىتىگە ئېلىش خىزمىتىنى ئورۇنداپ بولدى. چارروسىيە كېچەيمچىلىرى مۇشۇ توپوگرافىيىلىك ئۆلچەش ۋە خەرىتىلەرگە ئاساسەن، «دۆلەت چېگرا سىزىقىنى ئېنىق ۋە تەپسىلىي كۆرسىتىپ بەرگىلى بولىدۇ» دەپ قارىدى②. يەنى چارروسىيىنىڭ كېيىنكى قەدىمى ئۆزى بېسۇالغان يەرلەرنى قانداق قىلىپ شەرتنامە شەكلىدە بېكىتىپ، «قانۇنلاشتۇرۇش» دىن ئىبارەت ئىدى. خۇددى بابكوۋ ئېتىراپ قىلغاندەك: «ئەمدى قالغان ئىش دۆلىتىمىز (چارروسىيىنىڭ دېمەكچىسى) ئەھمىيەتتە ئىشغال قىلىۋالغان سىمىرىچىسكى ۋە تاشقى ئىلى چېگرا رايونى زېمىننى تەنتەنىلىك خەلقئارا شەرتنامىلەر ئارقىلىق روسىيە زېمىنىغا قوشۇۋېتىش③» دىن ئىبارەت ئىدى.

1860- يىلى، چارروسىيە ئاخىر تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامە «جۇڭگو— روسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى» نى ماقۇللىتىپ مەقسىتىگە يەتتى.

---

① بابكوۋ، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن كىتاب، 50 - 56- بەت.

② يۇقىرىدىكى كىتاب، 238- بەت.

③ يۇقىرىدىكى كىتاب 166- بەت.

4- بۆلۈم شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى بىر نەچچە تەڭ هوقۇقسىز شەرتنامە — «جۇڭگو روسىيە ئىلى - تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى

چارروسىيە شىنجاڭنىڭ زېمىنىنى پىلە قۇرتىدەك يېگەندىن تاشقىرى، يەنە شىنجاڭغا قارىتا ئۇزلۇكسىز ئىقتىسادىي تاجاۋۇز- چىلىق يۈرگۈزۈپ كەلدى.

XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، چارروسىيە ئىلى، تارباغاتاي- لاردا سودا قىلىشقا باشلىدى، لېكىن بۇ سودا كەڭ كۆلەم- دە ئەمەس ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خېلى قاتتىق چەكلەپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ غەيرىي رەسمىي سودا ئىدى. بۇ ھال چارروسىيە سودىگەرلىرىنىڭ نەپسىنى زادىلا قاندۇرۇپ كېتەلمەيتتى، ئەلۋەتتە. شۇنىڭ ئۈچۈن XIX ئەسىردىن باشلاپ، چارروسىيە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي رايونىدا قەدەمسۇقەدەم كېڭىيىش بىلەن بىرلىكتە، ئىلى، تارباغاتايدا رەسمىي سودا قىلىشنى تېخىمۇ جىددىي تەلەپ قىلدى. 1805 - يىلى، چارروسىيە گروپىكىنى جۇڭگوغا تولۇق ھوقۇق- لۇق ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى، ئۇنىڭ بىر ۋەزىپىسى، چىڭ سۇلالە- سى ھۆكۈمىتىنى ئىلاجى قىلىپ روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ شىنجاڭ- دا سودا قىلىشىغا ماقۇل كەلتۈرۈش ئىدى. 1811- يىلى، چارروسىيە يەنە بوكتسىۋۇنى ئەۋەتىپ، سىمېيىپلاتىنسكىدىن ئىلى ۋە تارباغاتايغىچە ئاخبارات توپلاپ، ئىلى بىلەن بولغان سودىنى رەسمىيلەشتۈرۈشنىڭ تەييارلىقىنى كۆردى. 40 - يىللاردىن باشلاپ،

روسىيە كاپىتالىزمىنىڭ راۋاجلىنىشى ھەمدە جۇڭگونىڭ پەيدىنپەي مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكىگە ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ چارروسىيە ھەربىي جەھەتتە كېڭىيىش بىلەن بىرلىكتە، مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلى، تارباغاتاي رايونلىرىغا بولغان ئىقتىسادىي تاجاۋۇزچىلىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. مۇشۇ مەزگىللەردە چارروسىيە ھۆكۈمىتى ۋە ئۇنىڭ سودا - سانائەت ساھەسىدىكىلىرى شىنجاڭدىكى سودىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى، چارروسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ۋە مالىيە مىنىستىرلىكى ئىلى، تارباغاتاينى رەسمىي سودا بازىرى قىلىش مەسىلىسىنى مەخسۇس مۇزاكىرە قىلدى. 1845- يىلى، چارروسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ئەمەلدارى، كېيىنكى ئاسىيا دىپار تامىنتىنىڭ باشلىقى لىيۇبىموۋ سودىگەرچە ياسىنىپ ئىلىغا كېلىپ، يەنىمۇ ئىلگىرلىگەن ھالدا ئاخبارات ئىگىلىدى. قايتىپ بارغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا رەسمىي سودا قىلىشنى كۈچىنىڭ بارىچە تەشەببۇس قىلدى ۋە مۇنداق سودا تامامەن پايدىلىق دەپ قارىدى ھەمدە جۇڭگو بىلەن ئىلاجى بار تېز ئارىدا سودا نىزامنامىسى تۈزۈشنى تەشەببۇس قىلدى①. ئەينى ۋاقىتتا چارروسىيىنىڭ بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىدىكى رايونلىرىمىزنى قوراللىق بېسىۋېلىشىمۇ ئىلى، تارباغاتايدا سودا ئىشلىرىنى رەسمىي يولغا قويۇشنى ئۈچۈن زۆرۈر شەرت - شارائىتلارنى يارىتىپ بەرگەنىدى.

1847 - يىل 7 - ئايدا ۋە 1848 - يىلى 6 - ئايدا، يەنى چارروسىيە قانۇنسىز ھالدا كاپىرلىك ۋە يەتتىسۇ رايونىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمى بىلەن سودا ئىشلىرىنى رەسمىي يولغا قويۇش شەرت - شارائىتى پىشىپ يېتىلدى دەپ قارىغانىدى. چارروسىيىنىڭ زوراغالىق مەھكىمىسى بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق روسىيە پراۋۇسلاۋىيە مەزھىپىنى② تارقىتىش

① خالپىن: «روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىتى».

② پراۋۇسلاۋىيە مەزھىپى — خرىستىئان دىنىنىڭ ئاساسلىق مەزھەپلىرىنىڭ بىرى.

ئۆمىكىنىڭ كاھىنى دۇڭجىڭۋۇ ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋاسىللار مەھكىمىسىگە ئىككى قېتىم مەكتۇپ يوللاپ، چاكتۇ سودا نىزامنامىسىگە ئاساسەن ئىلى، تارباغاتاي ۋە قەشقەردىن ئىبارەت ئۈچ يەردە يېڭىدىن سودا رايونى ئېچىشنى تەلەپ قىلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ئىشلار باشقارمىسى چاكتۇ شەرتنامىسىگە ئاساسەن، روسىيىنىڭ تەلىپى «قائىدىگە سىغمايدۇ» دەپ قارىدى ۋە رەت قىلدى. 1850- يىل 1- ئايدا، چارروسىيە ئىلگىرىكى تەكلىپىنى ئۈچىنچى قېتىم ئوتتۇرىغا قويدى. كاپىتا-لىزمنىڭ توپ - زەمبىرەكلىرىدىن قورقۇپ كەتكەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى روسىيە سودا كارۋىنى ئەمەلىيەتتە ئىلى، تارباغا-تايغا كىرىپ بولدى، ئەگەر ئۈچ ئورۇندا سودا قىلىش تەلىپىنى پۈتۈنلەي رەت قىلساق، ئېھتىمال «جىددىي ۋەقە توغۇلۇپ قېلىشى مۇمكىن» دەپ قاراپ، 5- ئايدا ئىلى، تارباغاتايدىن ئىبارەت ئىككى ئورۇندا سودا ئىشلىرىنى يولغا قويۇشقا مەجبۇرىي ماقۇل بولدى، لېكىن «ئىككى دۆلەت بىرلىكتە نىزامنامە ئۈستىدە باشقىدىن كېڭىشىدىغان بولدى»، قەشقەردە سودا ئىشلىرىنى يولغا قويۇش مەسىلىسىنى سودا ئىشلىرى راۋاج تاپمىغان دېگەن باھانە بىلەن رەت قىلدى. چارروسىيە زوراغانلىق مەھكىمىسى 1850 - يىل 12 - ئايدىكى جاۋاب مەكتۇپىدا قەشقەردە «سودىنى سىناق قىلىش» پىكرىدە يەنىلا چىڭ تۇردى*.

1851 - يىل 7 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، ئىلىغا چارروسىيىنىڭ ۋەكىلى كوۋالېۋىسكى كەلدى. ئۇنىڭ بىلەن يەنە كېيىنكى ۋاقتىدا چارروسىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق پوسولى بولغان ۋىرانگىل ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي ئىلى، تارباغاتايغا ئەلچى بولۇپ تەيىنلەنگەن زاخاروۋ بىلەن تاتارىنوۋلارمۇ كەلگەنىدى.

* «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، شيەنفېڭ سەلتەنەت دەۋرى، 3- توم، 26 — 27 - بەتلەر.

كوۋالېۋسكى ئىلگىرى روسىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق پراۋۇسلاۋىيە مەزھىپىنىڭ دىن تارقىتىش ئۆمىكى نازارەتچىسى ۋە قوغدىغۇچىسى ئىدى، ئەينى ۋاقىتتا ئۇ چارروسىيىنىڭ كانچىلىق قۇرۇلۇش مەكتىپىنىڭ پولكوۋنىكى بولغان كونا ماركىلىق مۇستەملىكىچى ئىدى. ئۇ ئىلگىرى مىسىر، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جۇڭگو قاتارلىق جايلارنى كېزىپ، تەكشۈرۈش ـ قىدىرىش نامى بىلەن كۆپ ئاخبارات ئوغرىغانلىقى، چارروسىيىنىڭ كېڭەيمەچىلىكى ئۈچۈن خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، كېيىن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ئاسىيا دىپار تامىنتىنىڭ دىپارتامىنت باشلىقى، زوراغالىق مىنىستىرى بولغان زاخاروۋ ۋە تاتارىنوۋلار چارروسىيىنىڭ بېيجىڭدىكى پراۋۇسلاۋىيە مەزھىپىنىڭ دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ ئەزاسى، ئاتالمىش «جۇڭگوشۇناس»لار، چارروسىيىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇزچىلىق قىلىشتىكى ياراملىق غالچىلىرى ئىدى. بۇلارنىڭ ئالدىنقىسى ئىلىدا ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتىدا، پۈرسەتنىي قولدىن بەرمەي مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقايسى جەھەتتىكى ئاخباراتلىرىنى يىغىپ ـ توپلاپ، خەرىتىگە ئېلىپ، چارروسىيىنىڭ جۇڭگو ـ روسىيە غەربىي قىسىم چېگرىسىنى بەلگىلەش سۆھبەت لايىھىسىنى كۆپلىگەن ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن. كېيىن چارروسىيە تەرىپىدىن چېگرا سۆھبىتىگە ۋەكىل بولۇپ تەينىلەنىدى، ئۇ، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ـ كېڭەيمەچىلىك لۇشىيەنىنىڭ ئاكتىپ ئىجراچىسى، دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي قىسمىدىكى 440 مىڭ كۋادرات كىلومېتر زېمىنىنى كېسىۋېلىشتىكى ئاۋانگارت ئىدى؛ كېيىنكىسى بولسا، دۆلىتىمىزنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق ئارىلىشىپ، ئىگىلىك ھوقۇقىمىزغا تاجاۋۇزچىلىق قىلىپ، دۆلىتىمىزنىڭ تارباغاتاي رايونىدىكى يارغىت ئالتۇن كانىنى ئىگىلىۋالغان ۋە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ مەملىكىتىمىزنىڭ 200 دىن ئوشۇق كان ئىشچىسىنى ئۆلتۈرگەن جاللات، كېيىن يەنە 1860 ـ

يىلى ئىمزالانغان «جۇڭگو ـ روسىيە بىيجىڭ شەرتنامىسى» نىڭ روسىيە تەرەپ تەرجىمانى، ئەمەلىيەتتە سۆھبەت ئىجراچىسى، چارروسىيە پادىشاھىنىڭ دىتىغا ياقمىدىغان غالچىسى ئىدى. سۆھبەت 7 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى باشلانىدى، كوۋالېۋىسكى قاتارلىقلار ھە دىگەندىلا يولسىزلىق بىلەن تاكاللىشىپ، يەنىلا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاللىقاچان رەت قىلىۋەتكەن قەشقەردە سودا ئىشلىرىنى يولغا قويۇش مەسىلىسىگە ئېسىلىۋالىدى. جۇڭگو ۋەكىلى، ئىلى جىياڭجۇن يى شەن، مەسلىھەتچى ئامبال بايىنتاي قاتارلىقلار جۇڭگو تەرەپنىڭ پىكرىنى قايتا ـ قايتا تەكىتلىسىمۇ، كوۋالېۋىسكى قاتارلىقلار يەنىلا ئىلگىرىكى پىكرىدە چىڭ تۇرۇۋېلىپ گەپ يېمىدى، كېيىن يى شەن قاتارلىقلارنىڭ پىكرى مۇقىملىشىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، يى شەندىن ھۇججەت ـ ماتېرىياللارنى سوراپ ئېلىپ، ئىشنى پۈتكۈزمەكچى بولدى. لېكىن ھۇججەت قولىغا تېگىپ، ئىلى، تارباغاتايدا سودا قىلىشقا ئائىت ماددا بېكىتىلگەندىن كېيىن، كوۋالېۋىسكى قاتارلىقلار قەشقەردە سودا ئىشلىرىنى يولغا قويۇشنى «بىرنەچچە يىل ياكى بىرنەچچە ئون يىلدا شارائىتقا قاراپ سىناپ كۆرۈش كېرەك» دىگەن يولسىز تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى، مانا شۇنداق قايتا ـ قايتا مۇ ـ تتەھەملىك قىلغانلىقتىن جۇڭگو ۋەكىلى ھۇججەتلەرنى قايتۇرۇۋېلىش توغرىسىدا بويرۇق چۈشۈردى ھەمدە ئەگەر يەنە بىردەم ئۇنداق، بىردەم مۇنداق دەپ گېپىدە تۇرمايدىغان بولسا، «سودا قىلىش ئىشىمۇ ئۈزۈپ قويۇلىدۇ»* دەپ ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەندىن كېيىن كوۋالېۋىسكى قاتارلىقلار ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ

---

* يۇقىرىقى كىتاب، شىيەنفىڭ خان سەلتەنىتى دەۋرى، 5 ـ جىلد، 5 ـ 11 ـ بەتلەر.

يواسز تەلەپلىرىنى ۋاقتىنچە يېغىشتۇرۇۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. لېكىن چارروسىيە ئۆزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا سودا ئىشلىرىنى يولغا قويۇش قارا نىيىتىدىن ھەرگىز يانمىدى.

1851 - يىل 8 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، «ئىلى، تارباغاتاي سودا ئىشلىرىنى يولغا قويۇش نىزامنامىسى» چارروسىيىنىڭ تەھدىتى ۋە ئالدامچىلىقى ئاستىدا رەسمىي ئىمزالاندى. مانا بۇ چارروسىيىنىڭ چەك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى مەجبۇرىي ئىمزالاتقان شۇ جاڭغا تاجاۋۇزچىلىق قىلىشتىكى تۇنجى تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىسى، شۇنىڭدەك چارروسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بويىنىغا سالغان بىرىنچى بويۇنتۇرۇقى ئىدى. شەرتنامە جەمئىي 17 مادىدا بولۇپ، چارروسىيە بۇنىڭ بىلەن تۆۋەندىكى ھوقۇق - مەنپەئەتلەرگە ئىگە بولدى:

1) كونسۇلخانا قۇرۇش. شەرتنامىنىڭ 2 - مادىدىسىدا، «ئىككى تەرەپ سودىگەرلىرى ئۆزئارا سودا قىلىشقاندا، مال باھاسىنى ئۆزلىرى بەلگىلىسۇن، لېكىن باشقۇرغۇچى قويمۇلىدۇ. جۇڭگو ئىلى تىجارەت باشقارمىسىدىن خادىم چىقىرىدۇ؛ روسىيە مەخسۇس سودا باشقۇرۇش كونسۇلى ئەۋەتىپ باشقۇرىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەنىدى. ئەمەلىيەتتە چارروسىيە كونسۇلىنىڭ خىزمەت ھوقۇقى قانداقتۇر ھەرگىز مەخسۇس سودا باشقۇرۇش بولماستىن، بەلكى مۇھىم سودا نىقابى ئاستىدا، شىنجاڭ رايونىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي جەھەتلەردىكى ئاخباراتلىرىنى ئوغرىلاشتىن ئىبارەت ئىدى. زاخاروۋ بىرىنچى بولۇپ ئىلىدا كونسۇل بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، «تاغ - دەريا، ئەگرى - توقاي يوللارنى كېزىپ يۈرۈپ، مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى تېڭ - تەكشىلىمىغان كۈنى يوق».* ئۇ

* «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجى خان سەلتەنەت دەۋرى، 17 - جىلد، 7 - بەت.

ئۆزى ئوغرىلىغان ئاخباراتلاردىن پايدىلىنىپ، باش شتاب ھەربىي ئەمەلدارلىرىنىڭ ياردىمىدە، جيايۈيگۈەننىڭ غەربىيدىكى پۈتكۈل جۇڭگو غەربىي قىسىم رايونىنىڭ خەرىتىسىنى سىزىپ چىقتى. بۇ خەرىتە تۇنجى قېتىم مىڭلىغان يېڭى يەر ناملىرى بىلەن تولدۇرۇلدى، بىرىنچى قېتىم رۇس يېزىقىدا شىنجاڭنىڭ شەھەر - يېزا، تاغ - دەريا ۋە كۆللىرى ئىزاھلاندى ھەمدە ئاتالمىش دائىملىق قاراۋۇل سىزىقلىرى كۆرسىتىلىپ، روسىيىنىڭ كېيىن، 1864 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى جۇڭگو - روسىيە غەربىي قىسىم چېگرىسىنى ئايرىشقا مەجبۇرلىشىغا «ئاساس» يارىتىپ بەردى.*

2) سودا - سېتىقتىن باج ئالماسلىق. شەرتنامىنىڭ 3 - ماددىسىدا «سودا - سېتىق ئىككى دۆلەتنىڭ دوستلۇقى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئۆز ئارا بىر - بىرىدىن باج ئېلىنمايدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. شىنجاڭدا ئەسلىدە روسىيە تاۋارلىرىدىن «$\frac{1}{30}$» باج ئېلىناتتى، بۇ قېتىمقى شەرتنامە ئارقىلىق بۇ باج ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. «ئۆزئارا باج ئېلىنمايدۇ» دېگەن بۇگەپ كۆرۈنۈشتە ئىككى تەرەپكە باراۋەردەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن جۇڭگو تەرەپ روسىيىگە بېرىپ سودا قىلمىغانلىقتىن، ئەمەلىيەتتە بۇ تامامەن چارروسىيە ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى. جۇڭگو تەرەپ ئەكسىچە باج ئېلىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولۇپ قالغانىدى.

3) كونسۇللارنىڭ سودىيەلىك ھوقۇقى. شەرتنامىنىڭ 2 - ماددىسىدا «ئىككى تەرەپ سودىگەرلىرى ئوتتۇرىسىدا مەسىلە توغۇلسا، ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزى ئادىل بىر تەرەپ قىلىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. 9 - ماددىدا «رۇس سودىگەرلىرى كەلسە، سودا سارايلىرىدا تۇرىدۇ، ئۇلار روسىيە سودا ئەمەلدارلىرى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. 11 - ماددىدا «رۇس

* ۋاسلىيىۋ: «ئىي، ئىي، زاخاروۋ عەققىدە ئەسلىمىلەر».

سودىگەرلىرى مال ئارتىپ كەلگەن ئۇلاغلىرىنى ئىلى دەريا‌سى ياقىسىدا باقىدۇ؛ تاربا‌غاتايدا بولسا، كۆرسىتىپ بېرىلگەن چۆپلۈكلەردە باقىدۇ، ئېتىزلارنى، قەبرىستانلىقلارنى چەيلەپ نا‌بۇت قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ. خىلاپلىق قىلغۇچىلار كۆرۈلسە، روسىيىنىڭ سودا باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلىرىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇلىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ بىر نەچچە ماددىنى ئومۇملاشتۇرغاندا، روسىيە سودىگەرلىرى جۇڭگودا جىنايەت ئۆتكۈزسە، جۇڭگو ئەمەلدارلىرى باشقۇرالمايتتى ۋە جۇڭگونىڭ قانۇنىي جازاسىغا تارتىلمايتتى، ئۇلارنى روسىيە كونسۇلى ئۆز ئالدىغا بىرتەرەپ قىلاتتى. مانا بۇ كونسۇللارنىڭ ھوقۇقى ئىدى.

4) نامدا سودا كارۋانلىرىنى قوغداش، ئەمەلىيەتتە قوراللىق ئىشغالىيەتچىلىك قىلىش. شەرتنامىنىڭ 4 - ماددىسىدا «رۇس سودىگەرلىرى جۇڭگونىڭ ئىلىدىكى بۇرغاجىر قاراۋۇلى، تاربا‌غاتايدىكى ئوجىر قاراۋۇلىنىڭ سىرتىدا ماڭغاندا، ئەگەر يات قاراقچىلارنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلسە جۇڭگو ئارىلاشمىسۇن بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. «يات قاراقچىلار» دېگىنى، چارروسىيە بىلەن چېگرا سۇلالىسى ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قازاق ۋە قىرغىز چارۋىچىلارنى ھاقارەتلەپ ئېيتقان سۆزلىرى ئىدى؛ «بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ئەھۋاللىرى» دېگىنى، ئەمەلىيەتتە مەملىكىتىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇش كۈرىشىدىن ئىبارەت ئىدى. چارروسىيە مانا مۇشۇ ماددا ئارقىلىق نامدا سودا كارۋانلىرىنى قوغدىغان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە مەملىكىتىمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلىرىنى كۆچمەنلىك باربچە قۇل قىلدى ۋە ئۇلارغا قوراللىق ئىشغالىيەتچىلىك يۈرگۈزدى. 1863- يىلى، ئولاستاي جياڭجۇنى چارروسىيىنىڭ بۇ سۈيىقەستىنى ئوچۇق - ئاشكارا

پاش قىلىپ: «رۇسلارنىڭ تارباغاتايغا كىرىپ سودا قىلىشنى روخسەت قىلىندى، ئۇلارنىڭ (قازاق چاۋىچىلىرىنى كۆرسىتىدۇ) ئات ـ ئۇلاغ، تۆگىلىرىنى زورلۇق بىلەن ئېلىپ پايدىلاندى. ئۇلارنىڭ تەمىناتلىرىنى قاقتى ـ سوقتى قىلدى، ئۇلارنى ئاستا ـ ئاستا ئەسكەرلىككە تۇتتى، پەرزەنتلىرىنى تۇتقۇن قىلدى... بۇ ئۇلارنىڭ ئۆزۈندىن ئويلاپ كەلگەن تارباغاتاي چېگرا رايونىنى بېسىۋېلىش سۇيىقەستىدۇر»① دېگەنىدى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئىقتىسادىي تاجاۋۇزچىلىق، جۇڭگو خەلقىنى قوللۇقتا چۈشۈرۈش، جۇڭگو زېمىنىنى بېسىۋېلىش بىلەن تەڭلا ئېلىپ بېرىلغان. بۇ پەقەت تارباغاتايدىكى ئەھۋالىنىلا ... كۆرسەتسىمۇ، لېكىن ئىلى ۋە باشقا چېگرا رايونلاردىكى ئەھۋالمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش بولدى. بابىكوۋمۇ ئېتىراپ قىلىپ: «ئىلى، تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى»، «سودا مۇناسىۋىتى جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى سىياسىي جەھەتتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ داۋاملىق ھوجۇم قىلىشقا كۆچلۈك تۈرتكە بولدى»② دېگەن. شەرتنامە ئىمزالانغاندىن كېيىنكى ئۈچ يىلدا، چارروسىيىنىڭ ئىسسىقكۆل رايونىمىزنىڭ شىمالغا ۋىرانىي قورغىنىنى قۇرغانلىقى بۇنىڭ پاكىتىدۇر.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، مۇشۇ شەرتنامىگە ئاساسەن، چارروسىيە يەنە ئىلى، چۆچەكلەردە سودا قورغىنى قۇرۇش، ئۆي سېلىش، مال ساقلاش، ئولتۇراقلىشىش، چارۋا بېقىش، قەبرىستان بىنا قىلىش ھوقۇقىغىمۇ ئىگە ئىدى. 1852- يىلى، ئىلى، تارباغاتاي بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا رەسمىي سودا يولغا قويۇلدى.

---

① «چەت ئەللەرگە ئاسىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۆگىجىخان سەلتەنەت دەۋرانى 13 - توم، 1-، 5 - بەتلەر.

② بابۇبكوۋ: «يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن كىتاب، 141 - بەت.

جۇڭگو تەرەپتىن يانداش ئامبال تومبىنتاي، سومۇن زەڭگى بايىنتاي مەخسۇس ئىلى سودىسىنى باشقۇردى، زەڭگى سابىتۇن مەخسۇس چۆچەك سودىسىنى باشقۇردى، شۇ يىلى يازدا، چار- روسىيە ئىلى غەربىي دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدىكى شىتو دېگەن يەردە 48 ئېغىز ئۆي سالدى؛ چۆچەكتە 51 ئېغىز ئۆي سالدى. ئىلى جىياڭجۈنى ۋە تاربىاغاتاي مەسلىھەت ئامبىلىنىڭ چىك سۇلالىسى ئوردىسىغا يوللىغان سودا ئىشلىرى توغرىسىدىكى ستاتىستىك مەلۇماتنىڭ قارىغاندا، 1853 - يىل 10 - ئايدا، ئىلىدا قېپقالغان روسىيە سودىگىرى جەمئىي 86 نەپەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ چەتتىن ئېلىپ كەلگەن مالىرى «قارا رەختلەر» ئىدى؛ شۇ يىلى 11 - ئايدا، چۆچەكتە قېپقالغان روسىيە سودىگىرى جەمئىي 92 نەپەر ئىدى.① ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگونىڭ چەتكە چىقىرىدىغان ئاساسىي مېلى ھەر خىل چاي ئىدى؛ چارروسىيە بولسا، شىنجاڭغا پاختا گەزلىمىلەر، يۇڭ رەخت، تېرە مەھسۇ- لاتلىرى ۋە مېتال بۇيۇملارنى كىرگۈزەتتى.

سودىنىڭ دەسلىپىدە، جۇڭگو تەرەپنىڭ ئېكسپورتى ئاكتىپ بالانس بولدى. بۇنىڭ سەۋەبى، ئاساسەن، جۇڭگو فېئودالىق ناتۇرال ئىگىلىكىنىڭ چەت ئەل تاۋارلىرىغا تاقابىل تۇرالمىشى ۋە ئۇنىڭ پارچىلىنىشى ئۈچۈن يەنە خېلى ئۇزۇن بىر جەريان لازىم ئىدى. «ئۇششاق يېزا ئىگىلىكى بىلەن ئائىلە قول سانا- ئىتىنى مەركەز قىلغان جۇڭگونىڭ نۆۋەتتىكى ئىجتىمائىي، ئىق- تىسادىي تۈزۈمى شارائىتىدا چەت ئەل مېلىنى كۆپلەپ كىرگۈزۈ- شتىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس②» ئىدى. «بىرزىنىڭچە،

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، شىيەنفېڭ خان سەلتەنەت دەۋرانى، 5 - توم، 31 - بەت. 6 - توم، 5 - بەت.

② ماركس: «ئەنگلىيە - جۇڭگو شەرتنامىسى»، «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 12 - توم، 605 - بەت.

ئەپيۇن سودىسىدىن تاشقىرى، جۇڭگوغا مال كىرگۈزۈش سودىسىنىڭ تېزلىكتە كېڭىيىشىگە ئاساسىي توسقۇن بولۇۋاتقان ئەرسە، يەنىلا شۇ ئۇششاق يېزا ئىگىلىكى بىلەن ئائىلە تۇرمۇشىنى ئۆزئارا بىرلەشكەن جۇڭگونىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدۇر①».

سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بازار ئېچىلىپ سودا يۈرگۈزۈلگەن ئاشۇ يىلى، يەنى 1852 - يىلى، جۇڭگونىڭ چەتكە چىقارغان مېلىنىڭ قىممىتى 552 مىڭ فوند ستېرلىڭ، 1854 - يىلى 780 مىڭ فوند ستېرلىڭ بولغان، 1856 - يىلى كۆپىيىپ 1 مىليون 16 مىڭ 692 فوند ستېرلىڭگە يەتكەن② گەرچە چارروسىيىنىڭ ئىمپورتى بىر قېتىم ئاكتىپ بالانس بولغان بولسىمۇ، لېكىن سودا مىقدارىنىڭ ئېشىش سۈرئىتى جۇڭگونىڭكىدىن كۆپ ئېشىپ كەتكەن، ئۇنىڭ شىنجاڭغا قىلغان ئېكسپورت ئومۇمىي مىقدارى، 1850 - يىلىغى 211 مىڭ 500 كۈمۈش رۇبلىدىن ئېشىپ 1853 - يىلى 675 مىڭ 700 كۈمۈش رۇبلىغا يەتكەن، ئوخشاش مەزگىل ئىچىدە شىنجاڭنىڭ ئېكسپورت ئومۇمىي مىقدارى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 350 مىڭ ۋە 688 مىڭ 600 رۇبلى ③ بولغان، يەنى ئوخشاش مەزگىل ئىچىدە چارروسىيىنىڭ ئېكسپورت ئومۇمىي مىقدارى ئىككى ھەسسىدىن كۆپ ئاشقان، جۇڭگونىڭ ئېكسپورت ئومۇمىي مىقدارى 13 پىرسەنتلا ئاشقان (ئەينى ۋاقىتتا فوند ستېرلىڭ بىلەن رۇبلىنىڭ نىسبەت قىممىتى بىرگە بىر ئىدى). مۇنداق ئېشىش ۋەزىيىتى، جۇڭگونىڭ يېرىم مۇستەم-

---

① ماركس: «جۇڭگو بىلەن قىلىنىدىغان سودا»، «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 13 - توم، 601 - بەت.

② لېيۇشۇەنمىڭ: «جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ ئالدىنقى مەزگىللەردىكى سودىسى ئوستىدە تەتقىقات»، «يەنجىڭ ژۇرنىلى» 25 - سان 207-، 208 -بەت.

③ سلاتكوۋسكى: «سوۋېت - جۇڭگو ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»، 13

لىكە، يېرىم فېئودالىق ھالەتكە چۈشۈپ قېلىشىنىڭ چوڭقۇر-لىشىشىغا ئەگىشىپ بارغانسېرى روشەنلەشتى. ئىلى، تارباغاتايدا سودا قىلىش چارروسىيە ئۈچۈن غايەت زور پايدا ئېلىپ كەل-گەنلىكى ئۈز ئۈزىدىن مەلۇم ئىدى. «جۇڭگونىڭ غەربىي قىس-مىدىكى شەھەرلەردىن چۆچەك ۋە غۇلجىدا نورمال سودا ئۇنا-سۈتى ئورنىتىش ئىشىمۇ، خۇددى كېينكى ۋاقىتتا ئىسپاتلان-غانىدەك دۆلەت خەزىنىسىگە غايەت زور مىقداردا باج كىرىمى ئېلىپ كەلدى».*

5 - بۆلۈم 1855- يىلدىكى چۆچەكتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چارروسىيە سودا بازىرىغا ئوت قويۇش كۈرىشى

1855 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىلى، چۆچەكتە رەسمىي سودا باشلانغاندىن كېيىن، بۇ ئىككى جايغا قۇرۇلغان روسىيە سودا قورغانلىرى چارروسىيىنىڭ غەربىي شىمالىي رايونىمىزغا يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تاجاۋۇز قىلىش بازىسىغا ئايلىنىپ قالدى. چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرى خۇددى يامراپدىغان جارا-ھەتتەك ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ، چېرىتىپ سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى. چارروسىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ خالىغانچە يولسىزلىق قىلىشى، ئۇنىڭغا ھېچكىمنىڭ تەڭ كېلەلمەسلىكى، ئۇلارنىڭ قىلمىشلىرى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ غەزىپىنى قوزغىغانىدى. 1854 — 1855 - يىللىرى، چارروسى-يىنىڭ چۆچەكتە تۇرۇشلۇق تۇنجى كونسۇلى تاتارنىۋۇ ئاتالمىش

* باۋېبكۇ: يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن كىتاب، 161 - بەت.

بىر ئوچۇم سودىگەرلەر بىلەن بىرلىكتە، جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئارىلىشىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا تاجاۋۇز قىلىپ، چۆچەك رايونىدىكى يېرگىت ئالتۇن كانىنى بېسىۋېلىشنى قەستلەپ، ئىلگىرى - ئاخىر 200 دىن ئوشۇق جۇڭگو كان ئىشچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە زىيانكەشلىك قىلىپ شانلىق ئىنقىلابىي ئەنئەنىگە ئىگە شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ باتۇرلارچە قارشىلىقىنى قوزغىغانىدى. چۆچەكتىكى غەزەپلەنگەن ھەر مىللەت كان ئىشچىلىرى 1855 - يىلى 8 - ئايدا چارروسىيىنىڭ سودا بازىرىنى كۆيدۈرۈپ، تاجاۋۇزچىلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى.

سودا بازىرىنىڭ كۆيدۈرۈلۈشىنى تامامەن چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان، كۈرەشنىڭ ماھىيىتى بولسا، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ يېرگىت ئالتۇن كانىمىزنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداشتىن ئىبارەت ئىدى. يېرگىت ئالتۇن كانى چۆچەكنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان، بۇ يەر بىلەن «مودو بارلۇق قاراۋۇلىنىڭ ئارىلىقى 70 — 80 چاقىرىملا بولۇپ، ئەسلىدە كەيچى (قاراۋۇل يولى) دائىرىسىدە ئىدى، پىشى دېگەن جايدىن غەربتىكى لەبشىگە قەدەر بولغان ئارىلىقى تەخمىنەن 300 چاقىرىمدىن ئارتۇقراق كېلەتتى». دېمەك تامامەن مەملىكىتىمىز چېگرىسى ئىچىدە ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ، «تارباغاتاينىڭ ھەر يىلى باھار ۋە كۈزدە نەزىر - چىراق ئۆتكۈزىدىغان جايى»* بولۇپ، خەلقىمىز بۇ يەردە بۇرۇندىنلا ئالتۇن كولاپ كەلگەنىدى. تارباغاتاينىڭ سابىق مەسلىھەتچى ئامبىلى فېڭ شىڭ 1853 - يىل 9 - ئايدا خەلقتىن كەلگەن مەكتۇپلارنى تاپشۇرۇۋېلىپ، جايلارنىڭ ئۇ يەردە كەڭ

* «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» شيەنفېڭ سەلتەنەت دەۋرانى، 11 - توم، 24 - بەت.

كۆلەمدە كان ئېچىشىغا رۇخسەت قىلغان، شۇنىڭدىن كېيىن كان ئاچقۇچىلار كۈندىن كۈنگە كۆپەيگەنىدى.

جۇڭگولۇقلارنىڭ جۇڭگو زېمىنىدا كان ئېچىشى پۈتۈنلەي جۇڭگو خەلقىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى بولۇپ، بۇ روسىيىلىكلەر بىلەن قىلچە مۇناسىۋەتسىز، ھەرقانداق چەت ئەللىكنىڭ ئارىلىشىش ھوقۇقى يوق، قەل سىغمايدىغان بىر ئىش ئىدى، لېكىن قانداقتۇر چۆچەكتىكى چارروسىيە كونسۇلى ۋە «سودىگەر» لىرىنىڭ يېرىگىت ئالتۇن كانىغا كۆزى چۈشۈپ، نېمىتى بۇزۇلدى. تاتارىنوۋ غەربىي سىبىرىيە گېنېرال گوبېرناتۇرى ئارقىلىق ئىلى جىياڭجۈنى يى شەنگە مەكتۇپ يوللاپ، يارغاتۇ ئالتۇن كانى روسىيىنىڭ دەپ جۆيلۈپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئالتۇن كولىغۇچى ئىشچىلارنى ئېلىپ چىقىپ كېتىشىنى يولسىزلىق بىلەن تەلەپ قىلدى ھەمدە تەھدىت سېلىپ: «ئەگەر شۇنداق قىلمايدىكەن، كېيىن بىرەر كۆڭۈلسىزلىكنىڭ تۈگۈلۈپ قېلىش - قالماسلىقىغا بىز كاپالەت قىلالمايمىز»* دېدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ بىر ئوچۇم قاراقچىلارنىڭ ئەتەي ئىش تۈگىدۈرۈشنى بالدۇرىدىن ئويلاپ كەلگەنلىكى، ئالتۇن كانىنى بېسۋېلىش قارانىيىتىنىڭ بارلىقى ئاشكارا بولۇپ قالدى، ئىلى جىياڭجۈنى گەرچە روسىيىگە بەرگەن جاۋاب مەكتۇپىدا يېرىگىت ئالتۇن كانى جۇڭگۇ زېمىنى ئىچىدە ئىكەنلىكى ۋە ئەزەلدىن جۇڭگونىڭ ئىكەنلىكىنى ئىزھار لىغان بولسىمۇ، لېكىن چارروسىيىنىڭ تەھدىدى ئالدىدا يەنىلا تىز پۈكۈپ، ئالتۇن كان راۋاج تاپمىدى دېگەن باھانە بىلەن گۇنى تاقاشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. چارروسىيىنىڭ يولسىز تەھدىدى ۋە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئاجىز ۋە ئىقتىدارسىزلىقى ئالدىدا، چۆچەكتىكى ھەر مىللەت كان ئىشچىلىرى تىز پۈكمەستىن،

---

* «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» شىەنفېك سەلتەنەت دەۋرانى، 11 - تۇم، 23 - 25 - بەتلەر.

هۆكۈمەت تەرەپنىڭ قاتمۇ قات توسقۇنلۇقلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، يېرگىت ئالتۇن كانىغا بېرىپ داۋاملىق ئالتۇن كولىدى. 1854 - يىل 9 - ئايدا، چارروسىيە ئىلى جياڭجۈنىگە يەنە بىر قېتىم مەكتۇپ يوللاپ، زوراۋانلىق بىلەن چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتىدىن كان ئىشچىلىرىنىڭ يېرگىتكە بېرىپ كان قېزىشىنى مەنئى قىلىشىنى تەلەپ قىلدى، چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ بېسىمى ئالدىدا يەنە بىر قېتىم تىز پۈكۈپ، قوشۇن چىقىرىپ كان ئىشچىلىرىنى تارقىتىۋەتتى. لېكىن بۇنىڭ هەممىسى چۆچەكتىكى ئۇيغۇر، خەنزۇ كان ئىشچىلىرىنىڭ ۋەتەنىنىڭ ئىگىلىك هوقۇقىنى قوغداش ئىرادىسىنى تەۋرىتەلمىدى، ئۇلار بۇرۇنقىدەكلا يېرگىت كانىدا ئالتۇن قېزىۋەردى.

چارروسىيە پىلانىنىڭ ئەمەلگە ئاشمىغانلىقىنى كۆرۈپ، تاقەت قىلىپ تۇرالماستىن، ئۆزىنىڭ ياۋۇز ئەپت - بەشرىسىنى ئاخىر ئاشكارىلىدى. 1855 - يىل 2 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، تاتارىنوۋ ئۆزى بىۋاسىتە 200 دىن ئوشۇق ئادەم باشلاپ كېلىپ، يېرگىت ئالتۇن كانىغا خۇددى يىرتقۇچ هايۋاندەك ئېتىلىپ بېرىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ كان ئىشچىلىرىنى زورلۇق بىلەن تارقىتىۋەتتى. ئىشچىلار قائىدە سۆزلەپ تالاش - تارتىش قىلغان هەمدە تاجاۋۇزچىلارنىڭ سۇيىقەست، هىيلە - نەيرەڭلىرىنى پاش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئىنسانىيەتچىلىكىنى يوقاتقان بۇ بىر ئوچۇم زالىملار ئۆزلىرىنىڭ پەسكەش مەقسەتلىرىگە يېتىش ئۈچۈن، هېچ ئەيمەنمەستىن بارلىق قەبىھ ۋاسىتىلەرنى قوللىنىپ، كان ئىشچىلىرىمىزدىن ئالتە ئادەمنى كامېرغا سولاپ ئېسىپ ئۆلتۈردى. 1855 - يىلى باهار ۋە ياز ئارىلىقىدا، بۇ بىر تۈركۈم قاراقچىلار يەنە بىر قېتىم يېرگىتكە بېرىپ، بەش نەپەر كان ئىشچىمىزنى ئېسىپ ئۆلتۈردى. مۇشۇ مەزگىللەردە، چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى تەرىپىدىن باغلاپ

دەريا‌غا تاشلانغان، توڭلاپ ئۆلگەن، ئاچتىن ئۆلگەن جۇڭگو خەلقى جەمئىي 200 دىن ئاشىدۇ، ئۇلار ئەنە شۇنداق كىشىنى چۆچۈتەرلىك قانلىق ۋەقەلەرنى تۇغدۇردى.

نەدە زۇلۇم بولسا، شۇ يەردە قارشىلىق بولىدۇ. چۆچەك كان ئىشچىلىرى ناھايىتى تېزلىكتە تەشكىللىنىپ، شۇي تيەنداۋ، ئەن يۈيشەن قاتارلىق توققۇز نەپەر كان ئىشچىسىنى ۋەكىل قىلىپ، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ جەستىنى ئۆتۈرۈپ، مەھسۇس چۆچەك سودا ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى زەڭگى سابىتۇنغا رۇس تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ئالتۇن كانىمىزنى تارتىۋالغانلىقى، قېرىنداشلىرىمىزنى ئۆلتۈرگەنلىكىدىن ئىبارەت پەلەكتىن ئاشقان جىنايىتى ئۈستىدە غەزەپ بىلەن شىكايەت قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن كان مەھسۇلاتىغا بولغان ئىگىلىك ھوقۇقىمىزنى قوغداشنى ۋە روسىيە بىلەن ئالاقىلىشىپ ئۆلگەنلەرنىڭ خۇنىنى تۆلىتىپ، ئۇلارنىڭ ئەنتىنى ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ ھەققانىي تەلەپ، چەت ئەلگە خۇشامەت قىلىپ تەسلىم بولغۇچى سابىتۇن تەرىپىدىن ئۆزۈل ـ كېسىل رەت قىلىندى. ئەسلىدە سابىتۇن تاتارىنوۋ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ۋىجدانىنى ساتقان مىللىي مۇناپىق ئىدى، ئۇ «دۆلەتنىڭ بېجىنى يەپ، چەت ئەللىكلەر بىلەن شەخسىي ئالاقە باغلاپ»، پارا ئېلىپ دۆلەتنىڭ زېمىنىنى ساتقان، چارروسىيە بىلەن «مەخپىي ئالاقە قىلىپ، تۇغقان بولۇشۇپ، يات رئىتلار» نى ئۆز ئۆيىگە تەكلىپ قىلىپ تاڭ ئاتقۇچە بەزمە ـ زىياپەت ئۆتكۈزگەن»* ئىدى. ئۇ جەسەتنى پاكىت قىلىپ كۆرسەتكىلى بولمايدۇ دېگەننى باھانە قىلىپ، جەسەتنىتەكشۈرۈپ كۆرۈش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، بەلكى شۇي تيەنداۋ، ئەن يۈيشەنلەرنى باغلاپ ئۇردى. كۆرەش ئەمەلىيىتى كىشىلەرنى تەربىيىلىدى، ئۇلارغا

* «روسىيە تارىخىي»، 6 ـ توم.

سابىتۇننىڭ «رۇسلارغا ياخشىچاق بولغان» چارروسىيىنىڭ لالما ئىتى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى «روسىيىلىك ياتلار بىلەن بىرلىشىپ كىشىلەرگە زىيانكەشلىك قىلغان قاتىل يالاقچى»① ئىكەنلىكىنى؛ كۆرەشنىڭ غەلىبىسىنى پەقەت ئۆزئارا ئىتتىپاقلىق ئارقىسىدىلا قولغا كەلتۈرگىلى بولمىدىغانلىقىنى تونۇتتى. بىر مەيدان كەسكىن كۆرەش يېتىلمەكتە ئىدى.

1855 - يىلى، ئەن يۈيشەن، شۇي تىيەنداۋ باشچىلىقىدىكى كان ئىشچىلىرى چارروسىيە سودا قورغىنى ئەترابىغا توپلىشىپ تاجاۋۇزچىلاردىن ئادەم ئۆلتۈرگەن قاتىلنى چىقىرىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى؛ ئاممىنىڭ غەزىپى ئۆرلەپ، «ياتلار قورغانىدىكى تاۋار ـ مالىلارنى كۆيدۈرۈپ تاشلاشنى تەشەببۇس قىلدى»②. چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى ئىتتىپاقلاشقان جۇڭگو خەلقى ئالدىدا شۇمشىيىپ قورغانغا كىرىۋالدى، ئىكسكىنچىلەپ كۆرەڭلىك قىلالمىدى. چارروسىيىگە قارىتا قىلىنغان بىرىنچى قەتىئىلىق بۇ نامايىش، جۇڭگو خەلقىنىڭ بوزەك بولمايدىغان قەھرىمانلىق جاسارىتىنى نامايان قىلدى. چۆچەك مەسلىھەتچى ئامبىلى يىڭ شىيۇ ۋەقە كېڭىيىپ كەتسە، ئەجنەبىيلەرنى خاپا قىلىپ قويۇپ يىغىشتۇرۇۋالغىلى بولمايدىغان ئىش چىقىپ، دەپ قورقتى ۋە دەرھال ئەسكەر چىقىرىپ نامايىشچىلارنى تارقىتىۋەتتى.

ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارنىڭ باستۇرۇشى خەلقنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش غەزىپىنى باسالمىدى، «جۇڭخۇا مىللىتى «ئىنقىلابىي ئەنئەنىمگە باي مىللەت»، «جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ

---

① «چەت ئەل ئىشلىرىنى باشقۇرۇش تەييارلىقىنىڭ جەريانى»، شىيەنفېڭ خان سەلتەنەت دەۋرانى، 12 - توم، 6 - بەت.

② يۇقىرىقى كىتابى، 13 - توم، 2 - بەت.

تەركىبىدىكى ھەر مىللەت خەلقى چەت مىللەتلەرنىڭ زۇلۇمىغا قارشى تۇرۇپ كەلگەن ۋە بۇنداق زۇلۇمدىن، قارشىلىق كۆرسىتىش ۋاسىتىسى بىلەن قۇتۇلۇپ كەلگەنىدى*.

1855 - يىل 8 - ئايىنىڭ 26 - كۈنى سەھەردە، سودا بازىرىنىڭ ئەتراپىغا 600 — 700 ئۇيغۇر، خەنزۇ قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقى توپلاندى، ئەن يۈيشەن قۇموش دۆۋىسىگە ئوت قويدى، دەل شۇ كېچىسى قاتتىق شامال چىقىپ ئوت ئۇلغايدى ۋە ھەش - پەش دېگۈچە لاۋۇلداپ كۆيۈپ، بارغانىرى كۈچىيىپ، چارروسىيىنىڭ سودا قورغىنىدىكى 51 ئېغىز ئولتۇراق كەپە، ئۆي ۋە دۆۋىلەپ قويۇلغان ماللارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كۆيدۈرۈپ تاشلاندى. تاتارىنوۋ ۋە «سودىگەر» لەر لالما ئىتتەك باقتۇغا قاراپ شەرمەندىلەرچە قاچتى، بۇ كىشىنى ئىنتايىن خۇش قىلىدىغان ئىش بولدى. مانا بۇ چۆچەك خەلقىنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ مۇقەدەس ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداپ، چارروسىيە سودا قورغىنىغا غەزەپ بىلەن ئوت قويۇش ۋەقەسى ئىدى.

ئەن يۈيشەن ۋە شۈي تىيەنداۋلار باشچىلىقىدىكى كان ئىشچىلىرى سودا قورغىنىغا ئوت قويغاندىن كېيىن، كۈرەشنى يەنىلا ئىككى ئايدىن ئوشۇق داۋاملاشتۇردى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھەم چارروسىيىنىڭ «باھانە تېپىپ چاتاق چىقىرىشى» ۋە ۋەقەنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىدىن ھەم ئىچكى جەھەتتە كان ئىشچىلىرى ئىسيان چىقارسا، ئۇنى يىغىشتۇرغىلى بولماي قېلىشىدىن قورقاتتى. ئىلى جياڭجۈنى زالا فىڭتاي ئاتالمىش «تىنچلاندۇرۇش ھىيلىسى» نى قوللىنىپ، خەلقنىڭ بېسىمى

---

* «جۇڭگو ئىنقىلابى ۋە جۇڭگو گۇڭچەنداڭى»، «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم، 543 - بەت.

ئاستىدا، چۆچەك مەسلىھەتچى ئامبىلى يىڭ شيۇنى خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلاپ، كولۇننىڭ خان ئامبىلى مىڭ يىنى مۇئاۋىن زەڭگى، چۆچەكنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى قىلىپ تەيىنلىدى، يەنە جارا زەڭگى سابىتۇن قاتارلىقلارنىمۇ خىزمەتلىرىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئاغلاقچى ئامبال خاپۇچشيەن قاتارلىقلارنى چۆچەككە بېرىپ چارروسىيە كونسۇلى بىلەن بارلىق ئىشلار ئۈستىدە سۆزلىشىشكە ئەۋەتتى. 1855 - يىلى 10 - ئايدا خارجى ئىشلار مەھكىمىسى يەنە روسىيە زوراغالىق مەھكىمىسىگە مەكتۇپ يوللاپ، «كونسۇل، سۆدىگەرلەر پاراكەندە بولماي، يەنىلا ئادەتتىكىدەك سودا قىلىۋەرسۇن، جىنايەت ئۆتكۈزگۈچىلەر قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن، دۆلىتىڭىزلارنىڭ قائىدىسى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ»① دېدى. زالا فىڭتاي يەنە كان ئىشچىلىرىغا يۇمشاق ۋە قاتتىق ۋاستىلەرنى تەڭ قوللىنىپ، ئۇلارنى پارچىلاپ يوقىتىش ئۈچۈن ئەن يۈيشەن، شۈي تيەنداۋلارنى چۆچەكتىن غۇلجىغا يالاپ كەلدى. ئەن يۈيشەن قاتارلىقلارنى ئېلىپ ماڭىدىغان ۋاقتىدا «نۇرغۇن ئادەم ئۇلارنى كۆرگىلى چىقىشتى ۋە ئىقتىساد قىلغان پۇللىرىنى ئۇلارغا يوللۇق قىلىپ تۇتتى، ئاممىنىڭ غەزىپى ئۆرلىگەنىدى، ئەگەر مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنمىسا، ئاممىنىڭ غەزىپىنى باسقىلى بولماينىي»②. بۇنىڭدىن كان ئىشچىلىرىنىڭ روسىيىگە قارشى كۈرىشىنىڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ پۈتۈن كۈچ بىلەن قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. لېكىن كان ئىشچىلىرى باشلامچىلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقتىن ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئاستا - ئاستا بوشاپ كەتتى.

---

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، شيەنفېڭ خان سەلتەنەت دەۋرانى، 11 - توم، 23 - بەت.

② «جازا پىرقىسىنىڭ دىۋانبېگى لىڭ كۈينىڭ شيەنفېڭ 6 - يىل 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى يۇقىرىغا يوللىغان مەكتۇپى».

ۋەقە تۈگۈلغاندىن كېيىن، چارروسىيە چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ خارجى ئىشلار مەھكىمىسىگە بەرنەچچە قېتىم مەكتۇپ يوللاپ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قاقتى - سوقتى قىلىشقا ئۇرۇندى. بۇ قېتىمقى ۋەقەنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرى توغرىسىدا لام - جىم دېمەي، ئەكسىچە سودا قورغىنىغا ئوت قويغان خەلقنى «قاراقچىلارنىڭ چاتاق چىقىرىشى» دەپ ھاقارەتلىدى ۋە «جىنايەت ئۆتكۈزگۈچىلەرنى قولغا ئېلىپ، جىنايىتىنى بېكىتمىشنى ھەمدە سودىگەرلىرىمىزنىڭ تارتىۋېلىنغان، كۆيدۈرۈلگەن مال-مۈلكىنى، ئۆيلىرىنى، ئەمەلدارلارنىڭ بۇلاپ كېتىلگەن نەرسىلىرىنى تۆلەپ بېرىشنى سورايمىز»* دېگەنگە ئوخشاش يولسىز تەلەپلەرنى قويدى. لېكىن ئىلى جياڭجۈنىنىڭ چارروسىيە زوراغالىق مەھكىمىسىگە بىر تەرەپ قىلمىشقا تېگىشلىك ئىشلار توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن تېزرەك ئادەم ئەۋەتىشنى تەكلىپ قىلىپ يوللىغان بىرقانچە قېتىملىق مەكتۇپىغا ئۇزاققىچە جاۋاب بەرمىدى. 1856 - يىل 8 - ئايدا، ئاندىن سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئىلىغا ۋەكىل ئەۋەتتى.

سۆھبەت 8 - ئايدىن 10 - ئايغىچە داۋام قىلدى. چارروسىيە ۋەكىلى ئۆكتەملىك قىلىپ تۆلەم تۆلەپ بېرىشنى يولسىزلارچە تەلەپ قىلدى. جۈملىگو تەرەپ:ۋەقەنىڭ روسىيە «كونسۇلىنىڭ ئالتۇن قازغۇچى خەلقنى قوغلىغانلىقى، ئادەم ئۆلتۈرگەنلىكى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققانلىقىنى، باش جىنايەتچى روسىيە كونسۇلى ئىكەنلىكىنى، يېرگىتنىڭ ئەزەلدىن جۈملىگو زېمىنى بولۇپ، روسىيىدىن ئارىلىقىمۇ ناھايىتى يىراق ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە كونسۇل پەقەت سودا ئىشلىرىلا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەم ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئىشلىرىغا ھەرقانداق ئادەم ئارىلاشسا، ئۇنى ئۆلتۈرۈش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئۆزىنىڭ ۋەقەنى ھەل قىلىشقا ھېچقانداق مەسئۇلىيىتى يوقلىقىنى بىلدۈرگەن.

«چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» شىەنفىك خان سەلتەنەت دەۋرانى، 13 - توم، 21 - بەت.

لىرىنى باشقۇرۇشقىلا ھوقۇقلۇق خادىم. ئۇنىڭ جۇڭگولۇقلارنىڭ كان قېزىشىغا ئارىلىشىشىغا نېمە ھەددى؟»① دېمەك، بۇ ۋەقەنىڭ باش جىنايەتچىسى روسىيە كونسۇلى» دەپ رەددىيە بېرىپ، روسىيە ۋەكىللىرىنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ قويغان بولسىمۇ، لېكىن چىڭ ھۆكۈمىتى يەنىلا «جىنايەتچىلەر» نى قولغا ئېلىپ، قائىدە بويىچە جازالاشقا ماقۇل بولدى. تۆلەم مەسىلىسىگە كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇنداق قىلىشقا شەرتنامىدە ئاساس يوق؛ تۆلەشكە قوشۇلغان تەقدىردىمۇ، ئاۋۋال كۆيدۈرۈلگەن مالالارنىڭ تىزىملىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇش كېرەك، «تىزىملىك تاپشۇرۇلمسا، ئۇنىڭ ھېسابىنى قانداق چىقارغىلى بولىدۇ؟»② دەپ قارىدى. چارروسىيە ۋەكىلى بولسا «ھېساباتنى سىلىشتۇرغاندا ئەگەر كەم چىقسا، يەنىلا تۆلىمىسەڭلار، قىلغان ئىش بىكار كېتىدۇ، ئۇنداق قىلمىشنىڭ پايدىسى يوق»③ دەپ تۇرۇۋېلىپ تۆلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى، يەنە بىر تەرەپتىن تىزىملىكنى تاپ شۇرغىلى ئۇنىمىدى. بۇ سەپىي ئۆزىدىن مۇتىھەملىك ۋە پوپوزا قىلىش ئىدى. شۇڭا سۆھبەت بىرنەچچە قېتىم تاقارىشىپ تۇرۇۋېلىش ھالىتىگە چۈشۈپ قېلىپ، چارروسىيە ۋەكىلى مەقسىتىگە يېتەلمەي 1856 - يىل 10 - ئايدا قايتىپ كەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن چۆچەك سودا بازىرى ۋەقەسى ھەققىدىكى مۇناسىۋەت، چارروسىيىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى يەنىمۇ

---

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» شىيەنفېڭ خان دەۋرانى، 14 - توم، 13 - 14 - بەتلەر.

② «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» شىيەنفېڭ خان سەلتەنەت دەۋرانى، 14 - توم، 3 - 14 - بەتلەر.

③ «روسىيە تارىخى» 7 - توم.

قىستاپ تۇزىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق هوقۇق - مەنپەئىتىنى كېڭەيتىدىغان باھانىسىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇ مەزگىل دەل 2 - قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشى بولۇۋاتقان مەزگىل ئىدى، چارروسىيە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مەملىكىتىمىزگە شەرق ۋە غەرب تەرەپتىن تەڭلا بېسىم ئىشلىتىشكە باشلىدى. 1857 - يىل 6 - ئايدا، روسىيە سولداتلىرىدىن تەخمىنەن 30 نەچچە كىشى مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلى قاراۋۇلى سىرتىدىكى ھەيدەرقۇم دېگەن يەرگە بېسىپ كىرىپ قازاق چارۋىچىلىرىنىڭ «ئۇلا»① بىرنىكىنى مەجبۇرلىدى. قازاق چارۋىچىلار ھەققانىي تۇرده كەسكىن سۆزلەر بىلەن «بىز سىلەرگە تەۋە ئەمەس، جۇڭگونىڭ تاپ-شۇرۇقسىز سىلەرگە ئۇلا بەرمەيمىز»② دەپ رەت قىلدى. 7 - ئايدا، چارروسىيە ھۆكۈمىتى يەنە يولسىزلىق قىلىپ، ئىلى دەرياسىدا ئەركىن كېمە قاتنىشى يولغا قويۇش ھوقۇقىنى بېرىشنى تەلەپ قىلدى ۋە بۇندىن كېيىن ئىلىغا كەلتۈرۈلىدىغان مال بەلگىلەنگەن بورغۇجىر قاراۋۇلى ئارقىلىق ئەمەس، ئىلى دەرياسى ئارقىلىق كەلتۈرۈلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە روسىيە سودىگەرلىرىگە كېمە ياساپ دەريا يولى بىلەن مېڭىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. زاخاروۋ يەنە بىرنەچچە تۈمەن رۇس سولدىتى قاراۋۇل سىرتىغا يېتىپ كەلدى، دەپ جار سېلىپ خەلقنى پاراكەندىچىلىككە سالدى③ ھەمدە 1857 - يىل 9 - ئايىنىڭ 10 - كۈنى ئىلىدىكى سودىگەرلەرنى ۋە مالالارنى ئېلىپ چىقىپ كېتىپ جىددىي ۋەزىيەت پەيدا قىلدى.

① ئۇلا (乌拉) — موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، بېكەت، پوچتىلارغا ھاشارغا ئىشلەش، ئات ئۇلاغ چىقىرىپ پوچتىلارغا توشۇق توشۇش مەنىسىدە.

② «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» شىنجاڭ خان سەلتەنىتى دەۋرانى، 16 - جىلد، 2 - بەت.

③ «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» شىنجاڭ خان سەلتەنىتى دەۋرانى، 17 - تۇم، 10 - بەت.

1858 - يىل 4 - ئايدا، يەنە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە نوتا تاپشۇرۇپ، ئىككى دۆلەتنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي چېگرا سىنى قايتا ئايرىش، شۇنىڭدەك پايدا - مەنپەئەتتىن ئەنگلىيە، فرانسىيىلەرگە ئوخشاش بەھرىمەن بولۇش دېگەن ئىككى يولسىز تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويىدى ۋە ئەگەر چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يۇقىرىقى ئىككى تەلەپكە ماقۇل كەلسە، «تارباغاتايدا كۆيدۈرۈلگەن سودا بازىرى، بۇلاپ كېتىلگەن مالىلار ئۈچۈن ھېسابلانغان 200 مىڭ سېر كۈمۈشنى ئالمايدىغان لىقى»* نى ئېيتتى.

لېكىن، ئەينى ۋاقىتتا چارروسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاجاۋۇزچىلىق بازىسى تېخى مۇستەھكەم ئەمەس ئىدى، مەم لىكىتىمىزگە بېسىپ كىرگەن كازاك قوشۇنى ئارقا - ئارقىدىن قورغانلارنى قۇرغان بولسىمۇ، ئارقا سېپىنىڭ ئاجىزلىقى ۋە مەم لىكىتىمىزدىكى ھەر سىلەت خەلقىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە ئازغىنە قوشۇننىڭ تۇرمۇش تەمىناتى ئۈچۈن كېتىدىغان ئاشلىق، چارۋا مەھسۇلاتلىرى ۋە ئۆي سالىدىغان ياغاچ ماتېرىيالى جەھەتتىن ئىنتايىن قىسىلدى. چارروسىيە قازاق چارۋىچىلىرىنىڭ تۇيۇقسىز زەربىسى ۋە قارشىلىقىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن يېتەرلىك ھەربىي كۈچ ساقلاشقا تۇغرا كەلەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، چارروسىيە 1853 — 1856 - يىللىرى قىرىم ئۇرۇشىدا شەرمەندىلەرچە مەغلۇپ بولۇپ، قارا دېڭىز ئېغىرى قولىدىن كېتىپ، تېخى ماغدۇرىغا كېلەلمىگەنىدى، شۇڭا مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي رايونىدا بىر قېتىم يېڭى ئۇرۇش قوزغىغۇدەك مادارى يوق ئىدى. ئەلۋەتتە، ئۇرۇش قىلىدىغانىدەك كۆرۈنسىمۇ لېكىن بۇ يەقەت بىر ھەربىي پوپوزىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، مەقسىتى سۆھبەت ئارقىلىق

* يۇقىرىقى كىتاب، 21 - توم، 5 - 6 - بەتلەر.

تېخىمۇ كۆپ مەنپەئەتكە ئىگە بولۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سودا قورغىنىنى كۆيدۈرۈش ۋەقەسىنى پاتراق بىر تەرەپ قىلمۇېتىش تۇغرىسىدا يەنە بىر قېتىم تەكلىپ بەرگەندە، چارروسىيە ھۆكۈمىتى سۇنىڭ سىڭىشىگە، تۆكنىڭ يېتىشىغا قاراپ ئىش قىلىپ، چۆچەكتە باشقىدىن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە ماقۇل بولدى.

1858 - يىلى 6 - ئايدا، چارروسىيىنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى زاخاروۋ 400 كىشىلىكتىن ئارتۇق بىر قوشۇننى يېتەكلەپ ۋە بىر تەرەپ ئۆز ئالدىغا بېكىتىۋالغان شەرتنامىنى كۆتۈرۈپ ئومسكىدىن چۆچەككە كېلىپ جۇڭگو ۋەكىلى خابۇ چىشەن بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى. بۇ قوشۇننى شەھەرنىڭ يېنىدا توختىتىپ قويۇپ ئىلىپ بېرىلغان سۆھبەت ئىدى. ئىقتىدارسىز چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تامامەن تىز پۈكۈپ، «ئۇششاق ئىشلارنى دەپ چوڭ ئىش تۇغدۇرۇپ قويماسلىق»* نىڭ كويىدا بولدى. ئىككى دۆلەت ۋەكىللىرى 1858 - يىلى 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى (شىيەنفېڭنىڭ 8 - يىلى، 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى)، «جۇڭگو — روسىيىنىڭ تارباغاتايدا تۈزۈلگەن تولۇقلما شەرتنامىسى» ئىمزالاندى. شەرتنامە جەمئىي توققۇز مادا بولۇپ، بىرىنچى ماددىسىدا، جۇڭگو سودا قورغىنىغا ئوت قويغان كان ئىشچىلىرىنى «قانۇنده بويىچە جازالايدۇ» دەپ بەلگىلەندى. ئەمەلىيەتتە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋەقە تۇغۇلغاندىن كېيىنلا كانچىلاردىن «قىلمىشى ئېغىرلارنى قولغا ئىلىپ چارە كۆرۈش» يۈنىلىشىنى بەلگىلەپ بولغانىدى. ئەن يۈيشەن، شۇي تىيەنداۋلار ئىلىغا ئىلىپ بېرىلىش بىلەنلا سوراق قىلىنىپ، جىنايەتچى بېكىتىلىپ، سۇرگۈن

* «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، شىيەنفېڭ سەلتەنەت دەۋرانى 12 - توم، 5 - 8 - بەتلەر.

قىلىنغانىدى. شەرتنامىنىڭ ئىككىنچى ماددىسىدا، جۇڭگو، روسىيەنىڭ كۆيدۇرۇلگەن ئۆيلىرىنى تۆلەيدۇ، دەپ بەلگىلەندى. چارروسىيە بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، سودا قورـ غىنىنىڭ ئەسلىدىكى 51 ئىغىز ئۆيىنى 98 ئىغىزغا كۆپەيتدۇالدى، شەرتنامىنىڭ ئۈچىنچى ۋە بەشىنچى ماددىسىدا جۇڭگو تەرەپ كۆيدۇرۇلگەن ۋە يوقالغان روسىيە مالليرى‌بەدىلىگە 5500 مىڭ ساندۇق (ھەر ساندۇقنىڭ ساپ ئىغىرلىقى 55 جىڭ، ئومۇمىي ئىغىرلىقى 80 جىڭ) ۋۇيى چېيى تۆلەپ بېرىدۇ. ئۇنى كۆمۈشكە سۇنـ دۇرۇپ ھېسابلىساق، 13 مىليون 5 مىڭ 682 سەر كۆمۈشكە توغراكېـ لىدۇ. جۇڭگو ھۆكۈمىتى بۇنى ئۈچ يىلغا بۆلۈپ تاپشۇرۇپ بولىدۇ؛ 1858 - يىل 11 - ئايدا، 2500 ساندۇق چاي بېرىلىدۇ؛ 1859 - 1860 - يىللىرى ھەر يىلى 1500 ساندۇقتىن بېرىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. مالىيىسى قىيىن ئەھۋالدا قالغان جىڭ سۇلاـ لىسى ھۆكۈمىتى تولۇقلىما شەرتنامىدە بەلگىلەنگەن ماددىلارنـى ئادا قىلىشنى خەلقنىڭ ئۈستىگە يۈكلەشنى ئويلاپ قويغانىدى، 1856 - يىل 7 - ئايدا زالا فىكىتاي ئىلىدا چاي بېجى ئىدارىسى قۇرۇپ، باج ئېلىشنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويىدى. باج ئىككىگە بۆلۈنەتتى، بىر خىلى، چاي باج ئېلىش بولۇپ، ھەر 100 جىڭ چايدىن 15 جىڭ چاي ئېلىناتتى، ئۇنىڭ بىر قىسمى ھەر جىڭى 1 تەڭگە 6 تىيىن 3 لى 2 خاۋدىن ھېسابلىنىپ ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرگە مائاش ئورنىدا تارقىتىپ بېرىلەتتى. يەنە بىر قىسمىنى چارروسىيىنىڭ چۆچەكتىكى سودا بازىرىنىڭ زىيىنىغا تۆلەم ئورنىدا بېرىلەتتى؛ يەنە بىر خىلى، كۆمۈش تەڭگە باج ئېلىش بولۇپ، مەيلى يېرىك چاي بولسۇن ياكى تۈجۈپـ لەپ ئىشلەنگەن چاي بولسۇن، ھەر 100 جىڭ چاي ئۈچۈن بىر سەر كۆمۈش تەڭگە باج ئېلىنىپ، ئىلىدىكى ھەربىيلەرنىڭ مائاش تەمىناتى قىلىناتتى. سىناق تەرىقىسىدە باج ئېلىش يولـ

غا قويۇلغان 7 - ئايدىن 11 - ئايغىچە بولغان مەزگىلدىلا، ئىلدا باج ئۇچۇن 1000سەر كۈمۈش تەڭگە، 17مىڭ015جىڭ چاي يىغۇۋىلىنغانىدى①. 1857 - يىل 4 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، شىەنفېڭ زالا فىڭتەينىڭ ئىلى، چۆچەك ۋە ئاقسۇ قاتارلىق ئۇچ ئورۇنغا چاي بېجى ئىدارىسى تەسىس قىلىش توغرىسىدىكى تەكلىپىنى تەستىقلىدى ۋە باج ئىدارىسى رەسمىي قۇرۇلۇپ باج ئېلىش يولغا قويۇلدى②. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كۆرۈ- نۈشتە زىيانىنى تۆلەش دېگەن نامنى ئىشلەتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن تولۇقلاپ بېرىلگەن 130 مىڭ سەر كۈمۈش قىممىتىگە ئىگە چاي ئەمەلىيەتتە بىر خىل تۆلەم ئىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، چارروسىيە قاچا - قۇمۇچ، كۈمۈش ئەسۋابلار ئۇچۇن 3600 سەر تۆلىتىۋالىدى؛ يەنە ئىلى، چۆچەك سودا قورغىنىدىكى سودىگەرلەر- نى قوغداشنى باھانە قىلىپ، ئىلى، چۆچەكلەردىكى كونسۇل خانىلىرىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇش ھوقۇقىغا (جەمئىي 50 سولدات) ئىگە بولۇۋالدى. بۇ قاراقچىلار دۆلىتىمىزدىن كۆپ پايدا ئۇنە- دۈرۈالغاندىن كېيىن 1859 - يىلى 9 - ئايدا دۆلىتىمگە قايە- تىپ كېتىشتى. چارروسىيە بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خەلق ئىنقىلابىنىڭ ئوت يالقۇنىنى بىرلىكتە ئۆچۈرۈپ تاشلىدى. شىنە- جاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى تېخىمۇ ئېغىر بالايىئاپەتلەرگە ئۇچرىدى.

1855 - يىلى چۆچەكتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سودا قورغىنىغا ئوت قويۇش كۈرىشى، XIX ئەسىرنىڭ 50- يىل- لىرىدىكى تەيپىڭ تىيەنگو ۋەكىللىك قىلغان جۇڭگو خەلق ئىنە- قىلابىنىڭ تەشكىلىي قىسمى ئىدى. ئۇ چارروسىيە تاجاۋۇزچە-

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش تەييارلىقىنىڭ جەر- يانى»، شىەنفېڭ خان سەلتەنەت دەۋرانى، 14- توم، 22-، 24- بەتلەر.

② يۇقىرىقى كىتاب، 14- توم، 9-، 10- بەتلەر.

لىرىنىڭ خورىكىگە قاتتىق زەربە بېرىپ مەملىكىتىمىزنىڭ ئىگە لىك ھوقۇقىنى قوغدىدى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى ئالدىدا كۆرەشكە جۈرئەتلىك قەھرىمانە جاسارەتسىنى نامايان قىلدى، شىنجاڭ خەلقىنىڭ كېينىكى جاھانگىرلىككە قارشى كۆرەشلىرىگە غايەت زور ئىلھام بەردى.

يېقىنقى زامان تارىخىدا شىنجاڭ رايونى چارروسىيىنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلاشقان تاجاۋۇزچىلىقىغا ئۇچراپلا قالماستىن، بەلكى خوجىلار توپىلىڭىنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە داۋاملىق ئۇچراپ كەلدى. ئەكسىيەتچى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ تەسىر كۈچى 1759- يىلى (چەنلۇڭنىڭ 29 - يىلى) شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، ئۇلار ھەمىشە قايتا باش كۆتۈرۈش، قولدىن كەتكەن جەننىتىنى قايتا قۇرۇش خىيالىدا بولۇپ كەلدى. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئۇلار خەلقنى ئازاب گىردابىغا ئىتتىرىشكە رازى بولۇپ، بۆرىنى ئۆيگە باشلاپ كىرىشكە ئۇرۇندى. ئۇلارنىڭ قىلمىشلىرى، خەلقنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى. ئۇلار تارىخىي جىنايەتچىلەر بولغانلىقى.تىن خەلق تەرىپىدىن تۆكۈرۈپ تاشلىنىشى مۇقەررەر ئىدى.

ئىككىنچى باب
قوقان خانلىقىنىڭ قوللىشى ئاستىدىكى خوجىلار قالدۇقلىرىنىڭ توپىلىڭى

1-بۆلۈم 1847- يىلدىكى يەتتە خوجا توپىلىڭى

1830 - يىلى يۈسۈپ خوجا توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا 17 يىل تىنچلىق ھۆكۈم سۈردى، بۇ مۇقىم ۋەزىيەت چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ قوقان خانلىقىغا تىز پۈكۈشى ۋە يول قويۇشى بەدىلىگە كەلگەنىدى. 1831 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى قوقان بىلەن قايتىدىن سودا ئىشلىرىنى يولغا قويۇشقا، قوقان خانلىقى تەرەپتىن تەيىنلەنگەن سودىگەرلەر ئاقساقىلى ھۈدەيدانىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قوقاتلىق سودىگەرلەردىن باج يىغىپ بولىدىغانلىقىغا ماقۇل بولدى. مۇشۇ شەرت ئاستىدا قوقان تەرەپ قوقانغا قېچىپ كېلىۋاتقان خوجا ئۇۋلادلىرىنىڭ توپىلىڭىنى قوللىماسلىقىغا كاپالەت بەردى. 1840 - يىلدىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تېخىمۇ چىرىكلىشىپ كەتتى. چارروسىيىنىڭ ئۇزلۇكسىز بېسىم كەرىشى نەتىجىسىدە قوقان خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەۋرىنىشىمۇ كۈچەيىپ كەتتى. قوقان خانلىقى ئىچكى جەھەتتىكى مۇشكۈل شارائىتتىن

قۇتۇلۇش ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن جەنۇبىي شىن-
جاڭدىكى كەشمىر، ھىندىستان، بۇخارا قاتارلىق چەت ئەل
سودىگەرلىرىدىن باج ئېلىشنى كۆپ قېتىم يولسىز تەلەپ قىلغان
بولسىمۇ، لېكىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ قاتتىق رەت
قىلىشىغا ئۇچرىدى. قوقان خانلىقى نەپسىنى قاندۇرالمىغانلىق-
تىن كېلىشىمنى يىرتىپ تاشلاپ خوجىلار توپىلىڭىنى يەنە قول-
لاپ، شۇ ئارقىلىق كۆپ مىقداردا بايلىق، تالان - تاراچ قىلىۋېـ-
لىشقا ئۇرۇندى. خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ 1830- يىلدىكى توپىلىڭى
مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلار قايتا باش كۆتۈرۈپ، جەنۇ-
بىي شىنجاڭنى جۇڭگودىن ئايرىۋېلىپ، قوقان خانلىقىنىڭ
قانىتى ئاستىدىكى، ئەكسىيەتچى فېئوداللار بىلەن ئاخۇنلار ھۆ-
كۈمرانلىق قىلىدىغان، ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن
دۆلەت قۇرۇش خام خىيالىدا بولدى. قوقان خانلىقىنىڭ كېڭەيـ-
مىچىلىكى بىلەن خوجىلارنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈش قارا نىيـ-
تىنىڭ ئۆزئارا بىرلىشىشى، يېقىنقى زاماندىكى بىرنەچچە قېتىمـ-
لىق خوجىلار قالدۇقلىرى توپىلىڭىنىڭ ئاساسىي سەۋەبى بىدى.
ھەر قېتىملىق توپىلاڭدا نۇرغۇن ئادەم ئۆلۈپ، ئېتىزلار ئاق
قېلىپ، تاشلىنىپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئا-
زىيىپ كېتەتتى. توپىلاڭ ئاتالمىش «غازات» بايرىقى ئاستىدا
ئېلىپ بېرىلاتتى، فېئوداللار دىنىي ئەسەبىيلىكنى پەيدا قىلىپ
سان - ساناقسىز ساددا، ئاق كۆڭۈل مۆمىنلەرنى ئۆزلىرىنىڭ
«مۇقەددەس جەننىتى» نى قۇرۇشنىڭ قۇربانىغا ئايلاندۇراتتى.
ئىسلام دىنى بولسا، ئەكسىيەتچىل فېئوداللارنىڭ توپىلاڭ چىقـ-
رىپ قايتا باش كۆتۈرۈش قورالىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. توپىـ-
لاڭ بىر مەھەل ئەمەلگە ئاشقان بولسىمۇ، لېكىن خەلق ئاخىر
ئۇرۇش ئوتى ۋە قېلىچ - نەيزە ئىچىدە ھوشىنى تېپىپ، خوجىـ-
لارنىڭ مۇقەددەس جەننەت ئەمەس بەلكى قانلىق دوزاخ

ئېلىپ كەلگەنلىكىنى ئېنىق كۆرۈۋالدى. توپىلاڭنىڭ ئەگىسىدىچى خاراكتېرى، ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ ھامان قىسقا بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن، شۇڭا ھەر قېتىملىق توپىلاڭ مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلىشاتتى.

1847- يىل 7- ئايىنىڭ ئاخىرىدا كاتتا تۆرە* ۋە ۋەلىخان تۆرە باشچىلىقىدىكى يەتتە خوجا (يۇقىرىقى ئىككى خوجىدىن باشقا يەنە كىچىكخان تۆرە، تەۋەككۈل تۆرە، سابىرخان تۆرە، ئاقچىخان تۆرە ۋە ئىشانخان تۆرە دېگەنلەرمۇ بار ئىدى) توپىلاڭ كۆتۈردى. بۇتوپىلاڭ تارىختا «يەتتە خوجا توپىلىڭى» دەپ ئاتالدى. ئۇلار قوقاندىن چىقىپ، 1000 دىن ئارتۇق يارامليق ئاتلىق ئەسكەر توپلاپ، ئىلگىرى - ئاخىر تۆشۈكتاش قاراۋۇلى بىلەن ئوپالئارت قاراۋۇلىنى ۋەيران قىلىپ، يول بويى قىرىپ-چېپىپ، ئوت قويۇپ، تالان - تاراج قىلىپ، ئۈستۈن ئاتۇش كەنتىگە (ھازىرقى ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ ئۈستۈن ئاتۇش يېزىسىغا كەلدى ۋە تەھدىت بىلەن بىرمۇنچە ئۇيغۇر ئاھالىسىنى توپىلاڭ قىلىشقا زورلىدى. ئۇلار ئەجدادلىرىنىڭ تۇتقان كونا يولىدا مېڭىپ، كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئاۋۋال قەشقەرگە ھوجۇم قىلدى، 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، توپىلاڭچى قوشۇن 3000 — 4000 ئاتلىق، 2000 — 3000 پىيادە لەشكەر توپلاپ، قەشقەر يېنىدىكى قەزىل دەريا سۈيىدىن قەشقەرگە شىددەت بىلەن ھوجۇم قىلدى. مانجۇ قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولۇپ، يېڭىشەھەر (ھازىرقى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە) گە چېكىنىدى. ئەينى ۋاقتىدا يېڭىشەھەردە تەخمىنەن 3000 دەك ئەسكەر بار ئىدى. لېكىن خان ئامبال ۋە ئاغىلاقچى ئامبال گەيمىگىنا شەھەرنى مۇداپىئە قىلىش كويىدا بولۇپ، ھوجۇمغا ئۆتۈشكە

* يوسۇپنىڭ ئوغلى.

جۇرئەت قىلالمىدى. توپىلاڭچى قوشۇن غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، كونىشەھەر (ھازىرقى قەشقەر شەھىرى) گە ھۇجۇم قىلدى. قەشقەر شەھىرىدىكى قوقانلىق سودىگەرلە ئىچكى جەھەتتە خوجىلارغا ماسلاشتى، كاتتا تۆرە يېتىپ كېلىپ 8 - كۈنى، قوقانلىق نامەت (نامەتخان دەپمۇ ئاتالغان) ۋە ئۇنىڭ مەمۇرلىرى كېچىسى شەھەر دەرۋازىسىنى خوجىلارغا ئېچىپ بەردى. ئۇلار شەھەرگە كىرىپ بارلىق خەنزۇ سودىگەرلىرىنى قىرىپ تاشلىدى، ۋە ئۇلارنىڭ مالىلىرىنى تالاان - تاراج قىلدى، خوتۇن - قىزلىرىنى ئىگىلىۋالدى①. توپىلاڭچى قوشۇن قەشقەر كونىشەھەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن، قەشقەر يېڭىشەھەرگە كەينى - كەينىدىن ھۇجۇم قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، لەشكەر ئاجرىتىپ يېڭىسار، يەكەن، ماراليېشى قاتارلىق يەرلەرگە تېگىش قىلىپ، ئەكسىيەتچى خورىكى بىر مەزگىل ئىنتايىن ئۆسۈپ كەتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1826- يىلدىكى جاھانگىر خانىنىڭ ئۇچىنچى قېتىملىق توپىلىڭىدەڭ جەددىي پاراكەندىچىلىك يۈز بېرىپ قېلىشىدىن قورقۇپ، 9 - ئايدا، شەنشى، گەنسۇ باش ۋالىيسى بايىنتاينى غەربىي تىنچلاندۇرۇش سانغۇنىي قىلىپ تەيىنلەپ نۇرغۇن قوشۇن بىلەن سوجو (جۇچۇەن) دا تۇرغۇزدى ھەمدە يى شەننى يەكەنلىك مەسلىھەتچى ئامبىلى قىلىپ تەيىنلەپ، ئىلىدىن لەشكەر باشلاپ، مۇز داۋان ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا يارىدەمگە بېرىشنى بويرىدى. ئەينى ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مالىيە قىيىنچىلىقى تۈپەيلىدىن، توپىلاڭنى تېز تىنچىتىش، «ئاشىلىق پۇنكىتلىرىنى دەرھال يۆتكەش②»،

① ئا.ن. كوروپاتكىن: «قەشقەرىيە»

② «چىڭ شۇەنزۇڭ ھەققىدە خاتىرىلەر» 446- جىلد، 28 - 29 - بەتلەر.

كويىدىلا بولدى، چىڭ ئوردىسىنىڭ قارىشىچە باش جىنايەتچىنى تىرىك قولغا چۈشۈرەلىسىغۇ ئەلۋەتتە ياخشى بولاتتى، قولغا تىرىك چۈشۈرەلمىگەن تەقدىردىمۇ دۈشمەننى چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىۋېتەلىسە، بۇمۇ بىرياخشى تەدبىر ھېسابلىناتتى. «دۈشمەننى قولغا چۈشۈرۈمەن دەپ، ئاخىرغىچە قوغلاپ كۈچەشنىڭ ھاجىتى يوق»① ئىدى.

8 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگە قەدەر بولغان 70 نەچچە كۈن ئىچىدە، توپىلاڭچى قوشۇندىن نەچچە مىڭ ئادەم يېڭىسارغا ئارقا - ئارقىدىن ھۇجۇم قىلدى، چۈنكى، بۇ يەكەنگە ئۇتىدىغان مۇھىم يول ئىدى. يېڭىسار بىرىنچى بولۇپ ھۇجۇمغا ئۇچرىدى، شەھەردىكى ئەسكەرلەر قەھرىمانلارچە قارشىلىق كۆرسەتتى، بولۇپمۇ 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، كۈرەش ئىنتايىن جىددىي بولدى. توپىلاڭچى قوشۇن شەھەر ئەتراپىدا ئىلگىرى - ئاخىر 13 پوتەي سېلىپ، تۆت يەردىن لەقمە كولىدى، لېكىن يېڭىسارنى يەنىلا ئالالمىدى. توپىلاڭچى قوشۇن شەھەرنى ئالالمىغاندىن كېيىن، ئەتراپتىكى پوتەي، قاراۋۇل، ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرىنى پۈتۈنلەي بۇزۇپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، توپىلاڭچى قوشۇن يەنە يەكەنگە تېگىش قىلىپ، يەكەنگە قارايدىغان لايلىق 2 - پوتەي، مانات 3 - پوتەي، ئارانگىر 4- پوتەيلەرنىڭ ھەممىسىگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ تاشلىدى، پوتەيلەردىكى ئەسكەرلەرنى قىرىپ، ئات - ئۇلاغلىرىنى تالان - تاراچ قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ خەت - ئالاقە ئىشلىرىنى ئۈزۈپ قويدى. مانا بۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى فاڭجېنىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولدى. ئىچكىرىسىدە بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرغان تەي يوڭ قومان-

① «چىڭ شۈەنزۇڭ ھەقىقىدە خاتىرىلەر». 446 - جىلد، 24 - 25- بەتلەر.

لمقىددىكى گەنجۇ (جاڭيې)، لىياڭجۇ (ۋۇۋېي) سۇجۇ (جيۇچۈەن) دىن ئىبارەت ئۇچ ئورۇندىكى 3000 دىن ئوشۇق لەشكەرلەرگە دەرھال يۆتكىلىپ كېلىپ، يېڭى شەن (ئامبال) نىڭ زاپاس كۈچى بولۇشقا بۇيرۇق قىلىندى ھەمدە ئىلى، ئۈرۈمچى، قاراشەھەرلەردە ئەسكەرلىككە ئېلىنغانلارغا تېزلىكتە ئالغا ئىلگىرىلەش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىلدى. ھۇجۇمچىلارنىڭ تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ غەلىبە قىلىشى ئۈچۈن ئاۋۋال ئاتلىقلار دۇشمەننىڭ كەينىدىن قاپسىلىپ چېكىنىش يولىنى ئۈزۈۋېتىش، ئاندىن زور قوشۇننى چوڭ يول ئارقىلىق ھۇجۇمغا ئۆتكۈزۈپ، شەرقتىن شەپە بېرىپ غەربتىن ھۇجۇم قىلىش، باش ۋە ئاياغ تەرەپتىن قىسىپ زەربە بېرىش، «ئىلاج قىلىپ چېكىنىش يولىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، شىددەت بىلەن قىرىش،... قاچۇرۇپ قويۇپ، كېيىن يەنە ئاپەت تۇغۇلمىدىغان ئىشنى قىلماسلىق»* توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈلدى. مانا بۇ ئەينى يىللاردا جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى تىنچىتىشتا قوللىنىلغان كونا تەدبىر ئىدى.

9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، يى شەن باشچىلىقىدىكى لەشكەرلەر ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى، 10 - ئاينىڭ 11 - كۈنى مارالبېشىغا يۈرۈش قىلدى. ئۇچ كۈندىن كېيىن، ئۈرۈمچى تىدۇسى (تەتەي) چېكىڭ يۈي دەرھال 435 لەشكەرنى باشلاپ ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقتى، مارالبېشىنى قورشىۋالغان توپىلاڭچى قوشۇن بۇلارنىڭ شەپىسىنى ئاڭلاش بىلەنلا تىكىۋەتتى. 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، يى شەن بىلەن چېكىڭ يۈي ئىلگىرى - ئاخىر مارالبېشىغا يېتىپ كەلدى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ يەرگە توپلانغان ھەربىي كۈچ 4800 كىشىگە يەتكەنىدى، بۇ قوشۇن پوتەيمۇ پوتەي يۈرۈپ قالدۇق قاراقچىلارنى ئاختۇرۇپ ۋە يوللار-

* يۇقىرىقى كىتاب، 447 - جىلد، 35 -، 38 - بەتلەر؛ 448-توم، 9-، 10- بەتلەر.

نى ئازىلاپ، مارالبېشى ۋە مارالبېشىدىن قەشقەر، يەكەنگە قەدەر بولغان بارلىق ھەربىي ئىستېھكاملار ئارىلىقىدىكى قاتناشنى ئاساسىي جەھەتتىن راۋانلاشتۇردى.

11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، يىڭ شەن يەكەندىن يېڭىسارغا يۈرۈش قىلىپ، كۆك رابات‌قا بارغاندا، توپىلاڭچى قوشۇن بىلەن جىددىي ئېلىشتى. توپىلاڭچىلاردىن 80 دىن ئوشۇق ئادەم تىرىك قولغا چۈشتى، 1000 دىن ئوشۇق ئادەم ئۆلدى ۋە يارىدار بولدى، ئات - ئاناقسىز مىلتىق - زەمبىرەك، قىلىچ - نەيزە، تۇغ ۋە داقا - دۇمباق، تۆگە، ئات - ئۇلاغ، چېدىرلار ئولجا ئېلىندى. بىر كۈندە ئۈچ قېتىم جەڭ قىلىپ، 5000 لەشكەر بىلەن 20 مىڭ دۈشمەنگە قارشى ئۇرۇش قىلدى①. كۆك رابات ئۇرۇشى شۇ قېتىمقى توپىلاڭنى تىنچىتىشتا ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش بولدى، شۇنىڭدىن كېيىن، توپىلاڭچى قوشۇن ئۆزىنى ئوڭشىيالماي قالدى، ئۇنىڭدىن باشقا چوڭ ئۇرۇش بولمىدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى يېڭىسارغا قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلىدى، شەھەردىن 30 چاقىرىم كېلىدىغان سۆگەت بۇلاق دېگەن يەردە بىرنەچچە 1000 كىشىلىك توپىلاڭچى قوشۇننىڭ تۈيۇقسىز ھۇجۇمىنى چېكىنىدۇرۇپ، يېڭىسار شەھىرىنى قورشاۋدىن قۇتۇلدۇرۇۋالدى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى يېڭىسارىدىن قەشقەرگە يۈرۈش قىلغاندا، «قاراقچىلار شەپىنى ئاڭلاپ تەرەپ - تەرەپكە پىتراپ قاراۋۇلىدىن قېچىپ چىقىپ كەتتى».② 11- ئاينىڭ 8- كۈنى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قەشقەر كونا شەھىرىنى جەڭ قىلمايلا قولغا كەلتۈرۈپ، قەشقەر يېڭىشەھىرىنى

① «چىڭ شۇەنزۇڭ ھەققىدە خاتىرىلەر»، 448- جىلد، 22-26 - بەتلەر.

② يۇقىرقى كىتاب، 44 - جىلد، 32 -، 34- بەتلەر.

قورشاۋدىن قۇتۇلدۇرۇۋالدى.

يەتتە خوجا توپىلىڭى 7 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 11 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە تەخمىنەن ئۇچ ئايدىن ئوشۇق داۋام قىلدى. بۇ توپىلاڭنىڭ ۋاقتى ئۇزۇن بولمىسىمۇ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ناھايىتى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى. توپىلاڭ مەزگىلىدە، پەقەت قەشقەر بىلەن يېڭىسارىدىن ئىبارەت ئىككى شەھەردىن قوقانغا كۆچۈشكە مەجبۇر قىلىنغان ھەر مىللەت خەلقى 37 مىڭ كىشىدىن ئاشىدۇ. بىرمۇنچە ئادەملەر قوقان يولىدا توڭلاپ ۋە ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كەتتى. كاتتا تۆرە ئۆزى تالان - تاراج قىلمۇالغان تەخمىنەن 16 تۆگە كۈمۈشنى قوقانغا ئېلىپ كەتتى. لېكىن قوقانىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق قورالى بولغان يەتتە خوجىمۇ ياخشى ئاقىۋەت كۆرمىدى. كاتتا تۆرە توپىغچە تالان - تاراج قىلغان بايلىقلىرىنى ئېلىپ، قار - شىۋىرغاندا نۇرغۇن بىگۇناھ خەلقنى تەھدىت بىلەن ئەگەشتۈرۈپ مېڭىپ سۇپىقورغانغا بارغاندا، قوقان خانى ئەۋەتكەن ئاقساقالغا يولۇقۇپ قالدى، «كاتتا تۆرىنىڭ مۇرتلىرى قوراللىرىنى تارتتۇرۇپ قويدى ۋە ئۆز يۇرتلىرىغا تارقىتىۋېتىلدى، كاتتا تۆرە جىنايەتچى ھېسابلىنىپ قوقانغا ئېلىپ كېتىلدى».*

يەتتە خوجا توپىلىڭى ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرىدا بەزى مەسىلىلەرنىڭ بارلىقى بىلىندى. مەسىلەن: قەشقەردە ئىلگىرى ھەمىشە مۇداپىئە قوشۇنى ئالماشقاندا يېڭى قوشۇن يېتىپ كېلگۈچە مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان قوشۇنلار يولغا چىقىپ بولاتتى. مۇداپىئە قوشۇنىنى ئالماشتۇرۇشى يەنە ئوت - چۆپ بولۇق ئۇسۇپ، ئات - ئۇلاغلار سەمرىيىدىغان يىل، كۈز پەسىللىرى ئارىلىقىدا بولاتتى،

* ئا.ن. كوروپاتكىن: «قەشقەرىيە».

توپىلاڭچىلار دائىم بوشلۇقتىن پايدىلىنىپ كىرىپ، بىر مەھەل غەلىبە قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قەشقەردە بىر نەپەر خان ئامبال ۋە ئاغلاقچى ئامبال، بىر نەپەر مۇداپىئە قوشۇنى ئالماشتۇرغۇچى قوماندان تۇراتتى. بۇلارنىڭ ئالدىنقىسى مەخسۇس مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ مۇداپىئەگە ئالمىشىدىغان قىسىملىرىنى ۋە يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇراتتى، كېيىنكىسى بولسا، مەخسۇس يېشىل تۇغلۇق لەشكەرلەرنىڭ مۇداپىئەگە ئالمىشىشنى كۆزىتىش ۋە قەلئە - شەھەرلەردىكى قاراقچىلارنى تۈتۈش قاتارلىق ئىشلارنى باشقۇراتتى. خان ئامبال ۋە ئاغلاقچى ئامبال يېشىل تۇغلۇق لەشكەرلەرگە قوماندانلىق قىلالمايتتى، مۇداپىئە قوشۇنلىرىنى ئالماشتۇرغۇچى قوماندان بولسا، مانجۇ چېرىكلىرىگە قوماندانلىق قىلالمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن توپىلاڭچىلار قەشقەرگە قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا، خان ئامبال ۋە ئاغلاقچى ئامبال گەيىمگىنا مانجۇ چېرىكلىرىنىلا ئىشقا سالالايتتى، يېشىل تۇغلۇق لەشكەرلەر ئۇنىڭغا قاراشلىق بولمىغانلىقتىن، ئۇلارنى يۆتكىيەلمەيتتى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان قوشۇنلارنىڭ ئالمىشىدىغان يېڭى قوشۇن تولۇق يېتىپ كەلگەندىن كېيىن يولغا چىقىشىنى، مۇداپىئە قوماندانىغا خان ئامبال ۋە ئاغلاقچى ئامبالغا يارەملەشكۈچى ئۇنۋانىنى بېرىشنى، بارلىق مانجۇ - خەنزۇ قوشۇنلىرىنى خان ئامبال ۋە ئاغلاقچى ئامبال بىلەن مۇداپىئە قوشۇنلىرىنى ئالماشتۇرغۇچى قوماندان بىرلىكتە مەسلىھەتلىشىپ بىر تەرەپ قىلىشنى، ئۆزئارا قوشۇن يۆتكەشكە يول قويۇشنى قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، يەكەن، يېڭىسار، ئاقسۇ قاتارلىق مۇھىم شەھەرلەردە ئەينى ۋاقىتتىكى يېڭى شەكىلدىكى قورال - ياراق، ئىستىھكاملارنى كۈچەيتىپ، ھەربىي كۈچنى كۈچەيتتى. قوقان بىلەن بولغان

مۇناسىۋەتتە، يەنىلا بۇرۇنقىدەك سودا ئىشلىرىنى يولغا قويۇشقا ماقۇل بولدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مۇداپىئە ئىشلىرى كۈچەيتىلسە، ھەمدە قوقانغا داۋاملىق يول قويۇلسا، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بىخەتەرلىكىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ دەپ قارايتتى. ئەمەلىيەتتە، قوقان كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنى چىڭ تۇرۇپ داۋاملاشتۇرىدىغان بولسىلا، خوجىلار قايتىدىن باش كۆتۈرۈش قارا نىيىتىدىن يانمايدىغان بولسا، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ چېگرا بىخەتەرلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

شىيەنفېڭ يىللىرىدا (1851 — 1861) خوجىلار توپىلىڭى يەنىلا ئۈزلۈكسىز داۋام قىلدى. 1852 - يىلى 6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە، تەۋەككۈل خوجا (جاھانگىرنىڭ ئىنىسى باھاۋىددىننىڭ ئوغلى)، ۋەلىخان تۆرە قاتارلىقلار قەشقەرگە ئىلگىرى - ئاخىر تۆت قېتىم كىرىپ، ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى قاراۋۇللارغا ۋە كەنتلەرگە ئوت قويۇپ، قىرىپ - چېپىپ، تالان - تاراج قىلىپ، قىلمىغان ئەسكىلىكىلىرى قالمىدى. قوقان سودىگەرلىرى، ئىلگىرىكىدەكلا قاراقچىلارغا ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىپ، ئالدىن ئوق - دورا تەييارلاپ، ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ ئەھۋالىنى تېگىلىدى ھەمدە قاراقچى قوشۇنلارغا يول باشلىدى. بۇ قېتىمقى قاراقچىلار سان جەھەتتە جىق بولمىغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە مەخسۇس پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ، خەلقنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىغانلىقتىن، ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بىر زەربە بىرىش بىلەنلا قاراۋۇلدىن قېچىپ چىقىپ كەتتى، بۇ تامامەن بۇلاڭچىلىق شەكلىدىكى پاراكەندىچىلىك ئىدى.

1855 - يىلى، تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىدە كۇچادىكى ھەر مىللەت خەلقى ھاشار - سىلىققا ۋە

بەگلەرنىڭ زۇلمىغا قارشى كۆتۈرۈلۈش قىلدى، قەشقەر، ئاتۇش مىس كانلىرىدىكى ئىشچىلارمۇ كۆرەش قىلىپ، «توپلىشىپ ھاشاغا قارشى تۇردى». قەشقەردىكى قوقان سودىگەرلىرىنىڭ ئاقساقىلى بەئىدەل پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قاراۋۇلدىن چىقىپ قوقاندىكى خوجىلاردىن ھۈسەن خوجا ئىشان (قوقان خانى خۇدايارخاننىڭ قەيىناغىسى) بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، قەشقەرگە كېلىپ توپىلاڭ كۆتۈردى. بۇ بىر تۈركۈم جېنىدىن تويغانلار نەزىرە چىراق قىلىپ، قاتتىق بىر ئىلىشماقچى بولدى. ئۇلار ئاستىن ئاتۇش كەنتىگە ئالدىن ئادەم ئەۋەتىپ ئالاقە باغلاپ، يەرلىك خەلقنىڭ قوللىشىغا ئېرىشمەكچى بولۇشتى. لېكىن ئۇلار چۆچۈرە نى خام سانىغانىدى. خوجىلارنىڭ ھەر قېتىملىق توپىلاڭلىرىنىڭ قانلىق ساۋاقلىرى داۋامىدا، كەڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاڭ سەۋىيىسى ئۆسۈپ، دۈشمەننى مەلىكە قىلىش، دۈشمەننى ئۆلتۈرۈشكە ئوخشاش تەسىرلىك ئىشلار پەيدا بولدى. مەزكۇر كەنتىكى ئونبېشى ئېزىم ۋەتەنپەرۋەر كىشى ئىدى. ئۇ 20 — 30 مىڭ ئادەم، 300 دىن ئوشۇق مەرگەن توپلاشقا، ھۈسەن خوجا ئىشانغا ئۇرۇڭ، چاي قاتارلىق سوۋغىلارنى بېرىشكە ۋەدە بەردى ھەمدە ئىككى تەرەپ كىشىلىرى ھەپتىنىڭ 5 - كۈنى، يەنى مەلۇم بىر «سەيشەنبە» كۈنى يۇرتقا كەلمەكچى بولۇپ پۈتۈشتى. 7 - ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى، ھۈسەن خوجا ئىشان، بەئىدەلى قاتارلىق 13 نەپەر قوراللىق ئاتلىق قاراقچى چىغىر يول بىلەن قاراۋۇلدىن يوشۇرۇن ئۆتۈپ كۈن پاتقان چاغلاردا ئاستىن ئاتۇش كەنتىگە كېلىپ يۇز بېشى مەھممەت قۇۋۋان شاھ بىلەن قاسىمنىڭ ئۆيىگە چۈشتى. ئۇزۇن ئۆتمەي نۇرغۇن ئۇيغۇرلار ئۇلار بىلەن كۆرۈشكىلى كەلدى، بۇ ھال ھۈسەن ئىشان خوجا قاتارلىقلارنىڭ ئىشەنچىسىنى كۈچەيتتى. شۇ كېچىسى تۈن يېرىمدا، قوقانلىقلار شېرىن ئۇيقۇدا ياتقاندا،

ئېزىم قاتارلىق بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار ئۇلارنى تىرىك تۇتۇپ، قەشقەرگە ئېلىپ كەلدى. ئۇيغۇرلار ئەنە شۇنداق ئەقىللىك، باتۇر خەلق بولۇپ، بۇ بىر نەچچوم تاجاۋۇزچىلارنى ئەپچىللىك بىلەن پاك - پاكىز يەڭشتۈردى*.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تەۋەككۈل ۋە ۋەلىخان قاتارلىقلار نەمەنگان ۋە قوقانلىلار پۈتۈن كۈچ بىلەن چارروسىيە تاجاۋۇز-چىلىرىنىڭ بېسىپ كىرىشىگە قارشى مۇداپىئە كۆرۈۋاتقان پەيتتىن پايدىلىنىپ، قوقاندىن قېچىپ چىقىپ جەنۇبىي شىنجاڭغا كېلىپ يەنە بىر قېتىم توپىلاڭ چىقاردى. تەۋەككۈل 400 دىن ئارتۇق ئادەمنى يېتەكلەپ ئوپال ئات قاراۋۇلىغا تېگىش قىلدى، ۋەلىخان تۆرە بولسا، 50 — 60 ئادەمنى باشلاپ تۆشۈك تاش قاراۋۇلىنى پاراكەندە قىلدى. ئاتالمىش «ھەر كىم بىر قاراۋۇلنى ئېلىپ، يوللارغا بۆلۈنۈپ بېسىپ كىرىش» دېگەن ۋەقە مانا مۇشۇ ئىدى. تەۋەككۈل بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، يەنە ئىلغۇچ قاراۋۇلغا، ئۆتۈك باش قاراۋۇلى ۋە تاشمىلىق كەنتىگە تەگدى. بارغانلا يەردە ئوت قويۇپ ئۆيلەرنى كۆيدۈرۈپ تاشلىدى. خەلق ئۇلارنىڭ زوراۋانلىقىغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. تاشمىلىق كەنتىدىكى 5 - دەرىجىلىك ھاكىمبەگ، نەسەبىي خوجا، ئوتىغاتلىق مەھەممەت رېھىم شاھ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قوللىغا قورال ئېلىپ قاراۋۇل بېكەتىنى مۇداپىئە قىلىشقا قوماندانلىق قىلدى. ئاسىيلار ئۇلارنى بىرقانچە قېتىم تەسلىم بولۇشقا ئۈندىگەن بولسىمۇ، ئۇلارغا قاتتىق رەددىيە بېرىدى. مەھمە ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ئۈچۈن دۈشمەن ئەھۋالىنى رازۋىت قىلىپ، مۇداپىئە ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇيغۇرلاردىن

---

* «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان ئوغرىلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 1 - جىلد، 1 - 4 - بەتلەر. (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» دېيىلىدۇ).

تەشكىل قىلىنغان ئاتلىق ئەسكەرلەرنى يېتەكلەپ دۇشمەننى قوغلاپ جەڭ قىلىپ، ئىنتايىن قەھرىمانلىق كۆرسەتتى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زەربىسى ئاستىدا، تەۋەككۈل خوجا قاراۋۇلىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ قېچىشقا مەجبۇر بولدى. ۋەلىخان تۆرە ئۇستۇن ئاتۇشقا قېچىپ بارغاندا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىدىن 1500 لەشكەر كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپلا، كەلگەن يولى بىلەن ئۇدۇل تەكىۋەتتى.① قوقان خانلىقى بۇ چاغدا چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا ئۇچراۋاتقاچقا، بىرلا ۋاقىت ئىچىدە چىڭ سۇلالىسى بىلەنمۇ دۇشمەنلەشكۈسى كەلمەي، ۋەلىخان خوجىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرۇپ، ۋاقتى كەلگەندە ئۇنى يەنە بىر قېتىم پاراكەندىچىلىك سېلىشقا ئەۋەتىشكە ماقۇل بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەلچى ئەۋەتىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن ھۇسەن خوجا ئىشاننى قويۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بولسا، باش جىنايەتچى تەۋەككۈل بىلەن ۋەلىخاننى چىقىرىپ بەرسە، ئاندىن ھۇسەن خوجا ئىشاننى قويۇپ بېرىش شەرتىنى قويدى②. قوقان خانلىقى بۇ شەرتنى قوبۇل قىلغىلى ئۇنىمىدى. بۇ ھال شۇ قېتىمقى توپىلاڭنى قوقان خانلىقى پىلانلىغانلىقىنى، خوجا ئەۋلادلىرى قوقان خانلىقى بىلەن ئۆستۇرگەن نامۇسسىز لالما ئىتلار ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بەردى.

2 - بۆلۈم 1857 - يىلدىكى ۋەلىخان تۆرە توپىلىڭى

1857 - يىلدىكى ۋەلىخان تۆرە توپىلىڭى، بۇرۇنقى بىر-قانچە قېتىملىق خوجا ئەۋلادلىرى توپىلىڭىنىڭ داۋامى ئىدى. بۇ

① يۇقىرىقى كىتاب، 1 - جىلد، 3 - بەت.
② يۇقىرىقى كىتاب، 2 - جىلد، 6 - 7 - بەتلەر.

قېتىمقى توپىلاڭ، قوقان خانلىقى بىلەن قەشقەردىكى چوڭ فېئودالىلار ۋە ئەكسىيەتچى دىنىي ئاقساقاللارنىڭ پىلانلىشى ۋە قوللىشى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلدى. ئاستىن ئاتۇش كەنتىدىكى شېيخ ئاخۇن مىرئەمەت بولسا، شۇ يەرنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك چوڭ ئاخۇنى ھەمدە ئاپپاق خوجا مازىرىنىڭ مۇتەۋەللىسى بولۇپ، سىياسىي جەھەتتە، بايلىق ۋە دىنىي جەھەتتە غايەت زور ئەمەلىي كۈچكە ئىگە بولۇپ، خوجا ئەۋلادلىرى توپىلىڭىنىڭ قوللىغۇچىسى ئىدى. 1826 - يىلى جاھانگىر خوجا 3 - قېتىم بېسىپ كىرگەندە ئۇ، جاھانگىر خوجا بىلەن قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچىشكەنىدى؛ كېيىن چىڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرى جاھانگىر خوجىنى قوغلاپ تۇتىدىغان چاغدا، ئۇنى بىر ئامال قىلىپ يوشۇرۇپ يۈرۈپ ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قويغانىدى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقى تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرى ۋە بەگلەرنىڭ زۇلۇمىغا قارشى تۇردى، مىرئەمەت بۇ ئەنسىز ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، خەلقنى ئىجاتلىق تىلەش بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى مەخپىي پىلانلىغان، كۆپ قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ ۋەلىخان بىلەن ئالاقە باغلاپ، مۇرىت توپلاپ ۋە ئۇلارنى ھەربىي مەشق قىلدۇرۇپ، ئوزۇق - تۆلۈك بىلەن تەمىنلىگەنىدى. ۋەلىخان خوجا ئۇنىڭغا ئىشەنچ باغلىغاندىن كېيىن، مىرئەمەت ۋە خالىق قاتارلىقلارنى ماسلىشىش تەييارلىقى قىلىپ تۇرۇشقا بۇيرىدى. 1857 - يىلى 6 - ئايدا، جاھانگىر خوجا توپىلىڭىدىن كېيىنكى ئەڭ چوڭ بىر قېتىملىق خوجىلار توپىلىڭى يۈز بەردى، ئۇ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە يەنە بىر قېتىم غايەت زور بالايىئاپەت ئېلىپ كەلدى.*

* 14 - بەت «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 10- جىلد.

6 - ئاينىك 5 - كۈنى، ۋەلىخان خوجا ئاز بىر ئوچۇم توپىلاڭچى قوشۇننى باشلاپ چىگىردىدىن ئۆتتى، بىر ئەمەت ۋە خالىقنىڭ 3000 كىشىلىك قوشۇنىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ئۇنىڭ ئەكسىيەتچىل خوردىكى ئىنتايىن ئۆسۈپ كەتكەنىدى.

2 - كۈنى سەھەردە، توپىلاڭچى قوشۇن قەشقەر شەھىرىدىكى تۆشۈك دەرۋازىسىنىڭ سىرتىغا ئوت قويدى. قوقان سودىگەرلىرىدىن تەخمىنەن 4000 — 5000 كىشى شەھەر ئىچىگە ئوت قويۇپ ماسلاشتى، شەھەر دەرھال قولدىن كەتتى. ئىسيانچى قوشۇن بىر تەرەپتىن، يېڭىشەھەرگە شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى، يەنە بىر تەرەپتىن، يېڭىسارغا تەۋە كۆسەن تازغۇن ھەربىي بېكىتىگە ۋە سۇغلۇق قاتارلىق يەرلەرگە تېگىش قىلدى، قەشقەرگە تەۋە شەرقىي يولدىكى ھەربىي بېكەتنىڭ ئالاقىسى ئۈزۈپ تاشلاندى، قەشقەرنىڭ ھۆكۈمەت تۈگمەنلىرى ئەتراپىغا جايلاشقان كەنتلەردىكى ئۆيلەر ۋە تۈگمەنلەر تامامەن كۆيدۈرۈپ تاشلاندى*. توپىلاڭچىلار يېڭىسارنى پاراكەندە قىلغاندا، يەكەندە بولۇاتقان يېڭىسارنىڭ سابىق ھاكىم بېگى خۇدابەردى دەرھال لەشكەر باشلاپ يېڭىسارغا بېرىپ توپىلاڭچى قوشۇن بىلەن جەڭ قىلىشنى تەلەپ قىلىپ، ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش يولىدا ياتۇرلارچە كۈرەش قىلىش روھىنى ئىپادىلىدى.

6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى، توپىلاڭچى قوشۇن يېڭىسارنىڭ كونىشەھىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى خەتەرلىك ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان رايونلار يەكەن مەسلىھەت ئامبىلى چىڭ يۈكىدىن قايتا - قايتا جىددىي ياردەم سورىدى. ئەينى ۋاقىتتىدا يەكەندىكى ئالمىشپ تۇرىدىغا چېگرا قوشۇنىنىڭ سانى ئارانلا 2200 نەچچە كىشى ئىدى. قاراۋۇل بېكىتىدىكى چاپارمەنلەردىن

* يۇقىرىقى كىتاب، 1 - جىلد، 13 - بەت.

تاشقىرى، شەھەردىكى ھۆكۈمەت چېرىكلىرىنىڭ سانى 1800 نەچچە كىشى بولۇپ، چىڭ يىلىك ئىلى، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردىن يارەدەم سوراشقا مەجبۇر بولدى ھەمدە غەربتىكى شەھەرنىڭ بوغىزى بولغان مارالبېشىغا ئەۋەتىلىپ مۇداپىئە قىلىشى تۇغرىسىدا ئاقسۇغا بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇ ۋاقىتتا قەشقەر، يېكىسارىدىكى ھەربىيلەر ماتاش ئالمغىلى 7 — 8 ئايدىن كۆپ ۋاقىت بولۇپ قالغان، يەكەن خەزىنىسىدە ھېچنەرسە قالمغان، ئىلى خەزىنىسىمۇ ئاللىقاچان قۇرۇقدىلىپ قېلىپ ھەربىيلەرنىڭ ئىككى ئايلىق ماتاشى تارقىتىلمىغان ئىدى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، چارروسىيە چۆچەكتە يۈز بەرگەن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سودا بازىرىنى كۆيدۈرۈش ۋەقەسىدىن پايدىلىنىپ چېگرىغا ئەسكەر توپلاپ ھەربىي پوپوزا قىلماقتا ئىدى، ئىلىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا كۆپ قوشۇن چىقارغۇدەك ماغدۇرى يوق ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئىلى جىياڭجۈنى زالا فىڭتاي ئەھۋالغا قاراپ جەنۇبىي يولدىكى يېقىن جايدىن ئەسكەر يۆتكەشنى تەشەببۇس قىلدى. چارروسىيىنىڭ غەربىي شىمالىي چېگرىدىكى ھەربىي ئىسكەنجىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ماتاشىنىڭ ئۈزۈلۈپ قالغانلىقى نەتىجىسىدە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىر مەھەل مۇداپىئەدە تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى، توپلاڭچى قوشۇنلار بولسا، تېخىمۇ قۇتراپ كەتتى. 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، توپلاڭچى قوشۇن قەشقەر يېڭىشەھىرىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى دەريا قېشىنى ئېچۈۋېتىپ، سېپىلنى سۇغا باستۇرۇۋېتىشكە ئۇرۇندى، خەندەك ئەتراپىدىكى يەرلەرنى سۇ بېسىپ كەتتى، ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىن ئېرىق ئېلىپ، سېپىلنى ئۆرۈلۈپ كېتىشتىن ساقلاپ قالدى، لېكىن سېپىل ئەتراپىدىكى سۇ يەنىلا ئۇچ گەز چوڭقۇرلۇقتا ئىدى، توپلاڭچى قوشۇن كېچە -

كۈندۈزلەپ توپ ئېتىپ تۇردى. 6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى، توپلاڭچى قوشۇن يەنە شەھەرنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 6 — 7 چاقىرىم كېلىدىغان ئۆستەڭ بىلەن جايىدىن لەخمە كولىدى، ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى يوشۇرۇنچە جەنۇبىي ۋە شىمالىي دەرۋازىلاردىن چىقىپ، ئۆستەڭ بويىدا دۈشمەن بىلەن ئېلىشتى. سېپىلدىكى ئەسكەرلەر توپ ئېتىپ ھەيۋە قىلىپ تۇردى ۋە دۈشمەن كولىغان لەخمىلەرنى تىندۇرۇپ تاشلىدى. مىرئەمەتنىڭ نازارىتى ئاستىدا، توپلاڭچى قوشۇن يېڭىشەھەرنىڭ شەرقىدە يەنە 20 چاقىرىمدىن ئوشۇق ئۇزۇنلۇقتا، ئېگىز - پەس دامبا ياساپ، داۋاملىق سۇ توپلاپ شەھەرگە سۇ قويۇپ بېرىشكە ئۇرۇندى. سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا شەھەر 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى مۇھاسىرە قىلىنىپ، 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى مۇھاسىرە بوشتىلغۇچە قەشقەردە جەمئىي 17 قېتىم چوڭ - كىچىك ئۇرۇش بولدى.①

يېڭىساردا توپلاڭچى قوشۇنلار ئاساسەن پوتەي سېلىش، لەخمە كولاش ۋە ئاتلىق، پىيادە ئەسكەرلەرنى ئالماشتۇرۇپ ئىشقا سېلىش ئارقىلىق پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ يېڭىشەھەرنى ئىشغال قىلىشقا ئۇرۇندى②. لېكىن يېڭىشەھەرنى 100 كۈن مۇھاسىرە قىلغان بولسىمۇ، زادىلا ئالالمىدى.

6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، زور تۈركۈم توپلاڭچى قوشۇن مارالبېشىغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى. ھۆكۈمەت چېرىكلىرى تاقابىل تۇرماي، شەھەر ئىچىگە چېكىنىپ مۇداپىئە كۆردى، دۈشمەن شەھەر سىرتىدىكى ھەربىي بېكەتلەرنى، دۇكانلارنى، خەلقنىڭ ئۆي - جايلىرىنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى؛ دەريا يولىنى

① يۇقىرىقى كىتاب، 2 - جىلد، 19 - 21 - بەتلەر؛ 7 - تۇم، 21 - 23 - بەتلەر.
② يۇقىرىقى كىتاب، 7 - جىلد، 9 - 11 - بەتلەر.

توسۇپ سېپىلنى سۇغا باستۇردى، شەھەر سىرتىدىن شەرق، غەرب ۋە جەنۇب تەرەپلەرنى سۇ بېسىپ كەتتى. بەختكە يارىشا شەھەر-نىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى حەندەكتە سۇ چىقىپ كېتىدىغان ئېرىق بولغانلىقتىن سېپىل ساقلىنىپ قالدى. توپىلاڭچى قوشۇن يەنە شەھەرنىڭ شەرقىدە تۆت پوتەي ياساپ، كېچە - كۈندۈز توپ ئاتتى، ئاتلىق قوشۇنلىرىنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى ھەمدە ئېگىز شوتىلارنى ياساپ سېپىلگە ھۇجۇم قىلدى، ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ۋە خەلق باتۇرلارچە قارشىلىق كۆرسەتتى. 7 - ئاينىڭ 24 - كۈنى بىر قېتىملىق جەڭدە ۋەلىخاننىڭ نامى ئويۇلغان بىر ئوۋ مىلتىقى ئولجا ئېلىندى*.

توپىلاڭچى قوشۇن قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار يېڭى-شەھەر ۋە مارالبېشى قاتارلىق يەرلەرگە تەڭلا ھۇجۇم قىلدى ھەمدە ھۇجۇم نۇقتىسىنى ئەينى ۋاقىتتىكى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ سىياسىي مەركىزى يەكەنگە قاراتتى. شۇڭا يەكەننى قوغداش جېڭى ئىنتايىن شىددەتلىك بولدى. يەكەن مەسلىھەت ئامبىلى چىڭ يىڭ قەشقەر كونسۇلخانىسىنىڭ قولدىن كېتىش ساۋاقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، بىر تەرەپتىن ۋاقىتلىق تەشكىل قىلىنغان ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى مۇھىم ئېغىزلارنىڭ مۇداپىئەسىنى تولۇقلاشقا ئەۋەتتى، ھاكىم بەگ ئاقراتنى شەھەر ئىچىدىكى چارلاش ئىشلىرىنى كۈ-چەيتىشكە بۇيرۇدى ۋە قەشقەردە تۇرۇشلۇق قوقان سودىگەرلىرى ئاقساقىلىنىڭ ئىنىسى سۇلايمان قۇل، يەكەندىكى قوقان سودى-گەرلىرى ئاقساقىلى پەتتارنى ھەمدە ۋەلىخان ئەۋەتكەن جاسۇس، يەكەنىدە تۇرۇشلۇق قوقان سودىگەرلىرى ئاقساقىلى ئابدۇلغاپپار قاتارلىقلارنى تۇتقۇن قىلىپ، ئىچكى جەھەتتە جاسۇسلارنى تازىلىدى، يەنە بىر تەرەپتىن، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنى خاتىرجەملەندۈرۈپ ۋە ھەققانىيەتنى ئۇرغىتىش ئارقىلىق

* يۇقىرىقى كىتاب، 1 - جىلد، 31 - 32 - بەتلەر.

كونىشىدەرنى مۇستەھكەملىدى. توپىلاڭچى قوشۇن بىلەن كىرىپ پاراكەندىچىلىك سالغاندا، ھەر مىللەت خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ، دۈشمەنگە بىرلىكتە قارشى تۇردى①. شۇنداقلا، شەھەر ئىچىدىكى كەشمىر، بەدەخشان ۋە ھىندىستان قاتارلىق چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ ئاتلىق ئەسكەر تەشكىل قىلىندى، ئۇلارغا «جەڭچىلىك ئۇيغۇر» ئابلا قوماندانلىق قىلىپ، ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بىلەن ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلدى. بۇ چەت ئەل سودىگەرلىرى بۇرۇنقى تارتىپ قوقانلىك سودىگەرلەر ئاساسلىق تەركىبىدىن بولۇپ قىلىنىپ كەلگەچكە ئىنتايىن نارازى ئىدى، شۇڭا ئۇلارنىڭ ھەممىسى دۈشمەنگە بىردەك نەپرەت ياغدۇرۇپ، باتۇرلارچە جەڭ قىلىپ، شەھەرنى قوغداپ، دۈشمەنگە تاقابىل تۇرۇشتا مەلۇم رول ئويناندى.

6 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنىگىچە، ۋەلىخان تۆرە يەكەنگە ئىلگىرى - ئاخىر ئون قېتىم ھۇجۇم قىلدى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زىچ ماسلاشمىسى، ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلمىسى ئارقىسىدا چوڭ غەلىبە لەرگە ئېرىشتى.

7 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، توپىلاڭچى قوشۇن يەكەنگە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، خوتەن تەرەپلەرنىمۇ پاراكەندە قىلىپ، يەكەندىن خوتەنگە بارىدىغان ئارىلىقتىكى پوسكام، لوخۇ، گۇما، قاغىلىق، مۇجى قاتارلىق جايلاردىكى ھەربىي بېكەتلەرنى ئىشغال قىلدى ۋە بۇزۇپ تاشلىدى، بۇنىڭ بىلەن خوتەندىن يەكەنگە بارىدىغان خەۋپ - ئالاقە ئىشلىرى ئۈزۈلۈپ قالدى②. توپىلاڭنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، مارالبېشى مۇھاسىرە قىلىنىپ، يەكەن بىلەن ئاقسۇنىڭ مارالبېشى ئارقىلىق

① يۇقىرىقى كىتاب، 4 - جىلد، 3 - 5 - بەتلەر.

② يۇقىرىقى كىتاب، 3 - جىلد، 16 - 18 - بەتلەر؛ 4 - جىلد، 1 - 3 - بەتلەر؛ 5 - جىلد، 9 - 12 - بەتلەر.

بولمىدىغان ئالاقىسى ئۈزۈلگەنىدى؛ لېكىن ئاقسۇ خەت - چەكلىرى يەنىلا دالا ئارقىلىق خوتەنگە، ئاندىن خوتەن ھەربىي بېكىتى ئارقىلىق يەكەنگە يەتكۈزۈلۈپ، چوڭ شتاب بىلەن ئالدىنقى سەپ خەۋەرلىشىپ تۇرغانىدى. خوتەن ھەربىي بېكىتى بۈزۈپ تاشلانغاندىن كېيىن، يەكەن بىلەن ئاقسۇنىڭ ئالاقىسىمۇ تامامەن ئۈزۈلۈپ قالدى.

يۇقىرىقىلار توپىلاڭنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى ئەھۋال. ۋەلىخان تۆرە قوقان سودىگەرلىرىنىڭ ماسلىشىشى ۋە شەيخ ئاخۇن مىرئەمەت ۋە خالىقنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، بىر مەھەل ئەسەبىيلەرچە قۇتراپ، قەشقەر، يېڭىسار، مارالبېشى، كەلپىن، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنىڭ قىسمەن رايونلىرىدا، دەھشەتلىك ۋە تورقۇنچلۇق فېئودالىار ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتتى. خەلق ئەركىنلىكتىن تامامەن مەھرۇم قالدى، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە مىسلىي كۆرۈلمىگەن ئېغىر باج - خىراج ۋە ئالۋان - ياساق يۈكلەندى. «بۇ شەھەرنىڭ (قەشقەر كونىشەھىرىنى دېمەكچى - ت) ئاھالىسى ۋە بارلىق چەت ئەل سودىگەرلىرى قوشۇننى مىس ئەسۋابلار ۋە ئات - ئۇلاغ بىلەن تەمىنلىدى، پۈتكۈل كارخانىلار قورال ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلدى».* ۋەلىخان تۆرە دىنىي ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىپ، ئايالىارنىڭ پەردىنجىسىز كوچىغا چىقىشىنى مەنئىي قىلدى، خىلاپلىق قىلغۇچىلارنىڭ جازالىرىنى كەسكىن ۋە دەررە بىلەن ئۇردى؛ ئالتە ياشتىن ئاشقان ئۇيغۇللارنىڭ ھەممىسىنىڭ باشلىرىغا سەللە يۆگىتىپ ھەر كۈنى مەسچىتكە بېرىپ بەش ۋاق نامازنى ئوقۇتقۇزدى. بۇ بەلگىلىمىگە خىلاپلىق قىلغۇچىلار بولسىلا ھەر كۈنى ئۆلتۈرۈلۈپ تۇرۇلدى. ۋەلىخان تۆرە ئەنە شۇنداق خىلاپلىق قىلغۇچىلارنىڭ كاللىسىنى ئۆز قولى بىلەن ئېلىش ئارقىلىق ئىچ پۈشۈقىنى چىقىرىشنى ياخشى كۆرەتتى.

* ئا. ن. كوروپاتكىن: «قەشقەرىيە».

«مۇستەبىت ئالدىدا ئېھتىياتسىزلىق بىلەن قىلىنغان ھەر بىر ھەرىكەت، ھەر بىر ئېغىز سۆز، ھەر بىر ئەسنەك كىشىنى ھامان ئۆلۈمگە دۇچار قىلاتتى①». ئۇ، ھەممە ئادەمدىن گۇمانلىناتتى، ھەتتا ئۇنىڭ كەتمىنىنى چېپىۋاتقان يارامليق لالما ئىتى خالىمۇ ئاخىر گۇمان بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئالدىدا ئادەم جېنىنىڭ قۇشقاچنىڭ جېنىچىلىكىمۇ ئەتىۋارى يوق ئىدى. ئۇ ئۆلتۈرگەن بىگۇناھ ئادەملەرنىڭ كاللىسىنى دۆۋىلەپ يىغقاندا ئېگىزلىكى ئىككى غۇلاچ تۆت گەز كېلىدىغان تۆت كاللا مۇنارىسى ھاسىل بولغانىدى. كىشىلەر ئىنتايىن ئازاب - كۆلپەت ئىچىدە قېلىپ كېچە - كۈندۈز زار - زار قاقشاپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قۇتقۇزۇشىغا ئىنتىزار بولدى.

ئىلىدىن يارەمگە كېلىدىغان 1500 نەچچە كىشىلىك قوشۇننىڭ تەمىناتى يېتىشمىگەنلىكتىن، ئىئانە توپلاش ئارقىلىق 2000 سەر كۈمۈش، 460 مىڭ جىڭ ئاق ئۇن يىغىپ ئاندىن يولغا چىقتى②. بۇ قوشۇننىڭ خان ئامبال ۋە ئاغلاقچى ئامبال شىي لانا يېتەكلەپ ماڭغان بولۇپ، 6 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا مۇزداۋاندىن ئۇچىكە بۆلۈنۈپ ئۆتۈپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلدى. بىر ئايدىن ئوشۇق يول مېڭىپ، 7 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. 8 - ئاينىڭ 3 - كۈنى مارالبېشىنى مۇھاسىرىدىن قۇتقۇزدى③. 8 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، شىي لانا قوشۇنلىرى يەكەنگە يېقىنلاشقاندا، يەنە بىر يولدىكى 2600 دىن ئوشۇق يارەمچى قوشۇنمۇ ئۇرۇمچىنىڭ باش بۇغى نې بۇ چۆكچې بىلەن قەشقەرنىڭ خان ئامبىلى ۋە ئاغلاقچى ئامبىلى بولۇپ يۆتكەلگەن يۈي رۇيىنىڭ قوماندانلىقىدا ئۇرۇمچىدىن ئاقسۇغا يېتىپ باردى.

---

① يۇقىرىقى كىتاب.

② «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرى» 6 - جىلد، 1 - بەت.

③ يۇقىرىقى كىتاب، 4 - جىلد، 3 - بەت.

8 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، شىي لانا يەكەننىڭ شەرقىدىكى بىرىنچى بېكەتتە توپىلاڭچى قوشۇن بىلەن ھالقىلىق بىر جەڭ قىلدى، بۇ جەڭدە دۈشمەن قوشۇنلىرى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى تۆت يولغا بۆلۈنۈپ 20 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان يەرگىچە قوغلاپ زەربە بەردى، 700 دىن ئوشۇق دۈشمەننى ئۆلتۈردى، 40 تىن ئوشۇق دۈشمەننى تىرىك تۇتتى، ئالتە دانە زەمبىرەك، 30 دىن ئوشۇق ئوۋ مىلتىقى، قورال - ياراق، سان - ساناقسىز ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى ئولجا ئالدى، 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى يەكەن مۇھاسىرىسى بوشىتىلدى①. ئارقىدىنلا يېڭىسار، قەشقەردىكى قولدىن كەتكەن يەرلەر ئاساسەن قايتۇرۇۋېلىندى؛ خوتەن ئەتراپىدىكى ھەربىي بېكەتلەردە قالغان ئاز ساندىكى قالدۇق قاراقچىلارنى كېيىنرەك يىغىشتۇرسىمۇ بولاتتى.

9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، ئىلى، ئۈرۈمچى، قاراشەھەر ۋە قەشقەردە تۇرۇشلۇق چېگرا مۇداپىئەسىدىكى 5000 دىن ئارتۇق مانجۇ قوشۇنلىرى مەسلىھەت ئامبىلى فافۇلىنىڭ قوماندانلىقىدا يەكەندىن يولغا چىقىپ، يېڭىسارغا يۈرۈش قىلدى. 100 كۈن ۋەلىخان تۆرە ئىشغالىيىتىدە تۇرغان كونىشەھەر 11 - كۈنىدىكى چوڭ كۆۋرۈك ئۇرۇشى ۋە 16 - كۈنىدىكى تاللىق بۇلاق ئۇرۇشى ئارقىلىق قايتۇرۇۋېلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يېڭىشەھەر مۇھاسىرىسى بوشىتىلدى②.

9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قەشقەر شەھىرىگە يېقىنلاپ كەلدى. ۋەلىخان توپىلاڭچى قوشۇنلىرى ئۇرۇش قىلماستىنلا تارمار بولۇپ، چېگرىدىن قېچىپ چىقىپ

---

① يۇقىرىقى كىتاب، 5 - جىلد، 11 -، 16 - بەتلەر.

② يۇقىرىقى كىتاب، 7 - جىلد، 5 -، 7 - بەتلەر.

كەتكەن بولسىمۇ، يەنىلا پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇردى. شۇڭا فافۇلى شەي لاناغا 1400 دىن ئوشۇق لەشكەرنى باشلاپ تۆ-شۈكتاش قاراۋۇلىدىن چىقىپ دۈشمەننى يوقىتىش، يې بۇ چۈڭگىغا 1100 نەپەر لەشكەرنى باشلاپ قاراكۆغۇ قاراۋۇلىدىن چىقىپ توسۇپ يوقىتىش* ھەمدە ھاكىم بەگ قۇتلۇققا ئۇيغۇر ۋە قىر-غىزلاردىن 500 دىن ئوشۇق ئەسكەرنى باشلاپ، چاققانلىق بىلەن تېز يۈرۈش قىلىپ ھەمكارلىشىپ دۈشمەننى قورشاپ يوقىتىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى.

ۋەلىخان تۆرە يامان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى پەملەپ، 300 دىن ئوشۇق ئادەمنى يېتەكلەپ قوغۇشۇن كان داۋېنىدىن ئېشىپ قوقانغا قاچتى. ئۇ بۇلاپ - تالىغان بايلىقلارنى خورجۇنغا قاچىلاپ 40 تىن ئوشۇق ئات، 1000 دىن ئوشۇق تۆگىگە ئارتىپ، يەنە تەخمىنەن 15 مىڭ دىن ئوشۇق ئادەمنى مەجبۇرىي ئەگەش-تۈرۈپ قوقانغا قېچىپ كەتتى.

ۋەلىخان تۆرىنىڭ بىر نەچچە قېتىملىق توپىلىڭى ئەمەلگە ئاشمىغاندىن كېيىن، بۇ ئۇچىغا چىققان ئەيىش - ئىشرەتچى، ياۋۇز زالىم، قانخور جاللات ئاخىر نېرۋىسى بۇزۇلۇپ «ساراڭلىق كېسىلىگە مۇپتىلا بولۇپ قالدى»، ئۇنىڭ ۋەتىنىمىزنى پارچىلاپ قېنىۋاللارنىڭ جەنىتىنى قايتا قۇرۇش شېرىن خىيالى مەڭگۈ ئەمەلگە ئاشمىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەلىخان توپىلىڭىنى تېز باستۇرغانلىقى قوقان خانلىقى ۋە ۋەلىخان ئۇچۇن ئېغىر زەربە بولۇپلا قالماس-تىن، چارروسىيە ئۇچۇنمۇ ئېغىر زەربە بولدى. يېقىنقى زامانىدىن بۇيان چارروسىيە باشتىن - ئاياغ جۇڭگو ۋەزىيىتىدىكى پاراكەن-دىچىلىكلەردىن پايدىلىنىپ ئىزچىل ھالدا تاجاۋۇز-چىلىق دائىرىسىنى كېڭەيتىپ كەلدى. 1847 - يىلدىكى يەتتە

* يۇقىرقى كىتاب، 8 - جىلد، 16 - 17 - بەتلەر.

خوجا توپىلىڭى ۋاقتىدا، چارروسىيە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭغا قارىتا تەسىر كۈچىنى كېڭەيتىپ مەملىكىتىمىز زېمىنىدا كاپىرلىك قورغىنىنى قۇرغاندىن كېيىن، يەنە ئىلى، تارباغاتاي، قەشقەرلەردە بىرلا ۋاقىتتا سودا قىلىشنى يولسىز تەلەپ قىلدى. 1852 - يىلى، ئىلى، تارباغاتايدا رەسمىي سودا ئىشلىرىنى يولغا قويغان بولسىمۇ، بۇنىڭلىق بىلەن چارروسىيىنىڭ نەپسى قانمىدى، بەلكى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ھامان جەنۇبىي شىنجاڭنى يۇتۇۋېلىش كويىدا بولدى. 1853 - يىلى، دەل تەيپىڭ تيەنگو قوشۇنلىرى نەنجىڭدە پايتەخت قۇرۇپ، شىمال ۋە غەربكە يۈرۈش قىلىشقا باشلىغان، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇشقا ئاجىزلىق قىلىۋاتقان بىر پەيتتە، چارروسىيىنىڭ تاشقى ئىشلار ۋەزىرى 12 - ئايدا غەربىي سىبىرىيە گېنېرال گوبىرنا تۇرىغا جۇڭگونىڭ غەربىي قىسىم ئۆلكىلىرىدىكى ئەھۋالىنىڭ تەرەققىياتىغا يېقىندىن دىققەت قىلىش توغرىسىدا يوليورۇق بېرىپ، قەشقەر، ئىلى رايونىنى «جۇڭگودىن ئايرىۋېلىش*» قا ئۇرۇندى. 1857 - يىلدىكى ۋەلىخان توپىلىڭى ۋاقتىدا چارروسىيە يەنە توپىلاڭنى قوللاش ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭنى ئۆز ئالدىغا بېسىۋېلىش قەستىگە يەتمەكچى بولدى. ئۇ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ ئاسىيا دىپارتامىنتىنىڭ باشلىقى كوۋالېۋسكىگە ۋەلىخان ۋەقەسى ئۈستىدە پىكىر بايان قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. كۇۋالېۋىسكى دەرھال «قەشقەر ۋەقەسى ۋە بىزنىڭ پوزىتسىيىمىز» دېگەن تېمىدا دوكلات يېزىپ، چار پادىشاھى ھۆكۈمىتىدىن توپىلاڭچى ۋەلىخان خوجىغا ياردەم بېرىش نىقابى ئاستىدا، قەشقەرنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشىگە تېخىمۇ ئاكتىپ

---

* «تەيپىڭ تيەنگو دەۋرىدىكى چار پادىشاھ دېپلوماتىيىسى»، سوۋېت ئىتتىپاقى «قىزىل ئارخىپ» ژۇرنىلى، 1927 - يىل 21 - توپلام، 185 - 186 - بەتلەر.

قول تىقىشنى تەلەپ قىلدى. چارروسىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيە شتابى ۋە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى كۆۋالىۋىسكىنىڭ دوكلاتىنى تاماماەن قوللىدى ھەمدە:1) قەشقەرگە دەرھال بىر نەپەر ياخشى تەربىيە كۆرگەن ئوفىتسېر ئەۋەتىپ يەرلىك ئەھۋاللارنى يىغىپ - توپلاش؛ 2) قەشقەر چېگرىسىدىكى روسىيە قوشۇنىنى كۈچەيتىش؛ 3) ۋەلىخان تۆرە توپلىڭىنى قوللاش، «ئۇلارنىڭ تەلىپىنى رەت قىلماسلىق ھەمدە قەشقەرنىڭ يېڭى ھۆكۈمەت ئەلچىسىنى دوستانە كۈتۈۋېلىش لازىم»① دەپ قارار چىقاردى. غەربىي سىبىرىيە گېنېرال گوبىرناتورى گاسۇورت شۇ قارار بويىچە، بىر تەرەپتىن غەربىي سىبىرىيە قوراللىق كۈچلىرىنى ئاشۇرۇشقا پائال تەييارلاندى، يەنە بىر تەرەپتىن، نەپسىنى باسالماي «قەشقەرنى جۇڭگودىن ئايرىپ چىقىپ مۇستەقىل، روسىيە ھامىيلىقىدىكى دۆلەتكە ئايلاندۇرۇش كېرەك... بىز ئۆزىمىزنى ئۆزىمىز ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خوجايىنى قىلىمىز» دەپ جار سالدى②. بۇ ئاپ - ئاشكارا ئاغدۇرمىچىلىق ۋە كېڭەيمىچىلىك چارروسىيىنىڭ يىرگىنچلىك ئەپت - بەشىرىسىنى تولۇق ئېچىپ تاشلىدى. چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىنىڭ ۋەلىخان تۆرە توپلىڭىنى تېز بېسىقتۇرۇشى ئارقىلىق چارروسىيىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا قاراتقان تاجاۋۇزچىلىق قارانىيىتى ۋاقتىنچە تىزگىنلەندى. لېكىن تاكى 1859 - يىلى 2 - ئايغا قەدەر چارروسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ئىگناچېۋگە بەرگەن كۆرسەتمىسىدە يەنىلا مانجۇرىيە، موڭغۇلىيە، جۇڭغارىيە ۋە قەشقەرىيىلەرگە «ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە چوڭ بىسىم ئىشلىتىش» شۇ ئارقىلىق پۈرسەت پىشىپ يېتىلگەندە، ئۇلارنى «جۇڭگودىن ئايرى-

---

① خارپىن: «روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىتى»، 1960 - يىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان، 106 - 108 - بەتلەر.

② ئۇۋىن. لاتىمر: «ئاسىيادىكى توگون» 2 - باب.

ىرىۋېتىش»، «ئۆزىمىزنىڭ ھامىيلىقىغا ئۆتكۈزۈش» كە «تىرىشىش لازىم» دەپ تەكىتلىدى①.

ۋەلىخان تۆرە قوقانغا قېچىپ بارغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى پۈتۈن كۈچى بىلەن تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابىغا تاقابىل تۇرۇۋاتقانلىقتىن، غەربكە قاراشقا ماغدۇرى يەتمەي قالغانىدى. غەربتىكى تۆت شەھەر (قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن) ئاساسىي جەھەتتىن تىنچلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، شيەنفېڭ خان ئارمىيىنى قىسقارتىپ تەمىناتنى تېجەش، قالدۇق دۈشمەننىڭ كەينىگە چۈشۈپ داۋاملىق قوغلاۋەرمەسلىك؛ توپىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى ۋەلىخاننى قوقان بىلەن ئالاقىلىشىش ئارقىلىق قولغا چۈشۈرۈش توغرىسىدا يارلىق بەردى②. يەكەندىكى ئۈچىنچى دەرىجىلىك ھاكىمبەگ ئاقرات يارلىق بويىچە قوقان بېگى خۇدا يارخانغا: ئەگەر ۋەلىخان خوجا قاتارلىقلار چىڭ سۇلالىسىگە تۇتۇپ بېرىلسە، ئۆتكەن ئىشلار كەچۈرۈم قىلىنىپ سودا قىلىشقا يول قويۇلىدۇ، بولمىسا، يول قويۇلمايدۇ، دەپ ئالاقە ئەۋەتتى.

1858 - يىلى 1 - ئايدا (شيەنفېڭ 7 - يىلى 12 - ئايدا)، قوقان خانلىقى قەشقەرگە نەجمىدىننى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، قۇرئاندىكى بەلگىلىمە بويىچە خوجىلارنى تۇتۇپ بېرىش راۋا ئەمەس دەپ باھانە كۆرسىتىپ، ئەگەر سودا قىلىشقا يول قويۇلىدىغان بولسا، قوقان بېگى قۇرئانغا ئاساسلىنىپ ۋەلىخاننى جازالايدۇ، دېدى. ئومۇمەن قوقاننىڭ چىڭ سۇلالىسىگە تاقابىل تۇرۇش چارىسى يەنىلا شۇ كونا ئۇسۇل بويىچە بولدى. شۇنىڭ

---

① پوپوۋ: «تەيپىڭ تيەنگو دەۋرىدىكى چار پادىشاھىنىڭ تاشقى سىياسىتى» سوۋېت ئىتتىپاقى «قىزىل ئارخىپ» ژۇرنىلى، 1927 - يىلى، 21 - توپلام، 198 - ، 199 - بەتلەر.

② «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرى» 8 - جىلد، 8 - 9 - بەتلەر؛ 9 - جىلد، 1 - 2 - بەتلەر.

بىلەن بىللە، يەنە ۋافۇلى ئوتتۇرىغا قويغان: قوقان سودىگەرلىرى قەشقەر كونسۇلخانىسىدىن شەھەر سىرتىغا كۆچۈپ چىقىپ ئۆي - جاي سېلىپ ئولتۇرسۇن دېگەن تەلەپنى رەت قىلدى. 5 - ئايدا، شىيەنفېڭ: «ئەگەر قوقان خانلىقى ۋەلىخاننى قۇرئان بويىچە جازالايدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ سودا قىلىشىغا يول قويۇلىدۇ؛ ئۇلارنىڭ قانداق جازالىغانلىقىنى قاتتىق سۈرۈشتە قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق»① دەپ قاراپ، يەنىلا تېز چۆكۈپ يول قويۇش يۆنۈلىشىنى قوللاندى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھەر قېتىم توپىلاڭنى تىنچىتقاندىن كېيىن، شىنجاڭدا تۈرۈشلۇق ئامبالغا ئاتالمىش «قېپقالغان مەسىلىلەر توغرىسىدا نىزامنامە» تۈزۈپ چىقىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈپ تۇردى. 1858 - يىلى 5 - ئايدا، ئىلى مەسلىھەتچى ئامبىلى فافۇنى (ئەينى ۋاقىتتا ئۇ توپىلاڭنى تىنچىتىشقا قوماندانلىق قىلغاندا جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىدى) قاتارلىقلار يارلىق بويىچە قېپقالغان مەسىلىلەر ئۈستىدە ئالتە ماددىلىق نىزامنامە تۈزۈپ چىقتى. بۇنىڭدىن مەقسەت قەشقەردىكى ھۇداپىئە كۆچلىرىنى كۆچەيتىشتىن ئىبارەت ئىدى. قېپقالغان مەسىلىلەر ئۈستىدە تۈزۈلگەن نىزامنامە 11 - ئايدا تەستىقلاندى. ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق:

1) قەشقەر خان ئامبال — ئاغلاقچى ئامبالىنى خان ئامبالغا ئۆزگەرتىش.② قەشقەرگە ئەسلى بىر مەسلىھەتچى ئامبىلى قويۇلغانىدى، 1831 - يىلى يۈسۈپ خوجا توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، غەربىي تۈرك شەھەرنى ئومۇمىي يۈزلۈك ھۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەڭ

① «چىڭ ۋېنزۇڭ ھەققىدە خاتىرىلەر» 47 - جىلد، 13 - بەت.

② جاڭ بو فېڭ تۈزگەن: «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ جياڭجون، بۇيۇرغا، ئامبالىرىنىڭ يىلنامىلىرى» دا شىيەنفېڭ 8 - يىلى قەشقەر ئاغلاقچى ئامبىلى مەسلىھەتچى ئامبىلىغا ئۆزگەرتىلدى، دېيىلگەن. بۇ خاتا.

غەربكە جايلاشقان قەشقەردىكى مەسلىھەت ئامبلىنى تۆت شە-
ھەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان يەكەنگە يۆتكەپ، قەشقەرگە
بىر نەپەر خان ئامبال قويغانىدى. ئۇ، مەسلىھەتچى
ئامبالغا قارىغانلىقتىن ھوقۇق دائىرىسى چەكلىك بولۇپ، شۇ
شەھەردىكى مانجۇ چېرىكلىرىنىلا باشقۇراتتى. بىرەر ئىش تۇغۇلسا
خانغا بىۋاستە مەلۇمات يوللىيالماي، يەكەن مەسلىھەتچى ئام-
بىلى ئارقىلىق ياكى ئۇنىڭ ۋەكالەتلىكىدە يوللايتتى. 1833 -،
1834 -، 1838 - يىللىرى قويۇلغان مەسلىھەتچى ئامبالىرى
يۇقىرىغا ئىلتىماس يوللاپ قەشقەرگە خان ئامبال قويۇش ياكى
ئۆزگەرتىشنى تەكلىپ قىلغان بولسىمۇ، تەستىقلانمىغانىدى. 1847 -
يىلى يەتتە خوجا توپىلىڭىدىن كېيىن، خان ئامبال ۋە ئاغلاقچى
ئامبىلىنىڭ ھوقۇقى يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، سەل ئۆسكەن بولسىمۇ،
يەنىلا ئەينى ۋاقىتتىدىكى ۋەزىيەتكە ماسلاشمايتتى. چىڭ سۇلالىسى
ھۆكۈمىتى بىر نەچچە قېتىملىق توپىلاڭنىڭ ھەممىسىدە قەشقەرنىڭ
ھەممىدىن ئاۋۋال زەربىگە ئۇچرىغانلىقىنى، شۇڭا، قەشقەرنىڭ
مۇداپىئە ئىشلىرىنى كۈچەيتىشنى كېچىكتۈرۈشكە بولمايدىغانلىقىنى
نەزەردە تۇتۇپ، ئىش باشقۇرغۇچى ئاغلاقچى ئامبالنى خان ئام-
بالغا ئۆزگەرتىشنى قارار قىلدى. شۇنداق قىلغاندا ئاغلاقچى
ئامبىلى، ئالمىشىدىغان قوشۇنلارنىڭ قوماندانى بىلەن بىرلىكتە
مەسلىھەتلىشىپ شۇ شەھەرنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى،
چېگرىدا بىرەر ۋەقە يۈز بەرسە ياكى بىرەر چوڭ ئىشقا يولۇقسا،
ئۇچ تەرەپ بىرلا نام بىلەن مەركەزگە ددرھال مەلۇمات يوللە-
يالايتتى، مەسلىھەتچى ئامبالنىڭ مەخسۇس مەلۇمات يوللىشى
ھاجەتسىز ئىدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، يەكەن مەسلىھەتچى ئامبىلى
دەرھال ئەسكەر يۆتكەپ ماسلىشالايتتى، بۇ ھال قوشۇننىڭ ھەر-
كەتچانلىقى ۋە مۇداپىئە تۇدرىتىنى ئاشۇرۇشتا شۇبھىسىز مۇئەييەن
ئاكتىپ رولغا ئىگە ئىدى.

2) بەگلەرنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن تاللاش. ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى: (1) ئالتە جەرىكلىكتىن تۆۋەن بەگلەرنى شۇ شەھەرنىڭ ئامبالىرى ئېھتىياتچانلىق بىلەن تاللاش. بەش جەرىكلىكتىن ئۈچ جەرىكلىككە قەدەر بولغان ھاكىم يەگلەرنى ھەرقايسى شەھەردىكى ئامبالار يەكەنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئۆزلىرى تاللاش. بەگلەرنى تو-لۇقلاشتا 3 - ئايدىن كېيىن ۋە ھەر يىلنىڭ يىل ئاخىرىدا باھالاپ، قوبۇل قىلىنىدىغان ياكى قالدۇرۇلىدىغانلارنى بەلگىلەش. (2) قەشقەرنىڭ ئالتە جەرىكلىكتىن تۆۋەن بەگلىرىنى شۇ شەھەر-لىك كىشىلەردىن تولۇقلاش. بۇرۇن كۆپىنچە ياشقا شەھەرلىك كىشىلەر قويۇلغاچقا، ئۇلارنىڭ يەر ۋە ئاھالە بىلەن تونۇشلۇقى بولمىغانلىقتىن، ئادەتتە ياشقا ئىشلار بىلەن كارى بولماي، يېتىپ يەيتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە دائىم توپىلاڭ بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى بىلگەچكە بالا - چاقىلىرىنى ئېلىپ كەلـ مەيتتى، بىرەر ۋەقە يۈز بېرىپ قالسا ئاتقا مىنىپ قاچاتتى. (3) قەشقەرگە قاراشلىق ئاستىن ئاتۇش كەنتىدىكى بەش جەرىكلىك ھاكىم بەگلەرنى تۆت جەرىكلىك ھاكىمبەگلىككە كۆتۈرۈش، بۇ تەدبىرلەر بەگلەرنىڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ زوراۋانلىق قىلىشىنى توسۇش، شۇنداقلا مىللىي يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىنى قولغا كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلغانىدى.

3) چېگرا قاراۋۇللىرىنى چارلاش ئىشىنى كۈچەيتىش. بۇرۇن قەشقەردىكى توققۇز قاراۋۇل بېكىتى، يېڭىساردىكى بەش قاراۋۇل بېكىتىنى يېڭىسار ئاغلاقچى ئامبىلى ۋە قەشقەر خان ئامبىلى ۋە ئاغلاقچى ئامبىلى ھەر يىلى باھار ۋە كۈز پەسىللىرىدە بىر قېتىم تەكشۈرۈپ تۇراتتى، كېيىن باھار ۋە كۈز ئالماشقىنىدا، ئىككى شەھەر خادىم چىقىرىپ ھەر ئايدا بىر قېتىمدىن ئالمىشىپ تەكشۈرىدىغان بولدى.

4) قەشقەردە قايتىدىن 700 كىشىلىك مۇسۇلمان قوشۇنى (ئۇيغۇرلار ئاساس قىلمىنىپ تۈزۈلگەن يەرلىك ئاز سانلىق مىللەت قوراللىق قىسملىرى) تەشكىل قىلىپ، كونىشەھەرنى مۇداپىئە قىلىش. بۇمۇ ھەر قېتىم خوجىلار توپىلىڭى بولغاندا ھامان كونىشەھەرنىڭ قولىدىن كېتىپ قالغانلىقىدىن ئىبارەت تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەش ئارقىلىق قوللىنىلغان تەدبىر ئىدى. قەشقەردە ئەسلى بار 500 كىشىلىك مۇسۇلمان قوشۇنى 1828 - يىلى سەھرا - قىرلاردا بوز يەر ئاچقاندا تارقىتىۋېتىلگەنىدى. «مۇسۇلمان» قوشۇنىنى قايتا قۇرۇش خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ توپىلىڭىدىن مۇداپىئەلىنىش، قوقان سودىگەرلىرىنىڭ ئىچكى جەھەتتە ماسلىشىشنى بىتچىت قىلىپ، كونىشەھەرنى قوغداش، خەلقنى خاتىرجەملەندۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى چوڭ رول ئوينايتتى.

5) 1828 - يىلى جاھانگىر خوجا توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن ئىلان قىلىنغان ناچار قائىدىلەرنى مەنئى قىلىش دېگەن 22 - ماددىنى قايتىدىن قاراپ چىقىش، قەشقەردە ئېچىلغان مىس كېنىنى مەڭگۈ تاقىۋېتىش.

6) قەشقەردە رەختتىن باج ئېلىشنى يولغا قويۇش. ئومۇمەن چېگرىدىن رەخت ئېلىپ چىقىپ ساتقۇچىلاردىن بىر دانە ماتادىن بەش پۇل ئىككى تىيىن؛ بىر دانە چەكمەندىن بەش پۇل ئىككى تىيىن؛ بىر دانە چوتادىن بەش پۇل بىر تىيىن باج ئېلىنىدى. رەختتىن كىرگەن باج پۇلى ھەربىي تەمىنات ئۈچۈن ئىشلىتىلدى*.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ ئالتە ماددىلىق تەدبىرى

---

* شىيەنفېڭ 8 - يىل 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، فافۇلى قاتارلىقلار-نىڭ «جەنۇبىي شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى ياخشىلاش نىزامنامىسى توغرىسىدا بىر لىكتە يوقىرىغا يوللىغان مەكتۇبى».

تامامەن پاسسىپ مۇداپىئە خاراكتېرلىك تەدبىر ئىدى. ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن چىك سۇلالىسىنىڭ دۆلەت ۋەزىيىتى يەنىمۇ ئاجىزلاپ كەتكەنلىكتىن، توپىلاڭنىڭ تۈپ سەۋەبلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ ئاكتىپ ۋە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۇجۇم قىلىش خاراكتېرىدىكى تەدبىرلەرنى قوللانمىدى ۋە ئۇنداق قىلالىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا 60 - يىللاردىن كېيىن، خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ كىچىك توپىلاڭلىرى ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇردى. 1861 - يىل 6 - ئايدا (شىيەنفېڭ 11 - يىلى 5 - ئايدا)، جەنۇبىي شىنجاڭدا قوقانلىق سودىگەر يار مەھەممەتنىڭ قۇتراتشى بىلەن جاھانگىر خوجىنىڭ نەۋرىسى — بۇزرۇك خوجىنىڭ ئوغلى شا تۆرەخان ۋە 1857 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن باستۇرۇلغان شەيخ ئاخۇن مىرئەمەتنىڭ ئوغلى ئابدۇرېھىم قاتارلىقلار چېگىرىدىن ئۆتۈپ توپىلاڭ چىقاردى. نەتىجىدە ئابدۇرېھىم تىرىك قولغا چۈشتى، شا تۆرەخان قوقانغا قېچىپ كەتتى. 1862 - يىل 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا (تۇڭجىخاننىڭ 1 - يىل 5 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا) ۋەلىخان خوجا بىلەن مىرئەمەتنىڭ يەنە بىر ئوغلى 1000 دىن ئارتۇق ئادەم بىلەن ئۇچ تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ چېگىرىدىن ئۆتۈپ توپىلاڭ چىقاردى. بۇ قاراقچىلار ئوشتىن يولغا چىققان بولۇپ، قەشقەر كونىشەھىرىنىڭ ئەتراپىغا قەدەر ئۈسۈپ كىردى، لېكىن ئاخىر چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ۋە مۇسۇلمان لەشكەرلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى؛ 8 - ئايدا، ۋەلىخان يەنە 1000 دىن ئارتۇق ئادەم توپىلاڭ توپىسلاڭ چىقارغانىدى، ئۇنىڭ 526 ئادىمى يوقىتىلدى①.

- يېقىنقى زامانىدا، 1847 - يىلىدىن باشلاپ قالدۇق

① «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى».

خوجىلارنىڭ توپىلىڭى تىنچىماي، يۇز بېرىپلا تۇردى. بۇ توپىلاڭلارنىڭ بىر ئورتاق ئالاھىدىلىكى باشتىن - ئاخىر قوقان كېگەيمىچىلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش ۋە ھامان چار-روسىيە تەرىپىدىن پايدىلىنىشتىن ئىبارەت بولدى. ئەمما، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى، ۋەتەنپەرۋەرلىك مۇقەددەس زېمىنىنىڭ بىرلىكىنى ھەرقانداق كۈچ بۇزۇۋېتەلمىدى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ھەرقانداق توپىلاڭغا قەتئىي قارشى تۇردى. پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ شىنجاڭنى بۆلۈۋېتەكچى بولغان چار روسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا، خوجا ئىۋلادلىرىنىڭ توپىلىڭىنى قوللىغان قوقان كېگەيمىچىلىرىگە، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ يالاقچىلىرىغا ئارقا - ئارقىدىن قاقشاتقۇچ زەربىلەرنى بەردى. ۋەتەنپەرۋەرلىك زېمىنىنى بۆلۈۋېتىش، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى بۇزۇش ۋە كونىنى تىرىلدۈرۈپ ئارقىغا چېكىنىشكە ئۇرۇنىدىغان ھەرقانداق ھەرىكەتلەر شەرمەندىلەرچە مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ، مانا بۇ تارىخنىڭ يەكۈنى.

1864 - يىلى شىنجاڭدا تىيانشاننىڭ پۈتۈن ئەتراپىنى لەرزىگە كەلتۈرگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشى يۈز بەردى. ئىككىنچى يىلى قوقان ھەربىي ئەمەلدارى ياقۇبېگ جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغلى بۇزرۇك خان تۆرە بىلەن بىرلىكتە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ تاجاۋۇز قىلىپ كىردى؛ چار روسىيە ياقۇبېگنى ئەنگلىيەدىن كۈچىنىڭ بارىچە تالاشتى ۋە ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىنى بېسىۋالدى، شىنجاڭ مىللىي كۆرۈلمىگەن ئېغىر مىللىي بالايىئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇ قوقانىنىڭ كېگەيمىچىلىك سىياسىتىنىڭ داۋامى، قالدۇق

خوجىلار توپلىنىنىڭ داۋامى، شۇنداقلا چار روسىيىنىڭ شىنجاڭغا قىلغان تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ داۋامى بولدى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭگو خەلقىنىڭ ۋەتەن بىرلىكىنى قوغداش، جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت ئادالەتلىك كۈرىشى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە قانات يېيىپ كەتتى.

ئۇچىنچى باب

1860 - يىلدىكى «جۇڭگو - روسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى» ۋە 1864 - يىلدىكى «جۇڭگو-روسىيە غەربىي شىمال چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى

1 - بۆلۈم 1860 - يىلدىكى «جۇڭگو - روسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى

XIX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئامېرىكا، روسىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە كاپىتالىزم يەنمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاجلاندى، ئۇلار تېخىمۇ نۇرغۇن پايدىغا ئېرىشىش ئۈچۈن تېخىمۇ كۆپ خام ئەشيا تالان - تاراج قىلىشقا ۋە تېخىمۇ كەڭ بازارلارنى ئېچىشقا ئېھتىياجلىق بولۇپ قالدى. ئەينى ۋاقتىدا جۇڭگودا تەيپىڭ تيەنگو مەركەز قىلىنغان دېھقانلار ئىنقىلابىي ھەرىكىتى خۇددى يالقۇنجاپ كۆيۈۋاتقان ئوتتەك چىرىك چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىغا تەھلىكە سېلىپ، كاپىتالىستىك كۈچلۈك ئەللەرنىڭ جۇڭگودىكى تاجاۋۇزچى كۈچلىرىگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرگەنىدى. ئەنگلىيە،

فرانسیه، ئامېرىكا ۋە روسىيە قاتارلىق كاپىتالىستىك كۈچلۈك ئەللەر چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى يەنىمۇ كونترول قىلىش ۋە تەپپىك تېخنىكا ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنى باستۇرۇش ئۈچۈن جۇڭگوغا قارىتا يەنە بىر قېتىم تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغىدى. 1856 - يىل 2 - ۋە 10 - ئايلاردا فرانسىيە، ئەنگلىيە «پوپ مالەي ۋەقەسى»① ۋە «ىالو» كېمە ۋەقەسى»② دىن پايدىلىنىپ، بىرلەشمە قوشۇن تەشكىل قىلىپ «ئىنتايىن ئادالەتسىز ئۇرۇش»③ — ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىنى قوزغىدى. ئەنگلىيە، فرانسىيە بىرلەشمە قوشۇنى روسىيە ۋە ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئاكتىپ قوللىشى ئارقىسىدا، 1857 - يىلى گۈاڭجۇنى بېسىۋالدى، 1858 - يىل 5 - ئايدا، شىمالغا يۈرۈش قىلىپ داگۇ پوتىنىنى ئىشغال قىلدى، ئارقىدىنلا يەنە تيەنجىننى بېسىۋېلىپ، بېيە

---

① «پوپ مالەي ۋەقەسى»، «شىلىڭدىكى دىنىي ۋەقە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. 1856 - يىلى، گۈاڭشى ئۇلكىسىنىڭ شىلىڭ ناھىيىسىدىكى خەلقلەر مەزكۇر ناھىيىگە قانۇنسىز ھالدا ئوغرىلىقچە كىرىپ ئادەم ئۇرۇپ، ئەسكىلىك قىلغان كاتولىك پوپى مالەينى ئۆلتۈرگەنىدى. فرانسىيە «مۇقەددەس دىننى قوغداش يولىدا ئۇرۇش قىلىش» بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، 2 - قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىنى قوزغىدى.

② 1856 - يىل 10 - ئايدا، گۈاڭدۇڭ ماتروسلىرى جۇڭگونىڭ يالۇ مارىكلىق ئەتكەسچى كېمىسىدە ئىككى نەپەر جۇڭگولۇق دېڭىز قاراقچىنى تۇتقانىدى. ئەنگلىيىنىڭ گۈاڭجۇدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى باشلىق ئەمەلدارى يالغاندىن ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، يالۇ مارىكلىق كېمە شياڭگاڭ ھۆكۈمىتىدىن تىزىملاش گۇۋاھنامە ئالغان. ئۇنى ئەنگلىيە كېمىسى، دەپ قاراش كېرەك. دەپ جار سالدى ۋە جۇڭگو ئەسكەرلىرى كېمىدىكى ئەنگلىيە بايرىقىنى ھاقارەتلىدى دېگەننى باھانە قىلىپ فرانسىيە بىلەن بىرلەشمە قوشۇن تەشكىللەپ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلدى.

③ ماركس: «ئىنگلىزلەرنىڭ جۇڭگودىكى زوراۋانلىق ھەرىكىتى». «ماركس، ئېنگېلىس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە، 12 - توم، 177 - بەت.

جىڭغا يېتىملاپ كەلدى. ئىچكى - تاشقى جەھەتتە قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان چەك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تاجاۋۇز- چىلارنىڭ ھەربىي كېمىلىرى ۋە توپ - زەمبىرەكلىرىدىن ئۆلگۈدەك قورقۇپ، 1858 - يىل 6 - ئايدا، ئايىرىم - ئايىرىم ھالدا ئەنگلىيە، فرانسىيە، روسىيە، ئامېرىكىدىن ئىبارەت تۆت دۆلەت بىلەن دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى يوقىتىپ، ۋەتەنگە ھاقارەت كەلتۈرىدىغان «تيەنجىن شەرتنامىسى» نى ئىمزالاشقا مەجبۇر بولدى، شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ۋە 24 - كۈنى، چەك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە ئەنگلىيە، ئامېرىكا، فرانسىيەدىن ئىبارەت ئۈچ دۆلەت بىلەن ئايىرىم - ئايىرىم ھالدا «سودا نىزامنامىسىنى تولۇقلاش شەرتنامىسى: تاموژنا بېجىنى پرىنسىپلىرى» نى ئىمزالاشقا مەجبۇر بولدى. مانا بۇ تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلەر ئارقىلىق كاپىتالىستىك كۈچلۈك ئەللەر بېيجىڭدا كونسۇلخانا تۈرغۇزۇش، ئەركىن ھالدا دىن تارقىتىش، نيۇ جۇڭ، دېڭجۇ، تەيۋەن (تەينەن)، چيۇڭجۇ، چاۋجۇ، جېنجىۋ، نەنجىڭ، جيۇ- جياڭ، خەنكۇ، تيەنشۇيلەرنى يېڭىدىن سودا پورتى قىلىپ ئېچىپ، ئەپيۇن كىرگۈزۈشنى قانۇنلاشتۇرۇش ۋە جۇڭگونىڭ تاموژنا ئىشلىرىنى كونترول قىلىش قاتارلىق ئىمتىيازلاغا ئىگە بولۇۋېلىپ جۇڭگونى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يېرىم مۇستەملىكە ئەلگە ئايلاندۇرۇپ قويدى.

لېكىن كاپىتالىستىك كۈچلۈك ئەللەر بۇنىڭ بىلەن قانائەتلىنىپ قالمىدى، ئۇلار 1859 - يىل 6 - ئايدا «تيەنجىن شەرتنامىسى» نىڭ ھۆججەت نۇسخىسىنى ئالماشتۇرۇش ۋۇرستىدىن پايدىلىنىپ، داگو پوتىسىگە ھۇجۇم قىلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۆزىنى قوغداشقا مەجبۇر بولدى. ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە روسىيە بىلەن ئامېرىكىنىڭ قۇترىتىشى

ۋە قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى ئارقىسىدا، 1860 - يىل 10 - ئايدا بېيجىڭنى بېسىۋېلىپ، دۇنياغا مەشھۇر يۈەنمىڭيۈەن باغچىسىنى كۆيدۈرۈپ، بۇلاپ - تالاپ ۋەيران قىلىۋەتتى. شيەنفېڭ خان ئالدىراپ - تېنەپ رېخىغا قېچىپ كەتتى ۋە ئىنىسى گۇڭ چىڭۇاڭ يى شىننى ئەۋەتىپ، ئەنگلىيە، فرانسىيە بىلەن «قوشۇمچە شەرتنامە» يەنى «جۇڭگو - ئەنگلىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى» ۋە «جۇڭگو - فرانسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى» نى ئىمزالاپ، تيەنجىننىمۇ سودا پورتى قىلىپ ئېچىپ بېرىپ، جيۇلۇڭنى ئەنگلىيىگە بۆلۈپ بەردى. ئەنگلىيە، فرانسىيىلەرنىڭ ھەرقايسىسىغا 8 مىليون سەردىن كۈمۈش تەڭگە ھەربىي چىقىم تۆلەپ بەردى. ئامېرىكا ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا پارتلاش ئالدىدا تۇرغان جەنۇب بىلەن شىمال ئۇرۇشى بىلەن بەند بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن يېڭى شەرتنامە تۈزمىگەن بولسىمۇ، لېكىن «مەنپەئەتتىن تەڭ بەھرىمەن بولۇش» دېگەن ماددىغا ئاساسەن، ئەنگلىيە، فرانسىيىنىڭ «بېيجىڭ شەرتنامىسى» دە كۆرسىتىلگەن ھوقۇق - مەنپەئەتلىرىدىن ئامېرىكىمۇ بىر ئۈلۈش بەھرىمەن بولدى.

ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشى مەزگىلىدە (1856 — 1860 - يىللىرى) چار روسىيە ئىنتايىن قۇۋۇلۇق، ياۋۇزلۇق رولىنى ئوينىدى. ئۇ ئەنگلىيە، فرانسىيە بىلەن بولغان تۈركىيىنى ۋە قارا دېڭىزدىكى قىرىمنى تالىشىش ئۇرۇشىنى ئەمدىلا ئاياغلاشتۇرغانىدى، ئۇرۇش مەغلۇبىيىتى ئۇنى تاجاۋۇزچىلىق تىغ ئۇچىنى شەرققە قارىتىشقا مەجبۇر قىلدى. مۇشۇ مەزگىلدە، چار روسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى «ئەيخۇي شەرتنامىسى» (1858 - يىل 5 - ئايدا)، «تيەنجىن شەرتنامىسى» (1858 - يىل 6 - ئايدا) ۋە

«بېيجىڭ شەرتنامىسى»نى (1860 - يىلى 11 - ئايدا) ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 1 مىليون كۋادرات كىلومېتردىن ئوشۇق زېمىنىمىزنى تارتىۋالغاندىن تاشقىرى، يەنە يوق يەردىن تۆك ئۇندۇرۇپ جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدىكى چېگرىسى «بېكىتىلمىگەن» دېگەن بىر گەپنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئۆزى زورمۇزور ئىشغال قىلىۋالغان يەرلەرنى «قانۇنلاشتۇرۇۋالدى». 1857 - يىلى 8 - ئايدا، چار روسىيىنىڭ جۇڭگوغا ئەۋەتكەن تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى ئادمىرال پوتياتكىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە تاپشۇرغان نوتىسىدا: «شەرقىي شىمالدا دېگىزغىچە، غەربتە ئىلىغىچە بولغان جايلاردا ئىككى مەملىكەتنىڭ تۇتىشىدىغان يەرلىرى ئىنتايىن كۆپ، بۇ يەرنىڭ چېگرىلىرى تېخى بېكىتىلمىگەن»① دەپ، جۇڭگونىڭ غەربىي قىسىم چېگرىسىنىڭ بېكىتىلمىگەنلىكىنى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويدى. 9 - ئايىنىڭ 3 - كۈنى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋاسالار مەھكىمىسىنىڭ روسىيە زوراغالىق مەھكىمىسىگە يوللىغان مەكتۇپىدا: ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرىسىدىن ئوت دەريا سىدىن ئىبارەت بىرلا جاينىڭ چېگرىسى «ئىلگىرى ئېنىق ئايرىلمىغان»، «پوتياتكىن ئېيتقان ئەھۋالغا كەلسەك، ئوت دەريا سىنىڭ ئورنىنى بىرلىكتە تەكشۈرۈپ چېگرىنى ئايرىشقا بولىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا ئىشلار توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىشنىڭ ھاجىتى يوق»② دەپ كۆرسەتىلىپ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي چېگرىسىنىڭ ئەزەلدىن ئېنىق ئىنكەنلىكى، قايتا مەسلىھەتلىشىشنىڭ ھاجەتسىز ئىكەنلىكى

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، شىيەنفېك مەلتەنەت دەۋرانى، 16 - جىلد، 13 - 14 - بەتلەر.

② يۇقىرىقى كىتاب، 16 - جىلد، 27 - 28 - بەتلەر.

ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن چار روسىيە يۇنىڭغا تەن بەرمىدى. 1858 - يىل 2 - ئايدا، پوتياتكىن ئەنگلىيە - فرانسىيە بىرلەشمە ئارمىيىسى گۇاڭجۇنى بېسىۋالغان ۋە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى تېخىمۇ قىستاۋاتقان پەيتتىن پايدىلىنىپ، ئامېرىكىنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە تاپشۇرغان نوتىسى ئىچىگە روسىيىنىڭ قوشۇمچە ماتېرىيالىنى قىستۇرۇپ «ئىلى رايونىدا چېگرىنى ئېنىق ئايرىش»① نى يەنە تەلەپ قىلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن شيەنفېڭ خان 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى چۈشۈرگەن يارلىقىدا: «... ئىلى رايونىدا چېگرىنى ئېنىق ئايرىش، دېگىنىنىڭ ھېچقانداق ئېنىق داۋلىسى يوق، بۇنى رەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ غەرىزىنى ئىشقا ئاشۇرماسلىق لازىم» دەپ يەنە بىر قېتىم ئېنىق پوزىتىسىيە بىلدۈردى. ئارقىدىنلا، 5 - ئاينىڭ 13 - كۈنى چۈشۈرگەن يارلىقىدا ئوت دەرياسىدىن ئىبارەت بىرلا جاينىڭ چېگرىسى ئايرىلمىغان ... خاندانلىقىمىزنىڭ بىر غېرىچ يېرىنى خەققە بېرىشكە بولمايدۇ»② دەپ تەكىتلەپ، چار روسىيىنىڭ غەربىي شىمالىي زېمىنىمىز توغرىسىدىكى يولسىز تەلىپىنى قەتئىي رەت قىلدى. نەيرەڭۋازلىقىنىڭ ئەمەلگە ئاشمىغانلىقىنى كۆرگەن پوتياتكىن بىر تەرەپتىن، ئەنگلىيە - فرانسىيە بىرلەشمە ئارمىيىسىنى داگۇغا ھۇجۇم قىلىشقا قۇتراتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، كېلىشتۈرۈپ قويۇش نامى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە داۋاملىق پوپوزا قىلدى. 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، داگۇ پوتىيى قولدىن كەتتى، بىرلەشمە ئارمىيە تيەنجىنگە يېقىنلاپ كەلدى، چار روسىيە ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئامېرىكىنىڭ

---

① يۇقىرىقى كىتاب، 18 - جىلد، 33 - بەت.
② يۇقىرىقى كىتاب، 22 - جىلد، 2 - 3 - بەتلەر.

ئالدىنقا ئۆتۈۋېلىپ، 6 - ئاينىڭ 13 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن «جۇڭگو - روسىيە تىنچلىق شەرتنامىسى» نى ئىمزالىدى. شەرتنامە جەمئىي 12 ماددا بولۇپ، چار روسىيە بۇرۇنقى قۇرۇقلۇق سودا ھوقۇقىدىن تاشقىرى، يەنە دېڭىز يېقىندىكى پورتلاردا سودا قىلىش ھوقۇقى، ئىچكىرى ئۆلكىلەردە «پراۋوسلاۋىيە» دىنىنى تارقىتىش، كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقى، بىر تەرەپلىمە ئەپەئەتدار دۆلەت دېگەنگە ئوخشاش ئىمتىيازلارغا ئىگە بولۇۋالدى. شەرتنامىنىڭ 9 - ماددىسىدا يەنە: «جۇڭگو بىلەن روسىيە بۇرۇن ئېنىق بېكىتىلمىگەن چېگرا توغرىسىدا ھەر ئىككى تەرەپ ئىشەنچىلىك يۇقىرى دەرىجىلىك خادىملارنى ئاجرىتىپ ئادىللىق بىلەن تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ»، دەپ بەلگىلەپ، چار روسىيىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي زېمىنىنى تارتىۋېلىشى ئۈچۈن يوشۇرۇن ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىلدى.

«جۇڭگو - روسىيە تىنچلىق شەرتنامىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، چار روسىيە شەرتنامە نۇسخىسىنى ئالماشتۇرۇشقا ئالدىراپ كەتتى. شەرتنامە نۇسخىسى 1859 - يىلى 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئالماشتۇرۇلغاندىن كېيىن، چار روسىيىنىڭ شەرتنامە نۇسخىسىنى ئالماشتۇرۇش رەسمىيىتىنى بېجىرگۈچى ۋەكىلى پروۋوسكى (پىياروۋسكى) يەنە «تولۇقلىما شەرتنامە» دەپ ئاتالمىش سەككىز ماددىلىق بىر نېمىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن ئۇنى ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇنىڭ 3 - ماددىسىدا جۇڭگو - روسىيە غەربىي چېگرىسى «سابىن چوققىسى (سابىن داباغا) قاراۋۇل بېكىتىدىن تارتىپ ئېرتىش دەريالىسى، زايسان كۆلىگە قەدەر، ئاندىن تارباغاتاي ۋە ئىلىغا قاراشلىق جايلاردىن تارتىپ ئالاتاۋ، قوقانلارنىڭ چەت يېقىسىنى چېگرا قىلىدۇ»

دېيىلگەن①. چار روسىيىنىڭ مۇنداق ئاچكۆزلۈك بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان يەر تەلىپىنى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىكى نوتىسىدا بىر - بىرلەپ رەت قىلدى. نوتىدا چار روسىيىنىڭ ئىلى، چۆچەك قاتارلىق جايلاردا چېگرا بەلگىلەش دېگەن تەلىپىگە قارىتا: «بۇ ئىككى يەرنىڭ چېگرىسى بۇرۇندىن تارتىپ بېكىتىلگەن، بۇ ھەقتە كېڭىشىشنىڭ ھاجىتى يوق»② دەپ، ئۆزۈل - كېسىل رەت قىلغانىدى. چار روسىيە ئۆزىنىڭ مۇتەھەملىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغاندىن كېيىن، ئىگناتىئېۋ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق پوسول قىلىپ ئەۋەتىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە يەنە داۋاملىق زېمىن تەلىپىنى قويدى. ئىگناتىۋ 7 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئالتە ماددىلىق «تولۇقلىما شەرتنامە» نى سۇندى. بۇ پروۋىسكىنىڭ سەككىز ماددىسىدىنمۇ ئېشىپ چۈشتى. ئۇنىڭ 2 - ماددىسىدا «غەربىي قىسمىنىڭ بېكىتىلمىگەن چېگرىسى بۇنىڭدىن كېيىن تاغ چوققىلىرىنى، چوڭ دەريا ئېقىنلىرىنى ۋە جۇڭگونىڭ ھازىرقى دائىملىق قاراۋۇل بېكەتلىرى بار جايلارنى بويلاپ، بۇرۇنقى شەرتنامىلەردە بېكىتىلگەن جايلاردىن تارتىپ غەرب تەرەپىدە ئۇدۇل زايسان كۆلىگە قەدەر، غەربىي جەنۇب تەرىپى تەڭرى تېغىدىكى تومۇرتو كۆلىنى (ھازىرقى ئىسسىقكۆل) بويلاپ، جەنۇب تەرىپى قوقان چېگرىسىغا قەدەر يېتىپ بارىدۇ»③ دېيىلگەن،

---

① «پروۋىسكىنىڭ قارا دۇڭانغا تاپشۇرغان 8 ماددىلىق نىزامنامىسى» (1859 - يىل 5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى).

② «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، شىنخەي سەلتەنەت دەۋرانى، 37 - جىلد، 16 - بەت.

③ «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، شىنخەي سەلتەنەت دەۋرانى، 39 - جىلد، 28 - بەت.

بۇ ماددا 1860 - يىلقى «بېيجىڭ شەرتنامىسى» نىڭ 2 - ماددىسى بىلەن سېلىشتۇرۇلسا، بۇ ئونىڭ كۆچۈرۈلمىسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئىگناتيۇ «تولۇقلىما شەرتنامىنىڭ ماددىلىرى توغرىسىدا تەپسىلىي ئىزاھات» تا بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ تەلىپىنى زورمۇزور تېڭىپ، قانداقتۇر «جۇڭگو غەربىي چېگرىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىشكە ئاللىقاچان قوشۇلغان» دېسە، يەنە بىر تەرەپتىن: «ئەگەر جۇڭگو يەنىلا كېڭىشىپ بېجىرىشكە ئونىمىسا، مەيلى خالىسۇن ياكى خالىمىسۇن، ئۆزىمىز بېكىتىپ چېگرا بەلگىسى ئورنىتىۋېرىمىز»① دېدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا دەرھال جاۋاب قايتۇرۇپ: «2 — 3 - ماددىلاردا يېڭى چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ بېكىتىش، دېگەن گەپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلۇپتۇ. تەكشۈرۈشىمىزچە مەملىكىتىمىز بىلەن مەملىكىتىڭىزلارنىڭ چېگرىسى ئەسلىدە ئايرىلىپ بولغان. بۇرۇن بېكىتىلگەن چېگرا بويىچە ئىش كۆرۈپ، ئىشغالىيەتچىلىكتىن ساقلىنىش ئۈچۈن مەزكۇر جايىنى ئىدارە قىلغۇچى جياڭجۈن ۋە ئامبانلار مەملىكىتىڭىزلارنىڭ ئەمەلدارلىرى بىلەن ئۇچراشقان»② دېدى. بۇ ئەمەلىيەتتە چار روسىيىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي چېگرىسى بېكىتىلمىگەن دېگەن نەيرەڭلىرىنى ئىنكار قىلىپ، جۇڭگونىڭ غەربىي قىسىم چېگرىسى ئەزەلدىن ئېنىق ئىكەنلىكىنى تەكتىلگەنلىك، ئەگەر غەربىي قىسمىدا چېگرىنى چوقۇم قايتا ئايرىيمىز دېيىلىدىغان بولسا «بۇرۇن بېكىتىلگەن چېگرا بويىچە ئىش كۆرۈلىدۇ» دېگەنلىك ئىدى.

1860 - يىل 10 - ئايدا، ئەنگلىيە، فرانسىيە بىرلەشمە ئارمىيىسى چار روسىيىنىڭ قوتۇرتىشى ۋە قوللىشى

① يۇقىرىقى كىتاب، 39 - جىلد، 31 - بەت.
② يۇقىرىقى كىتاب، شېنفۇخان سەلتەنەت دەۋرانى، 39 - جىلد، 34 - بەت.

ئاستىدا بېيجىڭنى ئىشغال قىلدى. ئىگناتيۇ بۇنى يەنە پوپوۋا قىلىشنىڭ ئوبدان پۇرستى دەپ قاراپ، بىر تەرەپتىن ئەنگلىيە بىلەن فرانسىينىڭ قوراللىق كۈچلىرىدىن پايدىلىنىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى ئەيۇبشكە كېلىشكە مەجبۇر قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرىغا چىقىپ «كېلىشتۈرۈپ قويۇش» نى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «روسىيە ئوتتۇرىغا قويغان بارلىق ئىشلارنىڭ تولۇق ۋە ۋانا ئەتلىنەرلىك ھەل قىلىنىشىغا» كاپالەتلىك قىلىدىغانلا بولسا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن ئەنگلىيە، فرانسىيە ئوتتۇرىسىدا «كېلىشتۈرگۈچى»① لىك قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئەنگلىيە، فرانسىيە بىرلەشمە ئارمىيىسى بېيجىڭدىن چېكىنىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئىگناتيۇ «كېلىشتۈرۈش» جەھەتتە خىزمەت كۆرسەتكەن بولۇۋېلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ يېڭىدىن كەڭ كۆلەملىك زىيانچىلىق بېرىشكە زورلىدى، ھەتتا ئوچۇقتىن - ئوچۇق قوراللىق تاجاۋۇز قىلىش ۋە بىرلەشمە قوشۇنىنى قايتىدىن چاقىرىپ كېلىش ئارقىلىق تەھدىت سالدى. بۇنىڭدىن ئىگناتيۇنىڭ «كېلىشتۈرۈش» دېگەن نېمىسىنىڭ مەملىكىتىمىزدىن تېخىمۇ چوڭ ھوقۇق - مەنپەئەتىنى تارتىۋېلىشتىكى بىرخىل ۋاستە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ، قىلچە يوشۇرماستىن: «مەن مەقسەتنى مۇھىم بىلىمەن، ۋاستە بىلەن ھېسابلىشىپ يۈرمەيمەن»② دەپ ئېتىراپ قىلغانىدى. مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ۋاستە تاللاپ يۈرمەسلىك، مانا بۇ ئىگناتيۇدىن ئىبارەت تاجاۋۇزچى كاتتىباشنىڭ زەزىل، ئىپلاس قاراقچىلىق ئەپتى - بەشىرىسىنى

① بوكسېۋ: «1860 - يىلقى بېيجىڭ شەرتنامىسى»، 133 - بەت.

② چىڭ فۇ گۇاڭنىڭ: «مەنچىڭ دەۋرىدىكى جۇڭگو - روسىيە مۇناسىۋىتى» دېگەن كىتابىدىن نەقىل، 135 - بەت.

تواۇق تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. چىرىك چىك سۆلالىسى ھۆكۈمىتى چار روسىيىنىك بېسىمى ئالدىدا تامامەن تىز پۈكۈپ، 1860 - يىل 11 - ئاينىك 14 - كۈنى، دۆلەتنىك ئىگىلىك ھوقۇقى قىنى ئايىغ - ئاستى قىلىپ، ۋەتەنگە ھاقارەت كەلتۈرىدىغان «جۇڭگو - روسىيە بېيجىك شەرتنامىسى» («جۇڭگو - روسىيە تواۇقلىما شەرتنامىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى ئىمزالاشقا مەجبۇر بولدى.

«جۇڭگو - بېيجىك شەرتنامىسى» چار روسىيە 2 - قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن پايدىلىنىپ جۇڭگوغا زورلاپ تاڭغان تەك ھوقۇقسىز شەرتنامىدىن ئىبارەت. شەرتنامىنىك 1 - ماددىسىدا مەملىكىتىمىزنىك ئۇسسۇرى دەريياسىنىك شەرقىدىكى 400 مىك كۋادرات كىلومېتر زېمىنى تامامەن چار روسىيىگە ئايرىپ بېرىش بەلگىلەندى. 2 - ماددىسىدا جۇڭگونىك غەربىي قىسىم چېگرىسى تاغ چوققىلىرى، چوك دەريالار ۋە دائىملىق قاراۋۇل بېكەتلىرىنى چېگرا قىلىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. ئەمەلىيەتتە بۇ چېگرا جۇڭگو زېمىنى ئىچىدىن ئايرىلغانىدى. 6 - ماددىسىدا يەنە جۇڭگو چار روسىيىگە قەشقەر قاتارلىق يەرلەرنى ئېچىپ بېرىپ، سودىگەرلىرىمىزنىك 1851 - يىلدىكى «ئىلى، تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى» بويىچە سودا قىلىشىغا رۇخسەت قىلىدۇ»، «جۇڭگو قەشقەردە رۇس سودىگەرلىرىنىك ئولتۇراقلىشىشى ئۈچۈن ئۆي - جاي، ئامبار ۋە چېركاۋ سېلىپ بېرىدۇ ھەمدە قەبرىستانلىق ئۈچۈن يەر كۆرسىتىپ بېرىدۇ ۋە مال - چارۋا بېقىش ئۈچۈن ئىلى، تارباغاتايدىكىگە ئوخشاش كەك - كۆلەمدە بىر پارچە يەر بېرىدۇ» دەپ بەلگىلەندى. شۇنداق قىلىپ چار روسىيە ئۇزۇن يىل ئارزۇ قىلىپ كەلگەن مەقسىتىگە يەتتى.

«جۇڭگو - بېيجىك شەرتنامىسى» نىك 2 - ماددىسى،

چار روسیەنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي قىسىم زېمىنىنى يۇتۇۋېلىشىغا «ئاساس» يارىتىپ بەردى. ئۇنىڭدا: «غەربىي قىسمىنىڭ بېكىتىلمىگەن چېگرىسى بۇنىڭدىن كېيىن تاغ چوققىلىرىنى، چوڭ دەريا ئېقىنلىرىنى ۋە جۇڭگونىڭ هازىرقى دائىملىق قاراۋۇل بېكەتلىرى بار جايلارنى ھەمدە1728 - يىلى (يەنى يۇڭجىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 6 - يىلى) بېكىتىلگەن سابىن دابغادىكى چېگرا بەلگىسىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، غەربكە قاراپ توپتوغرا زايسان كۆلىگە قەدەر، بۇ يەردىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ تىيانشان تاغلىرىدىكى تۆمۈرتو كۆلىنى بويلاپ، جەنۇبقا قاراپ قوقاننىڭ چېگرىسىغا قەدەر بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. چارروسىيە «غەربىي قىسمىنىڭ بېكىتىلمىگەن چېگرىسى» دېگەن نېمىنى جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى قىلچە كۆزگە ئىلمايي، مەملىكىتىمىزگە زور مۇزور تاڭدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي چېگرىسى بالقاش كۆلى بىلەن پامىردا ئىدى. بۇ ھەقتە جۇڭگونىڭ ھۆكۈمەت ھۇججەتلىرىدە كۆپلىگەن خاتىرىلەر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇ چارروسىيەنىڭ بىرمۇنچە ئەسەرلىرى ۋە تارىخىي خەرىتىلىرىدىمۇ ئېنىق ئېتىراپ قىلىنغان. چارروسىيەنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي چېگرىسى بېكىتىلمىگەن دەپ مۇتەھەملىك قىلىشى ئۇنىڭ قانۇنسىز ھالدا ئىشغال قىلمۇالغان جۇڭگو زېمىنىنى قايتىدىن چېگرا ئايرىش ئارقىلىق «قانۇنلاشتۇرۇۋېلىشى» قا ئۇرۇنغان قاراقچىلىق تەبىئىتىنى ئوچۇق ئاشكارىلاپ بەردى. ئىككى مەملىكەت چېگرىسىنىڭ كەلگۈسى يۆنىلىشى توغرىسىدا شەرتنامىنىڭ 2 - ماددىسىدا ئوچ ئالامەت ۋە تۆت نۇقتا ئېنىق بەلگىلەنگەن. ئوچ ئالامەت: بىرىنچى تاغ چوققىلىرى، ئىككىنچى چوڭ دەريا - ئېقىنلار؛ ئۈچىنچى جۇڭگونىڭ دائىملىق قاراۋۇل بېكەتلىرى. تۆت نۇقتا: سابىن دابغا، زايسان كۆلى، تۆمۈرتو

كۆلى، جۇڭگو بىلەن قوقان چېگرىلىنىدىغان جاي. 1862 - يىلى باشلانغان چېگرا سۆھبىتىدە، چارروسىيە بىر تەرەپتىن «بېيجىڭ شەرتنامىسى»گە تولۇق ئەمەل قىلىش شەرت — دەپ جار سالغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، قوراللىق تەھدىت سېلىش ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتىن پوپوزا قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ «بېيجىڭ شەرتنامىسى»دە كۆرسىتىلگەن ئۇچ ئالاھىدە ئۆتۈت نۇقتىنى زادى نەزەرىگە ئالماستىن، شەرتنامىنى خالىغانچە بۇرمىلاپ، چېگرىنى جۇڭگونىڭ دائىملىق قاراۋۇل بېكەتلىرىدىنلا ئايرىپ، شەرتنامە بويىچە چېگرا قىلىشقا تېگىشلىك بولغان زايسان كۆلى بىلەن تۆمۈرتو كۆلىنى تامامەن روسىيە تەۋەلىكىگە كىرگۈزۈۋېلىپ، «جۇڭگو - روسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى» - دە كۆرسىتىلگەندەكمۇ كۆپ جۇڭگو زېمىنىنى يۇتۇۋالدى.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، «جۇڭگو - روسىيە «بېيجىڭ شەرتنامىسى» نى چارروسىيە ئۆزى يېزىپ چىققان بولۇپ، كېيىنكى مانجۇچە تەرجىمە نۇسخىسىمۇ چارروسىيە نىڭ قولىدىن ئۆتكەن، «بېيجىڭ شەرتنامىسى» نىڭ 15 - ماددىسىدا «ئۇلۇغ چىڭ دۆلىتى مەزكۇر شەرتنامىنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىشقا ئەمەلدار تەيىنلەيدۇ» دەپ بېكىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلگە ئاشمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن «بېيجىڭ شەرتنامىسى» نىڭ ئىككى خىل يېزىقتىكى نۇسخىسىنى ئىشلەشنى چارروسىيە پۈتۈنلەي ھەممىسىنى ئۆز ئالدىغا تارتىۋالدى ۋە بۇ ئوبدان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ھېيلە - نەيرەڭ ئىشلەتتى. شەرتنامىنىڭ 2 - ماددىسىنلا ئالمىغان بولساق مانجۇچە، رۇسچە نۇسخىلىرىدا ئۇچ يەردە ئوخشاشمايدىغان بار: 1) قاراۋۇل بېكىتى. رۇسچە نۇسخىدا «جۇڭگونىڭ ھازىرقى قاراۋۇل بېكىتى يولى» دەپ يېزىلغان بولسا، مانجۇچە نۇسخىدا «جۇڭگونىڭ دائىملىق قاراۋۇل بېكىتى» دېيىلگەن. قاراۋۇل

قەسلى مانجۇچە سۆز بولۇپ، جام دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ «يات - ياقا خەقلەرنى كۆزىتىپ تۇرىدىغان جاي» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ*.

قاراۋۇل بېكىتىش قۇرۇش پەقەت كۆچمەن چارۋىچىلىقنى باشقا قۇرۇشنى (قازاقلار، قىرغىزلار ۋە ساخار، سولۇن، شىبە، ئۇيغۇرلار يېتىلىرى چارۋىچىلىق قىلىدىغا رايون دەپ ئايرىلغان بولۇپ، بۇ لارنىڭ ئۆزئارا ئۆتۈشۈپ كەتمەسلىكىنى باشقۇرۇش)، قاچقۇنلارنى تەكشۈرۈپ تۇرۇشنى مەقسەت قىلغانىدى. («شىنجاڭ مەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە» دە ئىزاھلىنىشىچە، ئىلىدىكى كېمە ئىشچىلىرى، تېرىقچىلىق قىلىدىغان ھەربىيلەر ۋە مىس كانلىرى، قوغۇشۇن زاۋۇتلىرىدا ئىشقا سېلىنىۋاتقان ئەمگەك كۆچلىرىنىڭ تولىسى سۈرگۈن قىلىنغان جىنايەتچىلەر بولغانلىقتىن، قاچقانلارنى تۇتۇش ئۈچۈن قاراۋۇل بېكەتلىرى تەسىس قىلىنغان). بەزى قاراۋۇل بېكەتلىرىنىڭ يەنە ئالاقە - مەكتۇپلارنى، سوۋغاتلارنى توشۇش ۋەزىپىلىرىمۇ بار ئىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى شەھەر، جېڭلارنىڭ ھەممىسىدە قاراۋۇل بېكەتلىرى بار ئىدى. قاراۋۇل بېكىتىش تۈزۈمى قاراۋۇل بېكىتىش (بۇ ئېھتىياجغا ئاساسەن ئۆزگىرىپ تۇراتتى)، كۆچمە قاراۋۇل بېكىتىش (بۇ پەسلىگە قاراپ ئۆزگىرەتتى ۋە دائىملىق قاراۋۇل بېكىتىش دەپ ئۈچ خىلغا ئايرىلاتتى. بۇ ئۈچ خىل قاراۋۇل بېكىتىنىڭ ھەممىسى چېگرىدىن يىراق، شەھەر، بازارلارغا يېقىن يەرلەردە قۇرۇلاتتى، بولۇپمۇ دائىملىق قاراۋۇل بېكىتىش شەھەر، بازارلاردىن بىر نەچچە ئون چاقىرىم يىراقلىقتىلا بولاتتى. شۇنداق بولغانلىقتىن مەيلى قايسى خىلدىكى قاراۋۇل بېكىتىش بولمىسۇن ئۇنىڭ چېگرا بەلگىسى قىلغىلى بولمايتتى. چېگرانى قاراۋۇل بېكىتىش بويىچە ئايرىش دېگەنلىك چېگرانى جۇڭگو زېمىنى

---

* خې چېۋتاۋ: «شىمال تەرەپتىكى يەرلەر خاتىرىسى».

ئەچىدىن ئايرىش دېگەنلىك بولاتتى؛ چېگرا «داۋاملىق قاراۋۇل بېكىتى» بويىچە ئايرىلمىغان بولسا، «ھازىرقى قاراۋۇل بېكىتى» بويىچە ئايرىغاندەكمۇ-كۆپ يەر قولدىن كېتىپ قالاتتى. ئەمما جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدىكى جۇڭگو - روسىيە چېگرا سۆھبىتىدە، چىك سۇلالىسىنىڭ ۋەكىلى رۇسچە ئۇقمىغانلىقتىن بۇ مەسىلىدە بايقىيالمىغان. 2) سابىن دابىغادىن باشلىنىدىغان چېگرا يۆنىلىشى، رۇسچە نۇسخىدا «غەربىي جەنۇبقا قاراپ زايسان كۆلىگە قەدەر» دەپ يېزىلغان بولسا، مانجۇچە نۇسخىسىنى چاررووسىيە قەستەن «غەربكە قاراپ توپتوغرا زايسان كۆلىگە قەدەر» دەپ تەرجىمە قىلغان. بۇ گەپتە ئانچە چوڭ پەرق - يوقتەك قىلسىمۇ، لېكىن شۇنىڭلىق بىلەن ئالتانىنۇر، ئورانقاي، ئالتان ئورانقاي ۋە تاڭنۇ ئورانقاي قاتارلىق نۇر-غۇن زېمىننى يۇتۇۋالدى. 3) زايسان كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى چېگرا، شەرتنامىنىڭ رۇسچە نۇسخىسىدا: «بۇ يەردىن ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىدىكى تاغقا، يەنى تىيانشان تېغى ياكى قىرغىز ئالاتاۋ تېغى، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي (تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىي تەرىپى) غا كېلىپ، ئاندىن مۇشۇ تاغنى بويلاپ قوقان زېمىنىغا قەدەر يېتىپ بارىدۇ» دەپ يېزىلغان. ئۇنىڭ مانجۇچە نۇسخىسى «مۇشۇ يەردىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ تىيانشان تېغىدىكى تۆمۈرتو كۆلىنى بويلاپ جەنۇبقا قوقانچە بارىدۇ» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. شەرتنامىنىڭ ئىككىكى خىل نۇسخىسىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، رۇسچە نۇسخىسىدا تەكرىتېغى چېگرا قىلىنىپ، ئىسسىقكۆل تامامەن ئايرىۋېلىنغان. شەرتنامىنىڭ خەنزۇ خەت ھېسابىدا 90 خەتكە يەتمەيدىغان مۇشۇ ماددىسىدا چاررووسىيىنىڭ بىر مۇنچە سۆز-لەرنى قەستەن خاتا تەرجىمە قىلىپ قويۇش ياكى مۇجمەل - چۈشىنىكسىز تەرجىمە قىلىپ قويۇشتىن مەقسىتى ئىككىكى خىل

نۇسخىنى ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىپ، شەرتنامىنى ئۆز مەيلىچە بۇرمىلاپ ئىزاھلاپ، تېخىمۇ كۆپ جۇڭگو زېمىنىنى ئىشغال قىلىۋېلىشتىن، شۇنداقلا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە شەرتنامىنى ئاسان قوبۇل قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ چارروسىيىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ بىۋاسىتە ئاگاھلاندۇرۇشى ۋە ئاگاھلاندۇرۇش ھېسابىغا ئېلىنمىغانلىقى بىلەن ئىشقا سالغان دىپلوماتىك ئەيرىكى ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن چارروسىيە جۇڭگو ـ روسىيە «بېيجىڭ شەرتنامىسى»نى كەم ـ كۈتسىز ئىجرا قىلىش كېرەك، دەپ داۋراڭ سېلىپ، ئەمەلىيەتتە شەرتنامىنى ئۆز خاھىشى بويىچە بۇرمىلاپ ئىزاھلاپ، تېخىمۇ كۆپ ھوقۇق ـ مەنپەئەتكە ئىگە بولۇۋالدى. بۇنى كېيىنكى تارىخ تولۇق ئىسپاتلىدى.

چارروسىيە كېڭەيمىچىلىرى «جۇڭگو ـ روسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشىنى، چارروسىيىنىڭ «دىپلوماتىك پائالىيىتىدىكى پارلاق سەھىپە» دەپ ئاتىشىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن تارىخ ھەقىقانىي ھۆكۈم چىقاردى، چار پادىشاھنىڭ بۇ «ئەھرىمانلىرى» تارىخنىڭ لەنەت تۆۋرۈكىگە مەڭگۈ مىخلاندى ۋە تۆكۈرۈپ تاشلاندى.

ئىككىنچى قېتىملىق ئەيپىون ئۇرۇشىدىن كېيىن، كاپىتالىستىك كۈچلۈك ئەللەر بېيجىڭدا كونسۇل تۇرغۇزۇش، جۇڭگونىڭ تامۇژنا ئىشلىرىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىش قاتارلىق ئىمتىيازلارغا ئىگە بولۇۋالدى. ۋە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيە جان تومۇرىنى كونترول قىلىۋالدى، جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشتى، تاشقى ئىشلىرىنى كونترول قىلدى. چىڭ ئوردىسىدىكى بىر گۇرۇھ ئەنگلىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ قول لىشى ئاستىدا، ئەجنەبىيپەرەس گۇڭ چىڭۋاڭ يىشىن ۋە كېچىك خانىش خېنارا (سىشتەيخۇ) باشچىلىقىدىكى بېيجىڭ سىياسىي ئۆزگىرىشىدە جاھىللار گۇرۇھىنىڭ كاتتىبېشى سۈپىتىدە

فاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئالمىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تارتىۋالـ دى. جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئەكسىلئىنقىلابىي كۈچلىرى ئەكسىيەتچى ئىتتىپاق تۈزۈشكە باشلىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ۋەتەنگە خـا ئىنلىق قىلىپ تەسلىم بولۇش ئېھتىياجىغا ماسلاشتى. ئۇچۇن 1861 -يىلى ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ ئىشلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ باشقۇرۇش يامۇلى تەسىس قىلدى. ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشى ۋە شۇنىڭ بىلەن بىللە يۈز بەرگەن بېيجىڭ سىياسىي ئۆزگىرىشى ھەمدە ئومۇملاشتۇرۇپ باشقۇرۇش يامۇلىنىڭ تەسىس قىلىنىشى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يېرىم مۇستەملىكىگە ئايلىنىپ قالغانلىقىنىڭ مۇھىم ئالا مىتى بولدى. 1862 - يىلى باشلانغان جۇڭگو - روسىيە غەربىي قىسىم چېگرا سۆھبىتى، دەل جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ يەـ نمۇ ئىلگىرىلەپ يېرىم مۇستەملىكىگە ئايلىنىش جەريانىدا ئىلىپ بېرىلدى.

2 - بۆلۈم 1864 - يىلى چار روسىيىنىڭ «جۇڭگو - روسىيە غەربىي شىمال چېگرىسىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامىسىنىڭ خاتىرىسى» نى مەجبۇرىي ئىمزالىتىش ئارقىلىق مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىن 440 مىڭ كۋادرات كىلومېتر زېمىنىمىزنى ئىشغال قىلىۋېلىشى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي چېگـ رىسىنى ئىمكانقەدەر بالدۇر بېكىتىش ئۈچۈن 1861 - يىل 3 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئۇلاستاي جىياڭجۈنى مىكىيي، تار-

باغاتاي مەسلىھەت ئامبىلى مىڭ شۇيلەرنى ۋەكىللىكىكە تەيىنلەپ، روسىيە ۋەكىللىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن چۆچەككە ئەۋەتتى.①

1861 - يىلدىكى چۆچەك سۆھبىتىنىڭ ۋەزىپىسى: ئىكى تەرەپنىڭ كېلەر يىلى ئۆتكۈزىدىغان سۆھبىتىنىڭ ۋاقتى ۋە ئورنىنى بېكىتىشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئەمەلىيەتتە بۇ بۇ بىر تەيىيارلىق خاراكتېرىدىكى يىغىن ئىدى. لېكىن چارروسىيە تېخىمۇ كۆپ زېمىننى بېسىۋېلىشنى كۆزلەپ، ئالداپ قايمۇقتۇرۇش ۋاسىتىسىنى قوللىنىپ، ئوپۇل - توپۇل مۇقام بېكىتىشكە ئۇرۇندى. مىڭيى چۆچەككە يېتىپ بېرىپ 4 - كۈنى (6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى)، چارروسىيىنىڭ چۆچەكتە تۇرۇشلۇق كونسۇلى سىكاچكوۋ ئۇنىڭغا چېگرا ئايرىش ھەققىدىكى دەسلەپكى لايىھىنى ئەۋەتىپ بەردى. «ئۇنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنى يۆنىلىشنى توغرىلاپ يەرنى كۆپ ئىگىلەش ئىدى، بۇنىڭدا قازاقلارنى قايتۇرۇۋېلىش قەستلەنگەن بولۇش مۇمكىن»②. شۇنىڭ ئۈچۈن، يالغۇزلا بىر تەرەپ سىزىپ چىققان چېگرا سىزىقىنى ئالدىراپ - تېنەپ جۇڭگوغا زورلاپ تېڭشىقا ئۇرۇندى. سۆھبەت جەريانىدا، مىڭيىي ئومۇمىيلاشتۇرۇپ باشقۇرۇش يامۇلى بىلەن روسىيىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق پوسولىنىڭ ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرى 1862 - يىل 5 - ئاينىڭ 11 كۈنى (كېيىن يەنە 7 - ئاينىڭ 11 - كۈنىگە ئۆزگەرتىلگەن) چۆچەكتە سۆھبەت ئۆتكۈزىدىغانلىقى توغرىسىدىكى كېلىشىمنى تاپشۇرۇۋالدى ھەمدە بۇ كېلىشىمنى چارروسىيە ۋەكىلى بىلەن باش شتاب پولكوۋنىكى بابىكوۋغا دەرھال ئۇقتۇردى. لېكىن، چار-

① «چىڭ ۋېنزۇڭ ھەققىدە خاتىرىلەر»، 343 - جىلد، 20 -، 21 ، بەتلەر.

② «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، شيەنفېڭ خان دەۋرانى، 80 - جىلد، 30 - بەت.

روسیه ۆەکىلى ئىككى دۆلەت ھۆكۈمىتىنىڭ كېلىشىمىنى نەزەردىگە ئالماي، سۆھبەت كېلەر يىلى چۆچەكتە ئەمەس، سايمان دا- باغادا ئۆتكۈزۈلىدۇ، چېگرا ئايرىش لايىھىسىنى بۇ يىل بېكىتىپ چىقىش لازىم، دەپ يولسز تەلەپلەرنى قويۇپ مۇتھەملىك قىلدى①. مىكىيىي دەرھال: روسىيە ۆەكىلىنىڭ سۆھبەت ئۆتكۈزىدىغان تولۇق ھوقۇقلۇق ۆەكىل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان گۈۋاھنامىسى يوق، شۇنداقلا، چېگرا ئايرىش خەرىتىسىمۇ يوق تۇرسا، چېگرا زادى نېمىگە ئاساسەن ئايرىلىدۇ؟ دېگەندە، بابىكوۋ كاززاپلىق قىلىپ: «ھەممە يەرنىنى ئايلىنىپ چىقتىڭلار، كېڭىشىشنىڭ يەنە نېمە ھاجىتى②» دېدى. ئىككى دۆلەت ھۆكۈمەتلىرىنىڭ كېلىشىمگە خىلاپ كېلىدىغان بۇ يولسز تەلەپ، مىكىيىي قاتارلىقلار تەرىپىدىن رەت قىلىندى ــ ئەلۋەتتە. بابىكوۋ بىر ھىيلىسى ئەمەس دەپ، ئاشمىسا، يەنە بىر ھىيلىسىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، ئاۋۋال سابىن ذابغا چېگرىسىدىن ئۆتۈپ ياغاچ - تاش تو- شۇپ، ئۇستىلارنى كەلتۈرۈپ كېلەر يىلى چېگرا بەلگىسى ئورۇ- نىتىشقا تەييارلىق قىلغاچ تۇرساق، بۇنى جۇڭگو ئەسكەرلىرى توسمىسا، دېگەن تەلەپنى قويدى. بۇ تەلەپمۇ مىكىينىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرىدى③. بابىكوۋ قاتارلىقلار ئۆز سۆيىقەستلىرىنىڭ ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىقىنى پەملىگەندىن كېيىن، 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى دۆلىتىگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

لېكىن، بابىكوۋ چۆچەككە بىكارغا بارمىغانىدى. ئۇ، سىكا- چكوۋ ئارقىلىق نۇرغۇن ئاخبارات توپلاپ، «بېيجىڭ شەرتنامىسى» دا بەلگىلىنىدىغان «دۆلەت چېگرا سىزىقىنىڭ تەپسىلىي يۆنىلىشى

① بابىكوۋ: يۇقىرىقى كىتاب، 109 - بەت.

② «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇڭجى خان دەۋ- رانى، 2 - جىلد، 38 - بەت.

③ يۇقىرىقى كىتاب، 2 - جىلد، 40 - بەت.

نى ئىشلەپ چىقتى»① ھەمدە «جۇڭگونىڭ دۆلەت چېگرىسىغا ئائىت نۇرغۇن ماتېرىيال»②، جۇڭگو ۋەكىللىرىنىڭ «مۇلازىمەت ئەھۋالى، مەمۇرىي ئىقتىدارى ۋە ئەخلاق - پەزىلىتى توغرىسىدا تەپسىلىي ماتېرىيال»③ لارنى قولغا چۈشۈردى؛ بۇ ئاخباراتلارنىڭ قىممىتى ھەققىدە، بابىكوۋ رازىمەنلىك بىلەن: بۇلار «بىز ئىشلىگەن جۇڭگو چېگرىسىغا ئائىت خاتىرىلەرنى توغرا لۇقلاش جەھەتتە قىممەتلىك ماتېرىيالدۇر»④ دېدى. بابىكوۋ چۆچەكتىن ئومىسكىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، دەرھال مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى زېمىنىنى بۆلۈۋېلىش توغرىسىدا تەپسىلىي پىلان تۈزۈشكە كىرىشتى.

1862 - يىل 1 - ئايدا، چار پادىشاھ ئالېكساندر نىكولايېۋىچ چېگرا ئايرىش پەۋقۇلئاددە يىغىنىغا بېۋاسىتە رېياسەتچىلىك قىلدى، يىغىنغا قۇرۇقلۇق ئارمىيە شتابى، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى، مالىيە مىنىستىرلىكىنىڭ ئەمەلدارلىرى قاتناشتى، بابىكوۋ تۈزۈپ چىققان جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىكى دۆلەت چېگرىسىنى ئايرىش لايىھىسىنى مۇزاكىرە قىلدى ۋە بابىكوۋنى چېگرا ئايرىش سۆھبىتىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ئەزالىقىغا، باش شتاب ستارشى لېيتنانتى گىلو بېۋنىي ئىككىنچى ئەزالىقىغا، زاخاروۋنى ئۈچىنچى ئەزالىقىغا تەيىنلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، چاروسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى بابىكوۋ قاتارلىقلارغا بىر نۇسخىدىن «كۆرسەتمە» تاپشۇرۇپ بەردى. بۇ، چاررووسىيە ۋەكىللىرىنىڭ سۆھبەت ئۈتكۈزۈشىگە يول كۆرسىتىپ بېرىدىغان ھۆججەت بولۇپ، مۇھىم مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

---

① بابىكوۋ: يۇقرىقى كىتاب، 110 - بەت.
② بابىكوۋ: يۇقرىقى كىتاب، 139 - بەت.
③ ④ يۇقرىقى كىتاب، 139 - بەت.

1) «بېيجىڭ شەرتنامىسى» نى «كەم - كۈتىسىز» ئىجرا قىلىش لازىم، بۇ، ئىككى دۆلەت مۇناسىۋىتىدىكى بىردىنبىر ئاساس.

2) جۇڭگونىڭ دائىملىق قاراۋۇل سىزىقى ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرا ئايرىش ئاساسى قىلىنىشى شەرت، بۇ نۇقتىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش ۋە ئۇنىڭدا چىڭ تۇرۇش زۆرۈر. بۇ، پۈتكۈل چېگرا ئايرىش ئىشىدىكى مۇھىم نۇقتا. «بىر ئېغىز سۆز بىلەن ئېيتقاندا، بۇ مەسىلە مۇقىملاشتۇرۇلغان، ئۆزگەرتكىلى بولمايدىغان شەرت، بۇ شەرت بولمايدىكەن، جۇڭگولۇقلار بىلەن كېلىشىم ھاسىل قىلىش مۇمكىن بولمايلا قالماستىن، بەلكى سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكىمۇ بولمايدۇ».

3) زايسان كۆلى پۈتۈنلەي چېگرا ئىچىگە كىرگۈزۈلۈشى ياكى ھېچ بولمىغاندا ئۇنى ئىككى دۆلەت بىرلىكتە باشقۇرىدىغان قىلىش لازىم، چۈنكى، ئۇ روسىيە ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

4) كېگىن دەرياسى بىلەن تېكەس دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ھەممە يەرنى چېگرا ئىچىگە كىرگۈزۈپ، روسىيە چېگرىسىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا ئۆتىدىغان بارلىق يېقىن، ئەپلىك تاغ ئېغىزلىرىنى كونترول قىلىش لازىم.

5) ھەرىكەت ئۇسۇلى: روسىيە ئۆز ئالدىغا تۈزۈپ چىققان چېگرا سىزىقىنى جۇڭگو تەرەپكە كۆرسىتىش ھەمدە جۇڭگو تەرەپتىن ئۇنىڭغا قوشۇلىدىغان ياكى قوشۇلمايدىغانلىق توغرىسىدا كېسىپ جاۋاب بېرىشنى تەلەپ قىلىش لازىم؛ ئەگەر سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە ماقۇل بولىدىكەن، روسىيىنىڭ لايىھىسىنى پۈتۈنلەي قوبۇل قىلىشى كېرەك؛ ئەگەر لايىھىنى قوبۇل قىلمايدىكەن، سۆھبەتنى بۇزغانلىق مەسئۇلىيىتىنى تامامەن جۇڭگوغا ئارتىش لازىم*.

---

* بابىكوۋ: يۇقىرىقى كىتاب، 199 - ، 240 - بەتلەر.

چارروسیه تاشقی ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ «كۆرسەتمىسى» زومىگەرلىكىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. ئۇ گەرچە باش قاتۇرۇپ ياساپ چىقىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەزمۇنى زىددىيەت بىلەن تولغان بولۇپ، چارروسىيىنىڭ ئاچكۆزلۈك، ھىيلىگەرلىك ماھىيىتىنى تولۇق ئىچىپ بەردى.

1) ئۇلارنىڭ چېگرىنى دائىملىق قاراۋۇل بېكىتى بويىچە ئايرىش دېگەن نېمىسى مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا زادى ئۇيغۇن ئەمەس ئىدى. جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال زېمىنى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئېرتىش دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، بالقاش كۆلى ۋە پامىرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، چارروسىيە ئوتتۇرىغا قويغان دائىملىق قاراۋۇل بېكىتى بويىچە چېگرا ئايرىلىدىغان بولسا، شۇبھىسىزكى، چېگرىنى جۇڭگو زېمىنى ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ ئايرىشقا توغرا كېلەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، دائىملىق قاراۋۇل بېكىتى بويىچە چېگرا ئايرىشنىڭمۇ شەرتنامىنىڭ ئاساسى يوق ئىدى.

2) جۇڭگو - روسىيە «بېيجىڭ شەرتنامىسى» نىڭ ئىككىنچى ماددىسىدىكى بەلگىلىمە بويىچە، زايسان ۋە تۆمۈرتو كۆلى ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرا كۆلى بولۇشى كېرەك ئىدى، لېكىن «كۆرسەتمە»دە، بۇ، ئىككى كۆل تامامەن روسىيە چېگرىسى ئىچىگە كىرگۈزۈۋېتىلگەن؛ شۇنىڭدەك، «بېيجىڭ شەرتنامىسى» بويىچە گېگىن دەرياسى بىلەن تېكەس دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى رايونلارمۇ جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدە قېلىشى كېرەك ئىدى، لېكىن «كۆرسەتمە» دە ئۇلارمۇ روسىيىگە قارىتىۋېلىنغان. مانا بۇلاردىن «كۆرسەتمە» نىڭ تەڭ ھوقۇقسىز جۇڭگو - روسىيە «بېيجىڭ شەرتنامىسى» گە قارىغاندا تېخىمۇ چوڭ تاجاۋۇزچىلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھالبۇكى،

1862 - يىلىدىن 1864 - يىلىغىچە بولغان ئىككى دۆلەت چېگرا سۆھبىتى داۋامىدا روسىيە بۇ «كۆرسەتمە» نىڭ پۈتۈن سىپلىرىنى جۈملىگوغا زورمۇزور تاڭدى.

بابىكوۋ ئۆزىنىڭ «ئارمىيە — دىپلوماتىيىنىڭ ئارقا تۈۋرۈكى» دېگەن ئەقىدىسىگە ئەمەل قىلىپ، يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرغان چېگرا سۆھبىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن «پۈتكۈل چېگرا لىنىيىسىدىكى ستراتېگىيىلىك نۇقتىلارنى قورال كۈچى بىلەن ئاۋۋال بېسىۋېلىش لازىم»① دەپ قارىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن چارروسىيە قوشۇنلىرى ئۆزلىرى بەلگىلىۋالغان «دۆلەت چېگرا سىزىقى» دىكى ستراتېگىيىلىك نۇقتىلارغا بۇيرۇق بويىچە ئارقا - ئارقىدىن كېلىۋېلىپ، گېگىن دەريا سىيوغانتاش تاغ ئېغىزى، بەختى، زايسان كۆللىرىنى ئىشغال قىلىۋېلىپ، ئىلى، تارباغاتاي رايونلىرىنى قوراللىق مۇھاسىرىگە ئېلىۋالدى②. چارروسىيە قوشۇنلىرى چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىنىڭ نورمال چارلاش ئېلىپ بېرىشىنى يولسىزلىق بىلەن توستى ۋە قاراۋۇللىرىنى باستۇرۇپ كىرىپ بۇلاڭچىلىق ۋە قاتىللىق قىلدى ھەمدە ئىلى، تارباغاتاي رايونلىرىدا ئۆز ئالدىغا ئوبا تۈرغۇزدى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار چېگرا سۆھبىتىنىڭ پەردىسىنى نەيزە بىلەن ئاچتى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سۆھبەتكە تەييارلىق قىلىش ئۈچۈن ئەسكەر چىقىرىپ چېگرا لىنىيىسىنىڭ يەر شەكلىنى تەكشۈرۈش ھەمدە قائىدە بويىچە چارلاش ئېلىپ بېرىشنى قارار قىلدى. 1862 - يىلى 4 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، تارباغاتاي ئاغلاقچى ئامبىلى بولېگوسۇ قائىدە بويىچە جەنۇبىي ۋە شىمالىي

---

① بابىكوۋ: يۇقىرىقى كىتاب، 187-، 191- بەتلەر.

② بابىكوۋ: يۇقىرىقى كىتاب، 187-، 191- بەتلەر.

قاراؤۇلخانىلارنى تەكشۈرۈش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ لەبشى زايسان كۆلى ئەتراپلىرىنى تەكشۈرۈشكە چىقتىم①، قاتۇنسۇغا كەلگەندە، ئۆرجار كەنتىدىن ئەۋەتىلگەن، چارروسىيىنىڭ كازاك ستارشى لېيتنانتى بارانوۋ باشچىلىقىدىكى تاجاۋۇزچى سولداتلارنىڭ قانۇنسىز توسۇشىغا ئۇچراپ، بەختسىز قاراؤۇلخانىسىغا قايتىشقا مەجبۇر بولدى. كېيىن بولېگوسۇ قىسىملىرى تارباغاتاي تېغىدىن ئېشىپ يەنە زايسان كۆلگە قاراپ ماڭغاندا، چارروسىيە قوشۇنلىرى يەنە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، چارلىغلى قويمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى چۆچەككە قايتىپ كەلدى②.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىلى جىياڭجۈنى چاڭ چىڭچېگرا لىنىيىسىنى چارلاش ئۈچۈن ئىككى قوشۇن ئەۋەتكەنىدى، ئۇلارمۇ چارروسىيە قوشۇنلىرىنىڭ قانۇنسىز توسقۇنلۇقىغا ئۇچرىدى. سولان قوشۇن قوماندانى فۇجۈرتاي باشچىلىقىدىكى لەبشى چېگرا لىنىيىسىنى چارلىغۇچى قوشۇن 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى كۆكۈسۇدىن يولغا چىقىپ قارىتالغا كەلگەندە، چارروسىيىنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى ساخاروۋ ئۇلارنىڭ قانۇنسىزلىق بىلەن توستى. فۇجۈرتاي قىسىملىرىنى باشلاپ نىماتۇغا كەلگەندە، بۇ يەردىمۇ روسىيىنىڭ قاراؤۇل بېكىتى قۇرغانلىقىنى، روسىيە سولداتلىرىدىن «بىر»ى 100 كىشىنىڭ ھارۋىلاردا توپ - زەمبىرەك توشۇپ، قورال - ياراقلىرىنى «تەخلەۋاتقان» لىقىنى كۆردى ۋە ئۇلار جۈڭگو قىسىملىرىنى چېكىنىپ كېتىشكە بۇيرۇدى. فۇجۈرتاي ئۇلارغا: لەبشىگە بېرىپ تەكشۈرىدىغان ئىشىمىز بار، بۇ يەر جۈڭگو زېمىنى، نېمە ئۈچۈن

---

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇنجىقان دەۋرى، 5 - جىلد، 56 - بەت.

② بابىكوۋ: يۇقىرقى كىتاب، 179 - بەت.

يولسزلىق قىلىپ توسۇسلەر، دېگەندى، چارروسىيىنىڭ تاجا-ۋۇرچى سولداتلىرى پۈتۈنلەي يولسزلىق قىلىپ ھۆتتەھەملىك بىلەن: «بۇ يەردىن ئۆتىدىغان بولساڭلار، بىز قاراپ تۇرمايمىز» دېدى. بۇ چېگرا چارلاش قوشۇنى 5 - ئايىنىڭ 21 - كۈنى چېكىنىپ كۆكتۇسۇدا تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى①.

ئۇيرات قوشۇنلىرىنىڭ ئاغلاقچى ئامبىلى توكتاناي، يانداش زەڭگى دەرىجىلىك يانداش ئاغلاقچى ئامبال قاپچىغەن باشچىلىقىدىكى تۆھۈرتو كۆلىنى تەكشۈرگۈچى 800 دىن ئوشۇق ئەسكەردىن تەشكىللەنگەن قوشۇن 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سارا تولغايغا كەلگەندە، ئۇلارمۇ چارروسىيە ناچالنىك شتابىنىڭ ستارشى لېيتنانتى پرو چىنكو باشچىلىقىدىكى قىسمنىڭ يولسز توسقۇنلۇقىغا ئۇچرىدى ۋە پروچىنكو ئاغزىغا كەلگەننى جۆيلۈپ، بۇ يەرلەر روسىيە زېمىنى، ئۆتسەڭلار ئۇرۇشمىز دېدى ۋە ئىككى روتا كازاك سولدات، ئىككى دانە تاغ زەمبىرىكى، پىلتە-لىق توپ ۋە ئاتلىق ئەسكەردىن تەشكىل تاپقان بۇ قوشۇن دەرھال توپ زەمبىرەكلىرىنى ھارۇدىدىن چۈشۈرۈپ ئوت ئېچىشقا تەييار-لاندى. شۇنىڭ بىلەن توكتاناي قوشۇنلىرى قايتىشقا مەجبۇر بولدى. ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچى سولداتلىرى ئۇرغوجۇل قاراۋۇلخانىسىنىڭ مال - ۋاران ۋە نەرسە - كېرەكلىرىنى قويماي بۇلاپ كەتتى ھەمدە شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تۆھۈرتو (نور) كۆلىدىن ئىلىغا بارىدىغان بىر-دىنبىر قولايلىق يول - سانتاش تاغ ئېغىزىنى ئىگىلىۋالدى②.

بۇندىن تاشقىرى، چارروسىيە يەنە سۆھبەت باشلىنىشتىن بۇرۇن ۋە سۆھبەت داۋامىدا ئەسكەر چىقىرىپ ئۆزلۈكسىدىن

---

①«چەت ئەللەرگە ئايلىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇغچى خان دەۋرى، 5 - جىلد، 56 - بەت.

②بابىكوۋ: يۇقىرقى كىتاب، 176 - بەت.

ئوبا (تاش دۆۋىسى ــ بەلگە) ياسىۋالدى. 5 ـ ئايدا روسىيە سولداتلىرىدىن 37 كىشى چۆچەكنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى مودا بارلۇق، چوڭ بارلۇق، ئۇرگېتتىدىن ئىبارەت ئۈچ قاراۋۇل خانىدىن ئىككى ـ ئۈچ چاقىرىم يىراقلىقتىكى يەرلەردە ئېگىزلىكى تەخمىنەن 2 مېتر كېلىدىغان ئوبادىن 17 نى ياسىدى، ھەمدە چاغانتوقاي قاراۋۇل بېكىتىنىڭ غەربىگە سولداتلىرىنى ئەكلىپ ئورۇنلاشتۇرۇۋالدى. 6 ـ ئايدا، يەنە روسىيە سولداتلىرىدىن ئون نەچچە كىشى قامۇر تاۋدىن جوسۇ تاۋغىچە (يەنى چۆچەكنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قارا بۇرا قاراۋۇل بېكىتى ئەتراپىغىچە) بىر قانچە يەردە ئوبا ياسىدى①. بۇ توغرىدا مىڭ يىل قاتارلىقلارنىڭ ئالاقىلىشىشى نەتىجىسىدە چارروسىيىنىڭ ئاغزى تۇۋاقلىنىپ، قانۇنسىز ياسىۋالغان ئوبالارنى تامامەن بۇزۇپ تاشلاشقا مەجبۇر بولدى. 8 ـ ئايدا، روسىيە قوشۇنلىرىدىن 300 ــ 400 سولدات مەملىكىتىمىزنىڭ بۇرغۇجىر قاراۋۇل بېكىتىنىڭ شىمالىغا توپ ـ زەمبىرەك ۋە قورال ـ ياراقلار بىلەن بېسىپ كىرىپ، يول ياساپ، يەرلەرنى قېزىپ ئوبا ياسىدى. قاراۋۇل بېكىتىمىزدىكى سومۇن زەڭگى ۋە سولان ئەسكەرلىرىنىڭ سەركەردىسى ئۇلارنى دەرھال قاتتىق ئەيىبلەپ: «ئىككى دۆلەت چېگرىسى تېخى بېكىتىلمىگەن تۇرسا، نېمە ئۈچۈن ئەسكەر باشلاپ كېلىپ قاراۋۇل بېكىتىمىزگە يېنىپ كىرىسىلەر؟ بۇ يەر جۇڭگو زېمىنى، نېمە ئۈچۈن ئوبا ياسايسىلەر!»② دېگەن بولسىمۇ، رۇس سولداتلىرى قىلچە پەرۋا قىلماي، ئۇ يەرنى ئۆكتەملىك بىلەن ئىگىلەۋالدى. چارروسىيە 1862 ـ يىلى دەسلەپ سۆھبەت باشلىنىشتىن

---

①«چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى، تۇڭجى خان دەۋرانى، 8 ـ جىلد، 52 ـ، 54 ـ بەتلەر.

②«چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇڭجى خان دەۋرانى، 9 ـ جىلد، 46 ـ، 48 ـ بەتلەر.

ئىلگىرى يۇقىرىقىدەك تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ باردى. چارروسىيىنىڭ مۇنداق قىلىشتىن مەقسىتى، خۇددى بابىكوۋنىڭ ئىقرارىدا ئېيتىلغاندەك: «دائىملىق قاراۋۇل بېكىتى جايلاشقان يەرددىكى چېگرا سىزىقىنىڭ، ماھىيەتتە دۆلەت چېگرىسى ئىكەنلىكىنى جۇڭگولۇقلارغا تەدرىجىي، ئاستا ـ ئاستا تونۇتۇپ، ئاخىرىدا قوشۇنلىرىمىزنىڭ دۆلەت چېگرا لىنىيىسىگە جايلاشقانلىقىدىن ئىبارەت پاكىت ئارقىلىق ئۆز تەلىپىمىزنى ھەر قاچان قورال كۈچى بىلەن قوللاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىمىزنى جۇڭگولۇقلارغا ئۇچۇق كۆرسىتىپ قويۇشتۇر»* ئىدى.

جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدىكى جۇڭگو ـ روسىيە چېگرا سۆھبىتى1862 ـ يىل 8 ـ ئايدىن 1864 ـيىل 10 ـ ئايغىچە جەمئىي ئىككى يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت داۋام قىلدى، بۇ جەريانىدا چارروسىيىنىڭ بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن سۆھبەت ئىككى قېتىم ئۈزۈلۈپ قالدى. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇكى، XIX ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا، جۇڭگو تېخىمۇ زەئىپلىشىپ يەرلىرىم مۇستەملىكە ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. شىنجاڭدا سىنىپىي زىددىيەت بارا ـ بارا كەسكىنلەشمەكتە، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنى زىلزىلىگە كەلتۈرىدىغان دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشى پىشىپ يېتىلمەكتە ئىدى، چارروسىيىدە بولسا، يانچىلىق تۈزۈم بىكار قىلىنىدى. ھەربىي فېئودال جاھانگىرلىك يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاجلىنىپ، يېڭى بازار ۋە خام ئەشياغا تېخىمۇ موھتاج بولۇپ قالدى. چارروسىيە ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، قوراللىق تەھدىت سېلىش ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتىن پوپوزا قىلىش ۋاستىسىنى ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال زېمىنىنى بۆلۈۋېلىشنى كۈچەيتتى.

* بابىكوۋ: يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن كىتاب، 187 ـ بەت.

1862 - يىلى چېگرا سۆھبىتى 8 - ئايدىن 10 - ئايغىچە جەمئىي 70 نەچچە كۈن داۋام قىلدى، بۇ جەريانداكۈن نەچچە قېتىمدىن ئوشۇق سۆھبەت ئېلىپ بېرىلدى. مۇھىم سۆھبەت بەش قېتىم بولدى.

سۆھبەت باشلىنىش بىلەنلا چارروسىيە ۋەكىلى چېگرانى دائىملىق قاراۋۇل بېكىتى بويىچە ئايرىش كېرەك دەپ چىقىۋردى ھەمدە ئۆز ئالدىغا سىزىپ چىققان چېگرا ئايرىش خەرىتىسىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، «ئەگەر چېگرا شەرتنامىدە قەيت قىلىنغاندەك دائىملىق قاراۋۇل بېكىتى بويىچە ئايرىلمايدىكەن، شەرتنامىنى ئۆزگەرتكىلار بىكار قىلغان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» دەپ جار سېلىپ، ئەلپازىنى بۇزۇپ، يولسىزلىق قىلدى. مانا يى بولسا، «بېيجىڭ شەرتنامىسى» گە ئاساسەن، ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرىسى ئايرىلىدىغان چېگرا بۆلەكلىرى ئۈستىدە ئىزاھات بېرىپ: «بېيجىڭ شەرتنامىسى» نىڭ 2 - ماددىسىدا جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ غەربىي قىسىم چېگرىسى تۇغرىسىدا پەقەت سابىن داباغا، زايسان كۆلى، تۆمۈرتو كۆلىدىن ئىبارەت ئۇچلا يەرنىڭ نامى ئاتاپ كۆرسىتىلگەن، باشقا يەرلەر توغرىسىدا ئېنىق دۆلەت ئادەم ئەۋەتىپ بىرلىكتە تەكشۈرگەندىن كېيىن بەلگىلىنىشى كېرەك: شەرتنامىدە دائىملىق قاراۋۇل بېكىتىنى چېگرا قىلىش كېرەك، دېگەن بەلگىلىمە يوق، سابىن داباغادىن زايسان كۆلىگە قەدەر بولغان چېگرانى تەھلىل قىلىدىغان بولساق، بۇ يەرلەر جۇڭگوغا قاراشلىق بولغان، ئۇلاستاي جىياڭجۇنى بىلەن قوبدۇ مەسلىھەت ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىغا قارايدىغان تاڭنو — ئورانقاي، ئالتان نور (كۆل) — ئورانقاي، ئالتان — ئورانقاي قاتارلىق رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

* «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇڭجى خان دەۋرانى، ۷ - جىلد، ۷۷ - بەت.

ئەگەر روسىيىنىڭ دېگىنى بويىچە جۇڭگونىڭ دائىملىق قاراۋۇل بېكىتى چېگرا قىلىنىدىغان بولسا ئۇ ھالدا ئۇلاستاي، قوبدۇ قاراۋۇل بېكىتى سىرتىدىكى تاڭنۇ ـ ئورانقاي، ئالتان ـ ئورانقاي، ئالتان نور ـ ئورانقاي قاتارلىق موڭغۇللار چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونلار پۈتۈنلەي سىلەرگە ئۆتۈپ كېتىدۇ، بۇنىڭغا جۇڭگو قەتئىي قوشۇلمايدۇ»① دەپ كۆرسەتتى. چارروسىيە ۋەكىلى كاززاپلىق قىلىپ: ئورانقاي ئىككى دۆلەتنىڭ ئورتاق چارۋا رايونى، بۇ يەرنى كېڭىشىپ بۆلۈۋېلىش كېرەك، دېگەنىدى. مىڭ يى: ئالتان نور ۋە ئورانقاي خوشۇنلىرى (ناھىيىلىرى) جۇڭگوغا قارايدۇ، بۇ ئىككى خوشۇن ئوكوردايلىرىنىڭ جۇڭگو تەرىپىدىن بەلگىلىنىپ كەلگەنلىكى بۇنىڭ دەلىلى، دەپ كۆرسەتتى ھەمدە دەرھال ئالتان نۇر ـ ئورانقاي سەييارە ئامبىلى بايار ماڭناينى نەق مەيدانغا چاقىرىتىپ، «يۈز تۇرانە سۆزلىشىپ، موڭغۇللار مال بېقىۋاتقان يەرلەر جۇڭگو زېمىنىمۇ ـ ئەمەسمۇ؟ دەپ سورىغانىدى»، بايار ماڭناي دەرھال قەتئىيلىك بىلەن: «بۈيۈك مەنچىڭ دۆلىتىگە ئەل بولغىنىمىزغا كۆپ يىللار بولدى، ئۇنۋان ـ مەنسەپ، تەمىناتىمىز شۇلاردىن بولماقتا، يەرلىرىمىزنى ئىشخال قىلىۋېلىشىڭلارغا يول قويۇلمايدۇ»② دېدى. بابىكوۋ قاتارلىقلار پاكىت ئالدىدا لام ـ جىم دېيەلمەي قالدى. مىڭ يى زايسان كۆلىنىڭ تۆۋىنىدىكى ئىككى دۆلەت چېگرىسىنىڭ پۆنىلىشى ئۈستىدە توختالغاندا، چېگرىنى قۇبدۇدىن زايسان كۆلىگە قەدەر بولغان جايلاردىن باشلاپ، «بېيجىڭ شەرتنامىسى» بويىچە تارباغاتايغا قاراشلىق خونىمەيلاخو قاتارلىق ئۈچ يەردىكى قاراۋۇل بېكىتىدىن جەنۇبقا

---

① يۇقىرىقى كىتاب، 10 ـ جىلد، 10 ـ بەت.

② «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇڭجى خان دەۋرانى، 19 ـ جىلد، 36 ـ بەت.

قاراپ يارغۇل (هازىرقى ئۆرجار) غا قەدەر، ئائىدىن غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ ئۇدۇل ئىلى بىلەن تۇتاشقان لەبشى يۇنىلىشىگە قەدەر ئايرىش كېرەك. لەبشىدە چەنلۇك يىللىرى خاتىرە تاش ئورنىتىلغان، ئۇ ھازىرمۇ بار. مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلى، تارباغاتاي رايونلىرىدىن ھەر يىلى قاراۋۇل بېكەتلىرىنى چارلاشقا ئەۋەتىلىدىغان ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى مۇشۇ يەرلەردە قاراۋۇللۇق قىلىپ كەلگەن ھەمدە قازاق چارۋىچىلىرىدىن ئات بېجى يىغقان. بۇ يەرلەر جۇڭگونىڭ چېگرا رايونى ئەمەسمىكەن؟ دېگەن بولسىمۇ، زاخاروۋ پاكىتلارغا قىلچە ئېتىبار قىلماستىن، ئەكسىچە لەبشى خاتىرە تېشىنى ئىلى جياڭجۈنى ئوغرىلىقچە بېكىتىۋالغان، دەپ بوھتان چاپلاپ، «بۇ چاكىنا ئادەملەرنىڭ قىلغان ئىشى»① دەپ ھاقارەتلىدى ۋە دائىملىق قاراۋۇل بېكەتلىرىنلا چېگرا قىلىش كېرەك، ئۇنداق بولمىسا «بېيجىڭ شەرتنامىسى» نى جۇڭگو تەرەپ بىكار قىلغان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، دەپ مۇتتەھەملىك قىلىپ تۇرۇۋالدى. مانا يى يەنە: روسىيە ئىشلىگەن خەرىتىدە، چېگرا ھەرگىز شەرتنامىدە ئېيتىلغان تاغ چوققىلىرى، دەريالار بويىچە ئايرىلماستىن، دائىملىق قاراۋۇل بېكەتلىرى بويىچىلا ئايرىلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە «كۆپىنچە رەڭۇازلىق ـ مەككارلىق قىلغان»، خاتاسى كۆپەيە كۆز بويامچىلىق، دەپ كۆرسەتتى. جۇڭگو ۋەكىلىنىڭ پاش قىلىپ رەددىيە بېرىشى ئارقىسىدا، چارروسىيە ۋەكىلى روسىيە ئىشلىگەن «خەرىتىنى ئاساس قىلىشقا بولمايدىغانلىقى» نى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، لېكىن، چېگرانى دائىملىق قاراۋۇل بېكىتى بويىچە ئايرىشتا چىنىڭ تۇرۇۋالدى②. روسىيە ۋەكىلىنىڭ بارلىق سۆيىقەستى كارغا كەلمىگەنـ

---

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجى خان دەۋرانى، 10 ـ جىلد، 36 ـ بەت.

② «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجى خان دەۋرانى، 9 ـ جىلد، 42 ـ بەت.

دىن كېيىن، ئاخىرقى كوزىرنى چىقىرىپ: «لەشكەر تارتىپ كېلىپ قاراۋۇل بېكىتىنىڭ سىرتىدىكى يەرلەرنى ئىشغال قىلىشقا مەجبۇرمىز، بەرمەي ھەددىڭلار ئەمەس»① دېدى. بۇ قانداقمۇ چېگرا سۆھبىتى بولسۇن؟ ئوچۇقتىن - ئۇچۇق قوراللىق تەھدىت ئەمەسمۇ! 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، زاخاروۋ مىڭ يىگە روسىيە تەرەپنىڭ چېگرا ئايرىش لايىھىسىنى تاپشۇردى، «ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى چېگرانى يەنىلا دائىملىق قاراۋۇل بېكىتىدىن ئايرىشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئادىللىق بىلەن ئەھۋالغا قاراپ مەسلىھەتلىشىش توغرىسىدا قىلچە گەپ يوق ئىدى» ھەمدە «ئەگەر مۇشۇ بويىچە بىر تەرەپ قىلىنمايدىكەن، يەنە مەسلىھەتلىششىنىڭ ھاجىتى يوق»② دېيىلگەنىدى. بۇ، ئاخىرقى ئولتىماتۇم بولۇپ، سۆھبەتنى داۋاملاشتۇرۇش زادى مۇمكىن بولمىدى. 1862 - يىلدىكى سۆھبەت، روسىيىنىڭ مانا شۇنداق بۇزغۇنچىلىقى بىلەن يېرىم يولدا ئۈزۈلۈپ قالدى. بابىكوۋ قاتارلىقلار جۇڭگونىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەزىيىتىنى مۆلچەرلەپ، چىنىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە تېخىمۇ چوڭ بېسىم ئىشلەتكەندىلا، ئاندىن شۇ بويىچە ئىشلەشكە مەجبۇر قىلغىلى بولىدۇ دەپ قارىدى. 1862 - يىلى 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، بابىكوۋ قاتارلىقلار مەقسىتىگە يېتەلمەي غەزەپ بىلەن قايتىپ كېتىشتى.

بابىكوۋ قاتارلىقلار دۆلىتىگە قايتىش ئالدىدا، مىڭ يى ئۇلاردىن قاچان، قەيەردە، قايتىدىن سۆھبەت ئۆتكۈزىمىز؟ دەپ سورىغاندا، زاخاروۋ: «كېيىن يەنە كېڭىشىش ياكى كېڭەشمەسلىك توغرىسىدا ھازىرچە بىر نەرسە دېيىش قىيىن»③ دەپ،

---

① يۇنقىرقى كىتاب، 9 - جىلد، 37 - بەت.

② «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجى خان دەۋرانى، 10 - جىلد، 12 - بەت.

③ «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، 10 - توم، 53 - بەت.

سۆھبەت توغرىسىدا قىلچە سەمىمىيەتى يوق ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، مىڭ يىل، مىڭ شۇي ۋە زۇڭلى يامۇلى غەربىي سەپەرىيە گېنرال گوبىرناتورى دوكامىل بىلەن چارروسىيە ھۆكۈمىتىگە بىرقانچە قېتىم نوتا تاپشۇرۇپ، چۆچەككە پاتراق ۋەكىل ئەۋەتىپ قايتا سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى ئۈمىد قىلغان بولسىمۇ، لېكىن چارروسىيە ئۆزلىرى بىر تەرەپلىمە ھالدا ئوتتۇرىغا قويغان چېگرا ئايرىش لايىھىسىنى تولۇق قوبۇل قىلىشنى سۆھبەتنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلىپ چىقىپ تۇرۇۋالدى. مىڭ شۇي 1863 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى دوكامىلدىن تاپشۇرۇۋالغان نوتىدا: «ئەگەر جانابىي ئامبال بىزنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ئامبالليرىمىز تۈزۈپ چىققان لايىھىدە كۆرسىتىلگەن جايلارنى قىلچە ئۆزگەرتمەستىن چېگرا قىلىندىغان بولسىڭىزلار، ماڭا بىر پارچە خەت ئەۋەتىڭىزلار، مەن ئۇنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلىپ، ئۆزىمىزنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ئامبالليرىمىزنى قايتا ئەۋەتىمەن ۋە چېگرىنى تەكشۈرۈپ خەرىتە سىزدىپ، چېگرا بەلگىسى ئورنىتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چىقىرىمەن①»، «ئەگەر بۇ يىل روسىيە ۋەكىلى بابىكوۋ، زاخاروۋلار ئوتتۇرىغا قويغان دائىملىق قاراۋۇل بېكىتىنى چېگرا قىلىش پىكرىگە سەل-لا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلمىدىكەن، ئۇ ھالدا قايتا كېڭىشىشنىڭ ھاجىتى يوق»② دېيىلگەنىدى. دېمەك، سۆھبەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، چارروسىيىنىڭ زېمىن تەلىپىنى تامامەن قوبۇل قىلىش كېرەك ئىدى، بولمىسا، سۆھبەتنى داۋاملاشتۇرغىلى بولمايتتى. سۆھبەتنى چارروسىيە بېكىتۈالغان فاكىجېن بويىچە ئەسلىگە كەلتۈرۈش توختامىغا

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، 13 - توم، 10 - بەت

② «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، 17 - جىلد، 1 - بەت،

شەرتسىز ئىمزا قويغانلىق بىلەن باراۋەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ «ئادىللىق بىلەن كېڭىشىپ بېكىتىش» دېگەن نېمىسى مانا شۇنىڭدىن ئىبارەت ئىدى!

چارروسىيە سۆھبەت ئۈستىلىدە دەماللىققا ئېرىشەلمىگەن نەرسىنى داۋاملىق قورال كۈچى ئىشلىتىپ تارتىۋېلىش قارارىغا كەلدى. بابىكوۋنىڭ «لەشكەر تارتىپ كېلىپ قاراۋۇل بېكىتىنىڭ سىرتىدىكى يەرلەرنىسى ئىشغال قىلىمىز» دەپ تەلۈلەرچە جار سېلىشى، ھەرگىز قۇرۇق پوپوزا ئەمەس ئىدى. چار پادىشاھنىڭ «دۆلىتىمىزنىڭ مۇددىئاسىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان بارلىق چېگرا لىنىيىسىنى ئىمكانىقەدەر ئەمەلىي ئىشغال قىلىش كېرەك» دېگەن بۇيرۇقىغا ئاساسەن، چارروسىيە قوشۇنى 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، بابىكوۋنىڭ بۇاستە قوماندانلىقىدا، مەملىكىتىمىزنىڭ قاراۋۇل بېكەتلىرى ئەتراپىغا قاراپ ئىلگىرىلىدى، ئۇلارنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى تۆۋەندىكىچە بولدى:

1) ئىلىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئورغۇ چۆل قاراۋۇلى بېكىتى تەۋەسىدىكى گېگىن دەريا بويىغا بىر روتا پىيادە قىسىم، بىر روتا كازاك سولدات ۋە بىر ئىزۇت توپچى قىسمى ئورۇنلاشتۇردى؛

2) چىرچىن قاراۋۇلى ئەتراپىدىكى ھەيدەر قۇم دېگەن يەرگە پلتىلىق توپ بىلەن قوراللاندۇرۇلغان يېرىم روتا كازاك سولدات تۇرغۇزدى؛

3) يوغانتاشنىڭ شەرقىدىكى بىر بۇلاق دېگەن يەرگە بىر روتا پىيادە سولدات، 25 نەپەر كازاك سولدات، بىر ئىزۇت كازاك ئاتلىق قىسىم ئورۇنلاشتۇردى؛

4) ئالا كۆلنىڭ جەنۇبىدىكى ئارچىن دالان قاراۋۇلى

ئەترابىغا 40 نەپەر كازاك سولداتتىن تەشكىل تاپقان مۇداپىئە قاراۋۇلى قۇردى؛

5) باغتىغا بىر روتا پىيادە قىسىم، بىر ئىزۇوت كازاك ئاتلىق توپچى قىسىم ئورۇنلاشتۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قابارئاسۇغا يەنە بىر روتا كازاك سولدات ئورۇنلاشتۇردى؛

6) چوقلىق دەريا سىنىڭ شەرقىي بويىغا ۋە زايسان كۆلىنىڭ غەربىي چېتىگە بىر روتا پىيادە قىسىم، يەنە بىر روتا كازاك سولدات ۋە بىر ئىزۇوت كازاك ئاتلىق توپچى قىسىم ئورۇنلاشتۇردى؛

7) ئېرتىش دەريا سى بىلەن زايسان كۆلىنىڭ باش تەرىپىگە 20 نەپەر كازاك سولداتىنى يۆتكەپ كېلىپ قاراۋۇلخانا قۇردى؛

8) چاڭغىستاينىڭ ئۇدۇلىغا 40 نەپەر كازاك سولداتىنى يۆتكەپ كېلىپ قاراۋۇلخانا قۇردى؛

9) چاڭغىستاينىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قارماقتا دەريا سى بويىغا 40 نەپەر كازاك سولداتنى يۆتكەپ كېلىپ قاراۋۇلخانا قۇردى*.

يۇقىرىقى توققۇز ئورۇندىن تاشقىرى، چارروسىيە يەنە خالىغان ۋاقىتتا ئىشقا سېلىش ئۈچۈن ھەرقايسى ئىستىھكاملىرىدا نۇرغۇن قوشۇن ساقلىدى. شۇنداق قىلىپ، قوبدۇ، تارباغاتاي، ئىلى رايونلىرىدا، شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ، مەملىكىتىمىزنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي جەھەتتىكى مۇھىم جايلىرىنىڭ ئەتراپىدا نۇرغۇن قوشۇن دۆۋىلەپ تۇرغان ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈردى. بۇنى 1862 - يىلى روسىيە قوشۇنلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ دائىملىق قاراۋۇل بېكىتى بار

* بابىكوۋ: يۇقىرىقى كىتاب، 246 - بەت.

جايلارغا قاراپ ئىلگىرىلىگەن ۆزىيەت بىلەن سېلىشتۇرغاندا، دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيدى، ھەربىي كۈچى تېخىمۇ كۈچەيدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بىرقانچە ھەربىي قاراۋۇلخانىلارنى قوغۇۋالدى. چارروسىيىنىڭ مۇشۇنداق ھەربىي مۇھاسىرە چەمبىرى ھاسىل قىلىشتىن مەقسىتى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى ئۆزلىرى قوراللىق ئىشغال قىلۋالغان يەرلەرنىڭ كەلگۈسىدىكى چېگرا لىنىيىسى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. پۈتكۈل 1863 - يىلى چارروسىيە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىغا ئومۇمىيۈزلۈك قوراللىق بېسىپ كىرگەن بىر يىل بولدى، ئۇلار بىر قاتار قانلىق ۋەقەلەرنى تۇغدۇردى، ھەمىشە تاغ زەمبىرەكلىرى، پىلتىملىق توپلار بىلەن قوراللانغان نەچچە يۈزلىگەن ياكى مىڭلىغان ئەسكىرىي كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن رايونلاردا سىستراتېگىيىلىك مۇھىم نۇقتىلارنى زورلاۋانلىق بىلەن بېسىۋالدى. ئۇلار جۇڭگونىڭ زېمىنىدا جۇڭگونىڭ ئەسكەر ۋە خەلقلىرىنى ئۇرۇپ، باغلاپ، ئۆلتۈرۈپ، مال - ۋارانلىرىنى، مال - مۈلۈكلىرىنى يۇلاپ كەتتى، قاراۋۇل بېكەتلىرىنى بۇزۇپ تاشلىدى، ياغاچ كېسىپ، ئوي سېلىپ، يەر تېرىپ، ئوبا ياساپ، قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىدى. تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا، 3 - ئايدىن 9 - ئايغىچە بولغان يېرىم يىل ۋاقىت ئىچىدە، 40 قېتىم تاجاۋۇزچىلىق ۋەقەسى يۈز بەردى، ئۇنىڭ ئىچىدە ئېغىر بولغان قوراللىق تاجاۋۇزچىلىق ۋەقەلىرى تۆۋەندىكىچە:

قوبدۇ رايونىدا: 5 - ئاينىڭ 9 - كۈنى، روسىيە ئارمىيىسىدىن 91 كىشى چاڭغىستاي قاراۋۇل بېكىتىنىڭ غەربىگە بېسىپ كىرىدى ھەمدە بۇختىرما دەرياسى، چۇيا دەرياسى، قارا بۇلغۇن ۋە ئالتاي تاغلىرى ئەتراپلىرىنى ئىشغال

قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا جار سالدى①. 5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى روسىيە ئارمىيىسىدىن 23 نەپەر كازاك سولدات پودپوروتچىك ئاندېرىيىۋىسكىنىڭ باشچىلىقىدا خونىمەيلاخۇ قاراۋۇل بېكىتىگە بېسىپ كىرىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ قاراۋۇلىدا تۇرۇۋاتقان جەڭچى - ئوفىتسېرلىرىگە قاراۋۇلنى يۆتكەش، دەپ بۇيرۇق قىلىپ، قامچىلاپ ئۇردى، كىگىز ئۆي ۋە چېدىرلىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، پۈتكۈل قورال - ياراق ۋە ئات - ئۇلاغلىرىنى بۇلىۋالدى ھەمدە ئوق چىقىرىپ ھەيۋە قىلىپ، چاڭغىستاي قاراۋۇلىنىڭ غەربىي، ئالتاي تېغىنىڭ ئارقا تەرىپى، كورچىن دەرياسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى جايلارنىڭ ھەممىسى روسىيىنىڭ، دەپ جۆيلىدى. قاراۋۇل بېكىتىدىكى جەڭچى - ئوفىتسېرلەرنى تۇتۇۋېلىپ ئېرتىش دەريا ۋادىسىدىكى قايىن دېگەن يەرگە ئېلىپ باردى، كېيىن يەنە ئۇلارنى كورچىن دەرياسىنىڭ غەربىگە ئېلىپ كېلىپ توققۇز كۈن قاماپ ئاندىن قويۇپ بەردى، قاراۋۇل بېكىتى ئەتراپىدا چارۋىچىلىق قىلىدىغان قازاق خەلقىنى روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈشكە مەجبۇر قىلىپ، زورمۇزور قول قويدۇرۇپ، تىل خەت ئالدى.②

تارباغاتاي رايونىدا: روسىيە سولداتلىرى خونىمەيلاخۇ، جاقاسۇنۇر، خۇسۇتۇ، مانىتۇغاتولغاي، ئولىياستۇ (چۆچەكنىڭ شىمالىدىن 70 چاقىرىم كېلىدىغان يەردىكى يازلىق قاراۋۇل بېكىتى بولۇپ، شۇ ناملىق قىشلىق قاراۋۇل بېكىتى ئەمەس)، باقتى قاراۋۇل بېكىتى قاتارلىق جايلارغا ئومۇمىيۈزلۈك بېسىپ كىردى، ئۇلارنىڭ ئادىمى ئاز كەلگەندە نەچچە ئونغا، كۆپ

---

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجىخان دەۋرانى يىلنامىسى، 21، - 23 - بەتلەر.

② «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، 16 - جىلد، 21 - 23 - بەتلەر.

كەلگەندە 400 — 500 گـە يەتتى، چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىمىز-نىڭ زايسان كۆلىگە بېرىپ چارلاش ئېلىپ بېرىشىنى توستى، قاراۋۇل بېكەتلىرىمىزنى نېرىغا يۆتكەشكە مەجبۇرلىدى، زوراۋانلىق ئىشلىتىپ كىگىز ئۆيلەرنى بۇزۇپ، ئادەم ئۆلتۈرۈپ قاتتىلىق قىلدى، زايسان كۆلى رايونىدا ھەربىي توپوگرافىيىلىك ئۆلچەش ئېلىپ باردى. بولۇپمۇ 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، روسىيە سولداتلىرىدىن 300 — 400 كىشى كازاك ئاغا لېيتىنانت بارانوۋنىڭ قوماندانلىقىدا باقتىينىڭ سىرتىدىكى تۇداۋخې دېگەن يەرگە بېسىپ كىردى ۋە دائىملىق قاراۋۇل بېكىتى سىرتىدىكى يەرلەر روسىيىگە قارايدۇ، دەپ جار سالدى. بۇ توغرىدا مىڭ شۇي بىرقانچە قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ ئالاقىلەشكەن بولسىمۇ، روسىيە سولداتلىرى چىقىپ كەتمەي تۇرۇۋالدى. 5 - ئايدا ئۇلار يەنە باقتى قاراۋۇلىنىڭ ئىچىدە بىرقانچە يەرگە ئوبا ياسىدى ۋە100 نەچچە ئادەم چىقىرىپ ئۇلاستاي قاراۋۇل بېكىتىگە بېسىپ كىرىپ، قاراۋۇل بېكىتىنى يۆتكەپ كېتىشكە مەجبۇرلىدى ھەمدە زوراۋانلىق بىلەن قاراۋۇلنى ساقلاۋاتقان زەڭگىنىڭ بىر نەچچە يېرىگە نەيزە سانجىپ، ئەسكەر ۋە ئەمەلدارلارنىڭ كىگىز ئۆيلىرىنى بۇزۇپ تاشلىدى، قابارئاسۇ تاغ ئېغىزىدا 200 — 300 سولدات تۇرغۇزۇپ، چۆچەكتىكى جەڭچى - ئوفىتسېرلىرىمىز-نىڭ زايسان كۆلىگە بېرىپ چارلاش ئېلىپ بېرىشىنى توستى. 7 - ئايدا، يەنە باقتى قاراۋۇل بېكىتىگە 180 دىن ئوشۇق سولدات يۆتكەپ، بۇ يەردىكى ئەسكىرىي كۈچنى 280 كىشىدىن ئاشۇردى، ئۇلارنىڭ چېگرىغا شۇنچە كۆپ سولدات توپلىشىدىن مەقسىتى، سۆھبەت ئۆتكۈزۈلىدىغان ئورۇن — چۆچەككە تەھدىت سېلىشتىن ئىبارەت ئىدى.

ئىلى رايونىدا: ئاساسەن بۇرغۇجىر قاراۋۇل بېكىتى، كېچىن قاراۋۇل بېكىتى، گېگىن قاراۋۇلى، ئۆرقوچۇل قاراۋۇل بېكىتى

ئەتراپىغا بېسىپ كىردى، بۇ يەرلەر مەملىكىتىمىزنىڭ سولون قوشۇنى، شىبە قوشۇنى، ئۇيرات قوشۇنى تۇرىدىغان ۋە قىرغىزلار چارۋىچىلىق قىلىدىغان يەرلەر ئىدى. چارروسىيىنىڭ بۇ يەرگە توپلىغان ئەسكىرىي كۈچى 1000 كىشى ئەتراپىغا يەتتى. 5 - ئاينىڭ 11 - كۈنى، روسىيە قىسىملىرىدىن 100 دىن ئارتۇق سولدات مەملىكىتىمىزنىڭ كېچىن قاراۋۇلى ئەتراپىدىكى ھەيدەرقۇم دېگەن يەرگە، 200 دىن ئوشۇق سولدات گېگىن قاراۋۇل بېكىتىگە بېسىپ كىرىپ، گېگىن دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا ئورۇنلاشتى. 5 - ئايدا، روسىيە قىسىملىرىدىن 500 دىن ئوشۇق سولدات يوغانتاشقا بېسىپ كىرىپ، ياغاچ كېسىپ ئۆي ياسىدى، 200 دىن ئوشۇق سولدات بۇرغۇجېر قاراۋۇل بېكىتىنىڭ سىرتىدىكى قىسمۇلۋەن دېگەن يەرگە بېسىپ كىرىپ، 6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، بىر بۇلاققا بېرىپ ئورۇنلاشتى. 6 - ئاينىڭ 12 - 13 - كۈنلىرى، بۇ تاجاۋۇزچى قوشۇن زەمبىرەك ئېتىپ، بۇرغۇجېر قاراۋۇل بېكىتىگە بېسىپ كىردى؛ 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى، 7 - ئاينىڭ 4 - ۋە 24 - كۈنلىرى قاراۋۇلدىكى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلدى، مەملىكىتىمىزنىڭ سولون، موڭغۇل چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرى ۋەتىنىمىزنىڭ مۇقەددەس زېمىنىنى قوغداشقا قەسەمياد قىلىپ، دۈشمەننى باتۇرلارچە قىرىپ، ئانتونوۋ ئىسىملىك بىر نەپەر لېيتانتنى ئېتىپ ئۆلتۈردى ۋە 140 - 150 چە دۈشمەننى يوقاتتى. 7 - ئايدىن 8 - ئايغا قەدەر، روسىيە سولداتلىرى ئۆرغۇجۆل قاراۋۇل بېكىتىگە ئۇدا يەتتە قېتىم بېسىپ كىرىپ، توپ - زەمبىرەك ئېتىپ، ئات - ئۇلاغلىرىنى بۇلاپ، ئەسكەر ۋە خەلقلەرنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ زوراۋانلىق ھەرىكىتى مانجۇ، شىبە، ئۇيغۇر قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقى

ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ قاتتىق قاراشلىقىغا ئۇچرىدى.
چارروسىيىنىڭ ئۆزلۈكسىز تاجاۋۇزچىلىق قىلىش ھەرىكىتى توغرىسىدا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئومۇمىلاشتۇرۇپ باشقۇرۇش يامۇلى ۋە ئىلى جياڭجۈنى چاڭ چىڭ، ئۇلاستاي جياڭجۈنى مىڭ يى قاتارلىقلار چارروسىيە ھۆكۈمىتىگە ۋە غەربىي سىبىرىيە گوبىرناتۇرىغا، چارروسىيىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق پاسۇلىغا كۆپ قېتىم نارازلىق بىلدۈرۈپ: ھازىر تېخى ئىككى دۆلەت چېگرىسى تاپىرلىمىدى، ھەركىم ئۆز چېگرىسىنى ساقلىشى لازىم، چارروسىيىنىڭ جۇڭگو زېمىنىغا بېسىپ كىرىپ، زوراۋانلىق قىلىشى شەرتنامىگە ئۇيغۇن ئەمەس، تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن قوشۇنلار دەرھال چېكىندۈرۈلۈشى، قانۇنسىز ياسىۋېلىنغان ئۆي - جاي، ئوبالار بۇزۇپ تاشلىنىشى شەرت①، دەپ كۆرسەتكەن بولسىمۇ، چارروسىيە ھەدەپ مەككارلىق قىلىپ، ئىشغال قىلىنغان يەرلەر «بېيجىڭ شەرتنامىسى» نىڭ 2 - ماددىسى بويىچە روسىيىگە قاراشلىق يەرلەردىن ئىبارەت، دەپ تۇرۇۋالدى ھەمدە مۇتتەھەملىك قىلىپ، جۇڭگو قوشۇنلىرى مۇداپىئە قىلىپ تۇرۇۋاتقان چېگرا جايلارنى جۇڭگو قوشۇنلىرى بېسىپ كىرگەن روسىيە زېمىنى دەپ ئۇشۇشۇقلۇق قىلدى②، ئەكسىچە روسىيە قوشۇنلىرىنىڭ جۇڭگو زېمىنىنى ئىشغال قىلۋالغانلىقىنى بولسا قانداقتۇر «تىنچلىق مەقسەت قىلىنغان، ھېچقانداق تەھدىت خاراكتېرى يوق»③ دەپ تازا شەرمەندىلىك قىلدى. زادى چارروسىيە جۇڭگوغا تاجاۋۇزچىلىق قىلدىمۇ ياكى جۇڭگو چارروسىيىگە تاجاۋۇزچىلىق قىلدىمۇ؟ بۇ ھەقتە چىڭ ھۆكۈمىتى

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» توغچى خان دەۋرانى، 17 - جىلد، 41 - بەت.
② يۇقىرىقى كىتاب، 17 - جىلد، 45 - بەت.
③ باۋبىكوۋ: يۇقىرىقى كىتاب، 271 - بەت.

مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: جۇڭگونىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ئەسلىدە مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان چېگرىلارنى چارلاپ تۇرۇشى بۇرۇنقىدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلمەكتە، ئۇلار جۇڭگو چېگرىسىدىن ئۆتۈپ كەتكەنمۇ ئەمەس، ۋەقەمۇ تۇغدۇرغىنى يوق. ئەكسىچە، روسىيە قوشۇنلىرى جۇڭگو زېمىنىغا زوراۋانلىق بىلەن بېسىپ كىردى ۋە قاراۋۇلدىكى جەڭچى - ئوفىتسېرلەرنى قاماپ قويدى، ئات - ئۇلاغلىرىنى بۇلاپ كەتتى، مانا بۇ قېتىمقى ئىغۋاگەرچىلىك قىلغانلىق. ھازىر تېخى چېگرا ئايرىلمىدى، جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ كونا چېگرىنى ساقلىشى يولسىزلىق ئەمەس، روسىيىنىڭ بۇ يەرلەرنى ئۇشتۇمتوت ئىشغال قىلىۋېلىشى ئەمەلىيەتتە شەرتنامىنى بۇزغانلىق. سىلەر بۇ يەرلەرنى روسىيىنىڭ دېدىگلار، ھازىر تېخى چېگرا ئايرىش شەرتنامىسى ئىمزالانمىغان تۇرسا، نېمىگە ئاساسلىنىپ بۇ يەرلەرنى روسىيىگە قارايدۇ، دەيسىلەر؟*

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ «بېيجىڭ شەرتنامىسى» نى «كەم - كۈتسىز» ئىجرا قىلىشنى قايتا - قايتا كۆز - كۆز قىلىپ كەلگەنلىكىنى ئەزەردە تۇتۇپ، مەيلى چارروسىيىگە يوللانغان نوتىسىدا بولسۇن ياكى چارروسىيىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق پاسولى بىلەن يۈزمۇ يۈز سۆزلەشكەندە بولسۇن، «بېيجىڭ شەرتنامىسى»نىڭ 2 - ماددىسىنى قانداق چۈشىنىش توغرىسىدا كۆپ قېتىم ئىنىق ئىزاھات بەردى ھەمدە روسىيە ۋەكىللىرىنىڭ دەرھال چۆچەككە يەنە بېرىپ، مىڭ يىل قاتارلىقلار بىلەن قايتىدىن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشىگە ھەيدەكچىلىك قىلدى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1862 - يىل 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى چارروسىيىگە تاپشۇرغان نوتىسىدا مۇنۇلارنى

---

* «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجى خان دەۋرانى، 17 - جىلد، 47، 48 - بەتلەر.

كۆرسەتتى: چارروسىيەنىڭ چېگرىنى داۋاملىق قاراۋۇل بېكىتىى بويىچىلا ئايرىيمىز دېگىنىنىڭ ھېچقانداق ئاساسى يوق. «بېيجىڭ شەرتنامىسى» نىڭ 2 - ماددىسىدا ئىككى دۆلەت چېگرىسى «تاغ چوققىلىرىنى، چوڭ دەريالارنى ۋە جۇڭگونىڭ ھازىرقى داۋاملىق قاراۋۇل بېكەتلىرىنى بويلاپ» ئايرىلىدۇ دەپ ئوچۇق بەلگىلەنگەن، بۇ يەردە «جۇڭگونىڭ داۋاملىق قاراۋۇل بېكىتىى» دەپ كۆرسىتىلگەنلىكى، چېگرا ئايرىلمىغان جايدا ئەگەرچە نەدە تاغ چوققىلىرى، چوڭ دەريالار بولماي قالسا، داۋاملىق قاراۋۇل بېكەتلىرى بويىچە ئايرىلمىۇ بولىدۇ، دېگەنلىك بولۇپ، چېگرا پۈتۈنلەي داۋاملىق قاراۋۇل بېكىتى بويىچە ئايرىلىدۇ دېگەنلىك ئەمەس. ئەگەر قاراۋۇل بېكەتلىرىلا چېگرا قىلىنمىغان بولسا، ئەينى ۋاقىتتىدا شەرتنامىگە «غەربىي رايونىدا جۇڭگونىڭ داۋاملىق قاراۋۇلى چېگرا قىلىنىدۇ»، دېگەن سۆزلا يېزىلمىغان بولسا كۇپايە بولۇپ، «غەربىي رايونىنىڭ چېگرىلىنىدىغان جايلىرى تېخى بېكىتىلمىگەن»، دەپ كۆرسىتىش نېمىھاجەت ئىدى؟ شۇنداقلا ئىككى تەرەپنىڭ ئامبالىلارنى ئەۋەتىپ كېڭەش ئۆتكۈزۈشىنىڭ نېمە زۆرۈرىيىتى؟ ئۇنىڭدىن باشقا، «سابىن دابىغادىكى چېگرا بەلگىسى ئاخىرلاشقان يەردىن باشلاپ غەربكە قاراپ ئۇدۇل زايسان كۆلىگە قەدەر» دېگەن جۈملىدىكى «غەربكە قاراپ ئۇدۇل» دېگەن سۆز ئەنە شۇ سابىن دابىغادىن توپتوغرا غەربكە قاراپ مېڭىپ، قوبىدۇ چېگرىسىغىچە بېرىپ، ئاندىن ئۇدۇل زايسان كۆلىگە قەدەر بارىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ھەرگىز روسىيە ئوتتۇرىغا قويغاندەك سابىن دابىغادىن غەربىي جەنۇبقا قىيپاچ توغرىلىنىپ زايسان كۆلىگە بارمايدۇ. جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ كۆزقارىشى مەڭگۈ يېڭى ئارقىلىق ئالمىقاچان ئېنىق چۈشەندۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن دۆلىتىمىزلار بۇنىڭغا قۇلاق

سالماي، ئەكسىچە، جۇڭگو شەرتنامىگە رىئايە قىلمىدى دەپ توھمەت قىلدىڭلار، قاراۋۇل سەرتىددىكى يەرلەرنى زورلۇق بىلەن ئىشغال قىلۋالدىڭلار، بۇ شەرتنامىگە رىئايە قىلغانلىقمۇ ياكى ئۇنى بۇزغانلىقمۇ؟ روسىيىنىڭ قىلمىشى «شەرتنامىگە ئەمەل قىلماي، زورلۇق بىلەن ئىشغال قىلۋېلىشتۇر»①،

چارروسىيە ھۆكۈمىتى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ نوتىسىغا جاۋاب بېرىشنى 240 نەچچە كۈن كېچىكتۈرۈپ، 1863 - يىلى 8 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئاندىن جاۋاب بەردى. ئۇلار ئۆزىنىڭ جاۋابىدا «غەربكە قاراپ ئۇدۇل» دېگەن سۆز توغرىسىدا ھېيلىگەرلىك قىلىپ: «بېيجىڭ شەرتنامىسى» نىڭ رۇسچە نۇسخىسىغا ئاساسلانغاندا، بۇ سۆز «غەربىي جەنۇبقا قاراپ» زايىسان كۆڭلىگىچە بارىدۇ، دېيىلگەن. «بېيجىڭ شەرتنامىسى» نىڭ روسىيە نۇسخىسى ئەسلى نۇسخا بولۇپ، خەنزۇچە نۇسخىسى تەرجىمە نۇسخىسىدىن ئىبارەت، روسىيە ئەلۋەتتە ئەسلى نۇسخىنى ئىجرا قىلىدۇ. خەنزۇچە نۇسخىدىكى «غەربكە قاراپ ئۇدۇل» دېگەن سۆز تەرجىمىدىكى خاتالىق. سۆھبەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەسلىسىگە كەلسەك، بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن روسىيىنىڭ چېگرا ئايرىش لايىھىسىنى تولۇق قوبۇل قىلىشىڭلار كېرەك ②. بۇ ھەقتە، ئۇمۇملاشتۇرۇپ باشقۇرۇش يامۇلى 8 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىكى نوتىسىدا رەددىيە بېرىپ مۇنداق دېدى: «بېيجىڭ شەرتنامىسى» نى روسىيە تەرجىمە قىلغان، ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭدا «غەربكە قاراپ ئۇدۇل» دەپ ئوچۇق يېزىلغانلىقتىن ماقۇل بولۇپ ئىمزا قويۇلغان. ئەگەر «غەربىي جەنۇبقا قاراپ»

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇڭجى خان دەۋرانى، 11 - جىلد، 3 - 6 بەتلەر.

② يۇقىرىدىكى كىتاب، 17 - جىلد، 41 - 45 - بەتلەر.

دېيىلگەن بولسا، جۇڭگو تەرەپ ھەرگىز ئىمزا قويمىغان بولاتتى. جۇڭگو ۋەكىلى خەنزۇچە نۇسخىنى ئىجرا قىلىشقا ھەقلىق. ھالبۇكى، «بېيجىڭ شەرتنامىسى» ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلغىنىغا ئۇچ يىل بولدى، ئەجەبا، بۇندىن ئىلگىرى تەرجىمە خاتالىقى بار، دېگەن گەپنى ئاڭلاپ باقمايتۇق؟①

لېكىن، تاجاۋۇزچىلارغا غەرەز ئوقتۇرۇش قىيىن ئىدى. چارروسىيىنىڭ قورالىق تەھدىتى ۋە دىپلوماتىك پوپوزىسى ئالدىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە يول قويدى. ھەمىدىن ئاۋۇال ئىلى جياڭجۈنى چاڭ چىڭ چىداشلىق بىرەلمەي، 1863 - يىلى 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە مەكتۇپ يوللاپ جۇڭگو - روسىيە ئىككى تەرەپ دەرھال يېغىن ئۆتكۈزۈپ، چېگرا مەسىلىسى توغرىسىدا كېڭىشىش لازىملىقىنى تەلەپ قىلدى ۋە سۆھبەت قانچە كېچىكسە، روسىيە قوشۇنى شۇنچە بېسىپ ياتىدۇ، مۇداپىئە قوشۇنىمىزمۇ شۇنچە ھەربىكەت قىلالمايدۇ، ھازىر ئىلى قوشۇنلىرىنىڭ تەمىنات مەسىلىسى ئىنتايىن قىيىنلىشىپ، سودىگەرلەردىن قەرز ئېلىپ، ئىئانە توپلاپ، تەمىنلىنىدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى، مۇنداق بولۇۋەرسە، بەرداشلىق بېرىش ھەقىقەتەن تەس بولۇپ قالىدۇ② دەپ قارىدى. يى سۇ ئۇنىڭ مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، بۇ قاراشلار ئۇنىڭ كۆڭلىگە يېقىپ كەتتى. 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، يى سۇ تۇڭجى خانغا مەلۇمات يوللاپ: «ئۇروشۇپمۇ، مۇداپىئە قىلىپمۇ تەڭ كەلگىلى بولمايدۇ»③ (ئۇروشۇپ يېڭىپ چىققىلى بولمايدۇ دېمەكچى)، «جەڭ قىلىپ يوقىتىۋېتىشكە قۇدرىتىمىز يەتمەيدۇ»؛

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجى خان دەۋرانى، 17 - جىلد، 45 - 46 - بەتلەر.

② يۇقىرىقى كىتاب، 18 - جىلد، 38 - 40 - بەت.

③ يۇقىرىقى كىتاب، 18 - جىلد، 50 - بەت.

مۇداپىئەده ئۇزۇن مۇداپىئە قىلىپ كەتكىلى بولمايدۇ. «مەيلىگە قويۇپ بەرسە بارغانسېرى يامراپ كېتىدۇ»① دېدى. جۇڭگو خەلقىنىڭ دۈشمەنگە قارشى ئاخىرغىچە قانلىق كۈرەش قىلىدىغان قەھرىمانە جاسارىتى ۋە پىداكارانە روھىغا زادى ئىشەنمەي، بالدۇرراق «ئۇلارنىڭ شەرتنامە بويىچە چېگرا ئايرىشىغا يول قويغان» دېلا «ئادا - جۇدا بولۇش» تىن ساقلانغىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى. چار روسىيىنىڭ تويماس نەپسىنى قاندۇرۇش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنى توختىتىدىغان بۇ ئۇسۇل كەم - كۈتسز تەسلىمچىلىك، ۋەتەن ساتقۇچىلۇق فاجىئەن ئىدى. بۇنىڭ بىلەن، دۈشمەن بىر غېرىچ يەرگە ئىگە بولسا، بىر غۇلاچ ئىلگىرىلەيدىغان ئاقىۋەت كېلىپ چىقاتتى. ئەينى ۋاقىتتا شەنشى، گەنسۇ ئۇلكىلىرىدە خۇيزۇلار قوزغىلىڭى تېز راۋاجلىنىۋاتاتتى، شىنجاڭمۇ پارتلاش ئالدىدىكى بومبىدەك ھالەتتە تۇرماقتا ئىدى: 1863 - يىل 3 - ئايدا يۈز بەرگەن ئىلى خۇيزۇلىرىدىن يېڭى سەنشىك، فېي داۋما قوزغىلاڭلىرى ۋە بايانداۋدىكى مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭى ۋاقتىنچە بېسىقتۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن تېخىمۇ زور ئىنقىلاب بورىنى يېتىلمەكتە ئىدى. بۇ ھالمۇ چېك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ خەلق قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا قولىنى بوشاتىشى ئۈچۈن، چار روسىيە بىلەن بالدۇرراق شەرتنامە ئىمزالىشىغا تۈرتكە بولدى. 9 - ئاينىڭ 11 - كۈنى، تۇڭجىخان تايىپخان، قارا دۇانىنىڭ دۇانبېگى قاتارلىقلارغا: «مېنىڭ يېنى، مېنىڭ شۇيلەر مەزكۇر جايلارنىڭ ئەھۋالى بىلەن ھېسابلىشىپ، روسىيە تەرەپنىڭ چېگرا ئايرىش ۋەكىلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، شۇلارنىڭ لايىھىسى بويىچە مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلسۇن»② دەپ بۇيرۇق بەردى.

① يۇقىرقى كىتاب، 18 جىلد، 55 - بەت.

② يۇقىرقى كىتاب، 18 - جىلد، 57 - بەت. «چېك خانىدانلىقى مۇزۇك ئوردا خاتىرىلىرى»، 74 - جىلد، 29 - 30 - بەت.

لېكىن، خانىن يى سۇ بۇنىڭدىن ئىككى كۈن بۇرۇن، چارروسىيىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى گىرىنكاغا نوتا تاپشۇرۇپ، چېگرىنى روسىيىنىڭ لايىھىسى بويىچە بېكىتىشكە قوشۇلغانىدى①. 10 - ئايدا، زاخاروۋ بىلەن بامكوۋ 400 سولداتنى باشلاپ چۆچەككە يېتىپ كەلدى. 10 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، ئۇلار ئۆزلىرى سىزىپ چىققان، چېگرا جۈملىسىگە دائىملىق قاراۋۇل بېكىتىدىغان ئايرىم كۆرسەتمىلەرنى خەرىتىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەگەر مۇشۇ خەرىتە بويىچە بېكىتمەكچى بولسا، ئالتە كۈندىن كېيىن قايتىپ كېتىمىز، دېدى ھەمدە جۈملىگە ھۆكۈمىتى روسىيىنىڭ لايىھىسى بويىچە چېگرا ئايرىشقا تامامەن قوشۇلدى. «بىزنىڭ قىلىدىغىنىمىز دۆلەت چېگرىسى شەرتنامىسىنى تۈزۈپ، ئۆزئارا ئىمزالاش ۋە ئۇنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشتىنلا ئىبارەت»② دەپ تۇرۇۋالدى. لېكىن ئۇ چاغدا مىڭ يى تېخى يامۇلنىڭ روسىيىنىڭ لايىھىسى بويىچە چېگرا ئايرىشقا قوشۇلغانلىقى توغرىسىدىكى يولیورۇقنى تاپشۇرۇۋالمىغانىدى، شۇڭا بىر قارارغا كېلەلمىدى. بامكوۋ قاتارلىقلار 10 - ئاينىڭ 25 - كۈنى دۆلتىگە قايتىپ كەتتى، سۆھبەت يەنە ئۇزۇلۇپ قالدى.

1864 - يىلى، چارروسىيە جۈملىگە قارىتا قورالىق تاجاۋۇزچىلىقىنى تېخىمۇ جىددىيلەشتۈردى. 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، روسىيە سولداتلىرىدىن 500 نەچچە كىشى مەملىكىتىمىزنىڭ باقتى قاراۋۇل بېكىتى ۋە قامىر تېغى ئەتراپىغا كېلىپ ئورۇنلىشىۋالدى. 5 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، روسىيە سولداتلىرىدىن 65 كىشى مەملىكىتىمىزنىڭ قوبۇدۇ دېگەن يېرى تەۋەسىدىكى خۇنسەيلاخۇ، كۆيتۇڭ ۋە خوشۇت دېگەن يەرلەرگە

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجى خان دەۋرانى، 18 جىلد، 62 - بەت.

② بابكوۋ: يۇقىرىقى كىتاب، 274 - بەت.

گېلۇالدى. 7 - ئايدا تولۇق قوراللانغان 600 كىشىلىك روسىيە قوشۇنى مەملىكىتىمىزنىڭ بۇرغۇجىر قاراۋۇل بېكىتىگە بېسىپ كىردى، روسىيىنىڭ بۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇ يەرگە بېسىپ كىرگەن 500 نەچچە كىشىلىك قوشۇنى بىلەن بىرلەشتى ھەمدە تورگېن دەريا ۋادىسىغا بېسىپ كىرىشكە ئۇرۇنىدى. 9 - ئايدا، روسىيە قوشۇنلىرى يەنە مەملىكىتىمىزنىڭ ئالتانبۇر - ئورانقاي قوشۇنلىرىغا بېسىپ كىردى، ئوكورتاي چى چاخان خوشۇنىغا قاراشلىق 240 دىن ئوشۇق چارۋىچى ئاھالىنى، ئوكورتاي ماڭ دەي خوشۇنىغا قاراشلىق 140 نەچچە نەپەر ئادەمنى قول قويدۇرۇپ ئېلىپ كەتتى ۋە ئۇلارغا ئايرىم ئاقسېقال تەينىلەپ بەردى. بۇ ئىككى خوشۇنىدىكى چارۋىچىلارنىڭ قوبىدۇغا باج - خىراج تاپشۇرۇشىغا يول قويمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن چۇرۇشباي دىن ياغاچ كېسىش، قۇشىيەمدۇ، سوغۇق قاراۋۇل بېكەتلىرى ئارقىلىق سودا ئىشلىرىنى يولغا قويۇش ۋە بۇيانتۇ قاتارلىق جايلاردا تۇز قاينىتىش قاتارلىق يولسىز تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى.

دەل مۇشۇ پەيتتە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلىڭى ۋولقاندەك پارتلاپ چىقتى، كۇرەنىڭ شەرقىي، جەنۇبىي ۋە شىمالىي تەرەپلىرىنى قوزغىلاڭچى ئامما ئىشغال قىلدى. شىنجاڭدىكى ھەربىي، مەمۇرىي جەھەتتىن مۇھىم بولغان شەھەر - بازارلار قوزغىلاڭچى خەلقنىڭ مۇھاسىرىسى ئىچىدە قالدى. ئىلى مەسلىھەتچى ئامبىلى مىڭ يى ۋەزىيەتنى ئوڭشاشقا ئامالسىز قېلىپ، «ئىچكى ئەنسىزچىلىك تاشقى تاجاۋۇزچىلىقتىن ساقلىنىش تەس بولدى» دەپ چۆچۈپ كەتتى. 8 - ئاينىڭ 11 - كۈنى مىڭ شۇي دۇكامىلغا: «سىلەرنىڭ لايىھەڭلەر بويىچە ئىش كۆرىمىز، شەرتنامە ئالماش

تۆرۈشقا دەرھال ئەلچى ئەۋەتكۈلار①» دەپ مەكتۇپ يوللاشقا مەجبۇر بولدى. 9 - ئايدا، زاخاروۋ بىلەن بابكوۋ 600 دىن ئارتۇق سولدات ۋە توپ - زەمبىرەكلەر بىلەن چۆچەككە يېتىپ كەلدى. 18 - كۈنى، زاخاروۋ مىڭ يېدىن روسىيە تەرەپ ئىشلەپ چىققان چېگرا ئايرىش خەرىتىسىگە يەر ناملىرىنى مانجۇچە يېزىپ چىقىش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى. مىڭ يى ئاۋۇال يەر ناملىرىنى يازدۇرۇپ كېلىپ، بۇرۇن ئوتتۇرىغا چىقارغان چېگرا ئايرىش لايىھىسىگە سىلىشتۇرۇپ كۆرگەندىن كېيىن ئاندىن تولدۇرۇشنى قارار قىلغانىدى. زاخاروۋ مىڭ يىگە يەر ناملىرى مانجۇچە ئىزاھلانغان خەرىتىنى بېرىشكە مەجبۇر بولدى ۋە «ئەگەر چېگرا مۇشۇنىڭدا سىزىپ بېكىتىلگەن سىزىق بويىچە بېكىتىلمىدىغان بولسا، روسىيە تەرەپكە ئايرىلغان يەرلەردىكى ئاھالىلەر تامامەن روسىيە تەۋەسىگە ئۆتكەن بولىدۇ، ئەگەر بۇ توغرا تېپىلسا، قورغانغا (سودا قورغىنىنى دېمەكچى) ئادەم ئەۋەتكۈلار، ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن يەنە باشقىدىن بىرنى سىزىپ يەر ناملىرى مانجۇچە تولدۇرۇلسۇن، ئەگەر شۇنداق بولماي، سەللا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلمىدىغان بولسا، بىز دەرھال قايتىپ كېتىپ، ئەسكەر چىقىرىپ ئىشغال قىلىمىز»② دېدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە ھەدىسلا ئەسكەر چىقىرىپ زورلۇق كۈچى بىلەن ئىشغال قىلغۇبلىپ، تەھدىت سېلىپ، پوزىتسىيىسى ئىنتايىن قەبىھلىشىپ كەتتى. مىڭ يىنىڭ باشقا بىرنەمە دېيىشىگە قىلچە ئورۇن قالمىدى. شۇڭا 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئاقتۇنبۇنى روسىيە تۈزۈپ چىققان چېگرا ئايرىش خەرىتىسىگە يەر ناملىرىنى مانجۇچە ئىزاھلاشقا ئەۋەتىشكە مەجبۇر بولدى.

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجى خان دەۋرانى، 28 - جىلد، 3 - بەت.

② «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇڭجى خان دەۋرى، 29 - جىلد، 21 - بەت.

ئارقىدىنلا، ساخاروۋ يەنە چۆچەكىكە قاراشلىق باقتى قاراۋۇلىنىڭ سىرتىدىكى ئاز سۇ دېگەن يېرىدىكى جۇڭگو ئاھالىسى ياشايدىغان بەش جاڭزىنى چېگرا بەلگىلىنىشتىن ئىلگىرى شەرققە كۆچۈرۈپ جۇڭگو چېگرىسى ئىچىگە يۆتكەپ كېتىش لازىملىقىنى؛ 1860 - يىلى «بېيجىڭ شەرتنامىسى» ئالماشتۇرۇلغان كۈندىن باشلاپ، ئەسلىدە قاراۋۇل سىرتىدا چارۋىچىلىق قىلىپ، كېيىن قاراۋۇل ئىچىگە كۆچۈپ كىرگەنلەرنىڭ ھەممىسى چېگرا بېكىتىلگەن چاغدا، قايتىدىن ئۆز جايلىرىغا كۆچۈپ بېرىشى لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. مىڭ يى قاتارلىقلار بۇ ھەقتە ئۇنىڭ بىلەن قايتا - قايتا مۇنازىرىلەشكەن بولسىمۇ، ئاخىر مۇنداق كېلىشىمگە كېلىشتى: ئاز سۇدىكى جۇڭگو جاڭزىلىرى چېگرا بېكىتىلگەندىن كېيىن ئون يىل ئىچىدە جۇڭگو چېگرىسى ئىچىگە كۆچۈپ بولىدۇ؛ مۇشۇ چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامىسى ئالماشتۇرۇلغان كۈندىن باشلاپ ھەرقايسى تەرەپكە تەۋە بولسا ئادەملەرمۇ شۇ تەرەپكە تەۋە بولىدۇ. 1864 - يىل 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى (تۇڭجى خاننىڭ 3 - يىلى 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، رۇس يىل ھېسابى بويىچە 1864 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى) ئۇلاستاي جياڭجۈنى مىڭ يى، تارباغاتاي مەسلىھەت ئامبىلى شى لىڭ، تارباغاتاي ئاغلاقچى ئامبىلى بولىگوسۇ① «جۇڭگو - روسىيە غەربىي شىمالى چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامە خاتىرىسى»

① 1862 - يىل 2 - ئاينىڭ 19 - كۈنى بۇقىرىنىڭ يارلىقىدا قۇبىدۇ مەسلىھەت ئامبىلى شى لىڭ، تارباغاتاي ئاغلاقچى ئامبىلى بولگوسۇلار مىڭ يى بىلەن كېڭىشىپ، چېگرىنى ئېنىقلاش ئىشىنى باشقۇرىدۇ، دېيىلگەنىدى («چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجى خان دەۋرانى 4 - جىلد، 17 - ، 21 - بەتلەر.) 1864 - يىل 7 - ئاينىڭ 26 - كۈنى مىڭ شوينىڭ دەرھال ئىلىغا بېرىپ مەسلىھەتچىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتۈشى توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈلگەن.

گه ئىمزا قويۇشقا مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭغا روسىيە تەرەپتىن چارروسىيىنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى، 5 - دەرىجىلىك مەمۇرىي ئەمەلدار زاخاروۋ بىلەن غەربىي سىبىرىيە مۇستەقىل كورپۇس شتابى مەشغۇلات بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى، باش شتاب پولكوۋنىكى بابىكوۋلار ۋەكىل بولۇپ ئىمزا قويدى.

«جۇڭگو - روسىيە غەربىي شىمالىي چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامە خاتىرىسى» جەمئىي ئون ماددا بولۇپ، ئاساسلىقى مۇنداق بەش مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى:

1) چېگرا ئايرىش: 1 - ماددىدىن 3 - ماددىغىچە، سابىق - داباغادىن قوقان چېگرىسىغىچە بولغان جۇڭگو روسىيە چېگرىسىنىڭ كونكرېت يۆنىلىشى بەلگىلەنگەن؛

2) قاراۋۇل بېكەتلىرىنى يۆتكەش: 4 - ماددىدا، مۇشۇ شەرتنامىگە ئاساسەن روسىيىگە ئايرىلغان يەرلەردىكى جۇڭگو قاراۋۇل بېكەتلىرى چېگرا بەلگىسى ۋە ئوبا ياسىلىغاندىن كېيىن بىر ئاي ئىچىدە يۆتكىلىپ بولۇش بەلگىلەنگەن؛

3) يەر قايسى تەرەپكە تەۋە بولسا ئادەملەرمۇ شۇ تەرەپكە تەۋە بولۇش. 5 - ۋە 10 - ماددىلاردا، شەرتنامە ئالماشتۇرۇلغان كۈندىن باشلاپ، «ئاھالىلەر قەيەردە چارۋىچىلىق قىلىۋاتقان بولسا داۋاملىق شۇ يەردە چارۋىچىلىق قىلىۋېرىدۇ»، باقتى قاراۋۇل بېكىتىنىڭ سىرتىدىكى ئاز سۇ دېگەن يەردىكى جۇڭگولۇقلارنىڭ جاكزىسى چېگرا بەلگىلىنىپ ئون يىل ئىچىدە كۆچۈپ بولىدۇ. دەپ بەلگىلەنگەن؛

4) چېگرا بەلگىسى ئورنىتىش ۋە ئوبا ياساش: 6 - ماددىدا، مەزكۇر شەرتنامە ئالماشتۇرۇلۇپ 240 كۈن توشقاندا، ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرا بەلگىسى ئورنىتىش ئامبالىرى باش قوشۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا شەرتنامە بويىچە چېگرا بەلگىسى ئورنىتىدۇ ۋە ئوبا ياسايدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن؛

5) ئالاقىلىشىدىغان ئورگان تەسىس قىلىش: 9 - ماددىدا، چېگرا ئېنىقلىنىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن، روسىيە بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بىر تەرەپ قىلىدىغان ئىشلار چىقىپ قالسا، ئۇلاستاي جياڭجۈنى، قوبدۇ مەسلىھەت ئامبىلى بىلەن تومىسكى، سىمېيپلانىتسكى ئۆلكىلىرى بىر تەرەپ قىلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن.

بۇ شەرتنامىگە ئاساسەن، چارروسىيە تەڭ ھوقۇقسىز «بېيجىڭ شەرتنامىسى» دىكىدىنمۇ كۆپ جۇڭگو زېمىنىنى بېسىۋالدى، چارروسىيە چېگرىنى جۇڭگونىڭ دائىملىق قاراۋۇل بېكىتىدىن ئايرىشتا يولسىزلىق بىلەن چىڭ تۇرۇۋالغانلىقتىن، ئايرىلغان چېگرا سابىن‌دابغادىن غەربكە قاراپ ئۇدۇل زايسان كۆلىگە بارماستىن، بەلكى ئاۋۋال غەربكە، كېيىن جەنۇبقا قاراپ سوزۇلۇپ، سايان تېغىنى بويلاپ تاڭنۇ تېغىنىڭ غەربىي چېتىگە قەدەر بېرىپ ئاندىن غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، سارى قۇم تېغىنى بويلاپ كۈيتۈن تېغىغا بارغاندىن كېيىن، غەربكە قاراپ، چوڭ ئالتاي تېغىنى بويلاپ، زايسان كۆلىنىڭ شىمالىدىكى چاچىل مۇز تېغىغا بېرىپ، ئاندىن شەرققە بۇرۇلۇپ، يەنى زايسان كۆلى ۋە ئېرتىش دەريا ساھىلىنى بويلاپ مانتوغاتولغا قاراۋۇل بېكىتىگە قەدەر يېتىپ باردى. شۇنداق قىلىپ، ئەسلىدە مەملىكىتىمىزنىڭ ئالتۇن دەرياسى (ھازىرقى بىيا دەرياسى)، ئامۇغا دەرياسى (ھازىرقى ئاباقان دەرياسى) ئېتەكلىرىدە چارۋىچىلىق قىلىدىغان تاڭنو - ئورانقاي قەبىلىسىنىڭ ئون زەڭگىلىك يېرى، ئۆرگىقان تېغىنىڭ شەرقىي شىمالىدا چارۋىچىلىق قىلىدىغان سەنيىڭ نويان قەبىلىسىدىكى ئورانقايلارنىڭ 13 زەڭگىلىك يېرىنىڭ بىر قىسمى، ئالتاننور (ھازىرقى تېرىكتى كۆلى) ئەتراپىدا چارۋىچىلىق قىلىدىغان ئالتاننور - ئورانقايلارنىڭ ئىككى خوشۇنى ۋە قورچىن دەرياسى (ھازىرقى قورچۇم دەرياسى) دىن تورونور كۆلى (ھازىرقى

تاشقى موڭغۇلدىكى خوتۇننۇرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) ئەتراپىدا چارۋىچىلىق قىلىدىغان ئالتان - ئورانقايلارنىڭ يەتتە خوشۇننىڭ بىر قىسمى روسىيىگە بۆلۈپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە مەملىكىتىمىزنىڭ ئۆكۈك قاراۋۇل بېكىتى، چىنداغايتۇ قاراۋۇل بېكىتى، غورۇچول قاراۋۇل بېكىتى، جاغىستاي قاراۋۇل بېكىتى، قارا تارباغاتاي قاراۋۇل بېكىتى، نارىن قاراۋۇل بېكىتى، قۇلان ئاجىر قاراۋۇل بېكىتى، خونىمەيلاخۇ قاراۋۇل بېكىتى قاتارلىق سەككىز قاراۋۇل بېكىتىمۇ پۈتۈنلەي روسىيىگە قوشۇۋېتىلدى. ئەزەلدىن مەملىكىتىمىزگە تەۋە بولۇپ كەلگەن باي ۋە گۈزەل زايسان كۆلىنىمۇ روسىيە پۈتۈنلەي يۇتۇۋالدى.

زايسان كۆلىنىڭ جەنۇبى توغرىسىدا «بېيجىڭ شەرتنامىسى» دە «غەربىي جەنۇبقا قاراپ تىيانشان تېغىدىكى تۆمۈرتونۇر كۆلىنى بويلاپ، جەنۇبتا تاكى قوقان چېگرىسىغا قەدەر بارىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەنىدى. ئەكسىچە، «غەربىي شىمالىي چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامە خاتىرىسى» نىڭ 2 - ماددىسىدا بولسا، مانتوغاتولغادىن باشلاپ، شەرقىي جەنۇبقا قاراپ سايلى تېغىغا قەدەر، غەربكە قاراپ، تارباغاتاي تېغىنىڭ ئۈستىنى بويلاپ، قامىر - داباغاغىچە، يەنى غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، قاپتاغاي ۋە ئاروچىن دالان قاراۋۇل بېكەتلىرى ئارىلىقىدىكى جايلارغا قەدەر بارىدۇ، بۇ يەردىن ئالتان تەپشى تېغىنىڭ شەرقىي چېتىگىچە بارىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. 3 - ماددىسىدا، ئالتان تەپشىدىن غەربكە قاراپ كونغول ئوبا تېغىغا قەدەر، بۇ يەردىن جۇنۇبقا قاراپ قويتاش تاغ چوققىسى ئارقىلىق تۈرگېن دەرياسى، بۇرغۇجېر، كۈيتۈن، چېچىغان، قورغاس قاتارلىق جايلاردىكى قاراۋۇل بېكەتلىرىنى بويلاپ ئىلى دەرياسىدىكى چىچەن قاراۋۇلىغىچە، ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈپ غەربىي جەنۇبقا قاراپ چۈنجى قاراۋۇلىغىچە،

ئاندىن شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، تۆمۈرلۈك دەريا سىنىڭ مەنبەيىگىچە، شەرققە قاراپ، گېگىن دەريا سىنىڭ مەنبەيىگىچە، ئاندىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ، قاراتاۋ چوققىسىدىن بىر باش تېغىغىچە، دالاتۇ دەريا سىنى بويلاپ تېكەس دەريا سىغىچە ۋە دەريادىن ئۆتۈپ نارىن قالقا دەريا سىنى بويلاپ تىيانشان تېغىنى يانداپ چېگرىلىنىدۇ؛ بۇ يەردىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ، تۆمۈرتونۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىي چېتىدىكى خان تەڭرى، ساۋار باجى، گۈڭگۈلۈك، قاقشال قاتارلىق تاغلار، ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا تىيانشان تاغ چوققىسىدىن پامىرغا بېرىپ، قوقان چېگرىسىنى يانداپ چېگرىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. شۇنداق قىلىپ، چارروسىيە يەنە «بېيجىڭ شەرتنامىسى» بويىچە ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرىسى بولۇشقا تېگىشلىك تۆمۈرتونۇر كۆلىنى، بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبى رايونىدىكى يەتتىسۇ ۋادىسىنى، چۈ، تالاس دەريا ۋادىلىرىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىپ، ئەسلىدە ئوبا دائىرىسىدە، قاراۋۇل بېكەتلىرىنىڭ سىرتىدا تۇرىدىغان قازاق ۋە قىرغىزلارنىڭ مال باقىدىغان يەرلىرىنى پۈتۈنلەي تارتىۋالدى ھەمدە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە تارباغاتاي تېغىنىڭ شىمالىدىن تاكى قوبدۇ بىلەن تۇتىشىدىغان ئېرتىش بويلىرىدا ياشاپ كەلگەن تورغاۋۇت قەبىلىسى چارۋىچىلىق قىلىدىغان يەرلەرنى، قاباھ ئاسۇدىن ئارچىن دالان ئەتراپىغىچە بولغان قازاقلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان يەرلىرىنى، ئالاتاۋنىڭ شىمالىدىكى چاخار چېرىكلىرى چارۋىچىلىق قىلىدىغان يەرلەرنى، كونغول ئولۇكدىن جەنۇب تەرەپكە قاراپ جايلاشقان سۇلانلارنىڭ قىزىل تۇغلۇق، يېشىل تۇغلۇق خوشۇنلىرى ئۆزلەشتۈرگەن يەرلەرنى، چېرىكلەر تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەرلەرنى، ئۇيراتلارنىڭ يۇقىرىقى ئۈچ خوشۇنى چارۋىچىلىق قىلىدىغان يەرلەرنى

ۋە ئۆرغۇجۇل قاراۋۇلىنىڭ سىرتىدىكى تۆمۈرتونۇردىكى قىرغىز-
لارنىڭ سارباغىش قەبىلىسى چارۋىچىلىق قىلىدىغان يەرلەرنى يۇتۇ-
ۋالدى. خان تەڭرىدىن قوقانغا قەدەر بولغان چېگرا دەل تىيانشان-
نىڭ ئۈستىدىن ئايرىلغانلىقتىن، ئىلىدىن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى
ئۇچتۇرپان ۋە قەشقەرلەرگە بارىدىغان يول ئۇزۇپ تاشلاندى.
ئەكسىچە، چارروسىيە بولسا، چارروسىيە ۋېرنىيدىن جەنۇبىي
شىنجاڭغا قەدەر بولغان بارلىق تۈز يوللارنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىپ،
مۇز داۋاندىن باشقا، جەنۇبىي شىنجاڭغا بارىدىغان مۇتلەق كۆپ
قىسىم تاغ ئېغىزلىرىنى كونترول قىلىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن چار-
روسىيىنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە پامىر
رايونىنى بېسىۋېلىشى ئۈچۈن تېخىمۇ پايدىلىق شارائىت يارىتىلدى.
چارروسىيە ئەنە شۇنداق تەڭ ھوقۇقسىز «جۇڭگو - روسىيە
غەربىي شىمالىي چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامە ھاتىرىسى»
ئارقىلىق جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىن 440 مىڭ
كۋادرات كىلومېتر زېمىننى تارتىۋالدى.

3 - بۆلۈم چارروسىيىنىڭ چېگرا بەلگىسى ئورنى-
تىش، ئوبايا ساش ئارقىلىق يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن
ھالدا تاجاۋۇزچىلىق قىلىپ، جۇڭگو
زېمىننىنى بېسىۋېلىشى

«غەربىي شىمالىي چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامە-
سىگە ئاساسەن ھاتىرىلەر» نىڭ 6 - ماددىسىدا، مەزكۇر شەرتنامە
ئالماشتۇرۇلۇپ 240 كۈندىن كېيىن، ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرا

بىكتتىش ئەمەلدارلىرى شەرتنامىدىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە چېگرا بەلگىسى ئورنىتىدۇ، ئوبا ياسايدۇ، دەپ بەلگىلەنگەنىدى.

1865 - يىل 8 - ئايدا، چارروسىيە جۇڭگوغا بۇ يىل چېگرا بەلگىسى ئورناتقىلى بولمايدۇ. «بۇ ئىشنى بىز — روسىيە كېچىكتۈرۈپ قويدۇق»① دەپ ئۇقتۇردى. مۇشۇ ئىش تۈپەيلىدىن ئۇلاستاي مەسلىھەت ئامبىلى لىن شىك قوبدۇدا يېرىم يىلدىن كۆپرەك ساقلاپ تۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، چارروسىيە يەنە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چىك سۇلالىسىگە قارشى كۈرىشىنى چېگرا ئايرىش ئۇچۇن پايدىسىز، دەپ باھانە كۆرسىتىپ، چېگرا بەلگىسى ئورنىتىش ئىشىنى قەستەن كەينىگە سۈردى. 1868 - يىلى 10 - ئايدا، ئىلى جياڭجۇنى، ئۇلاستاي مەسلىھەت ئامبىلى رۇك چۇەن لىن شىڭنىڭ ئورنىغا قوبدۇغا بېرىپ روسىيىنىڭ چېگرا بەلگىسى ئورنىتىدىغان ۋەكىللىرىنى كۈتكەن بولسىمۇ «ئۇلارنىڭ كېلىش - كەلمەسلىكى توغرىسىدا زادى ئېنىق خەۋىرىگە ئىگە بولالمىدى، بىرنەچچە قېتىم نوتا تاپشۇرغان بولسىمۇ، يەنىلا جاۋاب ئالالمىدى.»② بۇ مەزگىلدە، چارروسىيە ھەدەپ مەملىكىتىمىزنىڭ قاراۋۇل بېكەتلىرىگە قاراپ ئىلگىرىلەپ قاراۋۇل بېكەتلىرىمىزدىكى ئەسكەر ۋە ئەمەلدارلىرىمىزنى كۆچۈشكە زورلاپ «غەربىي شىمالىي چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامە خاتىرىسى» نىڭ 4 - ۋە 6 - ماددىلىرىغا ئېغىر ھالدا خىلاپلىق قىلدى. 1866 - يىل 4 - ئايدا، رۇس سولداتلىرىدىن 100 نەچچە كىشى تاجاۋۇزچىلىق قىلىپ كىرىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ

---

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجى خان دەۋرانى، 35 - جىلد، 718 - بەت.

② «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجى خان دەۋرانى، 62 - جىلد، 15 - 17 - بەتلەر.

ئۇرگېن دەريا سىنىڭ غەربىگە ئورۇنلىشىۋالدى①. 6 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، روسىيە سولداتلىرى بىۋختۇرما دەريا سىنىڭ شىمالىي ۋە جاغىستاي قاراۋۇلى ئەترايىغا بېسىپ كىرىپ، دەريانىڭ شىمالىدا تۇرىدىغان قازاق چارۋىچىلارنى تامامەن دەريانىڭ جەنۇبىغا ھەيدىۋەتتى ۋە ئۇلارنىڭ قويلىرىنى خالىغانچە سويۇپ يېدى ھەمدە بالقاش نور يەنى(مارقا كۆلى) نى ئىشغال قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا جار سالدى②. 1867 - يىل 5 - ئايدا، روسىيە سولداتلىرى يەنە قاراۋۇلخانىمىزغا بېسىپ كىرىپ ئۆي سالدى ھەمدە ياغاچ ماتېرىياللىرىنى دۆۋىلىدى. 25 - كۈنى، خۇنمەيلاخو قاراۋۇل بېكىتىگە بېسىپ كىرىپ، قاراۋۇلخانىنى كۆچۈرۈشكە قىستىدى؛ 26 - كۈنى، قاراۋۇلخانىنىڭ ئۆيلىرىنى بۇزۇپ - چېقىپ، كېسىم - كېچەكلەرنى بۇلىدى ۋە قورال - يارالقلىرىنى بەتلەپ ئورۇشۇشقا تەييارلاندى. 7 - ئايدا، روسىيە سولداتلىرىدىن 30 نەچچە كىشى خۇنىيىن داباغان دېگەن يېرىمىزگە بېسىپ كىردى ھەمدە ئوق غول دېگەن يەرگە ئۆي سېلىپ، يەر تېرىيمىز دەپ تەھدىت سالدى③. 1868 - يىل 9 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، روسىيە سولداتلىرىدىن 300 كىشى جاغىستاي قاتارلىق قاراۋۇل بېكەتلىرىمىزگە بېسىپ كىرىپ، قاراۋۇل بېكىتىدىكى ئەسكەر ۋە ئەمەلدارلىرىمىزنى قامچىلاپ ئۇلارنىڭ قورال - يارىقى، كېسىم - كېچەكلىرىنى بۇلاپ، چېدىرلىرىنى بۇزۇپ تاشلىدى ھەمدە ئىككى نەپەر قورۇقچى④، بىر نەپەر يارەمچى تەيچىنى تۇتۇپ كېتىپ بەش كۈن قامap قويۇپ ئاندىن قويۇۋەتتى⑤. چار-

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجى خان دەۋرانى، 42 - جىلد، 30 - 39 - بەتلەر.
② يۇقىرىقى كىتاب، 44 - جىلد، 14 - 16 - بەتلەر.
③ يۇقىرىقى كىتاب، 49 - جىلد، 46 - 51 - بەتلەر.
④ يۇقىرىقى كىتاب، 61 - جىلد، 20 - 21 - بەتلەر.
⑤ يۇقىرىقى كىتاب، 61 جىلد، 20 - 21 - بەتلەر.

روسىيىنىڭ شەرتنامىسىگە خىلاپلىق قىلىپ بېسىۋېلىشى نەتىجىسىدە، 1868 - يىل 11 - ئايغا كەلگەندە، ئەسلىدە چېگرا بەلگىسى بېكىتىلگەندىن كېيىن كۆچۈرۈلىدىغان ئۇكوك، چىن - داغايتۇ، جاغىستاي قاتارلىق سەككىز ئورۇندىكى قاراۋۇل بېكىتىدە ئادەمدىن ئەسەر قالمىدى①.

چېگ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ قورالىق تاجاۋۇز-چىلىقىغا چىداشلىق بېرەلمەي، روسىيىگە چېگرا بەلگىسىنى ئىمكان-قەدەر تېز ئورنىتىش توغرىسىدا قايتا - قايتا نوتا تاپشۇردى. چېگرا بەلگىسىنى ئورنىتىشقا چارروسىيە 1869 - يىلى 6 - ئايدا ئاندىن ئادەم ئەۋەتتى. قوبدۇ دائىرىسىدىكى چېگرا بەلگىسىنى قوبدۇ مەسلىھەت ئامبىلى كۆي چاڭ غەربىي سىبىرىيە ھەربىي رايون شتاب ناچالنىكى، باش شتابنىڭ گېنېرال مايۇرى بابىكوۋ بىلەن بىرلىكتە ئورناتتى. بابىكوۋ چېگرا ئايرىش خەرىتىسىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، «چېگرا بەلگىسىنى سۇ ئېقىنلىرى بويىچە بېكىتسەك» دەپ، يول بويى مۇتتەھەملىك، مۇغەمبەرلىك قىلىپ، تېخىمۇ كۆپ يەرنى ئىشغال قىلۋېلىش نىيىتىدە بولدى. كۆي چاڭ ئۇنىڭ بىلەن «ھەممىلا يەردە مۇنازىرىلىشىپ، جىم تۇرمىدى، كېلىشىلمەي بىرنەچچە قېتىم تارقىلىپ كېتىشتى②». قوبدۇدا چېگرا بەلگىسى ئورنىتىش 8 - ئايدا تاماملاندى، بوغوسوقدىن مانتو-غاتوغانغا قەدەر جەمئىي 20 يەردە ئوبا ياسالدى. 1869 - يىل 8 - ئاينىڭ 13 - كۈنى (تۆڭجىنىڭ 8 - يىلى 7 - ئاينىڭ 6 - كۈنى) كۆي چاڭ بابىكوۋ بىلەن جەمئىي ئۈچ مارتىبلىق «جۇڭگو - روسىيە قوبدۇ چېگرا شەرتنامىسى» نى ئىمزالاپ چەكتى، بۇ «جۇڭگو - روسىيە غەربىي شىمالىي چېگرىنى تەكشۈرۈپ

① يۇقىرىقى كىتاب، 62 - جىلد، 23 - 24 - بەتلەر.

② «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» توڭجى خان دەۋرانى، 66 - جىلد، 16 - 17 - بەتلەر.

ئايرىش شەرتنامىسىگە ئائىت خاتىرىلەر» نىڭ بىرىنچى قوشۇمچە شەرتنامىسى بولدى.

ئۇلاستايدا ئىلى جياڭجۇنى، ئۇلاستاي مەسلىھەت ئامبىلى رۇك چۇەن چاررووسىيە باش شتابىدىن ستارشى لېيتنانت مۇرمۇتسوۋ* بىلەن بىرلىكتە چېگرا بەلگىسى ئورناتتى. شەرقتە سابىن - داباغادىن غەربتە بوغوسوك تاغ ئىغزىغا تەدەرجەمئي سەككىز ئورۇنغا چېگرا بەلگىسى ئورنىتىلدى. چېگرا بەلگىسى ئورنىتىش داۋامىدا چاررووسىيە ۋەكىلى ھەممىلا يەردە شەرتنامىگە خىلاپلىق قىلىپ يەرنى كۆپرەك ئىگىلەۋېلىشنى تەستىلدى. «جۇڭگو - روسىيە غەربىي شىمالىي چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامە خاتىرىسى» بويىچە، بۇ يەرنىڭ چېگرىسى سەيلۇ گېمۇ چوققىسىدىن ئۆتۈشى كېرەك ئىدى، لېكىن مۇرمۇتسوۋ يوق يەردىن پۇتاق چىقىرىپ، چېگرا بەلگىسىنى سۇ بېشىغا ئورنىتىمىز، دەپ تۇرۇۋالدى. رۇك چۇەن: چېگرا ئايرىش خەرىتىسىدە ۋە شەرتنامىدە بۇ يەردىكى چېگرانىڭ تاغ چوققىسى بويىچە ئايرىلىشى بەلگىلەنگەن، چېگرانى سۇ مەنبەسى بويىچە ئايرىشقا ھېچقانداق ئاساس يوق، دەپ كۆرسەتتى. مۇرمۇتسوۋ تەپتارتماستىن: «قىزىل سىزىق، شەرتنامىلەرگە ئېسىلۋالمىسۇن بولىدۇ، سۇ مەنبەسىنى ئاساس قىلمىز» دېدى. مۇشۇ ھەقتە ئىككى تەرەپ ئۇچ كۈن مۇنازىرە لەشتى. ئاخىر چاررووسىيە ۋەكىلى باشتا گەپ تېپىپ بېرەلمەي، چېگرا بەلگىسىنى شەرتنامە بويىچە ئورنىتىشقا مەجبۇر بولدى. چېگرا سىزىقى جۇرۇنۇردىن ئۆتكەندە چېگرا ئايرىش خەرىتىسى بويىچە تاڭنۇ تېغىنىڭ جەنۇبىدىن غەربكە قاراپ، تاڭنۇ ئۇلا -

* مۇرمۇتسوۋنىڭ ھەربىي ئۇنۋانى ئەينى ۋاقىتتىدا مايور، كاپىتان، ئاغا لېيتنانت، كەنجى لېيتنانت دەپ تۆت خىل خاتىرىلەنگەن. بۇ يەردە مۇرمۇتسوۋنىڭ «جۇڭگو - روسىيە ئۇلاستاي چېگرا شەرتنامىسى» گە ئىمزا قويغان ۋاقتىدىكى ئۇنۋانى ئېلىندى.

دابغانىڭ ئاخىرىغا بېرىپ، شىمالغا بۇرۇلۇپ مېڭىپ، سايەن تېغىنى بويلاپ شەرققە قاراپ سابىن ـ دابغاغا قەدەر بېرىشي كېرەك ئىدى. لېكىن مۇرەۋۋىتسوۋ: «ئەگەر قىزىل سىزىق بويىچە ئىش كۆرسەمز دېسەك، يول قېيىن، ئۇچۇپ ئۆتۈشكىمۇ بولمايدۇ» دەپ سەۋەب كۆرسىتىپ، جۇرۇنۇرنىڭ شىمالىدىن بىرنەچچە ئون چاقىرىم كېلىدىغان يەرگە چابۇسار ئوباسىنى ياساپ، ئاندىن غەربىي شىمالغا قاراپ سابىن ـ دابغاغا قەدەر ئايلاندۇرۇپ ئايرىش كېرەك، دەپ تۇرۇۋالدى. چارروسىيە «غەربىي شىمالىي چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامە خاتىرىسى» گە يەنە مۇشۇنداق خىلاپلىق قىلىپ مەملىكىتىمىز زېمىنىنى بېسىۋېلىپ، «تاكنو ـ ئورانقاي قەبىلىسىنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان يەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى تارتىۋالدى». رۇك چۈەن چېگرا بەلگىسىنى تەزرەك ئورنىتىشنىڭ كويىدا بولۇپ، بۇنداق قىلىشنى «بۇ پەقەت سەل ـ پەل يول قويۇش، ئازراق مەنپەئەت بېرىش» دەپلا قارىدى. پۈتكۈل چېگرا بەلگىسى ئورنىتىش جەريانىدا، چارروسىيە «ئىنتايىن زوراۋانلىق قىلىپ، ھامان ئىشغال قىلىۋېلىشقا ئۇرۇنۇپ*»، ئۆزىنىڭ نەپسى يامان ـ تويماس تاجاۋۇزچىلىق ماھىيىتىنى ئاشكارىلىدى. 1869 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى (تۇڭگىنىڭ 8 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى)، ئىككى دۆلەت «جۇڭگو ـ روسىيە ئۇلاستاي چېگرا شەرتنامىسى» نى ئىمزالىدى، بۇ «غەربىي شىمالىي چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش چېگرا شەرتنامىسىگە ئائىت خاتىرىلەر» نىڭ ئىككىنچى قوشۇمچىسى بولدى.

تارباغاتاي دائىرىسىدە، 1869 ـ يىلى كۈزدە چارروسىيە ئۆز ئالدىغا چاغان ئوبادىن قابار ئاسۇغا تەدىر بولغان ئارىلىقتا

---

* «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇڭجى خان دەۋرى، 66 ـ جىلد، 15 ـ بەت.

ئالته ئورۇنغا چېگرا بەلگىسى ئورنىتىۋالدى. بۇ توغرىدا چىك سۇ-لالىسىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇپ باشقۇرۇش يامۇلى، روسىيىنىڭ چېگرا بەلگىسىنى ئۆز ئالدىغا ئورناتقانلىقى چېگرا بەلگىسىنى ئىككى دۆلەت بىرلىكتە ئورنىتىش پرىنسىپىغا ئويغۇن ئەمەس، ئۇنى ئەلۋەتتە ئىككى دۆلەت بىرلىكتە تۇغرا ئورنىتىشى لازىم، دەپ كۆرسەتتى. 1870 - يىلى 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى (تۇڭجىنىڭ 9 - يىلى، 7 - ئايىنىڭ 16 - كۈنى) كۈي چاڭ يەنە باش شتاب لېيتنانتى مۇرمۇتـسوۋ بىلەن «جۇڭگو - روسىيە تارباغاتاي چېگرا شەرتنامىسى» نى تۈزدى، بۇ «غەربىي شىمالىي چېگرانى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرت-نامە خاتىرىسى» نىڭ ئۇچىنچى قوشۇمچىسى بولدى. مانتو - غاتوغان قاراۋۇل بېكىتىدىن تارتىپ، غەربىي جەنۇبقا قاراپ تارباغاتاي تېغىنى بويلاپ، قابار ئاسۇغا قەدەر جەمئىي ئون ئورۇندا چېگرا بەلگىسى — ئوبا ياسالدى.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، چېگرا بەلگىسى — ئوبا ياساش ئىشى ئەمەلىيەتتە پۈتۈنلەي چارروسىيىنىڭ كونتروللۇقى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلدى. بايىكوۋ مەمنۇنلۇق بىلەن: «جۇڭگونىڭ ئىككى نەپەر خادىمى — رۇك چۇەن بىلەن كۈي چاڭ ماڭا تولۇق ئىشەندى، پۈتكۈل چېگرا ئىشىنى ماڭا تۇتقۇزۇپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنى مېنىڭ قوماندانلىقىمغا ئۆتكۈزۈپ بەردى» دېدى. چارروسىيە كىچىكىيىمچىلىرىنىڭ بۇ ئاپىشاركىسى «پۈتكۈل چېگرا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدىغان تولۇق ھوقۇقلۇق شەخسكە ئايلىنىپ قالدى» ۋە «مېنىڭ قول ئاستىمدا روسىيە ئەمەلدارلىرىمۇ، جۇڭگو ئەمەلدارلىرىمۇ بار ئىدى، ماھىيەتتە مەن روسىيىنىڭلا ۋەكىلى بولۇپ قالماستىن، بەلكى جۇڭگو ۋەكىللىرىنىڭمۇ ۋەزىپىسىنى ۋەكالىتەن ئۆتەيدىغان ۋەكىل ئىدىم»① دېدى.

① بايىكوۋ: يۇقىرىقى كىتاب، 415 - بەت.

چېگرا بەلگىسى ئورنىتىلغان بولسىمۇ، چارروسىيىنىڭ تويماس نەپسىنى قاندۇرغىلى بولمىدى. چېگرا بەلگىسى ئورنىتىلىپ ئىككىنچى يىلى، چارروسىيە قوبدۇ دائىرىسىدىكى دوربۇت - داباغا ئوباسىنى مەملىكىتىمىز چېگرىسى ئىچىدىكى بۇلۇق دېگەن يەرگە يۆتكىۋالدى①. ئومۇملاشتۇرۇپ باشقۇرۇش يامۇلى بۇ توغرىدا روسىيىگە نارازىلىق بىلدۈرگەندە، چارروسىيە يەنىلا ئۆز گېپىنى يورغىلىتىپ، چېگرا بەلگىسىنى يۆتكەش شەرتنامىگە ۋە چۆچەك خاتىرىسىگە («غەربىي شىمالىي چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامە خاتىرىسى» گە) ئىنتايىن مۇۋاپىق كېلىدۇ، دەپ كاپ شىدى ۋە «ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىككى ئوبا ئارىلىقىدىكى ئىنس - جىنسىز كەڭ دالا بىرقانچە كۆللەر بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ، لاي - لاتقىلاردىن باشقا، ھەممىلا يېرى تاشلىق، ئوبا يۆتكەلگەن يەر ئاۋالقى ئورنىدىن 18 چاقىرىم يىراقلىقتا»،② دېدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارروسىيە بىلەن مۇشۇ ھەقتە ئىلگىرى - ئاخىر ئۈچ يىل ئالاقىلەشتى، 1873 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە چار- روسىيە نائىلاج ئوبانى ئۆز ئورنىغا يۆتكەشكە مەجبۇر بولدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئەينى ۋاقىتتا چارروسىيە يەنە چاغان ئوبا چېگرا بەلگىسىنى جەنۇبقا قارىتىپ 100 نەچچە چاقىرىم جۇڭگو چېگرىسى ئىچىگە يۆتكىۋېلىپ، چۆچەكتىن ئالتايغا بارىدىغان ئەڭ يېقىن يولنى ئۈزۈۋەتتى.

شۇنداق قىلىپ، چارروسىيە ھەر قېتىم شەرتنامە ئىمزالىغاندا، ھەر قېتىم چېگرا تەكشۈرگەندە، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال زېمىنىنى بىر - بىرلەپ ئىگىلىۋالدى.

---

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجى خان دەۋرانى، 83 - جىلد، 17 - 18 - بەتلەر.

② «مىلادى 1872 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى مەنچىڭ ھۆكۈمىتىگە تاپشۇرۇلغان نوتا».

4 - بۆلۈم شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ روسىيىگە قارشى كۈرىشى

زۇلۇم بولىدىكەن قارشىلىق بولىدۇ. چارروسىيىنىڭ جۇڭگونى بۇنداق بوزەك قىلىشىغا ۋە جۇڭگوغا تاجاۋۇزچىلىق قىلىشىغا ھەر مىللەت خەلقى ھەرگىز چىداپ تۇرالمىدى. ئۇلار تاجاۋۇزچىلارغا ھەر خىل ۋاستىلەر بىلەن قارشى تۇردى. ئۇلارنىڭ قەھرىمانە تەڭ پۈكمەس كۈرەشلىرى بىلەن چېرىك چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تەسلىمچىلىكى روشەن سىلىشتۇرما بولدى.

1862 - يىلى، چارروسىيە چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرىمىزنىڭ نورمال چارلاش ئېلىپ بېرىشىنى توسۇپ، قاراۋۇل بېكتىمىزنىڭ سىرتىدىكى يەرلەرنى قورال كۈچى بىلەن زورلۇق قىلىپ بېسىۋالغاندا، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى قازاق، قىرغىز چارۇچىلار چارروسىيىنىڭ زۇلمى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە چىداپ تۇرالماي ئارقا - ئارقىدىن ئىچكىرىگە قاراپ كۆچتى. 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى تۇندا غابۇغاق قاراۋۇل بېكىتى سىرتىدىكى بىرنەچچە 100 قىرغىز چارۇچى قاراۋۇل بېكىتى ئىچىگە كۆچۈپ كىرىشىنى تەلەپ قىلدى. 23 - 24 - كۈنلىرى قازاق ئاقساقلىق ساۋلۇق ئايت بوزۇم، ئالجىن، سەككىز ساري قاتارلىق يەرلەردىكى چارۇچىلارنى باشلاپ، چېدىر، مال - چارۇلىرىنى ئېلىپ، قاراۋۇل ئىچى تەرەپتىكى جايلاردا چارۇچىلىق قىلىشنى تەلەپ قىلدى، ئۇلار 12 نەپەر ئاقساقال قول قويۇپ ئىلى جياڭجۈنىگە سۇنغان مەكتۇپىدا: «بىز ئاتا - بوۋىمىزدىن تارتىپ يەتتە ئەۋلادقىچە ئۇلۇغ خاقان يېرىندە چارۇچىلىق قىلىپ كەلگەن، ھازىر بۇنىڭغا 140 يىل بولدى... بۇگۈنكى كۈندە رۇسلار بىز چارۇچىلىق قىلىدىغان

يەرلەرنى بىزنىڭ دېمەكتە... بىزنى رۇسلار بىلەن بىللە بو-
لىسىلەر دەيدۇ... بىز رۇسلار بىلەن بىللە بولمايمىز... قاراۋۇلنىڭ
ئىچكى تەرىپىگە كېتىمىز، بېشىمىزغا چاچ قويىمىز... چىن قەل-
بىمىزدىن ئۇلۇغ خاقان تەرەپتە تۇرىمىز»① دېدى. 1863 - يىلى،
ساۋلۇق باشقا قازاق ۋە قىرغىز ئاقساقاللىرى بولۇپ، 12 ئادەم
بىلەن بىرلىكتە يەنە تىلخەت يېزىپ، ئۆزلىرىنىڭ ۋەتەنگە سادىق-
لىقىنى، چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن ئاخىرىغىچە قەتئىي كۈرەش
قىلىدىغانلىقىنى ھەمدە قوي، ئات تەقدىم قىلىپ، ئەسكەر ۋە
ئەمەلدارلارغا ماسلىشىپ دۈشمەننى تۇتىدىغانلىقىنى بىلدۈردى②.
ئۆزلىرىنىڭ زامان - زامانلاردىن ياشاپ كېلىۋاتقان يەرلىرىنى
چارروسىيىنىڭ قورال كۈچى بىلەن يۇتۇۋالماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى
بىلگەن ئۇلاستايغا قاراشلىق تاڭنو - ئورانقاي، قوبدۇغا قا-
راشلىق ئالتاننۇر - ئورانقاي خوشۇنلىرى، تارباغاتايغا قاراشلىق
جۇرتانقان، ھاجى گۇڭ، دىلنەزەر تەيجىي قاتارلىقلار چىڭ
سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىغا ئۆزلىرىنىڭ روسىيىگە ئەگەشمەيدىغان-
لىقىنى، ئۆلۈپ كەتسىمۇ ۋەتەندە قالىدىغان ئىرادىسىنى قايتا -
قايتا بىلدۈردى③. تاڭنو - ئورانقايىنىڭ مۇئاۋىن دۇتۇڭى
رامازاپ، ئالتاننۇر - ئورانقاي ئىككى خوشۇننىڭ ئوكورتېيى
چى چاقان، ماڭ دەيلەر: بىز «ھەرگىز باشقىلارغا بېقىنىشنى
خالىمايمىز، رۇس ئەمەلدارلىرى بۇ يەرلەرنى ئېلىۋالسا، بىزنىڭ
مال باقىدىغان يەرلىرىمىز چوڭ زىيانغا ئۇچرايدۇ، ئەگەر ئۇلار
زورلۇق بىلەن ئىگىلەيدىغان بولسا، ئۆلسەكمۇ بويسۇنمايمىز»④

---

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇڭجى خان
دەۋرانى، 8 - جىلد، 63 - بەت.
② يۇقىرىقى كىتاب، 19 - جىلد، 26 - 30 - بەتلەر.
③ «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇڭجى خان
دەۋرانى، 8 - جىلد، 55 - 57 - بەتلەر.
④ يۇقىرىقى كىتاب، 14 - جىلد، 35 - 36 - بەتلەر.

دېدى. 1864 - يىل 9 - ئايدا، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچى سولداتلىرى ئالتانتور - ئورانقاي ئىككى خوشۇندىن 380 دىن ئوشۇق چارۋىچىنى زورلۇق بىلەن قول قويدۇرۇپ ئېلىپ كەتتى ھەمدە ئۇلار بويسۇنمىساڭلار، «مالىمىزنىڭلارنى، بارلىق بايلىقلىرىڭلارنى پۈتۈنلەي ئېلىۋېلىپ، ئۆزۈڭلارنى قۇرۇق ھەيدىۋېتىمىز» دەپ تەھدىت سالدى، ئۇلار دۇشمەننىڭ تەھدىتىگە پىسەنت قىلماستىن، سوغۇق قاراۋۇل بېكىتتى تەرەپكە كۆچۈپ كېلىشنى قەتئىي تەلەپ قىلىپ، ئۇلاسمۇ بېقىنمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى①. «غەربىي شىمالىي چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامە خاتىرىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، ئۇلار چېك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئۆزلىرىنىڭ «پۈتۈنلەي قاراۋۇل بېكىتتى ئىچى تەرەپكە كۆچۈپ كېلىپ چارۋىچىلىق قىلىش» توغرىسىدىكى تەلىپىنى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ئوتتۇرىغا قويدى. لېكىن چېك سۇلالىسى مەنچېك ھۆكۈمىتى چارروسىيىنى خاپا قىلىپ قويۇشتىن قورقۇپ، ئورۇنلاشتۇرۇش تەس دېگەن باھانە بىلەن ئىككى خوشۇن ئاھالىسىنىڭ باشقا دۆلەتتە سەرسان بولۇپ كېتىشىگە سەۋەب بولدى.

زامان - زامانلاردىن بۇيان زايسان كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي ياھىلىدە چارۋىچىلىق قىلىپ كەلگەن قازاقلاردىن چوتان قەبىلىسى 1863 - يىلى دەل چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ خورىكى تازا ئۆسۈپ كەتكەن پەيتتە، دۇشمەننىڭ ھەيۋىسىدىن قورقماي، چېك سۇلالىسىدىن ئۆزىنىڭ تاغىسى ئالتۇن سارانىڭ خانلىق ئونۇڭانغا ۋارىسلىق قىلىشنى ئىلتىماس قىلىپ، ۋەتەنگە سادىقلىقىنى بىلدۈردى②. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، ئۇ ياراملىق

① يۇقىرىقى كىتاب، 28 - جىلد، 49 - 52 - بەتلەر.

② «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجى خان دەۋرانى، 19 - جىلد، 44 - 49 - بەتلەر.

چاروچىلاردىن بىرنەچچە 100 كىشىنى تەشكىللەپ، ھۆكۈمەت قوشۇن لىرىنىڭ رۇسىيىگە قارشى كۈرىشىگە ياردەم بېرىشكە ھەر قاچان تەييار تۇردى. چۆچەككە قاراشلىق گۇك ئاجى 12 ئېتوك ۋە تەيجى دىلنازارنىڭ قول ئاستىدىكى ئاھاللەردىنمۇ بىرنەچچە 1000 كىشى چۆچەك قاراۋۇل بېكتىنىڭ غەربىي شىمالى ۋە غەربىي جەنۇبى ئەتراپلىرىدىن كۆزى قىيمىغان ھالدا ئايرىلىپ ئېرتىش، ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىخۇ دائىرىسىگە كۆچۈپ كېلىپ چارۇچىلىق قىلدى①.

1868 - يىل 6 - ئايدا، چارروسىيە مەملىكىتىمىزنىڭ بۇختىرما دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى پۈتۈنلەي بېسۋالغان چاغدا، ئەسلىدە بۇ يەردە چارۇچىلىق قىلىدىغان مەملىكىتىمىزگە قاراشلىق قازاقلارنىڭ ئاقساقىلى ماقال چەكىن ئۆز قارمىقىدىكى 220 نەچچە ئۆيلۈك كىشىنى باشلاپ ئۇكوك قاراۋۇل بېكتى دائىرىسىگە كۆچۈپ كەلدى②. 1868 - يىلى كۆزدە، چارروسىيە «غەربىي شىمالىي چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامە خاتىرىسى» نىڭ 4 - ماددىسىغا خىلاپلىق قىلىپ، ئىككى دۆلەت تەخى چېگرا بەلگىسى ئورناتمىغان ئۇكوك قاراۋۇلى قاتارلىق سەككىز قاراۋۇل بېكتىنى تامامەن ئىشغال قىلىۋالغاندا، ماقال چەكىن يەنە قەيسەرلىك بىلەن ئۆزىگە قاراشلىق 500 ئۆيلۈكتىن ئۇشۇق كىشىنى باشلاپ قوتانخۇرغۇن، قوبدو، بوربولغاسۇ قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كېلىپ چارۇچىلىق قىلدى③.

1864 - يىلدىن باشلاپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى كۈرىشى شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىگە كەڭ تارقالدى، دەل شۇ چاغدا، سولان، شىبە قوشۇنىنىڭ

① يۇقىرىقى كىتاب، 26 - جىلد، 14 - 16 - بەتلەر.
② يۇقىرىقى كىتاب، 44 - جىلد، 14 - 16 - بەتلەر.
③ يۇقىرىقى كىتاب، 62 - جىلد، 19 - بەت.

بىر قىسىم ئەسكەر ۋە ئەمەلدارلىرى روسىيىگە پىتىراپ كەتتى، چارروسىيە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ «مۇساپىر»لارنى قوبۇل قىلىش نامى ئاستىدا، قۇرۇق نامغا ئىگە ئاتالمىش «ئاپەتكە ئۇچرىغانلارغا نەپەقە بېرىش ئىدارىسى» تەسىس قىلىپ، نۇرغۇن كۆمۈش پۇل قاقتى ـ سوقتى قىلدى. بىزنىڭ كىشىلىرىمىز روسىيىدە خىلمۇ خىل قىينىچىلىقلارغا ئۇچرىدى، «ئۆكۈرلەردە ياتتى، چاچلىرى چۈۋۈق، يۈز ـ كۆزى مەينەت، كىيىملىرى جۇل ـ جۇل هالدا ياشىدى»، قىلچە ئىنسانىي ئەركىنلىكى بولمىدى، چارروسىيە هامان ئۇلارنى ئۆزلىرىگە ئەل بولۇشقا مەجبۇرلىدى. سولاندىكى ئوفىتسېر، ئەسكەرلەر كېچە ـ كۈندۈز ئۆز ۋەتىنىنى سېغىنىپ، چارروسىيىدىن خەت ـ خەۋەر ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار «خەت ـ خەۋەر ئېلىپ بېرىمىدى، يول خېتى بېرىشكە ئۇنىمىدى» هەمدە ئۇلارنى هەدەپ قەرزنى تۆلەشكە قىستىدى. سولان ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەر: «سىلەرگە مىڭ سەر كۈمۈشكە قەرز بولۇپ قالغانلىقىمىز ئۈچۈن هەرگىز سىلەرگە بېقىندى بولمايمىز» دەپ جاۋاب قايتۇرۇپ، تاجاۋۇزچىلارنىڭ تازا دەككىسىنى بېرىپ، ئۆز ۋەتىنىگە قايتىش كۈرىشىنى پائال ۋە ئىزچىل داۋاملاشتۇردى*.

مۇشۇ مەزگىلدە، هەرمىللەت خەلقى ۋە ئەسكەرلەر ئىنتايىن جاپالىق تۇرمۇش شارائىتىدا، قالاق قوراللار ئارقىلىق چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تىز پۈكمەي كۈرەش قىلدى. چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى چەت ئەللەرگە هەمىشە كۆپ مىقداردا ئۇرۇش چىقىمى تۆلەپ تۇرغانلىقى ۋە هەر يىلى خەلقنى باستۇرىدىغان ئىچكى

* يۇقىرىقى كىتاب، 69 ـ جىلد، 33 ـ 37 ـ بەتلەر.

ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغانلىقى تۈپەيلىدىن مالىيەسى قۇرۇقدىلىپ، ھەربىي تەمىنات جەھەتتىن قىسىلىپ قالغانىدى. شىنجاڭدىكى شەھەرلەرنىڭ خراجىتى ۋە ھەربىي تەمىنات جەھەتتە گەنسۇنىڭ ياردىمىگە تايىنىدىغان بولۇپ قالدى. بۇ «ياردەم تەمىنات» دېيىلەتتى، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئۆزىمۇ، باشقا ئۆلكىلەرنىڭ ياردىمىگە موھتاج ئىدى. ئىلگىرى شەنشى، گەنسۇ باش ۋالىيسى شىنجاڭدىكى شەھەر ئامبالىرى مەلۇم قىلغان خراجەت بويىچە، ئىككى يىللىق خراجەتنى ئالدىنئالا بېرىپ تۇردى. ئەپسۇس ئۇرۇشىدىن كېيىن، تەمىنات مەنبەسى كۆندىن كۈنگە ئازىيىپ كەتكەنلىكتىن دەسلەپ ئۇنىڭ يېرىمىنى ئازايتىپ بەردى، كېيىن ئاران ئۈچتىن بىرىنى بەردى، شۇنداق قىلىپ گەنۇدىن شىنجاڭغا بېرىلىدىغان ياردەم تەمىنات يىلدىن يىلغا ئارقىغا سۈرۈلۈپ كەتتى. 1850 - يىلى، گەنسۇ ئىلغا بېرىدىغان تەمىناتنىڭ ئۈچتىن بىرى ئۈچۈن بىر مىليون سەردىن ئارتۇق تەڭگىگە قەرز بولۇپ قالدى، ھالبۇكى، ھەرقايسى ئۆلكىلەرمۇ گەنسۇغا بېرىدىغان ئون نەچچە مىليون سەر تەڭگە «ياردەم تەمىنات» نى بېرەلمىگەنلىكتىن، گەنسۇنىڭمۇ سۇپىرىسى قۇرۇپ قالغانىدى. 1857 - يىلدىن 1864 - يىلغىچە گەنسۇ ئىلغا بېرىدىغان ھەربىي تەمىنات — 2 مىليون. 292 مىڭ سەردىن ئارتۇق تەڭگىنى بېرەلمىدى. يەنى كېمەيتىلگەندىن كېيىنكى ئۆلچەم بويىچە بەرگەن تەقدىردىمۇ تەخمىنەن ھەر بىر ئەسكەرگە تەمىنات ئۈچۈن بېرىلىدىغان 200 نەچچە سەر تەڭگە نىسى قالدى. بۇ سان ھەربىر ئاتلىق ئەسكەرگە ئۈچتىن بىر بويىچە بېرىلىدىغان 18 يىللىق تەمىناتقا ياكى ھەربىر پىيادە ئەسكەرگە ئۈچتىن بىر بويىچە بېرىلە-

دىغان تەخمىنەن 24 يىللىق تەسىناتقا باراۋەر كېلەتتى①. 1863 - يىلدىن 1864 - يىلغىچە بولغان بىر يىل ئىچىدە، ئىلدا ھەر بىر ئەسكەرگە ئەمەلىي تارقىتىلغان پۇل 400 تىيىنلا بولۇپ، مال باھاسى يۇقىرى بولۇۋاتقان شۇ يىللاردا قۇرساق قىمۇ يەتمەيتتى. ئەھۋال يالغۇز ئىلىدىلا شۇنداق بولۇپ قالماستىن، ئۇچتۇرپاندىمۇ 1862 - يىلىغا قەدەر ئۇدا تۆت يىللىق ھەربىي تەمىنات تارقىتىلماي قالدى. چۆچەك 1860 - يىلىدىن باشلاپ، ئۇدا بەش يىل ھەربىي تەمىناتسىز قالدى. قوشۇننىڭ تەمىناتى يېتىشمىگەنلىكتىن، ئىلدا «يانداش ئامبال سومۇن زەكىگى قاتارلىق ئەمەلدارلار كىيىم - كېچەكسىز قالدى، تەكدىن تولىسى ئاغرىپ قالدى، ئاچلىق، سەۋەبىدىن تالا - تۈزگە چىقالمايدىغان ئەسكەرلەر ناھايىتى كۆپىيىپ كەتتى②، كىيگىلى كىيىمى يوق، ئاچلىقتىن مېڭىشقا ھالى قالمىغان شارائىتتىمۇ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرى ۋەتەننىڭ مۇقەددەس زېمىنىنى قوغداش ئۈچۈن چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى جاپالىق ۋە قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلدى. 1863 - يىلى، چارروسىيە زايسان كۆلى ۋە قۇرچىن دەريالىرى ئەتراپىدا قانۇنسىز ھالدا توپوگرافىيىلىك ئۆلچەش ئىشلىپ بېرىپ، ئۆز-

---

①«خانلىق تەرىپىدىن توزۇلگەن ئاھالە نىزامى»، 82 - جىلىدقا ئاساسەن. «ھەربىي تەمىنات شىنجاڭنىڭ تەمىنات ئىشلىرى». ئىلى شەھىرىدىكى ھەربىر قوشۇنىدىكى ئەسكەرلەرگە يىلىغا سەككىز ئايلىق مائاش بېرىلىدۇ (ئاتلىق ئەسكەرلەرگە ھەر ئېيىغا ئىككى سەر كۈمۈش. پىيادە ئەسكەرلەرگە ئېيىغا بىر سەر بەش يارماق مائاش بېرىلىدۇ.) تۆت ئايلىق مائاش ئاشلىقتا سۇندۇرۇلىدۇ. (ئاتلىق ئەسكەرلەرگە ئېيىغا ئىككى دەن ئاشلىق، پىيادە ئەسكەرلەرگە ئېيىغا بىر دەن بەش كۈرە ئاشلىق بېرىلىدۇ؛ ھەر بىر دەن كۈمۈشكە سۇندۇرۇلۇپ، ئىككى سەر ئىككى مىسقال بويىچە بولىدۇ).

② «تۈڭگەنىڭ 3 - يىلى 10 - ئاينىڭ 11 - كۈنى، 11 - ئاينىڭ 16 - كۈنى چاڭ چىن، مىڭ شويلەرنىڭ يۇقىرىغا يوللىغان مەكتۇبى.

مەيلىچە ئوبا ياسىغاندا خونسەيلاخۇ قاراۋۇل بېكەتىدە تۇرۇشلۇق جەڭچى ـ ئوفىتسېرلىرىمىز ئۇلارنى چېگرىدىن قوغلاپ چىقاردى①. تاجاۋۇزچىلارغا قارشى كۈرەشنىڭ بىرىنچى سېپىدە تۇرغان سولان، شىبە، ئۇيغۇر، چاخار قوشۇنىدىكى جەڭچى ـ ئوفىتسېرلەر، مانجۇ، ئۇيغۇر ئەسكەرلەر ۋە ئامما چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا بىردەك غەزەپ، نەپرەت ياغدۇردى. ھەر بىر كىشىنىڭ «غەزىپى قاينىاپ تېشىپ، جاسارىتى ھەسسىلەپ ئاشتى»، «چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ، بۇنداق دەرد ـ ئەلەملىك كۈنلەرنى يوقىتىش نىسبىتىگە كەلمىگەنىدى».② 1863 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ 13 ـ كۈنلىرى، روسىيە قوشۇنىدىن بىر روتا پىيادە سولدات، بىر ئىزۇۋوت كازاك ئاتلىق توپچى قوشۇن ۋە كازاكلاردىن 25 كىشى بۇرغۇجىر قاراۋۇلىمىز تەۋەسىگە قانۇنسىز بېسىپ كىرىپ، توپ ـ زەمبىرەك ئاتتى. قاراۋۇل بېكىتمىزنى ساقلاۋاتقان جەڭچى ـ ئوفىتسېرلىرىمىز دۇشمەن كۈچلۈك، بىز ئاجىز بولغان شارائىتتا، دۇشمەنگە قارشى ئاۋۋال قوندۇرۇلۇق ئوقيا ئاتتى، كېيىن زەمبىرەك ئېتىپ، دۇشمەننىڭ لېيتىنانتى ئانتونوۋنى ئېتىپ ئۆلتۈردى ۋە يەتتە ئادىمىنى يارىدار قىلدى، دۇشمەن ئاخىر كوسمولانغا قەدەر چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. 6 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى، سولاندىكى جەڭچى ـ ئوفىتسېرلىرىمىز قاراۋۇل بېكىتى ئەتراپىنى چارلاۋاتقاندا، روس سولداتلىرى يەنە توپ ئەترەتكە بۆلۈنۈپ بىز تەرەپكە قارىتا توپ ـ زەمبىرەك ئاتتى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۇلارغا باتۇرلارچە زەربە بېرىپ، 1000غا يېقىن دۇشمەن ئەسكىرىنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۇردى. 7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، بىز تەرەپتىن بىر نەچچە قېتىم يېڭىلگەن دۇشمەن سولداتلىرى تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ،

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۆۋەنجى خان دەۋرانى، 20 ـ جىلد، 11 ـ 12 ـ بەتلەر.

② يۇقىرىقى كىتاب، 15 ـ جىلد، 7 ـ 10 ـ بەتلەر.

قاراقلارنى توپلاپ بىزنىڭ قوشۇنلىرىمىزغا تېخىمۇ غالجىرلىق بىلەن ھۇجۇم قىلدى، قوشۇنلىرىمىز تۆت سائەت جىددىي جەڭ قىلىپ، دۈشمەننىڭ 100 نادىمىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنى ئاخىر چېكىندۈردى. 7 - ئاينىڭ 24 - كۈنى، قاراۋۇل بېكىتى دائىرە سىدە تۇرۇۋاتقان ئەسكەر ۋە خەلقلەر يەنە بىر قېتىم ئاتلىق، پىيادە ئەسكەرلەرنى ۋە توپ - زەمبىرەك، ئوۋ مىلتىقلىرىنى ئىشقا سېلىپ، باستۇرۇپ كەلگەن دۈشمەننى تاغ جىلغىسىغا كىرگۈزۈپ، تۆت سائەتتىن ئوشۇق جىددىي جەڭ قىلىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ 40 — 50 نادىمىنى ئۆلتۈرۈپ، يەنە بىر قېتىم يوغانتاش تاغ ئېغىزىغا قەدەر قوغلىۋەتتى①.

تۆمۈرتونۇرنىڭ شەرقىدىكى ئۆرغوجۇل قاراۋۇل بېكىتىمىزدىكى ئۇيرات، شىبە قوشۇنىدىكى جەڭچى - ئوفىتسېرلىرىمىزمۇ 1863 - يىلى 7 - ئايىنىڭ 9 - 10 - 30 - كۈنلىرى، 8 - ئاينىڭ 3 - 5 - كۈنلىرى دۈشمەنىنىڭ بىر قانچە قېتىملىق ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈپ، جەمئىي 60 — 70 نادىمىنى ئۆلتۈردى②.

1863 - يىلى يازدا، قىرغىز خەلقلىرىمىز ئوسمان، شاڭگېن ئاقساقاللارنىڭ باشچىلىقىدا، 1.2 مىڭ ئەزىمەتنى توپلاپ، تۆمۈرتونۇرنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى چوڭقۇر دېگەن يەردە دۈشمەن سولداتلىرىنى ئۇچ كېچە - كۈندۈز مۇھاسىرىگە ئېلىپ، دۈشمەن نادىمىدىن 57 نى ئۆلتۈردى ۋە سان - ساناقسىز دۈشمەننى ياردار قىلدى، قالغان دۈشمەن سولداتلىرى چاباغا يولى بىلەن شەرمەندىلەرچە قېچىشقا مەجبۇر بولدى③.

---

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇڭجى خان دەۋرانى، 19 - جىلد، 26 - 30 - بەتلەر.

②يۇقىرىقى كىتاب.

③ يۇقىرىقى كىتاب، 19 - جىلد، 42 - 44 - بەتلەر.

1863 - يىلى ھەربىي ۋە خەلقلىرىمىزنىڭ زېمىنىمىزنى قوغداش يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ غەلىبىسى ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چارروسىيىگە قارشى كۈرەش قىلىشىغىمۇ ئىلھام بەردى. ئۇلار كونسۇلخانىنىڭ زوراۋان، يولسىز خادىملىرىدىن ئاللىقاچان بىزار بولغانىدى. مانا ئەمدى ئۇلارنى يېمەك - ئىچمەك ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەشنى ۋەت قىلدى. بازارغا يېمەكلىكلەرنى سېتىۋېلىشقا چىققان كازاكلارغا «تاش ئاتتى، ئوقيا ئاتماقچى بولۇپ تەھدىت سالدى»① ھەمدە كونسۇلخانىنى نىشانلاپ لەخمە قازىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. چارروسىيە كونسۇلخانىسىنىڭ مىلادىي لېنىتانتى كىروتوپ كىمن چۆچەكتىكى سودا چەمبىرىكى كۆيدۈرۈپ تاشلانغانغا ئوخشاش ئاقمۇەتكە قېلىشتىن قورقۇپ، 7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى كېچىدە «تامغا، تەڭگە مۇھىم ھۆججەت - ماتېرىياللىرىنلا ئېلىپ مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن بىللە ئاتلىق قېچىپ كەتتى»②. ھەربىي ۋە خەلقلىرىمىز كەينىدىن دەمبەدەم قوغلاپ چىقتى. شۇ كېچىسى قاتتىق بوران چىقىپ، يەر جاھان قاراڭغۇلىشىپ كەتكەنىدى. بۇ بىر توپ لالما مىتلار ئالدىراپ - تېنەپ ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، ئېلىپ ماڭغان نەرسە - كېرەكلىرى پۈتۈنلەي دەريا غا چۈشۈپ كېتىپ، يولبويى ئاچ قېلىپ، توڭلاپ دۈگدىيىپ، بەش كۈن پالاقلاپ مېڭىپ جېنىنى ئاران قۇتقۇزۇۋالىدى③.

---

①بابىكوۋ: يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن كىتاب، 282 - بەت.

②«چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇڭجى خان دەۋرانى، 20 - جىلد، 31 - بەت.

③«چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇڭجى خان دەۋرانى، 20 - جىلد، 248 - 281 - بەتلەر.

چىك سۇلالىسىگە قارشى كۆرەش دولقۇنى داۋامىدا، ئىلى خەلقى يەنە چارروسىيىنىڭ كونسۇلخانىسىنى، سودا قورغىنىنى كۆيدۈرۈپ تاشلىدى①. خەلقنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرىشى چارروسىيىنىڭ شىنجاڭغا يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تاجاۋۇز قىلىش سۇيىقەستىگە يەنە بىر قېتىم زەربە بەردى.

قوبدۇ رايونىدا، 1869 - يىلى 6- ئاينىڭ 11 - كۈنى، بۇرۇلتوقاي خەلقىدىن 500 دىن ئارتۇق كىشى چارروسىيىنىڭ قانۇنسىز قۇرۇۋالغان زايسان قاراۋۇلخانىسىغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. نەمە قىلىشنى بىلمەي قالغان دۈشمەننىڭ «مىلىتسىلىرى پىستان چېقىپ قالدى»، «ئاتلىرى ئۈيوردا ئوتلاۋاتاتتى». بىر مەھەل دەلمۇدەل گىرەلىشىپ جىددىي جەڭ قىلىش ئارقىلىق دۈشمەن ئادىمىدىن تۆتنى ئۆلتۈرۈپ، 11 نى يارىدار قىلىپ، چارروسىيە تاجاۋۇزچى سولداتلىرىنىڭ نوخۇلىسىنى ئالدى②.

شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ھەربىي ۋە خەلقلىرىنىڭ بۇ مەزگىلدە تاجاۋۇزچىلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى، جۈڭگو خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشىنىڭ بىر قىسمى ئىدى. چارروسىيە شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىدىغانلا بولسا، بو كۈرەش ھەرگىزمۇ توختىمايتتى. 1871- يىل چارروسىيە ئەسكەر چېقىرىپ ئىلىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرىشى تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىپ، تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە قانات يايدى.

① يۇقىرىقى كىتاب، 49 - جىلد، 28 - بەت.

② «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۆڭجى خان دەۋرى، 66 - جىلد، 43 - بەت؛ «چىك خاندانلىقى مۇزۇن خان ئوردا خاتىرىلىرى» 26 - جىلد، 2 - ، 3 - بەتلەر؛ بايىقوۋ: يۇقىرىقى كىتاب، 428 - 434 - بەتلەر.

تۆتىنچى باب

XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىنجاڭدا يۈز بەرگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشى

1 - بۆلۈم جاھانگىرلار بىلەن فېئودالىزمنىڭ قوش زۇلۇمىغا ئۇچرىغان شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى

يولداش ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «جاڭگىر-لىكنىڭ جۇڭگو فېئودالىزمى بىلەن بىرلىشىۋىلىپ، جۇڭگونى يېرىم مۇستەملىكە ۋە مۇستەملىكىگە ئايلانىدۇرۇش جەريانى جۇڭگو خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە ۋە ئۇنىڭ غالىچىلىرىغا قارشىلىق كۆرەشىنىڭمۇ جەريانى بولدى»*.

جاھانگىر قاراقچىلار قەدەممۇقەدەم تاجاۋۇز قىلغان مەزگىلدە، جۇڭگو خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى كۈرىشى بىر يەردە بېسىلسا، يەنە بىر يەردە كۆتۈرۈلۈپ،

* («جۇڭگو ئىنقىلابى ۋە جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى» ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى، 1968 - يىل نەشرى، ئۇيغۇرچە 2 - توم، 557 - 558 - بەتلەر).

ئۆزلۈكسىز داۋام قىلدى. 1851 - يىل 1 - ئايدا (چىك سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ خانىنىڭ 30 - يىلى 12 - ئايدا)، خۇڭ شيۇچۈەن گۇاڭشىدا جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنى لەرزىسگە كەلتۈرگەن ئۇلۇغ تەيپىڭ تىيەنگو دېھقانلار ئىنقىلابى ئۇرۇشىغا رەھبەرلىك قىلدى. تەيپىڭتىيەنگو ئىنقىلابى 17 ئۆلكىگە كېڭەيىپ، 14 يىل داۋام قىلىپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئەكسىيەتچى كۈچلىرىگە قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. ئۇنىڭ تەسىرىدە، يەنە جاڭ لېشىڭ رەھبەرلىك قىلغان نيەنجۈن (捻军) ئارمىيىسى قوزغىلىڭى پارتىلىدى. خۇيزۇلار ۋە باشقا قېرىنداش مىللەت خەلقى ئىلگىرى-ئاخىر شەنشى، گەنسۇ، يۈننەن قاتارلىق جايلاردا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى تۇردى. شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ خەلقلىرىمۇ كەڭ كۆلەملىك قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قوزغىلاڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى چېرىك ھۆكۈمرانلىقىغا زەربە بېرىپ، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي تارىخ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ جاھانگىرلىككە ۋە فېئودالىزمغا قارشى كۈرىشى تارىخىدا ئۆچمەس سەھىپە بولۇپ قالدى.

شىنجاڭ رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىنقىلاب بوراننىڭ قوزغىلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەبنى ئەينى ۋاقىتتىكى «دۆلەتنىڭ ئومۇمىي ئىجتىمائىي ئەھۋالى ۋە تۈرمۇش شارائىتلىرىدىن ئىزدەش» كېرەك*. چەت ئەل تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنىڭ زۇلمى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيسى، جۇڭگو خەلقىنىڭ يەلكىسىدىن بېسىپ تۇرغان ئىككى چوڭ تاغ ئىدى. شىنجاڭ قېرىنداش مىللەتلەر تىوپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان چېگرا رايون بولغانلىقتىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەرلىك

---

* «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 501 - بەت).

فېئودال بەگلەر بىلەن ئۆز ئارا تىل ابىرىكتۇرۇپ، ھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدىن شەپقەتسىز ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزەتتى. كاپىتالىزم تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنىڭ پەيدىنپەي چوڭقۇرلاپ كىرىشى بىلەن بىرگە، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدىن يۈرگۈزۈلىدىغان ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇم تېخىمۇ ئېغىرلاشقانىدى.

شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈچىرىغان ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇم، ئاساسەن مۇنداق ئۈچ قىسىمغا ئايرىلاتتى:

1) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى؛ 2) يەرلىك مىللەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى فېئودال ۋاڭ، كۈڭ، بەگلەرنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى؛ 3) دىنىي ئېكسپىلاتاتسىيە. مانا بۇ ئۈچ قات شورىغۇچ ئالۋاستى ئەمگەكچى خەلقنىڭ تېنىگە يېپىشۋېلىپ ئۇلارنىڭ قېنىنى شورايتتى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى يىغىنچاقلىغاندا، ئۇ «غەللە - پاراق» ۋە «ئالۋان - ياساق» تىن ئىبارەت ئىدى.

«غەللە - پاراق» دېگەندە دېھقانلاردىن ئاشلىق ۋە زەخىرە قاتارلىق نەرسىلەر يىغۋېلىناتتى. ئىلىدىكى مۇسۇلمان تېرىقچى (ئادەتتە «تارانچى» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇنىڭ مەنىسى تېرىقچىلىق قىلغۇچى دېگەنلىك بولۇپ، ھۆكۈمەتكە قارام يانچىلار ئىدى) بۇلارنى مىسالغا ئالىدىغان بولساق، ئۇلاردىن «ھەر بىر ئائىلە ھەر يىلى 16 دادەن ئالتە كۈرە ئالتە كاپچى ئالتە ئۇچۇم ئالتە چۆمۈچ ئاشلىق تاپشۇراتتى»، بۇنىڭدىن باشقا، «ھەر بىر دادەنگە يەنە ئۈچ كاپچى ئاشلىق قوشۇپ ئېلىناتتى»، بۇلارنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا جەمئىي 17 دادەن بىر كۈرە يەتتە كاپچى بولاتتى*.

---

* سۇڭ جۇڭ قاتارلىقلار: «غەربىي چېگرىنى باشقۇرۇشقا دائىر ئومۇمىي ئىشلاردىن قىسقىچە خاتىرىلەر» 7 - جىلد.

تۆلەيدىغان ئىجارە ھەققى ئۆلچىمى، نورمال يىللىرى بويىچە ھېسابلىغاندا، ھوسۇل مىقدارىنىڭ 70 پرسەنتىنى① ئىگىلەيتتى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى دېھقانلار ھەر يىلى 66 مىڭ دادەندىن ئوشۇق ئاشلىق، 140 مىڭ توپ ماتا تۆلەيتتى②، بۇنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي ۋاڭ، گۇڭ، بەگ، دىنىي كاتتىباش، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ «يانچىلىرى» دىن باشقا، ئادەتتىكى بېقىندى دېھقان ۋە خۇسۇسىي تېرىقچىلارنىڭ ئۈستىگە يۈكلىنەتتى. بۇلار ئوچۇق ئەنگە ئېلىنغان «كۆپەيتىش ئۇسۇلى» بولۇپ، ئۆز مەيلىچە قوشۇپ ئالىدىغان «چاشقان ھەققى» قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايتتى.

«ئالۋان - ياساق» دېگىنى ئاساسەن ھاشارغا تۇتۇشنى كۆرسىتەتتى، لېكىن بۇ، ئوت - سامان، يېمەكلىك ۋە ئات - ئۇلاغلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. مانا بۇ ئادەتتە ئېيتىلىدىغان «ھاشۇاغا تۇتۇش، ئوت - سامان ئېلىش، ئات - ئۇلاغ ھاشىرى» ئىدى. ھاشارغا تۇتۇلغانلار كۆۋرۈك، يول ياسايتتى، دەريالارنى تىزگىنلەيتتى، سېپىل سوقاتتى، ھەربىي يامۇللارغا، قاراۋۇل

---

① فۇجىڭ قاتارلىقلار: «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەپسىراتى»، 32-جىلد: «مۇسۇلمان تېرىقچىلاردىن ئېلىندىغان باج ئۇلارنىڭ چاچقان ئۇرۇقىغا قاراپ ئەمەس، تېرىغان يەرنىڭ مو بېشىغا قاراپ ئېلىناتتى. ھەر ئائىلە بىر دادەندىن ئارپا، بۇغداي، بەش كۈرە تېرىق تېرىيتى. ئارپا، بۇغداي مەھۇلاتى تەخمىنەن 20 ئۇلۇش بولغاندا، تېرىق 40 ئۇلۇش بولاتتى.» مەھۇلات مىقدارىنى مۇنداق 20 - 40 ئۇلۇش دەپ تەخمىن قىلىش پۈتۈنلەي ئاغزىغا كەلگەننى جۆيلۈش ئىدى. ئالدىنقى كىتابتا ھەر يىللىق مەھۇلات ئەك تۆۋەن بولغاندا 12 ئۇلۇش، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 19 ئۇلۇش، ئادەتتىكى يىللىرى 16 - 17 ئۇلۇش بولىدۇ دەپ قەيت قىلىنغان. 16 ئۆلۈش بويىچە ھېسابلىغاندىمۇ، ھەر بىر ئائىلىنىڭ مەھۇلات مىقدارى 24 دادەن بولۇپ، 17 دادەن بىر كۈرە ئاشلىق تاپشۇرۇشقا توغرا كېلەتتى، بۇ 71 پىرسەنتنى تەشكىل قىلىدۇ.

② خىن نىڭ: «ئۇيغۇرلار يۇرتى توغرىسىدا ئومۇمىي مەلۇمات»، 7-11- جىلد

بېكەتلىرىگە نەرسە - كېرەك توشۇيتتى ۋە باشقا قارا ئىشلارنى قىلاتتى؛ كانلارغا مىس، تۆمۈر، سىلىترا، گۈڭگۇرت، ئالتۇن ۋە قاشتېشى قېزىشقا ئەۋەتىلەتتى. ئوت - ساماي، يېمەكلىك ئېلىش ۋە ئۇلاغ - ئۆلمەك ھاشىرى، ۋاك، گۈك، بەگلەرنىڭ ھەر يىلى پايتەختكە بارىدىغان چاغلىرىدا ۋە ئەسكەر، ئەمەلدارلارنىڭ ئۇياق - بۇياققا ئۆتكەن چاغلىرىدا ئۇلارنىڭ قونالغۇلىرىغا يېمەك - ئىچمەكلىكلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىش، ھەمدە يول ئۈستىدە لازىم بولىدىغان ئوت - ساماي، قوي، ئاشلىق ۋە ھەر خىل ئات ئۇلاغلارنى ھازىرلاپ بېرىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسىنى يول بويىدىكى خەلقلەرنىڭ ھەقسىز ھازىرلاپ بېرىشى لازىم ئىدى. يەرلىك بەگلەر بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ھەيۋە قىلىپ، قاقتى - سوقتى قىلاتتى. خەلق ئىيتىپ تۈگەتكۈسىز دەرد - ئەلەم تارتاتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، خەلق يەنە خىلمۇ خىل باج - خىراجلارنى تۆلەيتتى؛ جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقى يەنە «بېقىش پۇلى» تاپشۇراتتى، چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى بۇ پۇلنى يىغىۋالغاندىن كېيىن پەسىللەر بويىچە بەگلەرگە تارقىتىپ بېرەتتى.

ۋاك، گۈك، بەگلەر دېھقان ۋە چارۋىچىلارنى ئىنتايىن ۋەھشىي ۋە شەپقەتسىز ھالدا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى ۋە ئېزەتتى. ۋاك، گۈك ۋە بەگلەر ھوقۇقدار يانچى خوجايىنلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا، ئۆزلىرىگە قارشىلىق يانچىلار ۋە بېقىندى دېھقانلارغا قارىتا ھاشار تۈزۈمىنى يۈرگۈزۈپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ باش ئارقاتېرىكى ئىدى. ئۇ ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ جەرىكسى (دەرىجىسى) بويىچە ئېگىلەيدىغان يەرلىرىنى ۋە يانچىلىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى قانۇنىي ۋاستىلەر ئارقىلىق

بەلگىلەيتتى①. چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ۋاق، بەيسى (贝子)، بەيلى، كۆك، تەيجى، ئوكورتاي قاتارلىقلار ئۇنۋانلىق چارۋىدارلار ئىدى. ئۇلار ئادەتتىكى چارۋىچىلىق ئىكسپلاتاتسىيىسىدىن تاشقىرى، يەنە ھەربىلى قول ئاستىدىكى چارۋىچى قۇل (موڭغۇللاردا «ئالىپتۇ»، قازاقلاردا «مالاي») لاردىن نەچچە 100، ھەتتا نەچچە 1000 تۇياق قوي يىغىۋالاتتى؛ قول ئاستىدىكى كىشىلەرنى خالىغانچە ئىشقا سالاتتى. ئۇلۇم - يېتىم، توي - تۆكۈنلەردە، پادىشاھ ھوزۇرىغا بارغاندا ۋە كەلدى - كەتتى ئەمەلدارلارنى كۈتكەندە، يەنە چارۋىچىلارغا خالىغانچە ئادەم، ئات - ئۇلاغ، نەرسە - كېرەك سېلىقى سالاتتى. ئادەتتىكى چاغلاردا ھاكىم بەگلەر «ئاچكۆزلۈك بىلەن خالىغانچە قاقتى - سوقتى قىلىپ، خەلقنى چىدىغۇسىز قىلىۋەتكەنىدى②».

دىنىي ئىكسپلاتاتسىيە ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقىنىڭ بېشىغا چۈشكەن يەنە بىر ئېغىر فېئودالىزىق ئىكسپلاتاتسىيە ئىدى. مەيلى ئىسلام دىنى بولسۇن ياكى لاما دىنى بولسۇن، دىنىي كاتىباشلار «دىنىي نىقابقا ئورىۋالغان يانچى ئىگىلىرى

---

① «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىنىشى تەپسىراتى»، 30 - جىلد: چىيەنلۇڭ خان زامانىدا، ئەڭ يۇقىرى ئۇچ جەركىللىك بەگلەرنىڭ ھەربىرىگە 200 پاتمان يەر، 100 ئۆيلۈك يانچى دېھقان، ئەڭ تۆۋەن يەتتە جەركىللىك بەگلەرگە 30 پاتمان يەر ۋە بەككىز ئۆيلۈك يانچى دېھقان بېرىلگەن. «ئوسۇلمانلار يۇرتى توغرىسىدا ئومۇمىي مەلۇمات»، 7- جىلد: جياچىڭ خان زامانىدا، 3 جەركىللىك بەگلەرگە 18 پاتمان يەر، 80 ئۆيلۈك يانچى دېھقان بېرىلگەن، يەتتە جەركىللىك بەگلەرگە ئون پاتمان يەر، ئىككى ئۆيلۈك يانچى دېھقان بېرىلگەن. بۇ چىڭ خاندانلىق ھۆكۈمىتى بەگلەرگە قارىتا قوللانغان چەكلەش خاراكتېرلىك تەدبىرنىڭ بىر تەرىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

② شياۋشيۇك: «غەربىي يۇرتتا ئاتلىغان - بىلگەنلىرىمدىن قالدۇرغان نەزمىلەر» 2- جىلد.

دۇر»* ئۇلار ئەمگەكچى خەلقىنى روھىي جەھەتتىن قاتمۇ قات ئىسكەنجىگە ئېلىپلا قالماستىن، يەنە ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئېزىشكە بىۋاستە قاتنىشاتتى. ئىسلام دىنىنى ئالساق، ئۇ، دىنىي باج ئورنىدا مۇسۇلمانلاردىن «ئۆشۈر» دەپ دېھقانچىلىق مەھسۇلاتى مىقدارىدىن نىڭ ئوندىن بىرىنى ئى «زاكات» دەپ، مال ۋاراڭ ۋە باشقا كىرىمىنىڭ قىرىقتىن بىرىنى ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى.

ۋاڭ، گۇڭ، بەگ ۋە دىنىي كاتتىباشلار بۇرۇندىن كېلىۋاتقان ئادەت بويىچە ئىلاھىي ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەن يانچى ئىگىلىرى بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ۋە ئېزىدىغان قورالى ئىدى. ئۇلار ئۆزئارا تەل بىرىكتۈرۈپ، بىر - بىرىدىن پايدىلىنىپ، خەلقنى بىرلىكتە ئېزەتتى. ئۇلار شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قاتتىق ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە قالغانلىقىنىڭ تۈپ سەۋەبى ئىدى. جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ يېرىم مۇستەملىكىگە ئايلىنىشىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، جۇڭگو خەلقى فېئودالىزىمغا ئۇچرىغاندىن باشقا، يەنە جاھانگىر مۇستەملىكىچىلەرنىڭمۇ ئېغىر ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلۇمىغا ئۇچرايدىغان بولدى. جاھانگىر مۇستەملىكىچىلەرنىڭ چىرىك چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن تۆلىتۇالىدىغان زور مىقدارىدىكى ئۇرۇش چىقىمى، ئاخىر بېرىپ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۈستىگە چۈشتى. جاھانگىرلار تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلەر ئارقىلىق خىلمۇخىل تاجاۋۇزچىلىق ھوقۇق - مەنپەئەتلەرگە ئىگە بولۇۋېلىپ، جۇڭگو خەلقنى بىۋاستە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ۋە بوزەك ئېتىدىغان بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ قەدەممۇقەدەم چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ،

---

*«ھەرقايسى سىنىپ ۋە ھەرقايسى سىياسىي پارتىيەلەرنىڭ دىنغا تۇتقان پوزىتسىيىسى»، «لېنىن ئەسەرلىرى». خەنزۇچە 15- توم، 391- بەت.

خەلقنىڭ ئۈستىدىكى زۇلۇم - سەتەملەر تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كەتتى، ئىشلەپچىقىرىش ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى، ئىقتىساد زاۋالىققا يۈزلەندى، خەلق ھايات كەچۈرۈشكە ئامالسىز قالدى، مەملىكەت بويىچە ئەھۋال شۇنداق ئىدى، شىنجاڭدىمۇ شۇنداق بولدى.

يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، شىنجاڭ ئىگىلىگىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئېغىر دەرىجىدە توسالغۇ بولدى. شىنجاڭدىكى ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرى ۋە مۇداپىئە قوشۇنلىرىنىڭ ھەر يىللىق خىراجىتى ئۈچۈن كېتىدىغان 2 — 3 مىليون سەر كۈمۈش تەڭگە تامامەن ئىچكى ئۆلكىلەردىن ياردەم قىلىناتتى، بۇ، «ياردەم تەمىنات» دېيىلەتتى. جاھانگىرلارغا تۆلەيدىغان ئۇرۇش چىقىمىنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھەرقايسى ئۆلكىلەرگە چاچاتتى، شۇڭا ھەرقايسى ئۆلكىلەر شىنجاڭغا بېرىدىغان «ياردەم تەمىنات» نى ۋاقتىدا بېرىلمەيدىغان، بەزىدە ئۈزۈلۈپ قالىدىغان بولىدى. جاھانگىرلىككە ۋە فېئودالىزمغا قارشى تەيپىڭ تىيەنگو ئىنقىلابى پارتلاش بىلەن تەڭ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ ئىنقىلابنى باستۇرۇش ئۈچۈن ھەرقايسى ئۆلكىلەردىن ئىئانە توپلاش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. 1854 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى شيەنفېڭ خانىنىڭ 4 - يىلى)، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى گەنسۇ ۋە شىنجاڭغا: «ھازىر ئىچكى ئۆلكىلەردە ھەربىي ۋەزىپە تېخى تاماملانمىدى، خىراجەت يېتىشمەيدۇ. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ خىراجىتى ۋە گەنسۇنىڭ ھەربىي ياردەم تەمىناتىنى بېرىشكە ئامالى بولمىدى، بۇ بىر ئىلاج قىلىپ يۈرۈشتۈرۈلمىسە، ئۇزۇن ۋاقىت ئۈزۈلۈپ قالىدۇ*» دەپ رەسمىي ئۇقتۇرۇش قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ

* «چىڭ سۇلالىسى ۋىنزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى»، 131- جىلد، 24 - 25- بەتلەر.

ھەرقايسى جايلىرىدا تۇرۇشلۇق ئامباللارنىڭ «مائاش كۈتۈپ بىتاقەت بولغان» لىق، «ھەربىي تەمىناتنىڭ تۈگەپ كەتكىنىگە ئۇزاق ۋاقىت بولغان» لىق، ھەتتا ئەسكەرلەرنىڭ «توپلىشىپ مائاش تەلەپ قىلغان» لىق، «تەمىنات تەلەپ قىلىپ ئەمەلدارلارغا تەھدىت سالغان» لىقىغا ئوخشاش خىراجەت سەۋىلەشتۈرۈشىدىكى دوكلاتلىرى يىلمۇ يىل ئۇزۇلمەي يوللىنىپ تۇردى. 1862- يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۈڭجىخانىنىڭ تۇنجى يىلى)، يارىدەم تەمىنات پۈتۈنلەي ئۇزۇلۈپ قالدى.

بارغانسېرى قۇرۇقدىلىپ كېتىۋاتقان تەمىنات مەنبەسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ھۆكۈمران سىنىپلار بارلىق چارىلەر بىلەن خەلقنى شۇلۇۋىلىشنى جىددىيلەشتۈردى.

1) پۇل قويۇش. يارىدەم تەمىنات يېتىشمىگەنلىكتىن، پۇل قويۇشنى جىددىيلەشتۈردى. پۇل قويۇش ئۈچۈن مىس كېتەتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن دېھقانلارنى قاقاس تاغلارغا چىقىپ مىس - قوغۇشۇن كانلىرىنى تېپىشقا ھەيدىدى. ھاشارغا تۇتۇلغان دېھقانلار تاغلارغا بېرىپ رۇدا قېزىپ، مېتال تاۋلىدى، پۇل چىقىرىش مەھكىمىلىرى پۇل قويۇشنى جىددىيلەشتۈردى. بىر داچەنلىك، بىر يارماقلىق پۇللار ئىشلىتىشكە قولايسىز بولغانلىقتىن، بەش داچەنلىكتىن «يۈز داچەنلىك، ئەللىك داچەنلىك، ئون داچەنلىك، بەش داچەنلىك تېمىن پۇللارنى چىقىرىشقا باشلىدى»*. شىنجاڭدا ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئىككى يىل كېيىن، 1855- يىلى (چىڭ سۇلالىسى شىيەنفېڭ خانىنىڭ 5 - يىلى) دىن باشلاپ داچەن پۇل چىقىرىلىشقا باشلىدى. داچەن پۇلنىڭ چىقىرىلىشى بىلەن كۈمۈش تەڭگىنى ئەتىۋارلاپ، داچەن پۇلنى پەس كۆرۈدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقتى، مال باھاسى ئۇچقاندەك ئۆرلەپ،

* «چىڭ سۇلالىسى ۋىنزۇڭ خان ئوودا خاتىرىلىرى»، 113- جىلد، 1- 2- بەتلەر.

خەلقنىڭ تۇرمۇشى تېخىمۇ قىيىنلىشىپ كەتتى.

2) باجنى كۆپەيتىش. ئەسلىدىكى ئاشلىقتىن ئېلىنىدىغان پاراقفا ھەر خىل نامىدىكى «خوراش بېجى» قوشۇلدى، ئەسلىدىكى سودا بېجىغا ھەر خىل قوشۇمچە باجلارنى قوشۇۋالىدىغان بولدى. بۇ خىل ئەھۋال شىنجاڭدىمۇ ئارقا - ئارقىدىن پەيدا بولدى. يېڭىدىن قوشۇلغان باجلارنى ئالىدىغان بولساق، 1852- يىلى (چىڭ سۇلالىسى شىيەنفېڭ خانىنىڭ 2- يىلى) تۇرپاندا پاختا بېجى ئېلىندى. 1856- يىلى (چىڭ سۇلالىسى شىيەنفېڭ خانىنىڭ 6- يىلى) ئۇرۇمچىدە تۇز بېجى، ئىلىدا سودا بېجى ئېلىندى. 1857 - يىلى (شىيەنفېڭ خانىنىڭ 7- يىلى)، ئىلى، تارباغاتاي، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا چاي بېجى ئېلىندى. بۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تارباغاتايدا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىلگەن روسىيە سودا فېرمىسى بەدىلىگە تۆلەم بېرىش ئۈچۈن شىنجاڭ خەلقىدىن يىغىۋېلىنىدىغان مەخسۇس پۇل ئىدى. 1858- يىلى ئاقسۇ ۋە قەشقەرلەردە رەخت بېجى ئېلىشنى يولغا قويغاندىن كېيىن، چاي بېجى، ملىچمال بېجى ئېلىشنىمۇ يولغا قويىدى①. 1860- يىلى (چىڭ سۇلالىسى شىيەنفېڭ 10- يىلى)، ئىلىدا «ئۈسۈم بېجى» ئېلىش يولغا قويۇلدى، ئۇمۇمەن يەرلىكلەر مەزكۇر دۆلەتنىڭ (چارروسىيىنىڭ) مېلىنى ساتسا، پەقەت يەرلىك سودىگەرلەردىنلا تاپاۋەت بېجى ئېلىنىپ، روسىيە سودىگەرلىرىدىن ئېلىنمايتتى»②. دېمەك، ئەجنەبىي سودىگەرلەردىن باج ئېلىنمىدى، جۈملىگو سودىگەرلىرىدىن باج كۆپەيتىپ ئېلىندى. مانا بۇ شىنجاڭدا تاپاۋەت بېجى

① «چىڭ سۇلالىسى ۋېنزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى»، 194- جىلد، 15- بەت؛ 205 - جىلد، 5 - بەت؛ 211- جىلد، 17 - ، 18- بەتلەر؛ 257- جىلد، 3- بەت؛ 271- جىلد، 6- بەت.

② «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانىدىكى شىيەنفېڭ خان دەۋرانى»، 77- جىلد، 17- بەت.

ئېلىش توغرىسىدىكى ئەڭ دەسلەپكى خاتىرە، شۇ يىلى، ئاقسۇ مەسلىھەت ئامبىلى ئۆز ئالدىغا تۇز بېجى ئېلىشنى يولغا قويىدى، 1862 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىنىڭ تۇنجى يىلى) ئۇچتۇرپاندىمۇ تۇز بېجى ئېلىش يولغا قويۇلۇپ، يەرلىك ئاھالە ئىستېمال قىلىدىغان، پىششىقلاپ ئىشلەنمىگەن تۇزدىنمۇ باج ئېلىنىدىغان بولدى. 1863- يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىنىڭ 2 - يىلى)، يەكەن مەسلىھەت ئامبىلى بارچۇقتىكى قاتتاش تۇگۈنمە باجگىر قويۇپ يول بېجى ئالدى، قۇمۇل ئەمەلدارلىرى تېخىمۇ هەددىدىن ئېشىپ ئۆز ئالدىغا باج يېغىپ، ئۆزلىرىنى سەمرىتتى①. بۇنىڭدىن تاشقىرى، يەنە ئۇرۇمچىدە تاماكا تاپاۋىت بېجىمۇ ئېلىنىدىغان بولدى②. هەممىدىن بەتتەر بولغىنى شۇكى، ئىلىنىڭ داشگۇر، ئاتۇنگەي دېگەن يەرلىرىدە بىر خىل دەرەخ بولۇپ، يەرلىك كەمبەغەل خەلق ئۇنىڭ يوپۇرمىقىنى يېغىپ «چاي ئورنىدا ئىچەتتى». بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئىلى جىيانجۈنى بۇنىڭدىنمۇ باج ئالىدىغان بولدى③. بۇ هال ئۇلار يولغا قويغان باغ - ۋارانىدىن باج ئېلىشتىنمۇ ئېشىپ كەتتى. باجنىڭ مۇنداق تەرتىپته يولغا قويۇلۇشى نەتىجىسىدە ئەمەلدارلار مۇكاپاتقا ئېرىشتى. خەلق ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە قالدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان باج تۈرلىرى تارىخىي كىتابلاردا

---

① «چىڭ سۇلالىسى ۋىنزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى»، 242- جىلد، 6- ، 7-بەتلەر؛ «چىڭ خاندانلىقى يۇزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى»، 21- جىلد، 7- ، 8- بەتلەر؛ 58- جىلد، 50- بەت، 58- جىلد، 57- ، 58- بەتلەر؛ 68 - جىلد، 30- بەت.

② «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر»، 70- جىلد، 17- بەت.

③ لىۋ شياڭچېڭنىڭ يۇقىرىغا يوللىغان مەكتۇبى، 10- جىلد، 29- بەت. «چىڭ سۇلالىسى ۋىنزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى» 205- جىلد، 6- بەت.

ئانچه ـ مۇنچه خاتىرىلەپ قويۇلغان تۆرلەردىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئەمەلىيەتتە يالغۇز بۇلا ئەمەس ئىدى! باج نىسبىتى، باج سومىسى توغرىسىدا ئېنىق يازما خاتىرە بولمىسىمۇ، لېكىن باج سومىسى مىقدارىنىڭ كۆپلۈكى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. بۇنى تۆۋەندىكى ئۇچ مىسالدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ: جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇز بېجى ئۇچۇن «ھەر ئايدا ھەر ئادەمدىن ئىككى داچەن باج ئېلىناتتى»① جەنۇبىي شىنجاڭدا داچەن پۇل خەجلىنەتتى، بىر دانە مىس داچەن بەش پۇلغا باراۋەر بولۇپ، ھەر بىر ئادەم بېشىغا ئون پۇلدىن ھېسابلاپ، ھەربىر ئائىلىدىن بىرقانچە ئون پۇل ئالاتتى؛ ھەر ئايدا بىرقانچە ئون پۇلدىن ئالسا بىر يىلدا بىرنەچچە 100 پۇل ئالغان بولاتتى. باج ئېلىشتا زوردلۇق ئىشلىتەتتى. شۇڭا يەرلىك خەلق زارلىنىپ، بۇ خىل باجنى «چوكا باج»② دەپ ئاتىغانىدى. ئۇرۇمچى بۇيۇرغىسى ئۆز قارمىقىدىكى ئۇرۇمچى دوتىيىگە قاراشلىق «ئايماق ۋە ناھىيىلەردىن ئېلىنىدىغان غەللە ـ پاراقنى ئاشۇرۇپ ئېلىش» توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. بۇنىڭدا ئۇرۇمچى ئايمىقى «مو بېشىغا قاراپ غەللە ـ پاراق ئېلىش، تاپشۇرمىغانلارنى قاتتىق جازالاپ سۈرگۈن قىلىش»③ ئۇسۇلىنى قوللانغان. گۇچۇڭ ناھىيىسى ئەسلىدە ھەربىر ھەربىي دېھقان 30 مو يەر تېرىشنى، غەللە ـ پاراق، يارداەم ئاشلىقى، غەمىلەش ئاشلىقىنى ئۇچۇن تۆت دەندىن جەمئىي 12 دەن، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ھۆكۈمەتكە تۆت دەن ئاشلىق سېتىپ بېرىشنى بەلگىلىگەنىدى. 1854- يىلى

① «چىڭ سۇلالىسى ۋىنزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى»، 342- جىلد، 6- بەت.

② مولا موسا سايرامى: «تارىخىي ھەمىدىيە»، ئۇيغۇرچە تارىخ تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى شاپىگرافتا باسقان خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسى، 1- قىسىم، 80- بەت.

③ يالا مىشۇ: «مۇسۇلمان ئوغرىلارنى تەنچىتىش خاتىرىسى» 7- جىلد.

(چىڭ سۇلالىسى شيەنفېڭ خانىنىڭ 4- يىلى) دېھقانلار 12 دەن ئاشلىقنى تولۇق تاپشۇرغاندىن كېيىن، «يەنە غەللە-پاراق» دەپ تۆت دەن ئاشلىق تاپشۇردى. شۇنىڭ بىلەن باج نىسبىتى 33% گە يەتتى.

3) ئىئانە توپلاش. «ئىئانە توپلاش» ئادەتتىكى ئىئانە تاپشۇرۇش، ئىئانە بېرىپ سادىقلىقنى ئىپادىلەش، ئىئانە بېرىپ خىزمەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش دەپ ئۇچ خىلغا ئايرىلاتتى. بۇ، ئەمەلدارلار ۋە ئەمەلدار سودىگەرلەر چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئۆز ئىپادىسىنى بىلدۈرۈشنىڭ بىرخىل شەكلى ئىدى. ئىئانە تاپشۇرغانلارغا تاپشۇرغان ئىئانە سوممىسىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ مەلۇم بىرخىل مەنسەپ بېرىلەتتى. بۇ ئەمەل - مەنسەپنى پۇلغا سېتىۋېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مەلۇم بىر بەگنىڭ غوجدارى رۇستەم12 مىڭ يامبۇ ئىئانە تاپشۇرۇپ يەكەننىڭ ھېكىم بەگنىڭ ئىنىسى ھاكىم بەگلىك مەنسىپىگە ئېرىشتى؛ قەشقەردىكى سىيىت بەگ1500 يامبۇ ئىئانە تاپشۇرۇپ ئاقسۇغا ھاكىم بەگ بولدى* ئۇرۇمچى دوتىيى يىلۇشەن ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى چىڭ ئەن ئوغلىغا ھاكىم نامزاتلىقىنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن 3000 سەر كۈمۈش تاپشۇرغان. ئەينى ۋاقىتتا ئىئانە تاپشۇرۇپ ئەمەلدار بولۇش كەڭ تارقالغان بولۇپ، پۇل بولسلا ئەمەل تۇتقىلى بولاتتى. بۇنىڭدىن بەزى ئەمەلدارلار مۇھەيرانۇ - ھەس بولۇشاتتى. ئىئانە بېرىپ سادىقلىقنى ئىپادىلەش دېگىنى مەنسەپدارلارنىڭ پارىخور-لۇق قىلىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئارقىلىق ئېرىشكەن بايلىق-لىرىنىڭ بىر قىسمىنى ھۆكۈمەتكە ئىئانە قىلىپ، بىرەر قېتىملىق ئېھتىياجغا ئەسقېتىپ، ئۆزىنىڭ جانغا بولغان سادىقلىقىنى ئىپادىلىگەنلىكىنى كۆرسىتەتتى. ئىئانە بېرىپ خىزمەتنى ئەسلىگە كەلتۈ-

① مولا موسا سايرامى: «تارىخي ھەمدىيە» ئۇيغۇرچە، تارىخ تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى شاپىگرافتا باسقان خەنزۇچە نۇسخا، 1- قىسىم، 80- بەت.

روش دېگىنى، ئومۇمەن مەنسىپى ئېلىپ تاشلانغان، دەربجىسى چۈشۈرۈلگەن ياكى باشقا جازاغا ئۇچرىغان ئەمەلدارلارنىڭ مەلۇم مىقداردا پۇل ئىئانە قىلىپ مەنسىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنلىكىنى كۆرسىتەتتى. مەسىلەن: كوچا ۋاڭى ئەمەت يەكەندە ھاكىمبەگ بولۇپ تۇرغاندا، چەت ئەللىكلەر بىلەن ئۆز ئالدىغا بېرىش - كېلىش قىلغانلىقتىن جازاغا تارتىلغانىدى، كېيىن ھەربىي تەمىنات ئۈچۈن ئىئانە تاپشۇرۇپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن جىنايىتى كەچۈرۈم قىلىنىدى. تۇرپان ۋاڭى ئاقلايتۇ جىنايەت ئۆتكۈزگەندىن كېيىن مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلانغانىدى؛ ھەربىي تەمىنات ئىئانە قىلىپ 2- يىلى ئۇنىڭ مەنسىپى قايتا بېرىلدى①. ئېچكىرىدىن شىنجاڭغا سۈرگۈن قىلىنغان بەزى ئەمەلدارلار ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن «شىنجاڭدا گۇناھىنى يۇيۇش نىزامى» بويىچە «پۇل ئىئانە قىلىپ جىنايىتىنى يۇسا بولاتتى»②. ھەر خىل كىشىلەرنىڭ ئىئانە تاپشۇرۇش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن مەقسىتى ئوخشاش بولۇپ، ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئېزىش ئىمتىيازىغا ئېرىشىشنى، بۇنداق ئىمتىيازغا قايتىدىن ئىگە بولۇشنى ياكى ئۇنى ساقلاپ قېلىشنى مەقسەت قىلاتتى. ئەمەلنى پۇلغا سېتىۋالغاندىن كېيىن، ئەمەل ئارقىلىق ئۇ پۇلنى يەنە قايتىدىن تېپىۋالاتتى③، تاپقانىدىمۇ ھەسسىلەپ تېپىۋالاتتى. شۇنىڭ بىلەن نامىدا ئەمەلدارلار خىزمەت كۆرسەتكەن بولاتتىيۇ، ئەمەلىيەتتە پۇقرالار دەردىنى ئەلەم چېكەتتى.

4) ئالۋان - سېلىق چېچىش. بۇ خەلقنىڭ يۈكىنى ياۋۇزلارچە، قىپىيالىڭاچ ھالدا ئاشۇرۇۋېتىدىغان ۋاستە ئىدى. مەيلى

① «چىڭ سۇلالىسى مۇزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى» 68- جىلد، 82- بەت.
② يۇقىرىقى كىتاب، 153- جىلد، 17- بەت.
③ «تارىخىي ھەمدىيە» 1- قىسىم، 81- بەت.

هۆكۈمەت مەھكىمىلىرىمۇ، ئەمەلدارلارمۇ، بەگ ـ غوجامىلارمۇ ئۆزلىرىگە ئېھتىياجلىق ماددىي نەرسە، پۇل ياكى ئادەم كۈچى جەھەتتىكى سېلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئۈستىگە چاپچاتتى. ئىلى جىيانجۇنى چاڭ چىڭ مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن پۇل تېپىشقا بەك ئۇستا ئىدى. كىشىلەر ئۇنى «چاڭ چىڭ پۇل مەستانىسى»، «چاڭ چىڭ پۇل خالتىسى» دەپ ئاتىشاتتى①. بىرىنچى دەرىجىلىك تەيجى، ئىلى ھاكىمبېگى خانىزات «دائىم ئۆز تەۋەسىدە ھۆكۈمەت يېرىنى تېرىۋاتقان دېھقانلارغا زور لۇق ئېشىلىتىپ ئۆزى ئۈچۈن يەر تېرىتۇالاتتى، قول ئاستىدىكىلەرگە ئېشىلىق ئالۋان سالاتتى». ئۇنىڭ ئوغلى مەزمەزات ھاكىمبەگلىككە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ئاتىسىدىن ئۆگىنىۋالغان ئۇسۇلنى قوللىنىپ، ئۆزى خىيانەت قىلغان 6 مىڭ پاتمان ئاشلىقنى «بوز يەر ئاچقۇچى» ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا چاچقانلىقتىن، خەلقنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ② ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى بەگلەر بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ھاكىمبەگ «دېھقانلارغا پول سېلىق سالدى، يەر تېرىتقۇزدى» دەپ، ئىلى جىيانجۇنىگە «بىرلىشىپ ئىمزا قويۇپ شىكايەت قىلدى» ③. چاڭ چىڭ ئىلىدىكى بوز يەر ئاچقۇچى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ كۆندىن ـ كۈنگە ئەۋج ئېلىۋاتقان قارشىلىق كەيپىياتىنى ۋە تۆۋەن دەرىجىلىك بەگ لەرنىڭ نارازىلىقىنى بېسىش ئۈچۈن مەزەم زاتنى خىزمەتتىن ئېلىپ تاشلاپ تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا قالدۇردى.

---

① «چىڭ سۇلالىسى مۇزۇك خان ئوردا خاتىرىلىرى» 117 - جىلد، 14 - بەت.

② 1961 - يىلقى ئىلىنى تەكشۈرۈش

③ «چىڭ سۇلالىسى مۇزۇك خان ئوردا خاتىرىلىرى»، 127 - جىلد، 29 - بەت.

جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدا، ئالۋان - ياساق تېخىمۇ ئېغىر ئىدى. پۇل قۇيۇش ئۈچۈن دېھقانلارغا مىس سېلىق سېلىنغانىدى. مىسنىڭ باھاسى قانچىلىك يۇقىرى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، «تەمىنات جەڭچىلىرى ئارانلا 40 نەچچە پۇل بېرەتتى، قالغان قىسمى تامامەن ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ئۈستىگە چۈشەتتى»①. جايلاردىكى ئامبال ۋە ئەمەلدارلار، بەگلەرنىڭ خەلقتىن خالىغانچە «نۇرغۇن پۇل - مال يىغىۋالىدىغان» ۋە خەلقنى «كۆمۈش تەڭگە سېلىق سالىدىغان» قىلمىشلىرى كۈندىن كۈنگە كۈچەيمەكتە ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇرمۇشلۇق بەزى ئامبالار «ھازىر ھەر قايسى شەھەرلەردىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرى رەسمىي باج - خىراجلارنى تاپشۇرغاندىن باشقا، ھاكىمبەگلەر ھەر يىلى يەنە ئۇيغۇر دېھقانلىرىدىن ئارتۇق يىغىۋالىدىغان پۇل ھەر بىر ئائىلىگە 2 - 3 تىزىقتىن توغرا كېلىۋاتىدۇ»②. دەپ ئىقرار قىلىشتى. ناۋادا، ئەمەلدارلار قايسىبىر بەككە قاراشلىق يەردىن ئۆتمىدىغان بولسا، يەرلىك بەگلەرگە قوي - قوزا، ئاق ئاشلىق ۋە ئوتۇن سامان تەييارلاش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش قىلىناتتى. بۇ نەرسىلەرمۇ پۇتۇنلەي دېھقانلارنىڭ ئۈستىگە چۈشەتتى. بۇنداق چاغلاردا «بەگلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قاقتى - سوقتى قىلىپ ھەسسىلەپ ئاشۇرۇپ يىغىۋالاتتى③». ئىشلارنى تەكشۈرۈپ بېرىشەرەپ قىلىشقا چىقىش ئەمەلدارلار ئۈچۈن ھەيۋە قىلىپ، قاقتى - سوقتى قىلىشنىڭ

① «چىڭ سۇلالىسى ئۇنزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى» 308 - جىلد، 19 - بەت «چىڭ سۇلالىسى مۇزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى» 2 - جىلد، 8 - بەت.

② «چىڭ سۇلالىسى مۇزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى»، 337 - جىلد، 18 - ، 19 - بەتلەر.

① «چىڭ سۇلالىسى مۇزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى». 324 - جىلد، 35 - ، 36 - بەتلەر.

هۆكۈمەت مەھكىمىلىرىمۇ، ئەمەلدارلارمۇ، بەگ - غوجاملارمۇ ئۆزلىرىگە ئېھتىياجلىق ماددىي نەرسە، پۇل ياكى ئادەم كۈچى جەھەتتىكى سېلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۈستىگە چاچاتتى. ئىلى جياڭجۈنى چاڭ چىڭ مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن پۇل تېپىشقا بەك ئۇستا ئىدى. كىشىلەر ئۇنى «چاڭ چىڭ پۇل مەستانىسى»، «چاڭ چىڭ پۇل خالتىسى» دەپ ئاتىشاتتى①. بىرىنچى دەرىجىلىك تەيجى، ئىلى ھاكىمبېگى خانىزات «دائىم ئۆز تەۋەسىدە ھۆكۈمەت يېرىنى تېرىۋاتقان دېھقانلارغا زورلۇق ئىشلىتىپ ئۆزى ئۈچۈن يەر تېرىتىۋالاتتى، قول ئاستىدىكىلەرگە ئاشلىق ئالۋان سالاتتى». ئۇنىڭ ئوغلى مەزەمزات ھاكىمبەگلىككە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ئاتىسىدىن ئۆگىنىۋالغان ئۇسۇلنى قوللىنىپ، ئۆزى خىيانەت قىلغان 6 مىڭ پاتمان ئاشلىقنى «بوز يەر ئاچقۇچى» ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا چاچقانلىقتىن، خەلقنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ② ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى بەگلەر بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ھاكىمبەگ «دېھقانلارغا پول سېلىق سالدى، يەر تېرىتقۇزدى» دەپ، ئىلى جياڭجۈنىگە «بىرلىشىپ ئىمزا قويۇپ شىكايەت قىلدى» ③. چاڭ چىڭ ئىلىدىكى بوز يەر ئاچقۇچى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئەۋج ئېلىۋاتقان قارشىلىق كەيپىياتىنى ۋە تۆۋەن دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ نارازىلىقىنى بېسىش ئۈچۈن مەزەم زاتنى خىزمەتتىن ئېلىپ تاشلاپ تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا قالدۇردى.

---

① «چىڭ سۇلالىسى مۇزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى» 117 - جىلد، 16 - بەت.

② 1961 - يىلقى ئىلىنى تەكشۈرۈش

③ «چىڭ سۇلالىسى موزۇڭخان ئوردا خاتىرىلىرى»، 127 - جىلد، 29 - بەت.

جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدا، ئالىۋان - ياساق تېخنىمۇ ئېغىر ئىدى. پۇل قۇيۇش ئۇچۇن دېھقانلارغا مىس سېلىق سېلىنغانىدى. مىسنىڭ باھاسى قانچىلىك يۇقىرى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، «تەمىنات جەزجۇقى ئارانلا 40 نەچچە پۇل بېرەتتى، قالغان قىسمى تامامەن ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ئۇستىگە چۈشەتتى»①. جايلاردىكى ئامبال ۋە ئەمەلدارلار، بەگلەرنىڭ خەلقتىن خالىغانچە «نۇرغۇن پۇل - مال يىغىۋالىدىغان» ۋە خەلقنە «كۆڭۈش تەڭگە سېلىق سالىدىغان» قىلمىشلىرى كۈنسىدىن كۈنگە كۆپىيىپ كەتكەنىدى. جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق بەزى ئامبالار «ھازىر ھەر قايسى شەھەرلەردىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرى رەسمىي باج - خىراجلارنى تاپشۇرغانىدىن باشقا، ھاكىمبەگلەر ھەر يىلى يەنە ئۇيغۇر دېھقانلىرىدىن ئارتۇق يىغىۋالىدىغان پۇل ھەر بىر ئائىلىگە 2 - 3 تىزىقتىن توغرا كېلىۋاتىدۇ»②. دەپ ئېقرار قىلىشتى. ناۋادا، ئەمەلدارلار قايسىبىر بەگكە قاراشلىق يەردىن ئۆتىدىغان بولسا، يەرلىك بەگلەرگە قوي - قوزا، ئاق ئاشلىق ۋە ئوتۇن سامان تەييارلاش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش قىلىناتتى. بۇ نەرسىلەرمۇ پۇتۇنلەي دېھقانلارنىڭ ئۇستىگە چۈشەتتى. بۇنداق چاغلاردا «بەگلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قاقتى - سوقتى قىلىپ ھەسسىلەپ ئاشۇرۇپ يىغىۋالاتتى③». ئىشلارنى تەكشۈرۈپ بېرىدىغان قىلىشقا چىقىش ئەمەلدارلار ئۇچۇن ھەيۋە قىلىپ، قاقتى - سوقتى قىلىشنىڭ

① «چىڭ سۇلالىسى ۋەزىرلىك خان ئوردا خاتىرىلىرى» 308 - جىلد، 19 - بەت «چىڭ سۇلالىسى مۇزۇلىك خان ئوردا خاتىرىلىرى» 2 - جىلد، 8 - بەت.

② «چىڭ سۇلالىسى مۇزۇلىك خان ئوردا خاتىرىلىرى»، 337 - جىلد، 18 - ، 19 - بەتلەر.

① «چىڭ سۇلالىسى مۇزۇلىك خان ئوردا خاتىرىلىرى». 324 - جىلد، 35 - ، 36 - بەتلەر.

ئوبدان پۇرسىتى ھېسابلىناتتى. كۇچا ۋالىي ئەمەت بۇيرۇقتا بىنائەن يەكەنگە مەلۇم بىر ئىشنى تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىشقا بارغاندا، 70 تەك ئادەمنى بىللە ئېلىپ ماڭغان بولۇپ، يولبويى پاراكەندىچىلىك سېلىپ ماڭغان، ئۇنىڭ «كەنتىكە يېتىپ كېلىپ دىغانلىقىنى ئاڭلىغان كىشىلەر دەرھال تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ ئۆزىنى دالدىغا ئالغان»②.

5) بوز يەر ئېچىش. چېگرادا ھەربىيلەر بوز يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلىش ئارقىلىق ھەربىي تەمىنات قىسمىنچىلىقىنى ھەل قىلىش يامان چارە ئەمەس ئىدى. بۇنى 1854 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى شىيەنفىڭ خان 4 - يىلى) شەنشى، گەنسۇ باش ۋالىيسى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىلى جياڭجۇنى يى شەن قاتارلىق لارنىڭ كېڭىشىپ بېقىشىغا تاپشۇرغانىدى. ئەپيۇن ئۇرۇشىدىكى تەسلىمچىلەر گۇرۇھىنىڭ كاتتىبىشى يى شەن ئاغزىغا كەلگەننى بىلجىرلاپ: «ئىلىنىڭ يېرى ئۇنۇمسىز، بوز يەر ئېچىش قىيىن» دېدى. قارادۇۋان بىلەن تۇتۇن - سېلىق پىرقىسى بۇنىڭغا رەددىيە بېرىپ، ئىلى قاتارلىق جايلاردىكى ھەربىيلەر بوز يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈپ «مۇشۇنداق قىلىش زۆرۈر»② دېدى. ئەينى ۋاقىتتا ھەرقايسى جايلاردىكى ئامبارلاردا زاپاس ئاشلىق خېلى كۆپ بولغانلىقى، بوز يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلىشقا خىراجەت يېتىشمىگەنلىكى، شۇڭا بۇنىڭدىن مەنپەئەتكە ئېرىشكىلى بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن ھەربىيلەرنىڭ تېرىقچىلىق ئىشلىرى بىلەن ھېچكىمنىڭ كارى بولمىدى. 1863 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى نىڭ 2 - يىلى)، ئۇرۇمچى دوتۇڭى پىڭ رۇي تەكلىپنامىسى

① «چىڭ سۇلالىسى ۋېنزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى» 321 - جىلد، 35 - 36 - بەتلەر.

② يۇقىرىقى كىتاب، 339 - جىلد، 27 - 28 - بەتلەر.

سۈنۈپ: «يەر ئېچىش تەمىناتنى تولۇقلاش ئۈچۈن پايدىلىق دەپ، ھۆكۈمەت ئىگىدارچىلىقىدىكى يايلاقلاردىن ئادەم ئېلىپ كېلىپ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشنى، شىنجاڭدا بۇرۇن قوللىنىلغان ئالتە يىل بوز يەر ئېچىش، باجىنى ئۆرلىتىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، «باجىنى شۇ يىلى ئۆرلىتىش»، ۋە غەللە - پاراق ئېلىشنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى①. ئەمەلىيەتتە، جايلاردا ھامان غەللە - پاراق تاپشۇرۇشقا قۇدرەتى يەتمەيدىغان نامرات دېھقانلار بوز يەر ئېچىشقا مەجبۇر قىلىندى، ئۇلار ئۇزۇق - تۈلۈك، قورال - سايمانلىرىنى ئۆزلىرى ئېلىپ چىقاتتى②. بوز يەر ئېچىپ، يەر تېرىش ئەسلىدە ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرىدىغان تەدبىر بولسىمۇ، ئەكسىچە ئۇ، كەمبەغەل دېھقانلارنىڭ ئۈستىگە چۈشكەن ئېغىر ئالۋان - ياساققا ئايلىنىپ قالدى.

شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت دېھقانلىرى بىرىنچىدىن، ۋاقىت، كۈچ، بەگلەرنى ۋە ھەر دەرىجىلىك يامۇللارنى مەڭگۈ تۈگىمەس ھەقسىز ئەمگەك بىلەن تەمىنلەيتتى؛ ئىككىنچىدىن، ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرىگە، ۋاقىت، كۈچ، بەگلەرگە ۋە دىنىي كاتتىباشلارغا ئاشلىق، قوي، ئوتۇن - سامان تاپشۇراتتى. ئۈچىنچىدىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ھەر خىل ئالۋان - ياساق ۋە باجىلارنى تاپشۇراتتى. بۇ بېيۇروكراتلار، ۋاقىت، كۈچ، بەگلەر ۋە دىنىي كاتتىباشلارنىڭ كەينىدە، پۈتكۈل دۆلەت ماشىنىسىنى ئىگىلەپ

---

① «چىڭ سۇلالىسى مۇزۇك خان ئوردا خاتىرىلىرى»، 63 - جىلد، 4 - 6، - بەتلەر. ئەسكەرتىش: «چىڭ سۇلالىسى شۆھنزۇك خان ئوردا خاتىرىلىرى»، 433 - جىلد، 3 - 4، - بەتلەرگە قارىغاندا «باجىنى ئۆستۇرۇش يىل چېكى شىنجاڭدا ئالتە يىل قىلىپ بېكىتىلگەن» كېيىن كېمەيتىلىپ ئوچ يىلدا ئۆستۈرۈلىدىغان بولغانكەن.

② 1961 - يىلى ئىلىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان؛ 1975 - يىلى كۇچادا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان.

تۇرغان فېئودال پومېشچىكلار سىنىپى ۋە جاھانگىر تاجاۋۇزچى كۈچلەر بار ئىدى. ئۇلار شىنجاڭدا قەبىھ، قالاق يانچىلىق تۈزۈمىنى ساقلاپ كەلمەكتە ئىدى. كەڭ دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئىنسانىي ئەركىنلىكى يوق ئىدى. ئۇلارنىڭ بارلىقى، جۇملىدىن ئۆزى ۋە خوتۇن - بالا - چاقىلىرى ۋاڭ، گۇڭ، بەگلەردىن ئىبارەت يانچى ئىگىلىرى سىنىپىغا قاراشلىق ئىدى. شۇنداق بولغانلىقتىن ھۆكۈمرانلار ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى ھاشارغا تۇتۇش، ئۇلاردىن ئالۋان - ياساق ئېلىش ۋە قاقتى - سوقتى قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغانىدى.

جاھانگىرلىك ۋە فېئودالىزمنىڭ ئېغىر زۇلمى ۋە يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى خاراپلىشىپ ماليىسى ۋەيران بولۇپ كەتتى. بارغانسېرى كۆپلىگەن دېھقانلار ۋەيرانچىلىققا ئۇچراپ، شەھەر-لەرگە كىرىۋالدى. شەھەردىمۇ ئەمگەك قىلىپ جان باقىۇدەك يەر تېپىلماي، كوچىلاردا تەمتىرەپ سەرسان بولۇپ «كەمبەغەل-لەر»، «ئاچ - يالىڭاچلار» ۋە «ئىشسىزلار» غا ئايلىنىپ، تىلەم-چىلىك قىلىپ ئىنتايىن ئېچىنىشلىق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. بەزىلىرى جان بېقىش ئۈچۈن بۇلاڭچىلىق قىلىپ «ئاچ قالغان قاراقچىلار»نى شەكىللەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە شەھەر-لەردىكى قول سانائىتى ئىقتىسادى ۋە سودا ئىشلىرىمۇ كۈندىن كۈنگە زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. 1857 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى شىيەنفېڭ خان 7 - يىلى)، ئىلى جىياڭجۈنى: «قوۋۇق سىرتى (شىنجاڭنى دېمەكچى) دىكى سودا ئىشلىرىدا تۇرغۇنلۇق شەكىل-لەندى» دەپ ھەسرەتلەندى. مانا بۇ شەھەر - يېزا ئىگىلىكى-نىڭ كۈندىن - كۈنگە خاراب بولۇۋاتقانلىقىنىڭ ھەقىقىي تەسۋىرى ئىدى.

ياشاش ئۈچۈن، ھايات كەچۈرۈش ئۈچۈن، جايلاردا ھەر

خىل شەكىل ۋە ھەر خىل مىقياستىكى فېئودالىلىقىقا قارشى كۈرەشلەر ئارقا - ئارقىدىن پارتلىدى.

2 - بۆلۈم 1857 - يىلدىكى كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭى

1857 - يىلدىكى كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭى، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا پارتلىغان كۆلىمى خېلى چوڭ بولغان بىر قېتىملىق قوراللىق قوزغىلاڭ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ پارتلىشى تامامەن فېئودال يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ دەھشەتلىك زۇلمىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. خۇددى ماۋ زېدۇڭ ئېيتقاندەك: «پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دېھقانلار ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن دەھشەتلىك ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە سىياسىي زۇلمى دېھقانلارنى پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى نۇرغۇن قېتىملاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە مەجبۇر قىلدى*.

شىنجاڭ دېھقانلىرىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى قوراللىق كۈرىشى، 1845 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭ خان 25 - يىلى) قەشقەردە بىر قېتىم پارتلىغانىدى. 50 - يىللارغا كەلگەندە بۇ خىل قوزغىلاڭلار بارا - بارا دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. 1854 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى شيەنفېڭ خان 4 - يىلى)، قەشقەرنىڭ خانئېرىق يېزىسىدىكى دېھقان شا ھۆمىن بىر قېتىملىق قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلىپ، شۇ ئەتراپتىكى ھەربىي ئىستىھكامدا تۇرۇش

---

* «جۇڭگو ئىنقىلابى ۋە جۇڭگو گۇڭچەندا ئى»، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1968 - يىلى، 2 - توم، 546 - بەت)

لۇق ئەسكەرلەرنى ئۆلتۈردى①. شۇ يىلى، چىتەي (گۇچۇڭ) ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى يەرلىك مۇسۇلمان ۋە خەنزۇ دېھقانلاردىن تۆت كۈرە غەللە - پاراقنى ئوشۇق يىغقانلىقى ئۈچۈن «خەلق قوزغىلاڭ كۆتۈردى».② 1857 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى شىيەنفىڭ 7 - يىلى) بىرىنچى بولۇپ كۇچادا دېھقانلار قوزغىلاڭ كۆتۈردى، ئارقىدىنلا خوتەنىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى ۋە پوسكام، گۇما قاتارلىق جايلاردىكى ھەربىي ئىستېكاملارغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىندى.③ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، قەشقەر خەلقى «مىس كان بېجى ئېغىر بولغانلىقتىن خەلق توپلىشىپ، ئالۋان-ياساققا قارشى تۇردى» ۋە «ئالۋان - ياساقنى ئېلىپ تاشلاشنى تەلەپ قىلدى».④ يۇقىرىدا ئېيتىلغان قوراللىق قارشىلىق كۆرسەتمىش كۈرەشلىرى ئىچىدە، كۇچا قوزغىلىڭىنىڭ كۆلىمى ئەڭ چوڭ، يانچىلىق تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇش خاراكتېرى ئەڭ روشەن بولدى ھەمدە ئۇلار قەشقەر رايونىدا توپلىشىپ ئالۋان-ياساققا قارشى تۇرۇۋاتقان كانچىلار بىلەن ئالاقە باغلاپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىغا قاخشاتقۇچ زەربە بەردى.

كۇچا تېيانشانىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى شەرقىي تۆت شەھەرنىڭ بىرى ئىدى؛ ئۇنىڭ دائىرىسى ئاساسەن ھازىرقى كۇچا، توقسۇ ۋە شايارىدىن ئىبارەت ئۇچ ناھىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ

---

① «چىڭ سۇلالىسى ۋىنزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى» 143 - جىلد، 38 - بەت.

② «ئۇرۇمچى سەپەرلىرى» 33 - بەت.

③ «چىڭ سۇلالىسى ۋىنزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى»، 265 - جىلد، 3 - 4 بەت.

④ «چىڭ سۇلالىسى ۋىنزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى»، 265 - جىلد، 3 - 4 بەت؛ «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ مەقتىدە ئومومى تەدبىر» 10 - جىلد، 17 - بەت.

يەردىن تارىم، ئۆگەن ۋە كۇچا دەريالىرى ئېقىپ ئۆتەتتى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەر ئىچىدە، كۇچا بوستانلىقى ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى. سەۋەب سۇغىرىش سىستېمىسى جەھەتتە ئاساسەن ئۆگەن دەرياسىنىڭ سۈيىگىدلا تايىناتتى، ئۆگەن دەرياسى مۇزات دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى بولۇپ، سۇ مىقدارى كۆپ ئەمەس ئىدى. شىنجاڭدا سۇ بولسىلا يەر كۆكىرىدىغان بولغاچقا، كۇچا يېزىلىرىدا تېرىلغۇ يەر مەسلىسى بىر قەدەر گەۋدىلىك بولۇپ، تېرىلغۇ يەرلەرنى بەگ ـ بايلارنىڭ ئىگىلىۋېلىش ئەھۋالى باشقا جايلارغا قارىغاندا تېخىمۇ ئېغىر ئىدى. 1846 ـ يىلى (چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭ خان 26 ـ يىلى)، ھاكىمبەگ پىروزى يالغۇز ئۆزىلا خېنىي يەر ۋە خەلقنىڭ يېرى بولۇپ جەمئىي 1600 پاتمانىدىن كۆپرەك تېرىلغۇ يەرنى ئىگىلىۋالغان بولۇپ، بۇ قانۇندا كۆرسىتىلگەن 150 پاتماندىن ئون ھەسسە كۆپ ئىدى. ئۇ يەنە ئۆز ئالدىغا 198 ئۆيلۈك «يانچى» غا ئىگە بولۇۋالغان بولۇپ، بۇ، قانۇندا بەلگىلەنگەن 80 ئۆيلۈك يانچىدىن بىر يېرىم ھەسسە كۆپ ئىدى. شۇنداق بولغانلىقتىن ئۇ، شۇ يەردىكى چوڭ زومىگەر يانچى ئىگىسىگە ئايلىنىپ قالغانىدى. ھاكىمبەگلەر شۇنداق قىلغاچقا تۆۋەندىكى ھەر دەرىجىلىك بەگلەر ۋە تۆكچى (تىلماچ) لارمۇ شۇنداق قىلاتتى. مەسىلەن: پەيلۇر دېگەن يەر (ھازىر پەيلو دەپ ئاتىلىدۇ) دىكى ھۆكۈمەتكە قاراشلىق بېدىلىكنىمۇ بەگ ۋە تۆكچىلار ئىگىلىۋېلىپ، شۇ يەردىكى دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشىغا بىۋاستە تەسىر يەتكۈزگەنىدى.

بەگلەر خېنىي يەرلەرنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، قول ئاستىدىكى يانچىلارنى ۋە بېقىندى دېھقانلارنى ئىش سايمانلارنى ئۆزى ھازىرلاپ بەگلەر ئۈچۈن ھەقسىز تېرىقچىلىق قىلىپ بېرىش كەمجۇر قىلاتتى. ھالبۇكى، چىققان ھوسۇلنىڭ ھەممىسىنى

بەگلەر ئۆزى ئالاتتى. خېنىي يەردىن ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇلىدىغان غەللە - پاراق يەرلىك دېھقانلارنىڭ ئۈستىگە يۈكلىنەتتى. 1851 - يىلدىن 1854 - يىلغىچە (شيەنفېڭ خان 1 - يىلدىن 4 - يىلغىچە)، كۇچا، شاياردىكى بەگلەر مازار گۈمبەز، كۆۋرۈك، ھەربىي ئىستىھكام، قاراۋۇل بېكىتى، تۈگمەن، ئېرىق - ئۆستەڭ، قاش - توغانلارنى رېمونت قىلىش ۋە قاچاقلار تاپشۇرمىغان ئاشلىقنى تولۇقلاپ ئېلىش، ئالۋان - يىغىش دېگەن باھانە - سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ شۇ يەردىكى ۋەن شۇنلېي قاتارلىق يەتتە جازانىخوردىن بەش پۇلدىن ئۆسۈم قوشۇپ بېرىش ھېسابىدا جەمئىي 2811 تىزىق 865 پۇل داچەن قەرز ئالدى. بۇ پۇلنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى بەگلەر يانچۇقىغا سالدى. ھاكىمبەگ مەمەت سىدىق ۋە يېزىلاردىكى چوڭ - كىچىك بەگ، ئاخۇنلار ئۇيغۇرلارغا ئائىت ئىشلارنى باشقۇرىدىغان زەڭگى بەي شىڭگې، ئورچىڭئانىڭ جەمەتلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، كۇچا ئىش باشقۇرۇش ئامبىلى ئورچىڭئادىن بۇ قەرز پۇللارنىڭ ھەممىسىنى كۇچا، شايار يېزىلىرىدىكى ئۇيغۇرلارغا چېچىش ئارقىلىق تۆلەشنى ئىلتىماس قىلدى. مانا مۇشۇنداق كۈندىن كۈنگە ئېغىرلىشىپ بېرىۋاتقان ئېكسپىلاتاتسىيەدەستىدىن سەۋر قاچىسى تولۇپ تاشقان كۇچا دېھقانلىرى قوزغىلىپ كۈرەش قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار دەسلەپتە قانۇنلۇق كۈرەش ۋاسىتىلىرىنى قوللاندى. 1855 - يىلى (شيەنفېڭ 5 - يىلى) مەھەممەت ئېلى ۋە نىياز ئىسىملىك ئىككى كىشى باشقىلارغا تۇيدۇرماستىن ئىلىغا بېرىپ، شىنجاڭنىڭ ئالىي ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارى ئىلى جياڭجۈنىگە ئەرز قىلدى. ئېلى جياڭجۈنى زالا فېڭتەي ئۇلارنىڭ ئەرزىنى يەكەن مەسلىھەت ئامبىلى چاڭ چىڭغا يوللاپ يەردى. چاڭ چىڭ كۇچا بەگلىرىنىڭ خەلىققە زۇلۇم سېلىشتا سېسىق نامى پۇر كەتكەنلىكتىن، ئورچىڭئاغا ئالاقە

ئەۋەتىپ، بەگلەرگە «ئەمدى سېلىق سېلىنمىسۇن» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. مەھەممەت ئىلى قاتارلىقلار كۆچاغا قايتقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىناۋىتى ئۆسۈپ كەتتى. ئۇلار يەنە دىنىي ۋاستىلەر ئارقىلىق ئامما ئىچىدە يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تەشۋىق ئېلىپ باردى. مەھەممەت ئىلى ئۆزىنى خەلىپە دەپ ئاتاپ، ئىبراھىم شاھنى رەھبەر قىلىپ سايلىدى. ئۇلار ئەگەر كىشىلەربۇنىڭدىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ رەھبەرلىكىگە بويسۇنمىغان بولسا، ئالۋان - ياساق تۆلەشتىن قۇتۇلۇپ، ياخشىلىققا ئېرىشىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ خۇددى ئېنگېلس كۆرسەتكەندەك: «پۈتۈنلەي دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئاممىنىڭ ھېسسىياتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، قاتتىق بوران چىقىرىش ئۈچۈن ئاممىنىڭ جانىجان مەنپەئىتىنى دىنىي نىقابقا ئوراپ ئوتتۇرىغا چىققانلىق» ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار ئاممىنى ئىچىدە ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتىپ، مەلۇم كۈچ توپلىۋالدى.

لېكىن، ھۆكۈمرانلار خەلقنى بىخۇدلاشتۇرۇش ۋە ئالداش ئۈچۈن ۋەدىلەرنى بېرىپ قويۇپ، ھەر خىل ئالۋان - ياساق، باج - سېلىقلارنى ئارقا - ئارقىدىن ئۆزۈلدۈرمەي چىقىرىپ تۇردى. 1857 - يىلىنىڭ بېشىدا (شىيەنفېڭ خانىنىڭ 6 - يىلى قىشتا)، ھاكىمبەگ ئەمەت، دىۋان بېگى ئەلى قاتارلىقلارنى قوناس يېزىسىغا ئىجارە ھەققى ئاشلىقىنى سۈيلەشكە ئەۋەتكەن ئىدى. ئۇلارنى ئىبراھىم شاھ ۋە مەھەممەت ئېلىلار باغلاپ ئۇرۇپ، سازايى قىلىدۇرۇپ، ئاندىن ھەيدەۋەتتى. ھاكىمبەگ ئەمەت مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، ئالدىراپ - تېنەپ ئورچىنىڭ بىلەن مەخپىي كېڭىشىپ، يۈز بېشى ھېيت تۇردى قاتارلىقلارغا ئورچىنىڭنىڭ ئۇقتۇرۇشىنى يەتكۈزۈش نامى بىلەن بېرىپ، ئىبراھىم شاھ بىلەن مەھەممەت ئېلىنى يامۇلغا ھەيدەپ كېلىپ

سوزاق قىلماقچى بولغانىدى. ئىبراھىم شاھ بىلەن مەھمەمەت ئىلى ئۇلارنىڭ ھىيلە - نەيرەڭىنى سېزىۋېلىپ، ئۇقتۇرۇشنى كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا يېرتىپ تاشلاپ، ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلاردىن ئالاقىنى ئۈزگەنلىكىنى بىلدۈردى. ئورچىكىنا ئىسكەندەر ھاكىمبەگكە ئۆزلىرىڭ بېرىپ تۇتۇپ كەل، دەپ يارلىق چۈشۈرىدى. لېكىن ئۇلارمۇ، دېھقانلارنىڭ «توپلىشىپ قارشىلىق كۆرسەتمىشى» ئارقىسىدا تاياق يەپ شەرمەندە بولۇپ قېچىپ كەتتى. ئورچىكىنا يەنە دىنىي كۆچىلەردىن پايدىلىنىپ خەلقنى ئۆز ئەسىر قىلىشقا چۈشۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ، ئاخۇنلارنىڭ «ۋەز - نەسىھەت» قىلىشقا ئەۋەتكەنىدى، ئىبراھىم شاھ ھەققانىي سۆزلەرنى قىلىپ، بىزنىڭ بۇ ھەرىكىتىمىزنى ئالۋان - ياساقنىڭ چېكىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان، تۆرىلەر بۇنىڭدىن كېيىن قوشۇمچە ئالۋان - ياساق ئېلىنمايدۇ، دېگەن تۇرۇقلۇق، يەنە نېمە ئۈچۈن خەلقنىڭ يىلىكىدىن سۇ ئىچىدۇ؟ تۆرىلەردىن بىزنىڭ تەلىپىمىزگە قوشۇلۇپ، «پەقەت بەش خىلا ئالۋان - ياساق ئېلىش» توغرىسىدا ئېلان چىقىرىشنى تەلەپ قىلىمىز، ئۇنىڭدىن باشقىنى تۆلىمەيمىز دەپ چىڭ تۇردى. ئورچىكىنا ئىش يوغىناپ كەتسە يىغىشتۇرۇۋېلىش تەس بولۇشتىن قورقۇپ، «تۆت پارچە ئېلان يېزىپ، ئەتراپتىكى يېزىلارغا ۋە شەھەرنىڭ ئىچى - سىرتىغا چاپلاپ، ئۇيغۇرلار تۆلەشكە تېگىشلىك بولغان ھۆكۈمەت ئالۋانلىرىغا قارشىلىق قىلماسلىقى كېرەك؛ ئەگەر تېگىشلىك بولمىغان ئالۋان - ياساقلار كۆرۈلسە، كىمدە - كىم بولمىسۇن بەلگىلىنىڭ سىرتىدا پۇل يىغسا، ئۇنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ ئەرز قىلىشقا رۇخسەت قىلدى». شۇنداق قىلىپ كۆرەش دەسلەپكى قەدەمدە غەلىبىگە ئېرىشتى.

ئورچىكىنا گەرچە ۋاقىتلىق يول قويغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئىبراھىم شاھ بىلەن مەھمەمەت ئىلى قاتارلىقلارنى دەھشەتتە

لىك بالايىئاپەت دەپ قاراپ، كېيىن چىقىدىغان خەۋپنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇلارنى تېزرەك يوقىتىش كويىغا چۈشتى. ئۇ 1857 - يىلى 2 - ئايدا (شيەنفېڭ خاننىڭ 7 -يىلى 1 - ئايدا)، كۇچا، شايارنىڭ ھاكىمبەگلىرىنى چاقىرىپ كېلىپ ئىبراھىم شاھ بىلەن مەھەممەت ئېلىنى قولغا ئېلىش توغرىسىدا مەخپىي مەسلىھەتلەشتى. دېھقانلار كۈرىشى خەلقنىڭ چوڭقۇر ھېسىداشلىقى ۋە قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكتىن، بۇ خەۋەر تېزلا دېھقانلارنىڭ قۇلىقىغا يەتتى. شۇنىڭ بىلەن دېھقانلار دەرھال نۇرغۇن ئادەم توپلاپ، ھاكىمبەگ يامۇلىغا بېسىپ كىرىپ، ھاكىمبەگ بىلەن ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرىنى كونىشەھەرگە ھەيدەپ كەلدى ھەمدە يەتتە جەركىلىك ئەمەلدار قادىر بەگنى تۇتۇۋېلىپ تۇرغاققا (گۆرەگە) ئالدى. ئورچىڭئا ئۆز پىلانى ئەمەلگە ئېشىش ئۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى ئۆز ئەمەلدارىنىڭ قولدىن كېتىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ ھاكىمبەگ قاتارلىقلارنىڭ ئوتىغاتىنى (مەنسىپىنى)ئېلىپ تاشلىدى ۋە شەھەر گارنىزون باشلىقى خې چاۋگۇينى ئەۋەتىپ، ئىبراھىم شاھ قاتارلىقلارغا تەھدىت سېلىپ ۋە ئۇلارنى ئالداپ قوزغىلاڭچى قوشۇننى تارقىتىۋېتىشكە ئۇرۇندى. مەھەممەت ئېلى قاتارلىقلار قىلچە قورقماستىن، «قوللىرىغا قىلىچ - نەيزە ئېلىپ، ئاتلىنىپ سەپ تۈزۈپ» قاتىللىق قىلغان چوڭ - كىچىك بەگلەرنىڭ قاتتىق جازاسىنى بېرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. خې چاۋگۇي «يۇقىرىغا مەلۇم قىلىپ ئاندىن بىرلىكتە بىر تەرەپ قىلايلى» دەپ جاۋاب بېرىشكە مەجبۇر بولدى. شۇ يىلى 3 - ئايدا مەھەممەت ئېلى، ئىبراھىم شاھ قاتارلىقلار يەنە بەگلەر تەرىپىدىن مەجبۇرىي ھالدا ئۆستەڭ چېپىشقا ھاشارغا تۇتۇلغان دېھقانلارنى قۇتقۇزۇۋېلىپ، خەلقنى يەنە بىر قېتىملىق جاپا - مۇشەققەتتىن قۇتقۇزدى.

دېھقانلارنىڭ قەھرىمانانە كۈرىشى ئورچىڭئانى ئىنتايىن

ئالاقزادە قىلىۋەتتى. ئۇ «ئەسكەر چىقىرىپ ئۇلارنى يوقىتىش»-نى نىيەت قىلىغان بولسىمۇ، لېكىن «كۇچادا ھەربىي كۈچ ئاجىز» بولغانلىقتىن «كۆپچىلىككە تەڭ كېلەلمەي، كۈتۈلمىگەن ۋەقە يۈز بېرىپ قېلىش» ئېھتىماللىقىنى نەزەرگە ئېلىپ «ۋاقتىنچە ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، بىر ئامال، قىلىپ پەسكويغا چۈشۈرۈپ، ئاندىن يوقىتىش» قارارىغا كەلدى. دېمەك، ھۆكۈمران سىنىپلار خەلقنىڭ قارشىلىقىغا قارىتا كۈچى يەتسە دەرھال يوقىتىۋېتىش، ۋاقتىنچە كۈچى يەتمىسە، كۈچ توپلاپ پۇرسەت كۈتۈپ ئاندىن يوقىتىش سىياسىتىنى قوللىنىدۇ.

ئورچىڭئانىڭ ھېيلىسىنى مەھەممەت ئېلى، ئىبراھىم شاھلار بىلىۋالدى، قوزغىلاڭچى دېھقانلار قەتئىي ھۇجۇم قىلىش تەدبىرىنى قوللاندى. 4 - ئاينىڭ 3 - كۈنى (3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى) مەھەممەت ئېلى قاتارلىقلار پەيزىۋات يېزىسىدا 2000 دېھقاننى توپلاپ «قوللىرىغا نەيزە - قىلىچ، ئوقيا ۋە تاياق - توقماقلارنى ئېلىپ، سەپ تارتىپ تۇرۇپ»، يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ھاكىمبەگ قۇربانغا مۇنداق بەش خىل تەلەپنى، يەنى:

1) بەگ، ئاخۇنلارنى خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلاش؛ 2) ئىپپەت - نومۇسىنى سېتىشقا مەجبۇر قىلىنغان ئاياللارنى قويۇپ بېرىش؛ 3) بەش خىل ئالۋاننىلا تۆلەش، باشقىسىنى تۆلىمەسلىك؛ 4) يامۇللاردىكى چاكارلار ۋە يانچى دېھقانلارنىڭ ھەممىسىنى قويۇپ بېرىش؛ 5) بەگ، تۇڭچىلار «شەخسىي ئىگىلىۋالغان پەيلودىكى ھۆكۈمەت بېدىلىكىنى پۈتۈنلەي قايتۇرۇپ بېرىش» تەلىپىنىقويدى. بۇ بەش خىل تەلەپتە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەڭ جىددىي تەلىپى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، كۈرەشنىڭ تىغ ئۇچى بىۋاسىتە فېئودال يانچىلىق تۈزۈمىگە قارىتىلغانىدى. بەگلەر، ئاخۇنۇملار

يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ سىياسىي ۋەكىلى ۋە ئاساسى بولۇپ خەلقنىڭ قېنىنى شورايدىغان زالىم - زومىگەرلەر ئىدى. بەگلەرنى خىزمەتتىدىن ئېلىپ تاشلاشنى ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويۇش — ماھىيەتتە بەگلىك تۈزۈمىنى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلغانلىق ئىدى؛ ئاخۇنۇملارنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلىش بولسا، دىنىي ئېكسپىلاتاتسىيىگە، دىنىي ھۆكۈمرانلىققا قارشى قويۇلغان ھەققانىي تەلەپ ئىدى. ئالۋان - ياساق، يانچى ئىگىلىرىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئىمتىيازلاردىن پايدىلىنىپ، يانچىلارنى شەپقەتسىز ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ۋاستىسى ئىدى. بەش خىل ئالۋاننىلا تۆلەپ، باشقىسىنى تۆلىمەسلىك تەلىپىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى — فېئودالىلىق ئالۋان - ياساق تۈزۈمىگە بىرىلگەن ئەڭ قاتتىق زەربە ئىدى. چاكار، غالچا ئىشلىتىشنى بىكار قىلىش ۋە ئىگىلىۋالغان ئايالىلارنى قويۇپ بېرىش، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بەگلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا يەر ئىگىلىۋېلىشىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش — ماھىيەتتە يانچىلىق تۈزۈمىگە تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئىقتىسادىي بازىسقا بىرىلگەن زەربىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ بەش خىل تەلەپ، ماھىيەتتە، كونا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى بىكار قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئورچىگىنا ئىگىلىۋېلىنغان200 دىن ئوشۇق ئايالىنى قويۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى، ئەمەت ۋە تۇڭچى يۈسۈپلەرنىڭ ئوتتىغاتىنى ئېلىپ تاشلاپ، قاماقتا ئالدى ھەمدە ئېلان چىقىرىپ چاڭگا ۋە قوناس يېزىلىرىغا چاپلىدى.

لېكىن ئورچىگىنا خەلقنى يەنە بىر قېتىم ئالدىغانىدى، ئۆزۈن ئۆتمەيلا، خىزمەتتىدىن ئېلىپ تاشلانغان بەگلەرنى پۈتۈنلەي قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈردى، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ساختىلىقى خەلق ئالدىدا پۈتۈنلەي ئاشكارىلاندى. «بېرىلگەن

ۇمده، قىلىنغان قۇرۇق گەپ، قەغەز يۈزىدىكى قۇرۇق سۆزلەر بىلەن ئەمەلىي ئەھۋال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ روشەنلەشتى».* «ئۇنىڭ بارلىق يول قويۇشلىرى... پۈتۈنلەي بىر خىل خىيالىي كۆرۈنۈش، سۇ ئۈستىدىكى كۆپۈك، كۆز بويامچىلىقىتىلا ئىبارەت خالاس.» مەھەممەت ئىلى ۋە ئىبراھىم شاھلار پائال تۇردە قوشۇن تەشكىللەپ، ئوزۇق - تۈلۈك، ئات - ئۇلاغ تەييارلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە قەشقەرگە قاراشلىق ئاتۇش مىس كانىغا ئادەم ئەۋەتىپ قوزغىلاڭچى خەلق بىلەن بىرلىشىپ، كۇچاغا شەرق ۋە غەرب تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىشنى قارار قىلدى.

ئاتۇش مىس كانى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مالىيە قىينىچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن مەملىكەت بويىچە ھەرقايسى جايلاردا كان ئېچىپ پۇل قويۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن شارائىتتا — 1854 - يىلى (شىيەنفېڭ خانىنىڭ 4 - يىلى) ئېچىلغانىدى. 1856 - يىلى مىس بېجى ئىلىنىدىغان بولدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 700 يانچىنى كان قېزىشقا ئەۋەتىپ، ھەربىر يانچى يىلىغا ئون جىڭدىن جەمئىي 7000 جىڭ مىس تاپشۇرۇدۇ، دەپ قارار قىلغانىدى. مەزكۇر كان باشقا قاراۋۇل بېكىتى ئەتراپىدىكى قاز دېگەن يەردە بولۇپ، سۇ، يېتىلغۇ كەمچىل، مېتال تاۋلاش قېيىن ئىدى، كانچىلار تاغ ئېچىگە كىرىپ كان قېزىش ئۈچۈن ئۇزۇن يوللارنى بېسىشقا، يېمەك - ئىچمەكنى ئۆزلىرى ئېلىپ يۈرۈشكە توغرا كېلەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، مەدەنلەرنى يۇدۇپ سۇ ۋە ئوتۇن بار يەرلەرگە ئاپىرىپ تاۋلاشقا توغرا كېلەتتى، كۆتىرىدىغان يۈكنىڭ ئېغىرلىقى دەستىدىن پول يېراق بولغانلىقتىن ھېرىپ - چارچاپ ھەممە كىشى نارازى

* لېنىن: «ئاخىر ھەل قىلىدىغان پەيت يېتىپ كەلدى»، «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 9 - توم، 435 - 436 - بەتلەر.

بۇلۇپ، ئاخىر قارشىلىق كۆرسەتكەنىدى. مەھەممەت ئىلى بىلەن بۇ قوزغىلاڭچى قوشۇن 1857 - يىلى 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى (شەنفېك خانىنىڭ 7 - يىلى 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى) بىرلىشىپ ھەربىكەت قىلىشنى قارار قىلدى. ئۇلار بىرنەچچە مىڭ دېھقانىنى توپلاپ، كۇچا بازىرىدىن تەخمىنەن بەش چاقىرىم يىراقلىقتىكى يالغۇز ياغاچ دېگەن يەرگە توپلاندى، «ھەممە كىشى قوللىرىغا قورال ئېلىپ، داقا - دۇمباقلارنى ياڭرىتىپ، كاناي چارتىپ، ئاتلىق ۋە پىيادە قوشۇنلارنى ھازىرلاپ» كۇچا قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. لېكىن 4 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىن 6 - كۈنىگىچە كۇچادا ھاۋا كىلىماتى بىردىنلا ئۆزگىرىپ، «كېچىلەپ بوران چىقىپ يامغۇر ياغدى، يۇز - كۆزلەرگە قۇم - تاشلار ئۇرۇلۇپ كېچىسى يول مېڭىش بەك قىيىن بولدى ۋە ناھايىتى قاتتىق سوغۇق بولۇپ كەتتى». شۇنىڭ بىلەن قەلئەگە ھۇجۇم قىلىش ۋاقتى كېچىكىپ، ئورچىكىتانىڭ جېنىنى قوتقۇزۇۋېلىشقا پۇرسەت تۇغۇلدى. ئۇ، بىر تەرەپتىن ئاقسۇ، قاراشەھەرنىڭ خان ئامبىلى خەيي بۇ قاتارلىق لاردىن ياردەم سورىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، زەھەرلىك ۋاستىلەرنى قوللىنىپ دېھقانلار قوشۇنىنى پارچىلاشقا ئۇرۇندى، ئۇ، ھاكىمبەگكە ئاق لاتا تەييارلىتىپ، ئۇنىڭغا ھۆكۈمەت تامغىسىنى بېسىپ، ئۇستىگە كىشىلەرنىڭ ئۆز ئىسمىنى يېزىپ، سول دولىسىغا تىككۈزۈپ قويۇش ئارقىلىق «ئوبدان پۇقرا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە شەرقىي يېزىدىكى دېھقانلار بىلەن قوزغىلاڭچى دېھقانلارنىڭ مۇناسىۋىتىگە بۇزغۇنچىلىق سالدى، ئادەم تۇتۇپ بەرسە نۇرغۇن ئىنئام بېرىش ھېيلىسىنى قوللىنىپ، قوزغىلاڭچى دېھقانلاردىن 50 كىشىنى قولغا ئالدى. قوزغىلاڭچى دېھقانلاردىن قورقۇپ كەتكەن ئورچىكىتا ئىش كەينىگە سۈرۈلسە چاتاق

بولىدىغانلىقىدىن قورقۇپ ئەتتىي تۈرمە قانلىق ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ، كۇچادا تۈرمە يوق دېگەن باھانە بىلەن قولغا ئېلىنغانلاردىن 15 كىشىنى سوراق قىلمايلا ئۆلتۈرۈۋەتتى.

مەھەممەت ئېلى بىلەن ئىبراھىم شاھ قاتارلىقلار پايدىسىز شارائىتتىمۇ كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇپ، قوزغىلاڭچى قوشۇننى ئىشخىلا يېزىسىغا باشلاپ كېلىپ، ئاقسۇغا قاراپ ماڭماقچى بولدى ۋە ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىدىن ئون نەچچىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈردى، لېكىن دېھقانلاردىنمۇ 30 كىشى قولغا چۈشۈپ كەتتى. قوزغىلاڭچى قوشۇن ئاقسۇ تەۋەسىدىكى قاراتال دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە، كۈچلۈك دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمەي قالدى، مەھەممەت ئېلى، ئىبراھىم شاھلار ئەسىرگە چۈشۈپ قېلىپ، بەختكە قارشى ئورچىڭئا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭ پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولدى*.

1857 - يىلدىكى كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭى ئەكسىيەتچىلەرنىڭ قانلىق قىلىچى ئاستىدا مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئىپتىداسى بولۇپ قالدى، ئۇ ئەينى زاماندىكى فېئودال ھۆكۈمرانلارغا زەربە بەردى، كېيىنكىلەر ئۈچۈن قىممەتلىك ساۋاقلارنى قالدۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا شانلىق سەھىپە ئاچتى.

---

* بۇ بۆلۈمدە مەنبەسى كۆرسىتىلمىگەن نەقىللەر توغرىسىدا «چىڭ گۈنىڭ يۇقىرىغا يوللىغان مۇكتۇپى» دىن تاشقىرى، «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر» 1 - جىلد، 29 -، 30 - بەتلەر؛ 4 - جىلد، 10 - 12 - بەتلەر؛ 5 - جىلد، 17 -، 19 - بەتلەر؛ 7 - جىلد، 11 -، 12 - بەتلەرگە قاراڭ.

3 - بۆلۈم 1864 - يىلى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يۈز بەرگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشى

كۆچا قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، شىنجاڭ دېھقانلىرىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى كۈرەش دولقۇنى ۋاقتىنچە پەسەيمەي قالدى. 1858 — 1859 - يىللىرى (چىڭ سۇلالىسى شىيەنفېڭ خانىنىڭ 8 — 9 - يىللىرى) دەكىنسىپىي جەمجىتلىقتىن كېيىن 1860 - يىلى (شىيەنفېڭ خانىنىڭ 10 - يىلى)، قوزغىلاڭ پەيدىنپەي يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. 1864 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخانىنىڭ 3 - يىلى) غا كەلگەندە، كۈرەش ئوتى ئۇلغايىپ شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولغان دېھقانلار قوزغىلىڭى يۇقىرى دولقۇنىنى شەكىللەندۈردى ۋە فېئودال يانچىلىق تۈزۈمىگە ئەجەللىك زەربە بەردى، شۇنىڭ بىلەن بىللە دۆلىتىمىزگە غالجىرلارچە تاجاۋۇز قىلغان چارروسىيە مۇستەملىكە چىلىرىگىمۇ زەربە بەردى.

شىنجاڭدا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يېڭى دولقۇنغا كۆتۈرۈلۈشىدىكى ئاساسىي سەۋەبلەر مۇنۇلار ئىدى:

1)فېئودال يانچىلىق تۈزۈمىگە قارشى كۈرەش ۋەزىپىسىنى تېخى ئورۇندالمىغانىدى. ئېنگىلىس مۇنداق دېگەنىدى. « ھەر-قانداق جايدا يۈز بەرگەن ئىنقىلابىي داۋالغۇشنىڭ ھامان بىر خىل ئىجتىمائىي تەلەپنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش قىلىدىغانلىقىنى، چىرىگەن تۈزۈمنىڭ بۇ تەلەپنىڭ قاندۇرۇلۇشىغا

توسقۇنلۇق قىلىدىغانلىقىنى ھازىر ھەممە ئادەم بىلىپ قالدى، بۇ تەلەپنىڭ دەرھال ئەمەلگە ئاشالمايۋاتقانلىقى كىشىلەرنىڭ ئۇنى تېخى كۆچلۈك، ئومۇميۈزلۈك ھېس قىلىپ يەتمىگەنلىكىدىن بولسا كېرەك؛ لېكىن بۇ تەلەپنى زورلۇق بىلەن بېسىشقا ئۇرۇنۇش ئۇنى بارغانسېرى تاكى ئاساسەتنى تارمار قىلغانغا قەدەر كۆچەيتىدۇ.»* كۆچا قوزغىلىڭى شىنجاڭدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بوغۇپ تۇرغان ئېغىر يانچىلىق تۈزۈمىگە بىر قېتىم غايەت زور زەربە بەردى. ئۇ ھاكىمبەگلەر ۋە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ باستۇرۇشى ئاستىدا ئۇجۇقتۇرۇلغان بولسىمۇ، زىددىيەت ھەل بولمىغانىدى. ھاشارغا تۆتۈشقا ۋە ئالۋان - ياساق سېلىشقا قارشى تۇرۇپ، كىشىلىك ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈشنى مەركىزىي نىشان قىلىپ، يانچىلىق تۈزۈمىگە قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىش شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بولۇپمۇ ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ئالدىغا قويۇلغان جىددىي ۋەزىپە ئىدى. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يۈز بەرگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى ئالۋان - سېلىق ئاسارىتىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى ئومۇمىي ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈش قىلغانىدى.

2) تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابى ۋە شەنشى، گەنسۇ خۇيزۇلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى. مەملىكەتنىڭ باشقا جايلىرىدا يۈز بەرگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبىسى توغرىسىدىكى خەۋەرلەر شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت دېھقانلىرىغا ئۈزلۈكسىز تۈرتكە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىنقىلابىي غايەت چوڭ ئىلھام بەردى. تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابىنىڭ

* «گېرمانىيەدىكى ئىنقىلاب ۋە ئەكسىلئىنقىلاب»، «ماركس، ئېنگېلىس تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 2 - كىتاب، 555 - بەت.

مۇراجىئەتنامىسى تاغ - دەريالاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، 1859 - يىلى (چىك سۇلالىسى شيەنفىك خان 9 - يىلى)، بىردىنلا تاوباغاتاي قەلئەسىدە پەيدا بولۇپ قالدى①. شەنشى خۇيزۇلار قوزغىلىڭىدىن كېيىن، ئىلغا يوشۇرۇن ھالدا ئادەم ئەۋەتىپ «تەرغىباتچىلىق ئىشلىرى»② بىلەن. شوغۇللاندى خەجۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ نىڭشيا رايونى) دىكى خۇيزۇ تۇدۇنلىرىن ئاخۇنمۇ شۇ مەزگىلدە ئىچكىرىدىن ئۇرۇمچىگە كەلدى.

جۇشۇنلۇق ئىنقىلابىي كۈرەش ۋەزىيىتى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى تېخىمۇ غەيرەتكە كېلىپ، ئۇزلۇكسىز كۈرەش قىلىشقا ئىلھاملاندۇردى.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى سەۋەبتىن باشقا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقى چېرىكلىرى ۋە قوشۇنلاردا ھەربىي تەمىنات تەلەپ قىلىش ۋەقەلىرىنىڭ كۆپلۈكى، جەڭگىۋارلىقنىڭ ئاجىزلىقىمۇ قوزغىلاڭنىڭ شىددەت بىلەن تېز راۋاجلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان شەرتلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. يەردەم تەمىناتنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىشى ئېھتىياجنىڭ ئېشىپ كېتىشى تۈپەيلىدىن يېڭى تەيىنلەنگەن ئەمەلدارلار سەۋەب كۆرسىتىپ ۋەزىپىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشنى رەت قىلدى، نەتىجىدە، جايلاردىكى ئەسكەرلەر توپلىشىپ ئەمەلدارلارنى تەمىنات بېرىشكە قىستىدى. ئۇرۇمچى زەڭگىسى پىڭ رۇي تۆڭجى خانغا جىددىي دوكلات يوللاپ: «ھازىر شىنجاڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ پەيلى بۇزۇلدى، بۇ ھال ھەممە ياقتا يامرىماقتا»، «ئەسكەرلەر تەمىناتىنىڭ يېتىشمەسلىكىنى باھانە قىلىپ چاتاق چىقارماقتا، ئامانچىلىق چاغلاردا چاتاق چىقارسىغۇ ئامال قىلىپ ئوڭشۇۋالغىلى بولار،

① ناروگىنسكى: «كاپىتالىزمنىڭ 1860 — 1895 - يىللاردىكى يېراق شەرقتىكى مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى» سكاچىكوۋنىڭ قول يازمىسى.

② «چىڭ مۇزۇڭ ئورداسى خاتىرىلىرى».

ئاۋادا بەرەر پاراكەندىچىلىك بولغاندا شۇنداق قىلىدىغان بولسا، دۇشمەندىن مۇداپىئەلىنىشكە تەسىر يەتكۈزمەسمۇ»①؟ دېدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ناھايىتى ئېغىر، قۇتقۇزۇۋالغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە ھاكىمىيەت بۆھرانىغا دۇچ كەلدى.

شۇ مەزگىلدە شىنجاڭ دېھقانلىرىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى يېڭى كۆرەشلىرى بىر يەردە پەسەيسە، يەنە بىر يەردە كۆتۈرلۈپ، قار - شۇرغان، جۇدۇن - چاپقۇنلۇق ۋەزىيەت شەكىللەنگەنىدى. 1860 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى شيەنفېڭ خانىنىڭ 10 - يىلى)، ھەممىدىن ئاۋۋال يەكەنىنىڭ تۇققۇز كەنت يېزىسىدا كۆتۈرۈلۈش بولدى. مەزكۇر يېزىدىكى خەلقلەر «غەللە پاراق، ئالۋان - ياساقلا قارشى» قوزغىلىپ، ھۆكۈمەت مەھكىمىسىگە قارشى كۈرەش ئېلىپ بارىدى②. ئارقىدىنلا، يەكەنىنىڭ ھاكىمبېگى ئاق ئائىد قاتارلىقلار «ئۇيغۇرلارغا كۈمۈش تەڭگە سېلىق چاچقان» لىقتىن، ھەممە كىشىلەرنى «كۆپلەپ قەرزدار قىلمۇەتكەن» لىكتىن، ئابدۇسايىت قاتارلىقلار ئادەم توپلاپ قارشى تۇردى. بۇ ھال «غۇل - غۇلا پەيدا قىلىپ ئېغىر ۋاقەگە ئايلاندى»③. 1862 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خانىنىڭ 1 - يىلى)، كۇچادا مەھەممەت دېگەن كىشى ئادەم توپلاپ ئىش تېرىدى؛ بايدا ئەيسا گۇمبەز قاتارلىق كىشىلەر باج - سېلىقنى ئازايتىش تۇغرىسىدا تەلەپ قويدى ۋە قورال كۆتۈرۈپ چاتاق چىقاردى④؛ خوتەنده ئالتۇن

① «چىڭ سۇلالىسى مۇزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى»، 10 - جىلد، 9 - بەت.

② «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ تۇغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر»37 - جىلد، 1 - بەت.

③ «چىڭ سۇلالىسى مۇزۇڭ ئوردا خاتىرىلىرى»، 25 - جىلد، 45 - بەت؛ 29 - جىلد، 25 - بەت.

④ «ۋللاموسا: سايرامى «تارىخىي ئەسىمىيە»، ئۇيغۇرچە.

قەزىۋاتقان ھاشارچىلار قوزغىلاڭ كۆتۈردى①. 1863 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخاننىڭ 2 - يىلى)، شىنجاڭنىڭ مەركىزىي شەھىرى، ئىلى جياڭجۈنى تۇرۇشلۇق يەر — كۈرە ئەتراپىدا ئۇيغۇرلار قوزغىلاڭ كۆتۈردى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى شىنجاڭدا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ دولقۇنى يېتىپ كەلگەنلىكتىن دېرەك بېرەتتى.

شىنجاڭدىكى خۇيزۇلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شەنشىدىكى خۇيزۇلار قوزغىلىڭىنى رەھىمسىز باستۇرغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن غەزەپلەندى. ئەينى ۋاقىتتا ئىچكىرىدىكى خۇيزۇلاردىن بەزى كىشىلەر ئىلغا كېلىپ، ئىلى قاتارلىق جايلاردىكى خۇيزۇلار بىلەنمۇ ئالاقە باغلىغانىدى. سۈيدۈڭ (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسى) دىكى خۇيزلار ياڭ سەنشىڭ (ياڭ شىڭ دەپمۇ ئاتالغان)، قىلىچۋاز ماپىرلارنىڭ باشچىلىقىدا، يېقىن ئەتراپتىكى خۇيزۇ پۇقرالار ۋە شۇ يەردە تۇرۇشلۇق قوشۇندىكى خۇيزۇ ئەسكەرلەر بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئوخشاش بىرلا ۋاقىتتا تەڭلا قوزغىلىشنى قارار قىلدى. 3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى (كونىچە 1 - ئاينىڭ 28 - كۈنى) بەلگىلەنگەن پەيت يېتىپ كېلىش بىلەنلا سۈيدۈڭ ئەردۇڭچې، سەندۇڭچې دېگەن يەرلەردىكى خۇيزۇلاردىن 200 دىن ئارتۇق كىشى ياڭ سەنشىڭ، ماپىرلارنىڭ باشچىلىقىدا تارچى قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلدى. قوزغىلاڭچىلار «قەلئەنىڭ قوۋۇقىنى ئېچىپ كىرىپ، ئامباردىكى قورال - ياراقنى بۇلاپ، ئەسكەرلەرنى ئۆلتۈرۈپ»②، ناھايىتى چوڭ داغدۇغا پەيدا قىلدى. لېكىن باشقا كەنتلەردىكى خۇيزۇلار ئۇلار بىلەن تەڭ ھەرىكەت قىلالماي كېچىكىپ قالدى، 3 - ئاينىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا (كونىچە 2 - ئاينىڭ كېيىنكى

① «چىڭ سۇلالىسى مۇزۇڭخان ئوردا خاتىرىلىرى»، 34 - بەت.
② «چىڭ سۇلالىسى مۇزۇڭ خان ئوداخاتىرى»68-جىلد، 31 - بەت.

يېرىمدا)، ئاندىن بايانداي‌دىكى خۇيزۇلار شەھەر سىرتىدىكى كەمبەغەللەر بىلەن بىرلىشىپ قوزغىلىپ ئۇلارغا ئاۋاز قوشتى*. ئىلى جياڭجۈنى تۇرۇشلۇق كۇرە قەلئەسى تارچى بىلەن بايانداي ئوتتۇرىسىدا ئىدى. بۇ ئىككى جايدا يۈز بەرگەن خۇيزۇلار قوزغىلىڭى، ئىلى جياڭجۈنىنى ناھايىتى قورقىتىۋەتتى، ئۇ ئالدىراپ - تېنىپ ئەسكەر يۆتكەپ قوزغىلاڭنى باستۇردى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى يىڭ سەنشىڭ بىلەن مائېر قاتارلىقلارنى ئۆلتۈردى، قوزغىلاڭغا قاتناشقان خۇيزۇلاردىن يۈز نەچچە كىشىنى تۇتۇپ قامىدى، شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولدى.

شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي مەركىزى — ئىلىدا پارتلىغان بۇ دېھقانلار قوزغىلىڭى گەرچە ئۆزئارا باغلىنىش ياسىيالمىغانلىقى، تەشكىللەشنىڭ ياخشى بولمىغانلىقى ۋە دۈشمەن بىلەن ئۆز ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا ئاسمان - زېمىن پەرق بولغانلىقى تۈپەيلىدىن مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ قوزغىلاڭ 2 - يىلى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا پارتلىغان كۆلىمى ئىنتايىن زور دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشىنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇپ قالدى.

1864 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خان 3 - يىلى) دىكى شىنجاڭ خەلقىنىڭ قوزغىلاڭ مەشئىلىنى ھەممىدىن ئاۋۋال ئېگىز كۆتۈرۈپ چىققانلار يانچىلىق تۈزۈمىگە قارشى كۈرەش قىلىش ئەنئەنىسىگە ئىگە قەھرىمان كۇچا خەلقى بولدى.

كۇچادىكى ئۇڭغەن دەريا‌سىنىڭ سۇ قۇرۇلۇشىدا غەلله - پاراق تاپشۇرۇشقا قۇربى يەتمىگەن بىر تۈركۈم ئۇيغۇر ۋە

* «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ تۇغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر» 44 - جىلد، 13 - بەت؛ ئابدۇللا: «تارانچى تارىخى»، ئۇيغۇرچە، كۆچۈرمە نۇسخا.

خۇيزۇ دېھقانلار مەجبۇرىي ھالدا ھاشارغا ئىشلەۋاتاتتى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاچ - پالىكاچلىق، ھارغىنلىق، تاياق-تۇقماق قامچا، زەربىسىدىن ئۆلگەنلەر ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئىشقا نازارەت قىلغۇچى چاكادى، بەگلەر بولسا، چېدىر ئۆيلەردە يېتىپ، يەپ - ئىچىپ راھەتلىنەتتى. ھاشارغا ئىشلەۋاتقان دېھقانلار بۇ ھالغا سەۋرى - تاقەت قىلالماي، توختى نىياز قارى قاتارلىقلارنىڭ ئالاقە باغلاپ تەشكىللىشى بىلەن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بىر كېچىدىلا، ئىش ئورنىدا ئىشقا نازارەت قىلىۋاتقان بىر مانجۇ، بىر خەنزۇ ئەمەلدارنى ۋە 15 نەپەر ئۇيغۇر بەگنى ئۆلتۈردى①. قوراللىق قوزغىلاڭ تېزلا كۇچا شەھىرىگە قاراپ كېڭەيدى. 6 - ئاپىنىڭ 4 - كۈنى (كۈنىچە 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى) كېچىدە، شەھەر سىرتىدىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ، خەنزۇ دېھقانلىرى ئۇلارغا ئاۋاز قوشتى، ماسەنباۋ، مالۇڭ ۋە يۇيمېن خۇيزۇلىرىدىن ياڭ چۈن قاتارلىقلارنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئەتراپتىكى ھەربىي پاموللارغا، شەھەرگە يېتىپ دۇكانلارغا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ، شەھەر ئىچىگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ كۇچا خان ئامبىلى سالىكئىنىڭ رەڭگى ئۆچۈپ، چىرايىدا قان قالمىدى ۋە دەرھال قارا شەھەرنىڭ خان ئامبىلىغا مەكتۇپ يوللاپ: «خەنزۇ قاراقچىلىرى»، «خائىن خۇيزۇ» لار تۇيۇقسىز ئادەم توپلاپ چاتاق چىقاردى دەپ، ئەسكەر ئەۋەتىپ ياردەم بېرىشنى ئۆتۈندى②. مەكتۇپ يوللىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، 6 - ئاپىنىڭ 6 - كۈنى (5 - ئاينىڭ 3 - كۈنى)، قوزغىلاڭچىلار شەھەرگە بېسىپ كىرىپ، سالىكئا قاتارلىق چىنىڭ سۇلالىسى

① 1975 - يىل كۇچادا نۇلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش.

② «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر»، 60 - جىلد 2 - بەت.

ئەمەلدارلىرىنى ۋە ھاكىمبەگ قۇربان باشلىق سەكسەز بەگنى ئۆلتۈردى. قوزغىلاڭچىلار ئالدىدا جار سېلىپ «خانىنىڭ ئىلتىپاتى چوڭ» دەپ لاپ ئۇرغان كۈچا ۋالىيسى، سابىق يەكەن ھاكىمبېگى ئەمەت (ئۇيغۇر تارىخلىرىدا ئەخمەد بەگ دېيىلگەن) نىڭمۇ ئاقىۋىتى شۇنداق بولدى①. شۇنداق قىلىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ كۈچا شەھىرى ئىچىدىكى ھۆكۈمرانلىقى ناھايىتى تېزلا ئاغدۇرۇپ تاشلاندى.

كۈچا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مۇھىم شەھەرلەرنىڭ بىرى ئىدى. كۈچادىكى خەلق كۈرىشىنىڭ غەلىبە مارشى ئەتراپتىكى خەلقلەرنى قېتودالىزمغا قارشى كۈرەش قىلىشقا زور دەرىجىدە ئىلھاملاندۇردى. 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى (5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى)، كۈچا قوزغىلىڭىدىن تېخى ھەپتە ئۆتمەي تۇرۇپلا بۈگۈر خەلقىمۇ قوزغىلىپ شەھەرنى ئىشغال قىلدى. 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنى (5 - ئاينىڭ 9 - كۈنى)، بايا، سايرام خەلقلىرى قوللىرىغا قورال ئېلىپ ھاكىمبەگ يامۇلنى قورشىۋالدى. 6 - ئاينىڭ 13 - كۈنى (5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى) كورلا خەلقى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى (5 - ئاينىڭ 11 - كۈنى)، قاراشەھەر خەلقىدىن بىر نەچچە يۈز كىشى قوللىرىغا قورال ئېلىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ھەربىيە ئىستىھكاملارغا ئوت قويدى②. دېمەك، ئون كۈن ۋاقىت ئىچىدە شەرقتە قارا شەھەردىن تارتىپ غەربتە ئاقسۇغا قاراشلىق بايغا قەدەر بولغان كەڭ زېمىندا كۈرەش ئوتى تۇتىشىپ كەتتى. جەنۇبىي شىنجاڭ-نىڭ باشقا جايلىرىدىكى خەلقلەرمۇ بىر نىيەتكە كېلىپ، يېڭى كۈرەش قوزغاشقا پائال ھازىرلاندى.

---

① «تارىخىي ھەمدىيە»، 2 - توم، 162 - بەت.

② «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر»، 68 - 70 - جىلد.

كۆچا رايونىدىكى خەلقلەرنىڭ قوراللىق قوزغىلىڭى. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىنجاڭ دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشىدا ئەڭ شانلىق سەھىپە ئاچتى. بۇ ئۇرۇشنىڭ ئىنقىلابىي كۈرىشى ئارقىلىق فېئودالىلىق جەمئىيەتكە: ئەمگەكچى خەلقنىڭ ياشاش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىنقىلاب بورژىنى قوزغاپ، خەلقنىڭ ئۈستىدىن بېسىپ تۇرغان، چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى بىلەن يەرلىك ۋاڭ، گۇك، بەگلەردىن تەركىب تاپقان پۈتكۈل فېئودالىزم ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش لازىملىقىنى جاكارلىدى.

ئۇرۇمچى رايونىدا يۈز بەرگەن قوراللىق كۈرەش كۆچا قوزغىلىڭىدىن بىر يېرىم ئاي كېيىن باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەشكىلىي تەييارلىق خىزمىتى كۆچا قوزغىلىڭىدىن بۇرۇن باشلانغانىدى. 1862 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خان 1 - يىلى)، شەنشى خۇيزۇلار قوزغىلىڭىنىڭ ددىلىپىدە، خېجۇلۇق ئاخۇن تۇدېلىن (تۇمىسىڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇيغۇر تارىخ كىتابلىرىدا داۋۇت خەلپە دېيىلگەن) ئىچكىرىدىن يوشۇرۇن ھالدا ئۇرۇمچىگە كېلىپ يەرلىك يېشىل تۇغلۇق ئەسكەرلەرنىڭ ۋاقىتلىق باشقۇرغۇچى مەسلىھەتچىسى سو خۇەنجاڭ بىلەن ئالاقە باغلىدى. ئۇلار مىللىي دىنىي مۇناسىۋەتتىن پايدىلىنىپ، خۇيزۇ ئەسكەرلىرى ۋە پۇقرالىرى ئارىسىدا پائالىيەت ئېلىپ بارىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، كۆچا قوزغىلىڭى پارتلىغاندىن كېيىن، شەھەر ئەتراپىدىكى سودا دۇكانلىرىغا ئوت قويغان خۇيزۇلار سو خۇەنجاڭنىڭ تاپشۇرۇقىنى ئالغانىدى.*

---

* «تارىخىي ھەمدىمە» 1 - توم، 77 - بەت. «لىۋ شياڭلىنىڭ يۇقىرىغا يوللىغان مەكتۇبى» 8 - جىلد، 40 - بەت: «تېمەن موللا، مۇھوللىلار ھەرلىكتە كۆچاغا بېرىپ، ماسەنباۋ، مالۇكئېر قاتارلىق خەنزۇ، خۇيزۇلار بىلەن تىل بىرىكتورۇپ، شەھەرلى قورشىغان». بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، تېمەن ۋە سۇ فاسىلىك بۇ ئىككى ئادەمنىڭ كۆچاغا چېتىنى كەلگەن، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەدىسىنى كەلگەنلىكى ئېيتىلمىغان. موللا دېگىنىنى ئاخۇنلارغا ئوخشاش ھېنى كەسىپىكى ئادەم مالۇكئېر دېگىنى مالۇك.

كۆچا شەھىرىنىڭ قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىش ھانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ يەردىكى چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى ئىنتايىن ئالاقزادە بولۇپ كەتتى. 6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى (كونىچە 5 - ئاينىڭ 21 - كۈنى) قوشۇنلارنى كۆچاغا بېرىپ خەلقنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئۇرۇمچى بوش قالغاندىن 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى (كونىچە 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنى) ئۇرۇمچىنىڭ خەنزۇ قەلئەسىدىكى خۇيزۇلار قوزغىلىپ، شۇ كۈنىلا خەنزۇ قەلئەسىنى ئىشغال قىلدى. ۋە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ مانجۇ قەلئەسى (كۆڭنىڭ قەلئەسى) نى مۇھاسىرىگە ئالدى. سو خۇەنجاڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ يېشىل تۇغلۇق قوشۇننىڭ تىدۇسى يې بۇ چۈڭنى ئالداپ ئۆلتۈردى. ئۇرۇمچى دوتۇڭى پىڭ دۇۋەن بىرنەچچە يۈز تېرىقچى ئەسكەر يېتەكلەپ مانجۇ قەلئەسىنى قورشىۋالدى. شۇ كۈنى سانجى خۇيزۇلىرىمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈردى. 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى (6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى) ماناسنىڭ جەنۇبىي قەلئەسىنى پەرلىك خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلار ئىشغال قىلدى. 18 - كۈنى (15 - كۈنى) دىن كېيىن، ئانجىقاي، سەنداۋ خېزى، ئۇلان ئۈسۈ، كۆر قارا ئۈسۈ (ھازىرقى ساۋەن، شىخۇ ئەترايلىرى) دىكى خۇيزۇلارمۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى. 9 - 10 - ئايلار (8 - 9 - ئايلار) دا سانجى، قۇتۇبى، كۆر قارا ئۈسۈ قاتارلىق جايلار ئلرقا - ئارقىدىن ئۇرۇمچى خۇيزۇ قوشۇنلىرى ۋە يەرلىك قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. ماناستىكى خۇيزۇ قوشۇنلىرى ھەتتا داگۈەي، شياۋ گۈەي (ھازىرقى قارا ماي شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي) ئەترايلىرىغىچە ھۇجۇم قىلىپ باردى. گەرچە ئىسلى جياڭجۇنى، ئۇلاستاي جياڭجۇنى ياردەمگە ئەسكەر ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئالدىنقىسى قۇتۇبىندا تارمار كەلتۈرۈلدى، كېيىنكىسى

گۈچۈكدا (چىتەيدە) توسۇلۇپ قالدى.

چىتەي (ھازىرقى چىتەينىك شەرقىي جەنۇبىدىكى كىچىك چىتەي) خەلقىمۇ قوراللىق كۈرەش باشلىدى. گۈچۈك ناھىيىسى-نىڭ ھاكىمى خېك يىنىك خەلقتىن غەللە - پاراق ئېلىش ۋە باج ئېلىش توغرىسىدا مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان يېشىل تۇغلۇق قوشۇننىڭ ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلىرىگە چۈشۈرگەن بۇيرۇقى خەلقنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. چىتەيدە ئولتۇراقلاشقان خەنزۇلار كۆپ ئىدى. شۇڭا خۇەن يۈەن مەخسۇس يېشىل تۇغلۇق خۇيزۇ قوشۇننىڭ ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلىرىنى خەنزۇلاردىن غەللە - پاراق، باج يىغىشقا ئەۋەتكەنلىكى خەنزۇلارنىڭ بىرلىشىپ غەللە - پاراق تاپشۇرۇشقا قارشىلىق كۆرسىتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. يەرلىك خۇيزۇلارمۇ بىرلىشىپ ئۆزلىرىنى قوغدىدى. گۈچۈك ھاكىمىنىڭ بۆلگۈنچىلىكى ئارقىسىدا، 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىن 22 - كۈنگىچە (كونىچە 6 - ئايىنىڭ 6 - كۈنىدىن 19 - كۈنگىچە)، خۇيزۇلار بىلەن خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدا يېرىم ئاي قوراللىق ئېلىشىش يۈز بەردى. بۇنى باستۇرۇش ئۈچۈن خېك يىن ئەسكەر چىقارغانىدى، خۇيزۇلار بەرداشلىق بېرەلمەي قاچتى. 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى (6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى)، گۈچۈكدىكى خۇيزۇلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ قەلئەگە ھۇجۇم قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، مورى، قارا بالغاسۇن (ھازىرقى داۋانچېك)، جىمسار قاتارلىق جايلاردىكى خۇيزۇلارمۇ ئىلگىرى - ئاخىر قوزغىلاڭ كۆتۈردى. چىتەيدىكى، گۈچۈكدىكى خۇيزۇ قوشۇنلىرى بىرلىشىپ غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلدى، ئۇرۇمچىدىكى خۇيزۇلار قوشۇنى شەرققە قاراپ ئىلگىرىلەپ، 9 - ئاي (كونىچە 8 - ئاي) دا زىنىچۈەن، فۇكاڭ، مورى قەلئەلىرىنى ئىشغال قىلدى؛ 12 - ئاي (كونىچە 11 - ئاي) دا جىمسار ۋە گۈچۈكدىكى خەنزۇ قەلئەلىرىنى ئىشغال قىلدى، ئۇزۇن ئۆتمەيلا يەنە گۈچۈكدىكى

مانجۇ قەلئەسىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. كۈچكەدىكى مانجۇ قەلئەسىدە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىدىن 600 ئەسكەر بار ئىدى. ئەتراپتىكى موڭغول چېرىكلىرىمۇ تەمىنات يېتىشمەسلىكىنى باھانە قىلىپ يۆتكەشكە بويسۇنمىدى، شۇڭا بۇ يەردە كۈچ ئاجىز ئىدى. پەقەتلا قۇمۇلدىكى بېشىر ۋاڭنىڭ يارىدەمىگە ئېرىشەلىگەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى خەۋپ ئاستىدا قالغان بۇ قەلئەنى ۋاقىتلىق ئىگىلەپ تۇرماقتا ئىدى.

جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئوت يالقۇنى قۇمۇل ۋاڭى بېشىرنى ئالاقزادە قىلىۋەتتى. ئۇ قول ئاستىدىكى تەيجىي، بەگلەرگە جىددىي باشقۇرۇش ۋە مۇداپىئە كۈرۈش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش قىلدى، لېكىن دېھقانلارنىڭ غەزىپىنى بېسىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. 9 - ئايىنىڭ 29 - كۈنى (كونىچە 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى)، قومۇلدا خۇيزۇ، ئۇيغۇر خەلقلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈردى، 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى (كونىچە 9 - ئايىڭ 2 - كۈنى)، تۇخۇلا (ھازىرقى ئارا تۈرۈك ناھىيىسى) دىكى خۇيزۇلار باج ئىدارىسىنى بۇلاپ، تار ئالچىنغا (ھازىرقى قۇمۇل تاشۇبلىققا) ھۇجۇم قىلدى. 10 - ئايىنىڭ 19 - ۋە 27 - كۈنلىرى (كونىچە 9 - ئاينىڭ 19 - ۋە 27 - كۈنى) بارىكۆلدىكى خۇيزۇلار ئىككى قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرىنىڭ باستۇرۇشىغا قارشى تۇردى. بۇ جايلاردىكى دېھقانلار قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ھەممىسى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ چىڭ سۇلالىسى ۋە قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن باستۇرۇلىدى. كۈرەش بەختكە قارشى مەغلۇپ بولدى.

تارباغاتايدىكى خۇيزۇلار 1863 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خان 2 - يىلى) ۋە 1864 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خان 3 - يىلى) نىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئىككى قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلانغان بولسىمۇ، يەرلىك دىنىي

ئاخۇن شى جىڭدۇ تەرىپىدىن بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. شى جىڭدۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىنتىمىغا مۇيەسسەر بولۇپ، ئىلگىرى - ئاخىر ئالتە جەرىكىلىك ۋە بەش جەرىكىلىك ئوتتىغا تىقىلىشكەنىدى. 8-ئاي (7 -ئاي) نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، خۇيزۇلاردىن 200 دىن ئارتۇق كىشى شەھەر سىرتىغا توپلىشىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلانغاندا، مۇداپىئەدە تۇرىۋاتقان ۋاقىتلىق ئامبال مىي چىڭ تەرىپىدىن قولغا چۈشۈپ قىلىپ، بەزىلىرى ئۆلتۈرۈلدى، بەزىلىرى ھەيدىۋېتىلدى. 1865 - يىلى 1 - ئاينىڭ 27 - كۈنى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى 4 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى) چاغاندا، سۇ يۈدې خۇيزۇ ۋە قازاقلارغا باشچىلىق قىلىپ شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى. شى جىڭدۇ، مىي چىڭ قاتارلىقلارنىڭ قوزغىلاڭنى باستۇرۇپ كېتىلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، بىرلا دومىلاپ ئامما ئىچىگە كۆز بويىاپ كىرىۋالدى ۋە سۆھبەت ئۆتكۈزۈش نامى بىلەن ئالدامچىلىق قىلىپ، مەسلىھەتچى ئامبىلى شى لىڭ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈردى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى دادامىتۇ ئالتۇن كانىنىڭ باشلىقى لىيۇ گۇاڭخۇ ۋە موڭغۇل لاماسى گۈنگېزاڭسەننىڭ ياردىمى ئارقىسىدا چۆچەكنى بىر يىل مۇداپىئە قىلدى. 1866 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى 5 - يىلى 2 - ئاينىڭ 16 - كۈنى) خۇيزۇلار ۋە قازاقلار يەنە بىر قېتىم شەھەرگە ھۇجۇم كىرىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ چۆچەكتىكى ھۆكۈمرانلىق ئورگىنىنى پاچاقلاپ تاشلىدى. 6 - 7 - ئايلار (5 - ئاي) دا خۇيزۇلار چۆچەكتىن چېكىنىپ، جەنۇبتا كور قارا ئۇسۇدىكى تۇدىلىن قىسىملىرى بىلەن بىرلەشتى. چۆچەكنى گۈنگېزاڭسەن ئىشغال قىلدى.

ئىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈم-

رانلىق مەركىزى بولۇپ، ئۇ يەردە يىلبويى 17 مىڭ ئەسكەر تۇراتتى، ئۇلاردىن قاراۋۇل بېكەتلىرىنى ساقلاشقا ۋە قوزغىلاڭ لارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتىلگەنلىرىدىن باشقا، يەنە 5 مىڭ 900 ئەسكەر مۇداپىئەدە تۇراتتى. ئەسكىرىي كۈچ گەرچە ئازىيىپ قالغاندەك بولسىمۇ، لېكىن باشقا جايلارغا قارىغاندا بۇ يەردە يەنىلا كۆپ ئىدى.

ئىلى خەلقى زۇلۇمغا، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرەش قىلىش ئەنئەنىسىگە ئىگە. جايلاردا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر يازدا 1864 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى 3 - يىلى) ئارقا - ئارقىدىن ئىلىغا يېتىپ كەلدى. «شەھەردە دۇكانلار تاقىلىپ، كىشىلەر ئەنسىزلىككە چۈشۈپ قالىدى①». 9 - ئايدا (8 - ئايدا)، ئىلى جىياڭجۈنى كۆر قارا ئۇسۇغا قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، غۇلجا (هازىرقى غۇلجا شەھىرى) دىكى خۇيزۇلار مەسچىتىگە يىغىلىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئىلى جىياڭجۈنى ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنى جەمئىيەتچىلىككە دالالەت قىلدى②. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئالدىنقى يىلى سەنداۋخېدا ئۇيغۇرلار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە قالايمىقان قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىغان 30 نەپەر ئايالنى بالىلىرى بىلەن قويۇپ بېرىپ، خەلقنىڭ كۈرەش ئىرادىسىنى بوشاشتۇرۇشقا ئۇرۇندى. ئۇزۇن ئۆتمەي، خۇيزۇلارنىڭ كاتتىبېشى غۇلجا شەھىرىنى ۋاقتىنچە باشقۇرۇپ تۇرغان ھاكىمبەگ ئابدۇرۇسۇل بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇيغۇرلار بىلەن

① «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر»، 80- جىلىد، 9 - بەت.

② «شىنە گازارمىسىنىڭ ئوكورتىسى، ۋاقتىلىق ھەربىي ئامبال خارماڭئا يوللىغان مەلۇماتلار» (تۆۋەندە «خارماڭئا يوللىغان مەلۇماتلار» دەپ قىسقارتىلدى). تىتىلىپ كەتكەن، مانجۇچە يېزىلغان، خەنزۇچە تەرجىمىسى ئوخشىمايدۇ.

بىرلىشىپ بىرلىكتە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. ئابدۇرۇسۇل دىنىي باشلىق نەسرىدىن ئاخۇن بىلەن مەخپىي كېڭەشكەنىدى، دىنىي باشلىق ئىسلامىيەت بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ «غازات قىلىش» نى تەشەببۇس قىلدى. ئابدۇرۇسۇل خۇيزۇلارنىڭ كاتتىبىشى بىلەن كۈرۈشۈپ، بىرلىشىپ جەڭ قىلىشقا قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، لېكىن ئۇ ئۆزى بىر تۇتاش ھەربىي رەھبەر — ئەمىر يولىدىغانلىقىنى ئېيتتى.①

ئابدۇرۇسۇل ئۆزىنىڭ ئىلىدىكى تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئۇيغۇرلارنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر كەنتلىرىنىڭ مىڭبېشى، يۈزبېشىلىرى بىلەن ئالاقە باغلاپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە پۈتۈشتى. 10 - ئاينىڭ 13 - كۈنى (9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى)، غۇلجىدىكى ئۇيغۇر ۋە خۇيزۇلار ئاۋۋال قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، شەھەرنىڭ شەرقىي قۇۋۇقىدا مۇداپىئەدە تۇرغان چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، بىر دودىلا غۇلجىنى ئىشغال قىلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايىسى كەنتلەر كۈچ ئۇيۇشتۇرۇپ شىبە ۋە ئۇيرات ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئىسكەنجىگە ئالدى②. ئىلى ئۇيغۇرلىرى بىلەن خۇيزۇلارنىڭ قوزغىلىڭى باشقا مىللەت خەلقلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. 11 - ئاينىڭ 9 - كۈنى (10 - ئاينىڭ 11 - كۈنى)، كۈرە قەلئەسىنىڭ بايراقدارى — گىڭ لاۋيا 1000 دىن ئوشۇق ئەسكەرنى باشلاپ كېلىپ، ئۇلارغا قوشۇلدى③.

---

① موللا بىلال: «غازات دەر مۇلكى چىن»، ئۇيغۇرچە نۇسخا، خەنزۇچە تەرجىمىسى 346 - بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب.

③ «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى»، 116 - جىلد — ھەربىي ئىشلار بايانى، 3 - بەت.

ۋە «مەردەك قوزغىلىڭ ئاۋاز قوشۇپە بايانداينا قاراپ مېڭىپ» يەرلىك قوزغىلاڭچىلار بىلەن «بىرلەشتى».① 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى (10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى) كېچىسى، نەچچە مىڭ خۇيزۇ كۆرەنىڭ شىمالىي قوۋۇقىدىن شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. شۇنداق قىلىپ، غۇلجىنى مەركەز قىلغان قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ سانى كۆپىيىپ 30 مىڭغا يەتتى ۋە ئىلى جاڭجۈنى تۇرۇشلۇق كۆرەگە ۋە مانجۇ ئەسكەرلىرى تۇرغان بايانداينا تۇيۇقسىز قورشاپ ھۇجۇم قىلدى.

يېڭى تەيىنلەنگەن ئىلى جياڭجۈنى مىڭ شۇي بۇ تۇيۇقسىز ھۇجۇمدىن ۋە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ بولغانلىقىدىن گاڭگىراپ، تاقابىل تۇرۇشقا ئامالسىز قالدى. ئۇ، چاخار، ئۇيغۇرات قوشۇنىدىكى موڭغۇل ئەسكەرلىرىگە كۆرەگە كېلىپ، مۇھاسىرىنى بوشتىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەرگەنىدى، موڭغۇل ئەسكەرلىرى «قانچە سۆيلىسىمۇ جاۋاب بەرمەي②»، ھەربىي بۇيرۇققا بويسۇنمىدى. كۆرەدە ئارانلا 1000 ئەسكەر قالغانىدى. مىڭ شۇي شىبە، سولۇن ئاتلىق ئەسكەرلىرىدىن 800 كىشىنى جەددىي يۆتكەپ، قاۋۇل خەنزۇلاردىن 3000 نى ۋە قازاق چاڕۇچىلاردىن بىرنەچچە 100 نى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ شەھەرنى مۇداپىئە قىلىدى. 11 - ئاينىڭ (10 - ئاينىڭ) ئوتتۇرلىرىدا، مىڭ شۇي بىر تەرەپتىن، ئىلگىرى بىرمۇنچە بەگلەر بىرلىشىپ شىكايەت قىلغانلىق سەۋەبىدىن خەزمىتىدىن ئېلىپ تاشلىنىپ، قولغا ئېلىنغان ھاكىمبەگ مەزمم زاتنى بوشتىپ، ئۇنىڭغا شىبە ئەسكەرلەرنى يېتەكلەپ

---

① «شىنجاڭدىكى تىنچلاندۇرۇش خاتىرىسى»، 1 - جىلد، 3 - بەت.

② «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر»، 88 - جىلد، 2 - بەت.

ئۇيغۇرلارنى باستۇرۇشنى تاپشۇردى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئەسكەر يۆتكەپ غەربىي يولنى تازىلىدى. كۈرەنىڭ غەربىدىكى جايلاردا قوزغىلاڭ كۆتۈركەن قوشۇنلار غۇلجىغا توپلاندى. 11 - ئاينىڭ 23 - كۈنى (10 - ئاينىڭ 25 - كۈنى)، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، كۈرەنى مۇھاسىرىدىن بوشاتتى. 12 - ئاينىڭ 3 - كۈنى (11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى)، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ۋاقىتلىق غەلىبىدىن پايدىلىنىپ، غۇلجىغا ئادەم ئەۋەتىپ قوزغىلاڭچىلارنى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلغان بولسىمۇ، ئۇلار قەتئىي رەت قىلدى*. قوزغىلاڭچى خەلق ۋە ئەسكەرلەر كۈرەنى مۇھاسىرە قىلىشتىن چېكىنگەندىن كېيىن، بايانداينغا ھۇجۇم قىلدى ۋە 1865 - يىلى 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى 4 - يىلى 1 - ئاينىڭ 14 - كۈنى) بايانداينى ئىشغال قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ بىر مۇھىم تايانچ پونكىتىنى يوقاتتى، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ كۈرە قەلئەسىنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇل پوزىتسىيىسىنىمۇ تارتىۋېلىشقا پۈتۈنلەي كۆزى يېتىپ قالدى.

ئۇيغۇر ۋە خۇيزۇلار ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان قوزغىلاڭچى خەلق ۋە ھەربىيلەر بايانداينى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، يەنە كۈرە بىلەن سۈيدۈڭنى مۇھاسىرىگە ئالدى. بۇ ئىككى قەلئەنىڭ ئارىلىقى ئون نەچچە چاقىرىملا كېلەتتى، ئۇلار ئايرىم - ئايرىم مۇھاسىرىدە قالغانلىقتىن بىر - بىرىگە ياردەم بېرەلمىدى. شۇ يىلى يازدا، گۇن گېزاڭسەن موڭغۇل ئەسكەرلىرىنى باشلاپ چۆچەكتىن جەنۇبقا قاراپ يۈرۈش قىلىپ كۈرەنى بىر مەھەل مۇھاسىرىدىن بوشاتقان بولسىمۇ، لېكىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى مەغلۇبىيەتتىن قۇتقۇزۇۋالالمىدى. 10 - ئاينىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا (كونىچە 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا)، شىبە

* «خارماڭئا يوللىغان مەلۇماتلار».

ئەسكەرلەر ئەسكەر ۋە خەلقەرنىڭ قورشاپ ھۇجۇم قىلىشى ئارقىسىدا سۈلە تەلەپ قىلىپ، بىتەرەپ تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى؛ 1866 - يىلى 1 - ئاينىڭ باشلىرىدا (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخان 4 - يىلى 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا)، خەلق ۋە ئەسكەرلەر كۈرەنىڭ شىمالىدىكى سەندۇڭ مەھەللىسىنى ئىشغال قىلدى. مۇشۇ يەردىن لەخمە كولاپ، تېزلىكتىلا لەخمىنىڭ بىر ئۇچىنى كۈرەنىڭ شىمالىي قوۋۇقىغا قەدەر يەتكۈزۈپ باردى. 3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخان 5 - يىلى 1 - ئاينىڭ 22 - كۈنى)، كېچىسى لەخمە ئىچىدىن پارتلىتىش دورىسى كۆمۈپ سېپىلنى پارتلاتتى، كۈرە خەلق ۋە ئەسكەرلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. ئىلى جياڭجۈنى مىڭ شۈي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى، ۋەزىپىدىن قالدۇرۇلغان سابىق ئىلى جياڭجۈنى چاڭ چىڭ ئەسىر ئېلىندى. 4 - 5 - ئايلاردا (3 - ئايدا) قوزغىلاڭچى خەلق ۋە ئەسكەرلەر سۈيدۈڭ بىلەن قورغاس (ھازىرقى كونا قورغاس) قا ھۇجۇم قىلدى. سۈيدۈڭ ئۇرۇش قىلمايلا ئېلىندى، قورغاسنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان سولۇن ئەسكەرلەر 12 - ئايدا (11 - ئايدا) تار مار كەلتۈرۈلدى*. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ لىنىيىسىدىكى تايانچ پونكىتلىرى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلىندى.

ئىلى، تارباغاتاي خەلقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ فېئوداللىق ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەش قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۈرەش قىلىشنىمۇ ئۇنتۇمىدى. 1851 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى شيەنفېڭ خان 1 - يىلى) «جۇڭگو - روسىيە ئىلى، تارباغاتاي سودا نىزامى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، چارروسىيە ئىلى ۋە چۆچەكلەردە كونسۇلخانا،

* «خارماڭنا يوللىغان مەلۇماتلار».

سودا قورغىنى قاتارلىق تاجاۋۇزچىلىق ئورگانلىرىنى قۇردى، شۇنىڭ بىلەن ئىلى، چۆچەك چارروسىيىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي رايونلىرىغا تاجاۋۇزچىلىق قىلىدىغان كۆۋرۈك بېشى ئىستىھكامى بولۇپ قالدى. چارروسىيە كونسۇللىرى ۋە سودىگەرلىرىنىڭ جۈڭگو خەلقىنى خالىغانچە بوزەك ئېتىشى، جۈڭگو خەلقىنى شىلىپ نۇرغۇن پايدىغا ئىگە بولۇشى جۈڭگو خەلقىنىڭ ھەققانىي قارشىلىق كۆرسىتىشىگە ئۇچرىدى. ئىلىدە چۆچەك خەلقى فېئودالىزمغا قارشى كۈرەش قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغىمۇ قارشى كۈرەش قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. «ئىلى، چۆچەك قاتارلىق جايلاردىكى كونسۇلخانا، سودا قورغانلىرىنىڭ ئۆي ـ جايلىرى كۆيدۈرۈپ تاشلانىدى، مالىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى بۇلاپ كېتىلدى، چېگرا سودىسىدىن ھېچ نەرسە قالمىدى»*. چارروسىيىنىڭ كونسۇللىرى، سودىگەرلىرى قارشىلىق كۆرسەتكەن ئاتلانغان جۈڭگو خەلقى ئالدىدا، خۇددى لالما ئىتتەك ئۆز دۆلىتىگە بىر ـ بىرلەپ تىكىلىۋەتتى. قوزغىلاڭچى دېھقانلارنىڭ غەزىپى ئوتى چارروسىيىنىڭ چېگىگە سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئارقىلىق ئىگە بولۇۋالغان بىر قىسىم تاجاۋۇزچىلىق ھوقۇق ـ مەنپەئەتلىرىنى كۆيدۈرۈپ تاشلاپ، تاجاۋۇزچىلارنىڭ ئەدەبىنى بەردى؛ جۈڭگو خەلقىنىڭ ھەرقانداق چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ جۈڭگو زېمىنىدا ئۆزى خالىغانچە ھەرىكەت قىلىشىغا ۋە ئۆزى بەگ ـ ئۆزى خان بولۇۋېلىشىغا ھەرگىز يول قويمايدىغانلىقىنى جاكارلىدى.

ئىلى جياڭجۈنى مىڭ شۇي قوزغىلاڭچى خەلق تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنغا يەپ، ئاغزى ـ بۇرنى قانغا بويىلىپ زاۋاللىققا

* «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجىخان دەۋرانى، 49 ـ جىلد، 28 ـ بەت.

يۈزلەنگەن چاغدا، ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن بىردىنلا ئۆزىنىڭ ئىلى، چۆچەك خەلقىنىڭ چارروسىيىنىڭ كونسۇلخانىسى بىلەن سودا قورغانلىرىنى كۆيدۈرۈپ، تاجاۋۇزچىلارنى قوغلاپ چىقارغان ھەققانىي كۈرىشىنى باستۇرغانلىقىنى باھانە قىلىپ، چارروسىيىنىڭ غەربىي سىبرىيە باش ۋالىيىسىغا مەكتۈپ يوللاپ، تاجاۋۇزچىلارغا خۇشامەت قىلىپ، بۆرىنى قوتانغا باشلىغاندەك، روسىيىدىن ۋاقىتلىق ئەسكەر ئۆتىنە ئېلىپ، جۇڭگو خەلقىنى بىرلىكتە باستۇرماقچى بولدى. چىڭ ئوردىسى دەسلەپتە مىڭ شۈينىڭ روسىيىدىن ئەسكەر ئۆتنە ئېلىش تەلىپىگە ئىلاجىسىزلىقتىن قوشۇلغان بولسىمۇ، لېكىن، جياڭسۇ، جېجياڭ ئەتراپىدا چەت ئەل لۈكچەكلىرىنى ياللاپ ئەسكەرلىككە ئېلىپ تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابى ھەرىكىتىنى باستۇرغان ئەكسىلئىنقىلابىي تەجرىبە - ساۋاقنى قوبۇل قىلىپ، «ھەربىي ھوقۇقنى چەت ئەللىكلەرگەر تۇتقۇزۇپ قويۇش»* قارۇخەت قىلىنمايدىغانلىقىنى تەكىتلىدى. ئەينى ۋاقىتتا چارروسىيە شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ ئىستىقبالى تۇراقلاشمىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئالدىراپ ئەسكەر چىقىرىشنى خالىمىدى. چارروسىيىنىڭ باش ۋەزىرى، قوشۇمچە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى گورچاكوۋ قىلچە يوشۇرماستىن: «قوراللىق قوزغىلاڭنىڭ غەلىبە قىلىش - قىلماسلىقى تېخى ئېنىق بولمىغان بىر پەيتتە قوزغىلاڭچىلارغا ياكى قارشى تەرەپكە قورال سېتىپ بېرىش، بىز ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىسىز»، چۈنكى بۇنداق قىلىش «بىزنىڭ كېيىنكى ھەرىكەت ئەركىنلىـ

---

* «چىڭ سۇلالىسى مۇزۇڭ خان ئوردا خاتىرلىرى»، 124 - جىلد، 2 -- 3 - بەتلەر.

كىمەزگە توستۇنلۇق قىلىدۇ»① دېدى. شۇنىڭ ئۈچۈن چار-
روسىيە باشتا قوقان بىلەن ئۇرۇش قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ
ئەسكەر بەرمىدى؛ كېيىن يەنە ئېنىق قىلىپ «ئەسكەر سوراش
ئۈشى قايتا تىلغا ئېلىنمىسۇن» دەپ رەت قىلغانلىقىنى
بىلدۈردى. چىڭ ئوردىسىنىڭ 12 - ئاينىڭ 5 - كۈنى
(10 - ئاينىڭ 18 - كۈنى) مىڭ شۈيگە چۈشۈرگەن ئۇقتۇرۇ-
شىدا «كېيىن بەرەر بالايىئاپەت يۈز بېرىپ قېلىشى
ئېھتىمال»②، پەخەس بولۇش كېرەك دەپ، مىڭ شۈينىڭ
ئەسكەر ئارىيەت ئېلىپىنى رەت قىلدى. ئۇچ ئايدىن
كېيىن، ئىلى خەلقى كۆرەنى ئىشغال قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى
ئەمەلدارلىرىنىڭ بۆرىنى قوتانغا باشلاپ كىرىشتەك مەرقانداق
ئۇرۇنۇشلىرىنى ئۈزۈل - كېسىل بىتچىت قىلىپ تاشلىدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنىڭ مەرقايسى
جايلىرىدا تەسىس قىلغان يامۇللىرى، جايلاردىكى خەلقلەرنىڭ
زەربىسى ئاستىدا، بىر - بىرلەپ يىمىرىپ تاشلاندى. 1867 -
يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۆڭجىخان 6 - يىلى) غا كەلگەندە،
چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا كونترول قىلىپ
تۇرغان يېرى قۇمۇل، بارىكۆل، چىگگىل، بۇرۇلتوقاي
ئەتراپلىرىدىنلا ئىبارەت بولۇپ قالدى. قۇبۇقسار، كۆرقارا
ئۈسۈ، جىڭ، تارباغاتاي ئەتراپلىرى تۇرغاۋۇت ۋاڭ بىلەن
كۆڭگىزائىسەن لامانىڭ قولىدا بولۇپ، ئۇلار چىڭ سۇلالىسى

---

① نىاروگىنسكى: «1860 — 1895 - يىللاردىكى كاپىتالىستىك
كوچلۇك ئەللەرنىڭ يېراق شەرق مۇستەملىكە سىياسىتى» رۇسچە نەشرى،
211 - 212 - بەتلەر.

② «چىڭ سۇلالىسى مۇزۇڭ خان ئوردا خاتىرلىرى»، 151 -
جىلىد، 35 - بەت.

قوشۇنلىرى بىلەن بىر ئىدى. ھالبۇكى، مۇشۇ رايونلاردىمۇ چىڭ ھۆكۈمىتى ھامان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زەربىسىگە تاقابىل تۇرۇشقا ئامالسىز ئىدى.

قۇمۇل بىلەن باريكۆل شىنجاڭنىڭ شەرقىي يۆنىلىشىدىكى مۇھىم شەھەرلەر بولۇپ، ئۇ يەردىن شىمالغا قاراپ ماڭسا ئۇلاستاي، قوبدۇغا، شەرققە قاراپ ماڭسا خېشى كاربدوربنىڭ غەربىدىكى ئەنشى، دۇڭخۇاڭ، قاش قوۋۇق رايونلىرىغا بارغىلى بولىدىغان، غەرب تەرىپى تېيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى يوللار بىلەن تۇتىشىدىغان ستراتېگىيىلىك مۇھىم يەر ئىدى. 1864 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى 3 - يىلى) كۇزدە، قۇمۇل، باريكۆل رايونلىرىدىكى خۇيزۇ، ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. 1865 - يىل 6 - ئاي (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى 4 - يىلى 5 - ئاي) دىن باشلاپ، كۇچادىكى راشىدىن بىلەن ئۇرۇمچىدىكى تۇدىلىكلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا قۇمۇل بىلەن باريكۆلگە ئەسكەر ئەۋەتىپ ھۇجۇم قىلدى. چىڭ قوشۇنلىرى باريكۆلنى قاتتىق مۇداپىئە قىلدى. قۇمۇلنى ئىككى قېتىم قولدىن كەتكۈزۈپ قويۇپ، ئىككى قېتىم قايتۇرۇۋالدى. 1868 - يىل 8 - 9 - ئايلاردا (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى 7 - يىلى 7 - ئايدا) قۇمۇل خان ئامبىلىغا ۋېن لىن ئەنشى، دۇڭخۇاڭلاردا ئەسكەر توپلاپ قۇمۇلغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قۇمۇلدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنى ئاندىن ئاستا - ئاستا مۇقىملاشتى.

بۇرۇلتوقاي بىلەن چىڭگىل شىنجاڭنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئىرتىش دەرياسى ئارقىلىق قوبدۇ مەسلىھەت ئامبىلىغا قاراشلىق ئالتاي - ئۇرانقاي

بىلەن قوشنا كېلەتتى. شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئۇرغۇن موڭغۇل، خەنزۇ، مانجۇ خەلقى ئېئودوللار پەيدا قىلغان مىللىي قىرغىنچىلىقتىن قېچىپ بۇ يەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئىنتايىن ئېچىنىشلىق شارائىتتا ياشايتتى. قوبدۇدىكى چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى ئۇلارنى مۇساپىرلار دەپ قاراپ، ساغلام - قاۋۇللىرىنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ، قېرى - چۈرىلىرىنى بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا سالدى.

بۇ يەردە 1867 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخان 6 - يىلى) ئەتىيازدا، چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ زۇلمىغا قارشى ئەسكەرلەر ئىسيانى كۆتۈرۈلدى. بۇنىڭغا قاتناشقانلارنىڭ سانى 3000 غا يېقىن بولۇپ، كۆلىمى خېلى چوڭ بولدى. 1868 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى 7 - يىلى)، شۇ يەردە تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان مۇساپىرلار يېڭىدىن تەيىنلەنگەن بۇرۇلتوقاي خان ئامبىلىنى لىي يۈنلىنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغالدى. شۇنىڭ بىلەن خەنزۇ دېھقانلار ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان بىر يېڭى قوشۇن بارلىققا كەلدى.

شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى (4 - ئاينىڭ 26 - كۈنى) بۇرۇلتوقايدا تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان دېھقانلاردىن 100 نەچچە كىشى تېرىقچىلىقنى قوغدىغۇچى لىي جۈن قاتارلىقلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە، «گازارمىغا قورالنى ھۇجۇم قىلىپ، مال - مۈلۈك، قورال - ياراقلارنى بۇلاپ، ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرنى زەخمىلەندۈردى»*. ئۇلارغا ئاۋاز قوشقۇچىلار بارغانسېرى كۆپەيدى. لىي يۈنلىن ئامما‌نىڭ سوتقا تارتىشىدىن

---

* «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر»، 179 - جىلد، 15 - بەت.

قورقۇپ چىكىنگىنى قاراپ قاچتى. قوزغىلاڭچىلار ئۆنۈك ئارقىسىدىن دەم بەستى قەدەم قوغلاپ ماڭدى. بۇ قوشۇن، كېيىن جاڭ خۇڭنىڭ رەھبەرلىكىدە كۆپىيىپ ئادىمى 1000 دىن ئېشىپ كەتتى. ئۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغىمۇ زەربە بەردى. 1869 - يىل 6 - ئايىنىڭ 11 كۈنى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى 8 - يىلى 5 - ئايىنىڭ 2 كۈنى) سەھەردە، جاڭ خۇڭ قاتارلىقلار قوزغىلاڭچى قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ چارروسىيىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ زايسان كۆلى رايونىدا قانۇنسىز قۇرۇۋالغان قاراۋۇلخانىسىغا مۇڭۇپپەقىيەتلىك ھالدا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، بىر قىسىم قورال - ياراقلارنى ئولجا ئالدى. ئۇلار تاجاۋۇزچىلارنىڭ ئىككى روتا ئەسكىرىنى تارمار قىلىپ، 15 ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە يارىدار قىلدى①. شۇنداق قىلىپ، جاڭ خۇڭ يېتەكچىلىكىدىكى بۇرۇلتوقاي دېھقانلار قوزغىلىڭى ئېرتىش دەريا ۋادىسىدا جانلانغان يەنە بىر قوزغىلاڭچى قوشۇن بولۇپ شەكىللىنىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى.

بۇرۇلتوقاي دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئۆلگۈدەك قورقتى. ئۇلار موڭغۇل سولۇن ئەسكەرلەر ۋە قازاق چارۇچىلار بولۇپ بىرنەچچە 1000 كىشىنى يۆتكەپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قۇبدۇدا تۇرۇشلۇق مۇداپىئە قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ قوزغىلاڭچىلارنى باستۇردى. غائىنلارنىڭ ئاسىيلىق قىلىشى تۈپەيلىدىن قوزغىلاڭنىڭ رەھبىرى جاڭ خۇڭ قولغا چۈشۈپ قالدى، چىڭ ئەسكەرلىرى ئۇنى

• «چىڭ سۇلالىسى مۇزۇڭ خان ئوردا غاتىرلىرى»، 262 - جىلد، 2 - 3 بەتلەر. بابىكوۋ: «غەربىي سىبىرىيەدىكى خىزمەتلىرىمدىن خاتىرلەر» رۇسچە نۇسخا، 428 - 430 - بەتلەر.

ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈۋەتتى. بىر يېرىم يىل داۋام قىلغان بۇرۇلتوقاي دېھقانلار قوزغىلىڭى شۇنىڭ بىلەن ئۇيۇشتۇرۇۋېتىلدى. گەرچە قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن خەلقنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرى زادى توختىمىدى، تاكى 1872 - يىل (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى 11 - يىل) غا قەدەر، چىڭ ئەمەلدارلىرى پەريادچەككەن ھالدا «بۇ يەرنىڭ ئادەملىرى بەك كۆرەڭ، ئۇلار ئەمەلدارلارنى نەزىرىگە ئىلمايدۇ»* دەپ، دەككە - دۈككىدە قېلىپ خاتىرجەم بولالمىدى.

XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا، شىنجاڭدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشىنىڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە تېزدىن چوڭ يانغىنغا ئايلىنىشى، كەڭ ئۇيغۇر، خۇيزۇ، قازاق، قىرغىز، خەنزۇ، موڭغۇل خەلقلىرى قاتلاملىرىنىڭ ئۇيغانغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. ئۇنىڭ كۆلىمىنىڭ چوڭلۇقى شىنجاڭ تارىخىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان. ئۇ، ئەينى ۋاقىتتا مەملىكىتىمىزنىڭ باشقا رايونلىرىدا يۈز بەرگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىغا ئوخشاش، جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىۋاتقان، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كۈندىن - كۈنگە جاھانگىرلارغا بېقىندى بولۇپ قېلىۋاتقان، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن بالايىئاپەت بارغانسېرى ئېغىرلىشىۋاتقان شارائىتتا پارتلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئىنتايىن چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە.

بىرىنچىدىن، ئۇ مەلۇم مەزگىلگىچە چارروسىيىنىڭ ئىلى ۋە چۆچەكتىكى كونسۇللىرىنى، سودىگەرلىرىنى ھەيدەپ چىقاردى، تاجاۋۇزچىلىق تايانچ پونكىتلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. چارروسىيە جۇڭگو خەلقىگە تاڭغان تەڭ ھوقۇقسىز «جۇڭگو -

* «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر» 263 - جىلد، 5 - بەت.

روسیه ئىلى، تارباغاتاي سودا نەزامى» نى ئارىلىقتا بىر مەزگىل توختىتىپ قويدى. چىك ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ بېسىمى ئاستىدا بەرگەن بىر قىسىم ھوقۇق - مەنپەئەتلەرنى قايتۇرۇۋالدى، زايسان كۆلى رايونىغا بېسىپ كىرىشكە جۈرئەت قىلغان ھەمدە قانۇنسىز ھالدا قاراۋۇلخانا قۇرۇۋالغان چارروسىيە قوشۇنلىرىغا زەربە بەردى، جۈڭگونىڭ چېگرا رايوندىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ دۈشمەنگە بىرلىكتە غەزەپ - نەپرەت بىلدۈرۈپ، زوراۋانلىقتىن قورقماي، چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا باتۇرلۇق بىلەن قارشى تۇرىدىغان قەيسەر ئىرادىسىنى ئىپادىلىدى.

ئىككىنچىدىن، ئۇ، چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا قۇرغان بىر يۈرۈش كونا مەمۇرىي ئاپپاراتلىرىنى پاچاقلاپ تاشلىدى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بېشىغا مىنۈپلىپ ھەددىدىن ئېشىپ، قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىغان بىر تۈركۈم مانجۇ ئاقسۆڭەك تۆرىلەرنى بېسىقتۇردى، كونا تۈزۈمگە زەربە بېرىپ، تارىخنىڭ ئىلگىرىلىشىنى ئالغا سۈردى.

يۇقىرىدىكى ئىككى ئەھمىيىتى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇ تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابى، نيەنجۈن قوزغىلىڭى ۋە باشقا رايونلاردىكى قەھرىمانلىق مىللەتلەر تۈزغىلاڭلىرىغا ئوخشاش، جۈڭگو خەلقىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى كۈرىشىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۈچىنچىدىن، ئۇ، شىنجاڭ يېزىلىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئېغىر دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلىۋاتقان ئەكسىيەتچى يانچىلىتى تۈزۈمنى بۈزۈپ تاشلىدى، بىر تۈركۈم ۋاڭ، گۈڭ، بەگلەرنى ئۆلتۈردى، يانچى ئىگىلىرىنىڭ

تەسىر كۆچمىگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، زور بىر تۈركۈم يانچىلار ۋە بېقىندى دېھقانلارنى ئازاد قىلدى. شۇ قېتىملىق زەربىدىن كېيىن، ئىلگىرىكى ۋاڭ ـ گۇك، بەگلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى «سەرسان بولۇپ، ئاددىي پۇقرالغا ئايلىنىپ قالدى»① ئىلگىرى ئۇلارغا قاراشلىق بولغان يانچىلار يەرگە ئىگە بولدى. مەسىلەن، خوددى ئىلىدىكىگە ئوخشاش. يەرگە ئىگە بولغان يانچىلار باللىرىنى ئۇرۇشقا ئەۋەتتى②. ئومۇمەن، يانچىلار ۋە بېقىندى دېھقانلار ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىلغان بۇ كۆرەشتە، ۋاڭ ـ گۇك، بەگ قاتارلىق يانچى ئىگىلىرىگە بېقىنىشتىن قۇتۇلۇپ كىشىلىك ئەركىنلىككە ئېرىشتى. ئۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇ قېتىمقى دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار قوغلىڭى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشى ماھىيەتتە يانچىلارنىڭ غايەت زور كۆلەملىك ئازادلىق ئۇرۇشى بولىدى.

ئەلۋەتتە، ھەربىر تەرەققىياتنى جەريانىدا، بۇ قېتىمقى دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشى داۋامىدا، ساقلىنىپ قالغىلى بولمايدىغان بىرمۇنچە خاتالىقلار سادىر بولدى. قوبۇل قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىرمۇنچە ساۋاقلار كۆرۈلدى. بۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت ئىدى:

1) قوزغىلاڭچى دېھقانلار ئۆزلىرىنىڭ سىنىپىي مەنپەئىتىنى، رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگىلەشنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ يەتمىگەنىدى. لېنىن: «تارىختا ھەرقانداق بىر سىنىپ، ئەگەر ھەربىر تەشكىللەشكە ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىشقا ماھىر بولغان ئۆزىنىڭ سىياسىي رەھبەرلىرىنى ۋە ئىلغار ۋەكىللىرىنى سايلاپ چىقمىسا، ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا

---

① بىي جىڭفۇ: «تاغ ـ دەريا ۋە كۆپلۈن خاتىرىلىرى»، 4 ـ جىلد، 25 ـ بەت.

② «غازات دەۋرىدىكى چىن»، قوشۇمچە پانتو سۆزىنىڭ رۇسچە ئىزاھى.

ئىگە بولالمايدۇ» دەپ كۆرسەتكەنىدى («ھەرىكىتسىزلىك جىددىي ۋەزىپىسى»، «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 210 - بەت). ئەينى ۋاقىتتا، شىنجاڭدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشى گەرچە ئوڭۇشلۇق بولغان بولسىمۇ، لېكىن بىر تۇتاش رەھبەرلىك مەركىزى بولمىدى، قوزغىلاڭچىلار ئۆز سىنىپىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان رەھبەرلەرنىمۇ سايلاپ چىقمىدى. قوزغىلاڭنىڭ يېتىلىش باسقۇچىدا ياكى قوزغىلاڭ پارتلىغاندىن كېيىن، ئاندىن شۇ يەردىكى مىللىي ياكى دىنىي يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىنى تېپىپ رەھبەر قىلدى. مانا بۇ ھەرىكەتنىڭ يۆنىلىشى ئۆزگىرىپ كېتىشتىكى ئاساسىي سەۋەب.

2) دېھقانلارنىڭ ئاساسلىق تەلىپى ئومۇملاشتۇرۇلغان ۋە يېغىنچاقلانغان ھالدا ئېنىق سىياسىي پروگراممىغا ۋە روشەن چەكمۇار شوئار ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى. ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلاردىن ئىبارەت يەككە دېھقانلار كۆز ئالدىدىكى ۋاقىتلىق مەپىەئەت بىلەن ئاسانلا قانائەتلىنىپ قالدى. كۆرەش ئارقىسىغا ئارقا غەلىبە قىلغان پەيتتە، يەر، ئاشلىق، چارۋامال قاتارلىق ئولجىلار ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ تۇردى. مانا بۇ «چاي ئىچمىگەنلەر ئەمدى ئىچتى چاي، ئات مىنمىگەنلەر ئەمدى مىندى تاي»① دېگەندەك بولدى. كىشىلەر ھەقىقەتەن ياشاش ئىمكانىيىتى قالمىغاچقا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنىدى. ئىلى دېھقانلىرى بايانداىغا ھۇجۇم قىلغاندا كۆتۈرگەن تۇغ - ئەلەملىرىگە «ھايا تىلىق ئۇچۇن»② دېگەن سۆز يېزىلغان بولۇپ، مانا بۇ شۇ ۋاقىتقا قەدەر قوزغىلاڭچىلار ئوتتۇرىغا قويغان بىردىنبىر شوئار ئىدى. ئۇ كەڭ دېھقان

① «غازات دەرمۇلىك چىن».

② يۇقىرىقى كىتابقا

لارنىڭ ئەڭ تۆۋەن تەلەپنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەتتى. ئەينى ۋاقىتتا دېھقانلارغا ئەڭ زۆرۈر بولغان ئىنسانىي ئەركىنلىك ۋە ئۇلارنىڭ يەرگە بولغان جەددىي تەلىپى ئەكس ئەتتۈرۈلمىگەنىدى.

3) يۇرگۈزۈلۈۋاتقان دىنىي تۈزۈمگە قارشى تۇرۇش توغرىسىدا تەلەپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلمىغانىدى. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «ئادەتتە فېئودالىق تۈزۈمگە قارشى قىلىنغان بارلىق ھۇجۇم مۇقەررەر ھالدا ھەممىدىن ئاۋۋال چېركاۋلارغا قىلىنغان ھۇجۇمدىن ئىبارەت. بارلىق ئىنقىلابىي ئىجتىمائىي سىياسىي نەزەريىلەر ئاساسىي جەھەتتىن، بىرلا ۋاقىتتا مۇقەررەر ھالدا ئىلاھىيەتنىڭ غەيرىي ئەقىدىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى تۈزۈمگە قارشى تۇرۇش ئۇچۇن، ئۇ تۈزۈمنىڭ يېپىنىۋالغان ئىلاھىي نىقابىنى يىرتىپ تاشلاش كېرەك». («گېرمانىيەدىكى دېھقانلار ئۇرۇشى»، 1975 - يىلى، خەلق نەشرىياتى 34 - بەت). 1864 - يىلدىكى قوزغىلاڭدا، دىنىي ئاق سۆڭەكلەرگە، دىنىي كاتتىباشلارغا ۋە دىنىي ئېكسپلاتاتسىيىگە قارشى ھېچقانداق ئىش بولمىدى. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنى 1857 - يىلدىكى كۇچا قوزغىلىڭىغا قارىغاندا ئازقىغا بىرقەدەم چېكىنگەن دەپ قاراشقا بولىدۇ.

4) ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىدىئاگەرچىلىكى ۋە دىنىي ئەقىدىلەرنىڭ ئاساسىتى ئۈزۈن مۇددەت قالغان دېھقانلاردا ھامان كۈچلۈك دىنىي ۋە مىللىي بىر تەرەپلىمىلىك لەر كۆرۈلدى. فېئودالىزمغا قارشى ئورتاق كۈرەشتە، باشقا مىللەتلەر ۋە باشقا دىندىكى ئەمگەكچى خەلقلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىشقا ماھىر بولالمىدى. بۇ ھال مۇقەررەر ھالدا سىنىپىي كۈچنى تارقاقلاشتۇرۇپ، جەڭگىۋارلىقنى ئاجىزلاشتۇرۇپ

قويغانلىقتىن، فېئودالىلىق تۈزۈمگە تېخىمۇ كۈچلۈك زەربە بەرگىلى بولمىدى.

يۇقىرىدىكى خاتالىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سەۋەب، دېھقانلار ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ۋەكىلى ئەمەس ئىدى، ئىلغار سىنىپ تېخى بارلىققا كەلمىگەنىدى. شۇنداق بولغانلىقتىن، مۇقەررەر ھالدا دەۋرنىڭ ۋە سىنىپنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىدى، شۇنداقلا، دەل مانا شۇ خاتالىقلار تۈپەيلىدىن، ھەربىرىمىز جەريانىدا فېئودال - بەگلەر ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، كۆرەشنى ئاچا يولغا باشلاپ، ئۇنى دەۋر ئالماشتۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ فېئودالىلىق كىچىك ئوردىلىرىنى تىكلەيدىغان قورالغا ئايلاندۇرۇۋالدى. تارىخ شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئىلغار سىنىپنىڭ توغرا رەھبەرلىكىگە ئىگە بولمىغاندا، دېھقانلار قوزغىلىڭنىڭ ئاخىرقى غەلىبىگە ئېرىشىشى مۇمكىن ئەمەس.

4 - بۆلۈم فېئودال - بەگلەرنىڭ ھوقۇق تارتىۋېلىش ھەرىكىتى ۋە بىرنەچچە يەرلىك فېئودالىلىق تەپرەقچى ھاكىمىيەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى

شىنجاڭدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشى دولقۇنىدا، كۆرەشنىڭ تەڭ ئوچى دېگەن يەرگە يېتىپ، ۋەزىيەت ناھايىتى ئوڭۇشلۇق راۋاجلاندى. بويسۇنغانلار ئامان قېلىپ، قارشى چىققانلار ھالاك بولدى. يەرلىك مىللەتلەر ئىچىدىكى بەزى فېئودال - بەگلەر ۋە ئىسلام دىنىنىڭ يۇقىرى تەبىقە كاتتىباشلىرى ھىيلە - نەيرەڭلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن ئۆزگەرتىپ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇ-

لىغا كىرىۋالدى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئۇزۇندىن بۇيان ئىشقا سېلىپ كەلگەن ئەكسىلئىنقىلابىي ھۆكۈمرانلىق تەجرىبىلىرىگە تايىنىپ، رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋېلىپ، «غازات قىلىش»، «كاپىرلار» غا قارشى تۇرۇشنى تەرغىپ قىلىپ، ئامىنىڭ سىنىپىي ئېڭىنى مۇجمەللەشتۈرۈۋەتتى، ھەرىكەتنىڭ سىنىپىي سېپىنى قالايىمىقانلاشتۇرۇپ، كۈرەشنىڭ يۆنىلىشىنى بۇراپ، دېھقانلار قوزغىلىڭىنى ئاچا يولغا باشلاپ، ئۇرۇش، ئىس - تۈتەك ئىچىدە ئۆزلىرىنىڭ فېئودالىلىق كىچىك ئوردىلىرىنى تىكلىدى.

لېكىن جايلاردا بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەرنىڭ بەرپا بولۇش ئەھۋالى ئوخشاش بولمىدى. ئومۇمەن ئېلىپ ئېيتقاندا، مۇنداق ئۈچ خىل ئەھۋال بولدى:

1) دېھقانلار قوزغىلىڭى داغدۇغا پەيدا قىلغان ھەمدە ئۇ دەسلەپكى قەدەمدە نەتىجىگە ئېرىشكەن پەيتلەردە، بەزى فېئودال بەگلەر ئۇستىلىق بىلەن ئۆزىنى پەردازلاپ، رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋالدى، دېھقانلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرغان سىنىپىي غەزىپىدىن پايدىلىنىپ، كۈرەشنىڭ تىغ ئۇچىنى بۇراپ، ئۆزىنى قوغدىدى. كۇچا ۋە چۆچەكتىكى ئەھۋاللار مۇشۇ خىلغا كىرىدۇ.

ھاشارغا ئىشلەۋاتقان كۇچا دېھقانلىرى دەسلەپ كۈرەش باشلىغاندا، راشىدىن خوجا تېخى مەسچىتتە ئاخۇنۇملۇق قىلىۋاتاتتى. كۇچا قوزغىلىڭىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولدى، قوزغىلاڭچىلار تېزلىك بىلەن شەھەرگە بېسىپ كىرىپ، كۈرەشنىڭ دەسلەپكى غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردى. مانا شۇ چاغدا، راشىدىن خوجا مەسچىتتىن تەكلىپ قىلىپ كېلىندى. ئۇ ئۆزىنىڭ دىنىي ساھەدىكى ھوقۇقى ۋە نوپۇزىدىن پايدىلىنىپ، تەقۋادار مۇرىتلىرىنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرۈۋېلىپ، رەھبەرلىك ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالدى. ئۇ تەختكە چىققاندىن

كېيىن، ئۆزىنى «خان خوجا» دەپ ئاتىدى (خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا خاتا ھالدا 黄和卓 دەپ تەرجىمە قىلىنغان ھەمدە ئۆزىگە «مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئۇلۇغ ئەۋلادى، ئالەمگە قۇدرەت بەخش ئەتكۈچى»① دېگەن، كىشىنى قورقىتىدىغان ئۇنۋاننى بەردى؛ ئۇ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئۆزىنىڭ جەمەتىنىڭ ۋە يېقىن تۇغقانلىرىنىڭ قولىغا چىڭ تۇتقۇزدى. ئۇنىڭ بىر تۇغقان ئاكىسى جامالىدىن، بىر نەۋرە تۇغقىنى خاتىپ، ئىسھاق قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇھىم ھوقۇقلارنى ئىگىلىدى.

راشىدىن خوجا پۈتۈن ئەس - يادى بىلەن ئامال ئىزدەپ خەلقىنىڭ كۆرىشىنى ئاچا يولغا باشلىدى. ئۇ كىشىلەر رېئال تۇرمۇشتا دۇچ كەلگەن بارلىق بەختسىزلىكلەرنى «كاپىرلار» نىڭ ھۆكۈمرانلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان دېدى. ھەمدە ئىسلامىيەت زۇلپىقارى كاپىرلارنىڭ كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى، غازات قىلىش ئاللانىڭ بەندىلىرىنىڭ ئۇلۇغ ۋەزىپىسىدۇر، دەپ قۇتراتقۇلۇق قىلدى②. ئارقىدىنلا ئىككى قوشۇن تەشكىللەپ شەرقىقە ۋە غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان دائىرىنى كېڭەيتتى. غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلغان قوشۇن خاتىپنىڭ يېتەكچىلىكىدە قارا يۇلغۇن (ھازىرقى ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەرقىكە) گە يېتىپ كەلگەندە، ئاقسۇدىكى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ۋە ھىكىم بەگ تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. ئاندىن، راشىدىن خوجا يەنە جامالىدىنغا ئەسكەر باشلاپ ياردەمگە بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق قىلدى. جامالىدىن بايغا بېرىپ ئەسكەر توپلاپ قوشۇننى

---

① «تارىخى ھەمىدىيە» 1 - توم، 94 - بەت.

② «تارىخى ھەمىدىيە» 1 - توم، 87 - بەت.

زورايتقاندىن كېيىن، چوڭ يول بىلەن ماڭماي، شىمالغا قاراپ يول ئېلىپ، مۇز داۋانىدىن ئېشىپ ئىلغا ھۇجۇم قىلىدىغان قىياپەتكە كىرىۋالدى. بۇ يەردە ئۇ، قەشقەر، يەكەندىن ئىلغا ماتا - چەكمەن ئېلىپ كېتىۋاتقان قوشۇننى بۇلاپ، ئۇلارنىڭ قورال - ياراق ۋە ماللىرىنى تارتىۋالدى. ھەمدە، ئىلى جياڭ جۈنى ۋېن جىڭنىڭ مۇداپىئەنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئاقسۇغا ئەۋەتكەن قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرگەندىن كېيىن جامغا (ھازىرقى ئاقسۇ كونىشەھەرنىڭ شەرقى) غا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. 7 - ئايدا (6 - ئايدا) ئىلگىرى - ئاخىر ئاقسۇ ۋە ئۈچتۇرپاننى ئىشغال قىلىپ، «كاپىرلار» نى «دىنغا ئاسىيلىق قىلغۇچى» لارنى كۆپلەپ قىرىپ تاشلىدى. ئۈچتۇرپاننىڭ ھاكىمبېگى ۋە مەزكۇر ئىككى شەھەردىكى باشقا ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنى تامامەن ئۆز ۋەزىپىلىرىدە قالدۇرۇپ، ۋاشىدىن خوجىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارغا ئايلاندۇردى*. 11 - ئاي (10 - ئاي) دا، جامالدىن يەنە جەنۇبقا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، ئاتۇش ۋە يەكەنلەرگە بىر مەھەل ھۇجۇم قىلدى.

شەرققە يۈرۈش قىلغان قوشۇن ئىسھاق باشچىلىقىدا، بۈگۈرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، كورلا ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. قاراشەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ ئالالماي، باغراش كۆلىنى ئايلىنىپ شەرقىي جەنۇبقا قاراپ يول ئېلىپ، 7 - ئاي (6 - ئاي) دا، ئۇششاقتالدا (خوشۇت ناھىيىسىنىڭ شەرقى) ئۇرۇمچى ۋە تۇرپاندىن كۈچانى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن جەنۇبقا قاراپ ماڭغان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ قىرىپ تاشلىدى. چۈنكى دېگەن يەردە (ھازىرقى خوشۇت ناھىيىسىنىڭ شەرقى) قاراشەھەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنى ۋە

* «تارىخىي ھەمدىيە» 1 توم، 96 - 98 - بەتلەر.

موڭغۇل قوشۇنلىرىنى بىرلا ئۇرۇش بىلەن چېكىنىدۈرۈپ، غەلىبە بىلەن قاراشەھەرگە بېسىپ كىرىپ، شەھەر ئىچى ۋە تېشىدىكى خەنزۇ دېھقان، سودىگەرلەرنى كۆپلەپ قىرىپ تاشلىدى، ئاندىن تۇرپاننى ئىشغال قىلدى ھەمدە مورى ۋە قۇمۇللارغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن مۇۋەپەقىيەت قازىنالمىدى.

شۇنداق قىلىپ، شۇ يىلى (1864 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى 3 - يىلى) نىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، غەربتە ئۈچتۇرپان، ئاقسۇدىن تارتىپ، شەرقتە تۇرپان، لۇڭچۇنگە قەدەر بولغان جايلار كۇچالىق راشىدىننىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان تەۋەسىگە ئۆتۈپ، شىنجاڭدا چوڭ بىر فېئۇداللىق بۆلۈنمە ھاكىمىيەتنى شەكىللەندۈردى.

چۆچەكتە بولغان ئەھۋالمۇ شۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. پەرقى پەقەتلا دىنىي ھوقۇقنى قولىدا تۇتۇپ تۇرغان شى جىڭدۇ، ھەربىي ئەمەلدار مىي چىڭلار دەسلەپ چىڭ ھۆكۈمرانلىرى تەرەپتە تۇرغان شەخسلەر بولۇپ، ئاممىنىڭ كۈرىشىنى يوققا چىقىرىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن مەنسىپى ئۆرلىگەنىدى. سۇيۇيدى رەھبەرلىكىدىكى قوزغىلاڭ پارتلىغاندا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ۋە بالا - چاقىلىرىنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىشقا كۆزى يەتمەي، ھىيلىگەرلىك قىلىپ خان ئامبالىنى ئالداپ ئولتۈرۈپ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولىغا كىرگۈزۈۋالدى ھەمدە ئۆزىنىڭ كۈچ جەھەتتە ئاجىز ئىكەنلىكىنى تۇيۇپ، تۇدېلىن قوشۇنى بىلەن بىرلىشىۋالدى.

يەنە بىر خىل ئەھۋال، بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يۇقىرى قاتلام ئەمەلدارلىرى، ئاممىۋى كۈرەش ۋەزىيىتىنىڭ قىستىشى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى تەركىبىدىكى بيۇروكراتلىق سالاھىيىتى ئارقىلىق ئۆزىنى قوغداپ، ئەمەلىيەتتە قوراللىق كۈرەشنى پىلانلاش ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىش

ئىشلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. ئىلى ۋە ئۇرۇمچىلىەردە ئەھۋال مانا مۇشۇنداق بولدى. ئۇلار چىك سۇلالىسىنىڭ يەرلىك ھۆكۈمرانلىق ئورگانلىرىنىڭ، گۇمران بولۇش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ كۈچىك سۇلالىلىرىنى قۇردى. ئىلىدا باشچى بولغىنى ئۆزىنى «سۇلتان» دەپ ئاتاپ، پۈتكۈل ئىلى ۋادىسىدا تەپرىتىچى بولۇۋالدى. ئۇرۇمچىدە تۇدىلىن ئۆزىنى ئىسلام پادىشاھى (ئۇيغۇرچە «خەلىپە») دەپ ئاتاپ، دەسلەپ ئەڭ كۈچەيگەن چاغلاردا، «ورىدىن ساۋەنگىچە بولغان جايلارنى بۆلۈۋالدى ھەمدە تۈرپان رايونىغا قەدەر كېڭەيدى. ئۇلار ئۆز تەۋەسىدىكى جايلاردا ئۆزى بەگ — ئۆزى خان بولۇۋېلىپ، خەلقنىڭ يىلىكىدە سۇ ئىچتى، يەنە بىر تەرەپتىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى بىلەن مەخپىي ئالاقىدە بولدى. ئۇلار قولغا كەلتۈرگەن مەنپەئىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئاممىۋى كۈرەشنىڭ چوڭقۇر راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى بىلەن مەلۇم جەھەتتە سۈلھ قىلىشنى بارغانسېرى خىيال قىلىدىغان بولۇپ قالدى.

ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ دەسلىپىدىلا ئىلى جىياڭجۈنى مىڭ شۈي مانجۇ گازارمىسىنىڭ كۈچىك كاتتىبەشى دوبونى شۇ كۈنى غۇلجىغا ئەۋەتىپ قوزغىلاڭچىلارنى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلدى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى قوزغىلاڭچىلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن دوبو شۇكۈ ئىلى جىياڭجۈنىنىڭ ئەلچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن «سۇلتان» مەزھەم زاتىنىڭ قېشىدا ئېلىپ قېلىندى. كېيىنكى ھوقۇق تالىشىش جەريانىدا ئىلى «سۇلتانى» بىرقانچە قېتىم ئالماشقان بولسىمۇ، دوبوشۇكۇ يەنىلا غۇلجا شەھىرىدە تۇرۇۋەردى*. مەزھەم زات بىر تەرەپتىن، «خەلقنىڭ قارشىلىقىنى ئەمەلدارلار كەلتۈرۈپ چىقاردى» دېگەن بايراقنى

* «خارماڭنا يوللىغان مەلۇماتلار».

كۆتۈرۈپ چىققان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىلى جياڭجۈ-نىڭ ئۆز كۆڭلىنى بىلدۈرۈپ، خان ئوردىسىغا نىسبەتەن ئۆزىدە «ھەرگىز باشقىچە نىيەت يوق»① ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن «سۇلتان» لىق تەختىنى تارتىۋالغاندىن كېيىنمۇ شىۋە گازارمىسىنىڭ باش بۇغى (ئوكورتىيى) خارماڭنا ئارقىلىق ئىلى جياڭجۈنى بىلەن تىنىچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزدى. ئۇ ئىلنى-ڭ خۇيزۇ «سۇلتانى» ماۋەنشىڭ (ماۋەن بېي دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بىلەن يوشۇرۇن ئۇيغۇرچە تارىخ كىتابلىرىدا ياكۇر دەپىلگەن) بىلەن يوشۇرۇن مەسلىھەتلىشىپ، ئىلى جياڭجۈنىگە تۆۋەندىكى تەلەپلەرنى قويدى: 1) ئىلى رايونىدىكى توقۇز شەھەرنى ئۆچكە ئايرىپ، شاۋكەت، ماۋەنشىڭ ۋە ماڭ شۇيلەرنىڭ ھەر بىرى ئۈچتىن شەھەرنى ئىدارە قىلىش؛ 2) ئىلى جياڭجۈنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنىمۇ ئوخشاشلا ئۈچكە ئايرىپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۈچەيلەن بۆلۈشۈۋېلىش.② دېمەك، خەلق ئامىسىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىگە ۋە زۇلۇمغا قارشى كۈرىشى ئۇلارنىڭ ئىلى جياڭجۈنى بىلەن شەخسىي سودىلىشىدىغان، ئەمەل ۋە دائىرە تەلەپ قىلىدىغان دەستىكىگە ئايلىنىپ قالدى.

ئۇرۇمچىدىكى تۇدېلىن ۋە سوخۇنجاڭلارمۇ ئوخشاشلا چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ تۇردى. تۇدېلىن تېخى ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ كاتتىباشلىرىنى ئۇرۇمچىگە يىغىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن خادىملار بىلەن بىرلىكتە «ئەل بولۇش مەسلىسى ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىدىغان» لىقىنى بىلدۈردى③. شۇنداقلا، قۇمۇل خان ئامبىلى ۋېن لىن ئىلگىرى - ئاخىر ئۇرۇمچىگە ئەۋەتكەن ئۇرىنتەي، مېي جىنچىڭ قاتارلىقلارنى تۇدېلىن كۈتۈۋالدى ۋە قېشىدا ئېيقالدى.

---

① «خارماڭنا يوللىغان مەلۇماتلار».
② يۇقىرىقى كىتاب.
③ يۇقىرىقى كىتاب

دېھقانلار ئامىسىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇشى ــ ئۇزلىرىنى چىرمىۋالغان ئاسارەتتىن قۇتۇلۇش، قاتمۇ قات ئېكسپلاتاتسىيىدىن، زۇلۇمدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئىدى. ھېلىقىدەك بىر ئوچۇم فېئودال بيۇروكرات بەگلەرنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇشى ــ قاينام ـ تاشقىنلىق دېھقانلار قوزغىلىڭىدا ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش ھەمدە دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تىغ ئۇچىدىن پايدىلىنىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن تېخىمۇ كۆپ ھوقۇق ـ مەنپەئەت ئېلىش ئۈچۈن بولدى. مانا بۇنىڭدىن فېئودالىلار بىلەن دېھقانلارنىڭ ھەرگىز بىر يولدا ماڭالمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۈچىنچى جىلدىكىسى قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن رايونلىرىدىن ئىبارەت بولىدى. بۇ رايونلارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئامما تېخى قوزغالمىغان بولۇپ، بەزى مىللىي دىنىي يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى ئالىتوپىلاڭ چىقاردى، ئەھۋال خېلى مۇرەككەپ بولدى.

بۇ رايونلار ئەينى ۋاقىتتا، غەربتىكى تۆت شەھەر دەپ ئاتىلاتتى. كۇچادىن غەربكە يۈرۈش قىلغان قوشۇن ئۈچتۇرپان، ئاقسۇلارنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، 1864 ـ يىل 7 ـ ئاي (چىڭ سۇلالىسى تۇڭگىچى 3 ـ يىلى 6 ـ ئاي) نىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، يېڭىسار ئوتتۇرا گازارما مۇداپىئەسىدىكى لەن چۇنفا، قەشقەر ئوتتۇرا گازارما باشلىقى ۋاڭ دېچۇن قاتارلىق ھەربىي كاتتىباشىلار، شۇ يەردىكى خۇيزۇلار بىلەن بىرلىشىپ ئىلگىرى ـ ئاخىر قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قەشقەردىكى ئاق تاغلىقلارنىڭ دىنىي كاتتىبەشى توختى ماموتمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قەشقەر كونىشەھەرنى ئىشغال قىلىپ ئۆزىنى خان دەپ ئاتىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، تاشمىلىق (قەشقەر كونىشەھەر

ئاھمىيەتسىزلىك جەنۇبىدا) نىڭ ھاكىمبېگى، قىرغىزلارنىڭ كاتتىبېشى سىددىق لەشكەر تارتىپ ھۇجۇم قىلىپ، توختى مامۇتنى قوغلىۋېتىپ، قەشقەر كونىشەھەرنى ئىشغال قىلىدى①.

خوتەن ھاكىم بېگىنىڭ ئوغلى خەزىنىچى، بايغا ھاكىم بەگ بولغانىدى، كۆچا قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئاقسۇ ئارقىلىق يوشۇرۇن ھالدا خوتەنگە بېرىۋالىدى. ئۇ تېخى ئەمدىلا ئەكىگە بېرىپ ھەج قىلىپ قايتىپ كەلگەن قازى ھېبىبۇللا بىلەن تەل بىرىكتۈرۈپ، ئىسلامىيەت تۇغنىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، خەنزۇلارنى، ھەتتا خۇيزۇلارنىمۇ كەڭ - كۆلەمدە قىرىپ تاشلىدى②. يەكەندىكى خۇيزۇلار لەشكەر تارتىپ يەكەن يېڭىشەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. يەكەن كونىشەھەرنىڭ ھاكىم بېگى نىيازمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ لەشكەر تارتىپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن چىڭ ئەسكەرلىرى، خۇيزۇلار، ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتەك ۋەزىيەت شەكىللەندى③.

بۇ رايونلاردىكى قوراللىق كۈرەشتە گۇرۇھلار ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، قالايمىقان يېغىلىق بولۇپ، بىرلىككە كەلگەن ۋەزىيەت شەكىللەنمىدى، جەمئىيەت تىنچىمىدى. قەشقەردە يەنە نۇرغۇن قوقانلىق سودىگەرلەر بار ئىدى. ئۇلارنىڭ تەل بىرىكتۈرۈشى ۋە قۇتراتىشى ئارقىسىدا، يەرلىك بەگ، ئاخۇنلاردىن 24 كىشى چەت ئەلگە باغلاندى. ئۇلار ئەمزا قويۇپ خەت يېزىپ قوقان خانىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ سىدىقنى قوغلاپ چىقىرىشىنى تەلەپ قىلدى.

---

① «قىرغىزلارنىڭ قىسقىچە تارىخى ۋە قىسقىچە تەزكىرىسى»، 35 - بەت.

② مولا موسا سايرامى «تارىخى ئەمنىيە»

③ «تارىخى ھەمىدىيە»، 1 - توم، 104 - بەت.

سەدىقمۇ قوقانغا جەن شياڭيىڭ قاتارلىقلارنى ئۇۋەتىپ چوڭ خوجا بۇرھانىددىننىڭ ئەۋلادىنى تەكلىپ قىلدى①. خوتەندىكى ھېببۇللامۇ ئادەم ئەۋەتىپ چەت ئەلدىن ياردەم سورىدى. لېكىن ۋەتەن ساتقۇچىلۇق كىشىلەر قەلبىگە ياقمىدى، خەلق ئۇلارنى قوللىمىدى. ئەلچىلەرنىڭ غەربكە بېرىشىغا يېرىم يىل ۋاقىت كەتتى. قوقان خانلىقى ئىچكى ئۇرۇش بىلەن بولۇپ كېتىپ، شەرققە قاراشقا چولىسى تەگمىدى. چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ئۆزى تۇرغان شەھەرلەرنى مۇداپىئە قىلدى، بۆلۈگۈنچى كۈچلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەت جىددىيلىشىپ يېغىشتۇرۇۋالغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتتى.

يۇقىرىدىكى بايانلاردىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، شۇ مەزگىلدە شىنجاڭ رايونىدىكى سىنىپىي كۈرەشتە روشەن ھالدا مۇنداق ئالاھىدىلىكلەر بولدى: سىنىپىي كۈرەش ھامان مىللىي كۈرەش بىلەن گىرەلىشىپ كەتتى، شۇنداقلا ئۇ قويۇق دىنىي تۈس ئېلىپ، شۇ مەزگىلدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشىدا چىگىش ـ مۇرەككەپ ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. يەرلىك مىللەتلەر ئىچىدىكى فېئودال يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى ۋە ئىسلام دىنى كاتتىباشلىرى مىللىي ۋە دىنىي بايراقنى كۆتۈرۈۋېلىپ، رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئاسانلا ئۆز

① سەدىق جەن لاۋسەن ۋە ماتۇزى ئاخۇنلارنى قوقانغا ئەۋەتىپ خوجىلارنى تەكلىپ قىلدى. ۋالىخ ئەندىك: «خوتەن قوشۇنلىرى توغرىسىدا خاتىرىلەر» 19 - جىلد، «قەشقەردىكى خائىن خۇيزۇ جەن شياڭيىڭ پاشا (ياقۇپبەگ) نى قەشقەرگە قورشاپ ھۇجۇم قىلمىشقا تەكلىپ قىلدى». جەن لاۋسەن ئەھتىمال جەن شياڭيىڭ بولسا كېرەك. جەن شياڭ چىڭنىڭ خىزمىتى ۋە ئۇنۇانى، سالاھىيىتى توغرىسىدا خەنزۇتارىخ كىتابلىرىدا مەلۇمات يوق. نامى كىشىلەرگە ئانچە تونۇشلۇق بولمىغان، «بەدەۋلەت (ياقۇپبەگ) تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە) دېگەن كىتابتا: جەن لاۋسەن ۋە ماتۇزى ھەر ئىككىلىسى پەيزۇاتتا يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغان ھەربىي خۇيزۇلار، دېيىلگەن.

قوللىرىغا ئېلىۋالدى ۋە «كاپىرلار» نى، يات مىللەتلەرنى قىرىشقا قۇتراتقۇلۇق قىلدى. كەڭ دېھقانلار ئىشلەپچىقىرىش دائىرىسىنىڭ تارلىقى، دىنىنىڭ زەھەرلەپ ئېزىقتۇرۇشى بىلەن چەكلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تونۇشى مۇجمەل ئىدى. نەتىجىدە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا، يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلۇمىغا قارشى قوزغالغان داغدۇغىلىق ھەققانىي كۈرەش يەرلىك مىللىي يۇقىرى قاتلامنىڭ ۋە دىنىي كاتتىباشلارنىڭ ھۆكۈمرانلارنى ئالماشتۇرۇپ، يەرلىك تەپرىقىچى ھاكىمىيەت بەرپا قىلىدىغان قورالىغا ئايلىنىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا ئۆزئارا بىر - بىرىگە قاراشلىق بولمىغان بىرنەچچە يەرلىك تەپرىقىچى ھاكىمىيەت بارلىققا كەلدى. بۇلاردىن كۆلىمى چوڭراق بولغانلىرى كۇچادىكى راشىدىن «خان خوجا» ھاكىمىيىتى بىلەن ئۈرۈمچىدىكى تۇدېلىن «خەلىپە» لىكى؛ كۆلىمى كىچىكرەك بولغانلىرى ئىلى «سۇلتانلىقى» بىلەن خوتەندىكى ھېبىبۇللانىڭ «پاشا» لىق ھاكىمىيىتى ئىدى. قەشقەر ۋە يەكەندىكىلەر ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا بىر يەرنى ئىگىلەپ خان بولۇۋېلىپ، ئۆز ئالدىغا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن بولۇپ، رايون خاراكتېرلىك مەركەز شەكىللەندۈرەلمىگەن، ۋەزىيەت باشتىن - ئاياغ قالايمىقانىدى.

بۇ يەرلەردىكى كاتتىباشلار ئاممىنىڭ كۈرەش نىشانىسىنى باشقا ياققا بۇراش ئۈچۈن، جېنىنىڭ بارىچە مىللىي قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈشكە قۇتراتقۇلۇق قىلدى. دەسلەپكى مەزگىللەردە ئۇيغۇرلار، خۇيزۇلار ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا بىرمۇنچە خەنزۇ ۋە باشقا مۇسۇلمان بولمىغان مىللەتلەرمۇ قاتناشقانىدى. كېيىن، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىدا غەيرىي مۇسۇلمان قوزغىلاڭچىلىرى قالمىدى. فېئوداللار مىللەت-

لەرنى ئۆزئارا قىرغىنچىلىق قىلىشقا قۇتراتقان شۇ كۈنلەردە، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ھەرقايسى مىللەت ئەمگەكچىلىرىدىن ئىبارەت بولدى. بۇنداق مىللىي قىرغىنچىلىق سىياسىتىگە قارشىلىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن موڭغۇل، خەنزۇ، مانجۇ قاتارلىق مىللەتلەر كەينى - كەينىدىن تېچىپ كېتىشكە باشلىدى. يىراقتا قاچقانلىرى ئالتاي، قوبدۇ ۋە ئەنشى، دۇڭخۇاڭ، قاش قوۋۇقلارغا قەدەر كەتتى، يېقىنراق يەرگە قاچقانلىرى شەھەردىن بىرقەدەر يىراق بولغان تاغلىق رايونلارغا ياكى چۆللەرنىڭ چەت ياقلىرىغا كەتتى. قاچاقلار بوز يەر تېچىپ يۇقىرىدا ئېيتىلغان رايونلارنىڭ دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئۈچۈن تۆھپە قوشتى. ئۇلارنىڭ يەنە بىر قىسمى چەك سۇلالىسى قوشۇنىغا قوشۇلۇپ كەتتى ياكى خەلق قوزاللىق قوشۇنلىرىنى شەكىللەندۈردى. بۇنداق خەلق قوزاللىق قوشۇنلىرى شىمالىي شىنجاڭدىكى تىيانشان ئېتەكلىرىگە ۋە قۇربان توڭغۇت قوملۇقىنىڭ جەنۇبىي ياقلىرىغا، مەسىلەن — ئۈرۈمچى ئەنسەن تاغلىرى (ھازىرقى ئۈرۈمچى ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي ياقىسى) شىڭچۇي، جىگدىلىك (ھازىرقى سانجى ناھىيىسىنىڭ شىمالىي ياقىسى)، شاڭماچياۋ ۋە شياماچياۋ (ھازىرقى قۇتۇبى ناھىيىسىنىڭ شىمالىي ياقىسى)، شاسەنزى (ھازىرقى ماناسنىڭ شىمالىي ياقىسى) قاتارلىق جايلارغا تارقالدى. ئۇلار بوز يەر تېچىپ تېرىقچىلىق قىلدى، قەلئە ياساپ ئۆزلىرىنى قوغداپ، تۇدىلىن قاتارلىقلار قۇتراتقان مىللىي قىرغىنچىلىقتىن مۇداپىئەلەندى.

ئۇيغۇر، خۇيزۇ ئەمگەكچىلىرىمۇ فېئودالارنىڭ مىللىي قىرغىنچىلىق سىياسىتىگە ئوخشاشلا قارشى تۇردى. ئىلنى مىسالغا ئالساق، ئۇيغۇر، خۇيزۇ ئەسكەرلىرى شىبە گازارمىسىنىڭ ھەرقايسى سۇمۇللىرىنى ئايرىم - ئايرىم مۇھاسىرىگە

ئالغاندا، شىبە گازارمىسىدىكى ئەسكەر ۋە خەلقلەر مۇتلەق ناچار شارائىتتا قالدى. «سۇلتان» شاۋكەت شىبەلەرنى قويماي قىرىپ تاشلاپ، ئۇلارنىڭ يۇرىكىنى سۇغۇرۇۋېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى①. لېكىن، ئۇيغۇر، خۇيزۇ خەلقلىرى بۇ بۇيرۇققا قارشىلىق بىلدۈرۈپ ئىجرا قىلمىدى. خەلق ۋە ئەسكەرلەر كۆرەنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، شاۋكەت قەلئەدە بىر كۈن كەچكىچە قىرغىنچىلىق قىلدى، كېيىن سۈيدۈكنى ئىشغال قىلغاندىمۇ قەلئەدە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى، ئۇيغۇرلار ھاۋانىڭ سوغۇقلۇقىنى باھانە قىلىپ بارغىلى ئۇنىمىدى، نەتىجىدە ئازلا قوشۇن باردى. شۇنىڭ بىلەن كەڭ كۆلەملىك ھىللىي قىرغىنچىلىق بولمىدى②.

مىللەتلەرنى ئۆزئارا قىرغىنچىلىققا كۈشكۈرتۈش، بىر مىللەتنى يوقىتىپ پايدىلىنىپ ئىككىنچى بىر مىللەتنى ئېزىش — تارىختا ئۆتكەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار قوللىنىپ كەلگەن ھۆكۈمرانلىق نەيرەڭى بولۇپ، ئۇ مۇستەبىت ھاكىمىيەتنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىشنى مەقسەت قىلىدۇ. جايلاردىكى بۆلۈنمە ھاكىمىيەتنىڭ كاتتىباشلىرى ھەر مىللەت خەلقىنى ئېزىش ۋە قىرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا يۈرگۈزگەن بەزى مەمۇرىي مۇئەسەسىلىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، بۇرۇنقى ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن بىر يۈرۈش ھۆكۈمرانلىق ئورگانلىرىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈردى، ئىسلام دىنىنىڭ ئەمر - مەرۇپلىرىنى قانۇن قىلىپ تىكلەپ ئۇنى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشنىڭ ئاساسىي قىلىپ، ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى ۋە ئېزىشنى كۈچەيتتى.

---

① «غازات دەرمۇلكى چىن»

② «خارماگنا يوللىغان مەلۇماتلار».

يەكەندە ئىسلام ئېسىلزادىلىرى چەكسىز ئەركىنلىككە ئىگە بولۇۋالدى. ئۇلار دېھقانلارنى ئۆزلىرىگە غەلىلە - پاراق ۋە باج - خىراج تاپشۇرۇشقا قىستىدى. ئەسلىدىكى ھاكىم بەگ نىياز مالىيە ئەمەلدارى بولدى، خەلقتىن ئالىدىغان ئوتۇن - سامان، قوي ۋە ئاشلىقنىڭ مىقدارى بۇرۇنقىدىن كۆپ ئېشىپ كەتتى. خوتەندە ھېبىبۇللا ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ خەلقتە دىنىي ئەقىدىلەرنى سىڭدۈرۈپ، تېررورلۇق ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزدى. ئۇنىڭ زامانداشلىرىنىڭ ئېيتىشىچە: «ئۇنىڭ ئاغزى مىدىرلاپلا كېتىدىغان بولسا، ھەرقانداق ئادەم جېنىدىن جۈدا بولاتتى»①. كۇچادىكى راشىدىن خان جەمەتىنىڭ زوراۋانلىقى دەستىدىن ئۇچتۇرپان خەلقى قورالسىق قارشىلىق كۆرسەتتى②. ئۇلار نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش، دۇنيا - دەپىنىلەرنى توپلاپ، ئەيش - ئىشرەتلىك چېرىك تۇرمۇش كەچۈرەتتى③. ئىلىدا ئەڭ ئۇزاق ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئاخىرقى «سۇلتان» ئەلاخانىنىڭ «ھاياتىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى كەيپ - ساپا دا ئۆتكەن»④ ئىدى. ئۇرۇمچىدىكى تۇڭىلىنمۇ بايلىق توپلاشقا ئۇستا ئىدى، ئۇ نۇرغۇن پۇل سەرپ قىلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنى ھاشارغا تۇتۇپ، ئۆزىگە «خان شەھىرى» سالدۇردى. ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا بىر پەرنى ئېگىلەۋالغان بۇ بىر ئۇچۇم فېئودال بەگلەرنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرى ئۇلارنىڭ خەلق مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلالماي دىغانلىقىنى، بەلكى ئۇلارنىڭ دىندىن خالى ۋە دىنىي يانچى ئېگىلىرىنىڭ ۋەكىللى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

---

① «تارىخىي ھەمدىيە»، 2 توم، 31 - ، 33 - بەتلەر.

② «تارىخىي ھەمدىيە»1 - توم، 116 - ، 119 بەتلەر.

③ يۇقىرىقى كىتاب، 1 توم، 158 - ، 159 - ، 166 - بەتلەر.

④ ئابدۇللا: «تارانچى تارىخى» (ئۇيغۇرچە).

ئۇلارنىڭ يەرلىك تەپرەقچى ھاكىمىيەتلەرنى بەرپا قىلىشى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا نىسبەتەن ئەكسىيەتچىلىك ئىدى.

ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، بۇ فېئودال بەگلەر ئارىسىدا فېئودالىلىق توقۇنۇشلار بولۇپ تۇرىدى، يېغىلىقلار توختىمىدى. سىدىق، نىياز ۋە ھېيىتۇللالارنىڭ زىمىنىنى يۇتۇۋېلىش ئۈچۈن، كۈچادىكى راشىدىن ئاتۇش، يەكەن ۋە خوتەنگە لەشكەر تارتىپ ھۇجۇم قىلدى. ئۇ يەنە لەشكەر تارتىپ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئىلغىمۇ ئادەم ماڭدۇرىدى. ئۇرۇمچىدىكى تۇدېلىن راشىدىندىن تۇرپانىنى تارتىۋالدى. يەنە ئىلغا ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئىلىدىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ «سۇلتان» لىرى ئارىسىدىكى ماجراغا بىۋاستە قول تىقتى. ھەرقايسى تەپرەقچى كۈچلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ ئۆزئارا بىر بىرىنى چەتكە قېقىشىپ، زادى چىقىشالمىدى. ئۇيغۇر فېئودالىرى بىلەن قىرغىز فېئودالىرى؛ ئۇيغۇر فېئودالىرى بىلەن خۇيزۇ فېئودالىرى ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى تالىشىپ - بىرىبىرى بىلەن ئۇرۇشۇشتىن يانمىدى. بۇنداق ئۇرۇشلارنىڭ جىددىيلىك دەرىجىسى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى بىلەن قىلغان ئۇرۇشتىن قېلىشمىدى. ھەسلەن، دەسلەپكى چاغلاردا قەشقەر، يەكەندە، كېيىنكى چاغلاردا ئىلىدا شۇنداق ئەھۋاللار بولدى. بىرلا مىللەتنىن تەشكىل تاپقان ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچىدىمۇ جىددىي كۈرەشلەر بولدى. ئىلىدىكى فېئودال بەگلەر «سۇلتان» لىق ئورنىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن بىر - بىرىنى سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈپ، بىر يېرىم يىلدا تۆت «سۇلتان» ئالماشتى. راشىدىن ئۆز قول ئاستىدىكى يارغانىدىكى كۈچىيىۋاتقان ئەمەلىي كۈچلەرنى ئۇرۇش داۋامىدا ئاجىزلىتىش ۋە يوقىتىش خىيالىدا بولدى؛ تۇدېلىن سوخۇنجاڭنى چەتكە قاقـ

تى ۋە باشقىلار. ئومۇمەن، كۆلىمى مىسلىسىز بولغان دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشىنىڭ ردەبەرلىك ھوقۇقىنى قېتۇدال بەگلەر تارتىۋالغاندىن كېيىن، دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئىستىقبالىمۇ سۇغا چىلىشىپ قالدى. قېتۇدالىزمغا قارشى باشلانغان دېھقانلار قوزغىلىڭى قېتۇدال‌لارئوتتۇرىسىدىكى كەڭ-كۆلەملىك يېغىلىققا ئايلىنىپ كەتتى.

پارچىلاپ تەپرىقە بولۇۋېلىش ۋە ئۆزئارا ھۇجۇم قىلىش ئۆزلىرىنىڭ مۇداپىئە كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، قوقانلىق باندىت ياقۇبېبەگنىڭ ۋە چارروسىيە قوشۇنلىرىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىگە پۇرسەت يارىتىپ بەردى.

بەشىنچى باب

قوقان ھەربىي ئەمەلدارى ياقۇپبەگنىڭ ۋەچار-روسىيىنىڭ شىنجاڭغا ئىلگىرى - ئاخىر تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى، شىجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا، قۇللۇققا قارشى كۈرەشلىرى

1- بۆلۈم قوقان ھەربىي ئەمەلدارى ياقۇپبەگنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى

شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى فېئودال بەگلەر ئۆز-ئارا بىر - بىرىنى چەتكە قېقىۋاتقان بىر پەيتتە، ئوتتۇرا ئاسىيا قوقان خانلىقىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى ياقۇپبەگ بۇزرۇك خوجىنى قولتۇقىغا قىسىپ جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. ياقۇپبەگ شىنجاڭدىكى يېغىلىق ۋەزىيەتتىدىن پايدىلىنىپ، قارا نىيەتلىك، مەككارلىق ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ، بىر - بىرلەپ زەر-بە بېرىپ ھالاك قىلىپ، قەدەممۇ قەدەم پۈتكۈل جەنۇبىي

شىنجاڭنى ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ قىسمەن رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قىلىپ، مەملىكەتنىڭ چوڭ بىر پارچە زېمىنىنى ئايىغ ئاستى قىلدى. مانا بۇ پۈتۈن مەملىكەتنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن غەربىي شىمال چېگرا رايون كرىزىسى بولدى.

XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قوقان خانلىقى ئىچكى قالايمىقانچىلىق پاتقىقىغا پېتىپ قالدى، مەلىخان بىلەن خۇدا يارخان — ئىككى بىر تۇغقان خانلىق تەختىنى تالاشتى. قوقانلىك ئەمىرى موللا ئالىمقۇل ئاتا - بالا مەلىخان كۈرۈشىنىڭ ھاكىمىيەتنى ئىگىللىشىنى قوللىدى. خۇدايارخان مەغلۇپ بولۇپ، بۇخاراغا كەتتى. قوقانلىك ئىچكى ماجىراسى قۇدرەتلىك قوشنا دۆلەت - چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ۋە يۇتۇۋېلىشى ئۈچۈن پايدىلىق پۇرسەت يارىتىپ بەردى، رۇس قوشۇنى كەڭ - كۆلەمدە بېسىپ كىرىپ، ئارىس دەريا رايونىدا قوقان قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇشتى. موللا ئالىمقۇل روسىيىگە قارشى ئۇرۇشتا ھەر قەدەمدە مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىپ، كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلاپ كەتتى. خۇدايارخان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇخارا قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشنى جىددىي پىلانلىدى. موللا ئالىمقۇل تاشقى جەھەتتە كۈچلۈك دۈشمەنلىك بېسىپ كىرىشى، ئىچكى جەھەتتە ئۆز دۈشمىنلىرىنىڭ ھوقۇق تارتىۋېلىشىدىن ئىبارەت ئىككى ئوتتا يېمەن ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى.

جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بىر ئوچۇم ۋەتەن ساتقۇچىلارنىڭ خوجىلارنى ئەۋەتىپ بېسىپ كىرىش توغرىسىدا قوقان خانلىقىغا بەرگەن تەكلىپى ۋە قوقان خانلىقى مەھرىمى يۇنۇسجاننىڭ 1864 - يىل 4 - 6 - ئايلار (چېكى سۇلالىسى تۇڭجىخان 3 - يىلى 3 — 4- ئايلار) دا بۇيرۇق بويىچە قەشقەرگە زىيارەتكە بارغاندا كۆرگەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى

ئەنسىز ۋەزىيەت ھەققىدە سۆزلەپ بەرگەنلىرى مولا ئالىمقۇل-نىڭ دىققىتىنى قوزغىغانىدى. ئۇ يۇنۇسجان بىلەن بىر-نەچچە كۈن مەخپىي مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن، ياقۇپبەگنى قەشقەرگە ئەۋەتىشنى، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن قوقاندا بولۇۋاتقان ھاكىمىيەت تالاش - تارتىشىدىكى تېكىشى تۇختىمايدىغان، پۈرسەتپەرەسلىك قىلىپ ئۆزگىرىشكە ماھىر بولغان بۇ ئادەمنى كۆزدىن يوقىتىشنى قارار قىلدى. ئۇ يەنە، قوقاندا يوشۇرۇن تۇرۇ-ۋاتقان شىنجاڭنىڭ دىنىي مۆتىۋەرلىنىڭ ئەۋلادى، جاھانگىر خو-جىنىڭ ئوغلى بۇزرۇك خوجىنى چاقىرتىپ كېلىپ كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا: «مەن سىزنى قەشقەرگە خان قىلىپ تەيىنلىدىم. لېكىن بارلىق ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا ھوقۇق ياقۇپبەگنىڭ قولىدا بولى-دۇ، بۇنىڭغا ھېچكىم ئارىلاشمىسۇن» — دەپ جىكىلىدى. ھەتتا بۇزرۇكنى بۇ توغرىدا قەسەم ئىچىشكە بۇيرۇدى.①

ياقۇپبەگ بىلەن بۇزۇرۇك قوقاندا بىر تۈركۈم قارا نىيەت-لەرنى يىغىپ چاپارمەن توپلاپ، 1865 - يىل 1 - ئاي (چىلە سۇلالىسى تۇڭجى 3 - يىلى 12 - ئاي)دا جۇڭگو زېمىنىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. سىدىق بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، بۇزرۇكنى قەشقەر كونىشەھەرگە باشلاپ كىردى، لېكىن ئۇ ياقۇپ-بەگنىڭ كەلگەنلىكىگە قاتتىق نارازى بولدى. 3 - ئاي (چىلە سۇلالىسى تۇڭجى 4 - يىلى 2 - ئاي)دا، ياقۇپبەگ سىدىقنى قوغلاپ چىقىرىپ، قەشقەر كونىشەھەرنى ئىشغال قىلدۇالدى. سىدىق قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەردىن 6000 - 7000 ئادەم توپ-لاپ ياقۇپبەگكە قايتۇرما زەربە بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن بەختە-

---

مۇھەممەت زەرىپ: «تارىخى پەرغانە ۋە قەشقەرىيە»، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تەرجىمە ئۇزۇندىلىرى. ئەسكەرتىش: بۇ كىتاب يۇنۇسجاننىڭ تەرجىمەھال خاتىرىلىرى.

كە قارشى مەغلۇپ بولدى. ياقۇپبەگ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ سىدىقنىڭ يۇرتى تاشمىلىق (ھازىرقى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى)نى ئىشغال قىلدى، سىدىق قېچىپ كەتتى. ياقۇپبەگ قەشقەر كونىشەھەرگە ئورۇنلىشىپ، پۇت تىرەپ تۇرىدىغان بىرىنچى ئورۇنغا ئىگە بولدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي، يەكەننىڭ ھاكىمبېگى نىياز شۇ يەردىكى خۇيزۇ قوشۇنلىرى بىلەن كۇچانىڭ غەربكە يۈرۈش قىلغان قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا كۈچى يەتمەي ياقۇپبەگدىن ياردەم سورىدى. ياقۇپبەگ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ لەشكەر تارتىپ يەكەنگە بېرىپ نىياز بىلەن بىرلىكتە، قارشى تەرەپتىن يەكەن كونا شەھىرىنى تارتىۋالماقچى بولدى. ياقۇپبەگنىڭ يەكەنگە تاجاۋۇز قىلىپ كېلىشى يەرلىك خەلقنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغىدى. كىشىلەر «ئەنجانلىقنى يوقىتايلى» دەپ شوئار توۋلاپ، قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلدى، ياقۇپبەگ مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى①. نىياز ياقۇپبەگنىڭ ئارقىسىدىن سوكۇلداپ قەشقەرگە كەلدى ۋە پۈتۈن كۈچى بىلەن ياقۇپبەگنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ، تاجاۋۇزچىنىڭ لالما ئىتىغا ئايلاندى.

ياقۇپبەگ يەكەندە قاتتىق مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى يېڭىساردا غەلىبە قىلغانىدى. يېڭىسارنىڭ كونا قەلئەسى سىدىقنىڭ كونتوروللۇقىدا ئىدى، خەنزۇلار قەلئەسىنى چىڭ ئەسكەرلىرى مۇداپىئە قىلاتتى. تاجاۋۇزچىلار ئاۋۋال

---

① «تارىخىي ھەمىدىيە»، 1 توم، 104 — 105 - بەتلەر. ئىلاۋە: جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خەلقلەر ئادەتتە ئۆزبېكلەرنى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەتراپىدىكى خەلقنى ئومۇمىيلاشتۇرۇپ ئەنجانلىقلار دەيتتى. ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار بولسا، ئادەتتە جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنى ياكى ئۇيغۇرلارنى ئومۇمىيلاشتۇرۇپ قەشقەرلىكلەر دەيتتى.

كونىشەھەرنى ئىشغال قىلىپ، ئاندىن يەرلىك خەلقنى ئەگەشتۈرۈپ يېڭىشەھەرگە كەينى - كەينىدىن ھۇجۇم قىلدى. چىڭ ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي، 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى (3 - ئاينىڭ 16 - كۈنى) شەھەرنى بېرىپ تەسلىم بولدى. يا- قۇيبەگ قاراقچىللىرى شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن، يېڭىسار خەلقىنى كەڭ - كۆلەمدە بۇلاپ - تالىدى ۋە قىردى. يېڭىسار قەشقەرنىڭ يۇز نەچچە چاقىرىم جەنۇبىدا بولۇپ، ئارىلىقتا سۇللۇغ (قەشقەر يېڭىشەھەر)لا بولۇپ، ئۇنى چىڭ ئەسكەرلىرى مۇداپىئە قىلىپ تۇراتتى. ياقۇبەگ كۈچى يېتىشىمىگەنلىكتىن ئۇنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، ھۇجۇم قىلمىدى. يېڭى- سارنىڭ قولدىن كېتىشى ياقۇبەگنىڭ ئايلىنىپ يۈرۈشىگە ئىم- كانىيەت يارىتىپ بەردى.

يەكەن خەلقى ياقۇبەگ تاجاۋۇزچى قوشۇنى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، دەرھال كۈچادىكى راشىدىن خوجا بىلەن بىرلىشىپ ئەسكەر چىقىرىپ قەشقەر كونىشەھەرگە ھۇ- جۇم قىلىپ قاراقچى ياقۇبەگنى بىرلا ھۇجۇم بىلەن يوقىتىپ تاشلاش توغرىسىدا كېلىشكەن بولسىمۇ، لېكىن يەكەن خەلقى چىڭ ئەسكەرلىرى بېسىپ ياتقان يەكەن يېڭىشەھىرىگە ھۇجۇم قىلىش بىلەن بولۇپ كېتىپ، قەشقەرگە ئەسكەر ماڭدۇرالمىدى، ئەتىجىدە كۈچا تەرەپ قوشۇنلىرى قەشقەرگە يالغۇز كىردى. ياقۇبەگ سۇللۇغ (قەشقەر يېڭىشەھەر)دىكى چىڭ ئەسكەرلىرى- گە ھۇجۇم قىلماي، بارلىق كۈچى بىلەن خانئېرىق (قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبى)غا يېتىپ كەلگەن كۈچا قوشۇنلىرىغا تاقابىل تۇردى. جەڭ ئىشتايىن جىددىي بولدى، ياقۇبەگ جېنىدىن ئايرىلىشقا تاس قالغان بولسىمۇ، تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ غەلىبە قىلدى①. قەشقەردىكى يېشىل

① «بەدەۋلەت تەزكىرىسى».

تۇغلۇق قوشۇنىنىڭ باشلىقى خې بۆيۈن 3000 ئەسكەر بە-
لەن سۇللۇغنى مۇداپىئە قىلىپ، چەتتە تۇرۇپ تاماشا كۆردى.
كېيىن ئۇ ياقۇپبەگدىن نۇرغۇن ئالتۇن پارا يەپ، كىشىلەر
نەزەر كۆزىرىگە ئالمايدىغان نىجاسەت دۆۋىسىگە ئايلىنىپ، 9 -
ئاينىڭ 1 - كۈنى (7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى) دۇشمەنگە تەس-
لىم بولدى. مەسلىھەت ئامبىلى كۈي يىڭ قاتارلىق ھەر مىل-
لەت ئەمەلدارلىرى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ياقۇپبەگنىڭ قاراق-
چى ئەسكەرلىرى سۇللۇغ گە بېسىپ كىرىپ، يەتتە كۈن
بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى①. شۇنىڭ بىلەن قەشقەردىن يېڭىسار-
غىچە بولغان جايلار ياقۇپبەگ قاراقچىلىرىنىڭ تۆمۈر تىرنىقى
ئاستىغا چۈشۈپ قالدى.

كۆزدە، تاشكەنتتە روسىيە ئارمىيىسىدىن مەغلۇپ بولغان؛
كېيىن يەنە خانلىق ئورنى ئەسلىگە كەلگەن خۇدايار خانىنىڭ
قوغلاپ زەربە بېرىشىگە ئۇچرىغان قوقان مەغلۇبىيەتچىلىرىدىن
7000 دىن ئوشۇق ئەسكەر يۇنۇسجان قاتارلىقلارنىڭ باشچىلى-
قىدا جەنۇبىي شىنجاڭغا بېسىپ كىرىپ، ياقۇپبەگنىڭ قىرىنىغا
ئۇزۇنئى ئاتتى②: بۇ بىر تۈركۈم مەغلۇبىيەتچىلەر ئاساسەن ئۆز-
بېكلەر، ئاندىن قىرغىزلاردىن تەشكىل تاپقانىدى. شۇنىڭدىن كۆپ
يىللار ئىلگىرى قوقانغا قېچىپ كەتكەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى
ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئاقسۆڭەك يانچىدارلىرىدىن بۇرھانىددىن
بۇزرۇك خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى ۋەلىخان خوجا، مەھمەت ئە-
مىن خوجا قاتارلىقلارمۇ ئۇۋىلىرىدىن قومۇرۇلۇپ چىقىپ ئۇلار
بىلەن بىللە كەلدى. ياقۇپبەگ بۇ بىر تۈركۈم مەغلۇبىيەتچى ئاقساق-
چولاق ئەسكەرلەرگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تاجاۋۇزچىلىق

① كوروپاتكىن. «قەشقەرىيە»، ئۇيغۇرچە نەشرى

② «تارىخى پەرغانە ۋە قەشقەرىيە».

دەسمىسى زور دەرىجدە ئېشىپ، تاجاۋۇزچىلىق نەپسى بىر مەھەل يوغىناپ كەتتى.

يۇنۇسجان ياقۇپبەگكە ئۆزىنىڭ خوجايىنى مولا ئالىمقۇلنىڭ ئۆلگەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. ئەمەلىيەتتە قوقانغا قايتىشنىڭ ئىمكانىيىتى قالمىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. بۇ ھال ئۇلارنى باشقا ئەلنىڭ زېمىنىدا ئۆزلىرى ئۈچۈن «جەننەت» بەرپا قىلىش نىيىتىگە كەلتۈردى. تاجاۋۇزچىلىق قىلىش ئۈمىدى دەرھال تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىگە ئايلاندى ۋە بۇ رەزىل مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن ھەر قانداق زوراۋانلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىشتىن يانمىدى. ياقۇپبەگ يەكەنگە ئىككىنچى قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش ئۇرۇشىنى قوزغىدى.

يەكەن ئۇرۇشى يەنە بىر قېتىم ياقۇپبەگنىڭ قاتتىق مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياغلاشتى. ياقۇپبەگنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى مەغلۇبىيىتى، تاجاۋۇزچى گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا كەسكىن توقۇنۇش پەيدا قىلدى. تاجاۋۇزچى قوشۇنىدىكى قىرغىز ئەسكەر ۋە ئەمەلدارلار بۇزرۇك خوجىنى ئېلىپ غەربكە قاچتى ۋە قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ياقۇپبەگنى قوغلۇۋېتىپ ئۆزلىرى خان بولۇشنى پىلانلىدى، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ياقۇپبەگ ئۇچقاندەك تېز سۈرئەتتە كېچىلەپ قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ. شەھەرگە 41 كۈن ھۇجۇم قىلىپ ھەربىي ئۆزگىرىش قىلغانلارنى باستۇردى، ۋەلىخان خوجىنى يوشۇرۇن ئۆلتۈردى ۋە بۇزرۇك خوجىنى يېڭسارداڭ نەزەربەند قىلىپ، ئىچكى قىسمىدىكى غەيرىي كۈچلەرنى تازىلاپ، ئۆزبېكنىڭ ئاساسىنى مۇستەھكەملىۋالدى. ياقۇپبەگنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىنىڭ بىرىنچى باسقۇچى شۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشتى.

ئىككىنچى باسقۇچى 1866 - يىلى (چىن سۇلالىسى تۇڭجى 5 - يىلى) باشلاندى. كۈچادىكى «خان خوجا»

راشىدىن خانىپرىقتىكى مەغلۇبىيەتتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، شەرقكە يۈرۈش قىلغان ئىسكەرلىرىنى يەكەنگە يۈرۈش قىلىشقا يۆتكەپ، قەشقەرگە يەكەن بىلەن ئاقسۇ تەرەپتىن قىسىپ ھۇجۇم قىلىپ، ياقۇپبەگنى قوغلاپ چىقىرىشنى پىلانلىدى. كۈچانىڭ شەرقكە يۈرۈش قىلغان قوشۇنىنىڭ كاتتىبېشى ئىسھاق مورىغا قەدەر ھۇجۇم قىلىپ قۇمۇلغا دېسىپ كىرگەن بولۇپ، كۈچى ئىنتايىن زورىيىپ، راشىدىننى كۈزمانغا سىلىپ قويغانىدى. ئىسھاق كۈچاغا قايتىپ كەلگەندە، راشىدىن ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى كۈچادا ئېلىپ قېلىپ، ئۆزىنى 3000 ئەسكەر بىلەن يەكەنگە بېرىشقا بۇيرۇدى. ياقۇپبەگنى قوغلاپ چىقىرىش ئۈرۈشى باشلانغاندا، ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق ئىسكەرلەر يارىدەم بېرىشنى كېچىكتۈردى. 6 - ئاي (5 + ئاي) دا، ياقۇپبەگ لەشكەر تارتىپ مارالبېشى (ھازىرقى مارالبېشىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئاقساقمارال) غا بېسىپ كىردى. بۇ يەرە تېرىتچىلىق قىلىۋاتقان 3000 دىن ئوشۇق ئۇيغۇر، خۇيزۇ، خەنزۇ ھەربىي دېھقانلار كۈچلۈك دۈشمەنگە قارشى باتۇرلارچە كۈرەش قىلغان بولسىمۇ، نەتىجە قازىنالماي قەلئەنى قولدىن بېرىپ قويدى.

مارالبېشى قولدىن كەتكەندىن كېيىن، ئاقسۇ بىلەن يەكەن ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ئۈزۈلۈپ قالدى. ياقۇپبەگ ئاقسۇدىن چىققان قوشۇنلارنى توسۇۋالغاندىن كېيىن، يەكەن خەلقى تاجاۋۇزچى ئىسكەرلەر بىلەن يالغۇز ئېلىشىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ چاغدا، چىڭ سۇلالىسى ئىسكەرلىرى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان يەكەن يېڭىشەھىرى ئاللىقاچان ئىشغال قىلىنىپ بولغانىدى. كۈزدە، يەكەن خەلقى كۈچالىق ئىسھاقنىڭ قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىپ ياقۇپبەگنىڭ قارارگاھىغا كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. نىياز مەخپىيەتلىكنى پاش قىلىپ قويغانلىقتىن كېچىلىك ھۇجۇم مەغلۇپ بولدى. ئىسھاق يەكەن كونىشەھىرى

مى تاشلاپ خانىلىق قىلىپ دۇشمەن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى ۋە ياقۇپبەگ تەقدىم قىلغان ئاتقا مىنىپ ئاقسۇغا قايتىپ كەلدى، ئاقسۇ خەلقى ئۇنى يەكەننى بىر ئاتقا تېگىشىپ كەپسەن دەپ غەزەپ بىلەن ئەيىبلەپ، ئاقسۇدىن قوغلاپ چىقاردى①. ئىسھاق ئاقسۇدا تۇرالماي كورلىغا كېتىشكە مەجبۇر بولدى. سەككىز كۈندىن كېيىن، يەكەن يېڭىشەھىرىنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان خوجىزۇلارنىڭ دىنىي باشلىقى مامۇتاخۇن خانىلىق قىلىپ تەسلىم بولدى. قوقانلىق قاچقۇن يۇنۇسجان بۇيرۇق بويىچە يەكەنگە ھاكىمبەگ بولدى②. خەلقنىڭ قەھرىمانانە قارشىلىقلىرى ــ كۆچلۈك رەھبەرلىكىكە ۋە بىر تۇتاش قوماندانلىققا ئىگە بولالمىغانلىقى، ھۆكۈمران سىنىپ - يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىنىڭ تورقۇنچاقلىقى، شۆھرەت قازىنىش ئۈچۈن ۋەتەن ساتقۇچلۇق قىلغانلىقى تۈپەيلىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى.

12 - ئاينىڭ 12 كۈنى (11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى)، ياقۇپبەگ يەكەنگە بېرىپ، خوتەندىكى تەپرىقىچى ھېيىتۇللاغا بۇزرۇك خوجا نامىدا يالغاندىن مەكتۇپ يوللاپ، ئۆزىنىڭ ئۇلىيالارنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلىشقا رۇخسەت قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى. ھېيىتۇللا ئالدىنىپ، قارشى ئېلىش ئۈچۈن شەھەردىن چىققانىدى، ياقۇپبەگ ئۇنى قولغا ئېلىپ، يەكەنگە ئاپىرىپ تۇرمىگە تاشلىدى، ياقۇپبەگ خوتەنىنى ئالدامچىلىق بىلەن قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، شەھەرگە كىرىپ ئەسكەرلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. خوتەن خەلقى ئەھۋالنىڭ تۈيۇقسىز ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، باتۇرلارچە قايتۇرما زەربە بەردى ۋە ئەنجانلىقلارنى يوقىتايلى، دەپ

① «تارىخى ھەمىدىيە»، 1 - توم، 153 - 154 - بەتلەر.
② «بەدەۋلەت تەزكىرىسى».

شوئار توۋلىدى، كۆرەشنى بىر ئايدىن ئارتىۇق داۋاملاشتۇردى. 50 مىڭدىن ئوشۇق ئادەم قىرغىنچىلىققا ئۇچرىدى، سېپىل - خەندەكلىرى ۋە بارلىق ئېرىق - ئۆستەڭلەر ئادەم جەسىتى بىلەن تولۇپ كەتتى. خائىن نىياز تاجاۋۇزچىلارنىڭ قىلمىچىغا تاينىپ، مايمۇن دوپپا كىيگەندەك تاج كىيىپ، خوتەننىڭ قورچاق ھاكىمبەگلىك تەختىگە چىقتى.

1867 - يىلى 2 - ئاي (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى 6 - يىلى 1 - ئاي) دا، ياقۇپبەگ ھىيلىگەرلىك ۋە زوراۋانلىق ۋاستىلىرى بىلەن يەكەن، خوتەن خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۆرىشىنى باستۇرۇپ، بۇ رايونلارنى بېسىۋالدى. بۇ ياقۇپبەگنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇزچىلىق قىلىپ كىرىشتىكى ئىككىنچى باسقۇچىنىڭ ئاياغلاشقانلىقىنى بىلدۈرەتتى. ئۇ ئۆزىدىن ئۆزى مەست بولۇپ ئۆزىنى «بەدەۋلەت غازى»① (ئىنتايىن بەختلىك پادىشاھ) دەپ ئاتىدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي، ياقۇپبەگ يەنە يېڭى تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىغا تەييارلاندى. 5 - ئاينىڭ 6 - كۈنى (4 - ئاينىڭ 3 - كۈنى)، ئۇ تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى ۋە مەجبۇرىي يىغىۋالغان ھاشارچىلارنى باشلاپ، ھارالبېشى ئارقىلىق ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىشقا ئۆتتى. كۇچادىكى راشىدىن خوجىنىڭ قوشۇنلىرى يول بويىلىرىدا مۇداپىئە كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ بولدى، ياقۇپبەگ ئاقسۇغا كىردى، ئۇچتۇرپاندىكى ئىشانلارنىڭ كاتتىبېشى ئۇرۇشمايلا تەسلىم بولدى. كۇچا 4000 كىشىلىك قوشۇن كۆپەيتىپ ئۇرۇشقان بولسىمۇ، بەختكە قارشى مەغلۇپ بولدى؛ كېيىن يەنە ياقىئېرىق (ھازىرقى باي

---

①«بەدەۋلەت تەزكىرسى». ئىلا ۋە: خەنزۇ تارىخ كىتابلىرىدا ئىلگىرى «بەدەۋلەت». (巴达吾来特) «بىي دەۋلەتخان» (汗特勒毕) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى چارچى) دا ئۇرۇش قىلدى، ئۇرۇش ئىنتايىن جىددىي بولدى، لېكىن ياردەمچى قوشۇن ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمىگەنلىكتىن يەنىلا مەغلۇپ بولدى. كېيىن ياردەمچى قوشۇن يېتىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ كاتتىبېشى ياقۇپبەگكە تەسلىم بولۇپ كەتتى①. ياقىئېرىق ئۇرۇشىدىكى مەغلۇبىيەت كۇچا قوشۇنىنىڭ ئاساسىي كۈچىنى خورىتىۋەتتى، ياقۇپبەگ ھېچقانداق توسالغۇسىز ھالدا قىزىل (باينىڭ شەرقى) غا ھۇجۇم قىلدى. كۇچانى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان قوشۇن تاجاۋۇزچىلارنى ئارقا - ئارقىدىن ئېغىر چىقىمغا ئۇچراتقان بولسىمۇ، لېكىن كۇچا تايانچىسىز بولغانلىقتىن بەرداشلىق بېرەلمەي ئاخىر دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ كەتتى. كۇچا خەلقى قەھرىمانلارچە تىز پۈكمەي كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇپ، سان - ساناقسىز دۈشمەننى ئۆلتۈردى ۋە يارىدار قىلدى، ياقۇپبەگنىڭ ئوغلى خۇداقۇلى بەگ كۇچا خەلقىنىڭ قىلىچى ئاستىدا ئۆلدى②. راشىدىن خوجا ئەسىرگە چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئۈچ يىلدىن بۇيان يىغقان دۇنيا - دەپنىلىرىنى ياقۇپبەگ قويماي سىرىپ - سۈپۈرۈپ ئېلىپ كەتتى. ياقۇپبەگ تەسلىمچى ئىسھاقنى كورلىدىن چاقىرىتىپ كېلىپ كۇچاغا قورچاق ھاكىم بەگ قىلىپ قويدى. بۇ دەل 1867 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخان 6 - يىلى) كۈز ۋاقتى بولۇپ، ياقۇپبەگ تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ ئۈچىنچى باسقۇچى ئىدى.

ياقۇپبەگ مەملىكىتىمىزنىڭ مۇقەددەس زېمىنى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، خەلق تەرەپ - تەرەپتە تاجاۋۇزچىلىققا قارشى غەزەپ ئوتىنى تۇتاشتۇرۇۋەتتى. ئىككى يېرىم يىل ۋاقىت ئىچىدە، ئۇ، قوللىنىپ ئادەتلەنگەن

① «تارىخىي ھەمىدىيە»، 2 - توم، 37 - 39 - بەتلەر.

② بولگى: «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمىھالى»، ئۇيغۇرچە نەشرى.

سۈيقەست ئىشلىتىش، ئالداش، پارا بېرىپ تەسلىم قىلىش، ھەربىي جەھەتتە تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلىش، قانلىق قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈش قاتارلىق ئەكسىلئىنقىلابىي ۋاستىلەر ئارقىلىق تاردىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى بوستانلىقلارنى يۇتۇۋېلىپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا زوراۋان ياتۇپبەگ تورچاق ھاكىمىيىتىنى قۇردى. ئاندىن ئۇ يەنە ئۇچ يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىدى. بىرىنچى، جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرىشىنى داۋاملىق باستۇردى. ئىككىنچى، 1869 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خان 8 - يىلى)، نەزەربەند ئاستىدىكى بۇزرۇك خوجىنى قويۇپ بېرىپ، ھەج قىلىش نامى بىلەن شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقاردى، مەھەممەت ئىمىن خوجا (يەنە بىر ئىسمى كاتتا خان تۆرە) بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى كىچىك خان تۆرىلەرنى شارابقا زەھەر سېلىپ بېرىپ ئۆلتۈردى①. بۇ بىر تۈركۈم خوجىلار ئەسلىدىلا تورچاق شەخسىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئەمدىلىكتە ئارتۇقچە بىر نەرسىگە ئايلىنىپ قالغانىدى. شۇڭا ئۇلاردىن پايدىلىنىپ بولۇپ، جېنىنى ئالدى. چەت ئەللىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ، چەت ئەللىكلەرنىڭ قانىتى ئاستىدا ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى دىنىي ئاقسۇڭەك - يانچىدارلىق ھاكىمىيىتىنى تىرىلدۈرمەكچى بولغان بۇ خوجا ئەۋلادلىرى ئاخىر چەت ئەللىك خوجايىنلىرىنىڭ قولىدا ئۆلدى. ئۇلار ئۇچۇن بۇمۇ ئازلىق قىلىدۇ. ئۇچىنچى، روسىيە، ئەنگلىيە، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، قورال - ياراق ئالدى ۋە ئۆزىنىڭ خەلقئارادا «ئېتىراپ» قىلىنىشىنى تەلەپ قىلدى. ئەنگلىيە بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشنىڭ كۆچىيىشى ئارقىسىدا، ياقۇبېگ قېلىچ - نەيزىسىنى ئوق - دورا، مىلتىققا ئالماشتۇرۇپ،

① «تارىخىي مەمتىيە»، 2 - توم، 107 - 139 - بەتلەر.

قوشۇنلىرىنى ئەنگىلىيەنىڭ قورال - ياراقلىرى بىلەن قوراللاندۇرۇپ، شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلدۇرماق تۆتىنچى باسقۇچىنى، يەنى ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچىنى دەرھال باشلىدى — تۇرپان ۋە ئۇرۇمچى رايونىنى ئىشغال قىلدى.

ياقۇبېگ تۇرپانغا تاجاۋۇز قىلىشتىن ئىلگىرى، ئاۋۋال «خەلىپە» تۇدىلىن بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئاتالمىش «چېگرا» مەسىلىسى توغرىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. ياقۇبېگ ئۆزىنىڭ شەرقى «چېگرا» سىنى تۇرپانىنىڭ شەرقى قىلىپ بەلگىلەشنى تەلەپ قىلدى، بۇ ئەلۋەتتە تۇدىلىنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرىدى. 1870 - يىلى 3 - ئاي (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى 9 - يىلى 2 - ئاي) دا، تاجاۋۇزچى ياقۇبېگ قوشۇنلىرى ئاۋۋال تۇرپانغا ھۇجۇم قىلدى. تۇرپاندىكى ھەر مىللەت خەلقى ھۇجۇم قىلىشقا جۇرئەت قىلغان تاجاۋۇزچىلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى، تاجاۋۇزچىلار نەچچە مىڭلىغان ئادىمىنىڭ جەسىتىنى تاشلاپ رەسۋالارچە قاچتى. تۇرپان خەلقى غەلىبىسىرى قوغلاپ زەربە بېرىپ، لەشكەر تارتىپ كورلىنى قايتۇرۇۋالدى، يەنە ياقا (ھازىرقى كۇچانىڭ شەرقى) دىكى بىر ئۇرۇشتا، بىر تۈمەن تاجاۋۇزچى قاراقچى قىرىلىپ، قورال - ياراقلىرىنى تاشلاپ قېچىپ، تۇڭشىپلا كەتتى. تۇرپان قوشۇنلىرى داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، يەرلىك خەلقلەرنىڭ ياردىمى ئاستىدا، كۇچا ۋە باينى بىراقلا قايتۇرۇۋالدى. كۇچانىڭ قورچاق ھاكىمبېگى ئىسھاق قاتارلىقلار شەرمەندىلەرچە ئاقسۇغا قاچتى. لېكىن تۇرپان قوشۇنىنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلارنى تەلتۆكۈس قوغلاپ چىقىرىش نىيىتى يوق ئىدى. ئۇلار ناھايىتى ئاز بىر قىسىم كۈچىنلا قالدۇرۇپ، يەرلىك خەلقتە ھاكىمبېگ سايىلىۋېلىشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى ئۆز كۇچلىرى بىلەن كۇچىلۇق دۇشمەندىن مۇداپىئەلەن

داۋرمەكچى بولدى. مۇتلەق كۆپچىلىك تۇشۇن كۈچادا توققۇز كۈنلا تۇرۇپ، ئولجىلارنى ئېلىپ چىكىنىپ كەتتى، ھەتتا يولدا كېتىۋېتىپ ئۆزلىرىگە ياردەم بەرگەن موڭغۇل چارۋىچىلارنىڭ چارۋا مالىلىرىنى بولاپ - تالاپ ماڭدى①.

ياقۇبېگ ئاقسۇدا خۇيزۇلارغا قارىتا كەڭ كۆلەمدە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ ئۆچ ئالدى، تەسلىمچى ئەمەلدار ئىسھاقنى قاماپ قويدى، ئاندىن لەشكەر تارتىپ، 6 تۈمەن ئادەم يىغىپ، داۋاملىق شەرقتە قاراپ تاجاۋۇزچىلىق قىلدى. يەرلىك خەلقنى سەپنىڭ ئالدىغا چىقىرىپ قويۇپ ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىش ئارقىلىق قارشى تەرەپنىڭ كۈچىنى خورىتىپ، ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىنى ئىشقا سېلىپ شەھەر ئېلىش — ياغۇبېگنىڭ تاجاۋۇزچىلىق قىلىپ كىرگەندىن بۇيان ھامان قوللىنىپ كەلگەن نەيرەڭى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ھەر قېتىم بىر يەرنى ئىشغال قىلماقچى بولغاندا، نۇرغۇن ئادەم توپلاپ ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭاتتى. ياقۇبېگنىڭ يېڭى تاجاۋۇزچىلىقى ئالدىدا، تۇرپان قوشۇنلىرىنىڭ قارشىلىق بىلدۈرۈشكە كۈچى يەتمىدى، ئۇلار بايدىكى ئۇرۇشتا غەلىبىنى قولدىن بېرىپ قويغاندىن كېيىن كەڭ كۆلەمدە توسۇپ زەربە بېرىش ئۇرۇشى قىلالمىدى، قارا شەھەردىكى ئۇرۇشتا بىر زەربە بىلەنلا مەغلۇپ بولۇپ تۇرپانغا چېكىندى②. 5 - ئاي (4 - ئاي) دا، ياقۇبېگ يەنە بىر قېتىم تۇرپان رايونىغا يېقىنلاپ كەلدى.

تۇرپان جەنۇبىي شىنجاڭدىكى باشقا رايونلارغا ئوخشاش مايىتتى. بۇ يەردە تۇدېلىنىنىڭ تەسىر كۈچىدىن تاشقىرى، يەنە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىدىن تۇدېلىنىنى ئەل بولۇشقا دالالەت

①«تارىخىي ھەمدىيە»، 2 - توم، 61 - 62 - بەتلەر، «قەشقەريە»، ②«قەشقەريە»،

قىلغىلى كەلگەن ئەمەلدارلار بار ئىدى، ئەتراپتا يەنە تورغاۋۇت مۇڭغۇل ۋاڭنىڭ قوراللىق قىسىملىرى ۋە خەنزۇ قوراللىق گۇرۇھلىرى بار بولۇپ، سىياسىي كۈچ ئىنتايىن مۇرەككەپ ئىدى. ياقۇپبەگ مەزكۇر رايونغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، ئالدىنقى قېتىمقى ساۋاقنى قوبۇل قىلىپ، دەرھال ھەربىي يۈرۈش قىلماي، ئۆزىنىڭ ئادىتى بويىچە ھىيلىگەرلىك ۋاستىلىرىنى كۈچىنىڭ بارىچە ئىشقا سېلىپ، چىڭ سۇلالىسىگە «ياخشىلىق قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى①». يەنە «جۇڭگوغا ياردەملىشىپ ‹قاراقچىلار› غا جازا يۈرۈشى قىلىمەن دەپ جار سالدى»② ۋە «جەنۇبتىكى سەككىز شەھەرنى ئوردىغا تەقدىم قىلىش» قا رازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى ۋەھاكازا. شۇندىلىق قىلىپ، ئۇ تورغاۋۇت ۋاڭنىڭ ئاغىچىسىنىڭ ۋە خەنزۇ قوراللىق گۇرۇھتىكى شۈي شۆگۈڭ قىسىملىرىنىڭ قوللىشى ۋە ياردىمىگە ئېرىشتى.

ياقۇپبەگ ئۆز سۈيىقەستىنىڭ ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى كۆرۈپ، تۇرپانغا تاجاۋۇز قىلدى. تۇرپان خەلقى پوزىتسىيىنى چىڭ ساقلاپ، قىلچە يول قويمىدى، ياقۇپبەگ خېلى ئۇزۇنغىچە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، شەھەرنى ئالالماي، ئاخىر بۇرۇلۇپ لۈكچۈنگە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلدى. تۇرپان خەلقى ئۈرۈمچىنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولۇپ، كۈندۈزى سېپىل ئۈستىگە چىقىپ، كېچىسى كارىزدىن چىقىپ قايتۇرما زەربە بېرىپ، نۇرغۇن دۈشمەننى يەر چىشلەتتى ۋە يارىدار قىلدى. 9 - ئايدا (8 - ئايدا) تۇرپاننىڭ مۇداپىئە باشلىقى ماجۇڭ ياقۇپبەگ

---

①«شەنشى، گەنۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر» 233 - جىلد، 22 - بەت.

② تاۋباۋجىيەن: «شىنماۋسى ئىبادەتخانىسىغا قىلىنغان سەپەر خاتىرىسى»، 6 - جىلد، 39 - بەت.

ىنىڭ قارارگاھىغا بېرىپ سۈلھ تەلەپ قىلغانىدى، ئۇ خەلقىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. خالمەت قاتارلىق كىشىلەر كۈچ ئۇيۇشتۇرۇپ دۈشمەنگە داۋاملىق قارشى تۇرۇپ، كۈرەشنى يەنە ئىككى ئاي داۋاملاشتۇردى. 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى (9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى)، ياقۇپبەگ داۋانچىڭنى ئىشغال قىلىپ، ئۈرۈمچى بىلەن تۇرپاننىڭ مۇھىم قاتناش ئېغىزىنى توسۇۋالدى. 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى (10 - ئاينىڭ 9 - كۈنى)، ماجۇڭ بىلەن مارىندى ئاتا - بالا ئىككىسى خەلققە يەنە بىر قېتىم ئاسىيلىق قىلىپ، ياقۇپبەگكە تەسلىم بولدى. بۇ ئۇرۇش يېرىم يىل داۋام قىلدى، ياقۇپبەگ 33 مىڭ ئادەم چىقىم تارتىش بەدىلىگە تۇرپاننى بېسىۋالدى.

11 - ئاينىڭ 21 - كۈنى (10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى)، ياقۇپبەگ ئۈرۈمچىگە بېسىپ كىردى. تۇدېلىن يەرلىك ئەسكەرلەردىن 60 مىڭنى، ماناس ئەسكەرلىرىدىن 40 مىڭنى ئۇيۇشتۇرۇپ ياقۇپبەگكە قارشى تۇردى. جەڭ بەش جايدا تەڭلا ئېلىپ بېرىلدى. بۇ ياقۇپبەگ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن دۇچ كەلگەن ئەڭ كۈچلۈك قارشىلىق ئىدى. تۇدېلىننىڭ ھەربىي كۈچى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇرۇش قىلىشقا ماھىر كوماندىرلار كەم ئىدى. كىشىلەر ئۆزىنىڭ قەھرىمانلىقىغا ۋە تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئىرادىسىگە تايىنىپ، ئەنگلىيىنىڭ مىلتىق - زەمبىرەكلىرى بىلەن قوراللانغان تاجاۋۇزچى قوشۇنغا قارشى كۈرەش قىلىپ، دۈشمەننى باتۇرلۇق بىلەن قىرىپ، ياقۇپبەگ تاجاۋۇزچى قاراقچىلىرىغا زور دەرىجىدە تالاپەت يەتكۈزدى. قاتىل تەبىئەتلىك ياۋۇز ياقۇپبەگ ئۇچرىغانلىكى جۇڭگولۇقنى قىرىپ تاشلاش، كىچىك بالا بولسىمۇ، ئەسىر بولسىمۇ بىرىنىمۇ قالدۇرماسلىق توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. ياقۇپبەگ ئۈچۈن مەرسىيە ئوقۇغان ئەنگلىيىلىكلەر-

مۇ «بويسۇنغانلارنى قويماي قىرىپ تاشلاش» ياقۇپبەگنىڭ ئادىتى ئىكەنلىكىنى ئىقرار قىلماي تۇرالمىدى①. بۇ قانىلىق قىرغىنچىلىقتىن قورقۇپ يۈرىكى چىقىپ كەتكەن تۇدىلىن ئىسكەرنى ۋە خەلقنى بىر ياققا قايرىپ قويۇپ، 11 - ئايىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا (كەبسە 10 - ئايىنىڭ بېشىدا) شەھەرنى بېرىپ تەسلىم بولدى. ياقۇپبەگ ماجۇڭنى ئۇرۇمچىگە قورچاق ھاكىم قىلىپ تەيىنلىدى. ئارقىدىنلا يەنە لەشكەر ماڭدۇرۇپ مانانىنى ئىشغال قىلدى.

قاراقچى ياقۇپبەگ خوجايىنى ئەنگلىيەنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسمىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، كۆرەڭلەپ، نوخۇلىسى ئۆسۈپ دۇنياغا پاتماي كەتتى. ئۇ ئاقسۇدىكى يېڭى سالغان ئوردىسىغا قايتىپ بېرىپ، ئىلىغا ئادەم ئەۋەتىپ مەكتۇپ يوللاپ، ئەڭلىيا - ئەنبىيالارنىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلىشقا بارىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ياقۇپبەگنىڭ تىلى بويىچە ئېيتقاندا، بۇ ئىلىغا ھۇجۇم قىلىشنى بىلدۈرەتتى، ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتى ياقۇپبەگنىڭ خام - خىيالىرىنى يوققا چىقاردى، چارروسىيە تۇشۇنلىرى ئالدى بىلەن مۇزات داۋانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى ھەمدە ياقۇپبەگ يېتىپ بارغۇچە مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلى رايونىنى بېسىۋالدى.

شىنجاڭ قەدىمدىن تارتىپ جۇڭگونىڭ زېمىنى، مەيلى ياقۇپبەگ بولسۇن مەيلى چارروسىيە بولسۇن، شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، ھەر ئىككىسىلا ئوغرىنىڭ «ئوغرىنى تۇت» دېگىنىگە ئوخشاش نەيرەڭنى ئىشلەتمەي قالمىدى. ياقۇپبەگ جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۆز مەيلىچە زوراۋانلىق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئالدىدا، بىر خىل ساختا قىياپەتكە كىرىۋالدى. ئۇنىڭ «جۇڭگوغا ياردەم قىلىپ

① بولغى: «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى»، ئۇيغۇرچە نەشرى.

«قاراقچى» لارغا جازا يۈرۈشى قىلىمەن دەپ جار سالغان» ئىدى. ئالدامچىلىقى ئۇنىڭ ئاشۇنداق ئەپت - بەشىرىسىنىڭ ھەقىقىي تەسۋىرى بولۇپ، بۇ ئوغرىنىڭ يۈرىكى پوك - پوك، كۆرۈنشى قالتىس، ئەسلى ھالسىز دېگەندەك بىر ئىش ئىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇ ئەينى ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك كونترول قىلىپ تۇرغان رايونلارغا چېقىلىشقا جۈرئەت قىلالمايتتى. ئۇ قۇمۇل خان ئامبىلى ۋېنلىن قاتارلىقلار تۇدېلىنى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن مېي جېڭچىڭ قاتارلىقلارغا «كۆرۈشۈشكە تەكلىپ قىلىش، ھال سوراش، مال تەقدىم قىلىش، ئۇزىتىپ قويۇش»① تەك سىياسىي ھىيلە - نەيرەڭلەرنى ئىشلەتتى. سۇلالىسى 1871 - يىلى 2 -، 3 - ئايلار (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى 10 - يىلى 1 - ئاي) دا، مېي جېڭچىن ئۈرۈمچىدىن كېتىدىغان چاغدا ياقۇپبەگ ئۇنىڭدىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە مەلۇمات يوللىدى، ئۇنىڭ «تەكەللۇپ سۆزلىرىدە ئانچە چوڭ بىمەنىلىك بولمىسىمۇ، لېكىن تەسلىم بولۇپ شەھەرنى تاپشۇرۇش توغرىسىدا بىر نېمە دېمەي» ② چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى داۋاملىق ئەخمەق ئەتتى.

شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، ياقۇپبەگ ئۈرۈمچى، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكي خەلقتىن ئالۋان - ياساق ئېلىپ، تۇرپاندا ئىككى چوڭ گازارما سالدۇردى ۋە شەھەر سېپىلى ئەتراپىغا چوڭ خەندەك قازدۇرۇپ «بۇ يەرنى ئىگىلەپ ياتماقچى بولدى»③. 3 - ئاينىڭ 28 - كۈنى (2 - ئاينىڭ 8 - كۈنى)، ۋېنلىن

① «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر»، 245 - جىلد، 11 - بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب، 242 - جىلد، 15 - بەت.

③ «شەنشي، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر»، 242 - جىلد، 16 بەت.

شمالي شنجاڭدىكى بىر قىسىم قوراللىق كۈرۈھنى غەربكە يۆتكەش قىلىپ ئارقا تەرەپكە بولۇشقا تەشكىللىدى، يەنە مەسلىھەتچى ئەمەلدار بەي شتەينى ياقۇپبەگگە تەشۋىق قىلىشقا ئەۋەتىپ، «ئۇنى تەسلىم بولۇپ شەھەرنى تاپشۇرۇشقا بۇيرۇدى»①. بەي شتەي تۇرپانغا بارغاندا، ياقۇپبەگنىڭ ئوز ئورنىدا چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ يارلىقىنى كۆتۈپ تۇرماي، ئەكسىچە، ئوزىنىڭ كونا ئۇيۇسىغا قايتىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپتى. ۋەتەن ساتقۇچ ماجۇڭ، بىر تەرەپتىن، ياقۇپبەگنىڭ تەلەپپوزىدا چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارىغا «جەنۇبىي شنجاڭنى بىرلىكتە تىنچىتىپ، خىزمەت كۆرسىتىپ جىنايىتىنى يۇيۇشقا رازى» ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەسكەر ئەۋەتىپ بۇيرۇق بويىچە سانجىغا كىرگەن كۇڭ سەينىڭ قول ئاستىدىكى قوراللىق كۈرۈھقا ھۇجۇم قىلدى.

مانا بۇ بىر قاتار ئەھۋالنىڭ تەرەققىياتى، ياقۇپبەگنىڭ «شەھەرنى تەقدىم قىلىمەن»، «خىزمەت كۆرسىتىمەن» دېگەن گەپلىرىنىڭ تامامەن يالغان ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. 11 - ئاينىڭ 11 - كۈنى (9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى)، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋېن لىن بىلەن ياقۇپبەگنىڭ ئالاقىسىنى رەسمىي توختاتتى ۋە ياقۇپبەگنىڭ «بېقىنىش توغرىسىدىكى سۆزلىرىنگە ئىشەنگىلى بولمايدۇ. ۋېن لىن قاتارلىقلار ئەھۋالغا قاراپ مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنسۇن، ھەرگىز ئۇنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ كەتمەسلىك كېرەك» دەپ كۆرسەتتى؛ ماجۇڭ توغرىسىدا بولسا «ساختا گەپلەرنى قىلىپ، ئىچىدە يەنە باشقا ھىيلە - مىكىرنى پىلانلىشى چوقۇم... ئۇنىڭ بىلەن مەسلە-

① يۇقىرىقى كىتاب، 17 - بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب، 253 - جىلد، 14 - بەت

لىنهەتلەشمەسلىك لازىم» دېدى. شۇنداق قىلىپ قاراقچى ياقۇپ بەگنىڭ ئالدامچىلىقى ئۇزۇل - كېسىل پاش بولدى، ياقۇپبەگ تاجاۋۇزچىلىرىغا قوراللىق جازا يۈرۈشى قىلىش چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ كۈن تەرتىپىگە قويۇلدى.

2 - بۆلۈم چارروسىيىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ زېمىنى ئىلىنى بېسىۋېلىشى

قاراقچى ياقۇپبەگ جەنۇبىي شىنجاڭنى يۇتۇۋېلىپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شىمالىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلغان چاغدا، چارروسىيە ھۆكۈمىتى تاقەتسىزلىك بىلەن ئەسكەر چىقىرىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلى ۋادىسىنى زورلۇق بىلەن بېسىۋالدى ھەمدە چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ ئىبلىس قولىنى سوزۇپ شىمالىي شىنجاڭنى يۇتۇۋېلىپ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا جەنۇبىي شىنجاڭنىمۇ ئۆزىگە قارىتىۋېلىشقا ئۇرۇندى. مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي چېگرا رايونى داۋاملىق خەۋپ ئىچىدە قالدى.

1867 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخان 6 - يىلى)، چارروسىيە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇچ خانلىقنى قوراللىق بويسۇندۇرۇش ئىشىنى ئاياغلاشتۇرۇپ، بۇرۇنقى نوقان خانلىقىنىڭ شىمالىدىكى مۇھىم شەھەر تاشكەنتته تۈركىستان باش گوبېرناتورى مەھكىمىسىنى قۇردى. مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىنى بېسىۋېلىش ئۈنىڭ بىر نىشانى ئىدى. بۇ مەزگىلدە، مەملىكىتىمىز شىنجاڭ رايونىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى تەسىرىدە، روسىيە ئىشغالىيىتى رايونلىرىدىكى قازاق خەلقلىرىنىڭ روسىيىگە قارشى كۈرىشىمۇ يېڭى بىر باسقۇچقا كىرگەنىدى. ئۇلار توپلىشىپ بېرىپ چارروسىيىنىڭ تېرىتقچىلىق قىلىۋاتقان سولداتلىرىنىڭ

يىلقا ۋە باشقا نەرسىلىرىنى بۇلاشقا باشلىدى. قازاق خەلقىنىڭ روسىيىگە قارشى كۆرىشى، چارروسىيە يېڭى بېسىۋالغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇچ خانلىق دائىرىسى ئىچىدىمۇ زەنجىرسىمان تەسىر پەيدا قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ ئىشغالىيەتچىلىككە ۋە قۇل قىلىشقا قارشى كۆرىشى قوزغىلىپ، چارروسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقىنى تەۋرىتىپ، چارروسىيىنى قورقۇنچقا چۈشۈرۈپ قويدى. ئۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قازاق يايلىقىدىكى خەلقلەرنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش كۆرىشىنى باستۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونىغىمۇ تاجاۋۇزچىلىق ئىبلىس قولىنى سوزۇش قارارىغا كەلدى.

6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى (5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى)، چارروسىيىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق پاسولى ۋېرانگىل چىڭ سۇلالىسىنىڭ پىرىزدېنت يامۇلىغا نوتا تاپشۇرۇپ، دۆلىتىمىز جۇڭگونىڭ «غەربىي رايونىدىكى ئەھۋاللارغا... ھەرگىز سۈكۈت قىلىپ تۇرالمايدۇ» دەپ جۆيلۈپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە بېسىم ئىشلەتتى①. 7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى (6 - ئاينىڭ 2 - كۈنى) پىرىزدېنت يامۇلى چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىغا مەلۇمات يوللاپ، ئەنسىرىگەن ھالدا چارروسىيە «جۇڭگونىڭ كۈچسىزلىكىدىن پايدىلىنىپ، نۇرغۇن يەرنى ئىگىلىۋېلىش ئويىدا بولماقتا، بىراق كېلىشىم بولغانلىقتىن، سەتچىلىك بولۇپ، قاراقچى، دەپ ئاتىلىپ قېلىشتىن كۆڭلى قىيماي، ھىيلە - نەيرەڭ ئىشلىتىپ پايدىغا ئېرىشمەكچى... ئۇلار گويا كى جۇڭگوغا ۋەكالىتەن ئىش قىلىپ بېرىدىغاندەك قىلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ كۆزى جۇڭگودا - يۇ، مەقسىتىگە يېتەلمەي كېلىۋاتمىدۇ، بۇ قېتىمىمۇ يەنە

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجىخان دەۋرانى، 49 جىلد، 25 - 26 - بەتلەر.

شۇ گەپ، مەقسىتىگە يەتمىگۈچە توختىمايدۇ »* دېدى.

روسىيە تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن ئۇزۇن يىل مۇئامىلە قىلىش تەجرىبىلىك قاقۋاش بيۇروكراتلارغا چارروسىيىنىڭ كېيىنكى تاجاۋۇزلۇق قەدەم - باسقۇچلىرىنى پاش قىلىپ بەردى.

دېگەندەكلا، چارروسىيە ئۇزۇن ئۆتمەي ئىلى رايونىمىزغا قەدەممۇ قەدەم يېقىنلىشىپ، ئاخىر ئىلىنى قوراللىق بېسىۋېلىش ئۈچۈن تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغىدى.

ئىلگىرى چارروسىيىنىڭ ئىلىدىكى چۇڭجىي (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى چوجىنىسكى) قاراۋۇل بېكىتى قاتارلىق جايلارغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكى توغرىسىدا، ئىلىدىكى يەرلىك تەپرىقىچى ھاكىمىيەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئەمەلدارلىرى چارروسىيىگە نارازىلىق بىلدۈرگەنىدى. 1869 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخان 8 - يىلى) باش قىشتا، چارروسىيە قوشۇنلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ قورغاس (چوڭ مازامۇ دېيىلىدۇ، ھازىر سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسى ئىچىدە) رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، شۇ يەرلىك قازاق قىزاي قەبىلىسىنىڭ 25 مىڭ تۇياقتىن ئوشۇق ھەرخىل - چارۋا ماللىرىنى بۇلاپ كەتتى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن، ئىلى يەرلىك ھاكىمىيىتى ۋېرنىيغا (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئالمائاتاغا) ئادەم ئەۋەتىپ سۆزلىشىپ، روسىيە تەرەپنىڭ زىياننى تۆلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. چارروسىيە زىياننى تۆلەپ بېرىش ئۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى ئۆز سودىگەرلىرىنىڭ ئىلىغا ئەركىن بېرىپ - كېلىپ سودا قىلىشقا يول قويۇلۇشىنى تەلەپ قىلدى. ئىلى يەرلىك ھاكىمىيىتى چارروسىيىنىڭ بۇنداق يولسىز تەلىپىنى ھەقلىق يوسۇندا رەت قىلدى ۋە قايتۇرما زەربە ئورنىدا روسىيە تەرەپكە تۆت يىلدىن بۇيان روسىيىلىكلەرنىڭ ئىلى رايونىدىن بۇلاپ كەتكەن ھەرخىل نەر-

* «-چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش چەريانى»، 26 - بەت.

سلىرىنىڭ تىرىشلىكىنى بېرىپ، ئۇنى تۆۋەپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. 1870 - يىلى 6 - ئايدا (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخان 9 - يىلى 5 - ئايدا)، چارروسىيىنىڭ بىر قانچە «ئووچى»لىرى قانۇنسىز ھالدا تېكەس رايونىمىزغا بېسىپ كىرگەندە، ئىلىنىڭ يەرلىك داىىرىلىرى ئۇلاردىن بىر كىشىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، قالغان ئۇچىنى تۇتۇۋالدى. چارروسىيە بۇ ۋەقەنى سۈيىئىستېمال قىلىپ، ئىشنى يوغىنىتىپ، بۇنى كېيىنكى قەدەمدىكى تاجاۋۇز-چىلىق ھەرىكىتى ئۈچۈن باھانە قىلىۋالدى.

شۇڭا، يەتتىسۇ ئۆلكىسىنىڭ گۇبىرناتورى كول-پاكوۋسكى غۇلجىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئىلى يەرلىك داىىرىلىرى-گە قاتىلنى جازالاش، تۇتقۇنلارنى قايتۇرۇپ بېرىش قاتارلىق تەلەپلەرنى قويدى. بۇ تەلەپلەر رەت قىلىنغاندىن كېيىن، چار-روسىيىنىڭ تۈركىستان باش گۇبىرناتورى كولپاكوۋسكىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، 9 - ئاينىڭ ياشلىرىدا (8 - ئاينىڭ ئوتتۇ-رىلىرىدا) ئەسكەر چىقىرىپ تىيانشاندىكى مەشھۇر مۇھىم ئۆتكەل مۇزات داۋانىنى بېسىۋالدى. بۇنىڭدىن مەقسىتى، بىرىنى چىدىن، ئىلى يەرلىك ھۆكۈمىتىگە بېسىم ئىشلىتىش، ئىككىنچى-دىن، بارغانسېرى ئەنگلىيىگە بېقىنىپ كېتىۋاتقان ياقۇبېەگنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىن تىيانشان ئارقىلىق ئىلىغا بېسىپ كىرى-رىدىغان يولىنى ئۈزۈۋېتىشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چارروسىيە يەنە تىيانشان بىلەن ئالاتاۋ ئارىلىقىدىكى ئىلى دەرياسىنىڭ ئىككى ساھىلىدىكى 200 كىلومېتردىن ئارتۇق كەڭ زېمىنغا تاجاۋۇزچى قوشۇنىنى ئەۋەتىپ، مەملىكىتى-مىزنىڭ بۇرغۇجىر رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. چېگرىغا ئەسكەر توپلاپ قىستاپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىلى دەرياسىدا پاراخوت ماكىدۇرۇش، ئىلىدىن كۆمۈر، ئاشلىق ۋە ياغاچ ماتېرىياللىرى سېتىۋېلىشتەك غالجىرانە تەلەپلەرنى ئوتتۇ-

تۆرىغا قويىدى. ئىلىدىكى يەرلىك تەپرەقچى ھاكىمىيەت باشلىقى ئەلاخان چارروسىيىنىڭ ھەربىي بېسىمى ئالدىدا تىز پۈكۈپ تۈتەقۇنلارنى قويۇپ بەردى، لېكىن پاراخوت ماڭدۇرۇش، سودا قىلىش تەلىپىنى رەت قىلدى. ھەمدە ئازسانداتلىق ئەسكەرچىقىرىپ مۇزاتقا بېسىپ كىرگەن رۇس سولداتلىرىنى پاراكەندە قىلىش ئارقىلىق چارروسىيىنىڭ ئەسكەرچىقىرىپ زېمىنىمىزغا بېسىپ كىرگەنلىكىگە نارازىلىق ۋە قارشىلىق بىلدۈردى.

چارروسىيە پوپوزا قىلىپ كۆتكەن مەقسىتىگە ئېرىشەلمىدى. 11 - ئايدا (10 - ئايدا)، كولپاكوۋسكى بىر تۈركۈم «ئوغرى» ئىلىغا قېچىپ بېرىۋالدى، سوتچىنى ئەۋەتىپ ئىلىدا نەق مەيدانىنى تەكشۈرۈشكە رۇخسەت قىلىشنى تەلەپ قىلمىز، دېگەن باھانىنى تاپتى. ئەلاخان ھاكىمىيىتى بۇنى رەت قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. رۇخسەت قىلىنغاندىن كېيىن، چارروسىيە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ باش شتاب سىتارشى لېيتىنانتى، گراف كولبارسنى بىللە قوشۇپ كىرگۈزۈپ، ئىلىنىڭ يەر شەكلىنى تەكشۈردى ۋە ئاخبارات توپلىدى. بۇ قېتىمقى ئوغرىلارنى سۈرۈشتە قىلىش نامىدا ئىلىپ بېرىلغان سودا سۆھبىتىدە، روسىيە تەرەپ ھەرخىل يولسىز تەلەپلەرنى تەكرار ئوتتۇرىغا قويغاندىن تاشقىرى، يەنە چېگرا مەسىلىسى توغرىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. ئەلاخان چارروسىيىنىڭ بېسىمى ئاستىدا، ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى؛ لېكىن ئىلى خەلقىنىڭ روسىيىگە قارشى كەيپىياتى ۋە ھۆكۈمران گۇرۇھ ئىچىدىكى روسىيىگە قارشى ئەمەلدارلارنىڭ توسقۇنلۇق قىلىشى ئارقىسىدا، ئەمەلىيەتتە ئىجرا قىلىنمىدى. ئەكسىچە، چارروسىيىگە مەكتۇپ يوللىنىپ، روسىيە ئەسكەرلىرىنىڭ قانۇنسىز بېسىۋالغان يەرلەردىن چېكىنىپ كېتىشى يەنە بىر قېتىم تەلەپ قىلىندى.

بۇ دەل ياقۇبېگنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىن شىمالىي

شىنجاڭغا بېسىپ كىرگەن ۋاقتى ئىدى، چارروسىيە ئەسكەر چىقىرىپ مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلى رايونىنى زورلۇق بىلەن بېسىۋېلىش قارارىغا كېلىپ، ئىلى دەريياسىنىڭ جەنۇبىدىكى چۇنجىي قاراۋۇل بىكىتىگە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىنى ماڭدۇردى. شۇنىڭ بىلەن، چارروسىيە مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلى رايونىنى قوراللىق بېسىۋېلىش ئۈچۈن مەخسۇس كۆچلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولدى. 1871 - يىل 2 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ۋە 3 - ئايىنىڭ 14 - كۈنى (چىڭ سۇلالىسى تۆڭىچى 10 - يىلى 1 - ئاينىڭ 4 - ۋە 24 - كۈنلىرى)، چارپادىشاھ ھۆكۈمىتى ئىككىنچى قېتىم ئالاھىدە يىغىن ئېچىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلى رايونىنى بېسىۋېلىش توغرىسىدا رەسمىي قارار چىقاردى. ئۇنتۇرا ئاسىيا-لىقلار تەرىپىدىن «يېرىم پاشا» دەپ ئاتالغان تۈركىستان باش گۇبىرناتورى كوفمان كولپاكوۋسكىغا: «ھۇجۇم ھەرىكىتىنى قوللىنىپ تارانچىلارنى جازالاش» ھوقۇقىنى بەردى*.

4 - ئاي (3 - ئاي) دا، جۇڭگوغا تەۋە قازاق ئالىبان قەبىلىسىنىڭ باشلىقى تازابېك چارروسىيە يېڭىدىن بېسىۋالغان رايوندا لەشكەر توپلاپ چارروسىيىنىڭ مۇستەملىكىچى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن بەختكە قارشى مەغلۇپ بولدى. تازابېكنىڭ يېتەكچىلىكىدە، مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق چارۇنچى جۇڭگوغا ئەل بولۇپ، چۇنجىي قاتارلىق يەرلەر ئارقىلىق ئىلىغا كەلدى، ئۇلار توقۇزتارادا چارۇنچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئارقىدىنلا ئالماتاتا رايونىدىكى قازاق چارۇنچىلارمۇ چارروسىيىنىڭ زوراۋانلىق ھۆكۈمرانلىقىغا نارازى بولۇپ، كەينى - كەينىدىن ئىلىغا قېچىپ كېلىشتى. تازابېك ۋەقەسىنىڭ يۈز بېرىشى ۋە قازاق چارۇنچىلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە

---

* سەرگىيۇ: «ئۇنتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش تارىخى»، روسچە، 2 - توم، 21 - بەت.

قېچىشى، چارروسىيىنىڭ قازاق دالىسىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى تەۋ-
رەتمەپ قويىدى. ئۇلار بۇ خىل شەرمەندىچىلىك ئىچىدە غەزەپلە-
نىپ، بۇ ئىشنى بىللە قىلىپ ئۇزۇندىن بۇيان پىلانلىغان جۇڭ-
گوغا يېڭىدىن تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغاش نىيىتىگە كېلىپ،
ئىلىغا يەتتە كۈن ئىچىدە تازابەكنى چىقىرىپ بېرىش توغرىسىدا
ئۇلتىماتۇم تاپشۇردى. شۇنىڭ بىلەن چارروسىيىنىڭ مەملىكىتى-
مىزنىڭ ئىلى رايونىغا قاراتقان قوراللىق تاجاۋۇزچىلىقى رەس-
مىي باشلاندى.

ئىلى مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىدىكى باي ۋە گۈزەل جاي،
ئۇنىڭ جەنۇبىدا تېيانشان، شىمالىدا ئالاتاۋ تاغلىرى
بار بولۇپ، ئىلى دەرياسى بۇ تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن
توغرا كېسىپ ئۆتۈپ، شەرقتىن غەربكە قاراپ ئېقىپ بالقاش
كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي
ساھىلى سان ـ ساناقسىز يېزا ـ كەنتلەر بىلەن تولغان. قور-
غاس دەرياسىنىڭ غەربىدىن تورگېن دەرياسىغىچە بولغان را-
يون سولۇن گازارمىسىنىڭ تېرىقچىلىق رايونى ئىدى. قورغاس
دەرياسىنىڭ شەرقىي ساھىلىگە مەشھۇر ئىلى توققۇز شەھىرى
جايلاشقان بولۇپ، ئۇ يەرلەردە مانجۇ گازارمىسى ۋە يېشىل
تۇغلۇق گازارما ئەسكەرلىرى تۇراتتى. ئىلى توققۇز شەھىرى
دەريا ئارقىلىق شىمالىي گازارمىسىنىڭ تېرىقچىلىق رايونى بىلەن
يانداشتۇ تۇراتتى. بۇندىن تاشقىرى، يەنە تەرەپ ـ تەرەپلەر-
دە ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ كەنتلىرى تارقالغانىدى. تاغلىق رايون-
لىرىدا چاخار، ئۇيرات گازارمىلىرىدىكى موڭغۇل چېرىكلەر چار-
ۋىچىلىق قىلاتتى. دېھقانلار قوزغىلىڭى داۋامىدا، بىر ئوچۇم
فېئودال بەگلەر ۋە دىنىي كاتتىباشلار رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تار-
تىۋېلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنى ئۆزئارا قىرغىنچىلىققا سالغانلىقى
تىن، ئىلىنىڭ ئاھالىسى تەڭدىن يېرىم دېگۈدەك ئازىيىپ، قور-

غاس دەريا سىنىڭ غەربىدىكى رايونلار ئاساسىي جەھەتتىن چۆل-لىشىپ كەتكەن، ئىلى توققۇز شەھىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە خاراب بولغانىدى.

مانجۇ گازارمىسى ۋە يېشىل تۇغلۇق گازارمىدىكى چېرىك-لەرنىڭ تەربىك قالغانلىرى باشقا يۇرتلارغا قېچىپ كەتكەنىدى. بۇ ئىككى گازارمىدىكى چېرىكلەردىن قاچقانلار ئىچىدە مۇھىم چېرىكلەر كۆپ ئىدى. ئۇيغۇر كەنتلىرى مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان چېرىكلەرنىڭ قوغدىشىدىن مەھرۇم بولۇپ قالغاچقا، تۇيۇقسىز ھۇجۇمغا ئاسان ئۇچرايدىغان بولۇپ قالغانىدى. چارروسىيە قوشۇنلىرى دەل مانا مۇشۇ چولدەرەپ بوش قالغان غەربىي قىسىم رايونلىرىنى ئىلغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى.

چارروسىيىنىڭ يولسىزلىق ۋە مۇتەھەملىك بىلەن تاپشۇر-غان ئۇلتىماتۇمى جۇڭگو خەلقىنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى. ئىلىدە-كى ھەر مىللەت خەلقى ئىنتايىن ئاكتىپلىق بىلەن ئۇرۇشقا تەيە-يارلىق قىلدى. قورغاس دەريا سىنىڭ شەرقىدىكى مازار، چىڭسە-خوزا قاتارلىق جايلاردا مۇداپىئە ئىستىھكاملىرىنى قۇرۇپ، تاجا-ۋۇز قىلىپ كىرىشكە پىتىنغان روسىيە قوشۇنلىرىغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىشكە تەييارلاندى.

چارروسىيىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلى رايونىغا قورالسىز تاجاۋۇز قىلىش جەريانى مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلق-لىرىنىڭ چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇش جەريانى بولدى. 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى (3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى)، يەتتە كۈنلۈك مۆھلەت ئاياغلىشىش بىلەنلا، تاجاۋۇزچىلار ھەربىي كۈچلىرىنى ئىشقا سېلىشقا باشلىدى. ئىلى دەريا سىنىڭ جەنۇبىدا، چۈنجى قاراۋۇل بېكىتىگە ھۇجۇم قىلغان روسىيە ئارمىيىسى داۋاملىق شەرقكە تاجاۋۇز قىلىپ دۆپىنغىچە باردى، مۇزات داۋا-نى ئىشغال قىلغان روسىيە ئارمىيىسى چارقوتسۇ جىلغىسى ئار-

قىلىق شىمالىدىكى كەتمەن تېغىغا قاراپ ئىلگىرىلەپ، ئىلىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى بىرىنچى ئۈيغۇر تېرىقچىلىق كەنتى ــ كەتمەن كەنتىگە بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىشقا ئۆرۈندى. ئىلى دەريا-سىنىڭ شىمالىدا، تاجاۋۇزچى قوشۇن 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى (3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى)، بۇرۇن بېسىۋالغان بۇرغۇجىردىن قوزغىلىپ چىقىپ، ئىلگىرى سولۇن چېرىكلەر تېرىقچىلىق قىلىپ، كېيىن چۆللەشىپ كەتكەن رايون ئارقىلىق توسالغۇسىز ئىلگىرى-لەپ قورغاس دەرياسىغا يېتىپلىشىپ كەلدى. چارروسىيىنىڭ ھەربىي تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرەش، ئىلى دەرياسىنىڭ جە-نۇبىي ۋە شىمالىدىكى جەڭ مەيدانىدا تەڭلا دېگۈدەك قانات يېيىپ كەتتى.

شىمالىي جەڭ مەيدانىدا، ئىلى خەلقى ئاۋۋال سۇ مەنبە-سىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، تاجاۋۇزچى قوشۇننى چاڭقىتىپ ئىنتايىن پەرىشان ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى. 5 - ئاينىڭ 19 - كۈنى (4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى)، روسىيىگە قارشىلىق كۈرىستۇاتقان خەلق قوشۇنى مازار دېگەن جايدىن باتۇرلارچە ئېتىلىپ چې-قىپ دۈشمەنگە زەربە بەرگەن بولسىمۇ، روسىيە قوشۇنلىرىنىڭ توپقا تۇتمىشىغا ئۇچرىغاندىن كېيىن، مازار مۇداپىئە لىنىيىسىدىن ئۆزلۈكسىز چېكىندى. 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى (4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى)، ئىلى خەلق قوشۇنى قايتورما ھۇجۇمغا ئۆتتى، ئىككىنچى كۈنى، تاجاۋۇزچى قوشۇننى قورغاسقا چېكىنىشكە مەج-بۇر قىلدى، ئۈچىنچى كۈنى، خەلق قوشۇنى قورغاسنى مۇھاسىرە-گە كېلىپ، كېچىسى قايتورما ھۇجۇم قوزغىدى. تاجاۋۇزچى قو-شۇن قايتورما ھۇجۇمغا ئۇچراپ پاتىپاراق بولۇپ كېتىپ، ئاق كەنت (ھازىرقى سوۋېت تەۋەسىدىكى قورغاس دەرياسى بىلەن پانفىلوۋ ئارىلىقىدا) گە چېكىندى. شۇندىن باشلاپ مەزكۇر كېچىك كەنتكە مۆكۈنۈۋېلىپ، ئىلى خەلق قوشۇنلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز زەر-

بۇ بېرىشى ئارقىسىدا شەرقكە داۋاملىق تاجاۋۇز قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى.

جەنۇبىي جەڭ مەيدانىدا، ئىككى تۈركۈم تاجاۋۇزچى قوشۇن، 5-ئايىنىڭ 19-كۈنى (4-ئايىنىڭ 1-كۈنى) قوشۇلۇپ، ئەتىسى جىلغىغا بېسىپ كىرگەن بولسىمۇ، دەرھال ئىلى خەلقىنىڭ شىددەتلىك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى، جەڭ ئۈدا بەش سائەت داۋام قىلدى. ئۇچىنچى كۈنى، تاجاۋۇزچى قوشۇن چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تۇرغۇچى خەلق قوشۇنلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا، چارقۇتسۇ دەرياسى تەرەپكە چېكىنىدى. 26-كۈنى (8-كۈنى)، ئىلى خەلقى قوشۇنى 3000 دىن ئارتۇق ئادەم كۈچىنى ئۈيۇشتۇرۇپ كەڭ كۆلەملىك قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى، ئىككىنچى كۈنى تاجاۋۇزچىلارنى ھۇھاسىرىگە ئېلىپ ئالتە سائەت شىددەتلىك جەڭ قىلىپ، ئۇرغۇن دۈشمەننى ئۆلتۈردى ۋە يارىدار قىلدى.

چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى جۈڭگو خەلقىنىڭ جەڭگىۋار كۈچىنى تامامەن سەل چاغلاپ، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى جەڭ مەيدانىدا كەينى-كەينىدىن مەغلۇپ بولدى. جەڭنىڭ بىرىنچى باسقۇچى جۈڭگو خەلقىنىڭ ئەسلەپكى جەڭدە غەلىبە قىلىشى بىلەن ئايانغلاشتى.

تاجاۋۇزچىلار ئۆزىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە ھەرگىز تەن بەرمىدى، ئۇلار دۆلىتىدىن ياردەمگە ئەسكەر يۆتكىدى. مۇشۇ پەيتتە بېشىربەگ ئاسىيلىق قىلىپ چارروسىيىگە تەسلىم بولدى. ئۇ ئەلاخان بىلەن بولغان ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىدە مەغلۇپ بولغانىدى. بېشىر بەگ دۈشمەن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى چارروسىيە ئىلى خەلق قوشۇنلىرىنىڭ مۇداپىئەسى ۋە ئەمەلىي كۈچى تۇغرىسىدا مۇھىم ئاخباراتقا ئېرىشتى. شۇڭا ئۇ تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇلاشتۇرۇشىنى ئۆزگەرتىپ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي جەڭ مەيدانلىرىدا

تەڭلا ئىلگىرىلەش پىلانىنى جەنۇبىي جەڭ مەيدانىدا كەتمەن كەنتىنى ھۇھىم نۇقتا قىلىپ ھۇجۇم قىلىشقا ئۆزگەرتتى. مانا بۇ چارروسىيىنىڭ ئىلغا تاجاۋۇز قىلىشىنىڭ ئىككىنچىي باسقۇچى بولدى،

6 - ئايىنىڭ 6 - كۈنى (4 - ئايىنىڭ 19 - كۈنى)، چارروسىيىنىڭ يارەمچى قىسىملىرى بۇرغۇجىر ۋە چۈنجىي قاراۋۇل بېكىتىدىن تەڭلا قوزغىلىپ، ئىككىنچى كۈنى كەتمەن كەنتىنىڭ غەربىگە يېتىپ كەلدى. ئىلى خەلق قوشۇنىمۇ بارغانسېرى كۆپەيدى، ئادەم زىچ بولغانلىقتىن، تاجاۋۇزچى قوشۇننىڭ توپقا تۇتۇشى ئارقىسىدا ئۆلگەن، يارىدار بولغانلار كۆپىيىپ كېتىپ، ئارقا - ئارقىدىن چېكىندى، 9 - كۈنى (22 - كۈنى) شىددەتلىك كوچا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كەتمەن كەنتىدىن چېكىنىپ چىقتى. ئىككى كۈندىن كېيىن، ئىلىنىڭ يارەمچى ئەسكەرلىرىنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن كېچىسى قاراڭغۇدىن پايدىلىنىپ، تېزلىكتە مەزكۇر كەنتىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى تۆپىلىكنى كونترول قىلىپ، تاڭ يورۇشى بىلەن قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى. روسىيىگە قارشى چوڭ قوشۇن ئۇچ يولغا بۆلۈنىدى: ئوتتۇرا يولدىكى قوشۇن كەتمەن كەنتىگە ئۇدۇل كىرىپ، تاجاۋۇزچى قوشۇننى ئىككىگە بۆلۈپ تاشلاپ، شىددەتلىك نەيزىبۇزلىق جەڭى قىلدى؛ ئوڭ ۋە سول تەرەپتىن ماڭغان قوشۇنلار كەنتنىڭ غەربىي شىمالى ۋە شەرقىي تەرەپلىرىدە روسىيە سولداتلىرى بىلەن ئېلىشتى. باتۇر جۇڭگو خەلقى قوللىرىغا دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى، تاياق - توقماق ۋە قىلىچ - نەيزىلەرنى ئېلىپ، تولۇق قورالىلانغان تاجاۋۇزچى قوشۇنغا قارشى دەلمۇ دەل تۇرۇپ، قىلىچە قورقماستىن، ۋەتەننى، يۇرتنى قوغداش يولىدا قەھرىمانلارچە جەڭ قىلدى. چارروسىيىنىڭ بىر ئوفىتسېرى: «جەڭ ۋاقتىنىڭ

ئۇزاق بولۇشى، شۇنىڭدەك ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭلا ئەمەس، پىيادە ئەسكەرلەرنىڭمۇ كۆپ قېتىم نەيزىۋازلىق جېڭى قىلغانلىقى، تارانچىلارنىڭ ھۇجۇم قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى»① دەپ ئىقرار قىلدى. بۇ جەڭدە ئىلى خەلقى تاجاۋۇزچىلارنىڭ ئىككى ئوفىتسېرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا 38 ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە يارىدار قىلدى. ئاخىر روسىيە قوشۇنلىرىنىڭ توپ - زەمبىرەكلىرىگە تەڭ كېلەلمىدى، كەتمەن كەنتى قولدىن كەتتى.

چارروسىيىنىڭ كەتمەن كەنتىنى ئىشغال قىلىۋېلىشىدىكى قارا نىيىتى مۇنداق ئىدى:

1) ئىلى خەلقىنىڭ كەتمەن كەنتىنىڭ شىمالى ئارقىلىق ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈپ، دەريانىڭ شىمالىدىكى چوڭ يولنى ئۈزۈپ تاشلاپ، چارروسىيىنىڭ ئارقا يۆنىلىشتىكى قوشۇنلىرىغا زەربە بېرىشىدىن ساقلىنىش؛ 2) ئىلىنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ چوڭ يول ئارقىلىق ئىلىدىكى توققۇز شەھەرگە بىۋاستە ھۇجۇم قىلىشىغا ئوڭايلىق يارىتىش. شۇنىڭ ئۈچۈن چارروسىيە كەتمەن كەنتىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن جەنۇبىي جەڭ مەيدانىدىكى ھەربىي ھەرىكىتىنى توختىتىپ، بىر قىسىم تاجاۋۇزچى سولداتلىرىنى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىغا يۆتكىدى، ئۇلار قاپالدىن يۆتكەپ كېلىنگەن تاجاۋۇزچى سولداتلار بىلەن بىرلىشىپ، ھەممىسى ئاق كەنتكە توپلاشتى. شۇ چاغدا، چارروسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنىنىڭ ئەسكىرىي كۈچى پىيادە، ئاتلىق ۋە زەمبىرەكچى قوشۇن بولۇپ جەمئىي 2000 كىشىگە، ئوفىتسېرلىرى 13 كە يەتتى، ئۇلارغا گېنېرال مايور كولباكوۋىسكى قوماندانلىق قىلدى. چارروسىيىنىڭ

---

* «ئوتتۇرا ئاسىيانى يويۇندۇرۇش تارىخى»، 2 توم، 36 - بەت.

ئىلىغا تاجاۋۇز قىلىشقىنىڭ ئۇچىنچى باسقۇچى يېتىلىپ قالدى.

6 - ئاينىڭ 28 - كۈنى (5 - ئايغىچە 11 - كۈنى)، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنى ئاق كەنت ئالدىنقى قاراۋۇلىدا مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان ئىلى خەلق قوشۇنىغا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلدى. شۇ چاغدا، چارروسىيىگە قارشى خەلق قوشۇنى ئالماتاتادىن ئاق كەنتكىچە بولغان لىنىيىنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغانىدى. ئۇلار ئۇيغۇر، خۇيزۇ، قازاق، موڭغۇل، خەنزۇ، شىبە قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئادەم سانى 4000 دىن ئاشاتتى. تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرەش باشلانغاندا، قوماندانلارنىڭ قورقۇنچاقلىقى تۈپەيلىدىن، دۇشمەن بىلەن ئۇچراشماستىنلا ئاق كەنتتىن چېكىنىشكە بۇيرۇق قىلىندى. كېيىن يەنە تاجاۋۇزچىلارنىڭ قورغاس دەرياسىدىن ئۆتۈۋاتقان چېغىدا، دەريانىڭ كەڭ ئاچال سايلىقىدىن پايدىلىنىپ دۇشمەنگە توسۇپ زەربە بېرىدىغان ياخشى جەڭ پۇرسىتىنى قولدىن بېرىپ قويۇپ، ئاخىر ئالماتاتادىنمۇ چېكىندى. ھەر قەدەمدە يول قويۇپ، پۈتكۈل مۇداپىئە لىنىيىسىنى تامامەن قوش قوللاپ دۇشمەنگە ئۆتكۈزۈپ بەردى.

جەڭ قىلماي، ئارقا - ئارقىدىن چېكىنىش چارروسىيىگە قارشى جەڭچىلەرنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار كېيىنكى چېگىنىشتىكى قوغداش جېڭىدە ئىنتايىن قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلدى. چارروسىيىگە قارشى خەلق قوشۇنى چېگىنىشتىكى رايونىدىكى بىر بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن دەرىيا ئېقىنلىرىدىن پايدىلىنىپ، تاجاۋۇزچى قوشۇننىڭ ھۇجۇمىغا غەلىبىلىك تۇرده توسۇپ زەربە بەردى. ھەربىي كۇچى يېتىشمىگەن ئەھۋالدا كەتمەن كەنتىدىكى جەڭ مەيدانىدىن دەرھال يارداملىشىپ چىلەرنى يۆتكىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، «نۇرغۇن

ياشانغانلار ۋە ياش ئۆسمۈرلەر» مۇ نەيزە كۆتۈرۈپ «يەدانغا چۈشۈپ سەپ تارتىپ تۇردى، قىستىسى، «شەھەردىكى ئەرلەر- نىڭ ھەممىسى قەلئەنى قوغداش جەڭگە قاتناشتى*». چارروسىيە يېگە قارشى خەلق ئەسكەرلىرى چېگىسخوزا قەلئەسىنى تاياڭچ قىلىپ، ئىككى تەرەپتىن مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان ھەشكەرلەر توپتوغرا ئورمانلىققا قەدەر يېتىپ باردى. 30- كۈنى (13- كۈنى) سەھەردە، تاجاۋۇزچى قوشۇن ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ چېگىسخوزنىڭ قورشىۋالغاندا، جۇڭگو خەلقىنىڭ مۇداپىئەسىنىڭ ئىنتايىن قاتتىق ئىكەنلىكىدىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئاتلىق ئەسكەرلەر ئۇلارنىڭ سول قانىتى ۋە ئارقا تەرىپىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي لازىمەتلىكلىرىنى ئېلىپ ماڭغان ترانسپورت قىسملىرىغا تۇيۇقسىز زەربە بەرگەنلىكىدىن خەۋەر تاپتى. نەيزىۋازلىق جەڭدە چارروسىيە ئوفتسېرى سىتارشى لېيتنانت كولبارسىنىڭ يۈزى، كۆكرىكى ۋە پاقالچاقلىرى جۇڭگو خەلقىنىڭ غەزەپلىك قىلىچ - نەيزىلىرى بىلەن جاراھەتلەندى. جۇڭگو خەلقى تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇشتا باتۇرلۇق جاسارەتكە تولۇپ تاشقاندى، لېكىن كۈچلۈك قوماندانلىق ۋە كارغا يارىغۇدەك قورال - ياراق بولماي قالدى. ئارانلا 400 دىن ئارتۇقراق كىشىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېركىلىرىدىن غەنىيمەت ئالغان قارا مىلتىق ۋە پىلتىلىق زەمبىرەكلا بار ئىدى. كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا پەرق ناھايىتى زور بولغانلىقتىن، ئاخىر مەغلۇپ بولدى، چېگىسخوزا قولدىن كەتتى.

7- ئاينىڭ 1- كۈنى (5- ئاينىڭ 14- كۈنى)، چارروسىيە تاجاۋۇزچى قىسملىرى ئاۋۇال سۈيدۇڭ (ھازىرقى قۇرغاس) نى توپقا تۇتتى، كېيىن تەسلىمچىلەردىن پايدىلىنىپ مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە بۆلگۈنچىلىك سېلىپ، چارروسىيىگە قارشى تۇرۇۋاتقان

* «ئۇتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش تارىخى»، 2- توم، 47- بەت.

قان خەلق قوشۇنىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى بۇزۇپ، شەھەرنى ساقلاۋاتقان خۇيزۇ ئەسكەر ۋە ئەمەلدارلىرىنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندىدى. يوشۇرۇنۇۋالغان بىر ئوچۇم خائىنلار كەڭ خەلق ئامما سىنىڭ ۋە روسىيىگە قارشى تۇرۇۋاتقان جەڭچىلەرنىڭ تەسلىم چىلەرگە غەزەپلەنگەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، خۇيزۇلارنى قىرىشقا قۇتراتقۇلۇق قىلدى. بايانداپىدىن تارتىپ غۇلجىغا قەدەر مىللىي قىرغىنچىلىق باشلىنىپ كەتتى. قىرغىنچىلىق خۇيزۇلارنى قىرىش تىن موڭغۇل، خەنزۇلارنى قىرىشقا قەدەر كېڭەيدى. بۇ بىر ئوچۇم ئاسىيلار بېسىپ كەلگەن دۇشمەننى قايرىپ قويۇپ، ئۆز قورغىنىنى ئۆزى ۋەيران قىلىپ، ئۆرلىرىنىڭ دۇشمەنگە تەسلىم بولۇپ ۋەتەن ساتقۇچلۇق قىلمىشى ئۈچۈن ئاساس يارىتتى. شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى ئۇلارنىڭ جىنايىتىنى چارروسىيىنىڭ ئىلىنى بېسىۋالغانلىقىنى ئەيىبلىگەنگە ئوخشاش مەڭگۈ ئەيىبلەيدۇ.

مۇشۇنداق قانلىق قىرغىنچىلىق سادالىرى ئىچىدە، ئىلى «سۇلتانى» ئەلاخان پەسكەشلىك بىلەن تاجاۋۇزچىلارغا تەسلىم بولۇپ، چارروسىيىگە قارشى تۇرۇشتىكى قەيسەر جەڭچى تازا بېكىنى نومۇسسىزلارچە باغلاپ ئاپىرىپ بەردى، ئامباردىكى قىلىچ - نەيزىلەرنى، مىس ۋە تۆمۈر زەمبىرەكلەرنى، 2000 دانە ھەر- خىل قارا مىلتىقنى تاپشۇرۇپ بەردى. نۇرغۇن مىلتىق - زەمبىرەكلەرنى چارروسىيىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئىشلەتمەي، ئۇ- نى چارروسىيىگە تەسلىم بولۇشتىكى يۈز كۆرۈشىش سوۋغىسى قىلغانلىق، ھەقىقەتەن كەچۈرگۈسىز جىنايەتتۇر. جۇڭگو خەلقى ئىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلارغا قارشى تۇرۇش يولىدا سان - سانا قسىز قۇربانلارنى بېرىپ قىلغان كۈرىشى مانا مۇشۇنداق نومۇسسىزلارچە ئۇجۇقتۇرۇۋېتىلدى. ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەندە، ئەلاخان شەرمەندىلەرچە تىز پۈكۈپ بايانا

دايغا بېرىپ، تاجاۋۇزچى قوشۇننى غۇلجا شەھىرىگە ئۆزى باشلاپ كىردى. قازاقلارنىڭ قىزاي قەبىلىسى شەھەرگە بېسىپ كىرگەن تاجاۋۇزچى قوشۇنغا ئاخىرقى قېتىم باتۇرلارچە زەربە بەرگەندىن كېيىن، كوگۇرچىن تېغىدىن ئېشىپ بورتالا رايونىغا چېكىنىپ كەتتى. چارروسىيىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلى رايونىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن قىلغان جىنايەتلىك ئۇرۇشى 50 كۈن داۋام قىلىپ، ئاخىر ئەلاخانىڭ تەسلىم بولۇشى بىلەن ئايغلاشتى.

چارروسىيىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلى رايونىنى بېسىۋېلىش ئۇرۇشى شەرمەندىلەرچە قىلىنغان ئۇرۇش. بۇ ئۇرۇش چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن يوشۇرۇن ئېلىپ بېرىلدى. چارروسىيە ئەسكەر چىقىرىپ ئىلغا تاجاۋۇز قىلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، يەنى 5 - 6 - ئايلاردا (4 - ئايدا)، چارروسىيىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق پاسولى ۋىرانگىل ھېچنېمىنى بىلمىگەن بولۇۋېلىپ ئۇ مۇمىي باشقۇرۇش يامۇلى بىلەن ئالاقىلىشىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بالدۇرراق ئەسكەر چىقىرىپ، ئىلاجى بار بۇ «قالايمىقانچىلىق» نى تۈگىتىشنى تەلەپ قىلىدى ھەمدە «دۆلىتىمىز ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشقا ياردەم بېرىشنى خالايدۇ»* دەپ ئېيتىپ بىلدۈردى. لېكىن چارروسىيىنىڭ ئىلغا ئەسكەر چىقارغان ئۇملۇقلىرى توغرىسىدا زادى ئېغىز ئاچمىدى. 9 - ئاينىڭ 1- كۈنى (7- ئاينىڭ 17- كۈنى)، چارروسىيە ئىلىنى بېسىۋېلىپ ئىككى ئايدىن كېيىن، ئۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئومۇمىي باشقۇرۇش يامۇلىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ: گورپاكوۋسكى روسىيە

* 1872- يىلى 7 - ئاينىڭ 18- كۈنى، (چىڭ سۇلالىسى تۈڭگى 11 - يىل 6 - ئاينىڭ 13 - كۈنى)، «روسىيە پاسولى ۋىرانگىلنىڭ تەدبىرى»، «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجى خان دەۋرانى، 87- جىلد، 13- بەت.

قوشۇنلىرىنى باشلاپ 7- ئاينىڭ 4- كۈنى (5- ئاينىڭ 17- كۈنى)«ئىلى شەھىرىنى قايتۇرۇۋالدى، بۇنىڭغا قانداق چارە قوللىنىشىنى بېكىتىشىڭلارنى سورايمىز»① دەپ، «دۆلىتىمىز ئىلى يەرلىرىنى دۆلىتىڭلارغا بېرىشنى خالايدۇ»②. دەپ ئىپادە بىلدۈردى ھەمدە ساختىپەزلىك بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى سۈيلەپ: «دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ تاپشۇرۇۋېلىڭلار»، «بارلىق بىر تەرەپ قىلىش نىزاملىرى كېڭىشىپ مۇرەسسە قىلىنىدۇ»، كولباكوۋىسكى ئاندىن قايتىدۇ③، دېدى. چارروسىيىنىڭ رۇڭ چۈن بىلەن ئۇچرىشىپ ئەسكەر چىقىرىپ «بىرلىكتە يۈرۈش قىلىش» توغرىسىدىكى نوتىسىنىڭ ئۇلاستايغا يوللىنىشى بۇنىڭدىنمۇ كېيىن بولدى④. مانا بۇلار خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك، «ۋاستىنىڭ رەزىللىكى دەل مەقسەتنىڭ رەزىللىكىنى ئىسپاتلايدۇ»، («ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى». «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 2- توم، 466 - بەت). چارروسىيىنىڭ مانا مۇشۇنداق ۋاستىلەر ئارقىلىق ئۆزىنىڭ رەزىل مەقسىتىنى يوشۇرۇشى، پۈتۈنلەي بىھۇدە ئاۋارىگەرچىلىك ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ ئىلىنى بېسىۋالغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، قاتتىق چۆچۈپ، ۋىرانگىل بىلەن يە-

---

① «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇڭجىخان دەۋرانى، 82- جىلد، 6 - بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب، 87- جىلد، 14-بەت.

③ 1872- يىل 7 - ئاينىڭ 21- كۈنى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخان 11 - يىلى 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى)، پرىزدېنت يامۇلىنىڭ «روسىيە پاسولى ۋىرانگىلنىڭ ئىمزاسىز نوتىسىغا بەرگەن جاۋابى»، «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇڭجىخان دەۋرانى، 87 - جىلد، 19- بەت.

④ «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇڭجىخان دەۋرانى، 38 - جىلد، 26 - بەت.

نىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئالاقىلەشتى. مەزكۇر پاسول ئەمدىلىكتە بۇرۇنقى گېپىدىن يېنىۋېلىپ «قورۇلىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىنى تىنچلاندۇرۇپ، ئۇرۇمچى بىلەن ماناس شەھەرلىرى قايتۇرۇۋېلىنىغاندىن كېيىن»①، ئىلىنى ئاندىن قايتۇرۇپ بېرىمىز، دېدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەھۋالنىڭ ئېغىر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، دەرھال ۋاقتىلىق ئىلى جىياڭجۈنى رۇك چۇەنگە: ئىلىغا بېرىپ، تاجاۋۇزچى قوشۇننىڭ كاتتىبېشى گورباكوۋسكى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئىلىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ئىشى ئۈستىدە سۆھبەتلىشىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى.

رۇك چۇەن چۆچەككە يېتىپ بېرىش بىلەن چارروسىيە ئىلىنايىن ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. ئۇلار چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ راستىنلا يېتىپ كېلىشىنى ئويلىمىغانىدى. شۇڭا كۆچمىنىڭ باربچە باھانە ـ سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ سۆھبەتنى كەينىگە سۈردى. دەسلەپتە، رۇك چۇەننىڭ ئىلىغا بېرىشىنى رەت قىلدى؛ كېيىن سۆھبەت ئورنى روسىيىدە بولسۇن، دېدى. بىرەم ئۇنداق، بىردەم مۇنداق ئۆزگەرتىۋەردى؛ ئاندىن ۋەكىل ئەۋەتمىشنى كېچىكتۈرۈپ، رۇك چۇەننى ئايا گۈزدا ئىكىكى ئاي بىكار ساقلاتتى. يەنە كەينىگە سۈرۈشكە ئامال قىلالماي، سۆھبەت 1872 - يىلى 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخان 11 - يىلى، 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى) ئۆتكۈزۈلگەن چاغدا، روسىيە تەرەپ ۋەكىلى فوخسرۇسكى يەنە يوق يەردىن پۇتاق چىقىرىپ، ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى بولمىغان سودا ئىشلىرىنى يولغا قويۇش ۋە ئىمپېرىيانىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش قاتارلىق بىرمۇنچە مەسىلىنى ئوتـ

① «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى»، 54 - جىلد، ئالاقىلىشىش خاتىرىسى (2)، 2- بەت.

تۇرىغا قويۇپ تۇرۇۋالدى. رۇڭ چۈەن ئىلى مەسىلىسىنى سورىغاندا، مەزكۇر ۋەكىل ئۇياتماستىن «ئىلى مەسىلىسى توغرىسىدا مەن ھېچنېمە دېيەلمەيمەن①» دېدى. رۇڭ چۈەن باشقا ئامال قىلالماي، چۆچەككە قايتىپ قارارگاھ قۇرۇپ ۋاقتىنچە شۇ يەردە تۇرۇپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى.

كېيىنكى يېرىم يىلدا، ئومۇمىي باشقۇرۇش يامۇلى ئىلىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش مەسىلىسى ھەققىدە چارروسىيە پاسولى بىلەن داۋاملىق مۇناسىۋەتلەشتى. روسىيە تەرەپ ئاياگۇز سۆھبىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەرخىل يولسىز تەلەپلىرىنى تەكرار ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلىپ، «ئاۋۋال كېڭىشىپ ئاندىن تاپشۇرىمىز» دەپ تۇرۇۋالدى. جۇڭگو تەرەپ «ئاۋۋال ئىلىنى تاپشۇرۇپ بېرىش، باشقا ئىشلار توغرىسىدا كېيىن كېڭىشىش»، يەنى «ئاۋۋال تاپشۇرۇش، ئاندىن كېڭىشىش» نى تەشەببۇس قىلدى. ئاخىردا ئومۇمىي باشقۇرۇش يامۇلى مۇرەسسە - ماداراچىلىق پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «بىر تەرەپتىن تاپشۇرۇپ بېرىش، بىر تەرەپتىن كېڭىشىش»، يەنى «ئىلىنى تاپشۇرۇپ بېرىش بىلەن باشقا ئىشلار ھەققىدە كېڭىشىشنى تەڭلا ئېلىپ بېرىش»② نى تەكلىپ قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆزلۈكىدىن مۇشۇنداق يول قويغان بولسىمۇ، روسىيە تەرەپ ھېچقانداق يول قويغىلى ئۇنىمىدى. 11- ئاينىڭ 14- كۈنى (10- ئاينىڭ 14- كۈنى)، ۋىرانگىل پرىز-

---

① «چەت ئەلگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇڭجىخان دەۋرانى، 86- جىلد، 38- بەت.

② «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجىخان دەۋرانى 87- جىلد، 9— 10- بەت.

دېنت يامۇلىغا مىموراندۇم تاپشۇرۇپ، كونا مۇقامنى يەنە تەكرارلىدى؛ ئىلىنى تاپشۇرۇپ بېرىش ۋاقتىنى يەنىلا جۇڭگونىڭ ئۈرۈمچىنى قايتۇرۇۋېلىپ، ئىلى بىلەن بېيجىڭنىڭ قاتناش ئالاقىسىنى راۋانلاشتۇرۇشىغا قەدەر كېچىكتۈرمەكچى بولدى. ئەينى ۋاقتىدا چارروسىيە ئۆز كۆڭلىدە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇنى ئاسانلىقچە ئورۇنداپ كېتەلمەيدۇ، بەلكى مەڭگۈ ئورۇندىيالماسلىقى مۇمكىن، شۇنداق بولغاندا، ئىلىنى مەڭگۈ ئىشغال قىلىپ تۇرۇۋېرىمىز، دەپ ئويلىغانىدى. بېيجىڭنىڭ ئالاقىلىشىشىمۇ ئوخشاشلا ھېچقانداق ئۈنۈم بەرمىدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ ئىلىنى ئۆتكۈزۈۋېلىشقا قىزىپ كەتكەن پەيتتە، چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىق ئىبلىس قولىنى شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا سوزدى.

1872 - يىلى 4 -، 5 - ئايلاردا (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخان 11 - يىلى 3 - 4 - ئايلار ئارىلىقىدا)، چارروسىيە توپ - زەمبىرەكلەر بىلەن قوراللانغان ئۈچ روتا ئەسكەر چىقىرىپ ئېمىل دەريا ۋادىسىغا بېسىپ كىرىپ، تارباغاتاي رايونىغىچە ئىچكىرىلىدى. چارروسىيىنىڭ ئەسلى سۈيىقەستى: بۇ يەردىن ئۇدۇللاپ يۈرۈش قىلىپ ماناس ۋە ئۈرۈمچىنى بېسىۋېلىپ، «ۋەكالىتەن تاپشۇرۇۋېلىپ ۋەكالىتەن قاراپ بېرىش» تىن ئىبارەت رەزىل ئويۇنىنى يەنە بىر قېتىم ئوينىماقچىدى، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، روسىيىدە تۇرۇۋاتقان ئىلىنىڭ ۋاقىتلىق جياڭجۈنى رۇڭ چۈەنگە نوتا تاپشۇرۇپ: «چۆچەك ئىلىنىڭ قوشۇمچە باشقۇرۇشىغا قارايدۇ، شۇنداقلا ئۇ روسىيىنىڭ ۋاقىتلىق باشقۇرۇشىدىكى جاي»* دەپ جۆيلۈپ، ئوچۇقتىن - ئوچۇق چۆچەكنى ئىش

* «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇڭجىخان سەلتەنەت دەۋرى 86- جىلد، 38 — 39- بەتلەر.

غال قىلماقچى بولدى.

لېكىن ئەھۋالنىڭ تەرەققىياتى چارروسىيىنى ئەسلىدىكى پىلانىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر قىلدى. چۈنكى، بىرىنچىدىن، چۆچەك رايونىغا بېسىپ كىرگەن تاجاۋۇزچىلار يەرلىك قازاق، موڭغۇل، خەنزۇ قاتارلىق مىللەت خەلقلىرىنىڭ قاقشاتقۇچ زەربىسىگە ئۇچرىدى؛ ئىككىنچىدىن، چارروسىيىنىڭ ئۆز ئىقرارىچە، ماناس، ئۈرۈمچى رايونلىرىدا «ئىشەنچلىك ۋە تەجرىبىلىك ۋەكىلى يوق» ئىدى*؛ ئۈچىنچىدىن، رۇڭ چۈەن غەربكە يۈرۈش قىلىپ، شىمالىي شىنجاڭدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن چۆچەك، گور قارا ئۇسۇ، بورتالا قاتارلىق جايلارغا مۇداپىئەگە ئورۇنلاشتۇرغانلىقتىن، چارروسىيە قوشۇنلىرى داۋاملىق ئىچكىرىلەپ كىرسە مۇقەررەر ھالدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن بىۋاسىتە توقۇنۇپ قالسا، «ۋەكالىتەن تاپشۇرۇۋېلىپ، ۋەكالىتەن قاراپ بېرىش» دېگەن نىقابى دەرھال يىرتىپ تاشلىناتتى. ۋەھالەنكى، ئەينى ۋاقتىدا چارروسىيە بۇ بايراقنى تاشلىۋېتىشنى خالىمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تاجاۋۇزچى قوشۇن چۆچەكتىكى سەنگۇڭ دەريا قولتۇقىدا، ئېمىل، تۇتەي، ئېرتەي قاتارلىق جايلاردا سىپاگەرچىلىك قىلىپ باققاندىن كېيىن، 7 - ئاي (6 - ئاي) ئىچىدە غىپپىدە تىكىۋەتتى. لېكىن چاغان ئوبا دېگەن يەردە بىر باتالىيون سولدىتىنى قالدۇرۇپ، شۇ يەردىن ئۆتكەن - كەچكەن مەملىكىتىمىزنىڭ ئەسكەر ۋە خەلقلىرىنى قانۇنسىز ھالدا سۈرۈپ، سۈرۈشتۈرۈپ تۇردى.

تۈركىستان باش گوبىرناتۇرىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن «پۇل - مال بىلەن ھېسابلاشماستىن، ۋەتەنپەرۋەرلىكنى ئاساس قىلغان» يەنى: سودا كارۋىنى قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ چارروسىيىدىن ئىبارەت ھەربىي فېئودال جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزچىلىق،

* «غەربىي سىبىرىيىدىكى خىزمەتلىرىمدىن خاتىرىلەر»، 530- بەت.

كېڭەيمىچىلىك سىياسىتى ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان تاجاۋۇزچى-لار شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئەۋەتىلدى.

1872 - يىلى 3 -، 4 - ئايلار (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخان 11 - يىلى، 2 -، 3 - ئايلار)دا، چارروسىيىنىڭ زايسان كۆلىدىن موڭغۇل دالىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى ئارقىلىق سىچۇەنگە باردىد-غان سودا يولىنى تەكشۈرۈش ئۇچۇن تەشكىللەنگەن، 200 دىن ئارتۇق كىشى قاتناشقان بىر چوڭ كۆلەملىك ئۆلچەش - سىزىش ئەترىتى، ماددىي ئەشيا ۋە سودا مالىلىرىنى ئېلىپ، قۇرۇقلۇق ئارمىيە پودپولكوۋنىكى سوسلوۋسكىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۆز مەي-لىچە شىنجاڭغا ئۇسۇپ كىردى①. ئۇلار ئېرتىش دەرياسى را-يونى قاتارلىق جايلاردا خالىغانچە «خەرىتە سىزىپ كۆرسەتكۈچ خادىملارنى ئورناتتى»، سودىگەر تىيانپىتنىگە كىرىۋالغان بىر تۈركۈم كىشىلەر ئات - ئۇلاغلارغا ماللارنى ئارتىپ قوبدۇغا قا-راپ ماڭدى②. كۈزدە، ئۇلار يەنە بىرىنلا جەنۇبقا قاراپ يول ئېلىپ، شىنجاڭدا يەنە پەيدا بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ بىر تۈركۈمى 9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى (8 - ئاينىڭ 11 - كۈنى) سەن-تاڭخۇ دېگەن يەرگە (باربىكۆلنىڭ شىمالىي) غا يېتىپ كېلىپ، باربىكۆل، قۇمۇل، تۇرپان، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ سودىگەرلىك قىلتىمىز، دېگەن نام بىلەن يول بويى «تاغ - دەريا ۋە يەر تۈزۈلۈشىنى خەرىتىگە ئالدى③». 10 - ئاي (9 - ئاي) دا، يەنە بىر تۈركۈمى گۇچۇڭغا كېلىپ، ئۇلارمۇ باربىكۆل، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ سودىگەرلىك قىلىش

① سوسلوۋسكى: «1874 — 1875 - يىلى جۇڭگودىكى تەكشۈرۈش» زۇنچە، 9- بەت.

② «چەت ئەللەرگە ئاپت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇڭجىخان دەۋرانى، 86- جىلد، 4- بەت.

③ «چەت ئەللەرگە ئاپت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» 89- جىلد، 4- بەت.

لـامـى ئاستـمـدا، شـۇ يـەردە 60 كـۈلـدىـن ئوشـۇق هـبـە-
ربكەت قىلدى.

11 - ئاي (10 - ئاي) دا، يەنە بىر تـۈركۈم چاررووسـيە «سودا كارۋىنى»، شىخو (شىخونىڭ شىمالـى) ئارقىلىق، يالغاندىن شياشەنزىگە (ماناسنىڭ شىمالىغا) بېرىپ سودىـگـەرلـىـك قىلماقچى بولۇپ كەلدى. ئۇلار كۈيتۈنىنىڭ شەرقىي (قاراماينىڭ جەنۇبى) غا كەلگەندە، ياقۇپبەگ باسمىچىلىرى بىسـىـپ ياتقان ماناستىن بىر كىشى قوشۇن باشلاپ چىقىپ ئۇلارنى قارشى ئالـدى. ئەتسى، شۇ يەرلىك خەلـق قـوشۇنىنىڭ باشلىقـى شـۈي شۆگۈنىڭ قىسمىلىرى بۇ بىر ئوچۇم «سودا كارۋىنى» غا ئۇنۇم-لۇك هالدا زەربە بېرىپ، ئەنجانلىق قـاراقچى ۋە چـاررووسـيـە سودىگەرلىرىدىن 50 نەچچىنى ئۆلتـۈرۈپ ۋە يـاربدار قىلىپ، چاررووسىيىنىڭ شىمالـي شـىنجاڭدىكى يـاقـۇپبەگ كـۈچلىرى بـىـلـەن بـىـرلەشمەكچى بـولـغـان ئـىـبـلـىـس قـولـىـنـى كېسىپ تاشلىدى.

دېمـەك، چاررووسـيە ئەسـكـەر چىقىرىپ ئىلىنـى زورلۇق بىلەن بېسىۋالغاندىن كېيىنكى بىر يىل ئىچىـدە، ئىلىنى قايتۇ-رۇپ بېرىشنى رەت قىلىپلا قالـماستىـن، بەلكـى يەنـە ئەسكەر ئەۋەتىپ شىمالدا چۆچـەك، ئىمىلدىن تارتـىـپ، جەنۇبقا قاراپ جىمك، گور قارا ئۇسۇدىكـى جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىدىكى رايونلارنى كونترول قـىلىۋالدى؛ يـەنـە مەزكـۇر ئويمانلىقـنـىڭ شىمالىي، شەرقىي ۋە جەنۇبىي قىسمىدىكى ھەرقايسى جايلارغا يوشۇرۇن هالـدا ھەربىي خادىملارنى ئەۋەتىپ، ئىبلىس قولىنىڭ شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە ئۇزارتتى. خۇددى ئەينى ۋاقـ-قىتتا ئومۇمىي باشـقـۇرۇش يامـۇلـى كۆرسەتكەندەك: «مەزكۇر دۆلەت (چاررووسىيە) نىڭ ھەم ئىلـى شەھىرىدە تۇرۇش پىلانـى بار ئىدى ھەم ھەرقايسى جايلارنى پىلە قۇرتىدەك يەپ كېتىشنى

ئۇمىد قىلاتتى. ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلىپ بولمايتتى»*. چار-
روسىيە ئىلىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، مەملىكىتىمىز غەربىي
شىمالىي چېگرا رايونىنىڭ كرىزىسى بارغانسېرى
كۈچىيىپ كەتتى.

3 - بۆلۈم ئەنگلىيە ۋە چارروسىيىلەرنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا تاجاۋۇز قىلىشى ۋە ئۇنى تالىشىشى

ياقۇپبەگ باسمىچىلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىنىڭ جەنۇبىغا بېسىپ كىرگەندىن تارتىپ، چارروسىيە، ئەنگلىيىلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا كىرىپ ياقۇپبەگ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ھەر ئىككىلىسى ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭنى يۇتۇۋېلىش خام خىيالىدا بولدى.

روسىيە بىلەن ئەنگلىيە XIX ئەسىردىكى مۇستەملىكىچى جاھانگىر دۆلەتلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ دۆلىتىدە كاپىتالىزم تەرەققىي قىلغانلىقتىن، ئايىغى يەتكەنلىكى يەرنى مۇستەملىكە قىلىپ بېسىۋېلىپ، تەسىر دائىرىلىرىنى ئايرىپ، دۇنيانى بەكمۇ ئەنسىز قىلىۋەتتى. چارروسىيە جاھانگىرلىكى تۈركىيە ۋە ئىرانغا تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغاپ ئۇلارنىڭ زېمىنىنى بۆلۈۋېلىۋاتقان پەيتتە ئەنگلىيە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شۇ يەرگە يېتىپ كېلىپ بۇ مەملىكەتلەردىكى خەلقنىڭ، ھۆكۈمرانلارنىڭ

---

* «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرش جەريانى» 88- جىلد، 35- بەت.

چارروسیگه قارشی تۇروش ئارزۇسىدىن پايدىلىنىپ، سودا ئىمتىيازىغا ئىگه بولۇۋالدى ۋه ئۇلارنىڭ ھۆكۈمىتىنى كونترول قىلىۋالدى. چارروسیه ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقان، بۇخارا ۋه خىۋه خانلىقلىرىغا تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغىغان چاغدا، ئەنگلىيەمۇ ئۆز مۇستەملىكىسى بولغان ھىندىستانىنى بازا قىلىپ، تەسىر كۆچىنى شىمالغا قارىتا كېڭەيتتى. ئاسىيانىڭ يېرىم قىسمىدا غەربتىن تاكى شەرققە قەدەر، ئەنگلىيە بىلەن روسیه تىرەكىشىپ تۇرىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى. ياقۇپبەگ باسمىچىلىرىنىڭ شىنجاڭغا بېسىپ كىرىشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەنگلىيە بىلەن روسیه ئوتتۇرىسىدىكى تىركىشىشنىڭ ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونىغا سۆرەپ كىرىلىشى نەتىجىسىدە، غەربىي شىمال چېگرا رايونىمىزدىكى كرىزىس ئەنگلىيە بىلەن چارروسیه زومىگەرلىكىنى تالىشىدىغان تۈسكە كىردى.

ياقۇپبەگ شىنجاڭغا بېسىپ كىرىپ ئۆزۈن ئۆتمەيلا چارروسیه قوقان خانلىقىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ شىمالىي زېمىنلىرىنى تارتىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن، چارروسیەنىڭ ئېلىمىز بىلەن بولغان چېگرا سىزىقى تىيانشاننىڭ جەنۇبىغىچە ئۇزارىدى. 1866- يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خانىنىڭ 5 - يىلى)، ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ جۇڭگو زېمىنىنى قانۇنسىز بېسىۋالغانلىقىنى چارروسیەگه ئېتىراپ قىلدۇرۇش ئۈچۈن چارروسیه بىلەن غەيرىي دىپلوماتىيە كېلىشىم، يەنى: ھەر ئىككى تەرەپ، قارشى تەرەپنىڭ ھەرىكىتىگه ئارىلاشماسلىق ۋه قارشى تەرەپنىڭ چېگرىسىدىن كىرىپ قاچقۇنلارنى قوغلاپ تۇتۇش ھوقۇقىنى بولۇش كېلىشىمى تۈزدى. بۇ كېلىشىم ياقۇپبەگنىڭ جۇڭگو زېمىنىدىكى تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىنى قوللىغان تۇنجى دۆلەت — چارروسیه ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى.

1868- يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خانىنىڭ 7- يىلى)،

چارروسىيە يەنە رىزانىسكايا ئوبلاستىدىكى بىر توقۇمچىلىق فابرىكىسىنىڭ خوجايىنى كىرىدوۋنى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەتىپ ياقۇپبەگنى روسىيىگە ئادەم ئەۋەتىپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بىۋاسىتە ئۇچرىشىشنى تەلەپ قىلىشقا ئۇندىدى. ياقۇپبەگ ئۇنىڭ گېپىگە كىرىپ، ئۆزىنىڭ ئىشەنچىلىك ئادىمى شادى مىرزىنى تاشكەنت ۋە ساند پېتىربۇرگقا ئەۋەتىپ چارروسىيىدىن ئۆزىنىڭ «مۇستەقىللىكى» نى ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، چارروسىيە ستارشى لېيتنانت رېيىنتالنى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەتىپ ياقۇپبەگ بىلەن داۋاملىق تىل بىرىكتۈردى. بۇ مەزگىل، دەل چارروسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇستەملىكىچىلىك تاجاۋۇزچىلىقى كۈنساناپ ئوڭۇشلۇق كېتىۋاتقان مەزگىل ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە نارىن دەرياسىدىكى ئىستىھكامىنىڭ ياسىلىشى چارروسىيىنىڭ ياقۇپبەگ بىلەن تىل بىرىكتۈرۇشىدە، مۇھىم بىر ھەربىي ئارقا تىرەك بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن چارروسىيىنىڭ تەلىپىمۇ بارغانسېرى يۇقىرى ئۆرلىدى، يەنى ئۇ ياقۇپبەگنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلىقلارنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، چارروسىيىگە بېقىنىپ، سېلىق تۆلەشنى، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ياقۇپبەگ قانۇنسىز بېسىۋالغان شىنجاڭ رايونىمىزنىڭ جەنۇبىنى چار پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىگە كىرگۈزۈشنى تەلەپ قىلدى.

چارروسىيىنىڭ تەلىپى ياقۇپبەگنىڭ جانىجان مەنپەئىتىگە بىۋاسىتە زىت كەلگەنلىكتىن، ياقۇپبەگدە گۇمان تۇغۇلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلىقلارمۇ ياقۇپبەگنى كۈچىنىڭ بارىچە ئۆزىگە تارتتى. بۇخارا خانلىقىنىڭ ئەمىرى سەئىد مۇزەپپەر ياقۇپبەگكە ئالاھىدە «ئاتالىق غازى» (غازات قىلغۇچىلارنىڭ ئاتىسى دېگەن مەنىدە) دېگەن ئۇنۋاننى تەقدىم قىلىپ، ياقۇپبەگ بىلەن بىرلىشىپ، چارروسىيىگە ئورتاق قارشى تۇرۇشنى

ئومىد قىلدى. ياقۇپبەگ پايدا - زىيانىنى دەڭسەپ كۆرۈپ، چارروسىيە بىلەن ئوچۇقتىن - ئوچۇق دۇشمەنلىشىشكە جۈرئەت قىلالماي، بىر ئۆرۈلۈپلا ئەنگلىيەدىن مەدەت ئالماقچى بولدى.

ئەنگلىيە ھىندىستانىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، قارا قۇرۇم تېغىنىڭ شىمال تەرىپىگە جايلاشقان شىنجاڭ رايونىمىزنىڭ جەنۇبىغا قارىتا شۆلگەيلىرىنى ئېقىتىپ كەلگەنىدى. 1865 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخانىنىڭ 4 - يىلى) ھىندىستان ئۆلچەپ سىزىش ئىدارىسىنىڭ ئىنگلىز ئەمەلدارى جۇنسۇن لاداق شەھىرىدىن يوشۇرۇنچە خوتەنگە كېلىپ، ئەينى ۋاقىتتا خوتەننى بۆلۈۋېلىپ، خان بولۇۋالغان ھەببۇللا بىلەن تىل بىرىكتۈردى. ئاندىن ئىنگلىز ھايۇۋۇد مەخپىي ھالدا يەكەن ۋە قەشقەرلەرگىچە كېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ ھەققىدە ئاخبارات توپلىدى. ياقۇپبەگنىڭ كەشمىرنىڭ بېگى ئارقىلىق ئەنگلىيە تەۋەسىدىكى ھىندىستاننىڭ پەنجاپ دېگەن يېرىدىكى يەرلىك دائىرىلەرگە ئەنگلىيە بىلەن تىل بىرىكتۈرۈش ۋە سودا قىلىش تەلىپى بارلىقىنى ئىپادىلىدى.

1868- يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخانىنىڭ 7- يىلى) ھىندىستانىدىكى كونگرا چايزارلىقىنىڭ خوجايىنى، ئەنگلىيە لىنىڭ روبېرت. شاۋۇ ئەنگلىيەگە قاراشلىق ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا كەلدى. ئۇ، بىر تەرەپتىن ئاخبارات توپلاپ، يەر شەكلىنى تەكشۈرۈپ ئۆلچەپ، يەنە بىر تەرەپتىن، كونگرادا سىناپ تېرىشتا مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغان ھىندىستان چېيىنى ساتتى. بىر قاداق ھىندى چېيى ئەنگلىيەدە 2 — 6 شىللىڭغا سېتىلاتتى، جەنۇبىي شىنجاڭدا بولسا، ئۇنىڭ باھاسىنى ئەنگلىيەدىكى سېتىلىش باھاسىدىن 3 — 8 ھەسسە ئۆرلىتىپ، 16 شىلىڭدىن

یۇقىرى باھادا ساتىتى. روبىرت. شاۋۇنىڭ شىنجاڭدىكى سودىسى توغرىسىدىكى خەۋەر ئەنگلىيە كاپىتالىستلىرىنىڭ كۆزىنى قىزارتتى. ئۇلار شىنجاڭنىڭ قوي يۇڭى بىلەن قاشتېشىغا بەكمۇ قىزىقتى. ئېشىپ قالغان توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئېلىپ كېلىپ سېتىش خام خىيالىدا بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئەنگلىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ ئەمەلدارى سىر، دوگلاس. فورسىيىتنىڭ ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى روسىيىنىڭ پايتەختى سانىد پېتېر بۇرگقا ئەۋەتىپ، ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىر كۈچىنىڭ ئافغانىستان بىلەن بۇخارا ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا سىزىقىدىن ھالقىپ كەتمەسلىكىنى ئېنىق بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جۇڭگو ھۆكۈمىتىدىن يوشۇرۇن ھالدا، شىنجاڭدا تەسىر دائىرىسىنى ئايرىشنى قەستلىدى.

روبېرت. شاۋۇنىڭ بارلىق كۈچ بىلەن ئۆزىگە تارتىشى نەتىجىسىدە ياقۇپبەگ ئەنگلىيە كورۇلتۇاسىنىڭ مېھرى - شەپقىتىگە ئىگە بولۇشنى ئۈمىد قىلدى. 1869 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخانىنىڭ 8 - يىلى) ئەنگلىيە دائىرىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈش ئۈچۈن ئىخلارخاننى ھىندىستانغا ئەۋەتتى. ئۇنى ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق باش ۋالىيسى قوبۇل قىلدى. ۋە دو تىكشىنى باشلاپ، نۇرغۇن قورال - ياراق، ئوق - دورا ۋە ھەربىي قورال - ياراق ياسايدىغان ئۇسكۇنىلەرنى سوۋغا قىلدى. ھەمدە ھەربىي قورال - ياراق زاۋۇتى قۇرۇش ئۈچۈن، ئۇ ئۆز ئالدىغا ئىزدەپ تاپقان دېگەن نام بىلەن ئۇستىكارلارنى يالليۇپلىپ، قەشقەرگە بىللە ئېلىپ كېتىشىگە رۇخسەت قىلدى.

1870 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخانىنىڭ 9 - يىلى) ئەنگلىيىدىكى ئەنگلىيىلىك سىر، دوگلاس. فورسىيىتە، روبېرتە

شاۋۇنىڭ ھەمراھلىقىدا، ھىندىستان ئارقىلىق قەشقەرگە كېلىپ، ياقۇبېگ بىلەن يۈزتۇرانە تۈرۈپ تىل بىرىكتۈرمەكچى بولدى. دەل شۇ چاغدا، ياقۇبېگ شەرقىي يولدا تۇرپانغا تاجاۋۇزكارانە ھۇجۇم قىلىشقا قوماندانلىق قىلىۋاتاتتى. شۇڭا سىردوگراس. فوسىيت، ئۇزاق تۇرالماي 9 - ئاي (8 - ئاي) دا ھىندىستانغا تايتىپ كەتتى. سىردوگراس. فورسىيتە بۇ قېتىمقى سەپىرىدە كۆزلىگەن مەقسىتىگە يېتەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەنگلىيە بىلەن ياقۇبېگنىڭ مۇناسىۋىتى قويۇقلاشتى. 1871 - يىلى چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخانىنىڭ 10 - يىلى) ياقۇبېگ ئىلخانىنى ھىندىستانغا 2 - قېتىم ئەۋەتتى، بۇ، ياقۇبېگنىڭ ئەنگلىيە كورولىۋاسى بىلەن ھىندىستاندىكى باش ۋالىيغا يازغان خېتىنى ئالغاچ بارىدى. مانا بۇ ھال ئەنگلىيىنىڭ ياقۇبېگ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشتە چارروسىيىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

ياقۇبېگنىڭ چارروسىيىنىڭ رەقىبى بولغان ئەنگلىيە بىلەن تىل بىرىكتۈرگەنلىكى ۋە ئەنگلىيە مىلتىقىنىڭ تۇرپان، ئۈرۈمچى جەڭلىرىدە ئىشلىتىلگەنلىكى چارروسىيىنىڭ ئۇغسىنى قاينىتىۋەتتى. ئۇ ئاۋۋال قوقان خانى خۇدايارخانغا ياقۇبېگكە ھۇجۇم قىل، دەپ بېسىم ئىشلەتتى. بۇنىسى ئەمەلگە ئاشمىغاندىن كېيىن، يەنە خۇدايارخانغا قىشقەرگە ئادەم ئەۋەتىپ، ياقۇبېگنى گەپكە كىرگۈزۈپ روسىيىگە يېقىنلاشتۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا 1871 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخانىنىڭ 10 - يىلى) ئۆكتەملىك بىلەن ئەسكەر چىقىرىپ ئىلى رايونىمىزنى بېسىۋېلىپ، ھەربىي كۈچىنى كۆز - كۆز قىلىپ، چارروسىيىنىڭ ياقۇبېگ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈش جەھەتتىكى پايدىسىز شارائىتىنى ئوڭشىماقچى بولدى. ياقۇبېگ روسىيىنىڭ ھەربىي بېسىمىدىن چۆچۈپ، چار روسىيىنىڭ

تۈركىستان باش ۋالىيسى كائوفمانغا ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى قوقاننىڭ كېلىشتۈرۈشى ھاجەتسىز، بىۋاسىتە سۆزلىشىشكە بولىدۇ، دەپ خەت يازدى. شۇنىڭ بىلەن، يۈز - كۆزى ئىلىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە تاتۇق بولۇپ قالغان كورباس 1872 - يىل 5 - ئايدا (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخاننىڭ 11 - يىلى 4 - ئايدا) قەشقەر كوچىلىرىدا پەيدا بولۇپ قالدى.

كورباسنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىنىڭ مەقسىتى: 1 - ياقۇپبەگنى كائوفمان ئالدىنئالا قول قويۇپ تەييارلاپ قويغان «روسىيە — ياقۇپبەگ شەرتنامىسى» گە قول قويۇشقا ماقۇل كەلتۈرۈش؛ 2 - لەيىنتارنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، ياقۇپبەگنىڭ ئەمەلىي كۈچىنىڭ تېگى - تەكتىنى ئېنىقلاپ، ئۇنى كېيىنكى قەدەمدىكى ھەرىكىتىنىڭ ئاساسى قىلىش ئىدى. بىر مەھەل شەرت قويۇپ تالاش - تارتىش قىلغاندىن كېيىن 6 - ئاي (5 - ئاي) دا، ياقۇپبەگ ئاخىر ماقۇل بولۇپ شەرتنامىگە قول قويدى. «روسىيە - ياقۇپبەگ شەرتنامىسى» نىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنۇلار:

1. روسىيە ياقۇپبەگنى «يەتتە شەھەر»* نىڭ داھىيسى دەپ ئېتىراپ قىلىش.

2. روسىيە سودىگەرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە تىجارەت قىلىش ۋە سودا ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان

---

* يەرلىك كىشىلەر شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى رايونلارنى «ئالتە شەھەر» دەپ ئاتايدۇ. «ئالتە شەھەر» ھەققىدە چۈشەنچە ھەرخىل. بەزىلەر خوتەن، يەكەن، قەشقەر، ئاقۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچانى ئالتە شەھەر دەپ ئاتىسا، (بەزىلەر، قاراشەھەر بار، ئۇچتۇرپان يوق دېيىشىدۇ). چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئالتە شەھەرگە يېڭىسار بىلەن قارا-شەھەرنى قوشۇپ سەككىز ۋالىي قويۇپ «جەنۇبىي سەككىز شەھەر» دەپ ئاتىغان. ياقۇپبەگ تۇرپاننى يېسۋالغاندىن كېيىن «يەتتە شەھەر» قىلىپ ئۆزگەرتكەن.

تاقساقال (سوداكارۋان بېشى) قويۇش، سودا ماگىزىنى ۋە مال سارايلىرىنى سېلىش.

3. تاموژنا بېجى 2.5 پىرسەنت بولۇش؛

4. روسىيە سودا كارۋانلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ تارقىلىق قوشنا دۆلەتلەرگە بېرىشىغا يول قويۇش.

«روسىيە ــ ياقۇپبەگ شەرتنامىسى» نىڭ قانۇنسىز ئىمزالىنىشى نەتىجىسىدە ياقۇپبەگنىڭ دىپلوماتىيە جەھەتتىن ئېتىراپ قىلىنىشىغا ئېرىشىش توغرىسىدىكى شەرتىن خىيالى كەمەلگە ئاشتى؛ چارروسىيە بولسا، پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭ ھەكى تىجارەت ۋە سودا بازارلىرىغا ئېرىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ جىيەنى ھاجىتۇللا (يەنە بىر ئىسمى سەئىد ياقۇپخان) نى تاشكەنت ۋە سانىد پېتربۇرگقا ئەۋەتتى. چارروسىيە پادىشاھى ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتى ۋە چوڭ مېھمان سۈپىتىدە ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالدى. شۇنداق قىلىپ، روسىيە بىلەن ياقۇپبەگنىڭ مۇناسىۋىتى بىرمەھەل كۆرۈنەرلىك يېقىنلاشتى. شۇنىڭدىن كېيىن، روسىيىنىڭ سودا مالىرى، بولۇپمۇ ھەربىي قورال ـ ياراقلىرى سۈمۈۋۈ سودا كارۋىنى، ماروزوۋ سودا كارۋىنى ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا ئۈزلۈكسىز كىرگۈزۈلدى.

ئەمما «روسىيە ـ ياقۇپبەگ شەرتنامىسى» چار-روسىيىگە ئالدىن كۈتكەنىدەك نەتىجە بەرمىدى. ھاجىتۇللا روسىيىدىن ئايرىلىپ، ئەرھال ئىستانبۇلغا بېرىپ، كۈنسانتاپ ئەنگلىيىنىڭ يېقىنلىشىغا ئايلىنىۋاتقان تۈركىيە بىلەن تىل بىرىكتۈردى. ياقۇپبەگ تۈركىيىنى مېتروپولىيە دەپ ئېتىراپ قىلدى، تۈركىيە پادىشاھى ياقۇپبەككە «ئەمىر» لىك ئۇنۋان بەردى. 1873 ـ يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخانىنىڭ 12 ـ يىلى) يازدا، ھاجىتۇللا تۈركىيىدىن ھىندىستانغا باردى. ئەنگلىيىنىڭ 300 كىشىدىن تەركىب تاپقان دوگلاس. فورسىيت

ئەلچىلەر ئۆمىكى ھاجىتۇللانىڭ كېلىشىنى كۈتمەيلا، جەنۇبىي شىنجاڭغا قاراپ يولغا چىققانىدى. ھاجىتۇللا ھىندىستاندىن قايتىپ يەكەن دائىرىسىگە كەلگەندىلا، ئەنگلىيە ئەلچىلەر ئۆمىكىگە يېتىشىۋېلىپ، شۇ يىلى يىل ئاخىرىدا قەشقەرگە يېتىپ كەلدى.

دوگلاس. فورسيتنىڭ 2 - قېتىم ئەلچى بولۇپ كېلىشى ئەنگلىيە بىلەن ياقۇپبەگ مۇناسىۋىتىنىڭ «روسىيە - ياقۇپبەگ شەرتنامىسى» شۇەبىدىن سوۋۇپ قالمىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. فورسيت يەنە ياقۇپبەگكە ئەنگلىيە كورولىۋاسىنىڭ ۋېكتورىيەنىڭ خېتى بىلەن ھىندىستان باش ۋالىيسى ھەدىيە قىلغان نۇرغۇن مىلتەقنى تاپشۇرۇپ بەردى. ياقۇپبەگ بۇنىڭدىن قاتتىق تەسىرلەندى، ھەر ئىككى تەرەپ مەخپىي مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن، 1874 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخانىنىڭ 13 - يىلى) باھار پەسلىدە «ئەنگلىيە - ياقۇپبەگ شەرتنامىسى» ئىمزالاندى. بۇ شەرتنامە جەمئىي 12 ماددا بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

1. ئەنگلىيە ياقۇپبەگنىڭ قەشقەر ۋە يەكەن رايونىنىڭ «ئەمىرى» ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ؛

2. ئەنگلىيە ۋە ئۇنىڭغا تەۋە مەملىكەتلەرنىڭ سودىگەرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەركىن كىرىپ - چىقىشا، ئولتۇراقلاشسا، تىجارەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانسا ياكى سودا مالىلىرىنى، باشقا جايلارغا توشۇسا بولىدۇ؛

3. تاموژنا بېجى 2.5 پىرسەنتتىن ئاشمايدۇ؛

4. ئەنگلىيە جەنۇبىي شىنجاڭدا «باش ئەلچى» دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ۋەكىلى ۋە «كونسۇل» دەرىجىلىك سودا ۋەكىلى تۇرغۇزىدۇ؛

5. ئەنگلىيىلىكلەر جەنۇبىي شىنجاڭدا يەر - زېمىن،

ئۆي ـ ئىمارەت، مال سارايلىرى سېتىۋالسا بولىدۇ، شۇ كىشىنىڭ رۇخسەتسىز باشقىلارنىڭ ئاختۇرۇشىغا بولمايدۇ.

ياقۇپبەگ جۇڭگونىڭ تېررېتورىيە ھوقۇقىنى ئۆز مەيلىچە ئوغرىلاپ سېتىش بەدىلىگە ھەدەپ سىياسىي سودا قىلىپ، شۇ ئارقىلىق چەت ئەللەرنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى. بۇنىڭغا جۇڭگو خەلقى ھەرگىز يول قويمايدۇ، «ئەنگلىيە ـ ياقۇپبەگ شەرتنامىسى» مۇ «روسىيە ـ ياقۇپبەگ شەرتنامىسى» گە ئوخشاشلا قانۇنسىز ئىدى. ئەمما «ئەنگلىيە ـ ياقۇپبەگ شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى ئەنگلىيىنى روسىيىگە قارىغاندا تېخىمۇ يۇقىرى ئىمتىيازغا، ئاساسلىقى «باش ئەلچى»، «كونسۇل» تۇرغۇش ۋە كۆچمەس مۈلۈك سېتىۋېلىش ئىمتىيازىغا ئىگە قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا ھىندىستاندا ئاتالمىش «يەكەن سودا شىركىتى» دېگەن بىر ئورگان قۇرۇلدى، ھەر يىلى جەنۇبىي شىنجاڭغا بىرقانچە ستودا كارۋىنى كېلىپ، ئەنگلىيىنىڭ قورال ـ ياراق ۋە سانائەت بۇيۇملىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭدا كۆپلەپ سېتىشقا ئۇرۇندى، شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ رايونىمىزنىڭ جەنۇبىدا ئەنگلىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق تەسىر كۈچى روسىيىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتتى.

يالاقچى ياقۇپبەگنى تالىشىش كۈرىشىدە چارروسىيە ھامان پايدىنسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. بۇ ھال، ئۇنىڭ ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىنى ئۆزئالدىغا ئىشغال قىلىۋېلىش قارا نىيىتىگە لېپلا چوڭ زەربە بولدى. ئاجىزلىقتىن پايدىلىنىپ جەنۇبىي شىنجاڭنى ھۇجۇم بىلەن ئىشغال قىلىۋېلىش، «ۋەكالىتەن تاپ-شۇرۇۋېلىش، ۋەكالىتەن ساقلاپ بېرىش» تەك رەزىل ئويۇننى قايتا تەكرارلاش چارروسىيە ئۈزاق ۋاقىت پىلانلىغان نىيىرەك ئىدى. كوربىلس ياقۇپبەگنىڭ تېگى ـ تەكتىنى ئېنىقلىغاندىن كېيىن، چار روسىيە ئەسكەر چىقىرىپ تۇتۇش قىلماقچى بولدى.

ھەل شۇ پەيتتە، خىۋە خانلىقىدا روسىيىگە قارشى كۆرەش قوزغالغانلىقتىن، چارروسىيە خىۋە ۋەقەسىگە تاقابىل تۇرۇش بىلەن بولۇپ كېتىپ، بۇ ئىشقا چولىسى تەگمەي قالدى. بۇ، 1873 - يىلى (چىلك سۇلالىسى تۇڭجىخانىنىڭ 12 - يىلى) دىكى ئىش ئىدى. كېيىنكى يىلى رېيىنتال «روسىيە - ياقۇپبەگ شەرتنامىسى» دىكى سودا ئىشلىرى ئەمەلدارى سۈپىتىدە قەشقەرگە كېلىپ، «ئەنگلىيە - ياقۇپبەگ شەرتنامىسى» دىكى شەرتلەرگە ئوخشاش رەسمىي ھۆكۈمەت ۋەكىلى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشنى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا «كونسۇل» تەسىس قىلىشنى تەلەپ قىلدى. بىرقانچە قېتىم مەسلىھەتلەشكەن بولسىمۇ نەتىجە چىقمىدى. چار روسىيە شەرمەندىچىلىكتە غەزەپكە كېلىپ، يەنە بىر قېتىم ئەسكەر توپلاپ ئۇرۇش قوزغاپ، بىرلا ھۇجۇم قىلىپ جەنۇبىي شىنجاڭنى بېسىۋالماقچى بولدى. بۇ چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ روسىيىگە قارشى كەڭ كۆلەملىك قوزغىلىڭى پارتلىدى، شۇنىڭ بىلەن، چار روسىيىنىڭ ئېلىمىزنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىغا تاجاۋۇز قىلىشتەك سۈيىقەستلىك پىلانى كۆپۈككە ئايلىنىپ قالدى.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى ئوچۇق كۆرۈۋالالايمىزكى، ئەنگلىيە، چارروسىيە دۆلەتلىرى ئېلىمىز زېمىنى بولغان شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ئەنە شۇنداق بىر - بىرىدىن رەزىل، بىر-بىرىدىن پەسكەش نەيرەڭلەر ئارقىلىق تالىشىپ بۆلۈۋالماقچى بولدى. ياقۇپبەگ باندىتلىرى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ۋە پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەيىبلىشى، زەربىسى ئاستىدا، جان تالىشىپ بېقىش ئۈچۈن، ھېچبىر تەپ تارتماستىن، ئېلىمىزنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئەنگلىيە بىلەن روسىيىگە ئوغرىلاپ سېتىپ، ئەنگلىيە بىلەن چارروسىيىنىڭ قايسىغا ياخشى كۆرۈنەرمەنكىن، دەپ ئېلىمىزنىڭ مۇقەددەس

زېمىنى ــ جەنۇبىي شىنجاڭنى بەكمۇ ئايىغ ئاستى قىلىۋەتتى. ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى تالىشىشىپ ئۇستىگە چارروسىيىنىڭ ئىلى ۋە شىمالىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشى تۈپەيلىدىن پۈتكۈل شىنجاڭنىڭ ئىستىقبالى خەتەرلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تەقدىرى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ كۈچلۈك دىققەت تىنى قوزغىدى. ئۇلارنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن دەرھال ئەسكەر چىقىرىپ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشىنى تەلەپ قىلىش ساداسى كۆندىن ـ كۈنگە كۈچەيدى.

4 ـ بۆلۈم چار روسىيىنىڭ ئىلىدىكى مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقى

ياقۇبېگ باندىتلىرى بىلەن چارروسىيە ئىلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىغا ئارقا ـ ئارقىدىن تاجاۋۇز قىلىپ كىردى، ئۇلارنىڭ تۆمۈر تاپىنى تەگكەنلا يەردە ئۆي ـ ئىمارەتلەر خارابىلىققا ئايلىنىپ، ھەممىلا يەرنى ئاھۇ ـ زار قاپلاپ، پاجىئەلىك ھالدا قۇل ئورنىدا ئىشلىتىش ھۆكۈم سۈردى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنىڭ قاتتىق ئازابىنى تارتىپ، پۈتۈن ۋۇجۇدى غەزەپكە تولدى. ھەممىلا يەردە تاجاۋۇزچىلىققا، مۇستەملىكىچىلىككە، قۇل ئورنىدا ئىشلەشكە قارشى ھەققانىي كۈرەشلەر قوزغالدى ھەمدە ۋەتەن خەلقىنىڭ ياردىمىگە ئۈمىد باغلىدى.

چارروسىيىنىڭ ئىلىدىكى ھۆكۈمرانلىقى تىپىك مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىق ئىدى. چارروسىيىنىڭ باش شتاب ناچالنىكى ئىلىمىزگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ھەربىي كاتتىباش

كولپاكوۋسكىگە مەخپىي بۇيرۇق بېرىپ ئىلىنى ئىشغال قىلىش، «چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى چېگرىمىزنىڭ ئامانلىقى ۋە تەرتىپىنى ساقلاش ئۈچۈندۇر»، دەپ تەكتلىگەنىدى①. كولپاكوۋسكى ئىلغا كىرگەندىن كېيىنمۇ «روسىيە ئىشغال قىلغان رايون جۇڭگوغا ئەبەدىي قايتۇرۇلمايدۇ②» دەپ ۋالاقلىدى. مانا بۇ، ئۇلارنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە «ۋەكالىتەن تاپشۇرۇپ ئېلىپ، ۋەكالىتەن ساقلاپ بېرىمىز» دېگەنلىرى بىلەن سېلىشتۇرما بولۇپ، چارروسىيىنىڭ «ۋەكالىتەن تاپشۇرۇپ ئېلىش» نەقابى ئاستىدا، ئېلىمىزنىڭ مۇقەددەس زېمىنى ئىلىنى مەڭگۈ بېسۋېلىش ۋەھشىي نىيىتىنى تولۇق ئاشكارىلاپ بەردى.

چار روسىيە ئىلىنى بېسۋالغاندىن كېيىن، ئىلى رايونىنىڭ بالدۇرقى مەمۇرىي تۈزۈلمىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئىلى خەلقىگە چارروسىيىنىڭ قازاق رايونى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇستەملىكچىلىك تۈزۈمىنى زورلۇق بىلەن تاڭدى. ئۇلار ئىلىدا بىر مايورنى ئەڭ يۇقىرى مۇستەملىكچى ئەمەلدار سۈپىتىدە تۇرغۇزدى. غۇلجا، بولبارغاسۇ، قاينۇق ۋە سۈيدۈڭلەرگە «خەلقنى باشقۇرۇش ئۈچۈن بىردىن تۆت رۇس ئەمەلدارىنى قويدى»③. چارروسىيە ھېچ ئەيمەنمەستىن، ئېلىمىزنىڭ ئىلى رايونىنى چارروسىيىنىڭ تۈركىستان باش ۋالىيسى قارىمىقىدىكى يەتتىسۇ ئۆلكىسىگە تەۋە قىلىپ قويدى. چارروسىيە جۇڭگو خەلقىنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئىلىدا يەنە نۇرغۇن ئەسكەر تۇرغۇزدى. ئۇلار قەلئەلەرنىڭ ياغاچلىرىنى زورلۇق بىلەن

① «ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش تارىخى» 2 - جىلد، 3 - باب.

② كورو پاتكىن: «روسىيە - جۇڭگو مەسىلىسى» رۇسچە نەشرى، 83 - بەت.

③ «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجى خان دەۋرانى، 86 - جىلد، 38 - بەت.

چۈۋۈپ ئېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرەنىڭ 90 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدىكى ئالتۇن قۇبىلىق ئىبادەتخانا (يەنى غۇلجا)دا 20 چاقىرىم يەرگە «ئاددىي ئۆي سالدۇرۇپ»① ئۇنى مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنىڭ لاگېرى ۋە ھەربىي لاگېر قىلدى. ھەر كۈنى بىرقانچە يۈز ئاتلىق كازاكلار ھەر تەرەپكە خالىغىنىچە قاتراپ تۇردى، يەنە دائىم ھەربىي مانېۋر ئۆتكۈزۈپ، ئېغۇا-گەرچىلىك قىلىپ، خەلقنى باستۇردى②. گۈزەل ئىلى چار-روسىيىنىڭ ھەربىي لاگېرىغا ئايلاندى. ئۇلار ئىلى خەلقىگە نەيزە ئارقىلىق مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزدى.

چارروسىيە ئېلىمىزنىڭ ئىلى رايونىنى مەڭگۈ بېسىۋېلىش ئۈچۈن، يەرلىك چېگرا مۇداپىئە گازارمىلىرىدىكى چېرىك ـ ئەسكەرلەرنى ۋە ھەر مىللەت خەلقىنى روسىيىگە بېقىنىشقا غالجىرلارچە مەجبۇر قىلدى. بۇنداق مەجبۇرلاش ھەرىكىتى يەرلىك خەلقنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇلار «بىللە ئۇلىسەك ئۆلىمىزكى، ياتلارغا ئەل بولمايمىز③» دەپ ئىسپادە بىلدۇرۇپ، تاجاۋۇزچىلارنىڭ دەككىسىنى بەردى، بۇنىڭ بىلەن چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى يامان نىيىتىدىن يانماي، گازارمىلاردىكى چېرىك-ئەسكەرلەرنى دەھشەتلىك تۇردە قاتتىق ـ سوقتى قىلىپ، ئۇلارنى نامراتلىق ۋە ئاچ ـ يالىڭاچلىقتا قالدۇردى. ئاندىن ئۇزۇقلۇق ئاشلىق تارقىتىپ بېرىشنى ئالداش يېمى قىلىپ، ئۇلارنى يەنە چار روسىيىگە تەسلىم بولۇشقا قىستىدى. پەسكەش ۋاستىلەرنى

---

① «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخ ماتېرىياللىرى» كۆلۈشوي خان دەۋرانى، 18-جىلد، 4 - بەت.

② 1975 - يىلى ئىلىنى تەكشۈرۈش.

③ «چەت ئەلگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇڭجىخان دەۋرانى، 84 - جىلد.

قوللىنىشتا چېكىگە يەتتى. ئەمما، ئىلىنىڭ چېگرا مۇداپىئە گازارمىلىرىدىكى «چېرىك - ئەسكەرلەر بويسۇنمىدى، ئوزۇقلۇق ئاشلىقىنىمۇ ئالماي①»، ياۋا كۆكتاتلارنى يېيىشكە رازى بولدىكى، چارروسىيىگە تەسلىم بولغىلى ئۇنىماي، جۇڭگو خەلقىنىڭ زورا-ۋانلىقتىن قورقماي، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى سۆيىدىغان قەيسىرانە جاسارىتىنى تولۇق ئىپادىلىدى.

ئىلى خەلقى قاتتىق بېسىمدىن قورقمىدى ۋە ئالدانمىدى، ئۇلار ئىشغالىيەتچى قوشۇنغا قارشى ھەر خىل ۋە ھەر شەكىلدىكى كۈرەشلەرنى قانات يايدۇردى. ئىلىنىڭ ھەممىلا يېرىدە، خەلقنىڭ غەزىپى ئۆرلەپ، تاجاۋۇزچىلارغا قارشى «ئېلىشىش نىيىتىگە كەلدى②». نەتىجىدە، چارروسىيە مۇستەملىكىچى دائىرىلىرى بۇنىڭغا ئامال قىلالمىدى. ئىتتىپاقلىق - كۈچ ئىدى. چار روسىيە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ قارشى تۇرۇشىدىن بەكمۇ قورقتى. ئۇلار ئىلىدا «پارچىلاپ ئىدارە قىلىش» يۆنىلىشىنى يولغا قويدى، خۇيزۇلارنىڭ ھەممىسىنى سۈيدۈڭ بىلەن چىڭ سىخوزىغا بېرىپ ئولتۇراقلىشىشقا بۇيرۇدى. سولۇن گازارمىسىنى تۇرگىننىڭ شەرقىدىن سامارا (بۇ ئىككى يەر ھازىر سوۋېت زېمىنى ئىچىدە) غا كۆچۈشكە مەجبۇر قىلدى؛ شىبە، مانجۇ، خەنزۇ، ئۇيغۇر ۋە موڭغۇل قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقىنىمۇ، بەلگىلەنگەن ئورۇنغا توپلىدى ۋە يۆتكىلىشكە رۇخسەت قىلمىدى. جايلاردا قاراۋۇلخانىلارنى قۇرۇپ، ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزئارا بېرىش - كېلىش قىلىشىنى قاتتىق مەنئى قىلدى.

چارروسىيىنىڭ قۇل قىلىشىغا قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە

---

① «چەت ئەلگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» 89 - جىلد، 22 - بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب، 85 - جىلد، 40 - بەت.

ھەر مىللەت ھۆكۈمران سىنىپلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ناھايىتى چوڭ بۆلۈنۈش پەيدا بولدى. بىر ئوچۇملىرى چارروسىيەگە سېتىلىپ، چارروسىيىنىڭ جۇڭگو خەلقىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا قولچوماق بولۇپ خائىنلىق قىلىپ، ئىنسانىيەت يېقىن يولىسايدىغان نىجاسەت دۆۋىسىگە ئايلىنىپ قالدى. ئۇلار چار-روسىيىنىڭ قورال - ياراقلىرىنى قالقان قىلىۋېلىپ، ئۆز قېرىن-داشلىرىنى خالىغانچە قۇل ئورنىدا ئىشلىتىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ، تۆكۈرۈپ تاشلاندى. كۆپلىگەن ئەمەلدار ۋە بىلىملىك باشلىقلار، خەلق ئاممىسىنىڭ روسىيەگە قارشى كۆچلۈك كەيپىياتىدىن تەسىرلىنىپ، چارروسىيە تاجا-ۋۇزچىلىرىغا قارشى كۈرەش قىلىپ، خەلقنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكتىن، چارروسىيە ئۇلارنى قانۇنسىز ھالدا خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلىدى ۋە قاماپ ئۇرۇپ جازالىدى. خارماڭىئا ئەنە شۇنداق تىز پۈكسىگەنلىرىنىڭ بىرى ئىدى.

خارماڭىئا ئىلى شىبە گازارمىسىنىڭ باشىبۇغى ئىدى. چارروسىيە مۇستەملىكىچىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، ئۇ جۇڭگو خەلقىنى تەرىپىدە تۇرۇپ، تاجاۋۇزچى قوشۇنىنىڭ «بىرقانچە قېتىملىق تاپشۇرۇقىنىڭ ھېچقايسىسىنى ئورۇندىمايى»، ئەكسىچە ئىلى رايونىنىڭ ئەھۋالىنى مۇۋەققەت ئىلى جياڭجۈنى رۇڭ چۈەنگە دائىم يەتكۈزۈپ تۇردى. بۇ ئەھۋال چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنى چۆچۈتتى. خارماڭىئا قاتارلىق كىشلەرنىڭ روسىيەگە قارشى مەيداندا چىقىرغانلىقى، ئىلىدىكى ھەر-مىللەت خەلقىنى ئىلھاملاندۇردى. نەتىجىدە، چارروسىيە مۇستەم-لىكىچى دائىرىلىرى ئەكسىيەتچى تەدبىرلىرىنى ئوكۇشلۇق يۈرگۈزەل-مىدى. چارروسىيە ئىشغالىيەتچىلىرى «ئىلىنىڭ ھەرقايسى گازارمىلىرىدىكى كىشلەر ئالا كۆڭۈل» دېگەن باھانە بىلەن، دەسلەپتە خارماڭىئانى ئەزمىرىبەند قىلىپ، ھەدەپ ھاقارەتلىدى،

ئارقىدىن روسىيىنىڭ سىبىرىيە رايونىغا سۈرگۈن قىلىنىڭ، بەلگە-
لەنگەن سۈرۈك ئىچىدە ئىلىدىن چىقىپ كېتىشى كېرەك، دەپ
تەھلىكە سالدى؛ ئاخىرىدا 1874- يىل 1- ئاينىڭ 26- كۈنى
(چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خانىنىڭ 12 - يىلى، 12 - ئاينىڭ 9-
كۈنى) ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇنى پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن ئىلىدىن
قوغلاپ چىقاردى. خارماڭتا ئائىلە تەۋەلىرىنى ئېلىپ ۋاقتىنچە
ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ، رۇك چۆەننىڭ چۆچەكتىكى قارارگاھىغا
بېرىپ جايلاشتى*.

چارروسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى ئىلىدا خالىغانچە
ئەسكىلىك قىلغاندىن باشقا، يەنە 50 نەچچە نەپەر ئوفىتسېر
ۋە سولداتنى جىڭغا ئەۋەتىپ، رۇك چۆەن يېڭىدىن تەيىنلىگەن
ئاشلىق خادىمى بىلەن بازۇڭدىن ئىبارەت ئىككى كىچىك ئەمەلدارنى
ئۆز مەيلىچە تۇتۇپ ئىلغا ئېلىپ كەلدى. دېمەك، چارروسىيە
ئېلىمىز زېمىندا خالىغانچە ئەسكىلىك ۋە يولسىزلىقلارنى قىلدى.

جاھانگىرلىكنىڭ تەبىئىتى تالان - تاراج قىلىشتىن ئىبا-
رەت. چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنى جۇڭگو تۇپرىقىغا تا-
جاۋۇز قىلىپ كىرىشى بىلەنلا چەكسىز تالان - تاراج قىلىشنى
باشلىدى. ئۇلار ھەربىر شەھەر، يېزا، كەنتلەرنى ئىشغال قىل-
غاندا، غالجىرلىق بىلەن ھەدەپ تالان - تاراج قىلدى، چارروسىيە
قاراقچىلىرىنىڭ تالان - تاراج قىلىشى ئىلى خەلقىنىڭ
نەپرىتىگە ئۇچرىدى. «كۆك كۆز، كۆكلى قارا» دېگەن قارغىش
ھېلىغىچە يەرلىك خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ كەلمەكتە. مۇستەم-
لىكىچىلىك ھاكىمىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇنداق تالان -
تاراج يەنىمۇ ئەۋج ئېلىپ كەتتى. ئۇلار ئىلىنىڭ شەھەر ۋە يېز-
لىرىدا «جان بېجى» ئېلىشنى يولغا قويدى. ھەتتا، كىشىلەرگە

* «چەت ئەل ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ھازىرلىقىنىڭ باش - ئايىغى»
تۇڭجى خان 99- جىلد، 17- بەت.

بىۋاستە «كۆمۈش پۇل سېلىق سالدى ۋە خوتۇن - قىزلاردىن، كىچىك بالىلاردىنمۇ باج ئالدى».① مانجۇ، يېشىل تۇغلۇق گا- زارما، شىبە، سولۇن، چاخار، ئۈيغۇر قاتارلىق چېگرا مۇداپىئە گازارمىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى «نوپۇسقا ئېلىپ تىزىملىدى».② نوپۇستىكى كىشىلەر مەيلى ئۆلگەن ياكى باشقا جايغا كەتكەن بولسۇن ئۇلارنىڭ ھەممىسگە خالىغىنىچە «پۇل سېلىق سالدى» ھەتتا «گازارمىلارنىڭ ئات - ئۇلاغ ۋە ئوزۇق - تۈلۈكلىرىمۇ باھا قويۇپ تاپشۇرۇۋېلىندى».③ بۇنىڭ بىلەنمۇ تاجاۋۇزچىلار- نىڭ نەپسىنى قانائەتلەندۈرگىلى بولمىدى. ئۇلار ھەر خىل چە- رايلىق ناملار بىلەن ھېيلە - مىكىر ئىشلىتىپ جۇڭگو خەلقىنى قاقتى - سوقتى قىلىپ قان تەرىنى شورىدى: تىجارەت قىلغانلار سودا بېجى، سۇ ئىشلەتكەنلەر سۇ ھەققى، خامان سۈرىغانلار شامال بېجى، ئوت يېقىپ تاماق ئەتكەنلەر ئوتۇن بېجى④ تاپشۇردى. تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن «ئوچاق بېجى ئېلىنىپ ھەربىي خىراجەتنى تولۇقلىدى»⑤ دېگەن سۆز- لەك قىلچە خاتاسى يوق ئىدى. شۇنىڭدەك ھەر خىل باج پۇلى ئۇچۇن چارروسىيىنىڭ رۇبلى پۇلى تاپشۇرۇلۇشى كېرەك ئىدى. رۇبلىنى يوقلار ئۇنى رۇس سودىگەرلىرىدىن كۆمۈش تەڭگە ۋە مادىي مالغا تېگىشتى. كىشىلەر باج پولىنى تاپشۇرالمسا ياكى تولۇق تاپشۇرالمسا، باجدىنمۇ ئېغىر جەرىمانە قويۇلدى⑥.

① «چەت ئەلگە تائىست ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، توڭجى خان دەۋرانى، 89 - جىلد، 22 - بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب، 86 - جىلد، 38 - بەت.

③ يۇقىرىقى كىتاب، توڭجى خان، 89 - جىلد، 22 - بەت.

④ 1975- يىلى ئىلىنى تەكشۈرۈش.

⑤ «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى تاشقى ئىشلارغا تائىت تارىخ ماتېرىياللار»، گۇاڭشۇي خان، 18- جىلد، 2- بەت.

⑥ «1860—1895 - يىلى كاپىتالىستىك كوچلوك ئەللەرنىڭ يېراق ھەرقتىكى مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى» 213- بەت.

شۇ چاغدىكى مۇلچەر بويىچە چارروسىيىنىڭ ئىلىدىكى ھەرمىللەت خەلقىدىن شىلىۋالغان كۈمۈش تەڭكىسىلا «ھەريىلى بىرقانچە ئون مىليون سەر» گە يەتكەنىدى①.

چارروسىيە قوشۇنلىرى تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش بىلەن تەڭلا روسىيە سودىگەرلىرى ئۇۋۇسى چۈۋۈلۈپ كەتكەن ھەرىسەك كېلىشكە باشلىدى. ئۇلار يەرلىك جۇڭگو سودىگەرلىرىنى چەتكە قېقىپ، ئىلىنىڭ شەھەر، يېزا، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ سودا-سېتىق ئىشلىرىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىپ، ئۇ يەرنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى تىزگىنلىۋالدى. ئۇلار دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قول سانائىتى بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىش باھاسىنى ئۆز مەيلىچە تۆۋەنلىتىپ، روسىيە سانائەت مالىلىرىنىڭ پارچە سېتىلىش باھاسىنى ئۆز ئىختىيارىچە ئۆستۈرۈپ، ئىلىدىكى ھەرمىللەت خەلقىنى غەم تارتماستىن ئېكسپلاتاتسىيە قىلدى. مول - مۇنبەت ئىلى رۇس سودىگەرلىرىنىڭ سانائەت خام ئەشيالىرىنى تالان - تاراج قىلىدىغان ۋە ئېشىپ قالغان سانائەت بۇيۇملىرىنى ساتىدىغان بازىرىغا ئايلاندى. بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، ئۇلارنىڭ قارا قولى يەنە كۆڑ قارا ئۇسۇغا قەدەر يېتىپ باردى. خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇ يەردە روسىيىنىڭ 80 دىن ئوشۇق سودا دوكىنى بولۇپ، 1879 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 5 - يىلى) دېكى سودا سوممىسى 2 مىليون رۇبلىغا يېتىپ②، ئەينى ۋاقىتتا

① لى يۇنلىن: «غەربىي چېگرىدىكى ئىشلار توغرىسىدا مەلۇمات» جىلد-لىك ئوتتۇرىسىدا، كۆچۈرۈلمە نۇسخىسى، يەنە «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخ ماتېرىياللىرى» 9-1 - جىلد، 49- بەت. باش بۇغ شىلۇنىڭ مەكتۇپىغا قارىغاندا، رۇسلار ئىلىدا ھەرىيلى مىليونلاپ باج ئالاتتى.

② 1860 — 1895 - يىلىغىچە كاپىتالىستىك كوچلۇك ئەلامرىنىڭ يېراق شەرقتىكى مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى» ئىلمىي نىڭ تاشقى سىياسىتى تارىخ ئىدارىسىنىڭ ئومۇمىي تارىخ I- 1- 485- نومۇرلۇقمدىن ئېلىندى.

چارروسىيەنىڭ ئېلىمىزنىڭ غەربىدىكى سودا سوممىسىنىڭ $\frac{1}{3}$ نى ئىگىلىگەن①. كۆر قارا ئۇسۇدىكى ئەنە شۇنداق يۇقىرى سودا مىقدارىدىنلا روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ئېلى رايونىدا مۇستەقىل ئىگىلىۋالغان سودا دائىرىسىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

ئېلى خەلقى، چارروسىيەنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى بىلەن سودىگەرلىرىنىڭ خىلمۇ خىل ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى تۈپەيلىدىن تېزلا نامراتلىشىپ كەتتى. بولۇپمۇ چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى تەرىپىدىن چۆچەكتىكى قومۇشلۇق كۆلگە قوغلانغان ئېلى سولۇن گازارمىسىدىكى 2800 دىن ئارتۇق چېرىك، تاشلاندۇق خارابىيلەرگە جايلىشىپ، كىيىم - كېچەكسىز، ئوزۇق - تۈلۈكسىز قېلىپ، ئىنتايىن مۇشەققەتلىك شارائىتقا چۈشۈپ قالدى. رۇك-چۇەن چۆچەككە بارغاندا «نەپەقە بەرگەنگە ئوخشاش، جان سانغا قاراپ ئوزۇق بەردى»②. خەلقنىڭ تېرىكچىلىك يولى قالمىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، چارروسىيە كىشىلەرنى ئەپيۇن تېرىشقا زورلاپ ئېلى خەلقىنى زەھەرلىدى③. چارروسىيە ئېلىدا تېرىلغان ئەپيۇننى پىششىقلاپ ئىشلەپ يەنە جۇڭگولۇقلارغا ساتتى، پەقەت 1874- يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخانىنىڭ 13- يىلى)-دىكى بىر يىللىق ستاتىستىكا مەلۇماتتىلا ئۇنىڭ ئەپيۇندىن قىلغان كىرىمى 333 مىڭ رۇبلىغا يەتكەن④. جۇڭگو خەلقى

① «1860—1895- يىلىغىچە كاپىتالىستىك كوچلۇك ئەللەرنىڭ يېراق شەرقتىكى مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى». سىكاركوۋسكىنىڭ «روسىيەنىڭ تىنچ ئوكيانىدىكى سودىسى» دېگەن ئەسىرى رۇسچە نەشرى، 157- بېتىدىن ئېلىنغان.

② «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر»، 260- جىلد، 17- بەت.

③ گۇەن شىڭسەي: «چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخان يىللىرىدا ئېلى دېھقانلىرى قوزغىلىڭىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» قول يازمىسى.

④ «1860—1895- يىللىرى كاپىتالىستىك كوچلۇك ئەللەرنىڭ يېراق شەرقتىكى مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى»، سۇبوچېەن: «روسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرا ئاسىيا بازىرىدا» رۇسچە نەشرى، 47- بەتتىن ئېلىندى.

ئەپيۇننىڭ زەھىرىگە ئۇچرىدى، روسىيىلىكلەر ئۇنىڭدىن ئىككى تەرەپلىمە پايدا ئالدى، قوللانغان ۋاستىسى ھەقىقەتەن ئىنتايىن زەھەرلىك بولدى.

چارروسىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ زۇلمىغا ئۇچراشنى خالىمىغان ئىلىدىكى ھەرمىللەت خەلقى مىڭ بىر جاپا - مۇشەققەتلەرنى تارتىپ، جان بېقىش ئۈچۈن ئارقا - ئارقىدىن باشقا جايلارغا كېتىشتى. بەزىلەر ھەتتا قوبدۇدەك يىراق جايلارغا بېرىپ، ئىلىنىڭ ئەھۋالىنى شۇ يەردىكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا ئىنكاس قىلدى ھەمدە «تېزرەك لەشكەر تارتىپ بېرىپ، ئىلىنى بىرلىكتە قايتۇرۇۋېلىش» توغرىسىدىكى ئىرادىلىرىنى بىلدۈردى①. رۇڭ چۈەن چۆچەككە بېرىپ ۋاقىتلىق قارارگاھ قۇرغاندىن كېيىن، ئىلىدىكى رۇس سولداتلىرىنىڭ زوراۋانلىقى ئۈستىدە شىكايەت قىلىپ بارغان ياكى رۇس سولداتلىرىنىڭ ئالۋان - سېلىقىدىن قېچىپ بارغان كىشىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. ئىلىدىكى مانجۇ گازارمىسىدىن قېچىپ چىققان ئائىلىلەرنىڭ سانىلا 100 دىن ئېشىپ كەتتى. ئۇنىڭدىن بىرقانچە يىل بۇرۇن قارا كېزىك كېسەللىكى تارقىلىپ، خەلقنىڭ ئۆلگىنى ئۆلۈپ، قاچقىنى قېچىپ، چۆلدەرەپ قالغان چۆچەك شەھەر رايونى «ئىككى - ئۈچ يىل ئىچىدە خەلق قايتا توپلىنىپ، ئاستا - ئاستا شەھەرگە ئايلاندى»②.

ئىلى ئۇيغۇرلىرىمۇ، باشقا مىللەت خەلقىگە ئوخشاش، چارروسىيە تاجاۋۋزچى قوشۇنلىرىنىڭ «ھەر خىل قەبىھ - ياۋۇز» جىنايەتلىرى خاتىرىلەنگەن خاتىرىلەرنى ئېلىپ، چۆچەكتىكى

① «چەت ئەلگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجى خان دەۋرانى 89- جىلد، 22- بەت.

② «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخ ماتېرىياللىرى»، گۇاڭشوي خان، 2- جىلد، 1- بەت.

ۋاقتلىق قارارگاھقا ۋەكىل ئەۋەتكەنىدى، بەختكە قارشى «رۇسلار تۈيۈپ قېلىپ، قوغلاپ بېرىپ ئوتتۇرا يولدىن قايتۇرۇپ كېلىپ ئەرز ـ ئىلتىماسلىرىنى كۆيدۈرۈۋەتتى». تاجاۋۇزچىلار ئەرز ـ ئىلتىماسلارنى كۆيدۈرۈۋەتكەن بولسىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ جىنايى ھەرىكەتلىرىنى يوشۇرۇپ قالالمىدى ۋە ئىلىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆتمەيلا ئۇيغۇر خەلقى يەنە سىدىق دېگەن كىشىنى چارروسىيە سولداتلىرىنىڭ ئىلىدىكى زوراۋانلىقى ئۈستىدىن جۇڭگو ئەمەلدارلىرىغا «يىغلاپ دەرد تۆكۈش» ئۈچۈن چۆچەككە ئەۋەتتى. سىدىق ھاياتىنىڭ خەۋپ ـ خەتىرىگە قارىماي①، ئېغىر جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى تارتىپ 1873- يىل 2- ئاينىڭ 4- كۈنى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخانىنىڭ 12- يىلى 1- ئاينىڭ 7- كۈنى) چۆچەككە يېتىپ كېلىپ، ۋاقتلىق ئىلى جىاڭجۈنىگە ئەھۋالنى ئىنكاس قىلدى. ئۇنى بىر ھەپتە بالدۇر چۆچەككە يېتىپ كەلگەن ئىلىدىكى موڭغۇل تورغاۋۇت قەبىلىسىدىن بىلى، چاخار يېڭىنىڭ باش بۇغى قاتارلىق ئەمەلدارلار ۋە مانجۇ يېڭى، شىبە يېڭى ئەۋەتكەن ۋەكىللەرمۇ ئىسپاتلىدى ھەمدە ئۇلارمۇ ھېسداشلىق قىلدى②. چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى قۇلدەك ئىشلەتكەنلىكتىن، ئىلىدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ تارتمىغان دەرد ـ ئەلەملىرى قالمىدى. تاجاۋۇزچىلار خەلقنى سەلبىي جەھەتتىن تەربىيىلىدى، ئورتاق تەقدىر، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئورتاق كۈرەش، ئىلىدىكى ھەرمىللەت خەلقىنى قايتىدىن ئىتتىپاقلاشتۇردى.

چارروسىيىنىڭ ئىلىدىكى ئەسكىلىكلىرى توغرىسىدا ۋاقىت

---

① «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخ ماتېرىياللىرى»، گۇاڭشۇي خان، 2- جىلد، 1- بەت.

② «چەت ئەلگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجىخان دەۋرىنى، 6- جىلد، 22—23- بەتلەر.

لىق تەينىلەنگەن ئىلى جياڭجۈنىي تەكرار - تەكرار نارازىلىق بىلدۈردى ۋە ئۇلارنى ئەيىبلىدى. چارروسىيە مۇستەملىكىچى دائىرىلىرى كاززاپلىق قىلىپ: ئىلى خەلقىدىن پۇل ئېلىش — چارپادىشاھنىڭ «بۇيرۇقى ۋە باش ۋەزىرنىڭ كۆرسەتمىسى ئارقىلىق سېلىنغان سېلىق». ئەگەر جۇڭگو ئەمەلدارلىرى بۇنىڭغا بويسۇنمىسا «كېيىن چوقۇم ئېغىر جازالىنىدۇ»①، جۇڭگو ئىلى خەلقىگە قۇتقۇزۇش بەرمەكچى بولسا، كۆمۈشنى رۇس ئەمەلدارلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىشى شەرت، جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنىڭ بىۋاستە تارقىتىپ بېرىشىگە بولمايدۇ، «بۇنىڭدىن كېيىن ئىلى خەلقىي بىلەن سىلەرنىڭ كارىڭلار بولمىسۇن»②، دەپ جاۋاب قايتۇردى. جۇڭگو زېمىنىدىكى ئىشلارنى جۇڭگولۇقلارنىڭ سۈرۈشتە قىلىش هوقۇقى بولماي قالدى. شۇنىڭ بىلەن، چارروسىيىنىڭ ئىلىنى بېسۋىلىپ قايتۇرۇپ بەرمەيدىغانلىقى، ئۆكتەملىك قىلىپ ئىلىدىن چىقىپ كەتمەيدىغان قاراقچىلىق ئەپتى - بەشىرىسى تېخىمۇ ئاشكارىلاندى.

رۇڭ چۈەن چارروسىيىنىڭ ئىلىدىكى غەرىزىنى يۇقىرىغا سۇنغان بىر مەلۇماتىدا مۇنداق خۇلاسىلىگەنىدى: چارروسىيە «كۆپ پۇل ئېلىشنى تەلەپ قىلىش بىلەنلا توختاپ قالمايدۇ، ئۇ يالغۇز ئىلىنى بېسۋالماقچىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل شىنجاڭنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالماقچى». ئۇ يەنە «شىنجاڭغا كېلىدىغان بالايىئاپەت» باشقىلاردىن ئەمەس، «بەلكى رۇسلاردىن كېلىدۇ»③، دەپ قارىدى. مانا بۇ، رۇڭ چۈەننىڭ شۇ چاغدا شىنجاڭغا كېلىدىغان ئاساسىي خەۋپ، روسىيىلىكلەرنىڭ ئىلىنى

① «چەت ئەللىگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجىخان دەۋرانى، 89- جىلد، 8- بەت.

② «چەت ئەللىگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجىخان دەۋرانى، 29- جىلد، 23- بەت.

③ «چەت ئەللەرگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجىخان دەۋرانى، 89- جىلد، 10- بەت.

بېسۇبلىشىدىن، رۇسلارنىڭ ھېرىچقا ئېرىشىپ، غۇلاچقا كۆز تىكىدىغان ئاچكۆز، تويماس تاجاۋۇزچىلىقىدىن كېلىدىغانلىقىنى ھېس قىلغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ، روسىيىنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەزمۇندىكى نوتىسىنى تاپشۇرۇۋالغان ھامان چارروسىيىگە: «بۇنىڭدىن كېيىن تۆز كىشىلىرىمىزگە قۇتقۇزۇش بېرىشىمىزگە روسىيە ئارىلاشمىسۇن»① دەپ جاۋاب نوتا تاپشۇرۇپ، دەلمۇ دەل تاقابىل تۇردى، پوزىتسىيىسى ئېنىق بولدى.

چارروسىيە خىلمۇ - خىل ھىيلە - نەيرەڭلەرنى ئىشلىتىپ، ئىلى ۋە ئۇنىڭغا يېقىن جايلاردىكى چارۋىچىلارنى روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكۈشكە دەۋەت قىلىپ ئالدىدى، پىتنە - ئىغۋا تارقىتىپ قۇتراتقۇزۇش پەيسكەش ۋاستىلەرنى قوللىنىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتتى. 1872- يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخانىنىڭ 11- يىلى) چارروسىيە قازاق چارۋىچىلىق رايونىدا: «ھازىر خان ئوردىسىدىكىلەر قازاق قەبىلىلىرىنى يېرى بىلەن بىللە روسىيىگە بېرىۋەتمەكچى»، دەپ ئىغۋا تارقاتتى. شۇنىڭ بىلەن يەرلىك قازاق چارۋىچىلىرى جاغىستاي قاراۋۇلى بىلەن سوغۇق قاراۋۇلنىڭ شەرقىگە ئارقا - ئارقىدىن كۆچۈپ بېرىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇ يەردىكى چېگرا مۇداپىئە ئەمەلدارلىرى ۋە چېرىكلىرىگە «ئۇلارنىڭ ئالدامچىلىقلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ، رۇسلارغا قۇل بولۇشنى ھەرگىزمۇ خالىمايمىز» دېدى②. 1878- يىلى (گۇاڭشۈي خانىنىڭ 4- يىلى) يەنە بىرقانچە 1000 قازاق، قىرغىز چارۋىچىلىرى چەت چېگرا يەرلەردىن تىيانشاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى يۇلتۇز يايلاقىغا قېچىپ كەلدى.

---

① يۇقىرقى كىتاب، 89- جىلد، 23- بەت.

② «چەت ئەلگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجى خان دەۋرانى، 88- جىلد، 22—23- بەتلەر.

ئۇلار چىك سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىغا: «رۇسلارنىڭ تىزگىنلىشىگە گىرىپتار بولغاندىن بۇيان، باج، ئالۋان - ياساقلار بەكمۇ كۆپەيىپ كەتتى، ئوتتۇرا ھالىق ئائىلىلەردىن ھەرىلى چارۋا بېجى ئۈچۈن بىرقانچە 10 سەر، ھالىق ئائىلىلەردىن بىرقانچە 100 سەر، ئەڭ نامراتلاردىن بىرقانچە سەر باج ئالىدى. ئەسكەرلىككە تۇتۇش، تىلماچلارنىڭ تەمىناتى دەپ ئالغانلىرى تېخى بۇنىڭ سىرتىدا. كۈندىن - كۈنگە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ ئىشلىتىپ ھالسىزنى قويمىدى.» دەپ ئەھۋال ئېيتتى*. ۋە چىك سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىدىن مۇشۇ موڭغۇل يايلىقىدا مال بېقىشقا رۇخسەت قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى. مۇشۇ ئىككى مىسالنىڭ ئۆزىلا، چارروسىيىنىڭ چېگرا يانداشلىرىدىكى چارۋىچىلارنى ئالداپ، بوزەك قىلىپ، ئۇلارغا زۇلۇم سالغان جىنايى ھەرىكەتلىرىنى ۋە ھەرمىللەت چارۋىچىلىرىنىڭ روسىيىگە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى سۆيۈشتەك كۈچلۈك ھېسسىياتىنى تولۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى موڭغۇل چارۋىچىلارمۇ چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ۋە ئۇنىڭ قورالىق سولداتلىرىنىڭ خالىغانچە تاران - تاراج قىلىشى ۋە بوزەك ئېتىشىگە ئۇچرىدى. 1870- يىلى (چىك سۇلالىسى تۇڭجىخان 9- يىلى) چارروسىيىنىڭ بىر تۈركۈم تاجاۋۇزچى سولدىتى سايامەت قىلىش نامى بىلەن چاغان ئوبادىكى لاما ئىبادەتخانىسىغا ئۇسۇپ كىرىپ 25 دانە مىس بۇتنى بۇلاپ كەتتى. ئىككى يىلدىن كېيىن يەنە 72 دانە مىس بۇتنى بۇلاپ كەتتى. 1873- يىل 5- ئايدا (چىك سۇلالىسى تۇڭجى خانىنىڭ 12- يىلى 4- ئايدا) چارروسىيە ئوفىتسېرلىرى 100 دىن ئوشۇق سولداتنى

* «چىك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخ ماتېرىياللىرى» گۇاڭشۇي خان دەۋرى، 15- جىلد، 29- بەت.

ئەگەشتۇرۇپ كېلىپ، جىڭدىكى تورغاۋۇت قەبىلىسىنى ھەدەپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، «چارۋا مال ۋە نەرسە كېرەكلىرىنى بىرنى قويماي بۇلاپ كەتتى» ھەمدە ئالتە نەپەر چارۋىچىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈردى ۋە زەخىملەندۈردى①. 1876- يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانلىك 2- يىلى) چارروسىيە ئوفتسېرلىرى دېن بوتانىن قاتارلىق تۆت كىشى ئالتاي سارسۇمبە لاما ئىبادەتخانىسىغا ئاتلىق باستۇرۇپ كىرىپ، لامالارغا ناگان تەڭلەپ قورقۇتتى. مەزكۇر ئىبادەتخانىنىڭ راھىبلىرى غەزىپىنى باسالمايۇ شۇ يەردىلا تاجاۋۇزچىلارنى قورشۇۋېلىپ «3 دانە مىلتىق، بىر قىلىچ ۋە 4 دانە قامچىسىنى تارتىۋالدى»②. ئۇلار تاجاۋۇزچىلارنى قورالسىزلاندۇرۇپ، جۇڭگو خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ باشقىلارنىڭ ھاقارەتلىشىگە قارشى تۇرۇش ئىرادىسى ۋە جاسارىتىنى نامايان قىلدى.

5- بۆلۈم ياقۇبېگ باندىتلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە ئۇرۇمچى رايونىدىكى زوراۋانلىقى

بۇ مەزگىلدە شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەتلىرىگە ئۇچرىدى. چارروسىيە ئېلىمىزنىڭ ئىلى قاتارلىق جايلىرىدا قاتىللىق قىلغان بولسا، ياقۇبېگ جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە ئۇرۇمچى، ماناس قاتارلىق رايونلاردا زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ،

① «چەت ئەلگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭچى خان دەۋرانى، 91- جىلد، 6- بەت.

② «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخ ماتېرىياللىرى»، گۇاڭشۈي خان دەۋرانى، 15- جىلد، 29- بەت.

جۇڭگو خەلقىگە زۇلۇم سالەي.

ياقۇپبەگنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى زوراۋانلىق ھۆكۈمرانلىقىنىڭ چارروسىيەنىڭ ئىلىدىكى ھەربىي مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىدىن پەرقى شۇ بولدىكى، ياقۇپبەگ جېنىدىن تويغان بىر ئوچۇم قوقانلىقلار بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدا ئاساسلىقى ئىسلام دىنىي ھۆكۈمرانلىقىنى يولغا قويۇشقا تايانىدىغان مىللى تەسلىمچىلەرنى يېتىشتۈرۈپ، جاسۇسلۇق ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزدى.

دىن ــ خەلقنى بىخۇدلاشتۇرىدىغان ئەپيۇن. شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام دىنىي رايونى بولغاچقا، دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشى جەريانىدا، بىر ئوچۇم فېئودال كاتتىباشلار ۋە دىنىي ئاقساقاللار ئىسلام دىنىي بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ «غازات» قىلىشقا قۇترىتىپ خەلق ئاممىسىنىڭ فېئودالىلىققا قارشى كۈرىشىنى، كاپىرلارغا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت خاتا يولغا باشلاپ، بىر ـ بىرىگە بېقىنمايدىغان تەپرىقىچى ھاكىمىيەتلەرنى قۇردى. ياقۇپبەگنىڭ جايلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرەشلىرىنى بىر ـ بىرلەپ يوقىتىش ئۈسۈلى ئارقىلىق بېسىق تۇرۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ قىسمەن رايونلىرىنى كونترول قىلىپ كېتەلىشىدىكى سەۋەب، ئەينى ۋاقىتتىكى بۆلۈنمە ھالەت ۋە قالايمىقان يېغىلىق قىلىشتىن ئىبارەت سىياسىي ۋەزىيەتتىن پايدىلانغاندىن باشقا، ئۇنىڭ ئىسلام دىنىي بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، خەلقنى ئىدىيە جەھەتتىن بىخۇدلاشتۇرۇپ زەھەرلىگەنلىكىمۇ سەل قارىشقا بولمايدىغان بىر ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ياقۇپبەگ ئىسلام دىنىنى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنى بويسۇندۇرىدىغان ۋە قۇل قىلىدىغان قورال قىلىدى. ئۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا يۈرگۈزگەن قانۇن ـ

پەرمانلارنى ۋە مەمۇرىي تۈزۈملەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ھەممە ئىشتا ئىسلام قانۇنى ــ «شەرىئەت» نى ئاساس قىلىپ، «رەئىس» لىك تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈردى*. «رەئىس» لەر دەررىلەرنى كۆتۈرۈۋېلىپ خەلقنى، بولۇپمۇ چۆمبەل تارتماي كوچىغا چىققان ئاياللارنى خالىغانچە ئۇردى. ياقۇپبەگ مەسچىت، مەدرىس ۋە «مازار» لارنىڭ ۋەخپە دائىرىسىنى كېڭەيتتى. بۇددا دىنى ئىبادەتخانىلىرىنى پېچەتلىدى ۋە بۇزۇۋەتتى. غەيرىي ئىسلام دىنىدىكى مىللەت خەلقىنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە مەجبۇرلىدى. شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن «يېڭى مۇسۇلمان» لار پەيدا بولدى. ئىسلام دىنىغا كىرىشكە ئۇنىمىغانلارنى قىرىپ تاشلىدى. ئەنگلىيىلىك ساناۋنىڭ مۆلچىرىچە، تەخمىنەن 40 مىڭ خەنزۇ خەلقى شۇ سەۋەبتىن ھاياتىدىن ئايرىلدى. ئۇ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئەمەلدارلاردىن ۋە دىنىي باشلىقلاردىن ئىبارەتبولغان باج ــ سېلىقنى كەچۈرۈم قىلدى. ياقۇپبەگ ئەنە شۇنداق ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، دىنىي باشلىقلارنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلىپ، شۇ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ، تاندىن ئۇلاردىن پايدىلىنىپ ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ، خەلقنى ئاسارەتتە قويۇپ، ئۆزىنىڭ جىنايى ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش مەقسىتىگە يەتتى.

مەمۇرىي جەھەتتە، ياقۇپبەگ «سۈيۇرغاللىق» تۈزۈمىنى يولغا قويدى. بۇ بىرخىل ھەربىي فېئودالىلىق يەر كېسىپ بېرىش تۈزۈمى ئىدى. ياقۇپبەگ ھۇجۇم قىلىپ ئىشغال قىلغان شەھەر ۋە يېزىلارنى ئۆزى تەيىنلىگەن ھەربىي ئەمەلدار بىلەن يەرلىك

---

* «رەئىس» ئىسلام دىنىنىڭ ئىجرائىنى چارلاپ تەكشۈرۈپ تۇرغۇچى دىنىي باشلىق. ئۇ، دىنىي ھۆكۈمرانلىقنى يولغا قويۇشنىڭ قورالى، ھوقۇقى بەك چوڭ، ھەر دەرىجىلىك بەگلىكنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىغا ئارىلىشالايدۇ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

ئەمەلدارلارغا سۆيۈرغال قىلىپ بەردى. قەلەم ۋە ئەلەم بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان جايلار ئۇلارنىڭ ئۆزىگىمۇ تەۋە بولاتتى، ئۆزىگە تەۋە يەردىكى خەلق ئۇلارنىڭ يانچىسى ھېسابلىنىپ، قىلىنغان باجلىق كىرىم ئۇلارنىڭ ئۆز ئىلكىدە بولاتتى. ئۇنىڭ بىر قىسمى سوۋغات نامى بىلەن يۇقىرىغا تۆھپە قىلاتتى. ئەينى ۋاقىتتا ئاسىيادىكى بەزى رايونلاردا مۇشۇنداق تۈزۈم ئومۇمىيلاشقانىدى. بۇرۇن جەنۇبىي شىنجاڭدىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان تۈزۈم بىر مەھەل ئومۇمىيلاشقان بولۇپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانىدى. يېقىنقى جەنۇبىي شىنجاڭدا فېئودالىق سۆيۈرغال تۈزۈمىنى يولغا قويۇشى، پۈتۈنلەي تارىخىي چېكىنىش بولۇپ، بۇنىڭدىن مەقسىتى جېنىدىن تويغان بىر ئوچۇم قوقانلىق قاچاقلار بىلەن يەرلىك تەسلىمچىلەرنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولۇشتىن ئىبارەت ئىدى. چۈنكى، بۇ خىل تۈزۈم سۆيۈرغاللىققا ئېرىشكەن ھەربىي ۋە مۇلكى ئەمەلدارلارنىڭ چوڭ يانچىن خوجايىنلىق ئورنىنى ۋە ھوقۇق ـ مەنپەئىتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلاتتى.

قاراقچى ياقۇببەگ قورچاق ھاكىمىيىتىنىڭ ئاساسىي قوشۇنىنى تەشكىل قىلغۇچىلار ئاساسلىقى قوقانلىق بىر ئوچۇم قاچاقلار، ئۇنىڭدىن قالسا، يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ يۇقىرى قاتلام ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدىكى تەسلىمچىلەردىن ئىبارەت ئىدى. جايلاردا قورچاق ھاكىم بولغانلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قوقانلىقلار ئىدى. تەسلىم بولۇپ ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن نىياز، ئىسھاق، ماجۇك قاتارلىقلارمۇ مۇشۇنداق مۇھىم خىزمەتلەرگە قويۇلغان ئىدى. بۇ قاراقچىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى 60 مىڭ كىشىلىك

مۇنتىزدىم قوشۇن، ھەددى ـ ھېسابسىز پايلاقچىلار تەمىن ئېتىپ تۇراتتى*.

ياقۇپبەگنىڭ زالىم ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى جايلاردا باج ـ خىراجنىڭ تۈرى ناھايىتى بەك كۆپ بولۇپ، باج نىسبىتىنىڭ زادى ئۆلچىمى يوق ئىدى. ھازىر قولغا چۈشۈرۈلگەن ماتېرىيالىلارغا ئاساسلانغاندا، ياقۇپبەگنىڭ باج ئېلىش ئىھۋالى تۆۋەندىكىچە بولغان:

1. ئۆشرە ـ زاكات. بۇ ئىسلام دىنىدا بەلگىلەنگەن ئىككى خىل ئاساسلىق دىنىي باج بولۇپ، ئۆشرە بولسا دېھقانچىلىق بېجى ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ھەر يىلى ئېلىنغان ھوسۇلنىڭ 10 پىرسەنتى تاپشۇرۇلاتتى. زاكات بولسا، دېھقانچىلىقتىن باشقا كىرىملەرگە قارىتىلغان بولۇپ، ئاساسلىقى سودا بېجى، چارۋا چىلىق بېجى قاتارلىقلارنى كۆرسىتەتتى. بۇنىڭدا ئېلىنغان دارامەتنىڭ 2.5 پىرسەنتى تاپشۇرۇلاتتى. ئەنگلىيىلىك فورسىيت ياقۇپبەگ بىلەن تەل بىرىكتۈرۈش ئۈچۈن جەنۇبىي شىنجاڭغا ئىككىنچى قېتىم كەلگىنىدە، يېڭىسارنىڭ باجگىرىنىڭ ئۆشرىنى 30 پىرسەنتىكە كۆپەيتكەنلىكىنى، يەنى ئىككى ھەسسە ئاشۇرۇپ ئالغانلىقىنى ئۇچراتقان. زاكات بولسا، ئەمەلىيەتتە 3.3 پىرسەنتتىن يۇقىرى باج نىسبىتى بويىچە ئېلىنىدى، شۇنداقلا يەلدا بىر قېتىم ئېلىش ئىككى قېتىم ئېلىشقا ئۆزگەرتىلدى: باھاردا چۆپ چىقىپ، مالالار تۆللىگەندە «كۆك بېجى»، كۈزدە مالالار سەمىرىگەندە «ئاق بېجى» ئالدى، باج نىسبىتىمۇ ئىككى ھەسسىگە يېقىن كۆپەيتىلدى.

2. تاناب. بۇ ئەسلىدە يەرگە تاناب تارتىش (يەر ئۆلـ

---

* «تارىخىي ھەمىدىيە» 2 ـ قىسىم، 43 ـ بەت: «كۆز، قولاقلار ھەربىر بۇلۇڭ پۈشقاقتىچە تارقالغان».

چەش) بەجى بُندى. ئەمدىلىكتە كېۋەزلىك، باغ ۋە كۆكتاتلىق، ئوتلاقلاردىن ئېلىنىدىغان رەسمىي باجغا ئايلاندى. ئايلىنىپ ھەر يىلى بىر تەڭگىدىن 20 تەڭگىگىچە ئېلىنىدىغان بولدى.

3. سامان پۇلى يەنى سامان بەجى.

4. خىراج. بۇ ئەسلىدە خىراجەت - چىقىم دېگەن مەنىدىكى سۆز ئىدى. ئەمدىلىكتە ئۇ، 10 پىرسەنتلىك باج تۇرىگە ئايلاندى، ئەمەلىيەتتە 12 پىرسەنتكە يەتكۈزۈپ ئالدى.

5. تەرەكانە يەنى مىراس بەجى. بەلگىلىمە بويىچە باج نىسبىتى 2.5 پىرسەنت بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭدىن كۆپ ئاشۇرۇپ ئالدى. مىراس مال - مۈلۈكنىڭ قىممىتىنى باجگىرلار بوداپ ھېسابلايتتى. ئۇلار ئۆز مەيلىچە يۇقىرى باھالىغان ۋە قارىسىغا باھالىغان نىسبەت بويىچە باج ئالغاچقا، كىشىلەر مال - مۈلۈكلىرىنى قويماي سېتىشقا مەجبۇر بولسىمۇ، مىراس بەجىنى تۆلەشكە يەتمەي قالاتتى.

6. قونالغۇلۇق. بۇ ياقۇپبەگ قوشۇنلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى تەمىنلەش ئۈچۈن ئېلىنىدىغان بىر خىل باج ئىدى.

7. كەفسەن. بۇ ئەسلىدە ئۆشرە يېغقان چاغدا قوشۇمچە ئېلىنىدىغان سېلىق ئىدى، ئەمدىلىكتە ئۇنىڭ دائىرىسى كېڭەيىپ، بارلىق باجلارغا قوشۇپ ئېلىنىدىغان قوشۇمچە باج بولۇپ قالدى. بەلكى، ئۇنىڭ نىسبىتى يوق، ئۆز مەيلىچە ئېلىنىدىغان بولدى.

8. باشقىلار. مەسىلەن: ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم ساقچى بەرجى، دېگەنگە ئوخشاش باجلار ئېلىندى.

ھەر مىللەت دېھقان، چارۋىچىلىرى قاتمۇ قات ئېگىز

پىلاتاتسىيگە ئۇچراپ ئېرىشكەن ئەمگەك مەۋسىنىڭ سەككىز ئۈلۈشتىن كۆپرەكى ئۇستىلىق بىلەن بۇلاپ كېتىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ كۈنىنى ئېلىش ئۈچۈن قالمىغىنى ئىككى ئۈلۈشكىمۇ يەتمەيتتى.

خەلقنىڭ قېنىنى شوراپ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ئۈچۈن، ھەممىلا يەرنى باجگىر قاپلاپ كەتكەنىدى. «تارىخىي ھەمدىيە»دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ھەر بىر قورچاق ھاكىمنىڭ قول ئاستىدا 500 — 600 باجگىر ئىشلىگەن، ئەڭ ئاز دېگەنلىرىنىڭ قول ئاستىدىمۇ 70 — 80 باجگىر بولغان. قورچاق ھاكىملار پۈقرالارغا ھەر خىل نام بىلەن ئالۋان ـ سېلىقلارنى سالاتتى. كىشىلەرنىڭ تاپشۇرالىشى ياكى تاپشۇرالماسلىقى بىلەن كارى بولمايتتى. «كۈندۈزى تاپشۇرۇشقا تېگىشلىكىنى كەچقۇرۇنغا، قالدۇرۇشقا، كەچقۇرۇنى تاپشۇرۇشقا تېگىشلىكلىرىنى ئەتىگەنگە قالدۇرۇشقا بولمايتتى»*. مەزكۇر كىتابتا بۇ جەھەتتىكى بىرەۋنىڭ چە ئەمەلىي مىساللار خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن: ياقۇپبەگ بىر سودىگەرنىڭ مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلغاندىن كېيىنمۇ، بۇ سودىگەرنى زاكات تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلغان. يەنە بىر مىسال چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ كىيىم ۋە قالپاقلىرىنى ساقلىغان بىر بەگنىڭ بالىسىنى ئاتىسىدىن مىراس قالغان مىراسنىڭ ئەمەلىي باھاسىدىن بىر ھەسسە كۆپ مىراس بېجى تاپشۇرۇشقا مەجبۇرلىغان. «تارىخى ھەمدىيە»نىڭ ئاپتورى بۇرۇن راشىدىن خوجىنىڭ يەرلىك تەپرىقچى ھاكىمىيىتىدە خىزمەت ئۆتىگەن، ياقۇپبەگكە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ئاقسۇ قورچاق باج ئەمەلدارىغا 11 يىل پۇتۇكچى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ، ئۆزىنىڭ قىلىمان ئىشلىرىنى مەزكۇر كىتابتا قاچۇرۇپ تىلغا ئالمىغانلىقى ھەـ

---

* «تارىخىي ھەمدىيە» 2 ـ قىسىم، 108 ـ بەت.

سابقا ئالمىغاندا، ياقۇپبەگنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى زالىملىق قىلمىشى خېلىلا پاش قىلغان. دېمەك، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىشلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا شۇنداق بولغانلىقى ئىشەنچلىك.

جايلارنىڭ ھاكىملىرى شىنجاڭ خەلقىنى ئەنە شۇنداق ئېغىر دەرىجىدە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. ياقۇپبەگنىڭ ئۆزىگە كەلسەك، ئۇ، دەپى - دۇنيا يىغىش ئۈچۈن تېخىمۇ يامۇزلۇق ۋە رەھىمسىزلىك قىلدى. بارغانلا يېرىدە كەڭ كۆلەمدە بۇلاڭ-چىلىق قىلدى. خوتەن ۋە كۇچا قاتارلىق يەرلەرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ھېيىتۇللا خوجا بىلەن راشىدىن خوجا قاتارلىقلار توپلىغان بايلىقلارنىڭ ھەممىسنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالدى. ئۇرۇمچىنى بېسىۋالغاندىن كېيىنمۇ تۇدىلىنىدىن «قالغان مىراس» نى «قويماي بۇلاپ كەتتى». يەنە شۇ جايدىكى «خەنزۇ، خۇيزۇ-لاردىن بۇلۇۋالغان بايلىقلارنىڭ ھەممىسنى ئۆز ئۆۋىسى بولغان جەنۇبىي شىنجاڭغا يۆتكەپ كەتتى①. بالدۇرقى مانجۇ ئەمەل-دارلىرىنىڭ يەر، سۇلىرىنى، خەنزۇ كۆچمەنلەر ئاچقان بوز يەر-لەرنى ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ شەخسىي مۈلكى سۈپىتىدە سېتىپ، نۇرغۇن پايدا ئالدى. ئۇ ھەر يىلى تەكشۈرۈش ئۈچۈن جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرۈپ تېپىلغان «يېڭىيەر» دېگەن نام بىلەن كىشىلەر-دىن پۇل ئالدى. بىرەر يېرىم يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنە شۇ يەرنى «يېڭىيەر» دەپ ھېسابلاپ، يەنە بىر قېتىم سېتىپ پۇل توپلىدى. يەرلىك خەلقلەر ياقۇپبەگنى «يەتتە قات زېمىنىنىڭ ھەممىسنى سېتىپ تۈگەتتى» دەپ غەزەپ بىلەن ئەيىبلىدى②. بۇنداق ئېكسپىلاتاتسىيە ئۇسۇلى ياقۇپبەگنىڭ ئۆزىگىلا خاس ئۇسۇلى بولۇپ قالدى. بۇنىڭدىن باشقا، جايلاردىكى ھاكىملار

① ياڭ يوشيۇ: «ئۇيغۇرلارنى تىنچىتىش» 7 - جىلد.

② «تارىخىي ھەمدىيە» 2 - قىسىم، 45 - بەت.

ئۇنىڭغا يەنە نۇرغۇن ئالىتۇن - كۈمۈش ۋە دەپى — دۇنـ يالارنى سوۋغا قىلىپ تۇردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە نومۇسسىز خاـ ئىن نىيازنىڭ قىلغان سوۋغىسى بەك كۆپ بولۇپ، ياقۇپبەگـ نىڭ كۆڭلىگە بەكمۇ يېقىپ كەتتى. نىياز ھەر يىلى ياقۇپبەگـ كە 11 «چارەك» كېپەك ئالتۇن ۋە 1000 يامبۇ، 400 ئات، 400 ئۇلاغ، ھەرخىل تېرە، شايى - ئەتلەس سوۋغا قىلىپ تۇرـ دى. ئۇ سۇۋغات تاپشۇرۇش مەزگىلىدە ھەر كۈنـى «توقتۇز تاـ زىم» (بېرىلىدىغان سوۋغاتنىڭ ھەر خىلىدىن توقتۇزنى) سوۋغات قىلدى. باشقا يەرنىڭ ھاكىملىرىمۇ ئۇنى دوراپ، ياخشىچاق بولۇشقا تىرىشاتتى. نىياز يەنە قۇرۇق خىيالغا چۈلغىنىپ يـاـ قۇپبەگكە 24 ئاتقا ئارتىپ ئېلىپ ماڭغىلى بولىدىغان، ئارتـقا ئارتىش ۋە چۈشۈرۈش ئۈچۈن 40 ئادەم كېتىدىغان بىر كـۆچمە مەسچىت سوۋغا قىلدى. بىر قورچاق ھاكىم ئەنە شۇنداق كۆپ سوۋغا قىلغان يەردە باشقا شەھەرلەرنىڭ ھاكىملىرىنىڭ قانچـ لىك سـوۋغا تـەقـدىـم قـىـلـىـدىـغـانـلـىـقـىـنـى بـىـلـمـۇاـلـ غىلى بولىدۇ.

قورچاق ھاكىملارنىڭ ياقۇپبەگكە تەقدىم قىلغان سوۋغىلـ رى ئۆزلىرى تالان - تاراج قىلىپ توپلىغان بايلىقنىڭ پەقەت بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى توپلىغان بايـ لىقنىڭ ھېسابىنى ئېلىش قىيىن ئىدى. ئەمگەكچى خەلق ياراتقان بايلىق پۇتۇنلەي ئەنە شۇنداق بىر ئوچۇم قان شورىغۇچى جاـ دۇگەرلەرنىڭ چۆنتىكىگە چۈشۈپ كەتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شاد ـ خـۇرامـلىق «جەننىتى» نى ئەمگەكچى خەلقنىڭ جەسەت سۆڭـ كى ئۈستىگە قۇرغاشىدى. ياقۇپبەگ بىلەن ئۇنىـڭ ئوغـلىنـىـڭ قەشقەر، ئاقسۇ، يەكەن، قـاراشەھەر، تۇرپان، توقـسۇن قاتـارـ لىق يەرلەردە قارار گاھى بار ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇـ نىڭ ئاقسۇدىكى ئوردىسى فەرغانە شەكلىدە ھەشىمەتلىك قىلىپ

ياسالغان. تۈرپاندىكى قارار گاھىمۇ «ئادەتتىن تاشقىرى ھەيۋەتلىك①» ئىدى. ياقۇبېگ ھەرقايسى جايلاردىن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ 600 دىن ئوشۇق يىگىت قىزىنى بۇلاپ كېلىپ كېنىزەك قىلدى. ھەربىي يۈرۈش قىلغان چاغلاردا ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ كۆڭلىنى ئېچىش ۋە ئەيش ـ ئىشرەت قىلىش ئۈچۈن ئون نەچچە خوتۇننى بىللە ئېلىپ يۈردى. ئۇلار يەپ ـ ئىچىپ «كۈن بويى ئارغىماقلارغا مىنىپ، ئالتۇن ـ كۈمۈشنى بۇزۇپ چېچىپ، ئاجايىپ ئىسىل تاماقلارنى يەپ، ئايالىلارنى بىللە ئېلىپ يۈرۈپ، خالىغىنىچە ئەسكى ئىشلارنى قىلىپ يۈردى.

ياقۇبېگ باندىتلىرىنىڭ ئۆز مەيلىچە زۇلۇم سېلىشى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى تۈپەيلىدىن، جايلاردىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ تۈرمۇشى بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ، ئاچ ـ يالىڭاچلىق تا قالدى. ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقى ئەسىرلەرگە ۋە «يېگى مۇسۇلمان» لارغا ئوخشاش، بارغانسېرى كېڭىيىۋاتقان قۇللار قاتارىغا قوشۇلدى. ياقۇبېگنىڭ ئۆزىنىڭلا 3000 قۇلى بار ئىدى. بۇ مەزگىلدە قۇل بازارلىرىمۇ پەيدا بولدى. قەشقەردە بىر نەپەر ساغلام ۋە قاۋۇل ئەر قۇل 40 تەڭگىدىن سېتىلدى. نۇرغۇن موڭغۇل، خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ۋە خۇيزۇ بالىلىرى فەرغانە، قوقان، بەدەخشان، ھەتتا تۈركىيىنىڭ ئىستانبول شەھەرلىرىگىچە ئاپىرىلىپ قۇل ئورنىدا سېتىلدى.

XIX ئەسىرنىڭ 60 — 70 - يىللىرىدا شىنجاڭ، چارروسىيە بىلەن ياقۇبېگ باسمىچىلىرى تەرىپىدىن دەپسەندە قى-

① «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر» 303 - جىلد، 14 - بەت.

② «تارىخىي ھەمدىيە» 2 قىسىم، 110 — 111 - بەتلەر.

لمنسپ، هەر مىللەت خەلقى ئىنتايىن زور كۈلپەتكە ئۇچراپ، دۇنيادا تارتمىغان دەرت ـ ئەلەملىرى قالمىدى. ئورتاق تەقدىر كىشىلەردە ئورتاق كۆرەش ئىرادىسىنى تىكلىدى. هەر مىللەت خەلقى ۋەتەنلىك بۇ زېمىنىدىن ئورتاق دۈشمەننى قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن، ئېچكى تاشقى دۈشمەنلەر پەيدا قىلغان مىللىي ئىناقسىزلىقنى تۈگىتىپ، يېڭىباشتىن قولنى قولغا تۇتۇشۇپ، ئىشغالىيەتچىلىككە، قۇللۇققا قارشى تۇرۇش بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، يېڭىدىن جەڭگە ئاتلىنىپ، باتۇرانە ئىلگىرىلىدى.

6 ـ بۆلۈم شىنجاڭدىكى هەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىشغالىيەتچىلىككە ۋە قۇللۇققا قارشى كۈرىشى

باي هەم گۈزەل شىنجاڭ ئىلىمىزنىڭ مۇقەددەس زېمىنى، جۇڭگو خەلقى چەت ئەل قاراقچىلىرىنىڭ ئۇنى خورلىشىغا، هاقارەتلىشىگە، ئۇلارنىڭ بۇ زېمىندا قاتىللىق، زورلۇق ـ زومىلىق بۇرلۇق قىلىشىغا هەرگىز يول قويمايدۇ. تاجاۋۇزچىلارنى پۈتۈنلەي قوغلاپ چىقىرىش جۇڭگو خەلقىنىڭ، بولۇپمۇ شىنجاڭدىكى هەرمىللەت خەلقىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەزىپىسى بولۇپ قالدى. ياقۇبېگ بولسا، جاهانگىرلارنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشتىكى غالچىسى ئىدى. ياقۇبېگنىڭ قارشى كۈرەش، يەنىلا جاهانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى كۈرەش جۇڭگو خەلقىنىڭ جاهانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى كۈرىشىنىڭ تەركىبى

بىي قىسمى ئىدى. تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ كەمچىل بولۇشى سەۋەبىدىن بۇ كۆرەشنىڭ پۈتۈن جەريانىنى تولۇق بايان قىلىش مۇمكىن بولمىدى. ئەمما، جۇڭگو خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا، قوللۇقچا قارشى تۇرۇش يولىدا ئېگىلمەي - سۇنماي ئېلىپ بارغان بۇنداق ھەققانىي كۆرىشى ياقۇپبەگنىڭ پۈتكۈل جەنايى ھۆكۈمرانلىق مەزگىلىدە يۈز بېرىپ تۇردى. دەسلەپكى مەزگىلدە ساريقكۆل (ھازىرقى تاشقورغان)دا تاجىك خەلقىنىڭ قوزغىلىڭى يۈز بەردى؛ قاراچ، قارا بۇلاق (بۇلار ھازىر ئاقچى ناھىيىسىنىڭ دائىرىسى ئىچىدە) ۋە قاراجۇل (ھازىرقى ئاتۇش دائىرىسى ئىچىدە) قاتارلىق يەرلەردە قىرغىز خەلقىنىڭ قوزغىلىڭى بولۇپ ئۆتتى. ئوتتۇرا مەزگىللەردە تۇرپان دېھقانلىرىنىڭ «ئۇرۇق بېجى» (ئۇرۇن بېجى) غا قارشى قوزغىلىڭى بولدى؛ ئۇرۇمچىدە خۇيزۇ، خەنزۇ خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا، قىرغىنچىلىققا قارشى قوزغىلىڭى بولۇپ ئۆتتى؛ كېيىنكى مەزگىلدە بولۇپمۇ، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى جىمالىي شىنجاڭ ۋە تۇرپان رايونىدا غەلىبە قىلغاندىن كېيىنكى 1877 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 3 - يىلى) جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئۇيغۇر، خۇيزۇ ۋە قىرغىز مىللەتلىرى ئومۇميۈزلۈك قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ يوقىتىش يۈرۈشىنى غەلىبىلىك ئېلىپ بېرىشىغا ماسلاشتى. بۇ بىر قاتار قوزغىلاڭلار ئىچىدە، ئۇرۇمچى رايونىدىكى خەلقىنىڭ كۆرىشى ئەڭ ئۇزۇن داۋاملىشىپ، ياقۇپبەگ قاراقچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئەڭ ئېغىر زەربە بەردى.

ئۇرۇمچى رايونى، جۈملىدىن تۇرپان، مانىاس قاتارلىق جايلار ياقۇپبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەزگىلىدىن بېرىق بولۇپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئاجىز ھالقا ئىدى. 1870 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خانىنىڭ 9 - يىلى) ياقۇپبەگ بۇ يەرنى

لەرگە تاجاۋۇز قىلغاندا، يەرلىك خەلقنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىغانىدى. ماجۇڭ، مارۇڭدىغا ئوخشاش ئاتا بالا خائىنلارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى تۈپەيلىدىن بۇ رايونلار ياقۇپبەگنىڭ تۆمۈر تاپىنى ئاستىغا چۈشۈپ قالغانىدى. يولداش ماۋزىدۇڭ: «مىللىي دۈشمەننىڭ دۆلەت زېمىنىغا ئىچكىرىلەپ بېسىپ كىرگەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ پاكىت، ھەممىنى بەلگىلەش رولىنى ئويىنىماقتا» دېگەنىدى. («گۇڭچەنداڭغا قارشى ئىككىنچى قېتىملىق دولقۇنىنىڭ چېكىندۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدا خۇلاسە»، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» ئۇيغۇرچە نەشرى 2 - توم، 842 - بەت). ياقۇپبەگكە قارشى ئېلىپ بېرىلغان ئورتاق كۈرەشتە، يەرلىك خۇيزۇ، خەنزۇلار يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان ئۆزئارا زىدلىشىپ، ئۆزئارا قىرغىنچىلىق قىلىش ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتتى. شۇنىڭ بىلەن خۇيزۇ، خەنزۇلار دۈشمەنگە بىرلىكتە قارشى تۇرىدىغان، بىر - بىرىگە مەدەت بېرىدىغان يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئورتاق كۈرەش ھەر مىللەت خەلقىنى يېڭىباشتىن ئىتتىپاقلاشتۇردى. مانا بۇ، ياقۇپبەگنى جەزمەن مەغلۇپ قىلىپ، جۇڭگو خەلقىنى چوقۇم غەلىبىگە ئېرىشتۈرۈشنىڭ مۇھىم كاپالىتى بولدى.

ياقۇپبەگ باندىتلىرىنىڭ ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردىكى زوراۋانلىقى يەرلىك خۇيزۇ خەلقىنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىدى. نەنسىسەن ئەتراپلىرىدا ھەرىكەت قىلىپ «دائىم ياقۇپبەگ باندىتلىرىنى ئاتلىق كېلىپ توسۇۋالىدىغان» خەنزۇ قوراللىق گۇرۇھىنىڭ شۈي شۆگۈڭ قىسمى ئۈرۈمچىدىكى خۇيزۇ خەلقىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىغا ۋە مەدەت بېرىشىگە ئېرىشتى. 1871 - يىلى 5 - 6 - ئايلاردا (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خاننىڭ 10 - يىلى 4 - ئايدا) ياقۇپبەگنىڭ ئۈرۈمچىگە

ئەۋەتكەن يەڭمن ئادىمى زەينۇلئابىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا قايتـ
تى. ئۇ كېتىپ 3 - كۈنى، شۇي شۆگۈك خۇيزۇ خەلقىنىڭ
يول باشلىشى ئارقىسىدا ئەسكەرلىرى بىلەن ئۈرۈمچىگە كىردى.
شۇي شۆگۈك قىسىملىرى قورچاق ھاكىم ماجۇڭنى تۇتۇۋېلىپ
ئۆلتۈردى. بۇ ۋەتەن ساتقۇچ ئوغرى ئۆز جازاسىنى تاپتى. ئۈ-
دىلىن ئۆزىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى تەپرىقىچى ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگـە
كەلتۈردى. ماجۇڭنىڭ ئوغلى ماربندي ياقۇپبەگ قوشۇنلىرى بە-
لەن تەل بىرىككتۈرۈپ، ئۈرۈمچىنىڭ خەنزۇلار قەلئەسى (دىخۇا-
چىڭ) نىڭ جەنۇبىدىكى تۇدىلىن سالدۇرغان ۋاڭ شەھرىنى قور-
شۇالدى. 11 — 12 - ئايلاردا (10 - ئايدا) تۇدىلىن بەرداش-
لىپ بېرەلمەي، ماناسقا چېكىندى. ياقۇپبەگ ئەسكەرلىرى ئۈرۈم-
چىدە مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان خۇيزۇلارنى ئوت قويۇپ كۆيدۈ-
رۈۋەتتى. ياكى تىرىكلا قارىغا ئېلىش نىشانىسى قىلىپ، قالاي-
مىقان ئېتىپ ئۆلتۈردى. تىرىك قالغانلىرىدىن 600 سەردىن
1.000 سەرگىچە ئېغىر باج ئالدى. ئەڭ كەمبەغەللەردىن ئون
سەردىن كۈموش ئالدى①. خۇيزۇ خەلقى ياقۇپبەگنىڭ يولسىز
قىرغىنچىلىغىغا چىدىماي، «شۇي شۆگۈنىنى تەكلىپ قىلىشقا
ئالدىراشتى»②.

1872 - يىلى 2 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى (تۇڭجى
خانىنىڭ 11 - يىلى، 1 ئايدا خۇيزۇ خەلقىنىڭ ئالقىش سا-
داسى ئىچىدە، شۇي شۆگۈك باشچىلىقىدىكى قورالىلىق كۈرۈھ
ئۈرۈمچىگە كېلىپ خەنزۇ قەلئەسىگە چۈشتى. ۋەزىيەتتە يېڭىئۆز-
گىرىش بولدى. ئەتىسىزدا تۇدىلىن شۇي شۆگۈك بىلەن ۋەدىلە-

① «تارىخىي ھەمدىيە» 2 - قىسىم، 80—82 - بەتلەر.
② ۋېي كۈاڭتاۋ: «شىنجاڭنى تەكشۈرۈش خاتىرىسى» 1 - جىلىد، 24 -
بەت.

شىپ، ياقۇپبەگنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنىغا بىرلىشىپ زەربە بەردى. گۇمۇدى (هازىرقى مىچۇەن) دىكى خۇيزۇلارنىڭ باشلىقى ماينىڭ لەشكەر تارتىپ چىقىپ ماسلىشىپ جەڭ قىلدى. «باشقا خۇيزۇلارمۇ شۇي شېكۇڭ بىلەن ئەپلىشىپ، ئەنجانلىقلارغا زەربە بەردى①. ماناستىكى خۇيزۇلارمۇ تەشەببۇسكارلىق بىلەن سان-سەنزىگە (ماناس ناهىيىسىنىڭ شىمالىدا) بېرىپ، قوراللىق گۇرۇھنىڭ جاۋ شىڭتى قىسمى بىلەن ئەپلەشتى. مافۇيۈەن خۇيزۇلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ، دۈشمەنگە قارشى تۇرۇشىغا قەستەن بۇزغۇنچىلىق قىلغانىدى، ماناستىكى خۇيزۇلار ئۇنىڭ «پۈتۈن ئائىلىسىگە زەربە بەردى»②. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ، ئورتاق دۈشمەنگە زەربە بېرىش ۋەزىيىتى ئەۋج ئالدى.

شۇنداق قىلىپ، شۇي شۆكۇڭ قاتارلىق قوراللىق گۇرۇھ-شىمالىي شىنجاڭدا، ياقۇپبەگ تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ زەربە بېرىدىغان مۇھىم بىر كۈچكە ئايلىنىپ قالدى. ئۇلارغا ئۇ-زۇق - تۇلۇك، ئوت - سامانىنى ئۇرۇمچى، ماناس قاتارلىق يەرلەردىكى خۇيزۇلار تەمىنلىدى»③. خۇيزۇلار بىلەن خەنزۇلار مۇرىنى - مۇرىگە تىرەپ كۈرەش قىلىپ، دۈشمەنگە ئۇرۇمچىنى زەربە بېرىپلا قالماستىن، بەلكى داۋانچىڭغا قوشۇن ئەۋەتىپ ياقۇپبەگنىڭ ياردەمگە كەلگەن قوشۇنىغا توسۇپ زەربە بەردى.

---

① «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇم تەدبىر» 265 - جىلد، 9 - بەت.

② «چەت ئەلگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» توڭجى خان دەۋرانى 89 - جىلد، 24 - بەت.

③ «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر» 265 - جىلد، 9 - بەت.

6 - ئاينىك 8 - كۈنى (5 - ئاينىك 3 - كۈنى) شۇي شۆ- گۈك، شىك تىكشيۇ قوراللىق گۈرۈھى ئۇرۇمچىدىكى خەنزۇ قەل- ئەسىنىك شىمالىي دەرۋازىسى سىرتىغا توپلىشىپ، خۇيزۇ قوشۇن- لىرى بىلەن بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقانىدا، تۆ- يۈقسىز ھۇجۇمغا ئۇچرىدى. شۇي شۆگۈك قاتارلىقلار بۇنىڭدىن گۇمانلىنىپ، ساسەنزىگە چېكىندى.

خەنزۇ قوراللىق گۈرۈھى چېكىنگەندىن كېيىن، ياقۇپبەگنىڭ باسمىچى قوشۇنى ئۇرۇمچىگە يەنە كىرىپ، ئۇرغۇن خۇيزۇ، خەنزۇلارنى زورلۇق بىلەن يالاپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا ئېلىپ ماڭدى. يېرىم يولغا بارغاندا، يالاپ ئەكتىلىۋاتقانلار خۇيزۇ- لارنىڭ ئاقساقىلى مامىڭنىڭ باشچىلىقىدا، «قېچىپ كېلىپ گۈمۇدى ناھىيىسىگە ئورۇنلىشىپ، پاشا (ياقۇپبەگ) بىلەن تىركەشتى①. مامىڭنىڭ ئاكىسىنى ياقۇپبەگ باسمىچىلىرى ئۆلتۈ- رۈۋەتكەن بولغاچقا، ئۇنىڭ تاجاۋۇزچىلارغا بولغان ئۆچمەنلىكى ئىنتايىن كۈچلۈك ئىدى. ئۇ، گۈمۇدىنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئەنشى شەھىرىدە تۇرۇپ قالغان ئۇرۇمچى دۇتۇ- ڭى جىڭ لىيەن گۈچۈڭغا ئەۋەتكەن خۇڭ گۈييۈەن بىلەن يېقىن دوست بولۇپ «ئەسكەرلىرىنى ئوزۇق - تۆلۈك بىلەن تەمىنلەپ، پاشاغا بىرلىكتە قارشى تۇرماقچى بولدى②». شىمالىي شىنجاڭدىكى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى مامىڭنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، دوتەي جاڭ يۈيچۈن بۇيرۇققا بىنائەن 200 دىن ئوشۇق ئەسكەرنى باشلاپ، گۈچۈڭ، جىمسار ئارقىلىق غەربكە يۈرۈش قىلىپ، ئۇرۇمچىنىڭ شىمالىدىن ئون نەچچە كىلومېتر كېلىدىغان گۈمۇدىدا چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ بىر ئىستىھكامىنى بەرپا قىلدى.

① «شىنجاڭنى تەكشۈرۈش خاتىرە» 1 جىلد، 14 - بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب 1 - جىلد، 14 - بەت.

بۇ چاغدا، ئۇرۇمچى ئەتراپىدا خۇيزۇ، خەنزۇ خەلقىنىڭ قوراللىق كۈچلىرى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى بار ئىدى، شۇنداقلا ئۇلار، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان قۇمۇل قاتارلىق جايلار بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ تۇرغاچقا ئەمەلىي كۈچى خېلى كۈچلۈك ئىدى. بۇ ھال ھەممە مىللەتنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ئۇرۇشىنىڭ يېتىلىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرەتتى. ئەگەر ئۆز ئارا بىردەك ماسلىشالايدىغان بولسا، ياقۇپبەگنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنى شىمالىي شىنجاڭدىن قىسقا مۇددەت ئىچىدە ھەيدەپ چىقىرىش مۇمكىن ئىدى.

ئەمما، چىرىكلەشكەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆز ھۆكۈمرانلىق گۇرۇھىنىڭ شەخسىي مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتقان ھالدا، خۇيزۇ، خەنزۇ خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلغانلىقىدىن بەكمۇ ئالاقزادا بولۇپ كەتتى. ئۇلار يىراقنى كۆرەلمەيدىغان، نەزەر دائىرىسى تار، چاكىنا بىيۇروكرات ئەمەلدارلاردىن بولغاچقا مىللەتنىڭ چوڭ دۈشمىنى دۆلەت زېمىنىغا ئىچكىرىلەپ كىرگەندىن كېيىن ۋەزىيەتتە يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەرنى كۆرەلمەي، مىللىي بىر تەرەپلىمىلىك بىلەن چەكلىنىپ، خۇيزۇ خەلقى «شەھەرنى تاپشۇرسا، بالدۇرقى گۇناھلىرى كەچۈرۈم قىلىنىپ يېڭىدىن ئادەم بولۇشقا يول قويۇلىدۇ»*، دېدى. شۇنداقلا، شىمالىي شىنجاڭدىكى خەنزۇ قوراللىق گۇرۇھىدىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ «قالقانى» بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈشنى ياكى ئۇلار ئۈچۈن 1 - سەپتە ئاتاكىغا ئۆتۈپ ئۇرۇش قىلىشنى تەلەپ قىلدى. بارىكۆلگە كېلىپ جايلاشقان ئۇرۇمچى دوتۇڭى جىڭ لىيەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مۇددىئاسى بويىچە جاڭ يۈيچۈنگە جايلاردىكى قوراللىق گۇرۇھلارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئاندىن خۇيزۇ، خەنزۇ تارماق قوراللىق كۈچلىرىنىمۇ قاي

* «چىڭ سۇلالىسى مۇزۇڭ ئوردا خاتىرىلىرى» 335 - جىلد، 3. بەت.

شۇرۇۋېتىش تۇغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. ياقۇپبەگ باسمىچىلىرى ساتقىنلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، خۇيزۇ، خەنزۇ، قىسىملىرى ئارقا - ئارقىدىن قايتىپ كەتكەن، جاڭ يۈيچۈن يالغۇز قېلىپ كۆچى ئاجىزلاشقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، 7 - ئاينىڭ 24 - كۈنى (6 - ئاينىڭ 19 - كۈنى) چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلدى. جاڭ يۈيچۈن ئېغىر يارىلانغان بولسىمۇ، ئۇنى مامىڭ قوتقۇزۇۋالغانلىقتىن، جېنى ساق قالدى. ئەمما مامىڭ گۇمۇددە مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قېلىپ جىڭ لىيەندىن ياردەم تەلەپ قىلغانىدى، جاڭ لىيەن مامىڭنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى گۆرۈگە ئېلىپ، ئاندىن قورالليق گۇرۇھنى گۇمۇددىغا يۆتكەپ ياردەم بەردى. 9 - ئاي (8- ئاي) دا، ياقۇپبەگ گۇمۇددىنىڭ سۇ مەنبەسىنى ئۈزۈپ تاشلىغاندىن كېيىن، مامىڭ مەغلۇپ بولۇپ قاچتى.

ھەر مىللەت خەلقى بىرلىشىپ جەڭ قىلغاندا، ھەر قەدەمدە غەلىبە قىلدى، ئەكسىچە بولغاندا، دەرھال مەغلۇپ بولدى. بۇ، بىر چوڭقۇر تەجرىبە - ساۋاق بولدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ جىڭ لىيەن قاتارلىق لەشكەر باشلىقلىرى بۇنداق ئىجابىي - سەلبىي تەجرىبىلەردىن ساۋاق ئالماي، ئەكسىچە خاتا يولدا مېڭىپ، بارغانسېرى يېراقلاپ، پاتقاققا چوڭقۇر پېتىپ قالدى.

بالدۇر خۇيزۇلار بىلەن خەنزۇلار ئىتتىپاقلىشىپ دۇشمەنگە قارشى تۇرغاندا، ھەر مىللەت خەلقى نەچچە يىللاردىن بۇيان رەھنۇداللار پەيدا قىلغان سۇنئى توسالغۇلارنى بۇزۇپ تاشلاپ، سودا ئالاقىسىنى راۋاجلاندۇردى. گۇمۇددىكى خۇيزۇلار مامىڭدىن پول خېتى ئېلىپ جەمسارغا بېرىپ سودا قىلدى. كېيىن، ئۇرۇمچى، ماناستىكى خۇيزۇلارمۇ ئارقا - ئارقىدىن جەمسارغا بېرىپ سودا قىلىدىغان بولدى. جەمسارغا بېرىپ سودا قىلىدىغان خۇيزۇلار ئەڭ كۆپ بولغاندا 200 — 300 يۇزكىشىگە يەتتى. 12 -

ئاينىك 18 -، 19 - كۈنلىرى (11 ئاينىك 18 -، 19 - كۈنلىرى) جىك ليەن بەزىلەر بۇ يەردە تۇرۇشلۇق چىك سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ گازارمىسىنى مارىلاپ يۈرۈپتۇ، دېگەن باھانە بىلەن ئاق - قارىنى ئايرىماي، غالجىرلارچە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، سودا - سېتىق قىلىۋاتقان 200 دىن ئوشۇق خۇيزۇنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ، بىر يېرىم يىلدىن بۇيان، شىمالىي شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ دۈشمەنگە قارشى تۇرۇۋاتقان چوڭ ياخشى ۋەزىيەتنى بۇزۇۋەتتى. جىك ليەنىنىڭ بۇنداق تەتۈرلۈكى دوستلارنى رەنجىتىپ، دۈشمەننى خۇشال قىلدى، ياقۇبېگ تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ئۇرۇمچى، ماناس رايونىدا بىر مەھەل كۆرەڭلەپ كېتىشىگە سەۋەب بولدى.

چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھەر مىللەت خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ، چەتئەل تاجاۋۇزىغا بىرلىكتە قارشى تۇرغان يېڭى ۋەزىيەتنى بۇزۇپ تاشلىدى. لېكىن، ئىتتىپاقلىشىپ دۈشمەنگە قارشى‌تۇرۇش ئەينى ۋاقىتتا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ۋە قەتئىي ئىرادىسى ئىدى، بۇنى ھېچقانداق كۈچ بۇزۇۋېتەلمىدى. دەل ياقۇبېگ شىمالىي شىنجاڭدا بىر مەھەل كۆرەڭلەپ كەتكەن مەزگىلدە، جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياقۇبېگنىڭ زۇلمىغا قارشى كۈرىشى ۋە ئىلى خەلقىنىڭ چارروسىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشى جۇش ئۇرۇپ ئەوج ئېلىشقا باشلىدى. تېيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۆزىنىڭ ئۇمىدىنى ئۇرۇمچى ۋە ماناستىكى خۇيزۇ خەلقىگە ئوخشاشلا، چىك سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ كېلىشىگە، خەنزۇ ۋە باشقا قېرىنداش مىللەت خەلقىنىڭ ياردىمىگە باغلىدى. ئەنە شۇنداق جاپا - مۇشەققەتلىك كۈنلەردە، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقى «كوچا - كوچىلاردا توپلىشىپ خەنزۇلار كېلىدىكەن» دەپ پاراڭلىشىدىغان

بولۇپ قالدى. مەيلى بۇ خەۋەرلەرنىڭ راست ياكى يالغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، كىشىلەر ھامان ئۆز ئارزۇسى بويىچە بىر مۇنچە سۆز - چۆچەكلەرنى توقۇپ چىقىرىپ، ئۆزىنى ۋە كىشىلەرنى خۇشال قىلاتتى». ئەتىيازلىق تەبرىلغۇ مەزگىلىدە، بەزىلەر خەنزۇ «تەبرىدۇق»، كۇزدە نۇرغۇن خەنزۇ كېلىدۇ، دېيىشتى. كىشىلەر يىلدىن يىلغا «خەنزۇلارنىڭ كېلىشىنى كېچە - كۇندۇز ئارزۇ قىلىپ، دۇئا قىلىدىغان بولدى»*. چىڭ سۇلالىسى تەيىنلىگەن بەزى ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرى 1875 - يىلى 2 - ئايدا، (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇي خانىنىڭ 1 - يىلى 1 - ئايدا) بەختى ئاخۇن قاتارلىق سودىگەرلەرنى تاغ - داۋانلاردىن ئېشىپ، ئۇزاق مۇساپىلەرنى بېسىپ چۆچەكتە بېرىپ، ئىلى ۋاقىتلىق جياڭجۈنى رۇڭ چۈەن بىلەن كۆرۈشۈپ، «قەشقەر ئۇيغۇر بەگلىرىنىڭ ئەرز نامىسىنى تاپشۇرۇپ بېرىشكە ئەۋەتتى»، قۇل بولۇشنى خالىماي، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ئارزۇسىنى ئىپادىلىدى.

يۇقىرىدىكى خىلمۇ خىل باياناتلار: يېقىنقى زامان تارىخىدا ئېلىمىز خەلقىنىڭ مىللەت ئايرىمايى، سىنىپ ئايرىمايى، تەبىئە ئايرىمايى (بىر ئوچۇم ۋەتەن ساتقۇچ ئوغرىلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا) ئىتتىپاقلىشىپ، بۇزۇق قىلىشقا قارشى تۇرۇش، سىرتتىن كەلگەن دۇشمەننى ھەيدەپ چىقىرىش، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، بىرلىككە ئىنتىلىش ئىرادىسىنىڭ تەۋرەنمەيدىغانلىقىنى، يېڭىباشتىن قولنى - قولغا تۇتۇشۇپ، مۇرىنى - مۇرىگە تىرەپ جەڭ قىلىدىغان ھەر مىللەت خەلقى مەيلى ياقۇپبەگ بولسۇن مەيلى چارروسىيە بولسۇن، ئۇلارنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ كەڭ زېمىنىدىن چوقۇم ھەيدەپ چىقىرىدىغانلىقىنى جانلىق ھالدا چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

* «تارىخىي ھەمدىيە»، 2 - قىسىم، 111 — 112 - بەتلەر.

ئالتىنچى باب
چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش يولىدىكى ھەققانىي كۈرىشى

1 - بۆلۈم چېگرا مۇداپىئەسى تەرەپدارلىرى بىلەن دېڭىز مۇداپىئەسى تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تالاش - تارتىشلار ۋە چىك سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ چېكىنىشى

يولداش ماۋزېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتمە ئۆتكەنىدى: «مىللى زىددىيەتنىڭ تەرەققىياتى، سىياسىي سالماق جەھەتتىن، مەملىكەت ئىچىدىكى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنىڭ ۋە سىياسىي گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنىڭ ئورنىنى تۆۋەنلەتتىپ، ئۇلارنى ئىككىنچى دەرىجىلىك بويسۇنغۇچى نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى» («جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ياپونغا قارشى دەۋرىدىكى ۋەزىپىلىرى»، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە، 1 - توم، 477 - بەت). چەت ئەل باسقۇنچىلىرى شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، جۇڭخۇا مىللىتى بىلەن چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت

ئەينى ۋاقىتتىكى ئاساسىي زىددىيەتكە ئايلاندى. بۇ زىددىيەتنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى دۆلەت ئىچىدىكى ھەر خىل زىددىيەتلەرنىڭ ئۆزگىرىشىنى بەلگىلىدى. باسمىچى دۈشمەنلەرنى قوغلاپ چىقىرىپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئەينى ۋاقىتتا پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر قايسى سىنىپلارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان جىددىي ۋەزىپە، شۇنداقلا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بىردەك تەلىپى بولۇپ قالدى. چىرىكلەشكەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ياقۇپبەگنىڭ غالجىرانە باسقۇنچىلىقى ئالدىدا ئىقتىدارسىزلىق قىلىپ، چىڭ تۇرۇپ كۈرەش قىلالمىدى. ھەتتا بىر مەزگىلگىچە ياقۇپبەگنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكىدىن خەۋەرسىز يۈردى ۋە ياقۇپبەگنىڭ چەت ئەللىك ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمىدى. چارروسىيە ئىلىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىنلا ۋەزىيەتنىڭ ئېغىرلاشقانلىقىنى چۈشىنىشكە باشلىدى. كېيىن روسىيە بىلەن ئالاقىلىشىش جەريانىدا، روسىيە تەرەپنىڭ ئوينىغان ھىيلىگەرلىكلىرى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە «بۇنداق ھالەتنى قۇرۇق گەپ بىلەن بىر تەرەپ قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى، يېتەرلىك دەرىجىدە ھەربىي كۈچ ئىشلىتىپ، ئاۋۋال قول سالغاندىلا، ئاندىن ۋەزىيەتنى ئوڭشاپ، ئۇلارنىڭ قارانىيىتىنى توسقىلى بولىدىغانلىقىنى»* تونۇتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىرمۇنچە ئەمەلىي تەدبىرلەرنى قوللاندى: گەنسۇنىڭ ئەنشى رايونىدا تۇرۇۋاتقان قۇمۇلنىڭ ياردەمچى ئامبىلى جىڭ لىيەننى ئۈرۈمچىنىڭ دوتۇڭلۇقىغا تەيىنلىدى، شېڭجى گازارمىسىنىڭ مۇئاۋىن دوتۇڭى فۇخېنى تارباغاتاينىڭ مەسلىھەت ئامبىلى قىلىپ يۆتكەپ، ئۇلارغا دەرھال ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا چىقىپ جاي-

* «چەت ئەلگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى»، تۇڭجى خان دەۋرانى، 88 - جىلد، 37 - 38 - بەتلەر.

لمشپ، شمالي شنجاڭدا تورۇشلۇق قوشۇنلارغا بىر تۇتاش قوماندانلىق قىلىپ، ئۇرۇمچى ۋە ماناس قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋېلىشنى تاپشۇردى؛ كېيىن يەنە جىلىن ۋە خېيلۇڭجياڭدىن ئاتلىق قوشۇنلارنى شنجاڭغا يۆتكىدى. يەنە جياڭ شۇن، جاڭ ياۋ قىسىملىرىنى ئىچكىرىدىن چىقىشقا بۇيرۇدى. 1874 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خانىنىڭ 13 - يىلى) يەنە جياڭ لىيەننى خان مۇپەتتىش (خانىنىڭ ۋەكىلى) قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇنىڭغا شنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇشنى تاپشۇردى ۋە قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ شنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشتەك چوڭ ۋەزىپىنى ئورۇنداشقا بۇيرۇق بەردى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دەل غەربىي شىمالغا ئەھمىيەت بېرىۋاتقان مەزگىلدە، 1873- يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خانىنىڭ 12 - يىلى)، ياپونىيە ئامېرىكىنىڭ ئوچۇق - ئاشكارا مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، ئېلىمىزنىڭ شەرقىي - جەنۇبىدىكى ئېسىل ئارىلى — فۇجيەن ئۆلكىسىنىڭ تەيۋەن ئايمىقىغا قارىتا ئۆكتەملىك بىلەن تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغىدى. 2 - يىلى «جۇڭگو - ياپونىيە بېيجىڭ مەخسۇس كېلىشىمى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، ياپونىيە نىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى تەيۋەندىن چېقىپ كەتتى. شەرقىي جەنۇبى دېڭىز ساھىلىنى مۇداپىئە قىلىش مەسلىسى ئوخشاشلا پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كۈچلۈك جاھانگىرلارغا تۆلەم تۆلەپتىغانلىقتىن شۇنداقلا، ھەر يىلى ئەسكەر چىقىرىپ خەلقنى باستۇرۇپ تۇرىدىغانلىقتىن مالىيە جەھەتتىن ئېغىر كىرىزىسقا ئۇچرىغاندى. جىلىنىڭ باش ۋالىيسى لى خۇڭجاڭ پۈتۈن خەلق شەرقىي جەنۇبنىڭ ۋەزىيىتىنگە ئەھمىيەت بېرىۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شنجاڭدىن ۋاز كېچىش، غەربكە يۈرۈش قىلىش ئۇچۇن سەرپ قىلىنىدىغان تەمىناتنى شەرقىي جەنۇبنىڭ دېڭىز

مۇداپىئەسىگە سەرپ قىلىش، دېگەن ۋەتەن ساتقۇچلۇق سەپسەتىسىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ: «دېڭىز مۇداپىئەسىگىمۇ، غەربكە يۈرۈش قىلىشقىمۇ تەڭ تۇتۇش قىلىش ناھايىتى تەس»، «شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالماسلىق گەۋدىمىزگە زەخىم يەتكۈزەلمەيدۇ①» دېدى. ئۇ يەنە: بۇرۇن ھۆكۈمەت ھەر يىلى شىنجاڭغا 3 مىليون سەركۈمۈش سەرپ قىلاتتى، بۈگۈنكى كۈندە «بىر قانچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى يەرنى قايتۇرۇۋېلىپ، نەچچە مىڭ يىلغىچە ئېقىپ توختىمايدىغان ئىدىشنى كۆپەيتىۋېلىش، مېنىڭچە ئەرزىمەيدۇ»، ھالبۇكى ياقۇپبەگ ئەنگلىيە بىلەن روسىيىدىن مەدەت ئېلىۋاتىدۇ، «ئۇنىڭ ئۆز ئالدىغا بىر قەۋم بولۇشىغا يول قويۇش كېرەك..... بىر ئاز ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلسىلا بولدى»② دەپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن غەربكە يۈرۈش قىلغان قوشۇنلارغا دەرھال توختاپ قېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىشنى تەلەپ قىلدى. مانا بۇ ئاتالمىش «دېڭىز مۇداپىئەسى نەزەرىيىسى» ئىدى.

خۇنەن ئۆلكىسىنىڭ سلاۋچىسى ۋاڭ ۋىنشاۋ لى خۇڭجاڭنىڭ تەشەببۇسىغا قارشى چىقىپ، روسىيە جۇڭگوغا ناھايىتى زور خەۋپ يەتكۈزۈۋاتىدۇ. «ھازىرقى چارە - تەدبىر، پۈتۈن كۈچ بىلەن غەربىي شىمالغا ئەھمىيەت بېرىشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك»، «روسىيىلىكلەرنىڭ غەربىي شىمالغا قاراتقان پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرمىغاندىلا، باشقا دۆلەتلەرنىڭ شەرقىي جەنۇبقا بولغان ئىغۋاگەرچىلىكىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ»③ دەپ قارىدى.

---

① «مەرىپەتلىك، ساداقەتلىك ھەزرەت لى خۇڭجاڭ ئەسەرلىرى» 16 - جىلد، 17 - بەت.

② «مەرىپەتلىك، ساداقەتلىك ھەزرەت لى خۇڭجاڭ ئەسەرلىرى» 11 - جىلد، 23 - بەت.

③ «چەت ئەلگە ئائىت ئىشلارنى باشقۇرۇش جەريانى» تۇڭجى خان دەۋرانى، 99 - جىلد، 61 - بەت.

شەنشى، گەنسۇنىڭ باش ۋالىيسى زوزۇڭتاڭ: ھەر قايسى ئۆلكىلەر چېگرا مۇداپىئە تەمىناتى ئۈچۈن بېرىدىغان خىراجەتتىن 30 مىليون سەردىن كۆپرەك پۇلنى بېرەلمەيۋاتىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا چېگرا مۇداپىئە تەمىناتىنى دېڭىز مۇداپىئەسىگە يۆتكەپ بەرگىلى بولمايدۇ؛ غەربىي شىمالنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا كەلسەك، «ئەگەر مۇشۇ پەيتتە ئەسكەرلەرنى توختىتىپ خىراجەتنى ئىقتىساد قىلىپ، ئەتراپىمىزدىكى زېمىندىن ئۆزلۈكىمىزدىن چېكىنىدىغان بولساق، بىز بىر غېرىچ چېكىنسەك، دۈشمەن بىرغۇلاچ ئىچكىرىلەپ كىرىدۇ... ئەسكەرلەرنى توختىتىپ، تەمىناتنى ئىقتىساد قىلىشنىڭ دېڭىز مۇداپىئەسى ئۈچۈن پايدىلىق بولۇشى ناتايىن، بۇنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىگىمۇ چوڭ دەخلىسى يېتىدۇ»* دەپ قاراپ، دەرھال ئەسكەر ماڭغۇزۇپ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشنى تەشەببۇس قىلدى. مانا بۇ، ئاتالمىش «چېگرا مۇداپىئە نەزەرىيىسى» ئىدى.

چېگرا مۇداپىئەسى بىلەن دېڭىز مۇداپىئەسى توغرىسىدىكى تالاش - تارتىش، كۆرۈنۈشتە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى خۇنەن شىستېمىسى بىلەن خۇەيخې سىستېمىسى گۇرۇھى ئوتتۇرىسىدىكى خىراجەت تالىشىپ، ئەمەلىي كۈچلىرىنى كېڭەيتىش ماجىراسى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە جۇڭگونىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش - قايتۇرۇۋالماسلىقىغا دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ۋە تېررىتورىيە پۈتۈنلۈكىنى قوغداش - قوغدىماسلىققا ئالاقىدار بولغان چوڭ ھەق - چوڭ ناھەق مەسىلىسى ئىدى. «دېڭىز مۇداپىئەسى نەزەرىيىسى» تەرەپدارلىرى ياقۇپبەگنى ئەنگلىيە بىلەن روسىيىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ دۆلەت پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ قوللىغانلىقتىلا كۆرگەن بولسا، «چېگرا مۇداپىئە

* «مەرىپەتلىك، مەدەتكار ھەزرەت زۇزۇڭتاڭ ئەسەرلىرى» 46 - جىلد 36 - بەت.

ئەزەربەيسى» تەرەپدارلىرى ئەنگلىيە بىلەن روسىيەنىڭ ئۆز ئارا زىددىيىتى بارلىقىنى، ئۇلارنىڭ ياقۇببەگ بىلەنمۇ زىددىيىتى بارلىقىنى، ياقۇببەگكە زەربە بەرگەنلىك ئەنگلىيە بىلەن روسىيەگە بىۋاستە قارشى تۇرغانلىق بولمايدىغانلىقىنى كۆرگەنىدى، مەسىلىگە بۇنداق قاراش «دېڭىز مۇداپىئە نەزەريىسى» تەرەپدارلىرىنىڭ قارىشىغا قارىغاندا بىر قەدەر ئورۇنلۇق ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەسلىدە شىنجاڭدىن ۋاز كەچىشنى ئويلاشمىغان بولۇپ، «جۇڭگو ئۈرۈمچىنى قايتۇرۇۋالمايدىغان بولسا، روسىيىلىكلەر قەدەممۇ قەدەم ئىلگىرىلەيدۇ. غەربىي شىمالدىكى ئىككى يول خەتەرلىك بولۇپ قالىدۇ، قاش قېۋۇقنىڭ سىرتىدىكى زېمىنىدىن چېكىنىدىغان بولساق،... قېۋۇقنى تاقاپ ئۆزىمىزنى ساقلايمىز دېسەكمۇ، ساقلىيالمايمىز»، دەپ قارايتتى.* شۇنىڭ ئۈچۈن 1875 - يىل 5 - ئاينىڭ 3 - كۈنى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈيىنىڭ تۆنجى يىلى 3 - ئاينىڭ 28 - كۈنى) جىڭ لىيەننىڭ ئورنىغا زوزۇڭتاڭنى خان مۇپەتتىش (خانىنىڭ ۋەكىلى) قىلىپ شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا، جىڭ شۇننى شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى ياردەملىشىپ باشقۇرۇشقا تەينىلەپ، غەربكە يۈرۈش قىلىشقا بارلىق كۆچى بىلەن ئەھمىيەت بېرىدى.

لى خۇڭجاڭ قوزغىغان تالاش - تارتىش غەربكە يۈرۈش قىلغان قوشۇننىڭ سەپىرىگە تەسىر يەتكۈزمىدى، ئەسلىدە جىڭ شۇنگە قاراشلىق قىسىملار كېيىنكى يىلى باھاردا شۇيجۇغا كەلگەندىن كېيىن، چىڭ لۇنىڭ قوشۇنلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ جەمئىي توققۇز يېڭىلىق بىر ئارمىيە تەشكىل قىلدى. 1874 - يىلى 1 - پ، 2 - ئايلاردا چىڭ سۇلالىسى تۆڭجى خانىنىڭ 12 - يىلى

* «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى ئاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخ ماتېرىياللىرى» گۇاڭشۇي خان دەۋرانى، 1- جىلد، 4 - بەت.

12 - ئايدا) ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن جەڭ شۇنگە قاراشلىق ئاتلىق - پىيادە بولۇپ 20 يەڭ ئەسكەر، جاڭ ياۋغا قاراشلىق ئاتلىق، پىيادە بولۇپ 14 يەڭ ئەسكەر كەينىدىن - كەينىدىن قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى ۋە داۋاملىق غەربكە قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئەسلىدە شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق رۇك چۈەن، جىڭ لىيەن ۋە ۋىن لىن قاتارلىقلار ۋەجىلىن، خېنياۋگجياڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى بارىكۆل، مۇرى، گۈچۈڭ، چىتەي، جىمسار لىنىيلىرىگە ۋە بورتالا، جىڭ، شىخو، كۈيتۇن. ساۋەن لىنىيلىرىگە تارقالغانىدى. ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىدا خوتەن زالسان باشلىقىدىكى موڭغۇل ئەسكەرلىرى بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا شىمالىي شىنجاڭدا يەنە بىرنەچچە قوراللىق گۇرۇھ بار ئىدى. ھەربىي كۈچ ئاز بولمىسىمۇ لېكىن، ئۇلاردا بىر ئۇتاش قوماندانلىق يوق ئىدى. رۇك چۈەن، جىڭ لىيەن قاتارلىقلار بىرمۇنچە ئەسكەرلەرنى يېتەكلەپ ئۇزاق مۇددەت قوشنا دائىرىلەردە مۇساپىر بولۇپ يۈرگەچكە شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىدىن ئانچە خەۋىرى يوق ئىدى. كېيىن جىڭ لىيەن خان مۇپەتتىش بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرغان بولسىمۇ (ئاران توققۇز ئاي)، ئەمەلىيەتتە ھەربىي ئىشلارنى بىلمەيتتى، قوماندانلىق ماھارىتى يېتەرلىك ئەمەس ئىدى. زوزۇڭتاڭ شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا بۇرۇن تۇرغۇزۇلغان 37 يەڭنى باشقىدىن تەرتىپكە سېلىپ، قېرى - ئاجىزلارنى پەر تېرىشقا، ياش ساغلاملىرىنى ئۇرۇش قىلىشقا ئاجىراتتى. ئاجىزلىرىنى شاللاپ چىقىرىپ، كۆچلۈكلىرىنى قالدۇرۇپ، 19 يەڭ قىلىپ قايتا تەشكىللەپ، ھەممىسىنى شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلار يارىدەمچىسى، يېڭىدىن ئۇرۇمچى دوتۇڭى قىلىپ

تەيىنلەنگەن جىك شۇنكە ئۆتكۈزۈپ بەردى. 1876 - يىلى 4 - ئايدا (جىك سۇلالىسى گۈاڭشۇي خانىنىڭ 2 - يىلى 3 - ئايدا) زوزۇڭتاڭ شۇيجۇغا كېلىپ، خۇنەن ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقى لیۇ جىڭتاڭنىڭ قول ئاستىدىكى 20 نەچچە يىڭ ئەسكەرنى غەربكە ماڭدۇردى. 6 - ئاي (5 - ئاي) لیۇجىڭتاڭ قىسىملىرى جىمسارغا يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن غەربكە يۈرۈش قىلغان چوڭ قوشۇن ئاساسىي جەھەتتىن شىنجاڭغا كېلىپ بولدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى 70 — 80 يىڭ بولۇپ، تەرتىپكە سېلىپ قايتا تەشكىل قىلىنغان ئەسلى شىنجاڭدىكى جىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى قوشقاندا تەخمىنەن 100 يىڭغا، ئەسكەر سانى جەمئىي 50 — 60 مىڭغا يەتتى.

جىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئۇرۇش قىلىش لايىھىسىنى زوزۇڭتاڭ قىسىم باشلىقلىرىغا يازغان خېتىدە كونكرېت ئورۇنلاشتۇردى. ئاساسلىق قەدەم باسقۇچى مۇنداق ئىدى: 1 - «ئالدى بىلەن شىمالغا، ئاندىن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىش»، گومۇدى بىلەن ئۇرۇمچىدە «بىرقانچە قېتىم قاتتىق جەڭ قىلىش»، «ئۇلارنىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇرۇش»، شۇ ئارقىلىق قوشۇننىڭ ھەيۋىسىنى كۆرسىتىش. 2 - شىمالىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، لیۇ جىڭتاڭ داۋانچىڭنى ئىلىش ھەمدە «جەنۇبقا قاراپ ئەسكەر ماڭغۇزۇش»، «شىددەت بىلەن بېسىپ كىرىش»؛ جاڭياۋ قۇمۇلدىن غەربكە يۈرۈش قىلىپ تۇرپاننى ئىلىپ، «ئارقا سەپنىڭ ھەيۋىسىنى ئاشۇرۇش»، 3 - تۇرپان قاتارلىق يەرلەرنىڭ «ئارقا سەپىدە خەۋپ تۇغدىلگەن» دىن كېيىن، جاڭ ياۋ، شۇي جەنبياۋ قىسىملىرى ئاۋانگارت لیۇ جىڭتاڭ قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىپ، «بۆلۈنۈپ تەڭ ئالغا بېسىش»، «شۇنداق قىلغاندا جەنۇبىي يولدىكى چوڭ

ۆەزىيەتنىمۇ تېزدىن مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ!»① شۇڭلاشقا، ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتتە، جاڭ ياۋغا قاراشلىق خېنەن ئەسكەرلىرى قۇدۇلغا، شۇي جەنبياۋنىڭ قول ئاستىدىكى سىچۈەن ئەسكەرلىرى باريكۆلگە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئارقا سەپ قىلىندى. لیۇ جىڭتاڭنىڭ قول ئاستىدىكى خۇنەن ئەسكەرلىرى بىلەن جىڭ شۈن قوماندانلىق تىلغان ئەسكەرلەر گۇچۇڭ، جىمسارلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئاۋانگارت قىلىندى. شىمالدىكى ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، لیۇ، جاڭ ۆە شۇي قوشۇنلىرى جەنۇبقا يۈرۈش قىلىدىغان، جىڭ شۈن شىمالىي شىنجاڭنى ساقلاش ئۈچۈن قالدۇرۇلىدىغان بولدى. زوزۇڭتاڭ يەنە قىسىملىرىغا: «ئەنجانلىقلار ئامىغا يامان مۇئامىلە قىلغانلىكەن، ئوفتسېر ۆە جەڭچىلىرىمىز ئۇلارغا ۋاپادارلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشى، ئەنجانلىقلار خەلقىنى قاقتى ـ سوقتى قىلغانلىكەن ئوفتسېر ـ جەڭچىلىرىمىز ئۇنداق قىلماي، كەڭچىللىك قىلىشى كېرەك» دەپ يولیورۇق بەردى②. ياقۇپبەگنىڭ زالىم ھۆكۈمرانلىقىدىن بىزار بولغان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە قوللىنىلغان بۇنداق پوزىتسىيە خەلقنىڭ رايىنى جەلپ قىلىش، ئەسكەرلەرگە ئوزۇق ـ تۆلۈك ھازىرلاش، دۈشمەن قوشۇنىنى تېز پارچىلاش جەھەتتە مەلۇم رول ئوينىدى ۆە بۇنى كېيىنكى ئەمەلى پاكىتلار ئىسپاتلىدى.

جىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى دەل غەربكە قاراپ قەدەمىنى قەدەم ئىلگىرىلەۋاتقان پەيتتە، ياقۇپبەگ پۈتۈن كۈچىگەن

---

① «مەرىپەتلىك» مەدەتكار ھەزرىتى زوزۇڭتاڭنىڭ تولۇق توپلىمى، «مەكتۇپلار» 16 - جىلد، 20 — 21 - بەتلەر.

② «مەرىپەتلىك» مەدەتكار ھەزرىتى زوزۇڭتاڭنىڭ تولۇق توپلىمى، «مەكتۇپلار» 11 - جىلد، 22 - بەت.

توخۇدەك تىپىرلاپ، ئاقىسۇدىكى يېڭى ئوردىسىدىن توقسۇنغا كېلىپ، مۇداپىئە ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ جازا يۈرۈشىگە قارشى تۇرماقچى بولدى. ئۇ بىرىنچى مۇداپىئە لىنىيىسىنى گومۇدىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ بۇنىڭ بىلەن ئۈرۈمچى ۋە ماناسنى قوغداپ قېلىشنى پىلانلىدى. ئىككىنچى مۇداپىئە لىنىيىسىنى تەڭرىتېغىنىڭ مۇھىم ئېغىزى بولغان داۋانچىڭ بىلەن سىڭگىم ئېغىزىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى تەڭرىتېغىدىن ئىبارەت تەبىئي توسۇقتىن پايدىلىنىپ ساقلاپ قالماقچى بولدى. ئۈچىنچى مۇداپىئە لىنىيىسىنى تۇرپان بىلەن توقسۇنغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، - كىچىك ئوغلى ھەققۇلىبەگنى توقسۇننى مۇداپىئە قىلىشقا، بۈزرۈك غوجىنىڭ جىيەنى ھېكىم خاننى تۇرپاننى مۇداپىئە قىلىشقا قويۇپ، نۇرغۇن ئەسكەر ھازىرلاپ، داۋانچىڭ بىلەن سىڭگىم ئېغىزىدىن ئىبارەت ئىككىنچى مۇداپىئە لىنىيىسىگە ماسلىشىشنى بۇيرۇدى*. ياقۇپبەگ ئۆزى توقسۇنغا بېرىپ ئۇرۇشقا بىۋاسىتە قوماندانلىق قىلماقچى بولدى ۋە مۇشۇنداق قىلسام ھەممە ئىش جايىدا بولىدۇ، دەپ قارىدى. ئورۇنلاشتۇرۇش تاماملانغاندىن كېيىن، ئىستىھكاملارنى ياساش ئۈچۈن نۇرغۇن خەلقنى ھەيدەپ كەلدى. ياقۇپبەگنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقىنىغا ئانچە ئۇزۇن بولمىغان بەي يەنخۇ ياقۇپبەگنىڭ چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە قارشى ئۇرۇش قىلىشىدا چاپارمەن بولدى.

بەي يەنخۇ ئەسلىدە شەنشىدىكى خۇيزۇلار قوزغىلىڭى رەھبەرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، 1873 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خاننىڭ 12 - يىلى) باھاردا شۈيجۇغا كەلگەنىدى. لېكىن ئۇ يەردىكى خۇيزۇلار باشلىقى ماۋېنلۇ ئۇنى قوبۇل قىلمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ شىنىڭ قاتارلىق يەرلەردىكى

* «تارىخىي ھەمىدىيە» 2 - قىسىم، 92 - 93 - بەتلەر.

خۇيزۇلار بىلەن بىرلىشىپ، ئائىلە تاۋابىئاتلىرى قوشۇلۇپ جەمئىي 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ دوڭخۇاڭ ئارقىلىق 9 - ئاي (7 - ئاي) دا قۇمۇلغا كەلدى. ئۇ قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ كاتتىبېشى يۈسۈپ بىلەن بىرلىشىپ، قۇمۇل كونا شەھىرىنى بېسىۋالدى. 10 - ئاي (8 - ئاي) دا، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى قۇمۇل كونا شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ كىردى. بەي يەنخۇ قۇمۇل ۋاڭى مۇھەممەتنىڭ ئانىسىنى ئەسىر ئېلىپ تۇرپانغا ئېلىپ كېلىپ، ياقۇبېگكە تەسلىم بولۇپ، خۇيزۇلار قوزغىلىڭنىڭ تۈپ مەنپەئىتىنى سېتىپ، مىللىي جىنايەتكار بولۇپ قالغانىدى.

بەي يەنخۇ ياقۇبېگكە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، كۈز پەسلىدە ماناسقا سۇقۇنۇپ كېلىۋالدى. ئۇنىڭ يەنە بىر تارمىقى قۇمۇلدا چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، بۇلغۇن دەرياسى (ھازىر موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدە)، ساغانتۇڭگۇ (قۇبۇقسارنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا)، كۆكمۇدۇن (قۇيۇقسارنىڭ غەربىدە)، داگۇەيزى، شىياۋگۇەيزى (قارامايناق شەرقىي جەنۇبى) ئارقىلىق قۇربانتۇڭگۇت چۆلىنى ئايلىنىپ، ئاخىر ماناسقا كېلىپ، بەي يەنخۇ بىلەن قوشۇلغانىدى. بەي يەنخۇ ماناستا بارغانلا يېرىدە ئاشلىق بۇلاپ، خەلقتە زۇلۇم سالغاچقا خەلقنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ، قىش پەسلىدە، شۇ ئەتراپتا مۇداپىئەدە تۇرغان جىلىن، خېلۇڭجيا ئىنىڭ ئاتلىق قىسىملىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ياقۇبېگ تاجاۋۇزچىلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىۋاتقانىدا، بەي يەنخۇ ئارقىغا قايتىپ نەيزە ئۇرماي، ئەكسىچە چېچىنى چۈشۈرتۈپ، كىيىم ئالماشتۇرۇپ، ياقۇبېگكە سادىقلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئۆز تەقدىرىنى چەتتىن كەلگەن باسمىچىلارغا چىڭ باغلاپ، ماربىڭدىغا ئوخشاش

ياقۇپبەگنىڭ سادىق ئىتىغا ئايلىنىپ قالدى. ياقۇپبەگ بۇ بىر ئوچۇم خائىنلاردىن پايدىلانىدى ۋە ئۇلارنى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە قارشى ئۇرۇشنىڭ توپ يېمى قىلدى.

چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى كەيى - كەينىدىن ھۇجۇم قىلىپ ئىلگىرىلىدى، بەي يەنخۇ بىلەن ماربىگدې چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى بىلەن ياقۇپبەگنىڭ ئارىلىقىدا تۇرۇپ، ياقۇپبەگ ۋە ئۇنىڭ قالدۇق باسمچىلىرىنىڭ قېچىپ يۈرۈشىگە دالدا بولغان بولسىمۇ، لېكىن جۇڭگو خەلقىنىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش تارىخىنىڭ تەرەققىياتىنى توسۇپ قالالمىدى.

2 - بۆلۈم ياقۇپبەگ تاجاۋۇزچىلىرىنى قوغلاپ چىقىرىش يولىدىكى شىنجاڭ ئۇرۇشى

1876 - يىلى 6 - ئاينىڭ 11 - كۈنى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 2 - يىلى، 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى) لىيۇجىڭتاڭ جىمسارغا يېتىپ كەلدى. 7 - ئاينىڭ 27 - كۈنى (6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى) ئۇ ئالدىنئالا غەربىكە يۈرۈش قىلغان چىڭ شۇن قىسىملىرى بىلەن بىرلا ۋاقىتتا ۋوكاڭغا كېلىپ جايلاشتى. شۇنىڭ بىلەن، ھۇجۇمچى قىسىم ئالدىنقى سەپكە كېلىپ بولدى. بۇرۇن فۇكاڭ خېلى ئاۋات جاي ئىدى. ياقۇپبەگ باسمچىلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكى ۋە بۇزغۇنچىلىقى تۆپەيلىدىن خاراب بولۇپ، ئۇنىس - جىنىز چۆلگە ئايلىنىپ قالغانىدى. فۇكاڭ گۇمۇدىنىڭ تەخمىنەن يۇز چاقىرىم شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، گۇمۇدىدىكى دۇشەنبازىسىغا ئەڭ يېقىن بىر كىچىك بازار ئىدى. چىڭ

سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئەسلە شۇ ئىنىس - جەسسۇر قۇكاق بازىرىدا ئۇزۇنىڭ ئالدىنقى سەپ پوزىتسىيىسىنى بەرپا قىلدى.

بۇ چاغدا، بەي يەنخۇ قاتارلىقلار گۇمۇدىغا قاتتىراپ كېلىپ، قارشىلىق كۆرسىتىش پىلانىنى تۈزۈشكە باشلىدى. ئۇلار سۇسىز چۆل بىلەن ماڭىدىغان چوڭ يولنى مۇداپىئەسىز تاشلاپ قويۇپ چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى قاپقانغا چۈشۈرمەكچى بولغانىدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمچى قىسمى يەرلىك جەلق بەرگەن مەلۇماتلارغا ئاساسەن: چوڭ قوشۇننىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۈتمەي، ئۈچ ئۇل چەت يوللار بىلەن مېڭىپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ خۇاڭتەننى ئېلىپ، ئاندىن گۇمۇدىنى تارتىۋېلىش قارارىغا كەلدى. 8 ئاينىڭ 9 - كۈنى (6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى)، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى سەپ تارتىپ چىقىپ، گەنچۈەن قورغىنىدىكى قۇرۇپ قالغان قودۇقنى قېزىشقا كىرىشىپ، گۇمۇدىغا سۇسىز چۆلدىكى چوڭ يول بىلەن مېڭىپ ھۇجۇم قىلىدىغان قىياپەتكە كىرىۋالدى. 10 - كۈنى (21 - كۈنى) يېرىم كېچىدە چىڭ شۇن، لىيۇجىڭ تاڭلار ئۇزلىرىنىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە قوشۇنلىرىنى باشلاپ خۇاڭتەنگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. بۇ يەرنى ساقلاپ ياتقان دۇشمەن ئىمە قىلارىنى بىلمەي، ھودوقۇپ تىپىرلاپ قالدى. چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى شىددەتلىك ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئەتىسى خۇاڭتەننى ئىشغال قىلدى. بۇ يەرنىڭ «سۇيى مول، ئېرىق - ئۆستەڭلىرى بار» بولۇپ، گۇمۇدىنىڭ سۇ بېشى ئىدى*. 13 - كۈنى (24 - كۈنى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئۇرۇمچىدىن يارەمگە كەلگەن دۇشمەن ئەسكەرلىرىگە زەربە بېرىپ چېكىنىدۈردى. 16 - كۈنى (27 - كۈنى) گۇمۇدىغا

* «گۇاڭشوي خان دەۋرانىدا شەرقىي قەسردە ساقلانغان خاتىرىلەر» جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى نەشر قىلغان، 266 - بەت.

كىرىدىغان ئىستىھكامنى ئىشغال قىلىپ، گۈمۈدىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ بولىدى. 17 - كۈنى (28 - كۈنى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى گۈمۈدىنىڭ جەنۇبىدىكى قەلئەسىنى (ھازىرقى مىچۇەن ناھىيىسى جايلاشقان جاي) توپقا تۇتتى ۋە شىددەتلىك كوچا ئۇرۇشى ئارقىلىق بىر ھەمىلە بىلەنلا گۈمۈدىنى قايتۇرۇۋالدى.

گۈمۈدى ئۇرۇشى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشتىكى تۈنجى جەڭ ئىدى. ھۇجۇم خاراكتېرىدىكى بۇ ئۇرۇش، يەرلىك خەلقنىڭ ھەمكارلىشىشى بىلەن تېز غەلبىگە ئېرىشتى. بۇ جەڭ ئارقىلىق ئىككى تەرەپنىڭ ھەربىي كۈچى ۋە خەلقنىڭ رايى پۈتۈنلەي ئاشكارىلاندى. چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ، قىسقىغىنا بەش كۈن ئىچىدە ئۇرۇمچىدىكى مانجۇ، خەنزۇ قەلئەلىرى ۋە سانجى، قۇتۇبىي قەلئەلىرى قايتۇرۇۋېلىنىپ، شىمالىي شىنجاڭ رايونىدا غەلىبىلىك ئۇرۇش قىلىشقا ئاساس سېلىندى.

چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى خۇاڭتەنگە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، ئۇرۇمچى، سانجىدىكى بەي يەنخۇ، ماربىگىلارنىڭ قارشىلىشىشقا كۆزى يەتمەي، 8 - ئاينىڭ 13 - كۈنى (6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى) دىن تارتىنىپ قېچىشقا باشلىدى. ئۇلار ھەربىي كۈچلىرىنى ۋە ھەربىي لازىمەتلىكلىرىنى داۋانچىڭغا توپلاپ، 2 - سەپكە چېكىنىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى تەڭرىتېغىدا توسۇشقا ئۇرۇندى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۇرۇمچىنى ئالغاندىن كېيىن، قاچقان دۈشمەنىنى ۋاقتىنچە قوغلىماي، شىمالىي يولنى تازىلاشقا كىرىشتى.

لىيۇجىڭتاڭ، جىڭ شۈن قاتارلىقلار نىڭ قوشۇنى فۇكاڭغا يېتىپ كەلگەندە ئىلىنىڭ مۇۋاققەت جىياڭجۈنى رۇڭ چۈەن ئەسلىدە شىمالىي شىنجاڭدا تۇرغان ئەسكەرلەر بىلەن قوراللىق گۈرۇھتىن كۈڭ سەي، شۈي شۆگۈڭ قاتارلىقلار نىڭ قوشۇنىنى

باشلاپ، ماناسقا قورشاپ هۇجۇم قىلدى، ماناستا جەڭنۇپ ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئىككى قەلئە بار ئىدى. 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنى (6 - ئاينىڭ 29 - كۈنى) قەلئەنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان يۈي شياۋخۇ بەرداشلىق بېرەلمەي، شىمالىي قەلئەنىڭ شەرقىي دەرۋازىسىنى ئېچىپ قېچىپ كەتتى. چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى شىمالىي قەلئەنى قايتۇرۇۋالدى. 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى (7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى) جىڭ شۈن قوشۇنلىرىنى يېتەكلەپ ئۇرۇمچىدىن يارەمگە كېلىپ، ئىككى تەرەپتىن بىرلىشىپ تۇرۇپ جەنۇبىي قەلئەنى ئالماقچى بولدى. 9 - ئاينىڭ ئاخىرى (8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى) جىڭ شۈننىڭ تەكلىپىگە بىنائەن لىيۇجىڭتاڭ يارەمگە قوشۇن ئەۋەتتى. بۇ چاغدا، مانا سىنىڭ جەنۇبىي قەلئەسىدىكى دۈشمەنلەر قېچىشقا يول تاپالماي، قۇدۇققا چۈشكەن تاشپاقىدەك بولۇپ قالغانىدى. ئەگەر ئۇلار مۇۋاپىق ئۇسۇل بىلەن قولغا كەلتۈرۈلمەغان بولسا، دۈشمەن مۇداپىئەسىنى ئوڭۇشلۇق پارچىلاپ، مەزكۇر قەلئەنى قايتۇرۇۋالغىلى بولاتتى. ئەمما چىڭ سۇلالىسى قىسىملىرىدا تەدبىر جەھەتتىن ئىختىلاپ كۆرۈلگەچكە، دۈشمەن جاھىللىق بىلەن قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ، نۇرغۇن ئورۇنسىز قۇربان بېرىشكە توغرا كەلدى ۋە ۋاقىت ئارقىغا سۈرۈلۈپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىشقا تەسىر يەتتى. 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى (9 ئاينىڭ 21 - كۈنى) ھەرقايسى يۆنىلىشتىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىرلىشىپ جەنۇبىي قەلئەنى ئىشغال قىلدى. ماناس پۈتۈنلەي قايتۇرۇۋېلىنىش بىلەن ياقۇببەگنىڭ شىمالىي شىنجاڭدىكى تايانچ پونكىتلىرى پۈتۈنلەي يوقىتىلدى.

بۇ ئۇرۇش 1876 - يىلى 8 - ئاينىڭ باشلىرىدىن 11 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 2 -

يىلى 6 - ئايدىن 9 - ئايغىچە) ئۇچ ئاي داۋام قىلدى. دۇشمەنلىك شىمالىي شىنجاڭدىكى كۆچى پۈتۈنلەي يوقىتىلىپ، چىك سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشى ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت يارىتىلدى. مانا بۇ، شىنجاڭ ئۇرۇشىنىڭ 1 - باسقۇچى بولدى.

شىنجاڭ ئۇرۇشىنىڭ 2 - باسقۇچى — شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشتىكى ئاچقۇچ ئىدى. بۇ باسقۇچتىكى ۋەزىپە ياقۇبېگنىڭ تىيانشانىنىڭ مۇھىم ئۆتكىلى بولغان داۋانچىڭ بىلەن سىڭگىم ئېغىزىدىكى نۇقتىلىق مۇداپىئەسىنى ۋە ياقۇبېگنىڭ ئوغلى بىلەن ئىشەنچلىك ئادەملىرى ساقلاۋاتقان تۇرپان بىلەن توخسۇن مۇداپىئەسىنى ئۈزۈل - كېسىل بىتچىت قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئەگەر بۇ يۆنىلىش تولۇق قايتۇرۇۋېلىنمىغان بولسا، جەنۇبىي شىنجاڭنى ئېلىش ئۈچۈن يول ئېچىلىپ، چىك سۇلالىسى قوشۇنلىرى تۇساڭغۇسىز بېسىپ كىرەتتى —، دە، ياقۇبېگنىڭ ئاخىرقى ھالاكىتى قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارىلىقىدىلا قالغان بولاتتى.

ياقۇبېگكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەگەر ئۇ تەڭرىتېغىنىڭ تەبىئىي توسۇقلىرىنى قولدىن بېرىپ قويمىغان بولسا ھالاك بولۇش ۋەزىيىتىنى ئوڭشىۋالالمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ بۇ تەرەپتىن، ئەنگلىيە ئۆز قولى بىلەن پىلانلىغان تىنچلىقتا ئىناق ئۆتۈش سۈيىقەستىگە ماسلىشىپ ھاجى تۆرىنى مەخسۇس لوندونغا ئەۋەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆز قوماندانلىقىدىكى ئەسكەرلەر بىلەن چىك سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ھەرقانداق دۇشمەنلىك ۋەقەلىرىدىن ئىمكانقەدەر ساقلىنىپ، ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىنى كۈتۈپ جىم تۇرۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بارلىق كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، بۇ رايوننىڭ

مۇداپىه ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئارقىسىغا ئارقا غەلىبە قىلىشى مۇناسىۋىتى بىلەن ئارقىغا قايتىپ نەيزە ئۇرۇش ئىشلىرىنىڭ سادىر بولۇشىدىن كۆچىنىڭ باربىچە ساقلانىدى. ئۇ ئەينى ۋاقىتتا ئۆزىگە تەسلىم بولغان بەگلەرنىڭ چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە يازغان مەخپىي مەكتۇپلىرىنى قولغا چۈشۈردى ۋە، ئۇنداقلارغا ئۆلۈم جازاسى بەردى ياكى ئۆلارنى بارىگاكۆلغا سۈرگۈن قىلدى.

بۇنداق قىلمىشلار ھېچقانچە ئەمەلىي ئۈنۈم بەرمىدى. شىمالىي شىنجاڭدىكى ئۇرۇش ئاخىرلىشىپ، ياقۇپبەگ توخسۇندىن كورلىغا قايتىپ كېلىپ 2 - كۈنى، ئۇنىڭ ئارقا سەپ تەمىناتىنى باشقۇرغۇچى خەزىنە بېگى — يېڭسارلىق ھوشۇر دېگەن كىشى پول - مالالارنى ئېلىپ، بىرقانچە كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ، ياقۇپبەگتىن ئادا - جۇدا بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە تەسلىم بولدى. بۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ يەنە ئىككى بەگ تۇرپاندا چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە تەسلىم بولغانىدى①. بۇنداق ئىشلار ئېلى كۆپ بولدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ سانلىق مەلۇماتىغا تارىغاندا، ئۇرۇمچىنى ئىشغال قىلغاندىن تارتىپ، چوڭ قوشۇن جەنۇبقا يۈرۈش قىلغۇچە بولغان يېرىم يىل ئىچىدە، ياقۇپبەگنىڭ قاتمۇقات توسۇقلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىدىن باش پاناھلىق تىلەپ ئۇرۇمچىگە كەلگەن ئۇيغۇر، خۇيزۇلار جەمئىي 300 كىشىدىن ئاشقانىدى②. چىڭ

① «تارىخىي ھەمدىيە»، 2 - قىسىم، 81 — 82 - بەت. «قەشقەر» 132 - بەت.

② «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي مەلۇمات» 303 - چىلد 18 - بەت.

سۇلالىسى ئەسكەرلىرى تەرەپكە قېچىپ ئۆتكەن كىشىلەر بۇ قوشۇننى كۆپلىگەن مۇھىم مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەپ، ئۇلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىشى ئۈچۈن تۆھپە قوشتى. مەسىلەن «تۇرپاندا تەسلىم بولغان ئەخمەتنىڭ قاراقچىلارنىڭ ئەھۋالى توغرۇلۇق بەرگەن مەلۇماتى بىرقەدەر راست» بولۇپ*، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ دىققەت-ئېتىبارىغا ئېرىشتى. ئومۇمەن، مۇشۇنداق خىلمۇخىل ئەھۋاللار شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەتەنگە، بىرلىككە ئىنتىلىدىغان جىددىي ئارزۇسىنى ئىپادىلەپ بەردى.

1877 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خاننىڭ 3 - يىلى) باھاردا، شىنجاڭ ئۇرۇشىنىڭ 2 - باسقۇچى باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. زوزۇڭتاڭنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، ئىلى جياڭجۈنلىكىگە يېڭىدىن تەيىنلەنگەن جىڭ شۈننىڭ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى 20 نەچچە يىڭ ۋە شىنجاڭدا بۇرۇن تۇرۇشلۇق قايتا تەشكىللەنگەن 19 يىڭ ئەسكەرگە باشلىق قىلىپ شىمالىي شىنجاڭنىڭ غەربىي رايونىنى مۇداپىئە قىلدى. شىمالىي شىنجاڭدا ئۇرۇمچىدىن قۇمۇلغىچە بولغان رايونلار باۋتۇدىن يېڭىدىن كەلگەن جىڭ يۇڭچاڭ باشچىلىقىدىكى ئەنخۇي قىسىملىرى مۇداپىئە قىلدى. لىيۇ جىڭتاڭ باشچىلىقىدىكى 29 يىڭ خۇنەن قوشۇنى ئۇرۇمچىدىن داۋانچىڭغا ھۇجۇم قىلدى. لىيۇ جىڭتاڭغا قاراشلىق شۈي جەنباۋنىڭ ئاتلىق، پىيادە بولۇپ بەش يىڭ سچۇەن قوشۇنى مۇرىدىكى شىجىر ئۆتكىلى ئارقىلىق تىيانشاندىن ئۆتۈپ تۇرپاننىڭ شەرقىدىكى سىڭگىمىگە ھۇجۇم قىلدى. جاڭ ياۋ باشچىلىقىدىكى 15 يىڭ خېنەن قوشۇنىمۇ قۇمۇلدىن غەربكە

* «مەرىپەتلىك، مەدەتكار ھەزرەت زوزۇڭتاڭ توپلىمى، مەكتۇپلار» 17 - توم، 36 - بەت.

قاراپ مېڭىپ، شۇي جەنبياۋ قىسىملىرى بىلەن قوشۇلۇپ سىڭگىمگە ھۇجۇم قىلدى. دېمەك، ئاتلىق ۋە پىيادە بولۇپ جەمئىي 49 يىڭ، تەخمىنەن 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن جەنۇبقا يۈرۈش قىلدى.

4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى (3- ئاينىڭ 1- كۈنى) لىيۇ جىڭتاڭ 19 - يىڭ ئاتلىق، پىيادە ئەسكەرگە باش بولۇپ ھەممىدىن ئاۋۋال يولغا چىقتى. 16 - كۈنى (3 - كۈنى) كېچىدە ئاي قاراڭغۇسى ۋە قويۇق تۇماندىن پايدىلىنىپ، داۋانچىڭنى قورشىۋالدى. ئەتىسى تاڭ سەھەردە، قەلئەنى ساقلاۋاتقان دۈشمەن ئەسكەرلىرى بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ دەرھال توپ - زەمبىرەكلىرىنى ئىشقا سالدى. تاغ ئارقىسىدىكى ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئىككى قېتىم ياردەمگە كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. قەلئە ئىچىدىكى ئۇيغۇرلار ھاياتىنىڭ خەۋپ - خەتەرگە ئۇچرىشىغا قارىماي، يوشۇرۇن ھالدا قەلئە سىرتىغا چىقىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا: «ئەنجانلىقلار ياردەمگە كېلىدىغانلار كېلەلمىگەنلىكتىن، مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كېتىشىنى پىلانلاۋاتىدۇ» دەپ مەلۇمات بەردى*. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، قەلئەگە بولغان ھۇجۇمنى جىددىيلەشتۈردى. 20 - كۈنى (7 - كۈنى) داۋانچىڭ قايتۇرۇۋېلىندى، قەلئەدىكى قورچاق ھەربىي ۋە مۈلكىي كاتتىباشلاردىن بىرقانچىسى ئەسىر ئېلىنىپ، جەنۇبقا يۈرۈش قىلىشتىكى تۇنجى جەڭنىڭ غەلىبىسى قولغا كەلتۈرۈلدى.

18 - كۈنى (5 - كۈنى) شۇي جەنبياۋ باشچىلىقىدىكى

---

* «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر» 303 - جىلد، 16 - بەت.

قوشۇن موری ئارقىلىق تىيانشاندىن ئۆتۈپ، 20 - كۈنى (7 - كۈنى) قۇمۇلدىن شەرقكە قاراپ يۈرۈش قىلغان جاڭ ياۋنىڭ ھۇجۇمچى قىسىملىرى بىلەن قوشۇلۇپ، بىر ھۇجۇم بىلەنلا چىقتىم (پىچاننىڭ شەرقىدە) دىكى يېڭىدىن ياسالغان دۈشمەن قورغىنىنى ئىشغال قىلدى. 22 - كۈنى (9 - كۈنى) پىچاننى ئىشغال قىلدى، 25 - كۈنى (12 - كۈنى) يەنە ياقۇپبەگ سىڭگىم ئېغىزىدا يېڭىدىن ياسىغان كېسەك تام قورغاننى ئىشغال قىلدى، ئەتىسى، ئىككى تەرەپ تۇرپان شەھىرىنىڭ سىرتىدا ئېلىشتى. لىيۇ جىڭتاڭ ياردەمگە ئەۋەتكەن قوشۇن يېتىپ كېلىش بىلەن تۇرپاندىكى مانجۇ ۋە خەنزۇ قەلئەلىرى ئىشغال قىلىندى. بۇ يەرنى ساقلاۋاتقان مارىڭدې تەسلىم بولدى، ھېكىمخان تۆرە بۇرۇنلا قېچىپ كەتكەنىدى. شۇ كۈنى، لىيۇ جىڭتاڭمۇ توخۇننى ئىشغال قىلدى. ئۇ يەرنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان ھەققۇل بەگ ئوزۇق - تۈلۈك، ئوت - سامانلارغا ئوت قويۇپ بېرىپ، قارا شەھەرگە قېچىپ كەتتى.

ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ يېرىم ئاي ۋاقىت ئىچىدىلا، ئىككىنچى باسقۇچلۇق ئۇرۇش غەلىبە بىلەن ئاياغلاشتى. شۇنىڭ بىلەن جەنۇبتىكى سەككىز شەھەرگە بارىدىغان دەرۋازا ئېچىلىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ دۈشمەن ئۆۋىسىغا ئۇدۇل بېسىپ كىرىشى ئۈچۈن يول ھازىرلاندى. بۇ جەڭدە جەمئىي 10 مىڭدىن ئوشۇق دۈشمەن يوقىتىلدى. ئالدىنقى يىلى بەي يەنخۇ قۇمۇلدىن ئەسىر قىلىپ ئېلىپ كەلگەن 2000 دىن ئوشۇق خەلق ئاممىسى قايتىدىن قۇمۇلغا ئاپىرىپ قويۇلدى. ياقۇپبەگ جەنۇبتىكى سەككىز شەھەردىن بۇ يەرگە مەجبۇر ئېلىپ كەلگەن 900 دىن ئوشۇق ئۇيغۇرلارنىڭ «ھەممىسىگە ئوزۇق - تۈلۈك، كىيىم - كېچەك بېرىلىپ، ئەسلى يۇرتلىرىغا قايتۇرۇلدى، ئۇلار ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى

يېتىپ كەلگۈچە، ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىدىغان بولۇپ خۇشاللىق بىلەن قايتىپ كەتتى»*.

چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن قويۇپ بېرىلىپ جەنۇبىي شىنجاڭغا قايتۇرۇلغان كىشىلەر قارا شەھەرگە يېتىپ بارغاندا، يەرلىك خەلقىمۇ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى كۆرگەنلىكىنى ۋە ئۆزلىرىنىڭ قويۇپ بېرىلىشى جەريانىنى كەڭ تۇردا تەشۋىق قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان ياقۇبېگ بۇ ئەھۋالنىڭ ئۆزى ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىسىز ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ھەققۇلىبەگكە ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلىشنى بۇيرۇدى. ھەققۇلىبەگ ئۇلارنىڭ تەڭدىن تولىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. قالغانلىرى پىتىراپ قېچىپ كەتتى، ئۇلاردىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا قايتا بېرىپ قوشۇلغانلارمۇ بولدى②. شۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقى ياقۇبېگگە تېخىمۇ ئۆچ بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ يېتىپ كېلىش ھارپىسىدىكى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، تاجاۋۇزچىلارغا قاتتىق زەربە بەردى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ داۋاملىق زەربە بېرىشى ئارقىسىدا، ياقۇبېگ تاجاۋۇزچى گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمى يەغدشتۇرۇۋالغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە قالايمىقانلىشىپ كەتتى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى داۋانچىڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ياقۇبېگ ئالدىراپ - تېنەپ، كۆنچى دەرياسى بويىدا يېڭى ئىستىھكام ياساپ، ئاخىرلاشقان ئۆمرىنى ئۆزار-

---

① «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەسۋىر» 303 - جىلد، 18 - بەت.

② «قەشقەرىيە» 248 - بەت. يەنە «گۇاڭشۇي خان دەۋرانىدا شەرقىي قەسىردە ساقلانغان خاتىرىلەر» 449 - بەت: ياقۇبېگ كورلىدا «نەچچە ئونلىغان كىشىنى ئۆلتۈردى، يېرىمىنى نازارەت قىلىپ قامىدى، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆز ئۆيلىرىگە قېچىپ كەتتى».

تىش ئۇچۇن جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئۇرۇندى. شۇ پەيتتە مەغلۇبىيەت خەۋىرى يەنە يېتىپ كەلدى. بۇنىڭغا قارشى ئامال تېپىش ئۈچۈن دەرھال ھەقەۋلىبەگنى مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن كورلىغا چاقىرتتى. ھەقەۋلىبەگ ئاتسىنىڭ قانداق ئادەملىكىنى ياخشى بىلگەچكە، توخسۇننى قولدىن بېرىپ قويغانلىقى تۈپەيلىدىن ئۆزىگە زىيانكەشلىك قىلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، بېرىشقا جۈرئەت قىلالماي، ۋاقىتنى كېچىكتۈردى①. ياقۇپبەگ مېڭىشقا يول تاپالماي، دەسمايىسىنى ئۇتتۇرۇۋۇەتكەن قىمارۋازدەك بولۇپ قالدى. 5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى (4- ئاينىڭ 16- كۈنى) ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ بىر كاتىپى (كامال) بىلەن گەپ تالىشىپ قېلىپ ئاچچىقىنى باسالماي، ئۇنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى؛ ئاندىن يەنە بىر خەزىنچى بەگ (سابىر ئاخۇن) بىلەن سوقۇشۇپ، تاياق زەربىدىن ھوشىدىن كەتكەن ياقۇپبەگ شۇ كۈنى يېرىم كېچىدە جان ئۈزدى. دەل شۇ كۈننىڭ ئەتىسى ھەققۇلىبەگ قارا شاھەردىن يېتىپ كەلدى. ئۇ يەنە بىرنەچچە كۈننى ئۆتكۈزۈپ يېڭىلىگەن قالدۇق ئەسكەرلىرى كورلىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئاندىن ياقۇپبەگنىڭ ئۆلگەنلىكىنى ئېلان قىلدى ۋە ھەربىي ئىشلارنى ھېكىمخان تۆرىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزى 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى (4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى) جەسەتنى ئېلىپ قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتى. ھەققۇلىبەگ قاچاندىن كېيىن، ھېكىمخان تۆرە ئۆزىنى «خان» دەپ ئېلان قىلدى. ئۇ ئاۋۋال ئاقسۇغا ئاتلىق ئەسكەر ماڭدۇرۇپ، ياقۇپبەگنىڭ يېڭى ئۇۋۇسىدىكى مال - باينىقنى ھەققۇلىبەگدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئارقىدىن ئۆزىمۇ ئاقسۇغا ماڭدى. ھەققۇل-

---

• «تارىخي ھەمىدىيە» 2 - قىسىم، 93 - بەت.

بەگ كۆچا قاتارلىق جايلاردىن ئۆتكەن چاغدا، يەرلىك توختى شاھ باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچرىدى؛ ئۇ قەشقەرگە يېقىنلاشقاندا، بىر تۈغقان ئاكىسى بەگقۇلى بەگ ئادەم ئەۋەتىپ ئېتىپ ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى. 7 - ئاي (6 - ئاي) دا بەگقۇلىبەگ يەنە ئاقسۇنى تېخى يېقىندىلا ئىشغال قىلغان ھېكىم خان تۆرىنى مەغلۇپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھېكىمخان تۆرە روسىيىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى①.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بالدۇر ياقۇپبەگكە تەسلىم بولغان بەزى كونا بەگلەرمۇ، تۈرلۈك چارە - تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن مۇناسىۋەت باغلىدى. ئالدىنقى ئايلاردىكىگە ئوخشاشمايدىغان يېڭى شۇ بولدىكى، مۇشۇ مەزگىلدە، دەرىجىسى خېلى يۇقىرى بولغان بەزى بەگلەرمۇ ئارقىمۇ ئارقا ھەربىكەتكە كەلدى، مەسىلەن: «خوتەنلىك ھېلىم قاتارلىقلار يەكەنىنىڭ ھاكىمىبېگىگە ئەرز نامە يوللىدى»②. نىياز ھېكىمبەگ جاڭ ياۋ قىسمىغا ئادەم ئەۋەتىپ، خەت - خەۋەر يوللاپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى چارلاپ بېلىپ بولغان - ياقۇپبەگنىڭ ئۆلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەرنى مەلۇم قىلىپ③، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنى

---

① «قەشقەرىيە»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 408 - بەت.

② «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت تۆرە زوزۇئىتاڭ توپلىمى. مەكتۇپلار» 19 - جىلد، 28 - بەت.

③ يۇقىرىقى كىتاب، 19 - جىلد، 30 - بەت.

خىزمەت كۆرسەتكەن قىلىپ كۆرسىتىپ ھايات يولى تاپماقچى بولدى.

ياقۇپبەگ گۈرۈھى جىددىي يىمىرىلۈاتقان پەيتتە، چىڭ سۇلالىسى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى تۆت شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىش نىشان قىلىنغان ئۇچىنچى باسقۇچلۇق جەڭنى باشلىۋەتتى.

8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى (7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى) لىيۇ جىڭتاڭ خۇنەن قوشۇنىدىكى ھەرقايسى قىسىملارغا تۈرپان، توخسۇندىن يولغا چىقىپ، 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى (7 - ئاينىڭ 26 - كۈنى) چۇقۇغا (خوشۇتنىڭ شەرقىگە) يېغىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. ئاندىن ئىككى يولغا بۆلۈندى: لىيۇ جىڭتاڭ ئۆزى چوڭ قىسمىنى باشلاپ قاراشەھەرگە، يەنە بىر قىسىم باغراش كۆلىنىڭ ئايلىنىپ ئۆتۈپ شەرقىي جەنۇبتا كورلىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. 6 - كۈنى (7 - ئاينىڭ 29 - كۈنى) لىيۇ جىڭتاڭنىڭ قوشۇنى چۇقۇدىن يولغا چىقىپ، ئانچە يىراقتا بارمايلا «كەڭلىكى 100 نەچچە چاقىرىم، ... چوڭقۇر پەرلىرى ئادەم بويى، تېمىز پەرلىرىمۇ ئاتنىڭ دۇمبىسىگە كەلگۈدەك يامراپ ئېقىۋاتقان كەلكۈن سۇيى» گە ئۇچرىدى.* ئەسلىدە ھەقئۇلىبەگ بىلەن ھېكىمخان تۆرىنىڭ ئىلگىرى - ئاخىر قاچقانلىقىنى كۆرگەن بەي يەنخۇ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا قارشى تۇرالمايدىغان-

---

* «گۇاڭشوي خان دەۋرانىدا شەرقىي قەسىردە ساقلانغان خاتىرىلەر» 493 - بەت.

لمقىنى بىلىپ، ئالدىراپ - تېنەپ خەلقنىڭ كۆزلۈك ئوزۇق - تۈلۈكنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، قارا شەھەر دەريا سىنىڭ قېشىنى بۇزۇۋېتىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ يولىنى توسماقچى بولغانىدى ھەمدە قاراشەھەر خەلقىنى غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلىشقا مەجبۇرلاپ، قورقىتىپ، بەگقۇلىبەگكە تايىنىپ، ئۆلۈم ئالدىدا جان تالاشماقچى بولغانىدى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى سۇلۇق يەرلەردىن ئۆتكۈچە، يۈرۈش سۈرئىتىنى ئاستىلاتىشقا ياكى يوللارنى ئايلىنىپ ئۆتۈشكە ۋە ياكى كېچىپ ئۆتۈشكە، لەيلىمە كۆۋرۈك سېلىپ ئۆتۈشكە مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ توپتوغرا 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى (9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى) ئاندىن قارا شەھەرگە كىردى. قاراشەھەر سۇ ئاستىدا پۈتۈنلەي خاراب بولغانىدى. «شەھەر ئىچىدىكى سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى بىرقانچە گەز كېلەتتى. ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرى ۋە خەلقنىڭ ئۆيلىرىدىن ھېچ نەرسە قالمىغانىدى»، شەھەر سىرتىدىكى چوڭ يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى «خەلقنىڭ ئۆيلىرى پۈتۈنلەي ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىلگەن بولۇپ، ئادەم قالمىغانىدى»*. تاغ ئىچىگە يوشۇرۇنغان موڭغۇل ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ قوللىشى ۋە ياردىمى ئارقىسىدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تېزلىكتە سۇنىڭ تېمىز يەرلىرىنى تېپىپ دەريادىن ئۆتۈپ، داۋاملىق غەربكە قاراپ ماڭدى. 9 - كۈنى (3 - كۈنى) كورلىغا

* «گۇاڭشوي خان دەۋرانىدا شەرقىي قەسىردە ساقلانغان خاتىرىلەر» 493 - بەت.

يېتىپ كەلدى. بۇ يەردىمۇ ئادەملەر كېتىپ، شەھەر قۇرۇق قالغاندى. چىك سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكى ئۇزۇلۈپ قالغانلىقتىن، ئىلاجسىز ئاشلىق ئوردىلىرىنى قېزىپ بۇ يەردىن بىرقانچە 10 تۈمەن جىك ئاشلىق يىغدى. 17 - كۈنى (11 - كۈنى) يېڭسار (بۈگۈرنىڭ شەرقىي شىمالى) غا يېتىپ كەلگەندە دۈشمەننىڭ ئايىغى كۆرۈنۈشكە باشلىدى. ئۇلار بەي-يەنخۇنىڭ يېزا - كەنتلەرگە ئوت قويۇپ، ئاممىنى غەربكە مېڭىشقا مەجبۇر قىلىۋاتقان قالدۇق ئەسكەرلىرى ئىدى. بەي يەنخۇ ئۆزى شۇنىڭدىن ئون كۈن بۇرۇن كۇچاغا قېچىپ كەتكەنىدى.

بەي يەنخۇ كۇچاغا قېچىپ بېرىپ يوشۇرۇنغان، ئارقىدىن كېلىۋاتقانلىرىنى چىك سۇلالىسى قوشۇنلىرى ۋاقتىنچە قوغلاپ يوقاتمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئالدىدا ماڭغانلىرى يەرلىك خەلقنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچرىدى. كۇچا خەلقى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش پەيتى يېقىنلاشقان ھالقىلىق پەيتتە، كۇچانى تارتىۋېلىپ، بەي يەنخۇنىڭ ئالدىنى توسۇپ زەربە بېرىش ئارقىلىق چىك سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى قارشى ئېلىشقا بەل باغلىدى. ئۇلار تۆۋەن دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدار قادىر بەگنىڭ باشچىلىقىدا، بۈگۈردىن كۇچاغا قاراپ لەشكەر تارتىپ ماڭدى. كۇچادىكى ئۇيغۇرلار، خۇيزۇلار بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشكە ئىچكى ۋە سىرتقى جەھەتتىن ماسلىشىپ، بىر ھۇجۇم بىلەنلا كۇچانى ئالدى. كۇچادا بېكىنىپ ياتقان قورچاق ھەربىي ۋە مۇلكىي ئەمەلدارلار ئۇسال بولۇپ، ئاقسۇغا قاراپ تىكىۋەتتى. قادىر بەگ كۇچانى

پۈتۈنلەي تەزگىنلىدى، ئاندىن ئۇ ئەسكىرىنى قايتۇرۇپ ئىشقىلا (كۈچانىڭ شەرقى) دېگەن يەردە بەي يەنخۇغا توسۇپ زەربە بەردى. ئۇ ئەسلىدە بەي يەنخۇنى تىرىك تۇتۇپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا سۇۋغا قىلىپ، خىزمىتىگە كۆرسىتىپ گۇناھىنى يۇماقچىدى. بەختكە قارشى مەغلۇپ بولدى*، كۈچا شەھىرى ۋاقتىنچە يەنە بەي يەنخۇنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى.

بەي يەنخۇ شەھەرگە كىرىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، روھىي جەھەتتىن خاتىرجەم بولالمىدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئىز قوغلاپ كېلىۋاتاتتى. بۇلاپ ئېلىپ مېڭىلغان كىشىلەر چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ يېتىپ كېلىشى ئالدىدا تۇرغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، داۋاملىق ئالغا مېڭىشقا ئۇنىمىدى. «ئوق چىقىرىپ قورقۇتقان» بولسىمۇ، بىرەر قەدەممۇ مىدىرلاپ قويمىدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ، قالدۇق دۈشمەننى قورشۇۋېلىپ، 1000 دىن ئوشۇق دۈشمەننى يوقاتتى. 10 - ئايىنىڭ 18 - كۈنى (9 - ئايىنىڭ 12 - كۈنى) كۈچانى قايتۇرۇۋالدى. ئەسىرگە ئېلىنغان بىرقانچە تۈمەن كىشى ئازاد قىلىندى. قېپقالغان مەسلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، قېپقالغان ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا باشلىدى.

بۈگۈر بىلەن كۈچا خەلقىگە ئوخشاشلا باي بىلەن ئاقسۇ خەلقىمۇ قوزغىلىپ كۈرەش قىلىپ، تاجاۋۇزچىلارنى

---

* «تارىخىي ھەمدىيەم 2 - قىسىم، 122 — 123 - بەتلەر.

قوغلاپ چىقاردى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بايىغا يېقىنلاشقاندا، شەھەر ئىچىدىكى ئاقساقاللار ئادەم ئەۋەتىپ: بەي يەنخۇ بىلەن شەھەر-مەھەللىدىكى ئەنجانلىق قورچاق ئەمەلدارلار ھەيلە - مىكىر ئىشلىتىپ كەتمىلەرنى غەربكە قېچىشقا زورلىدى، «بويسۇنمىغان يەرلىك باشلىقلار ئۆلتۈرۈلدى، شەھەر سىرتىدىكى يېزا - كەنت ۋە قورغانلار ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈلدى ۋە قويماي تالان - تاراج قىلىندى. شەھەر ئىچىدىكى كەتمىلەر ئىشكىنى تاقلاپ، قاتتىق مۇداپىئەدە تۇردى. باسمىچى بەي يەنخۇ پۇتۇن كۈچى بىلەن ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، شەھەرنى ئالالمايى، ئاخىر ئەگەشكۈچىلىرىنى باشلاپ غەربكە قاراپ قاچتى» دەپ مەلۇمات بەردى ۋە شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى قارشى ئالدى①. 100 مىڭدىن ئوشۇق ئاقسۇ خەلقى «شەھەرنى ساقلاپ ھۆكۈمەت قوشۇنلىرىنى كۈتتى②. ئۈچتۇرپان، ئاقچى قاتارلىق يەرلەردىكى قىرغىز چارۋىچىلارمۇ، يورغا ئاتلارغا مىنىشىپ، بەگتۇلىبەگ بىلەن بەي يەنخۇنىڭ قالدۇق قىسىملىرىغا ئارقا - ئارقىدىن توغلاپ زەربە بەردى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى شۇ ئاينىڭ 21 كۈنى (15 - كۈنى)، 24 - كۈنى (18 - كۈنى) ۋە 26 - كۈنى (20 - كۈنى) ئايرىم - ئايرىم ھالدا بايى، ئاقسۇ (مانجۇ

---

① «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر» 305 - جىلد، 13 - بەت.

② «گۈاڭشۇي خان دەۋرانىدا شەرقىي قەسىردە ساقلانغان خاتىرىلەر» 502 - بەت.

شەھسرى - ھازىرقى ئاقسۇ، ئاقسۇ يېڭىشەھەر) ۋە ئۇچتۇرپانغا كىرىپ جايلاشتى.

ئۇچىنچى باستۇچتىكى جەڭدە ئىككى ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە 2000 چاقىرىم يول بېسىپ، ئارىلىقتا پەقەت كۇچادا بىر قېتىم جەڭ قىلىش ئارقىلىقلا شەرقىي تۆت شەھەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يېزا - بازارلارنىڭ ھەممىسى قايتۇرۇۋېلىندى. بۇ، شىنجاڭ ئۇرۇشى باشلانغاندىن بۇيان، جەڭنى ئاز قىلىپ نۇرغۇن يەر قايتۇرۇۋېلىنغان بىر باسقۇچ بولدى. بۇ غەلىبىنى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ غەلىبىسى دېگەندىن كۆرە، ياقۇپبەگ تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ ئىغا ئۇچرىغان شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلغانلىقىنىڭ غەلىبىسى دېگەن تۇزۇك. بۇ كىشىلەر قەلبىنىڭ مايىللىقى بولۇپ، چوڭ ۋەزىيەت شۇنداق بولۇشىنى بەلگىلىگەنىدى.

جۇڭگو خەلقىنىڭ غەلىبىسى تېز يېمىرىلىۋاتقان بەكقۇلى بەگ گۇرۇھىغا يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. 9 - ئاي (8 - ئاي) دا، نىياز ھېكمبەگ خوتەنده ھەقتەكە قايتقانلىقىنى جاكارلىدى. 10 - ئاينىڭ باشلىرىدا (8 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى) دا، بەكقۇلىبەگ ئالدىراپ - تېنەپ يەكەندىكى يۇنۇسجان قاتارلىقلارنى توپلاپ خوتەنگە ھۇجۇم قىلدى. نىيازنىڭ ئىنىسى ئىمىن ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ زەربە بېرىشكە ئاتلانغانىدى، كۈچى يەتمىدى، شۇنىڭ بىلەن نىياز خوتەننى تاشلاپ، چۆل - باياۋان ئارقىلىق كېلىپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولدى. بەكقۇلىبەگمۇ خوتەنده

ئۇزاق تۇرالمىدى، يۇنۇسجان ھىندىستان ئارقىلىق تۈركىيىگە كېتىشنى تەشەببۇس قىلدى. بەگلەرنىڭ ئون نەچچە يىلدىن بۇيان بۇلاپ - تالاپ تاپقان ئولجىلىرىنىڭ ھەممىسى قەشقەردە بولغاچقا، ئۇنى تاشلاپ كېتىشكە كۆزى قىيمىدى. ئۇ بۇيرۇقىغا بويسۇنمىغان بىرمۇنچە كىشىلىرىنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈردى. قالدۇق قىسىملارنى زورلاپ ئالغا ئىلگىرىلىدى. يېڭىسارغا يېتىپ كەلگەندە، خېلى بۇ يۇننىڭ ھەقىقەتكە قايتىپ، قەشقەر (يېڭىشەھەر) نى ئىشغال قىلىپ بولغانلىقىنى ئاڭلىدى. بەگقۇلىبەگنىڭ غالجىرلىقى توتۇپ، شۇ يەردە قۇل قىلىۋالغان 300 دىن ئارتۇق خەنزۇنى قىرىپ تاشلاپ ئاچچىقىنى چىقاردى.

11 - ئاينىڭ بېشىدا (9 - ئاينىڭ ئاخىرىدا) يەي يەنخۇ ئوغرىلىقچە قەشقەرگە كەلدى، يول بويى خەلقنىڭ ۋە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشى بىلەن «ئۇنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى 100 گىمۇ يەتمەيتتى، ئېچىرقاپ ئەسكەرلىك قىلغۇدەك ھالى تالمىغانىدى».*

12 - ئاينىڭ 6 - كۈنى (11 - ئاينىڭ 2 - كۈنى) بەكقۇلىبەگ قەشقەرگە كېلىپ، بەي يەنخۇ بىلەن بىرلىشىپ قەشقەر يېڭىشەھەرگە بىرقانچە كۈن ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ ئالالمىدى.

لىيۇ جېڭتاڭ باشچىلىقىدىكى خۇنەنلىك ئەسكەرلەر ئاقسۇ، ئۇچتۇرپانغا بېرىپ جايلاشقاندا، ئۇنىڭ ئارقىدىكى قىسىملىرى تېخى كۇچادا، جاڭ ياۋ باشچىلىقىدىكى خېنەنلىك ئەسكەرلەر تېخىمۇ يىراق - قاراشەھەردە ئىدى. جاڭ ياۋنىڭ ئەسكەرلىرى ئاقسۇغا كېلىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى

---

* «كۇاڭشوي خان دەۋرانىدا شەرقىي قەشقەرنىڭ خاتىرىلەر» 522 - بەت.

غەربتىكى تۆت شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن تۆتىنچى باسقۇچلۇق جەڭنى باشلىغان پەيتكە، يەنى دەل بەگقۇلبەگ قەشقەرنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن خوتەندىن كېلىپ، قەشقەر يېڭىشەھەرگە بارلىق كۈچى بىلەن ھۇجۇم قىلغان پەيتكە توغرا كەلدى.

11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى (10 - ئاينىڭ 8 - كۈنى) لیۇ جىڭتاڭ قىسمى ئاقسۇدىن ئالغا قاراپ ئىلگىرىلەپ، باخې دەريا‌سى (قۇمباش دەريا‌سى بولسا كېرەك، ھازىرقى ئىسمى ئاقسۇ دەريا‌سى) بويىغا يېتىپ كەلدى. دەريا چوڭقۇر ۋە كەڭ ئىدى. قالدۇق دۇشمەنلەر قاچقاندا ئىشلەتكەن قېيىق ۋە سالالارنىڭ ھەممىسى غەربىي قىرغاقتا بولغانلىقتىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى دەريادىن ئۆتەلمىدى. يەرلىك ئۇيغۇر ۋە خۇيزۇلار «تېيىز يەرلەرنى كېچىپ كۆرۈپ كېچىك ئىزدەپ، ئالدى بىلەن ئاتلىقلارنى ئۆتكۈزۈش مەسلىھەتىنى بەردى». ئۇلار يول باشلاپ بەرگەنلىكتىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى دەريادىن ئوڭۇشلۇق ئۆتۈپ، قالدۇق دۇشمەننى قوغلىدى، قوشۇن كەلپىنبەڭ غەربىگە يېتىپ بارغاندا، 1000 دىن ئارتۇق دۇشمەننىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇلارنى تار مار قىلغاندىن كېيىن، تاغ ئارىسىغا كىرىپ، ئەسىرگە چۈشكەن قۇمۇل، شايارلىق بىرقانچە 100 كىشىنى قوتقۇزۇۋېلىپ، «بىللە كېلىۋاتقان خۇيزۇ كاتتىباشلارغا ئۇلارنى شايارغا قايتۇرۇپ ئېلىپ كېتىش» ۋە ئاقسۇغا ئورۇنلاشتۇرۇشنى تاپشۇردى*.

شۇ پەيتتە، چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى لاگېرىغا ھېكمىبەگ نىيازنىڭ ھەقتەكە قايتقانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر يېتىپ كەلدى، خې بۇيۈن ئەۋەتكەن خۇيزۇلارمۇ

* «گۇاڭشۇي خان دەۋرانىدا شەرقىي‌قەسردە ساقلانغان خاتىرىلەر» 521 - بەت.

چمك ئەسكەرلىرى لاگېرىغا يېتىپ كېلىپ، خې بۇيۇنلىنىڭ ھەقىقەتكە قايتقانلىقىنى ۋە قەشقەرنىڭ ۋەزىيىتىنى مەلۇم قىلدى. لېۋ جىڭتاڭ ئەسلىدىكى ئاۋۋال يەكەنگە ھۇجۇم قىلىش، قوشۇننى ئىككىگە بۆلۈپ، خوتەن بىلەن قەشقەرنى ئىلىش پىلانىنى ئۆزگەرتىپ، قەشقەرنى مۇددەتتىن بۇرۇن قايتۇرۇۋېلىش قارارىغا كەلدى ۋە قوشۇننى ئۈچكە بۆلدى: بىر بۆلۈكى مارالبېشى ئارقىلىق غەربكە يۈرۈش قىلىدىغان، يەنە بىر بۆلۈكى ئۈچتۇرپان قاتارلىق يەرلەردىكى قىرغىز چارۋىچىلىرى رايونىغا كېلىپ ئىككى تەرەپتىن بىرلىشىپ تۇرۇپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىدىغان بولدى. لېۋ جىڭتاڭ ئۆزى بىر قىسىم ئەسكەرنى باشلاپ مارالبېشىغا جايلىشىپ، خوتەن بىلەن يەكەندىن شىمالغا قاراپ قاچىدىغان دۈشمەننىڭ يولىنى توسىماقچى بولدى.* جاڭ ياۋنىڭ ئالدىن يۈرەر قىسىملىرى يېتىپ كېلىش بىلەنلا ئۈلارغا ئۈچتۇرپان ئارقىلىق داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، مەزكۇر يۆنىلىشىنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىلدى.

12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى (11 - ئاينىڭ 13 - كۈنى) چۈشتىن كېيىن، قەشقەردە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى پات ئارىدا يېتىپ كەلگۈدەك، دېگەن خەۋەر تارقىلىش بىلەنلا،

---

* ئۇ چاغدا ئاقسۇدىن ئاچال ئارقىلىق قەشقەرگە بارىدىغان تاش يول يوق ئىدى. ئاقسۇدىن قەشقەرگە بېرىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن مارالبېشىغا بېرىش شەرت ئىدى. مارالبېشىدىن جەنۇبقا قاراپ ماڭغاندا يەكەنگە باراتتى. ئاندىن يېڭسار ئارقىلىق قەشقەرگە بارغىلى بولاتتى. بۇ رەسمىي پوچتا يولى ئىدى. مارالبېشىدىن غەربكە قاراپ ماڭغاندا پەيزىۋات ئارقىلىق قەشقەرگە باراتتى. بۇ ئادەتتە جاڭگال يولى دەپ ئاتىلىدىغان سودىگەرلەر يولى ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، پەقەت تېيانشاننىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرى ئارقىلىق ماڭغىلى بولاتتى. بۇ يولدا ئوت - چۆپ، سۇ بولمىغۇ. ئۇنىڭغىلەر يوق ئىدى.

شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشقا مەجبۇرىي قاتناشتۇرۇلغان يەرلىك خەلق ئارقا - ئارقىدىن قېچىپ تارقاپ كېتىشتى. «دۇشمەن باشلىقلىرى ئۆلتۈرۈپمۇ توختىتالمىدى». بەگقۇلىبەگ بىلەن، بەي يەنخۇ نېمە قىلىشنى بىلمەي، چاك سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئالدىنى توسۇش ئۈچۈن، قالدۇق قىسىملىرىنى يېڭى شەھەرنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرىپىگە توپلاپ، ئۆزلىرى يېتمەن - ئىشەنچىلىك كىشىلىرىنى باشلاپ چېگرىغا قاراپ قاچتى. شۇ كۈنى يېرىم كېچىدە چاك سۇلالىسى ئەسكەرلىرى قەشقەرگە يېتىپ كەلدى، ئەتىسى غەربكە قاراپ قوغلاپ زەربە بەردى. 19 - كۈنى (15 - كۈنى) مىڭ يولغىچە (قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ غەربىدە) قوغلاپ بېرىپ، ئارقىدىن قوغداپ كېتىۋاتقان دۇشمەن باشلىقى يۈي شياۋخۇنى ئەسىر ئالدى.

يەنە بىر يۆنىلىشتىكى چاك سۇلالىسى قوشۇنلىرى مارالبېشىدىن جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، دۇشمەننىڭ ئازساندىكى ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى چېكىنىدۇرۇپ، 21 - كۈنى (17 - كۈنى) يەكەننى قايتۇرۇۋالدى. ئۇ يەرنىڭ قورچاق ھاكىم بېگى يۈنۇسجان ئاللىقاچان قېچىپ كەتكەنىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، قوشۇن ئىككى تارماققا بۆلۈندى: لیۇ جىڭتاڭ ئۆزى بىر تارماققا باشچىلىق قىلىپ غەربكە قاراپ مېڭىپ، يېڭىسارنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، 26 - كۈنى (22 - كۈنى) قەشقەرگە كىرىپ ئورۇنلاشتى. يەنە بىر تارمىقى شەرقكە قاراپ مېڭىپ، ياندۇرقى يېلى 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى (چاك سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 3 - يىلى 11 - ئاينىڭ 29 - كۈنى) خوتەننى قايتۇرۇۋالدى.

چەت - يىراق پامىر ئېگىزلىكىدىكى تاجىك خەلقىمۇ چاك سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ

---

* «گۇاڭشۈي خان دەۋرانىدا شەرقىي قەسىردە ساقلانغان خاتىرىلەر» 539 - بەت.

غەلىبىسىدىن ئىلھاملاندى. يۇرتىمىزغا قايتقان، سابىق ساربەققول ھاكىم بېگىنىڭ كىچىك ئوغلى ئەلىپ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ياقۇپبەگ ئەۋەتكەن قورچاق ھاكىمنى ئۆلتۈرۈپ، سېرىق قولنى قايتۇرۇۋالدى. يەنە بەدەخشانغا قاچماقچى بولغان يۇنۇسجاننى ئالداپ توتۇۋېلىپ باغلاپ، قەشقەردىكى لیۇ جىڭتاڭ نىڭ ھەربىي لاگېرىغا ئاپىرىپ بەردى.

ياقۇپبەگ ــ بەگقۇلىبەگ تاجاۋۇزچىلىرىنى شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقىرىش ئۇرۇشى بىر يېرىم يىلدا، يەنى 1878 - يىلى 1 - ئاي (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 3 - يىلى 12 - ئاي) دا ئاياغلاشتى. روسىيە ئىگىلىۋالغان ئىلىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسمى پۈتۈنلەي قايتۇرۇۋېلىندى. شىنجاڭ ئۇرۇشىنىڭ مۇشۇنداق ئوڭۇشلۇق ئورۇندىلىنىشىنى بالدۇر ھېچكىمۇ ئويلاپ يەتمىگەنىدى. يەنە غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى ئاساسىي كۈچ بولغان زوزۇڭتاڭنىڭ ئۆزىمۇ بۇنداق بولۇشنى ئويلىمىغانىدى. تۇرپان قايتۇرۇۋېلىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ دەرۋازىسى ئېچىلغان چاغدىمۇ، ئۇ تېخى «بىرقانچە ئاي ئىچىدە 3000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يولنى بېسىپ، ئايلىنىپ يۈرۈپ ئۇرۇش قىلىش ناھايىتى تەس» دەپ قارىغانىدى①. جەنۇبىي شىنجاڭ دىكى شەھەرلەر ئارقا - ئارقىدىن قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، ئۇ «ھەربىي ئىشلارنىڭ مۇنداق ئوڭۇشلۇق بولۇشى ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ»② دەپ ھېس قىلدى.

«ھەربىي ئىشلارنىڭ بۇنداق ئوڭۇشلۇق بولۇشى» دىكى ئاساسلىق ئامىل، بۇ ئۇرۇشنىڭ ھەققانىي ئۇرۇش ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئىدى. ئۇرۇش جەريانىدا، بارلىق ئوفىتسېر ۋە جەڭچىلەر

① «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخ ماتېرىياللىرى» گۇاڭشۈي خان دەۋرانى، 11 - جىلد، 21 - بەت.

② «گۇاڭشۈي خان دەۋرانىدا شەرقىي قەسىردە ساقلانغان خاتىرىلەر» 503 - بەت.

كۆيدۈرگۈچ ئىسسىق ۋە قەھرىتان سوغۇقتىن قورقماي، چۆل - جەزىرىلەرنى بېسىپ، ئېگىز تاغلاردىن ئېشىپ، تاجاۋۇزچى دۈشمەنگە قەھرىمانلىق بىلەن قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، غەلىبىسىرى ئالغا بېسىپ، جۇڭگو خەلقى ئۇچۇن كۆزگە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ غەلىبىنى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ياردىمىدىن، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ جازا يۈرۈشىگە ماسلىشىپ، قوراللىق كۈرەش قىلغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. پۈتۈن ئۇرۇش مەزگىلىدە، جايلاردىكى خەلقنىڭ «يول باشلاش ياكى بىلله ئۇرۇش قىلىش» ئىشلىرى دائىم كۆرۈلۈپ تۇردى. جايلار قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، ھەر قايسى جەھەتتىكى ئىشلارغا دەخلى يەتكۈزەلمەي، ۋاقتىنچە يەرلىك «كاتتباشلار-نىڭ باشقۇرۇشىغا» ئاۋالە قىلىندى*. ئۇيغۇرچە تارىخىي ماتېرىياللاردىمۇ: «خاقانى چىنىنىڭ چوڭ قوشۇنىغا قارىتا شەھەر-يېزىلاردا بىر تالمۇ ئوق چېقىرىلمىدى، ئەكسىچە، كۆپلىگەن شەھەر - بازارلاردىكى ياخشى ئادەملەر خانىنىڭ چوڭ قوشۇنىغا ئۆز قولىدىن كېلىدىغان ئىشلارنى قىلىپ بەردى» دەپ يېزىلدى.

شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەتەننى قىزغىن سۆيىدىغان، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇپ، بىرلىكنى ھىمايە قىلىپ، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرىدىغان يۈكسەك ئىرادىسى، تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن دۈشمەنلەرنى قوغلاپ چىقىرىش ئۇرۇشى

* «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر» 306 - جىلد، 11 - بەت.

مەزگىلىدە ئىپادىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى تاجاۋۇزچىلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى تازىلاش ۋە ئىچكى قىسمىدىكى بۆلگۈنچىلىك قىلىپ توپىلاڭ كۆتۈرگەن كۈچلەرنى يوقىتىشتىن ئىبارەت بىر قاتار كۈرەشلەر جەريانىدىمۇ ئوخشاشلا ئىپادىلەندى.

جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياردىمى ئاستىدا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئەينى ۋاقىتتا ياقۇپبەگنى شىنجاڭ زېمىنىغا باشلاپ كىرگەن خائىن جىن شىياڭىيڭ ۋە باشقا ۋەتەن ساتقۇچ ئوغرىلارنى تېزدىن ئېنىقلاپ قولغا ئالدى، ئۇلار بىلەن بىللە ئەسىرگە ئېلىنغان يۈي شىياۋخۇ، مايۇمەن قاتارلىق كىشىلەرگە جىنايىتىگە لايىق ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئېغىر جازا بېرىپ، كىشىلەرنى بەكمۇ خۇش قىلدى. شۇنداقلا، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى يەرلىك خەلقنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، يەنە قەشقەر قاتارلىق يەرلەردە يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن ئەنگلىيەلىك ۋە ھىندىستانلىق سودا ئەمەلدارلىرى، تۈركىيەلىك ھەربىي مۇئەللىم قاتارلىق بىر قانچە كىشىنى تەكشۈرۈپ تېپىپ چىقتى، ئۇلار، ياقۇپبەگنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرى تېزدىن يېمىرىلگەنلىكتىن، قىلغىلى ئىش تاپالماي، يەرلىك ھەربىي ۋە مۇلكىي ئورۇنلارغا دۆلىتىگە قايتىپ كېتىشنى ئىلتىماس قىلىپ، تەستىقلىغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىن بىر - بىرلەپ چىقىپ كېتىشتى. خوتەنلىك بىر تۆمۈرچى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە نىياز ھېكمەبەگنىڭ ھەقىقەتكە قايتقاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئاتا مىراس بەگلىك ئورنىنى قولغا كەلتۈرەلمىگەنلىكتىن، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىنى تەستەلەپ، ئۇستا تۆمۈرچىلەرنى يېغىپ مەخپىي ھالدا قورال -

ياراق ياستىۋاتقانلىقىنى مەلۇم قىلدى. نىياز قولغا ئېلىنىپ زىندانغا تاشلانغاندىن كېيىن، ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈۋالدى①. 1878 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خاننىڭ 4 - يىلى) قىشتا، 1881 - يىلى 5 - ئاي (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خاننىڭ 7 - يىلى 4 - ئاي) دا، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى يەرلىك خەلقنىڭ پاش قىلىشى ئارقىلىق چەتنىڭ قورال - ياراقلىرىنى ساقلاپ، «ئاممىنى توپلاپ توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى قەستلىگەن» شايار ناھىيىسىنىڭ ھاكىم بېگى ئابدۇللا بىلەن يېڭىسار ماڭشىن يېزىسىنىڭ يۈز بېشى ئابلا بەگلەرنىڭ سۈيىقەستىنى مۇۋەپەقىيەتلىك ھالدا تېپىپ چىقىپ، قولغا ئالدى②. ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئەينى ۋاقىتتا ياقۇپبەگكە تەسلىم بولغان خائىنلار ئىدى، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۆلتۈرمەي ئامان قويغان بولسىمۇ، يەنىلا تۆۋە قىلىشمىدى. بۇ قېتىم بۇ يوشۇرۇن ئاپەت يوقىتىلىپ، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرەشنىڭ مېۋىسى مۇستەھكەملەندى.

يولداش ماۋ زېدۇڭ: «ئۇرۇشنىڭ خاراكتېرى ھۆكۈمەت بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بەلگىلەيدۇ، بۇ —

---

① «تارىخىي ھەمىدىيە» 2 - قىسىم، 136 - 137 - بەت.

② «مەرىپەتلىك، مەدەتكار ھەزرەت زو زۇڭتاڭ توپلىمى. خانغا يوللانغان مەكتۇپلار» 53 - جىلد، 88 - بەت. «مەدەتكار، پىداكار لىۋ ھەزرەتنىڭ يۇقىرىغا يوللىغان مەكتۇپلىرى» 3 - جىلد، 29 - 30 - بەت.

بىر تارىخىي پرىنسىپ» دېگەنىدى («ئەنگلىيە مۇخبىرى بېرترام بىلەن سۆھبەت»، «ماۋ زېدوڭ تاللانمىغان ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم، 82 - بەت). چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كۈنساناپ چىرىكلىشىپ كېتىۋاتقان ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت بولسىمۇ، ئەمما شۇ چاغدىكى تارىخىي شارائىتتا، يەنىلا ئۇ بىرلىكنىڭ سىمۋولى ئىدى. تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ھەققانىي ئۇرۇشتا، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەرقايسى سىنىپ ۋە ھەرقايسى قاتلام كىشىلىرى بىردەك ئورتاق مەنپەئەتكە ئىگە ئىدى. دېمەك، ياقۇپبەگنىڭ دەپسەندە قىلىپ، خورلىشىدىن جاق تويغان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ 13 يىل بۇرۇن ئۆزلىرى جان تىكىپ كۆرەش قىلغان چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى نېمىمە ئۈچۈن مۇشۇنداق قىزغىنلىق بىلەن قوللىغانلىقىدىكى تۈپ سەۋەب ئەنە شۇ يەردە ئىدى.

3 - بۆلۈم روسىيە، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىشى سۈيىقەستى ۋە ئۇنىڭ بەربات بولۇشى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىپ، ياقۇپبەگنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنى ئۆزۈل - كېسىل تارمار قىلىشى ياقۇپبەگنىڭ مەدەتكارلىرىدىن بولغان روسىيە، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكلىرىگە بېرىلگەن قاقشاتقۇچ زەربە بولدى، شۇنىڭ بىلەن، ئۇلارنىڭ ياقۇپبەگنىڭ ئىبلىس چاڭگىلى ئارقىلىق

مەملىكىتىمىز شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ئايرىۋېلىش ۋە مەملىكىتىمىز شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ئايرىۋېلىش ۋە يۇتۇۋېلىش سۇيىقەستى بەربات بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش جەريانىدا روسىيە بىلەن ئەنگلىيە باشتىن - ئاخىر خىلمۇ خىل توسقۇنلۇقلارنى قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن روسىيە بىلەن ئەنگلىيىنىڭ سۇيىقەستىنى تار مار قىلىش كۈرىشى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش يولىدىكى پۈتكۈل كۈرەشنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

روسىيە ئەڭ خەتەرلىك توسالغۇ بولدى. 1873 - يىلدىن 1876 - يىلغىچە (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خانىنىڭ 12 - يىلدىن گۇاڭشۈي خانىنىڭ 2 - يىلىغىچە) چارروسىيە مەملىكىتىدە بىر قېتىم ئېغىر ئىقتىسادىي كرزىس يۈز بەردى. ھەددىدىن ئارتۇق ئېشىپ قالغان پاختا رەخت قاتارلىق مەھسۇلاتلارنىڭ تاغدەك دۆۋىلىنىپ كەتكەنلىكى چارروسىيە كاپىتالىستلىرىدىن جىددىي ھالدا مۇستەملىكىلەرنى كېڭەيتىشنى ۋە چەت ئەللەردىن يېڭى بازارلارنى ئېچىشنى تەلەپ قىلدى. تاجاۋۇزچىلىققا ئۇچراپ ئىشلەپچىقىرىشى تۆۋەنلەپ، ئىقتىسادى ئاجىزلىشىپ كەتكەن شىنجاڭ، دەل چارروسىيە كاپىتالىستلىرىنىڭ كۆڭلىدىكى مۇستەملىكە ئىدى. شۇنداقلا، چارروسىيە ئۆزى بېسىپ ياتقان ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى رەت قىلىش تۇپەيلىدىنمۇ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشنى ياقتۇرمايتتى. چارروسىيىلىك تاجاۋۇزچىلاردىن بىرى: «بىز جۇڭگونىڭ ياقۇپبەگ ئۈستىدىن غەلبە قىلىشنى ۋە قەشقەرىيىنى قايتۇرۇۋېلىشنى ھەقىقەتەن ئۈمىد قىلمايمىز»، دەپ ئېتىراپ قىلغانىدى*. مۇشۇنداق ئىككى سەۋەب بولغانلىقتىن چارروسىيە شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا

* «گېنېرال كورو پاتكىنىڭ ياپونىيە - روسىيە ئۇرۇشى توغرىسىدىكى ئەسلىمىسى»، «ياپونىيە - روسىيە ئۇرۇشىنىڭ خۇلاسىسى» 1909 - يىلى بېرلىن رۇسچە نەشرى، 94 - بەت.

شۆلگەيلىرىنى ئالاھىدە ئاققۇزدى، ھەتتا جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشىغا ھەربىي جەھەتتىن تاجاۋۇز- چىلىق قىلىش يولى بىلەن توسقۇنلۇق قىلىشتىنمۇ يانمىدى.

چارروسىيە ياقۇپبەگ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشتە ھامان ئەنگلىيىنىڭ كەينىدە قېلىپ كەلدى. بولۇپمۇ 1874 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خانىنىڭ 13 - يىلى) «ئەنگلىيە ــ ياقۇپبەگ شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى، روسىيىنىڭ ئوغىسىنى بەك قاينىتۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلاپ، تېيانشاننىڭ شىمالىدىكى نارىن رايونىدا تۇرغۇزۇپ، ئۇلارغا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنى قىرغىن جاللات پولكوۋنىك ئىسكوبىلوۋنى قوماندان قىلىپ تەينىلەپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشكە تەييارلاندى. دەل شۇ پەيتتە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى زو زۇڭتاڭنى شىنجاڭنىڭ ھەربىي دۇبەنلىكىگە تەينىلىدى. زو زۇڭتاڭنىڭ ئۆزىمۇ شۇيجۇغا يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى قىسملار ئارقا - ئارقىدىن ئىچكىرىدىن چىقتى، ھۇجۇمچى قىسىملىرى بارىكۆلگە يېتىپ كەلدى. چارروسىيە جۇڭگونىڭ مۇشۇ چوڭ قوشۇنى شىنجاڭغا يۈرۈش قىلمۇاتقان، لېكىن ئۇرۇش تېخى باشلانمىغان، ياقۇپبەگ زاۋالغا يۈز تۇتقان، لېكىن تېخى زاۋال تاپمىغان بىر پەيتتە، يەنى 1875 - يىلى (چىڭ سۇ- لالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 1 - يىلى) شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا ئەسكەر كىرگۈزۈشنى پىلانلاپ ياكى ياقۇپبەگنى يۇتۇۋېلىپ، «ۋەكالىتەن تاپشۇرۇۋېلىش، ۋەكالىتەن ساقلاپ بېرىش» دېگەن ئويۇنىنى قايتا ئويناپ، «ئىش تامام، ۋەسسالام» قىلماقچى ۋە ياكى ياقۇپبەگنى قورچاق قىلىپ تىكلەپ، ھەربىي جەھەتتىن يارىدەم بېرىپ، قورال - ياراق سېتىپ بېرىپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشتەك ھەققانىي كۈرەشىمىزگە قارشىلىق كۆرسىتىپ،

توسقۇنلۇق قىلماقچى بولغانىدى. ئەمما 1874 - يىلى (چىك سۇلالىسى تۆڭچى خانىنىڭ 13 - يىلى) پارتلىغان قوقان خەلقىنىڭ چارروسىيىگە قارشى قورالىق قوزغىلىڭى تېز كېڭىيىپ، چارروسىيىنى ئىسكوبىلوۋنىڭ قوشۇنلىرىنى قوقانغا يۆتكەپ جىددىي ئەھۋالدىن ئۆزىنى قۇتۇلدۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. 1876 - يىلى (چىك سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 2 - يىلى) نىڭ بېشىدا، چارروسىيە قوقان خانلىقىنى ئۆزىگە رەسمىي قوشۇۋېلىپ، ئۇنى پەرغانە ئۆلكىسى قىلىپ ئۆزگەرتتى. شۇنداق بولغانلىقتىن، چارروسىيە شىنجاڭ رايونىمىزنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا قاراتقان تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىدە ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولدى.

چارروسىيە ياقۇپبەگنىڭ ئورنىنىڭ ئاجىز ئىكەنلىكىنى ئوبدان چۈشىنەتتى. سوسلوۋىسكى ئەمەلىي تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارغاندىن كېيىن چارروسىيىگە: ياقۇپبەگنىڭ مەغلۇپ بولۇشى «پەقەتلا ۋاقىت مەسىلىسىدىن ئىبارەت ــ خالاس»①. دەپ دوكلات قىلدى. پىر ژىۋالسكىمۇ چارروسىيىگە: ياقۇپبەگنىڭ خانلىق دۆلىتى پات ئارىدا ئاغدۇرۇلىدۇ، بۇ پادىشاھلىقنىڭ جۇڭگو تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇش ئىمكانىيىتى ئەڭ چوڭ». دەپ دوكلات قىلدى ھەمدە ئۇ يەنە چارروسىيىگە «ياقۇپبەگ ھازىر بىزنىڭ ھەرقانداق تەلىپىمىزگە چوقۇم قوشۇلىدۇ... ھازىر ئەڭ ياخشىسى... ئىككى يۈلتۇزنى ۋە ئۇنىڭ مۇنبەت يايلاق - ئوتلاقلىرىنى ئېلىمىزنىڭ زېمىنى قىلىپ بېكىتىش كېرەك»، دەپ يول كۆرسەتتى②. دېمەك، پىر ژىۋالسكى چارروسىيىدىن ئىلى ئارقىلىق تىيانشاننى ھالقىپ ئۆتۈپ، چوڭ - كىچىك يۈلتۇز

① سوسلوۋسكى: «1874، 1875 - يىللىرى جۇڭگودا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش» رۇسچە نەشرى: 545 - بەت.

② دوبروۋىن: «پىر ژىۋالسكىنىڭ تەرجىمھالى» قوشۇمچە 12، رۇسچە نەشرى، 576، 577 - بەتلەر.

يايلاقلىرىنى بېسۇبلىشنى تەلەپ قىلدى.

چارروسىيە جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ ياقۇپبەگ تاجاۋۇزچى قاراقچىلىرىنى چوقۇم قوغلاپ چىقىرىدىغانلىقىنى بىلگەنلىكتىن، غەربكە يۆرۈش قىلىدىغان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى غەربكە يۆرۈش قىلغاندا، بىردو چىقىپ، كەلگۈسىدە بىرنېمە ئۈندۈرۈۋالماقچى بولدى. ئۇ يەنە ياقۇپبەگنىڭ تەۋرىنىپ قالمىغان ھۆكۈمرانلىقىدىن پايدىلىنىپ، پۈرسەتپەرەسلىك قىلىپ ئېلىمىزنىڭ بىر پارچە زېمىنىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇندى. شۇنىڭ ئۈچۈن سوسلوۋىسكى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە ئاشلىق سېتىپ بەردى ۋە كوروپاتكىن جەنۇبىي شىنجاڭغا سەپەر قىلدى. مانا بۇ، چارروسىيىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ھېيلىگەرلىك بىلەن قوللانغان ئىككى قوللۇق سىياستى ئىدى.

سوسنوۋىسكى سودىگەر ئەمەس، بەلكى روسىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ پودپولكوۋنىكى ئىدى. ئۇ 1875 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ تۇنجى يىلى) لەنجۇغا كېلىپ، 5 مىليون جىڭ ئاشلىق سېتىپ بېرىش توغرىسىدا زوزۇكتاڭ بىلەن توختام تۈزدى. يانداۇرقى يىللىق سودىگەر كامىنسكى ئاشلىقنى گۈچۈكغا يەتكۈزۈپ بەردى①. بۇ روسىيەدىن چىققان ئاشلىق بولماستىن، بەلكى ئېلىمىزنىڭ ئىلى رايونىدىن چىققان بۇغداي ئىدى. رۇس سودىگىرى ئۇنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا توشۇپ بېرىپ، ئوتتۇرىدىن 33 ھەسسە پايدا ئالدى②. سوسلوۋىسكىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى سودىگەرچىلىك ئەمەس، بەلكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ھەرىكىتىنى تىزگىنلەش ئىدى.

---

① «گۈاڭشۈي خان دەۋرى، شەرقىي جۇڭگو خاتىرىلىرى»، 105 - بەت.

② كوروپاتكىن: «رۇس - جۇڭگو مەسىلىسى» رۇسچە نەشرى، 85 - بەت؛ ئىلىدا ھەر بىر پۇت بۇغداي (3.8-16 كىلوگرام) نىڭ باھاسى 0.15 رۇبلى، ئۇنى گۈچۈكغا ئاپىرىپ، مەنچىڭ ئەسكەرلىرىگە ھەر بىر پۇتىنى 5 رۇبلىدىن ساتقان.

ئۇنىڭ ئۆزىمۇ مۇنداق دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ: «ئەگەر ئوبدان قوراللانغان، ئىنتىزاملىق، ئۇرۇش قىلىشقا ماھىر، لېكىن ئوزۇق – تۈلۈك كەمچىل بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئۇرۇش قىلمايۋاتقان 70 مىڭ كىشىلىك بۇ قوشۇن بىزنىڭ تەمىناتىمىزغا تايىنىدىغان بولسا، ئويلاپ كۆرۈڭلاركى — بارلىق پۈرسەت بىزنىڭ قولىمىزدا بولىدۇ: خالىساق يول قويۇپ ۋە كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، ئاشلىق بېرىمىز، خالىمىساق ئاشلىق بەرمەيمىز، بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان بارلىق ئاقىۋەتكە ئۆزى مەسئۇل بولىدۇ... مانا بۇ، مېنىڭ زوزۇكتاك بىلەن توختام تۈزگەن چاغدىكى ئالدىنقى نىيىتىم ئىدى»*. ھەربىي ئوزۇق – تۈلۈك جەھەتتە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىش چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ئەخمىقانە خام – خىيالى ئىدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى جەنۇبىي شىنجاڭغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ھەربىي ئوزۇق – تۈلۈكنى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىن ھەل قىلدى. چارروسىيە بۇ ئويۇندا پۈتۈنلەي مات بولدى.

كۇزوپاتكىن 1876 – يىلى 5 – ئاي (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 2 – يىلى 4 – ئاي) دا بۇيرۇقتا بىنائەن يېقۇپبەگ بىلەن «چېگرا» مەسىلىسى تۇغرىسىدا سۆھبەت ئۇتكۈزدى. ئۇ، چارروسىيە يېكىندىن بېسىۋالغان جايدىكى قىرغىزلارنىڭ زەربىسى ئارقىسىدا، يارىلىنىپ قايتىپ كېتىپ، داۋالىنىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ يارىسى ساقايغاندىن كېيىن، ياندۇرقى يىلى 1 – ئاينىڭ ئاخىرلىرى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 2 – يىلى 2 – ئاينىڭ ئوتتۇرلىرى) دا كورلىغا كېلىپ يېقۇپبەگ بىلەن كۆرۈشتى. بۇ چاغدا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى

* «1874 — 1875 – يىلى جۇڭگودا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش»، 546 – بەت.

ئۇرۇمچى، ماناس قاتارلىق يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىپ، جەنۇبقا مېڭىشقا تەييارلىنىۋاتاتتى. ياقۇپبەگنىڭ كۈنى تۇگمەپ ھالسى خاراب بولۇپ، بۈگۈن - ئەتىلىكى قالغانىدى. چارروسىيە ئۇنىڭ مۇشۇنداق ئېغىر مۇھىتتا قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، يۇمشاق - شېرىن سۆزلەرنى قىلىش ۋە تەھدىت سېلىش - قىزىقتۇرۇش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ، ياقۇپبەگنى جۇڭگو زېمىنىنى ئوغرىلىقچە سېتىشقا ئۇنىدىدى. كوروپاتكىن: «بۇ چېگرا لىنىيىسى سۆزەك تاغ ئېغىزىدىن باشلىنىپ... ئۇلۇغچات قورغىنى ئارقىلىق مالتابار تېغى بىلەن تۇتىشىشى كېرەك»، «ئۇلۇغچات قورغىنى، ناغرا چالدى، يەغىن ۋە ئەركەشتاملار بىزگە تاپشۇرۇلۇشى لازىم»*. دەپ كاپشىدى. مۇشۇنداق بولغاندا، چارروسىيە قىزىل دەريا ۋادىسىنى بويلاپ توپ - توغرا قەشقەرگە كېلەلەيتتى، كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭنى بېسىۋېلىشى ئۇچۇن پايدىلىق شارائىت يارىتىلغان بولاتتى، ئۇنىڭ نىيىتى ئىنتايىن زەھەرلىك ئىدى. ياقۇپبەگ كۆچەپ جان تالىشىپ بېقىش ئۇچۇن روسىيىنىڭ مەدەت بېرىشىگە بەكمۇ موھتاج بولغانلىقتىن، چارروسىيىنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولدى. لېكىن جۇڭگو خەلقىنىڭ غەلىبىلىك ھالدا ھەربىي يۈرۈش قىلىشى چارروسىيىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا سوزغان ئىنىب لىس قولىنى كېسىپ تاشلىدى، چارروسىيە بۇ شاخماتتىمۇ مات بولدى.

چارروسىيىنىڭ سۈيىقەستلىرىنىڭ ھېچقايسىسى ئەمەلگە ئاشمىدى. تارىختا ئۇنىڭ جۇڭگونىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشىغا توسقۇنلۇق قىلغان، تېنىۋالالمايدىغان قاتمۇقات جىنايەتلىرىلا قېپقالدى.

---

* «قەشقەرىيە» ئۇيغۇرچە نەشرى، 22 - بەت. ئىزاھ: ئۇلۇغچات ناغرا چالدى، يەغىن، ئەركەشتام دېگەن جايلار ھازىرقى ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قىزىل دەريانىڭ باش تەرىپىدە.

ئەنگلىيە بىلەن روسىيە ياقۇپبەگنى تالىشىش جەريانىدا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان نۇرغۇن زىد-دىيەتلەر بولغان بولسىمۇ، ئەمما، جۇڭگو خەلقىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىش ۋە بۈزغۇنچىلىق قىلىش سۇيىقەستلىرىنى ئىشلىتىش جەھەتتە ھەر ئىككىلىسى بىر-دەكلىككە ئىگە ئىدى.

ياقۇپبەگ جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن دەسلەپكى چاغلاردىلا، ئەنگلىيە ئۇنىڭ بىلەن ئاپاق - چاپاق بولۇپ، بىر - بىرلەپ دو چىقىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ مۇقەددەس زېمىنىدا ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى تىكلىۋالغانىدى. ھەتتا ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭنى يۇتۇۋېلىپ، ئۇنى ھىندىستانغا قوشىماقچى بولۇپ، شىمالىي شىنجاڭنى چارروسىيىگە بېرىپ، تەڭرىتېغىنى چېگرا قىلىپ، ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىنى بۆلۈشۈۋېلىشنى خام خىيال قىلغانىدى. ئۆز ۋاقتىدا لى خۇڭجاڭنىڭ «دېڭىز مۇداپىئەسى نەزەريىسى» نى تەشەببۇس قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ غەربىي - شىمالغا ئەسكەر ماڭغۇزۇشىنى توسۇشىدا، ئەنگلىيەلىكلەر ئارقىدا تۇرۇپ يول كۆرسەتكەنىدى. 1876 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 2 - يىلى) كۈزدە، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى شىمالىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندا، ياقۇپبەگ باسمىچىلىرىنىڭ جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قالدى. ئەنگلىيە ئۆزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا قولغا كەلتۈرگەن مەنپەئەتلىرىنى ساقلاپ قېلىشقا كۆزى يەتمەي، ھەدەپ «كېلىشتۈرۈپ قويۇش» مۇقامىنى توۋلاپ، پەردە ئارقىسىدىن پەردىنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ چىقتى.

9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى (7 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى) دا، «جۇڭگو - ئەنگلىيە يەنتەي شەرتنامىسى» ئىمزالاندى، ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ۋىتتوما بىۋاستە

باش ۋالىي قوشۇمچە بىيياك ۋەزىرى لى خۇڭجاڭغا: ئەنگلىيە ئوتتۇرىغا چىقىپ جۇڭگو بىلەن ياقۇپ بەگنىڭ مۇناسىۋىتىنى «كېلىشتۈرۈپ قويۇش» نى خالايدۇ، ياقۇپبەگ «بېقىندى دۆلەت سۈپىتىدە، خەرىتىگە كىرگۈزۈلسە بولىدۇ، سېلىق تۆلەشنىڭ ھاجىتى يوق»* دېدى. ئارقىدىنلا ئەنگلىيە بۇ تەشەببۇسنى پىرىزدېنت ياھۇاسغا رەسمىي يوللىدى. ئەنگلىيىنىڭ «كېلىشتۈرۈپ قويۇشى» زو - زوڭتاڭ قاتارلىق كىشىلەر تەرىپىدىن پاش قىلىنىپ ئەمەلگە ئاشمىدى.

ۋىتتوما لوندونغا قايتقاندىن كېيىن، يەنە «كېلىشتۈرۈپ قويۇش» ئويۇنىنى لوندونغا يۆتكەپ، ئۆزىنىڭ بۇ تەشەببۇسنى جۇڭگو ئەلچىسى گوسۇڭتاۋغا تاڭدى. 1877 - يىلى 4 - ئاي - دا (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 3 - يىلى 2 — 3 - ئايدا) روسىيە زېمىنىدا ئۇرۇش پارتلىدى. ئەنگلىيە ئۆزىنىڭ تۈركىيەدىكى مەنپەئەتىنى قوغداش بىلەن بولۇپ كېتىپ، ياقۇپبەگكە قاراشقا چولىسى تەگمىدى. ياقۇپبەگنىڭ داۋانچىلىق، تۈرپان قاتارلىق جايلاردا ئارقا - ئارقىدىن پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقىنى كۆرگەن ئەنگلىيە ياقۇپبەگ يالاقچىسىغا پەقەت تەسەللى بېرىش بىلەنلا بولدى: ياقۇپبەگكە يانتاياق بولۇپ يەل بېرىش ئۈچۈن روبېرت. شاۋنى تەشەببۇس ئائىم تۈرۈشلۇق ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىش توغرىسىدا ۋەدە بەردى. ئەنگلىيىنىڭ بو بەلگىلىمىسىگە گوسۇڭتاۋ دەرھال قارشىلىق بىلدۈرۈپ: «قەشقەر ئەسلىدە جۇڭگونىڭ يېرى ... جۇڭگو قايتۇرۇۋېلىشقا ھەقلىق»، ئەنگلىيىنىڭ «ئالاھىدە ئەمەلدار ئەۋەتىپ تۈرغۇزۇشى — ئۇنىڭ دۆلەت قۇرۇشىغا ياردەم بېرىش

* «مەرىپەتلىك» ساداقەتلىك ھەزرەت لى خۇڭجاڭ ئەسەرلىرى، تەرجىمە ھەكىمىسىگە يوللانغان «مەكتۇپلار»، 6 - جىلد، 28 - بەت.

دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ»، جۈڭگو ھۆكۈمىتى بۇنىسى ھەرگىز قوبۇل قىلمايدۇ، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ قارارىنى يىغىش تۈرۈۋېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ①، دەپ كۆرسەتتى. شۇ پەيتتە، ياقۇپبەگ ئەۋەتكەن ھاجىتۇللامۇ لوندونغا يېتىپ كەلگەنىدى. ئۇ، ئەنگلىيىنىڭ تاشقى ئىشلار ۋەزىرى دېربىنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن يازمىچە داپتەك قىلىپ گوسۇدىتاۋ بىلەن كۆرۈشمەكچى بولدى. بۇ سۈيىقەستلەرنىڭ ھەممىسى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە يەنە فورسېيتنى بېيجىڭغا ئەۋەتىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە بېسىم ئىشلەتتى. ياقۇپبەگ بەك تېز يىمىرىلگەنلىكتىن، بۇ پىلانىمۇ يوققا چىقتى.

9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى (8 - ئايىنىڭ 17 - كۈنى) ئەنگلىيە ئەڭ ئاخىرقى نەيرەڭنى ئىشقا سالدى. ئەنگلىيىنىڭ ۋاقتىلىق ئەلچىسى بوردىس ئومۇمىيلاشتۇرۇپ باشقۇرۇش يامۇلىغا تاشقى ئىشلار ۋەزىرى دېربىنىڭ ئۇچ خىل يولسىز تەلىپىنى يەتكۈزدى: 1 - ياقۇپبەگ جۇڭگونى ئۆزىنىڭ يۇقىرىسىدىكى دۆلەت دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ، «ئەلچى ئەۋەتىپ ياساق تۆلەيدۇ؛ 2 - جۇڭگو بىلەن قەشقەرنىڭ چېگرىسى ئاجرىتىلىدۇ؛ 3 - ئىككى تەرەپ كېلىشكەندىن كېيىن، ئەبەدىي ئىناق ئۆتىدۇ، ئۆز ئارا تاجاۋۇز قىلىشمايدۇ»②. بۇ تەلەپنىڭ ئالدىنقى يىلدىكى تەلەپتىن پەرقى، ياقۇپبەگنىڭ ئەلچى ئەۋەتىپ ياساق تۆلەيدىغان بولۇشىدىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن جەنۇبىي شىنجاڭنى يەنىلا جۇڭگودىن ئاجرىتىۋېلىپ، ئۇنى ئەنگلىيىنىڭ مۇس-

---

①«چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخ ماتېرىياللىرى»، گۇاڭشۇي خان دەۋرانى، 10 - جىلد، 35 - بەت.

②«چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخ ماتېرىياللىرى» گۇاڭشۇي خان دەۋرانى، 11 - جىلد، 33 - بەت.

تەملىكسىگە ئايلاندۇرماقچى بولدى. بۇ يولسىز تەلەپ مەقلىك تۇردە جوڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرىدى.

ئەنگلىيىنىڭ «كېلىتتۇرۇپ قويۇش» سۇيىقەستى بىلەن چارروسىيىنىڭ «چېگرا ئايرىش» سۇيىقەستىنى ئاخىرقى ھېسابتا ئۇزۇل - كېسىل تارمار قىلغانلار شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىدىكى جەڭچىلەردىن ئىبارەت بولدى. ئۇلار ئىنتايىن جاپا - مۇشەققەتلىك شارائىتتا، تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن دۇشمەنلەر بىلەن ئۇرۇش قىلدى. تاجاۋۇزچىلارنىڭ قاتمۇ قات مۇداپىئەسىنى ۋە توسقۇنلۇقلىرىنى غەلىبىلىك تارمار قىلىپ، ئەنگلىيە، روسىيە قوراللىرى بىلەن قوراللانغان جاھىل دۇشمەنگە زەربە بېرىپ، ئىلىمىزنىڭ زېمىنىنى كۆپ يىل بېسىپ ياتقان قاراقچىلارنى قوغلاپ چىقاردى، شۇنىڭ بىلەن چارروسىيىنىڭ چېگرا ئايرىپ يەر ئىگىلەش شېرىن چۈشى ۋە ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە «يارداملىشىپ دۆلەت قۇرۇپ بېرىش» خام خىيالى، ياقۇبېگ — بەگقۇلىبەگ گۇرۇھى بىلەن بىللە بەربات بولدى.

1877 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 3 - يىلى) كۈزدە، جۇڭگو خەلقىنىڭ داۋاملىق زەربە بېرىشى ئارقىسىدا، بەي يەنخۇ زادى تۆۋە قىلماي، ئاخىر چارروسىيىگە سېتىلىپ كېتىشكە بەل باغلىدى ۋە ئادەم ئەۋەتىپ «تالان - تاراج قىلىپ تاپقان ئالتۇن - كۈمۈش، دۇنيا - دەپسىلەرنى كۆتۈرۈپ، روسىيىگە تەۋە بۇيرۇت (قىرغىز) لار ئارقىلىق روسىيىگە بېرىپ ھايات يولى سېتىۋالدى»*. ئەمدى بەگقۇلىبەگ بولسا، «ئادەتتىكى چاغلاردا روسىيىلىكلەرگە خۇشامەت قىلاتتى. ئۇنىڭ رۇسلارنى ياخشى كۆرۈشى ياقۇبېگ، ھەققۇلىبەگلەرنىڭ ئەنگلىيىلىكلەر بىلەن بولغان يېقىن دوستلۇقىدىنمۇ ئېشىپ

* «گۈاڭشۈي خان دەۋرانىدا شەرقى قەسىردە ساقلانغان خاتىرىلەر» 540 - بەت.

چۈشەتتى»*، ئۇ چارروسىيە بىلەن كونا ئۇلىپەت ئىدى. چارروسىيىدە جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىدىغان قارا نىيەت بولغاچقا بۇ بىر تۈركۈم قارا نىيەتچىلەرنى بېتىشقا رازى بولدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قەشقەرگە يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى بەكتۇلىبەگ بىلەن بەي يەنخۇ ئۆزى تۇرغان جايىنى ئاخىرقى قېتىم تالان - تاراج قىلىپ، ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا قېچىپ كەتتى. 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى (11 - ئاينىڭ 14 - كۈنى)، بەكتۇلىبەگ مىڭيول ئارقىلىق، ئەتىسى سەھەردە بەي يەنخۇ چاقماق ئارقىلىق ئايرىم - ئايرىم يول بىلەن مېڭىپ، ۋەدىلىشىپ قويغاندەك يېڭى خوجايىننىڭ قوينىغا ئۆزلىرىنى ئاتتى. چارروسىيىنىڭ ئوشتا تۇرۇشلۇق قوماندانى مايور يانوۋ ئالدىنئالا ئادەم ئەۋەتىپ ئۇلارنى نارىن دېگەن جايدا كۈتىۋالدى. ئۇلار يېتىپ كەلگەن ھامان يولغا سېلىۋەتتى. ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى توسۇپ ئۆتكىلى قويمىدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھەربىي جەھەتتە ياقۇپبەگنى قوغلاپ چىقاردى، دىپلوماتىيە جەھەتتە روسىيە بىلەن ئەنگلىيە-نىڭ سۈيىقەستىنى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراتتى. كېيىنكى قەدەمدە قىلىدىغان ئىش — چارروسىيە بېسىپ ياتقان ئىلىنى قايتۇرۇۋۇلىش ئىدى. ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ ياقۇپبەگ بېسىپ ياتقان زېمىنىنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قايتۇرۇۋۇلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىش سۈيىقەستى مەغلۇپ بولغانىكەن، ئۇنداقتا، چارروسىيىنىڭ يېڭىلگەن بۇ بىر ئۇچۇم ئاقساق - چولاق ئەسكەرلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئىلىنى قايتۇرۇۋۇلىشىمىزغا توسقۇنلۇق قىلىش سۈيىقەستىمۇ ئوخشاشلا جەزمەن مەغلۇپ بولاتتى.

---

* يۇقۇرىقى كىتاب.

4- بۆلۈم ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش توغرىسىدىكى بىرىنچى قېتىملىق جۇڭگو - روسىيە سۆھبىتى

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ياقۇبېگ ئىگىلىۋالغان ئۈرۈمچى، ماناس ھەم جەنۇبىي شىنجاڭ قاتارلىق يەرلەرنى تېز قايتۇرۇۋېلىشى جۇڭگو خەلقىنىڭ جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش ئىرادىسىنى ۋە ئىشەنچىسىنى كۈچەيتتى. ھەل بولماي كېلىۋاتقان ئىلى مەسىلىسى ئەينى ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مەركىزىي مەسىلىسى سۈپىتىدە كۈنتەرتىپكە قويۇلدى. شۇنداق قىلىپ چۇڭ خو ۋە زىڭ جىزېلار روسىيىگە ئىككى قېتىم ئەلچى بولۇپ چىقىپ «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» نى ئىمزالدى.

چارروسىيە ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىنى بېسىۋالغان دەسلەپكى مەزگىلدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارروسىيە ھۆكۈمىتى بىلەن كۆپ تەرەپلىمە ئالاقىلىشىپ، ئۇلارنىڭ ئىلىنى تېزدىن قايتۇرۇپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلغانىدى. چارروسىيە تۈرلۈك ھىيلە - نەيرەڭلەرنى ئىشلىتىپ ئارقىغا سوزۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۈرۈمچى، ماناس شەھەرلىرىنى ئالغاندىن كېيىن، ئاندىن قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ، دەپ تۇرۇۋالدى. 1876 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈينىڭ 2 - يىلى)، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئۈرۈمچى قاتارلىق شەھەرلەرنى ئارقا - ئارقىدىن قايتۇرۇۋېلىپ، شىمالىي شىنجاڭنى بېسىپ ياتقان ياقۇبېگنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنى يوقاتتى. پىرىزدېنت يامۇلى دەرھال چارروسىيىنىڭ جۇڭگوغا يېڭىدىن تەينىلەنگەن ئەلچىسى بۇسى

بىلەن ئالاقىلىشىپ، روسىيىنىڭ ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ، ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلغانىدى. روسىيە بولسىغا: «جۇڭگو ئالدى بىلەن سودا ئالاقىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئەنزىلەرنى بىر ياقلىق تىلىشى لازىم، ئاندىن قايتۇرۇپ بېرىش ھەققىدە كېڭىشىشكە بولىدۇ» دەپ جاۋاب قايتۇرۇپ، ياسىما سۆزلەرنى قىلىپ ئارقىغا سۆرەپ تاپشۇرۇپ بەرگىلى ئۇنىمىدى. بىر يىلدىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى جەنۇبىي شىنجاڭنى تېزلا قايتۇرۇۋالدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە روسىيە ھۆكۈمىتىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى چىنچەي داچېن زو زوڭتاڭ بىلەن ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش ۋە تاپشۇرۇۋۇلۇش ھەمدە چېگرا مەسىلىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە بۇيرۇق مەسىلىھەتلىشىشنى تەلەپ قىلدى. بۇسى يەنىلا: «چېگرا مەسىلىلىرى بىر تەرەپ قىلىنىپ، جۇڭگونىڭ ھەقىقىي يارىشىش نىيىتى كۆرۈلگەندىلا مەسىلىھەتلىشىش ئۇچۇن ئادەم ئەۋەتىش توغرىسىدا مەلۇمات يوللاشقا بولىدۇ①». دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى. بۇنىڭدىن باشقا زو زوڭتاڭ ئىلى جياڭجۇنى جىن شۇنگە خەت يېزىپ، ئالمۇتىغا تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئادەم ئەۋەتىپ، چارروسىيە بىلەن ئىلىنى تاپشۇرۇپ بېرىش ۋە تاپشۇرۇۋۇلۇش ھەمدە بەي يەنخۇنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش مەسىلىسى ھەققىدە كېڭىشىشنى بۇيرۇغانىدى. سىمىرچىنسكى ئۆلكىسىنىڭ گېنرال گوبىرناتۇرى كولپاكوۋسكى بەي يەنخۇنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى ردت قىلدى، شۇنداقلا يەرلىك ھۆكۈمەت ۋەكىلى بىلەن ئىلى مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلىشنىمۇ رەت قىلىپ: بۇ ئىش «ئومۇمىيلاشتۇرۇپ باشقۇرۇش يامۇلىدا مۇزاكىرە قىلىنمىسا، ھەل قىلىش قىيىن بولىدۇ»② دېدى.

---

① «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار»، گۇاڭشوي خان دەۋرانى، 13 - جىلد 10 - بەت.

② «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ تۇغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر»، 309 - جىلد 8 - بەت.

بۇ چاغدا بۇسى دۆلىتىگە قايتىپ كەلگەن بولۇپ، بەيجىڭدا مۇزاكىرە قىلىش دېگىنى، ئەمەلىيەتتە بىر باھانە كۆرسىتىشتىنلا ئىبارەت ئىدى.

ياقۇپبەگ تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنىڭ تېز يوقىتىلىشى، چار روسىيىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تاجاۋۇزچىلىق مەنپەئىتىگە زەربە بېرىپ، ئۇنى ئىلىنى داۋاملىق ئىگىلەپ تۇرۇش تۇغرىسىدىكى بارلىق باھانە - سەۋەبلىرىدىن مەھرۇم قىلدى، شۇنداقلا جۇڭگو خەلقىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن دۈشمەنلەرنى قوغلاپ چىقىرىشقا كۈچى يېتىدىغانلىقىنى ۋە ئىقتىدارلىق ئىكەنلىكىنمۇ ئىسپاتلاپ بەردى. مۇشۇنداق يېڭى ۋەزىيەت ئاستىدا، چارروسىيىنىڭ جۇڭگوغا قارىتا يېڭى فاكتىلىرىنىڭ تېخى بەلگىلەنمىگەنلىكى روشەن ئىدى. كولپاكوۋسكىنىڭ مۇزاكىرىنى تەستەن ئارقىغا سۈرىشى، بۇسنىڭ بۇيرۇق بىلەن دۆلىتىگە قايتىشى، چارروسىيىنىڭ شۇ ۋاقىتتىدا پاسسىپ ھالەتكە چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بەيجىڭدا مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىشنىڭ ئىمكانىيىتى يوق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، ئىلىنى تاپشۇرۇۋېلىش ھەم جۇڭگو زېمىنىدىكى باشقا ئالاقە - مۇناسىۋەت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن روسىيىگە دائىملىق بىر ئەمەلدار ئەۋەتىشنى لايىق تاپتى. 1878 - يىلى 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خان 4 - يىلى 6 - ئاينىڭ 21 - كۈنى)، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مەنسەپ تۇتۇش مەھكىمىسىگە ياندىش ئامبال، ۋاقىتلىق شىڭجىڭ (شىنجاڭ) جىياڭجۈنى چۈڭ خۇنى ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىشلىرى توغرىسىدا سۆزلىشىش ئۈچۈن روسىيىگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىش توغرىسىدا ئوچۇق بۇيرۇق چۈشۈردى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ چۈڭ خۇنى ئەلچىلىككە

چىقارغانلىقى بىر قارنچە يىللاردىن بۇيانقى جۇڭگو، روسىيە مۇناسىۋىتىدىكى تەجرىبە ساۋاقلارنى قوبۇل قىلمىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. چۇڭ خۇ تەسلىمچىلەر گۇرۇھىغا مەنسۇپ ئەمەلدارلاردىن ئىدى. بۇرۇن ئۇ تىيەنجىندە يۈز بەرگەن دىنىي ئەنزىنى بىر تەرەپ قىلىپ، «ئەپۇ سوراش» ئۈچۈن فرانسىيىگە بارغان، شۇنىڭ بىلەن «قولىدىن ئىش كېلىدۇ، جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەر ئارىسىدىكى ئالاقە ئىشلىرىنى پۇختا بىلىدۇ» دېگەن نامغا ئېرىشكەنىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭغا ھەر قايسى ئەللەر بىلەن بولغان ئىشلارنى باشقۇرغۇچى ئامبال دېگەن ئۇنۋان ئىنئام قىلىندى ۋە يەنە تولۇق ھوقۇقلۇق ئامبال، ئەھۋالغا قاراپ مۇۋاپىق ئىش كۆرگۈچى»①، دېگەن چوڭ ھوقۇقمۇ بېرىلدى. لېكىن ئۇ ئىلىنى قانداق قايتۇرۇۋېلىش، چارروسىيە ئوتتۇرىغا قويغان ۋە ئوتتۇرىغا قويۇش ئېھتىمالى بولغان تۈرلۈك قىيىن مەسىلىلەرگە قانداق تاقابىل تۇرۇش ھەققىدىمۇ ھېچقانداق ئويلاشمىدى②. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىمۇ ئېنىق يوليورۇق بەرمىدى. ئۇنىڭ بېرىشى بىلەنلا زېمىننىڭ قايتۇرۇۋېلىنىشىنى، ئىشنىڭ بۇرۇنراق تۈگىشىنى ئۈمىد قىلدى. چۇڭ خۇ بۇيرۇقنى ئالغاندىن كېيىن روسىيىگە دېڭىز ئارقىلىق بېرىشنى قارار قىلدى.

---

① «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار». گۇاڭشۇي خان دەۋرانى، 13 - جىلد، 28 - بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب، 20 - جىلد، 19 - بەت: گۇسۇڭتاۋ ئىككى يىلدىن كېيىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: 1878 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇي خاننىڭ 4 - يىلى)، «پېقىر پارىژدا چوڭ خۇ بىلەن كۆرۈشكەنىدىم. ئۇنىڭدىن روسىيىگە ئەلچى بولۇپ چىقىش ئەھۋاللىرىنى سورىغىنىمدا، ئىلى مۇھىم يەر، نېمە ئۈچۈن قايتۇرۇۋېلىنمايدۇ، دېگەن گەپنىلا قىلدى. ئۇ، بۇ ئىشنى ناھايىتى ئاسان چاغلىغان، ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش بىلەن دۆلەتكە كېلىدىغان پايدا - زىيان ۋە ئەجنەبىيلەرنىڭ مىجەزىنىڭ ئاسان ئۆزگىرىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغانىدى.....

چۈنكى خۇنىك روسىيىگە ئەلچى بولۇپ بېرىشىغا قاتناشقان ۋاقتىدا بەزىلەر پىكىر بەرگەنىدى. مەسىلەن، تارىخ مەھكىمىسىنىڭ ئەمەلدارى جاڭ پېيلۇن ئۇنىڭغا «تولۇق ھوقۇقلۇق ئامبال، ئەھۋالغا قاراپ مۇۋاپىق ئىش كۆرگۈچى» دېگەن ھوقۇق بېرىلمەسلىكى كېرەك ئىدى، دەپ قارىدى ۋە: «تولۇق ھوقۇقلۇق ھەمدە ئەھۋالغا مۇۋاپىق ئىش كۆرگۈچىنىڭ ھوقۇقى بىرلا ئىش بىلەن چەكلەنمەيدۇ. ئەگەر پايدا - زىيانغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىشلارنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ تەكتىگە يەتمەكچىلەرنىڭ روسلار مەجبۇرلاپ، بولمايدىغانلىقىنى بىر ئېغىز سۆز بىلەنلا قارار قىلىشنى تەلەپ قىلىپ، ئەلچىنى قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ، مۇنداق ئەھۋالدا چوڭ ۋەزىيەت قانداق بولىدۇ؟» دېدى. ئۇ يەنە: «شىنجاڭ مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلىدىغان ئەلچى، ئالدى بىلەن شىنجاڭنى بىلىشى كېرەك» دەپ قارىدى ۋە روسىيىگە دېگىز بىلەن ئەمەس «قۇرۇقلۇق يولى بىلەن بېرىپ، زوزۇكتاڭ بىلەن مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن بېرىش لازىم»* دەپ تەكلىپ بەردى. قوبۇل قىلىشقا تېگىشلىك بۇ پىكىرلەرنىڭ بىرىمۇ ئويلىشىپ كۆرۈلمىدى. 11 - ئاينىڭ 8 - كۈنى (ئونىنچى ئاينىڭ 14 - كۈنى) چوڭ خۇ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى چەت ئەل پاراخوتىغا چۈشۈپ، شاڭخەيدىن يولغا چىقىشتى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ روسىيىگە ئەلچى ئەۋەتىشنى قارار قىلغانلىقى چارروسىيە ھۆكۈمىتىنى قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويىدى. ئۇ جۇڭگولۇقلار بىلەن ئىلى توغرۇلۇق مۇزاكىرە قىلىشنى خالىمايتتى. لېكىن بۇنى رەت قىلىشقىمۇ ئامالى يوق ئىدى. شۇڭا، جۇڭگو خەلقىنىڭ دىققەت نەزىرىنى بۇرۇۋۇبېـ

* «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار»، گۇاڭشۇي خان دەۋرانى، 14 - جىلد، 9 - بەت.

تىش ئۈچۈن، چېگرا ۋەقەسى قوزغاش، ئاندىن چېگرا ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا قاراپ، سۆھبەتتە تاقابىل تۇرىدىغان تەدبىرلەرنى بەلگىلەپ، شۇ ئارقىلىق تېخىمۇ نۇرغۇن تاجاۋۇزچىلىق مەنپەئىتىگە ئىگە بولۇش قارارىغا كەلدى. چارروسىيىنىڭ 1878 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 4 - يىلى) نىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، جۇڭگونىڭ غەربىي قىسىم چېگرىسىدا داۋاملىق تاجاۋۇزچىلىق ۋەقەلىرىنى پەيدا قىلىشتىكى مەقسىتى مانا شۇ ئىدى. بەزىلەر تېخى تاجاۋۇزچىلىق ئەمەلگە ئاشقاندىن كېيىن تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا چارروسىيە كونترولىۋىقىدا ئىككى قورچاق ھاكىمىيەت قۇرۇش خام خىيالىدا بولدى. جۇڭگوغا قىلىنغان بۇ يېڭى تاجاۋۇزچىلىق سۈيىقەستىدە بەي يەنخۇ بىلەن بەگقۇلىبەگنىڭ قالدۇق قىسىملىرى چارروسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ ياراملىق قولچومىقى بولدى.

جۇڭگو خەلقى تەرىپىدىن زەربە يەپ مېڭىشقا يول تاپالماي قالغان مىللىي مۇناپىق بەي يەنخۇ ۋە ئۇنىڭ كونا خوجايىنى بەكقۇلىبەگلەر جۇڭگو خەلقىنىڭ جازالىشىدىن قورقۇپ، يېڭى خوجايىنى چارروسىيىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى. چارروسىيە بەي يەنخۇنىڭ قالدۇق قىسىملىرىنى چۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرىسىدىكى توقماق رايونىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، بوز يەر ئاچتۇرۇپ، دېھقانچىلىققا سېلىپ، روس پومىشچىك كاپىتالىستلىرىغا مالاي قىلىپ بەردى. چارروسىيە جۇڭگو بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلىك شەرتنامە ۋە كېلىشمىلەرگە، خەلقئارا قائىدىلەرگە خىلاپلىق قىلىپ، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ بەي يەنخۇنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش توغرىسىدىكى ھەققانىي تەلىپىنى رەت قىلدى ۋە ئۇنى بېقىپ، دەسمايە قىلماقچى بولدى ھەمدە پات ئارىدا بولىدىغان جۇڭگو - روسىيە سۆھبىتىدە جۇڭگوغا

بىسىم ئىشلىتىش ئۇچۇن، ئۇلارنى جۇڭگو چېگرالىرىغا باستۇرۇپ كىرىشكە كۆشكۈرتتى. ئۇلارنىڭ باستۇرۇپ كىرىشى ۋە مەغلۇبىيىتى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر تۆۋەندىكىچە:

1878 - يىلى 7 -، 8 - ئايلاردا (چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 4 - يىلى 6 -، 7 - ئايلاردا)، بۇرۇن شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئىلغا يۇشۇرۇن قېچىپ بېرىپ، چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان بەي يەنخۇ قالدۇقلىرى، كەڭساي ئارقىلىق جەڭگا بېسىپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك سالدى.

شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ ئاخىرى، 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا (ئاۋغۇستنىڭ باشلىرىدا)، روسىيىگە تەسلىم بولغان بەي يەنخۇ قالدۇق قىسملىرى چۆچەكتىكى ئۇلانغۇجىر چارۋىچىلىق رايونىغا پاراكەندىچىلىك سالدى.

شۇ يىلى 9 - ئايدا (8 - ئايدا)، بەي يەنخۇ قالدۇق قىسملىرى روسىيىنىڭ توقماق دېگەن يېرىدىن يولغا چىقىپ، 13 كۈن يول يۈرۈپ، بىر تۈركۈمى ئىلى ئارقىلىق جەڭگا بېسىپ كىردى، قالغانلىرى ئىككى تۈركۈمگە ئايرىلىپ تىيانشاندىن ئېشىپ ئۇچتۇرپان بىلەن كەلپىنگە بېسىپ كىرىشتى.

بەي يەنخۇ قالدۇق قىسملىرىنىڭ بىرنەچچە قېتىملىق ئۇسۇپ كىرىشى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقتىن، چارروسىيە بەگقۇلىبەگ قالدۇق قىسملىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئىلىمىزنىڭ چېگرىسىغا پاراكەندىچىلىك سېلىشقا باشلىدى.

شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى، 11 - ئاينىڭ باشلىرى (10 - ئاينىڭ باشلىرى) ندا، بەگقۇلىبەگ قالدۇق قىسملىرىدىن ئەلىتاش قەشقەرنىڭ تاشمىلىق، ئوپال رايونىغا باستۇرۇپ كىردى.

1879 - يىلى 1 - ئايدا (چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈينىڭ

4 - يىلى 12 - ئايدا)، بۇرۇن بەگقۇلىبەگ بىلەن ئىچكى جەھەتتە توقۇنۇشۇپ، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن رۇسسىيىگە تەسلىم بولغان ياقۇپبەگنىڭ كونا ئادەملىرىدىن ھېكىمخان ئۇلۇغچاتقا ئۈسۈپ كىردى.

شۇ يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈينىڭ 5 - يىلى) باھاردا، بەي يەنخۇ قالدۇق قىسىملىرى، جىڭ، داخېيەنزە ھەم بورىتالا رايونلىرىغا ئۈسۈپ كىردى.

شۇ يىلىنىڭ 6 -، 7 - ئايلىرىدا (5 ئايدا)، ھېكىمخان قاتارلىقلار يېغىن ۋە ئۇلۇغچات رايونلىرىغا، 8 -، 9 - ئايلاردا (6 -، 7 - ئايلاردا) بۆلۈنۈپ سىرىققۇلغا ئۈسۈپ كىردى.

چارروسىيە دائىرىلىرىنىڭ كۈشكۈرتۈشى ۋە پىلانلىشى ئارقىسىدا بۇ قالدۇق باسمىچىلار، ئېلىمىزنىڭ چېگرا رايونلىرىغا داۋاملىق بېسىپ كىرىپ، ئۇ يەردىكى ئۇيغۇر، قازاق، تاجىك، قىرغىز ۋە خۇيزۇ، خەنزۇ قاتارلىق مىللەت خەلقلىرىنىڭ ھاياتىي ۋە مال - مۈلكىنىڭ ئامانلىقىغا ئىنتايىن زور زىيان سالدى. چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرغان چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى، يەرلىك خەلقنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىنىڭ قوللىشى ئاستىدا، بىرلىكتە جەڭ قىلىپ، تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشكە پېتىنغان دۈشمەنلەرنى تېز يوقىتىپ، ئۇلارنىڭ كاتتىباشلىرىنىڭ كۆپچىلىكىنى قولغا چۈشۈرۈپ ئۆلتۈرۈپ، تېگىشلىك جازاسىنى بەردى. بۇ باسمىچىلارنىڭ يېنىدىن «رۇس ئەمەلدارلىرى قىلىپ بەرگەن يول خەت*» لىرى تېپىلدى. ئۇلار يەنە ئۆزلىرىنىڭ ئارقا تىرەك خوجايىنى — چارروسىيە ئىكەنلىكىنى ئىقرار قىلىپ: «روسىيە چېگرىسىغا يىغىلىپ بۇياققا بېسىپ

---

* «مەرىپەتلىك، مەدەتكار ھەززەت زو زۇڭتاڭنىڭ تولۇق توپلىمى، خانغا يوللانغان مەكتۇپ»، 53 - جىلد، 46 - بەت.

كىرىش ۋاقتىدا، رۇس گېنېرالى بۇ قېتىمقى سەپەردە تەشەببۇس شەھىرىنى ئىلىشكىلار كېرەك، بولمىسا، روسىيە چېگرىسى تەرەپ-كە قايتا ئۆتۈشۈكلارغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ»، «روسىيىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە قەشقەر، يېكسار شەھەرلىرىنى ئىلىشكىلار كېنىرەك»①. دەپ تاپىلىغانلىقىنى ئىقرار قىلدى. بۇ ھەقتە دەلىل - ئىسپات، گۇۋاھچىلار بار، چارروسىيە بۇنىڭدىن زادى تېنىۋالالمايدۇ. ئۇلارنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى گىرىس ۋەقەدىن كېيىن: «بۇ ئادەملەر روسىيىلىك ئەمەس»، «ئۇلارنىڭ چېگرىدىن ئۆتۈپ چاتاق چىقىرىشى كۈتۈلمىگەن ئىش، ۋەھاكازا»② دەپ كاززاپلىق قىلدى. پولاتتەك پاكىتلار ئالدىدا، تىلى تۇتۇلۇپ، قىلغىلى گەپ تاپالمای، ئادىمى - زادى مېلى قولغا چۈشۈپ قالغان ئوغرىلاردەك مۇتتەھەملىك ئەپتىت - بەشىرىسى ئاشكارىلاندى.

شۇنىڭدىن ئىلگىرى، چۈڭخو فرانسىيىنىڭ مارسىل شەھىرىدە پاراخوتتىن پويىزغا ئالمىشىپ، 1878 - يىلى 12 - ئاينىڭ 31 كۈنى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 4 - يىلى 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى) روسىيىنىڭ پايتەختى سانىت پېتىر-بۇرگقا يېتىپ كەلگەندى. چارروسىيە ھۆكۈمىتى ئىچكى جەھەتتە ئىلى مەسىلىسى توغرۇلۇق تېخى بىردەك پىكىرگە كەلمىگەندى. بىر گۇرۇھ كىشىلەر: ئىلىدا تۇرۇۋېلىپ، قايتۇرۇپ بەرمەسلىكنى تەشەببۇس قىلاتتى، چۈنكى «ئىلى تەبىيار، ئىنتايىن پۇختا پايدىلىق قورغان ئىدى»③. بۇ پىكىرگە قۇرۇقلۇق ئارمىيە مىنىستىرى مىروگىن، تۇركىستان باش گوبېر ناتۇرى كائوفمان قاتارلىقلار ۋەكىللىك قىلاتتى، ئۇلارنىڭ پىكرى

---

① يۇقىرىقى كىتاب، 55 - جىلد، 20 - 21 - بەتلەر.

② يۇقىرىقى كىتاب، 54 - جىلد، 63 - بەت.

③ گېنېرال كوروپاتكىنىڭ روسىيە - ياپون ئۇرۇشى خاتىرىلىرى، روسىيە - ياپون ئۇرۇشىنىڭ خۇلاسىسى، 95 - بەت.

ھەربىي فېئودال چارروسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ كېڭەيمىچىلىك-
تىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى سىياسىتىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى. يەنە
بىر كۈرۈھ كىشىلەر بولسا ئىلىنى قايتۇرۇپ بەرىشنى تەشەب-
بۇس قىلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بەدىلىگە جۇڭگودىن كەڭ كۆلەم-
دە سودا ئىمتىيازى ئېلىشنى تەلەپ قىلاتتى. بۇ گۇرۇھقا
تاشقى ئىشلار مىنىستىرى گىرىس، مالىيە مىنىستىرى گەرىكلار
ۋەكىللىك قىلاتتى، ئۇلارنىڭ كۆز قارىشى يانچىلىق تۈزۈم
ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، فېئودال يەر ئېگىلىرىنىڭ
تېزدىن رۇس بۇرژۇئازىيىسىگە ئايلىنىش تەلىپىنى ئەكس ئەت-
تۈرەتتى. بۇ ھەقتە تىنماي تالاش - تارتىش قىلىپ كېلىۋاتـ
قان ئىككى تەرەپ، مۇرەسسە قىلىشىپ، ئاخىر 1879 - يىلى
3 - ئاي (چېكى سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 5 - يىلى
2 - ئاي) دا بىر يەرگە كېلىشكەن بولۇشتى. بۇ مەزگىلدە،
چارروسىيە بەي يەنخۇ، بەگقۇلىبەگ قالدۇق باسمىچىلىرىدىن
پايدىلىنىپ مەملىكىتىمىز چېگرا رايونىغا ئۇسۇپ كىرىشتىن
قىلچىمۇ پايدا ئالالمىدى. ئەكسىچە دەسمايىسىنى پۈتۈنلەي
ئۇتتۇرۇۋېتىپ، قارا قۇلىنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدى. شۇڭلاش-
قا چارروسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ يۇقىرى دەرىجـ
لىك مۇشاۋۇرى رىمىن، جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى بۇسى،
تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ئاسىيا دىپارتامېنتىنىڭ مۇئاۋىن
دىپارتامېنتى مىنكوۋلارنى ئۆتكۈزۈلىدىغان سۆھبەتكە قاتنىشىشقا
تەيىنلىدى؛ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ،
تۈركىستاننىڭ باش گوبېرناتۇرى كائوفاننى مۇشاۋۇرلۇققا
قويدى. شۇنداق قىلىپ جۇڭگو بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا
سۆھبەت رەسمىي باشلاندى.

سۆھبەت باشلانغاندىن كېيىن، چوڭ خۇ ئېلىمىزنىڭ چېگـ
رىسىدىكى ھەربىي ۋە خەلقەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن

بىر تۈركۈم باسمىچىلارنى يوقاتقان غەلىبىسىدىن پايدىلىنىپ، سۆھبەتتە تەشەببۇسكارلىقنى قولغا كەلتۈرۈپ، تاجاۋۇزچى تەبىئەتلىك چارروسىيىگە قايتۇرما زەربە بەرمەستىن، ئەكسىچە، چارروسىيىنىڭ ساختا قائىدە - يوسۇنلىرى، شەرتسىز سۆزلىرىگە ئالدىنىپ، چارروسىيە باشتا تۈرۈپ پىلانلىغان توزاقتا چۈشۈپ كەتتى. ئۇ پۈتۈنلەي روسىيە تەرەپنىڭ بەزى مۇجمەل گەپ سۆزلىرىگە ئەخمەق بولۇپ، چارروسىيىنىڭ جارچىسىغا ئايلىنىپ، قانداقتۇر جۇڭگونىڭ بەزى ئورۇنلىرىدا سودا پورتلىرى ھەم كونسۇلخانىلارنى كۆپەيتىپ قۇرۇشتا «زادى باشقىچە غەرەز يوق»؛ جۇڭگو زېمىنىنى بۆلۈۋالدى. دېگەن بىلەن «ئەمەلىيەتتە ھېچنېمە يوق»؛ تەلەپ قىلىنىدىغان پۈلنىڭ «سانىمۇ كۆپ ئەمەس» دەپ جار سالدى. ئەمەلىيەتتە بولسا، «ھېچنېمە يوق»، «كۆپ ئەمەس»، «باشقىچە غەرەز يوق» دېگەن گەپلەرنىڭ كەينىدە جۇڭگوغا قارىتا ناھايىتى زور تاجاۋۇزچىلىق سۈيقەستى يوشۇرۇنغانىدى، شۇنداقلا ئۇ چارروسىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپلارنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەتتى.

چارروسىيە ھۆكۈمران گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپ، سوھبتىنىڭ قاناتيېيىشىغا ئەگىشىپ، بارغانسېرى ئۆتكۈرلەشتى. چار پادىشاھ ئالېكساندىر II ئىچكى زىددىيەتنى پەسەيتىش ئۈچۈن مىلۇكىن باشچىلىقىدا پەۋقۇلئاددە كومىتېت تەسىس قىلىش توغرىسىدا پەرمان چىقاردى. بۇ ۋاقىتدا رۇس - تۈرك ئۇرۇشى ئاخىرلاشقانىدى. ئۇرۇشتا روسىيە يېڭىپ چىقتى. لېكىن ئەنگلىيە، ئاۋستىرىيە، گېرمانىيە قاتارلىق جاھانگىر دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ تۈركىيىدىكى جانجان مەنپەئەتىنى قوغداش ئۈچۈن، ئالدىنقى يىلى 6 - ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن بېرلىن يىغىنىدا روسىيىنى شۇنىڭدىن 3 ئاي بۇرۇن بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا، ئۇرۇشتا يېڭىلگەن

تۆركىيەدىن ئېلىۋالغان نۇرغۇن هوقۇق ـ مەنپەئەتلەرنى مەجبۇرلاپ ياندۇرۇۋالغانىدى. غەربتە تارتقان زىيانىنى شەرقتىن ئۇندۇرۇۋېلىش چارروسىيىنىڭ ئىزچىل سىياسىتى ئىدى. ئىلى مەسىلىسى هەققىدىكى سۆھبەت، چارروسىيە ئۇچۇن زىيانىنى جۇڭگودىن تولدۇرۇۋېلىش پۇرسىتى بولدى. پەۋقۇلئاددە كومىتېت ئۇزۇن ۋاقىت تالاش ـ تارتىشلار ئارقىلىق، 7 ـ ئاي (5 ـ، 6 ـ ئاي) دا ئاندىن ئاساسىي جەهەتتىن پىكىرده بىرلىككە كەلدى: ئىلىنى قايتۇرۇپ بەرمەكچى، لېكىن تولۇق قايتۇرماستىن، چارروسىيىنىڭ جۇڭگوغا يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تاجاۋۇز قىلىشى ئۇچۇن پايدىلىق مۇهىم هەربىي ئېغىزلارنى ساقلاپ قالماقچى، ئېمكانقەدەر كۆپرەك سىياسىي، ئىقتىسادىي ئىمتىيازغا ئىگە بولماقچى ۋە مالىيە جەهەتتىن تۆلەم ئۇندۇرۇۋالماقچى بولدى. بۇ هېچقاچان ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش ئەمەس، بەلكى جۇڭگونى بىر قىسىم زېمىنىڭ ئىگىدارچىلىق هوقۇقىنى قۇربان قىلىشقا مەجبۇر قىلىش ئۇرنىغا ئىلىنى «ئالماشتۇرۇش» ئىدى.

پەۋقۇلئاددە كومىتېتنىڭ يۇقىرىدىكى قارارى، روسىيە تەرەپ ۋەكىللىرى ئارقىلىق چۇڭ خونىڭ ئالدىغا بىر ـ بىرلەپ قويۇلدى. چۇڭ خو «يەكۈمل، بىلىمسىز ئادەم بولۇپ، چېگرا ئەهۋاللىرىنى بىلمەيتتى»، «ئۇمۇمىي ئەهۋالدىمۇ خەۋىرى يوق ئىدى. رۇسلارنىڭ پوپوزا ـ تۆهمەتلىرىگىلا ئىشىنىپ قول قوشتۇرۇپ تۇراتتى»*. 7 ـ، 8 ـ ئايلار (6 ـ ئاي) دا، چۇڭ خو رۇسلارنىڭ تەلىپىنى تولىمۇ قېتىمغا بۆلۈپ، مەكتۇپ ۋە تېلېگراممىلا ئارقىلىق پىرىزدېنت يامۇلىغا مەلۇم قىلىدى. پىرىزدېنت يامۇلى چۇڭ خونىڭ ئارتۇقچە يول قويغانلىقىنى، كۆپ زىيان بولۇپ كەتكەنلىكىنى هېس قىلىپ، تېلېگراممىلا ئارقىلىق چۇڭ خوغا بىر قانچە ئابزاسلىرىنى رەت قىلىش كېرەك

* جۇ جىڭ تۇزگەن: چېگرا ئىشلىرى خاتىرىلىرىنىڭ داۋامى.

لىكىنى، بولۇپمۇ چېگرا ئايرىش مەسىلىسىدە «كەسكىن ھالدا رۇخسەت قىلماسلىق»① نى بۇيرىدى. 9 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا (8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا)، چۇڭ خودىن «توختام ئېنىق بېكىتىلىپ بولدى، قايتا مۇزاكىرە قىلىش ھەقىقەتەن قىيىن بولدى»② دەپ جاۋاب تېلېگرامما كەلدى. ھەمدە ئىمزا قويۇش ئۈچۈن قارا دېڭىزدىكى لىۋاكىيا ئوردىسىغا قاراپ يولغا چىقتىم دېدى. مانا بۇ چۇڭ خو ئوردىنىڭ بۇيرۇقىنى ئالماستىنلا ئۆز ئالدىغا ئىمزالىغان «ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش — تاپشۇرۇۋېلىش شەرتنامىسى» («لىۋاكىيا شەرتنامىسى» مۇ دېيىلىدۇ) ئىدى. ئىش تۈگىگەندىن كېيىن، چۇڭ خو ئۆز مەيلىچە مەملىكەتكە قايتىپ كەلدى.

«ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش — تاپشۇرۇۋېلىش شەرتنامىسى» جەمئىي 18 - ماددا بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە 17 - ماددىلىق ۋە ئىككى مەخسۇس ماددىلىق «قۇرۇقلۇقتا سودا قىلىش نىزامنامىسى» قوشۇمچە قىلىنغانىدى. ئۇلارنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

1. روسىيە ئىلىنى قايتۇرىدۇ. جۇڭگو قورغاس دەرياسىنىڭ غەربىي ھەمدە ئىلى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تېكەس ۋادىسىنى روسىيىگە ئايرىپ بېرىدۇ؛ ئالتاي بىلەن تارباغاتاي رايونىدىكى جۇڭگو - روسىيە چېگرىسى قابا دەرياسى بىلەن بۇرچىن دەرياسى ئارىلىقىدىن ئايرىلىدۇ؛ قەشقەر رايونىدىكى چېگرا يېغىن بىلەن ناغرا چالدى قاراۋۇللىرى ئارىلىقىدىن ئايرىلىدۇ.

---

① چىڭ سۇلالىسى ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار، گۇاڭشۇي خان دەۋرانى، 16 - جىلىد، 10 - 27 - بەتلەر.

② چىڭ سۇلالىسى ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار»، گۇاڭشۇي خان دەۋرانى، 16 - جىلىد، 10 - 27 - بەت.
ئىلاۋە: ئەينى ۋاقىتتا تېلېگرامما شاڭخەي ئارقىلىقلا كېلەتتى. شاڭخەيدىن بېيجىڭغا يەنىلا بېكەتلەر ئارقىلىق ئەۋەتىلەتتى.

2. ئىلى خەلقىدىن روسىيىگە كۆچۈشنى خالىغۇچىلار، بىر يىل سۈرۈك ئىچىدە كۆچۈپ كەتسە بولىدۇ.

3. ئۆتمۈشتىكى شەرتنامىلەر بويىچە روسىيىنىڭ تەسىس قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنىپ، تېخى تەسىس قىلىنمىغان قەشقەر، قۇلۇن (ھازىرقى مۇڭغۇلىيە خەلق جەمھۇرىيىتىدىكى ئۇلانباتۇر) كونسۇلخانىلىرىدىن باشقا، قۇمۇل، ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ، تۇرپانە قۇبىدو، ئۇلاستاي، جيا يۈگۈەنلەردە يېڭىدىن كونسۇلخانىلار تەسىس قىلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە جيا يۈگۈەن كونسۇلى شىئەن، خەنجۇڭنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇرىدۇ.

4. ئىككى دۆلەت چېگرىسىدىكى يۇز چاقىرىملىق دائىرە ئىچىدە ئىككىلا تەرەپ ئىختىيارى سودا قىلىدۇ، باج تۆلىمەيدۇ. شىنجاڭ، موڭغۇل يەرلىرىدە سودا قىلغان رۇس سودىگەرلىرى باج تۆلىمەيدۇ. كونسۇلخانا تەسىس قىلىنغان جايلاردا ھەم كونسۇلخانا تەسىس قىلىنمىغان جاڭجىياكۇدا مال سارايلىرىنى قۇرۇشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ.

5. قۇرۇقلۇق سودا يولى، ئەسلىدىكى چاقتۇدىن جاڭجىياكۇ، توڭجۇ ئارقىلىق تىيەنجىنگە بارىدىغان سودا يولىدىن باشقا، نىبچۇدىن كىرىپ قالۇنغا بېرىشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە، قۇبىدوددىن كۆكخوت، جاڭجىياكۇ ئارقىلىق تيەنجىنگە بارىدىغان، شۇنىڭدەك جيا يۈگۈەندىن شىئەن ياكى خەنجۇڭ ئارقىلىق خەنكۇغا بارىدىغان سودا يولى يېڭىدىن ئېچىپ بېرىلىدۇ. ئومۇمەن قۇرۇقلۇق يولى بىلەن توشۇلىدىغان مالىلار ئۈچۈن ئېلىنىدىغان باج، دېڭىز ئارقىلىق توشۇلىدىغان مالىلار ئۈچۈن ئېلىنىدىغان ئىمپورت بېجىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى بويىچە تۆۋەنلىتىپ ئېلىنىدۇ.

6. روسىيىلىكلەر سۇڭخۇاجيانڭ دەريا سىدا پاراخوت بىلەن يەيدۇناغا بارسا، يول بويى سودا قىلسا بولىدۇ.

7. روسیه تەرەپنىڭ ئىلىنى «ۋەكالىتەن تاپشۇرۇۋېلىپ، ۋەكالىتەن ساقلاپ بېرىش» كە كەتكەن ھەربىي چىقىم ھەم بىر قانچە يىلدىن بېرى جۇڭگو - روسىيە ئوتتۇرىسىدا دېلوللارنىڭ بېسىلىپ قالغانلىقى تۈپەيلىدىن روسىيە تەرەپ تارتقان «زىيان» ئۈچۈن جۇڭگو روسىيىگە بەش مىليون رۇبلى تۆلەم تۆلەيدۇ.

يۇقىرىدىكى ماددىلاردا روسىيە پوەيىشچىك - بۇرژۇئازلىرىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش ئارزۇسى تولۇق قاندۇرۇلغان. بۇ تەلەپلەر بۇخسلىۋىسكىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئىياگۇزدا رۇك چۈەنگە قويغان تەلىپىدىن ئېشىپ چۈشە چۈشەتتىكى كەم قالمايتتى. ئەينى ۋاقىتتا «دۆلىتىمىزنىڭ چېگرىسىنى كېڭەيتىشنى خالىمايمىز» دېگەنگە ئوخشاش ساختا ۋەدىلىرى ئالمىقاچان يەتتە قات ئاسمانىنىڭ قەھرىگە چۆرۈۋېتىلگەنىدى، چارروسىيە قورغاس دەياسىنىڭ غەربىدىن نۇرغۇن يەرنى بۆلۈۋېلىپلا قالماستىن، يەنە جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن شىمالىي شىنجاڭ ئالاقە قىلىشتا ئوتتۇرىغان تەكرەتىغىدىكى ئىككى مۇھىم جاينى، يەنى: ئىلىدىن ئاقسۇغا بارىدىغان مەشھۇر يول مۇزات داۋان بىلەن ئىلىدىن ئىككى قاپقاق ۋە گۈڭگۈلۈق ئارقىلىق ئۈچتۇرپانغا بارىدىغان يولنى ئىگىلىۋالماقچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئىلىنىڭ ئەتراپىدىكى تۇسۇقلار پۈتۈنلەي قولدىن كېتىپ، ئۈچ تەرەپتىن قورشىلىپ، چارروسىيىنىڭ خالىتىسىغا چۈشۈپ قالغاندەكلا بولۇپ قالدى. بۇ خىل ئەھۋالنى ھەقىقەتەن ئەينى ۋاقىتتا بەزىلەر مۇنداق دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى: روسىيە نامدا ئىلىنى قايتۇرۇپ بەرگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە جۇڭگو ئىلىنى تاپشۇرۇۋالمىغاندەكلا بولدى. ئۇزۇندىن بېرى، چارروسىيە جۇڭگو قۇرۇقلۇقىدا سودا قىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتىشنى كۆزلەپ يۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن، خەلقىنىڭ روسىيىگە بولغان قارشىلىق كەيپىياتى بىلەن ھېسابلاشقان چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئوڭايلىقچە ۋەدە بېرىشكە جۈرئەت قىلالمای

كەلگەنىدى. بۇ نۆۋەت چۇڭ خو بۇ ىڭغىمۇ بىراقلا ماقۇل بولۇپ، جۇڭگونىڭ شىمالى تەرىپىنى روسىيىگە پۈتۈنلەي ئېچىپ بېرىپ، ئۇنىڭ چاڭجياڭ ۋادىسىدىكى خەنكۇغا ئىچكىرىلەپ كىرىشىگە، ھەتتا ئۇنىڭ «ئەجنەبىچىلەر دورىسى» — ئەپيۇننى توشۇپ كېلىپ، جۇڭگو خەلقىنى زەھەرلىشىگە رۇخسەت قىلدى. يېڭىدىن قۇرۇلغان كونسۇلخانىلار گوياكى پۈتكۈل غەربىي شىمالنى قاپلاپ كەتتى. روسىيە بىرەرمۇ ئەسكەر چىقىم قىلماستىن ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان دۆلەتلەرگە مەجبۇرىي تاڭغان شەرتلەردىنمۇ كۆپ ھوقۇق - مەنپە- ئەتكە ئىگە بولۇۋالغان بولسىمۇ، لېكىن چارروسىيىلىك جاھانگىر ئۇنسۇر بۇسې: جۇڭگو «بىرمۇ ئەسكەر ئىشلەتمەي، بىر تالمۇ ئوق چىقارمايلا ئىلىنى ساق - سالامەت قايتۇرۇۋالدى. جاھاندا مۇشۇنداقمۇ ئاسان ئىش بولامدۇ؟»① دەپ نومۇسسىزلىقتا ئۇچىغا چىقتى.

چۇڭ خونىڭ شەرتنامە تۈزگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر يېتىپ كېلىش بىلەن پۈتۈن مەملىكەت خەلقى چۆچۈپ كەتتى. مەملىكەت بويىچە ھەممە بىردەك چۇڭ خونىڭ ھوقۇقنى ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ئىشلىتىپ ۋەتەن ساتقۇچلۇق قىلغانلىقىنى ئەيىبلىدى»، «ئاممىنىڭ غەزىپىنى بېسىپ، كەلگۈسىگە ئىبرەت قىلىش» ئۈچۈن چۇڭ خۇنى ئۆلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى②. ھەممە بىر نىيەتكە كېلىپ، چارروسىيىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلغان جىنايى ھەرىكەتلىرىنى ئەيىبلىدى. «كوچا - مەھەللىلەردە ھەممە

---

① جېنجاڭ شەھەرلىك مۇزىي «شاۋيۇ لىيەننىڭ روسىيىگە ئەلچىلىككە بارغىنىدىن كېيىنكى رۇسچە ھۆججەتلىرى بىلەن مەكتۇپلىرىدىكى چارروسىيىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشى ھەققىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار»، «تارىخىي يادىكارلىقلار»، 1976 - يىل 10 - سانىدىن.

② چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار» گۇاڭ شۇي خان دەۋرانى، 19 - جىلىد 6 - بەت.

ئادەم بىر ئۇرۇش قىلىپ پۈتۈن جەنۇبنى ئىشغال قىلىشى، مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ «جۇڭگونىڭ زەئىپلىكىنىڭ ئەكسىچە، رۇسلارنىڭ پىلە قۇرۇتىدەك يېيىش سۈيىقەستىنى تارمار قىلىپ، ئەجنەبىلەرنىڭ تەمەخورلۇقىغا دەككە بېرىپ، ئىرادىلىك كىشىلەرنىڭ غەيرىتىگە ئىلھام بېرىش» نى ئەلەپ قىلىشتى①. جۇڭگو خەلقىنىڭ چارروسىيىگە قارشى ھەققانىي غەزەپ - نەپرىتى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋە ئەمەلدارلىرىغا ئىنتايىن زور تەسىر كۆرسەتتى. ۋەزىبەتنىڭ قىستىشى ئارقىسىدا، ئومۇمىيلاشتۇرۇپ باشقۇرۇش يامۇلىمۇ چۇڭ خونىڭ تۈزگەن شەرتنامىسىدا «سودا ئىشلىرى مەسلىسىدە كۆپ خاتالىق بارلىقىنى، چېگرا ئايرىشتىمۇ سەۋەنلىك كۆپ»، زىيان بەك كۆپ بولۇپ كەتكەن، «ئىجرا قىلىشقا قەتئىي بولمايدۇ» دەپ قارىدى②. ئىلى جياڭجۈنى جىن شۇن، تارباغاتاي مەسلىھەت ئامبىلى شى لۇنلەر ئۆزى چېگرىدا تۇرغانلىقتىن، تاجاۋۇزچى تەبىئەتلىك رۇسلارنىڭ مۇھىم يەرلىرىمزنى ئېگىلىۋالغانلىقى «گېلىمىزدىن بوغۇپ، شىلىمزگە چىقىۋېلىش» دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەنلىك، دەپ ھەسرەت چېكىپ، «كۆچنى تولۇقلاپ، تەمىنات مەنبەلىرىنى قېزىپ، بوز يەر ئېچىپ دېھقانچىلىقنى كېڭەيتىپ، قەلئە - قورغانلارنى مۇستەھكەملەپ، ئالدى بىلەن چېگرادا ئەمەلىي تەييارلىقنى ياخشى قىلىش»، ئەمما «ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشنى كېيىنكىتۇرۇش»③، نى تەشەببۇس قىلدى. لېۋ جىڭتاڭمۇ «ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىپ غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشتىن باشقا، ياخشى چارە يوق»④ دەپ ھېسابلىدى.

---

① يۇقىرىقى كىتاب، 21 - جىلد، 10 - بەت.

② «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار»، گۇاڭ شۇي خان دەۋرانى، 16 - جىلد 29 - بەت.

③ يۇقىرىقى كىتاب، 18 - جىلد، 6 - بەت.

④ يۇقىرىقى كىتاب، 19 جىلد، 3 - بەت.

زوزۇڭتاڭ «ئالدى بىلەن مۇزاكىرىلىشىپ، پەھىم بىلەن سىلىق ئۇسۇل قوللىنىپ، ئاندىن ئۇرۇش مەيدانىدا ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىپ، قەتئىيلىك بىلەن غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈش» نى تەشەببۇس قىلدى. قىسقىسى، ئاممىنىڭ «كوچا ـ مەھەللىلەردىكى مۇھاكىمە» سادالىرى ۋە شىنجاڭدىكى ئەمەلدارلارنىڭ رايى ئىلىنى ھەربىي كۈچ بىلەن قايتۇرۇۋېلىشقا مايىل ئىدى. لى خۇڭجاڭ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تېز پۈكۈش تەشەببۇسىدىن تاشقىرى، يەنە باشقا كۆپچىلىك ۋەزىرلەرمۇ ئايرىم ھەرىكەت قوللىنىپ شەرتنامىنى ئۆزگەرتىشكە ئىنتىلدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ پوزىتسىيىسى جامائەت پىكرىنىڭ يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ ئۆزگەردى. 1880 - يىلى 2 - ئاي (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خاننىڭ 6 - يىلى 1 - ئاي) دا چارروسىيىگە رەسمىي مەكتۇپ يېزىپ، چۇڭ خونىڭ «يارلىققا خىلاپلىق قىلىپ، ھوقۇق دائىرىسىدىن چىقىپ كەتكەنلىكى»، تۈزۈلگەن شەرتنامىدە «چاتاق كۆپ بولۇپ، ئىجرا قىلىش قىيىن» ئىكەنلىكى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەنگلىيە، فرانسىيىدە تۇرۇشلۇق ئەلچى، باش ئەدلىيە ۋەزىرى بېگى زىڭ جىزېنى خان ـ مۇپەتتىش سۈپىتىدە روسىيىگە ئەلچىلىككە بېرىشقا تەيىنلىگەنلىكى، روسىيىنىڭ ۋەكىل تەيىنلەپ بىرلىكتە كېڭىشىپ بىر تەرەپ قىلىش لازىم»* لىقىنى بىلدۈردى. ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى ياردەملىشىپ بېجىرىش توغرىسىدا لىيۇجىنتاڭغا بۇيرۇق چۈشۈردى. چۇڭ خو دۆلەتكە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇنى خىزمەتتىن بوشىتىپ، سوراققا تارتىپ، ئۆلۈم جازاسى بېرىپ «زىندانغا سېلىپ كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىش» نى ھۆكۈم قىلىپ، شىنجاڭنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىگە ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى، چۇڭ خوغا ۋە ئۇ تۈزگەن شەرتنامىگە نارازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ھەققانىي

* يۇقىرىقى كىتاب 19 - جىلىد، 6 تەت.

غەزىپىنى پەسكۆيغا چۈشۈردى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شەرتنامىگە يېزىلغان ھوقۇق-مەنپەئەتلەرنى ئىنكار قىلغانلىقىنى كۆرگەن چارروسىيە ئاپچىقلاپ چىچاڭشىپ كەتتى. ئۇنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ۋەكالەتچىسى كەييياندى ئومۇمىيلاشتۇرۇپ باشقۇرۇش يامۇلغا ئۆسۈپ كىرىپ، غالجىرلارچە ۋارقىراپ، جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئۆز مەيلىچە ئارىلىشىپ، قورال ئىشلىتىمىز، دەپ جار سالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شەرقتە خېيلۇڭجياڭدىن تارتىپ، غەربتە قەشقەرگىچە بولغان ئۇزۇندىن ئۇزاققا سوزۇلغان چېگرا لىنىيىسىگە نۇرغۇن ئەسكەر يۆتكىدى؛ ئالاي تېغى رايونىدا، ئىستېھكام ۋە يول ياساشنى جىددىيلەشتۈردى؛ ئىلى چېگرىسى ئىچىدىمۇ تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىنى كۆپەيتىپ، يولۇچىلارنى خالىغىنىچە تەكشۈردى، ھەتتا ئىلى رايونىنىڭ ئەتراپىغا ئىستېھكام قۇرۇپ، گۈزەتچىلەرنى توختىتىپ، بىزگە غەرەزلىك ھالدا ئىغۋاگەرچىلىك قىلدى. ئادمىرال لېسوۋسكى قوماندانلىقىدىكى چوڭ بىر دېڭىز فلوتى ئېلىمىزنىڭ دېڭىز بويىغا قاراپ كەلدى. راستىنلا قىلەچلىرىنى چىقىرىپ، مىلتىقلىرىنى تەڭلەپ ھەيۋە قىلىپ، ئېلىمىزنى «ئىلىنى تاپشۇرۇپ بېرىش - تاپشۇرۇۋېلىش شەرتنامىسى» نى تەستىقلاشقا مەجبۇر قىلماقچى بولدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىمۇ ئۆزىمىزنى قوغداش ئۈچۈن، جۇڭگو - روسىيە چېگرا لىنىيىسىدە ۋە شەرقىي جەنۇبىي دېڭىز ياقىلىرىدا مۇداپىئە ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. زو زۇڭتاڭ ئىلىنى قورال كۈچى بىلەن قايتۇرۇۋېلىش ھەرىكىتى لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ لايىھىگە ئاساسەن شەرقىي يولدىكى ئەسكىرىي كۈچلەر جىن شۇن قوماندانلىقىدا جىڭ رايونىنى مۇھاپىزەت قىلماقچى؛ ئوتتۇرا يولغا جاڭ ياۋ قوماندانلىق قىلىپ، ئاقسۇدىن ئۈدۈل ئىلىغا

كەلمەكچى، شەرقىي يولغا لېۋجىنىتاك قوماندانلىق قىلىپ، ئۇچ-تۆرپاندىن كۆڭگۈلۈق ئارقىلىق ئىلغا ھۇجۇم تىلماتچى بولدى. 6 - ئاي (5 - ئاي) دا، زوزۇكتاك قارار گاھىنى سۇجوۋدىن شىنجاڭنىڭ قۇمۇل رايونىغا كۆچۈردى. جۇڭگو - روسىيە مۇنا-سىۋىتى بىردىنلا جىددىيلىشىپ كەتتى.

چارروسىيىنىڭ ئىلى رايونىمىزنى ئىگىلەۋېلىپ قايتۇرۇپ بەرمىگەنلىكى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان ئىككى دۆلەت ئوتتۇرا-سىدىكى قارشىلىق باشقا جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ دىققەت - ئېتى-بارىنى قوزغىدى. ئۇلار چېكى سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ چۈك خونى قاتتىق جازالىغانلىقىنى كۆرۈپ كەلگۈسىدە ۋەتەن ساتقۇچىلۇق قىلىدىغانلار تېپىلماي، ئۆزلىرىگە پايدىسىز بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەشتى؛ جۇڭگو خەلقىنىڭ روسىيىگە قارشى ھەققانىي غەزەپ-نەپرىتىنىڭ تەرەققىي قىلىپ كۈنلەرنىڭ بىرىدە چەت ئەل تاجا-ۋۇزچىلىرىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكەتكە ئايلىنىپ قالسا، جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ ئېرىشكەن مەنپەئەتلىرىگە چوقۇم تەسىر يېتىدىغانلىقىدىن كۆڭلى تىنماي، چېكى سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئارقا ئارقىدىن بېسىم ئىشلەتتى. ئەنگلىيە چارروسـ-يىنىڭ جۇڭگودىكى تاجاۋۇزچىلىق مەنپەئىتىنىڭ بىردىنلا كېڭىيىپ كەتكەنلىكىدىن ئىنتايىن نارازى بولدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چېكى سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى داۋامىدا گۈمران بولۇپ كېتىشىدىن قورقتى؛ شۇنداقلا جۇڭگو - روسىيە، جۇڭگو - ياپونىيە مۇناسىۋەتلىرى بىرلا ۋاقىتتا يامانلىشىپ كەتسە، ئۆزىنىڭ جۇڭگودا ئېرىشكەن مەنپەئىتىنىڭ بوھرانغا ئۇچراپ قېلىشىدىنمۇ قورقۇپ، چۈك خونى قويۇپ بېرىش تـوغرىسىدا جـۇڭگونى ھەر جەھەتتە مەجبۇرلاش ئارقىلىق، جۇڭگو - روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى جىددىي كەيپىياتنى پەسەيتىپ، ئىككى تەرەپنىڭ قايتىدىن

سۆھبەتلىشىشنى ئىلگىرى سۈرمەكچى بولدى.

ھەرقايسى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئارىلىشىشى ئارقىسىدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاخىر يول قويۇشتا باشلىدى. 6- ئاينىڭ 26 - كۈنى (5 - ئاينىڭ 19 - كۈنى)، چۈڭ خوغا ئۇلۇم جازاسى بېرىپ، زىنداننىغا سېلىپ كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىش» جازاسىنى ئەمەلدىن قالدۇردى؛ 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى (7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى)، زېڭ جىڭ روسىيىگە يېتىپ بېرىپ ئۆزۈن ئۆتمەيلا چۈڭ خونىڭ «قويۇپ بېرىلىپ»* ئەركىنلىكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەنلىكىنى ئېلان قىلىپ، شۇ ئارقىلىق ئىككى دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى يۇمشىتىپ، جۇڭگو - روسىيە ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان يېڭى سۆھبەتكە پايدىلىق بولۇشنى ئۈمىد قىلدى.

5 - بۆلۈم ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ھەققىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق جۇڭگو - روسىيە سۆھبىتى، «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى

چارروسىيىنىڭ تەھدىتى ئاستىدا، چىڭ خۇ ئۆز مەيلىچە ئىمزالىغان «ئىلىنى تاپشۇرۇۋېلىش بېرىش - تاپشۇرۇۋېلىش شەرتنامىسى» پۈتۈن مەملىكەتنىڭ بىردەك قاشى تۇرۇشىغا ئۇچرىغانلىقتىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارروسىيىگە مەكتۇپ يوللاپ، قايتا سۆھبەتلىشىپ، شەرتنامىنىڭ مەزمۇنىنى ئۆزگەرتىشنى

* «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار»، گۇاڭشۇي خان دەۋرانى، 22 - جىلد، 7 - بەت.

تەلەپ قىلدى. مانا بۇ ئىلى مەسلىسى ھەققىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق جۇڭگو - روسىيە سۆھبىتى ئىدى.

زېك جىزې چېك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى بولۇپ، ئۇ شۇ ۋاقىتتا لوندوندا ئىدى. ئۇ روسىيىگە ئەلچى بولۇپ بېرىش بۇيرۇقىنى ئالغاندىن كېيىن ۋەزىپە ئۆتەش ئۈچۈن دەرھال لوندوندىن يولغا چىقماستىن، ئاۋۋال پرېزدېنت يامۇلدىن سۆھبەت ھەققىدە يوليورۇق سوردى. پرېزدېنت يامۇلى زېك جىزېگە بەرگەن يوليورۇقىدا: شەرتنامىنى ئۆز-گەرتىشنىڭ ئومۇمىي پرىنسىپى «سودا ئىشلىرىدا كەڭ بولۇش، چېگرا مەسىلىسىدە چېك تۇرۇش»؛ كونكرېت تەدبىر جەھەتتە: ① «ئىلىنى تولۇق تاپشۇرۇۋېلىش»، بۇ ھەمىدىن ئەلا تەدبىر بولىدۇ؛ ② روسىيە ئەگەر «شەرتنامە ئۈستىدىلا كېڭىشىمىز، دەپ تۇرۇۋ-ۋالسا، ئەھۋالغا قاراپ جانلىق بىر تەرەپ قىلىپ بولىدى قىلىش، بۇ ئوتتۇرا ھال تەدبىر بولىدۇ»؛ ③ روسىيە «تەلۈلىك قىلىپ تالاش - تارتىش قىلىپ»، «يوق يەردىن پۇتاق چىقىرىپ تۇ-رۇۋالسا» «ۋاقىتنى سۆرەپ، ئاستا - ئاستا بىر تەرەپ قىلىش»، بۇ ئامالسىز چارە بولىدۇ* دەپ كۆرسەتتى. بۇ پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ بولغان، مۇرەسسە قىلىش، يول تۇيۇش لايىھىسىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇنىڭدا چارروسىيىنىڭ جۇڭگودىكى ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى قاندۇرۇش بەدىلىگە چار-روسىيىنىڭ زېمىنىمىزنى ئازراق ئىگىلەۋېلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسەت قىلىنغان بولۇپ، ئۇ يەرنىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئو-دالىلىق ھالەتتىكى چېك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزى ئالدىدا دېمىنى ئىچىگە يۇتۇپ چىداپ تۇرىدىغان،

---

* «چېك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار» گۇاڭشۇي خان دەۋرى، 19 - جىلىد، 49 — 50 - بەتلەر.

تولۇق بولسۇن دەپ ماداراچىلىق قىلىدىغان، تېز پۈكۈپ يول قويىدىغان تاشقى سىياسىتىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى.

زېڭ جىزې ئەنە شۇنداق تېز پۈكۈش دىپلوماتسىيىنىڭ ئىجراچىسى بولدى. ئۇ ئومۇمىيلاشتۇرۇپ باشقۇرۇش يامۇلىنىڭ يوليورۇقىنى مۇزاكىرە قىلغاندىن كېيىن، روسىيە بىلەن بولىدىغان سۆھبەتنىڭ كونكرېت فاڭجېنىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ: «چېگرا ئايرىش مەڭگۈلۈك ئىش، چىڭ تۇرۇپ يول قويماسلىق كېرەك. سودا ئىشلىرى توغرىسىدىكى ماددىلارغا كەلسەك، بەك نامۇۋاپىق بولۇپ كەتكەنلىرىنى ئەھۋالغا قاراپ ئۆزگەرتسە بولىدۇ، قالغانلىرىغا ھوقۇق دائىرىسىدە يول قويۇش كېرەك..... ئەگەر بەكمۇ نامۇۋاپىقلىرى بولسا، كېيىن بىر ۋاقىتتا ئۆزگەرتسە بولىدۇ».* دېدى. ئۇنىڭ «چىڭ تۇرۇپ يول قويماسلىق» ئاقىلەي - كۆكىلەي دېگەنلىرى ئۆزىنىمۇ، باشقىلارنىمۇ ئالدايدىغان گەپ بولغاندىن باشقا، ئۇنىڭ قىلغان بۇ گەپلىرى «ھوقۇق دائىرىسىدە يول قويۇش» باھانىسى ئارقىلىق روسىيە تەرەپنىڭ يولسىز تەلىپىنى قاندۇرماقچىكەنلىكىنى تولۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

چارروسىيە تەرەپكە كەلسەك، پۈتۈنلەي جاھانگىزلارنىڭ، «زوراۋانلىق ھەقىقەتتۇر» دەيدىغان ئۇسۇلى بويىچە ئىش قىلدى. ئۇ قولغا كېلەي دەپ قالغان ئىمتىيازلارنى قولدىن بېرىپ قويۇشقا قىيمىدى، لېكىن دۆلەت كۈچىنىڭ چەكلىكلىكى تۈپەيلىدىن توقۇنۇش پەيدا قىلىشقىمۇ ئاسانلىقچە جۈرئەت قىلالمىدى. چارروسىيە جۇڭگونىڭ شەرتنامىنى ئۆزگەرتىش سۆھبىتىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، تومۇرىمىزنى تۇتۇپ بېقىشقا ئالدىرىدى. شۇڭلاشقا، تەھدىت ۋە ئالدامچىلىق سادالىرى ئىچىدە زېڭ جىزې بىلەن ئاتالمىش «خۇسۇسىي سۆھبەت» نى باشلىۋەتتى.

---

* «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار»، گۇاڭشۇي خان دەۋرانى 21 - جىلد، 21 - بەت.

زېڭ جىزې 1880 - يىل 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خاننىڭ 6 - يىل 6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى) روسىيىنىڭ پايتەختى سانت پېتىربۇرگقا يېتىپ كەلگەنىدى. 8 - ئاينىڭ 4 - كۈنى (6 - ئاينىڭ 29 - كۈنى) ئۇلار بىرىنچى قېتىم ئۇچراشتى. روسىيىلىكلەرنىڭ پوزىتسىيىسى ئىنتايىن قوپال ۋە سوغۇق بولدى. 23 - كۈنى (7 - ئاينىڭ 18 - كۈنى) زېڭ-جىزې ئالتە ماددىلىق تۈزىتىش تەلىپىنى ئاران ئوتتۇرىغا قويالىدى:

1. روسىيە ئىگىلىۋالغان ئىلى زېمىنىنى تولۇق قايتۇ-رۇشى كېرەك؛

2. تارباغاتاي بىلەن قەشقەر رايونلىرىنىڭ چېگرىسى كونا چېگرا بويىچە بولىدۇ، ئەگەر ئازراق تۈزىتىدىغان يەرلىرى بولسا، ئىككى دۆلەت ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ تەكشۈرۈپ - ئېنىق-لاپ بەلگىلەيدۇ؛

3. جيا يۈگۈەندە سودا ئىشلىرىنى يولغا قويۇش ھەمدە نىپچۇ، قوبدو سودا يوللىرىنى كۆپەيتىپ ئېچىشقا بىرىنچى ماددا بەلگىلەنگەندىن كېيىن، ئاندىن رۇخسەت قىلىنىدۇ؛

4. جيا يۈگۈەندىن باشقا، قالغان ئورۇنلاردا ھازىرچە كونسۇلخانا قۇرۇلمايدۇ؛

5. قۇمۇل، بارىكۆل، گۇچۇڭ قاتارلىق جايلاردىن بىرنىلا تاللاپ، شۇ جايدا سودا ئىشلىرىنى يولغا قويۇشقا ۋە مال ساقلاشقا بولىدۇ.

6. رۇس سودىگەرلىرى شىنجاڭدا سودا قىلغاندا، باج ھەممىلا يەردە كەچۈرۈم قىلىنمايدۇ*.

روسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى گېرىس بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، شۇ ھامان يۈزىنى ئۆرۈپ، زېڭ جىزې بىلەن داۋاملىق سۆھبەتلىشىشنى رەت قىلدى. ئۇ ھەدەپ دىپلوماتىيە پوپوزىسى

* «ئالتۇن مەپىدە يېزىلغان خاتىرىلەر» 1 - جىلد 7 - بەت.

ئىشلىتىپ، بۇسىنى شۇبتساريىگە ئەۋەتىپ، كىيىن بىيجىڭغا بارماقچى، سۆھبەت ئورنىنى بىيجىڭغا يۆتكىمەكچى دەپ داۋراڭ سالدى. ئەمەلىيەتتە ئۇ پۈتۈنلەي پوپوزا ئىدى. چارروسىينىڭ ئەسلى مەقسىتى بويىچە بولغاندا سۆھبەت سانت پېتىربۇرگدا ئۆتكۈزۈلسە، سۆھبەتنىڭ ئېلىپ بېرىشىنى كونترول قىلىشقا ئوڭاي بولاتتى. بۇسىمۇ شۇبتساريىە بىلەن فرانسىيىدە قىسقا ۋاقىت تۇرۇپ، بىيجىڭ پاسولخانىسىغا قايتىپ بېرىپ، ئىشلەش ھەققىدە بۇيرۇق ئالماستىن، بەلكى كىيىنكى قەدەمدە قانداق قىلىش توغرىسىدا يولىيورۇق كۈتۈپ تۇردى.

لېكىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سۆھبەت بىيجىڭدا ئۆتكۈزۈلسە جۇڭگو ئۈچۈن پايدىلىق بولمايدۇ، باشقا جاھانگىر دۆلەتلەر، مەسىلەن: ياپونىيە، گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەر ئاسانلا پايدىلىنىپ كېتىدۇ، دەپ قارايتى. ئەينى ۋاقىتتا، ياپونىيە بىزنىڭ لېۋچيۇ ئارىلىمىزنى بېسىۋالغاچقا، جۇڭگو - ياپونىيە مۇناسىۋىتى ئىنتايىن جىددىي ئىدى. گېرمانىيە بولسا، بولغۇسى جۇڭگو - روسىيە ئۇرۇشىدىن پايدىلىنىپ نەپ ئېلىشنى، يەنى: جۇڭگودىنمۇ نەپ ئېلىشنى، شۇنداقلا، روسىيىنىڭ جۇڭگو بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، ياۋروپادىنمۇ نەپ ئېلىشنى ئويلايتى. گېرمانىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى بلانت باشتىلا چارروسىينى جۇڭگوغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا كۈشكۈرتۈپ، «بۇ ۋەتەدە ئوت ئۈستىگە ياغ چېچىش پۈرسىتىنى يىرىم قېتىممۇ قولدىن بەرمىگەنىدى»*. شۇنىڭ ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئاجىزلىق ئۇقتۇسىنى تۇتۇۋالغان گېرىس، بۇسىنى بىيجىڭدا سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە ئەۋەتمەس، دەپ داۋراڭ سېلىپ، «ئوڭۇشلۇق دىپلوماتىك پوپوزا ئىشلەتكەن» ھە

* شدیوکېر: «XX ئەسىردىكى گېرمانىيە ۋە جۇڭگو»، جياۋسۈن تەرجىمە قىلغان، مەنلىيەن كىتابخانىسى نەشرى» 142 - بەت.

(«ئېنگېلس: ئاۋغۇست. بېبېلغا»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى توپلىمى»، 38 - توم، 155 - بەت) چېك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بەكمۇ ئالاقزادە بولۇپ كەتتى. پرىزدېنت يامۇلى بۇيرۇقىغا بىنائەن زېك جىزېگە تېلېگراممىا يوللاپ: «بىرنەچچە ماددىنى تىرىشىپ قاملاشقۇدەك ھالەتكە كەلتۈرۈش، ئومۇمەن رۇسلارنىڭ بېكىتكىنى بويىچە قىلىش كېرەك» دەپ ئۇقتۇرۇش قىلدى②. دېمەك، بىرنەچچە ئېغىز سۆز بىلەنلا يۇقىرىدا ئېيتىلغان «ئىلىنى تولۇق تاپشۇرۇۋېلىش» تىن ئىبارەت شەرتنامىنى ئۆزگەرتىشتىكى ئاساسىي نىشانىنى يەتتە قات ئاسمانلىق قەھرىگە چۆرۈۋېتىپ، ھەممىدىن ئەلا تەدبىردىن ۋاز كېچىپ، ئوتتۇرا ھال تەدبىرنى قوللانماقچى بولدى. چارروسىيىنىڭ ئالدامچىلىقى ئۇنۇم بەردى، زېك جىزېنىڭ يول قويۇش ھەققىدىكى كاپالىتىنى ئالغاندىن كېيىن، بۇسىغا سانت پېتېربۇرگقا قايتىپ كېلىپ، رەسمىي سۆھبەتكە تەييارلىق قىلىش ھەققىدە بۇيرۇق تېلېگراممىا بەردى.

زېك جىزې بىلەن بۇسې ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەت 1880 - يىل 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى (چېك سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 6 - يىلى 8 - ئاينىڭ 28 - كۈنى) باشلاندى. ئالدىنقى باسقۇچتىكى ئالدامچىلىق بىلەن تۇمۇر تۈتۈپ بېقىش مەقسەت قىلىنغان خۇسۇسىي ئۇچرىشىشنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن، چارروسىيىمۇ بۇ قېتىمقى سۆھبەتنىڭ فاڭجېنلىرىنى بەلگىلىۋالدى: تېكەس دەريايى ۋادىسى رايونىنى ئىگىلىۋېلىشتا چېك ئۇرۇۋالماسلىق، ئىلكىن بۇ نۇقتىدىن پايدىلىنىپ، چېك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن تېخىمۇ كۆپ مەنپەئەت ۋە مەبلەغ ئۇندۇرۇۋېلىش. پۈتكۈل سۆھبەت مۇشۇ نۇقتىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئېلىپ بېرىلدى.

چارروسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ نەزەرىدە، جۇڭگو خالىغانچە كېسىپ ئېلىشقا بولىدىغان بىر پارچە سېمىز گۆش ئىدى. چار-

روسیه ئىلى مەسلىسى ھەققىدىكى سۆھبەتنى تېز ئاياغلاشتۇرۇپ، لېسوۋىسكى ئىسكادرونىنى جۇڭگو دېڭىزىدىن ئىستانبۇلغا يۆتكەپ، قارا دېڭىز، ئوتتۇرا دېڭىزدىكى ئەھۋالنى كۈچەيتىپ، ئۆزى تېخىمۇ كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان تۈركىيە مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنى ئۈمىد قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار جۇڭگو تەرەپ ۋەكىلىگە بېسىم ئىشلىتىشنى قانداق جىددىيلەشتۈرۈشنى پىلانلىدى. ژېمىنىي بىلەن گېرىس ئۆزئارا دوس تارتىشىپ، بىردەم جۇڭگولۇقلا قارىتا «مۇشت تەڭلىمەكچى» ۋە «مۇشت ئاتماقچى» بولدى، بىردەم «قىلىچىنى سۇغاردى»، ھەتتا «توپ - زەمبىرەكلەر بىلەن پوپوزا قىلىپ، ئوچۇق تەلەپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى»، «تاپانچىسىنى جۇڭگولۇقنىڭ مەيدىسىگە تەڭلىدى»①. ئۇلار يەنە مۇبادا سۆھبەت ئوڭۇشلۇق بولماي قالسا، «شەرتنامىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئىلىنى قايتۇرماسلىقنى ئېلان قىلىمىز ۋە بېيجىڭدىكى ئەلچىخانا خادىملىرىنىزنى چاقىرتىۋالىمىز، دەپ تەھلىكە سالدى»②. ئۇلار مۇشۇنداق قىلىشاق، جۇڭگو چارروسىيىنىڭ پوپوزىسىغا باش ئېگىدۇ، مەقسەتكە تېز يېتىمىز، دېگەن ئۈمىدتە ئىدى.

بۇسې سۆھبەتتە پۈتۈنلەي گېرىس بىلەن ژېمىنىينىڭ يۇقىرىدىكى يولیورۇقىغا ئەمەل قىلىپ، سۆھبەت باشلىنىش بىلەنلا زىڭ جىزبىنىڭ ۋەكىللىك ھوقۇقى ۋە سالاھىيىتى مەسىلىسىدىن ھەدەپ چاتاق چىقارماقچى بولدى ۋە ئۆزىچە ھاكاۋۇرلۇق، يولسىزلىق قىلدى. ئارقىدىنلا سودا - سېتىق ھەققىدىكى ماددىلار ئۇستىدە تۇرلۇك يولسىز تەلەپلەرنى قويدى؛ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى جۇڭگو - روسىيە چېگرا لىنىيىسىدە زېمىن تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى؛ يەنە، ئەگەر جۇڭگو تېكەس

① C. يىراۋىچ، B. يىراۋىچلار بىرلىكتە توزگەن: «روسىيە شەرقتە»، خېران بولۇپ نەشرىياتى، 115 - 116 - 125 - 129 - بەتلەر.
② يۇقىرىقى كىتاب، 114 - بەت.

ۋادىسىنى قايتۇرۇۋېلىشتا چىك تۇرىدىكەن، بۇنىڭ ئۈچۈن ئىلىنىڭ شىمالىي قىسمىدىن ياكى دېڭىز بويىدىن ۋە ياكى ئۇسسۇرى دەريياسىنىڭ غەربىي ساھىلىدىن ئايرىم بىر پارچە زېمىننى كۆرسىتىپ بېرىپ «تېگمىشىش» كېرەك دېگەن ئىپادىنى بىلدۈردى.

چارروسىيىنىڭ بېسىمى ئاستىدا، زېڭ جىزې ئارقىدىن كۆپلەپ يول قويىدى. چارروسىيىنىڭ ئىلى ئاھالىسىنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىش توغرىسىدىكى يولسىز تەلىپىگە دەلىل - ئىسپات كۆرسىتىپ رەددىيە بېرەلمىدى. ئىلىنىڭ غەربىدىكى زېمىن مەسىلىسىدە ئۇ دەسلەپتە «چېگرىنى تۈزەتكەن ۋاقىتتا ئەھۋالغا قاراپ بەزى يەرلەرنى ئۆتۈنەيلى» دەپ ماقۇل بولدى①؛ 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى (9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى) يەنە «روسىيىنىڭ ئارزۇسى بويىچە يە ئىگىلەپ ئاھالە ئورۇنلاشتۇرۇشقا، ئىلىنىڭ غەربىدىكى يەرلەر كۆپايە قىلىدۇ» دەپ ئىپادە بىلدۈردى. چۈڭ خو «ئەسلىدە كېلىشكەن چېگرا بويىچە ئىلىنىڭ غەربىدىكى زېمىننى روسىيىگە بېرىش» نى ئۆزگەرتمەسلىككە ماقۇل بولدى②. شۇنداق قىلىپ، ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش سۆھبىتى تېكەس ۋادىسىنلا قايتۇرۇۋېلىش سۆھبىتىگە ئايلىنىپ قالدى. مانا ئەمدى، بۇسې تېكەس ۋادىسىنىڭ ئورنىغا، باشقا بىر يەرنى «تېگمىشىش» ئۈچۈن جۇڭگونى قىستىغىلى تۇردى، زېمىنىي بولسا «ئەسلى كېلىشىمنى بۇرۇنقىسى بويىچە تەستىقلاش» قا قىستىدى.③ زېڭ جىزې ئوتتۇرا ھال تەدبىردىن ۋاز كېچىپ، ئامالسىز تەدبىرنى ئىجرا قىلماقچى بولدى. ئۇ 10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى (9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى) روسىيە تەرەپكە: «ئالدىنقى شەرتنامە پۈتۈنلەي

① «ئالتۇن مەپدە يېزىلغان خاتىرىلەر» 1 - جىلد، 17 - بەت.
② يۇقىرىقى كىتاب، 23 - بەت.
③ يۇقىرىقى كىتاب 39 - بەت.

ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ، ئىلى زېمىنى ھازىرچە سوراپ ئېلىنمايدۇ» دەپ ئېيادە بىلدۇردى؛ لېكىن سودا مەسىلىسىدە «بىمالال مەسلىھەتلىشىشكە بولىدۇ»① دەپ يەنىلا بىر ئىمكانىيەت قالدۇرۇپ قويدى.

زېك جىزېنىك جاۋابى چارروسىيىنىك بېيجىڭنىك ئالدىن مۆلچەرلەنگەن ئۇنۇمگە تولۇق ئېرىشەلمىگەنلىكىنى كۆرسىتەتتى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلار تېكەس ۋادىسى مەسىلىسىدە زېك جىزېنىك يول قويۇش ھوقۇقى يوقلۇقىنمۇ ھېس قىلدى. زېمىنى گېرىسكە يازغان خېتىدە: «بىزنىڭ ئىلىنى ئالماشتۇرۇش ھەققىدە ئوتتۇرىغا قويغان تەلەپلىرىمىز ئادىل ئەمەس، مۆتىدىلمۇ ئەمەس»، «ھەيۋىلىرىمىزدىن ئۇلار قورقۇپ كەتكىنى يوق... ئۇرۇش قىلىشنى ئۇلاردىنمۇ بەكرەك خالىمايدىغانلىقىمىزنى، شۇنداقلا، ئۇرۇش قىلغۇدەك كۈچىمىزنىكىمۇ يوقلۇقىنى ئوبدان بىلىدۇ»② دەپ ئىقرار قىلدى. ھەقمەتەن، روسىيە جۇڭگوغا قارىتا بىر تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغاش نىيىتىدە بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق قىلىشقا كۈچى يەتمەيتتى. چۈنكى، روسىيە — تۈركىيە ئۇرۇشىدىن كېيىن، چارروسىيىنىك مالىيەسى قۇرۇقدىلىپ قالغانىدى. «ئىلى بىلەن ئۇسۇرى رايونىنى مەڭگۈ ئىشغال قىلىپ تۇرۇش بىزنىڭ ھەربىي خىراجىتىمىزنى تولدۇرالمايدۇ».③ زېمىنىنىك بۇ ئىقرارى چارروسىيىنىك تويماس تېررىتورىيە ئەپسى بىلەن چەكلىك كۈچى ئوتتۇرىسىدىكى غايەت زور زىددىيەتنىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. بۇنىڭدىن باشقا ئۇلار يەنە، باشقا جاھانگىر ئەللەرنىڭ ئارىلىشىشى تۈپەيلىدىن بېرلىن يىغىنىدىكىگە ئوخشاش ئەھۋالنىڭ تەكرارلىنىپ قېلىشىدىن

---

① «روسىيە شەرقتە» 121 — 115 - بەتلەر.

② يۇقىرقى كىتاب.

ئەنسىرىدى؛ ئۇروش پارتلاپ قالسا، دۆلەت ئىچىدە ئىشچى ـ دېھقانلار ئىنقىلابىي كۈرىشىنىڭ يەنىمۇ يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلۈپ كېتىشىدىن تېخىمۇ ئەنسىرىدى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسى چارروسىيىنى ئىلى مەسىلىسىدىكى تەدبىرنى ئۆزگەرتىشنى ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلدى.

چار پادىشاھىنىڭ ئارزۇسى بويىچە، ئاجىز ئەلىلەردىن كۆپلەپ تاجاۋۇزچىلىق مەنپەئىتىگە ئىرىشىش ئارقىلىق چار پادىشاھىنىڭ مېھرى ـ شەپقىتى ۋە ئىنئامىلىرىغا ئىگە بولۇشقا چارروسىيە ھەربىي ـ مۇلكى ئەمەلدارلىرى بەكمۇ خۇشتار ئىدى. ئەمەلىيەتتە، سۆھبەت باشلىنىشتىن ئىلگىرى 8 ـ ئايدا (7 ـ ئايدا) چاقىرىلغان بىر قېتىملىق پەۋقۇلئاددە يىغىندا، چارروسىيە ھۆكۈمىتى تېكەس ۋادىسىنى داۋاملىق ئىشغال قىلىشتا چىڭ تۇرۇۋالماسلىقنى، لېكىن تېخىمۇ كۆپرەك پايدىنى قولغا كەلتۈرۈشنى، قورالسىز توقۇنۇشتىن ئىمكانقەدەر ساقلىنىشنى قارار قىلغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ژېمىنىي قاتارلىقلار ھەرقانچە بېسىم ئىشلەتكەن بىلەنمۇ ھېچقانچە بىر نەرسىگە ئېرىشەلمەسلىككە كۆزى يېتىپ، پىلانىنى ئۆزگەرتىپ، قانداق قىلغاندا زىڭ جىزېنى «ئۇنىڭ ھۆكۈمىتى «لىۋاگىيە شەرتنامىسى» گە (ئىلاۋە: «ئىلىنى تاپشۇرۇپ بېرىش ـ تاپشۇرۇۋېلىش شەرتنامىسى») تۈزىتىش كىرگۈزۈش تەلىپى بەيلىگە بىزگە بەرمەكچى بولغان تۆلەمنى ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويغۇزۇپ*، ئۇنى سۆھبەت ئۈستىلىدىكى ئەكس ئەتتۈرۈش كويىدا بولدى. شۇڭا روسىيە تەرەپ ئۆزىنىڭ نىشانى ـــ پۈل ئېلىشنى تۈنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويدى. ژېمىنى يۇزىنى داپتەك قىلىپ: «جۇگگو ئىلگىرىكى شەرتنامىنىمۇ تەستەلمىدى، دۆلىتىمىز بىلەن تىنچ ھالدا كېگەشمۇ ئېلىپ بارماي، ئەسكەر يۆتكەپ، قورال ـ ياراق ھازىرلاپ... دۆلىتىمىزنى ھەربىي

* «روسىيە شەرقتە»، 125 ـ بەت.

مۇداپىسىگە نۇرغۇن پۇل سەرپ قىلىشقا مەجبۇر قىلدى... بۇلىنى جۇڭگو تۆلەپ بېرىشى كېرەك، ئاندىن لىللا ئىش قىلغان بولىدۇ»①. دېدى. ئۇ يەنە، جۇڭگو پەقەت مۇشۇ ھەربىي چىقىمنى تۆلەپ بەرگەندىلا ئاندىن «جۇڭگو ھۆكۈمىتىدە تىنچلىق ئارزۇسىنىڭ بارلىقى ئىپادىلىنىدۇ»②. دېدى. مانا بۇ ئۇچىغا چىققان جاھانگىرلىك ـ قازاقچىلىق مەنتىقىسىنىڭ دەل ئۆزى شۇ. زىڭ جىزې: ئۇرۇش قىلماي تۇرۇپ ھەربىي چىقىم تەلەپ قىلىش خەلقارادا مىسلىي كۆرۈلمىگەن، دەپ رەت قىلدى؛ لېكىن يەنە قورقۇنچاقلىق قىلىپ «ئازراق ئىلىنى ساقلاپ بېرىش خىراجىتى تۆلەشكە قوشۇلمەن» دەپ ئىپادە بىلدۈردى. ژېمىنىي دەرھال: «مەيلى ھەربىي خىراجەت بولسۇن ياكى باشقىسى بولسۇن روسىيىگە پۇل كېرەك③» دېدى. بىرى يۈزىنى داپتەك قىلىپ پۇل تەلەپ قىلدى؛ يەنە بىرى، دۆلتىنى چىقىرىپ پۇل بەرمەكچى بولدى. شۇنداق قىلىپ سودا پۈتتى.

مەقسەتكە يەتكەن روسىيە، دەل شۇ چاغدا زوزۇڭتاڭنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن قۇمۇلدىن بېيجىڭغا قايتقانلىقىنى ئۇقۇپ چۆچۈپ كەتتى. بۇ ھال ئۇنىڭ بۇ سۆھبەتنى ئاياغلاشتۇرۇشغا تۈرتكە بولدى. 12- ئاي (11 - ئاي) دا چارروسىيە يەنە بىر قېتىم پەۋقۇلئاددە يىغىن ئۆتكۈزۈپ، جۇڭگوغا قارشىلىغان يېڭى تاجاۋۇزچىلىق شەرتنامىسىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنىنى بەلگىلىدى. 27 - كۈنى (26 - كۈنى)، روسىيە تەرەپ زىڭ جىزېغا چېگرا توغرىسىدا ئۈچ مادداً، سودا ئىشلىرى توغرىسىدا تۆت مادداً، تۆلەم تۆلەش توغرىسىدا بىر مادداىنى

① «ئالتۇن مەپدە يېزىلغان خاتىرىلەر»، 2 - جىلد، 18 - بەت.

② «روسىيە شەھرى» 133 - بەت.

③ «ئالتۇن مەپدە يېزىلغان خاتىرىلەر»، 2 - جىلد، 27 - بەت.

ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر مىمراندۇم تاپشۇردى. بۇ ۋۇجۇدقا چىقىش ئالدىدا تۇرغان شەرتنامىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئىدى. ئەتىسى گىرىس زىڭ جىزىغا: «جۇڭگو يەنە رازى بولمىسا، روسىيىلىكلەر باشقا چارە قوللىنىدۇ. جانابىڭىز بىلەن ھەر كۈنى ماددا - ماددىلاپ تالاش - تارتىش قىلىپ ئولتۇرالمايمىز!»* دەپ، زوراۋانلىق سىياسىتىنى ئىشقا سېلىپ، جۇڭگونىڭ مۇنازىرىلىشىشىگە يول قويمىدى. زىڭ جىزې ئەھۋالنى پرىزدېنت -يامۇلىغا مەلۇم قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جاۋاب تېلېگرامما ئەۋەتىپ قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ۋە ئۇنىڭغا ئىمزا قويۇش ھوقۇقىنى بەردى. 1881 - يىلى 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى (گۇاڭشۈي خاننىڭ 7 - يىلى 1 - ئاينىڭ 26 - كۈنى)، ئىككى تەرەپ سانت پېتىر بۇرگدا ئىمزا قويدى. بۇ «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» يەنى «باشقىدىن تۈزۈلگەن شەرتنامە»، «سانت پېتىربۇرگ شەرتنامىسى» دەپ ئاتالدى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە «باشقىدىن تۈزۈلگەن قۇرۇقلۇق سودا نىزامنامىسى» گە ۋە مەخسۇس بىر ماددىغىمۇ ئىمزا قويۇلدى. 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى (4 - ئاينىڭ 18 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەستىقلىدى. 8 - ئاينىڭ 19 - كۈنى (7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى)، روسىيە پايتەختىدە ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلدى.

بۇ تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامە، نىزامنامە ۋە مەخسۇس ماددىلارنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

1 - روسىيە ئىشغال قىلىۋالغان ئىلى رايونىنى قايتۇرۇپ بېرىدۇ.

2 - ئىلى خەلقىدىن روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈشنى خالىغۇچىلارنىڭ بىر يىل ئىچىدە كۆچۈپ كېتىشىگە رۇخسەت قىلىنىدۇ.

---

* «ئالتۇن مەپىدە يېزىلغان خاتىرىلەر» 3 - جىلد، 7 - بەت.

3 - ئىلىدىكى قورغاس دەريا سىنىڭ غەربىدىكى رايونلار روسىيىگە ئايرىپ بېرىلىدۇ؛ ئىلى دەريا سىنىڭ جەنۇبىدىكى كۆل چات كەنتىنىڭ شەرقىدىن جەنۇبقا قەدەر، 1864 - يىلىدىكى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خانىنىڭ 3 - يىلىدىكى) غەربىي شىمالىي چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامە خاتىرىسى» دە بەلگىلەنگەن كونا چېگرا بولىدۇ؛ ئالتاي، تارباغاتاي تەرەپنىڭ چېگرىسى توغرىسىدا، كۆيتۇن تېغىدىن ساۋۇر تېغىغىچە بىر تۈز سىزىق تارتىلىدۇ، چېگرا ئايرىغۇچى ئەمەلدارلار يېڭى چېگرىنى مۇشۇ تۈز سىزىق بىلەن كونا چېگرا ئارىلىقىدىن ئەھۋالغا قاراپ بەلگىلەيدۇ؛ قەشقەرنىڭ غەربىدىكى چېگرا ئىككى دۆلەت ھازىر باشقۇرۇۋاتقان چېگرا بويىچە ئۆلچەپ بەلگىلىنىدۇ.

4 - جۇڭگو - روسىيىنىڭ جيا يۈيگۈەن ۋە تۇرپاندا كونسۇلخانا تەسىس قىلىشقا رۇخسەت قىلىدۇ؛ ئۇنىڭدىن باشقا قۇبدو، ئۇلاستاي، قۇمۇل، ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ قاتارلىق بەش ئورۇندا سودا ئىشلىرى رونақ تاپقاندىن كېيىن، داۋاملىق كېڭىشىدۇ، كونسۇلخانىلار تەسىس قىلىنىدۇ.

5 - ئىككى دۆلەت چېگرىسىدىكى 100 چاقىرىم دائىرە ئىچىدە ئىلپ بېرىلىدىغان سودىدىن باج ئېلىنمايدۇ. جۇڭگو - نىڭ موڭغۇل رايونىغا بېرىپ سودا قىلىدىغان روسىيە سودىگەرلىرىدىن بۇرۇنقىدەكلا باج ئېلىنمايدۇ؛ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىگە بېرىپ سودا قىلغان روسىيە سودىگەرلىرىدىنمۇ ۋاقتىنچە باج ئېلىنمايدۇ.

6 - جۇڭگودا سودا قىلىدىغان روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ قۇرۇقلۇق سودا يولى بۇرۇنقى چاقتۇدىن تېخىنچىنگە بارىدىغان يولدىن تاشقىرى، يەنە جيا يۈگۈەنگە بارىدىغان يول ئېچىپ بېرىلىدۇ.

7 - خېيلۇڭجياڭ، سۇڭخۇاجياڭ، ئۇسسۇرى دەريالىرىدىكى كېمە قاتنىشى 1858 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى شيەنفېڭ خان 8 - يىلى)دىكى «ئەيخۇي شەرتنامىسى» بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ.

8 - جۇڭگو 9 مىليون رۇبلى تۆلەم تۆلەيدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان «ئىلى شەرتنامىسى» نى چۇڭ خو ئۆز ئالدىغا تۈزگەن «ئىلىنى تاپشۇرۇپ بېرىش - تاپشۇرۇۋېلىش شەرتنامىسى» بىلەن سېلىشتۇرغاندا، تۆلىنىدىغان تۆلەم 4 مىليون رۇبلى كۆپەيتىلگەندىن باشقا، چېگرا ۋە سودا ئىشلىرى جەھەتتە جۇڭگونىڭ زىيىنى ئازراق بولدى. چېگرا جەھەتتە ئىلى رايونىدا تېكەس ۋادىسى قايتۇرۇۋېلىندى؛ ئالتاي، تارباغاتاي رايونىنىڭ چېگرا سىزىقى ئەسلىدىكى شەرتنامىدە قابا دەرياسى بىلەن بۇرچىن دەرياسى ئارىلىقىدىن ئايرىلغانىدى، بۇ ئالاھىزەل كۈيتۈن تېغى بىلەن ساۋۇر تېغى ئارىلىقىدىكى تۈز سىزىققا باراۋەر كېلەتتى. يېڭى شەرتنامىدە بولسا مەزكۇر تۈز سىزىق بىلەن 1869 — 1870 - يىللىرى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خاننىڭ 8 - ،9 - يىللىرى) بېكىتىلگەن كونا چېگرا ئارىلىقىدىن ئايرىلىدىغان بولدى؛ قەشقەر رايونىنىڭ چېگرا سىزىقىمۇ ئىلگىرىكى شەرتنامە بويىچە يېغىن بىلەن ناغرا چالدى ئارىلىقىدىن ئايرىلغان. بۇ قېتىمقىسىدا ھازىرقى چېگراغىچە كېڭەيگەن، يەنى ئەمەلىي كونترول سىزىقى چېگرا قىلىنغان. سودا جەھەتتە: ئەسلى شەرتنامە بويىچە كۆپەيتىپ قۇرۇلىدىغان يەتتە ئورۇندىكى كونسۇلخانىدىن ئىككىسى قىسقارتىلغان، كۆپەيتىپ ئېچىلىدىغان ئىككى سودا يولى بىرگە ئۆزگەرتىلگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە جياۋگۇەن بىلەن چەكلىنىپ، شىئەن ۋە خەنجۇڭغا قەدەر سوزۇلمىغان؛ شىنجاڭدا سودا قىلىدىغان روسىيە سودىگەرلىرىدىن «پۈتۈنلەي باج ئالماسلىق»، «ۋاقتىنچە باج ئالماسلىق» قا ئۆزگەرتىلگەن. بۇنىڭدىن تاشقىرى، سۇڭخۇاجياڭ دەرياسىدىن بايدۇناغا

قەدەر باردىغان كېمە قاتنىشىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. بۇ هوقۇق - مەنپەئەتلەرنىڭ قايتۇرۇۋېلىنىشى، چارروسىيە هەربىي فېئودال جاهانگىرلىكىنىڭ ماهىيىتىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىدىن ئەمەس، شۇنداقلا چار پادىشاهىنىڭمۇ كاتتا مېهرى - شەپقەت قىلغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇ جۇڭگو خەلقىنىڭ چارروسىيىگە قارشى كۈرىشىنىڭ كۈن ساناپ ئۇلغايغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. «كىشىلەر قەلبى شۇنداق قىلىشقىلا مايىل ئىدى»①. بۇ هال، چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتىنى روسىيىگە قارىتا دىپلوماتىيىدە قاتتىقراق بولۇپ، هەددىدىن ئارتۇق يول قويۇۋەرمەستىن، ئۇرۇش تەييارلىقى قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. شۇنداق بولغانلىقتىن زىڭ جىزې چارروسىيىنىڭ هەيۋىسىگە قارىتا، ئۇلارنى ئاگاهلاندۇرۇپ: «جۇڭگو خەلقى روسىيە بىلەن ئۇرۇش قىلىشتىن باش تارتمايدۇ، جۇڭگو خەلقى قەيسەر، چىداملىق، بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا غەلىبە قىلالماي قالسا، جۇڭگونىڭ يېرى كەڭ، نەچچە ئون يىل داۋاملاشتۇرۇشقا چىدايدۇ»② دېدى.

مەملىكەت خەلقى دۈشمەنگە قاتتىق نەپرەت ياغدۇرغانلىقتىن، چارروسىيە جۇڭگوغا قارىتا ئىغۋاگەرچىلىك قىلىشتا بىرئاز ئېهتىيات قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇندىن تاشقىرى، زىڭ جىزى سۆهبەت جەريانىدا چارروسىيىنىڭ ئىچكى سىياسىي ۋە دىپلوماتىيە جەهەتتىكى مۈشكۈلچىلىكلىرىدىن هەمدە شۇ چاغدىكى خەلقئارا مۇهىتتا يار بەرگەن شەرت - شارائىتلاردىنمۇ پايدىلاندى. بۇلارنىمۇ يوققا چىقارغىلى بولمايدۇ.

«جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى، چارروسىيىنىڭ ئىلى رايونىمىزدىكى مۇستەملىكىچىلىك هۆكۈمرانـ

---

① «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار»، گۈاڭشۈي خان دەۋرانى، 21 - توم، 10 - بەت

② «ئالتۇن مەپىدە يېزىلغان خاتىرىلەر»، 2 - جىلد، 8 - بەت

لمقىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى جاكارلىدى. 1881 - يىل 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى (چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 7 - يىلى 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىلى جياڭجۈنى جىڭ شۈڭگە ئىلىنى تاپشۇرۇۋېلىش ئىشىنى باشقۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى.

ئىككىنچى يىلى 2 - ئاينىڭ 17 - كۈنى (چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 7 - يىلى، 12 - ئاينىڭ 29 - كۈنى)، تارباغاتاي مەسلىھەت ئامبىلى شكتەي روسىيە ۋەكىللىرى بىلەن ئىلىنى تاپشۇرۇۋېلىش ۋە تاپشۇرۇپ بېرىش چارىسى ئۈستىدە كېڭىشىش ئۈچۈن ئىلغا كەلدى. شكتەي ئىلى خەلقىنى يېغىپ، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇقتۇرۇشىنى ئوقۇپ بەردى ۋە ئۇنى كۆچىلارغا چاپلىدى، ئۇنى «نەچچە مىڭلىغان ئادەم كۆردى»، مۇسۇلمان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ دەردىنى تويغۇچە تارتقان ئىلى خەلقى گويا كى قاغجىراپ كەتكەندە سۇغا ئېرىشكەندەك، «مۇشۇكۇللۈكتىن قۇتۇلۇشقا تەشنا بولغاندەك» ئاخىر جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئىلىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەسلىگە كەلگەنلىكىنى كۆردى①. 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى (چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 8 - يىلى، 2 - ئاينىڭ 4 - كۈنى)، شكتەي چارروسىيە سىمىر چىنسكى ئۆلكىسىنىڭ گېنرال گوبېرناتۇرى ۋولد بىلەن شەرتنامە ئالماشتۇرۇپ، ئىلىنى رەسمىي قايتۇرۇۋالدى، شۇنىڭ بىلەن جىڭشۈن ئەسكەر ئاشلاپ كىرىپ ئورۇنلاشتى. ئىلى - جۇڭخۇا ئۇغۇل - قىزلىرى قانلىق جەڭلەر ئارقىلىق قەسەمىيات قىلىپ قوغدىغان ئىلى ساقايتقىلى بولمايدىغان جاراھەتلىرى بىلەن ۋەتىنىمىزنىڭ قوينىغا قايتىپ كەلدى.

---

① «شىەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر»، 315 - بەت، 6 - جىلد.

6 - بۆلۈم «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ تەڭ ھوقۇقسىزلىق خۇسۇسىيىتى ۋە ئۇ پەيدا قىلغان ئېغىر ئاقىۋەتلەر

«ئىلى شەرتنامىسى» يېقىنقى زامان تارىخىدا جاھانگىرلارنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن ئىمزالانغان بارلىق شەرتنامىلەرگە ئوخشاشلا ئىگىلىك ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنىپ، ۋەتەنگە ھاقارەت كەلتۈرىدىغان تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامە بولۇپ، چارروسىيە ھەربىي فېئودال جاھانگىرلىكىنىڭ ئېلىمىزگە ئۇزۇنغىچە تاجاۋۇر قىلغانلىقىنىڭ مەھسۇلى. ئۇ، چارروسىيىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ يەر بۆلۈۋېلىشقا، ئاھالىنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىشكە، نۇرغۇن تۆلەم ئېلىشقا، ئالاھىدە ئىمتىيازلارغا ئېرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ، پۈتمەس - تۈگىمەس بالايىئاپەتلەرنى پەيدا قىلدى.

«ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى چارروسىيىنىڭ جۇڭگو - روسىيە غەربىي چېگرىسىنى ئۆزگەرتىپ بېكىتىش تەلىپىنى قاندۇردى. تارىخ ئىسپاتلايدۇكى، جۇڭگو بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا چېگرىنى ھەر قېتىم ئۆزگەرتىپ بېكىتكەنده چارروسىيە جۇڭگونىڭ بىر پارچە زېمىنىنى ئىگىلىۋالدى. چارروسىيە بۇ شەرتنامە ۋە كېيىن تۈزۈلگەن چېگرىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش توختاملىرى ئارقىلىق، جۇڭگو - روسىيە غەربىي قىسىم چېگرىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆزگەرتىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئېلىمىزنىڭ 70 نەچچە مىڭ كۋادرات كىلومېتىرلىق گۈزەل تاغ - دەريالىرىمىز رەڭگى ئۆزگىرىپ كەتتى.

ئېلىمىزنىڭ ئىلى رايونىنى تاجاۋۇز قىلىپ يۇتۇۋېلىش چارروسىيىنىڭ ئۇزۇندىن بۇيانقى خام خىيالى ئىدى. ئىلى ۋا-

دەسى ئوت-چۆپى، سۈيى مول، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق قىسقا مۇڭاپىق كېلىدىغان، ئېلىمىزدىكى قازاق، موڭغۇل چارۋىچىلىرى چارۋىچىلىق قىلىدىغان، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر، شىبە، سولۇن (داغۇر)، خۇيزۇ، خەنزۇ، مانجۇ قاتارلىق مىللەت دېھقانلىرىمىز بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان جاي ئىدى. «غەربىي شىمال چېگرىسىنى ئايرىش كېلىشىمى خاتىرىسى» ئارقىلىق روسىيە بۇرغۇجىرىنىڭ غەربىدە ئىلى دەريالىسىنىڭ تەڭدىن تولىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 440 مىڭ كۋادرات كىلومېتردىن ئارتۇق يەرنى يوتۇۋالدى، «ئىلى شەرتنامىسى» ئارقىلىق قورغاس دەريالىسىنىڭ غەربىدىكى يەرلەر چارروسىيىگە يەنە بۆلۈپ بېرىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئىلى دەريالىسىنىڭ شىمالىدىكى سولۇن گازارمىسىغا تەۋە بولغان بۇرغۇجىر قاتارلىق ئون قاراۋۇل بېكىتى ۋە مەزكۇر گازارمىنىڭ ئوڭ قانىتىدىكى تۆت خوشۇننىڭ تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەرلىرىدىن سېجى، چىچقان، شامال، تۇرگېن قاتارلىق يېزا كەنتلەر؛ ئىلى دەريالىسىنىڭ جەنۇبىدىكى شىبە گازارمىسىغا تەۋە بولغان چۈنجى قاتارلىق 16 قاراۋۇل بېكىتى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تېرىلغۇ يەرلەر؛ ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقى قان ئاققۇزۇپ قوغدىغان، ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلغان كەتمەن قاتارلىق كەنتلەرنىڭ ھەممىسى چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىندى.

چارروسىيە يەنە چېگرا ئايرىش ۋە چېگرا ئايرىش ئىمزالاش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، شەرتنامىگە خىلاپلىق قىلىپ، كۆرۈنۈشتە ئۆزگەرتكەن بولۇپ، ئاستىرتىن تاجاۋۇز قىلىپ، نۇرغۇن زېمىننى قانۇنسىز ئىگىلىۋالدى.

«ئىلى شەرتنامىسى» گە ئاساسەن چېگرا تەكشۈرۈش خىزمىتى 1882 - يىلى 8 - ئاي چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇي خانىنىڭ 8 - يىلى 7 - ئاي) دىن باشلىنىپ 1884 - يىل 6 -

ئاي چىك سۇلالىسى گۇاڭشۇي خانىنىڭ 10 - يىلى 5 - ئاي) دا تاماملاندى. مۇشۇ ئىككى يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، چېگرا تەكشۈرۈش كېلىشىمنامىسىدىن جەمئىي بەش كېلىشىمنامە تۈزۈلگەن. ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

1882 - يىل 10 ئاينىڭ 28 - كۈنى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇي خانىنىڭ 8 - يىلى 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى) قۇمۇلنىڭ ياردەمچى ئامبىلى چاڭ شۇن بىلەن سىمىرچىنسكى ئۆلكىسىنىڭ ۋالىيسى ۋولد تەرىپىدىن ئىمزالانغان «جۇڭگو - روسىيە ئىلى چېگرا كېلىشىمنامىسى».

شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 7 - كۈنى (10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى) باردكۆل ئاغلاقچى ئامبىلى ساقدولىنجاپ بىلەن فەرغانە ئۆلكىسىنىڭ گوبېرناتۇرى مىدىنىسكى تەرىپىدىن ئىمزالانغان «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرا كېلىشىمى» («جۇڭگو - روسىيە قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمال چېگرىسى كېلىشىمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ).

1883 - يىل 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇي خانىنىڭ 9 - يىلى 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى) ئىلىنىڭ مەسلىھەت ئامبىلى شىڭ تەي بىلەن ئومىسكى ھەربىي رايونىنىڭ شتاب ناچالنىكى بابكوۋ تەرىپىدىن ئىمزالانغان «جۇڭگو - روسىيە قوبدو تارباغاتاي چېگرا توختىمى»①

شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنى (9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى) شىڭ تەي بىلەن ۋولد تەرىپىدىن ئىمزالانغان «جۇڭگو -

① مەزكور چېگرا كېلىشىمى يەنە 2 تەرەپ چېگرىسىنى تەكشۈرگۈچى ياردەمچى ۋەكىللەرنىڭ 9 - ئايدا (8 - ئايدا) ئىمزالىغان «جۇڭگو - روسىيە قوبدۇدىكى يېڭى چېگرا بەلگىسى خاتىرىسى» (يەنە «ئالاكۆبۈك دەريا ئاغزى چېگرا كېلىشىمى») بىلەن «جۇڭگو - روسىيە تارباغاتاينىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرا بەلگىسى خاتىرىسى» (يەنە «مايقاپچىغاي چېگرا كېلىشىمى») نىمۇ تۈز ئىچىگە ئالىدۇ.

روسیه تاریاغاتایناك غەربىي جەنۇبىي چېگرا كېلىشىمى»؛

1884 - يىلى 6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 10 - يىلى 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى) ساق دولىنجاپ بىلەن مەدىنىسكى تەرىپىدىن ئىمزالانغان «جۇڭگو - روسیه قەشقەر چېگرىسىنى قايتا داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» («جۇڭگو - روسیه قەشقەرنىڭ غەربىي شىمال چېگرا كېلىشىمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ).

بۇ، چېگرا تەكشۈرۈش كېلىشىمنامىلىرى تۈزۈلگەندىن كېيىن، جۇڭگو - روسیه غەربىي قىسىم چېگرىلىرىدىن 1870 - يىلى چىڭ سۇلالىسى توڭجى خانىنىڭ 9 - يىلى) دىكى «جوڭگو - روسیه تاریاغاتاي چېگراكېلىشىمى» دە تەكشۈرۈپ ئايرىلغان موزتاۋ تېغىدىكى قاباارسۇغىچە بولغان چېگرا لىنىيىسىنى ھەسابقا ئالمىغاندا، ئۇنىڭدىن باشقا ھەممە لىنىيە قايتىدىن تەكشۈرۈپ ئايرىلىپ چېگرا بەلگىلىرى ئورنىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن چارروسىيىنىڭ شەرتنامىگە خىلاپلىق قىلىپ ئېلىمىزنىڭ زېمىنىنى تاجاۋۇزكارلىق بىلەن ئىشغال قىلغانلىغان ھەرىكىتى قانۇنلىشىپ قالدى. ھازىر جۇغراپىيىلىك ئورنى بويىچە شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ بىر - بىرلەپ بايان قىلىپ ئۆتىمىز: كۈيتۈڭ تېغىدىن تارتىپ موز تاۋ تېغىچىلىكبولغان ئارىلىقتىكى چېگرا (ھازىرقى بور چىننىڭ شىمالىي ۋە قابا، جېمىنەيىنىڭ غەربىدىكى چېگرا) «قوبدو - تاریاغاتاي چېگرا كېلىشىمى» دە ئېنىق بەلگىلەنگەن. «ئىلى شەرتنامىسى»دە ئىككى تاغ ئارىسىدىن بىر تۈز سىزىق ئېلىنىپ، «تۈز سىزىق بىلەن كونا چېگرا ئوتتۇرىسىدىن يېڭى چېگرا بەلگىلىنىدۇ، دەپ بېكىتىلگەن* شەرتنامىگە

* مەزكور شەرتنامىنىڭ روسچە تەرجىمىسىگە ئاساسلانغاندا، «يېڭى چېگرا سىزىقى مۇمكىنقەدەر كونا چېگرا بىلەن كويتون تېغى ئارقىلىق قارا ئېرتىش دەرياسىدىن ساۋۇر تېغىغىچە بولغان تۈز سىزىق ئارىلىقىدىكى ئوتتۇرا سىزىقتىن توغرا كېلىشى لازىم».

خىلاپلىق قىلىپ يەرنى كۆپرەك ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن، چارروسىيە چېگرىسىنىڭ مۇشۇ قىسمىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىشتىن بىر يىل بۇرۇن، يەنى 1882 - يىل (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانلىقىنىڭ 8 - يىلى) 700 دىن ئوشۇق ئەسكەر سولداتنى ئەۋەتىپ قاباغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. روسىيە سولداتلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى يەرلىك موڭغۇل ۋە قازاق چارۋىچىلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. «ھەممىلا يەردە كىشىلەر غەزەپكە كەلدى». ئۇلار چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىغا: چېگرا تېخى بىرقانچە يىل ئالدىنلا ئايرىلىپ، كۆپلىگەن يەرلىرىمىز بېرىۋېتىلگەن، قازاقلارنىڭ مال باقىدىغان يېرى ئىگىلىۋېلىنغاندىن كېيىن مال باقىدىغان يېرىمىز يوق، موڭغۇللارنىڭ مال باقىدىغان يېرىدە قىستىلىپ يۈرۈۋاتىمىز. ھازىر يەنە يەر ئايرىپ بېرىلىدىغان بولسا، موڭغۇل، قازاق خەلقى «جېنىمىزنى باقالماي قالمىز». شۇڭا «جېنىمىز چىقىپ كەتسىمۇ يەرنى بەرمەيمىز»، ئەگەر «يەر بىلەن قوشۇپ روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈۋالىدىغان بولسا ئۆلسەكمۇ بويسۇنمايمىز»، دەپ ئۆز مەقسەتلىرىنى ئىزھار قىلىشتى ①. قۇبدو خان ئامبىلى چىڭ ئەن موڭغۇل، قازاق خەلقىنىڭ يەر ئايرىپ بېرىشىگە قارشى كۆرەشىنىڭ بېسىمى ئاستىدا، ئۇمۇ يەر ئايرىپ بېرىشكە قارشى تۇرۇپ، يۇقىرىغا ئىلتىماس يوللاپ مۇنداق دېدى: بۇنىڭدىن ئون نەچچە يىل بۇرۇن چېگرا ئايرىغاندا شۇ جايدىكى ئوتلاق - يايلاقلارنىڭ «ئوندىن ئالتە قىسمى ئايرىپ بېرىلگەن». ② «بالدۇر بەلگىلەنگەن چېگرا ئاساس قىلىنىغان يەردە، ھازىر بەلگىلەنگەن چېگرا ئۇزۇنغىمچە ئۆزگەرمەي قالارمۇ؟»، كەلگۈ-

① «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار»، گۇاڭشۈي خان دەۋرانى، 29 - جىلد، 10 — 2 - بەتلەر.

② يۇقىرىقى كىتاب، 27 - جىلد، 41 - 42 - بەتلەر.

سىدە غەربىي شىمالىنىڭ يېرىمى دېگۈدەك تىنچمايدىغان بولدى!»* دېدى. 1883 - يىلى 7 ئايدا، (چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 9 - يىلى 6 - ئايدا) ئىككى دۆلەت چېگرا تەكشۈرۈشنى باشلىغاندا، جۇڭگو ۋەكىلى شەرتنامگە ئاساسەن چىڭ تۇرۇپ، چارروسىيىنىڭ چېگرىنى قابا، بىلىزىك دەريا سىدىن ئايرىش سۈيىقەستىنى ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ قىلىپ، ئاخىر ئالقابىك دەريا سىنى چېگرا قىلىپ بېكىتتى. شۇنداق بولسىمۇ جۇڭگونىڭ يەنە قاراقابا دەريا سى (قابا دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىدىن بىرى)، مارقاكۆل ۋە مۇھىم قاراۋۇل بېكىتى مانتوغاتولغا (هازىر سۇۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئاقتۆپە) قاتارلىق كۆپلىگەن يەرلىرى قولدىن كېتىپ قالدى. بۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسى ئوت - چۆپى، سۈيى مول، گۈزەل ئوتلاقلار ئىدى. بۇ يەرلەرنى چارروسىيە ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن قازاق چارۋىچىلىرى ئىشلەپ چىقىرىش، تۇرمۇش جەھەتتە ناھايىتى زور قىيىنچىلىقلارغا ئۇچرىدى. يەرلىك قازاق چارۋىچىلار رۇسلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلىشنى خالىمىغانلىقتىن يەرلىك خەلقنىڭ بىر يىل ۋاقىت ئىچىدە دۆلەت تەۋەلىكىنى تالاش چارىسى بەلگىلەندى. چارروسىيىنىڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جۇڭگو پۇقرالىرىنى بۇلاپ كېتىش سۈيىقەستىمۇ تولۇق ئەمەلگە ئاشمىدى.

موزتاۋ تېغىدىن غەربكە قاراپ قابار سۇغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى چېگرا (يەنى هازىرقى قوبۇقسار، دۇربىلجىن، چۆچەكنىڭ شىمالىدىكى چېگرا) 1870 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خانىنىڭ 9 - يىلى) دىكى «تاربا غاتاي چېگرا كېلىشىمى» دە تەكشۈرۈلگەن كونا چېگرا پېتىچە ئۆزگەرتىلمىدى.

---

* يۇقىرىدىكى كىتاب، 27 - جىلد 41 - 42 - بەتلەر.

قابارسۇدىن قارا داۋانغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى چېگرا (يەنى ھازىرقى چۆچەك، چاغانتوقاي، تولىنىڭ غەربىي ۋە بۆرتالانىڭ شىمالىدىكى چېگرا) 1883 - يىلى 10 - ئاي (چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 9 - يىل 9 - ئاي) دا ئىمزالانغان «تارباغاتاينىڭ غەربىي جەنۇبى چېگرىسى كېلىشىمى» دە: ئۇچۇق بەلگىلەنگەندى «ئىلى شەرتنامىسى» دە: ئۇمۇمەن «بۇرۇن چېگرا بەلگىسى ئورنىتىلمىغان چېگرىلارغا، ئىككى مەملىكەت ئالاھىدە خادىم ئەۋەتىپ چېگرا بەلگىسى ئورنىتىدۇ.» دەپ بەلگىلەنگەن. چېگرىنىڭ بۇ قىسمى «غەربىي شىمال چېگرىسىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش خاتىرىسى» دە ئاللىقاچان ئېنىق بەلگىلەنگەن بولۇپ، ئەمدىلىكتە چېگرا بەلگىسى ئورنىتىلىلا بولاتتى. ئەمما، چارروسىيە ۋەكىلى يوق يەردىن پۇتاق چىقىرىپ، چېگرىنى قايتا مۇھاكىمە قىلىش كەيپىگە دەپ قاتتىق تۇرۇۋالدى، مەقسىتى ئىلىمىزنىڭ بارلۇق تېغىنى پىلە قۇرتىدەك يېيىش ئىدى. مات بولغاندىن كېيىن، بارلۇق تېغىدىكى قازاق چارۋىچىلار روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ بولدى، پەقەت «بۇ تاغنى روسىيىگە ئارىيەتكە بېرىۋەتكەندىلا» ئاندىن «جۇڭگوغىمۇ، ئۆزگىمۇ پايدىلىق بولىدۇ»* دەپ بىلجىرىلدى، «ئادەم يەر بىلەن بىللە قايتۇرۇلىدۇ» غانلىق توغرىسىدا ئېغىز ئاچمىدى. چارروسىيە ۋەكىلىنىڭ يولسىزلىق قىلىپ زورلاپ تۇرۇۋېلىشى ئارقىسىدا، چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى ئون يىللىق ئىجارىگە بېرىشكە ماقۇل بولۇپ، چەت ئەل جاھانگىرلىكى ئىلىمىزنىڭ كەڭ كۆلەملىك تاغلىق ئوتلاقلىرىنى ئىجارىگە ئالىدىغان مىسلىسى كۆرۈلمىگەن يادان ئىش بارلىققا كەلدى. كېيىن چارروسىيىنىڭ يەنە ئون يىللىق ئىجارىگە ئېلىش

* «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار» گۈاڭشۈي خان دەۋرانى، 36 - جىلد، 14 - بەتتەر

سۇيىقەستى تارمار قىلىنىپ، 1893 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇي خاننىڭ 19 - يىلى) قايتۇرۇۋېلىندى.

قارا داۋاندىن نارىنقالقاغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى چېگرا (يەنى ھازىرقى بورتالا، ئارشاڭنىڭ شىمالى، قورغاس، چاپچال، موڭغۇلكۈرەنىڭ غەربىدىكى چېگرا) 1882 - يىلدىكى «ئىلى چېگرا كېلىشىمى» دە بەلگىلەنگەن بولۇپ، «غەربىي شىمال چېگرىسىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش كېلىشىم خاتىرىسى» دە ئېنىق بېكىتىلىپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن «ئىلى شەرتنامىسى دە» قورغاس دەرياسىنىڭ غەربىدىكى رايونلار بېرىۋېتىلگەچكە ئېشىم داۋاننىڭ جەنۇبىدىكى چېگرا لىنىيىسىنىڭ يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىشكە توغرا كەلگەنىدى. چېگرىنى تەكشۈرگەندە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەرلىك سولۇن خەلقىنىڭ قارشىلىقىغا قارىماي، ئۇلارنى كۆچۈرۈۋەتكەندىن كېيىن، زورلاپ بېرىۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، ئېشىم داۋاندىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ قازان داۋان ئارقىلىق قورغاس دەرياسىنىڭ غەربى بىلەن تۇتاشقان يەرلەر بىزنىڭ ئەمەس بولۇپ قالدى. چارروسىيە بىر سۇڭ يەرگە ئىگە بولسا بىر چى ئىلگىرىلەپ كىرىپ، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىن تارتىپ تېكەس دەرياسىنىڭ شىمالىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى يەرلەردىن بىرمۇنچە يەرنى توختامغا خىلاپلىق قىلىپ ئىشغال قىلىۋالدى. گېدىڭ تېغى ئۈستىدە چيەنلۇڭنىڭ مۇداپىئەلىنىش بەلگىسى بار ئىدى، چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ قايتا - قايتا سۆزلىشىشى نەتىجىسىدە، روسىيە تەرەپ دەسلەپتە تەخمىنەن 50 كۋادرات چاقىرىم كەلگۈدەك ئازغىنە بىر يەردىن چېكىنىشكە ماقۇل بولغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا كۆلزات كەنتىنىڭ جەنۇبى، دولاتى دەرياسىنىڭ شەرقىدىن سۇمبە

---

* «چىڭ خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار»، گۇاڭشۇي خان دەۋرانى، 36 - جىلد، 14 - بەت.

دەریاسىنىڭ غەربىگە قەدەر بولغان يەرنى ئارتۇق ئىگىلىۋالدى.

نارىنقالقادىن بەدەل تاغ ئېغىزىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى چېگرا (يەنى ھازىرقى موڭغۇلكۈرەنىڭ غەربى، ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسى، ئۈچتۇرپاننىڭ شىمالىدىكى چېگرا) 1882 - يىل 12 - ئايدا (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇي خاننىڭ 8 - يىلى 10 - ئايدا) ئىمزالانغان «قەشقەر چېگرا كېلىشىمى» دە بەلگىلەنگەن. «ئىلى شەرتنامىسى» دە كۆلزات كەنتىنىڭ شەرقىي چېتىدىن جەنۇبقا قاراپ «تۇڭجى خاننىڭ 3 - يىلىدىكى چۆچەك چېگرا كېلىشىمىدە بېكىتىلگەن كونا چېگرىنى بويلاپ ماڭىدۇ». دەپ بەلگىلەنگەن. دېمەك «غەربىي شىمال چېگرىسىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش كېلىشىم خاتىرىسى» گە ئاساسەن بېكىتىلگەن تىيانشان چوققىسى بويىچە ئايرىلاتتى. تىيانشان تىزمىسى مۇرەككەپ تاغ تىزمىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، تىيانشان چوققىسى تەڭرىتاغنىڭ ئاساسىي تىزمىسى، يەنى تىيانشان نىڭ سۇ بۆلگۈچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئاساسىي تاغ تىزمىسىنىڭ جەنۇبىدا جەنۇبىي تاغ تىزمىلىرى بار. بۇ چېگرا لىنىيىسىنى تەكشۈرۈپ ئايرىشتا، چارروسىيە ۋەكىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا تەكشۈرۈش ئامبىلى ساقدولىنجاپنىڭ شەخسەن ئۆزى بېرىپ تەكشۈرمىگەنلىكىنى، يەر تۈزۈلۈشىنى ئۇقمايدىغانلىقىنى بىلىپ، ئۇنى مەقسەتلىك ھالدا كولدۇرلىتىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي تىزمىسىنى ئاساسلىق تىزما دەپ كۆرسىتىپ، چېگرىنى ئوپۇل - توپۇللا بېكىتىۋالدى. ئەينى ۋاقىتتا، يېڭىدىن دۇبەنلىككە بەلگىلەنگەن شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلار ئامبىلى لىيۇجىڭتاڭ شىنجاڭنىڭ ياردەمچى ھەربىي ئىشلار ئامبىلى جاڭ ياۋلارنىڭ چارروسىيىنىڭ جەنۇبقا يۆتكەپ، جۇڭگولۇقتىن ئىلىغا بارىدىغان چوڭ يولىمىزنى ئىگىلىۋېلىشنى قەسلەۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇيرۇق بويىچە قايتا تەكشۈرگۈچى

يارده‌مچى قۇمۇل ئامبىلى چاڭ شۇن ئىلىغا باردىغان يول «بىزگە تەۋە بولغان بىلەنمۇ چوڭ ژدزىيەتكە پايدىسى تەگمەيدۇ»① دەپ جۆيلۈپ، ياغلىما گەپلەرنى قىلىپ، تىرىشىپ تولغا كەلتۈرۈشكە جۇرئەت قىلالمىدى: روسىيىدە تۈرۈشلۇق ئەلچى زىك جىزېمۇ چارروسىيىنىڭ «بىرەر باھانە تېپىپ تەلەپ قويۇپ، يوق يەردىن پۇتاق چىقىرىشى»② دىن قورقۇپ، ئالاقە ئەۋەتىپ سۆزلىشىشكە جۇرئەت قىلالمىدى. شۇڭا، چارروسىيە ئۆزىنىڭ كۆتكىنىدەك بولغاچقا خالىغىنچە ئەسكىلىك قىلىپ، كېلىشىمكە خىلاپ ھالدا نۇرغۇن يەرنى ئىگىلەۋالدى. قۇمئېرىق دەريا‌سى ئاقسۇ (دەريا‌سىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىلىرىدىن بىرى) نىڭ باش تەرىپى بىلەن ئۈچتۇرپاندىن گۆڭگۈلۈق ئارقىلىق ئىلىغا بارىدىغان چوڭ يول پۈتۈنلەي روسىيە زېمىنى ئىچىگە كىرىپ كەتتى.

بەدەل تاغ ئېغىزىدىن پامىرغىچىلىك بولغان ئارىلىقتىكى چېگرا (يەنى ھازىرقى ئاقچى، ئاتۇش، ئۇلۇغچاتنىڭ شىمالى، ئاقتۇ، تاشقورغانىنىڭ غەربىدىكى چېگرا) 1884 - يىل 6 - ئاي چىك سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 10 - يىلى 5 - ئاي) دىكى «قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» دە بېكىتىلگەن. «ئىلى شەرتنامىسى» گە ئاساسلانغاندا، بۇ چېگرا ئىنىيسىنىڭ يۇنىلىشى يەنىلا «غەربىي شىمال چېگرىسىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش كېلىشىم خاتىرىسى» بويىچە «تەڭرىتېغىنىڭ چوققىسى» نى ئاساس قىلىپ بېكىتىلىشى، يەقەتلا پامىر رايونىدىكى جۇڭگو بىلەن بالدۇرقى قوقان خانلىقىنىڭ چېگرىسى جۇڭگو بىلەن چارروسىيىنىڭ «ئەمەلىي باشقۇرۇۋاتقان چېگرىسى»

---

① «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار»، گۇۋاڭشۈي خان دەۋرانى، 34 - جىلد، 3 - بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب، 34 - جىلد، 11 - بەت.

بويىچە تەكشۈرۈپ ئايرىلىشى لازىم ئىدى. بۇ توغرىدىكى ماددىلار ئېنىق ئىدى. ئەمما چارروسىيىنىڭ چېگرا تەكشۈرۈش ئەمەلدارى شەرتنامىدىكى ماددىلارغا قەستەن ئەمەل قىلمىدى. 1. ئۇ بۇرۇنقى نەيرەڭلىرىنى يېڭىباشتىن ئىشقا سېلىپ، تەڭرە تېغىنىڭ جەنۇبىي تىزمىسىنى ئاساسىي تاغ تىزمىسى دەپ كۆرسىتىپ، توختامغا خىلاپ ھالدا، توشقان دەريياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدىكى ئاقساي دەريياسى بىلەن ئۇنىڭ تارماق ئېقىملىرىنى ۋە چاتىركۆل رايونىنى ئىشغال قىلىۋالدى. 2. سۆڭەك تاغ ئېغىزىنىڭ تۆۋەن تەرىپى قائىدە بويىچە «ئەمەلىي باشقۇرۇۋاتقان چېگرا» بولۇشى يەنى، ئەمەلىي كونترول سىزىقى ئاساس قىلىنىپ ئايرىلىشى كېرەك ئىدى. ئەمما، چارروسىيە ئەمەلدارى روسىيە خەرىتىسىدىكى قىزىل سىزىقنى ئۆزلىچەم قىلىشتا چىڭ تۇرۇۋېلىپ، چېگرىنى «پامىرنى بويلىمايدىغان، قوقانغا يانداشمايدىغان»① ئەركەشتامدىن ئايرىپ، ئەركەشتامنىڭ 200 چاقىرىم غەربىدىكى جۇڭگو باشقۇرۇۋاتقان قارا تۆپە، تېرەك تۈمولۇن قاتارلىق يەرلەرنى قەتئىي ئېتىراپ قىلمىدى.

چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارى بۇ توغرىدا «ئۇنىڭ بىلەن قايتا - قايتا مۇنازىرىلىشىپ، تولا سۆزلەپ ئاغزى قۇرۇپ كەتكەن بولسىمۇ، زادى نەتىجە چىقمىدى.»② روسىيە ۋەكىلى جۇڭگو ۋەكىلىگە «سىزىق سىرتىدا بولسىمۇ، روسىيە ئەمەلىي باشقۇرۇۋاتقان بولىدۇ»③ دەپ نومۇسسىزلارچە تەھدىت سالدى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى ئېلىنمىز تۇپرىقىدا روسىيە ئەمەلىي باشقۇرۇۋاتقان يەرلەرنى داۋاملىق ئۆز مەيلىچە پەيدا قىلىش

① «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىنى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار» گۇۋاڭشوي خان دەۋرانى، 36 - جىلد، 27 - بەت.

② بۇقىرىقى كىتاب، 36 - جىلد، 29 - بەت.

③ «بۇقىرىقى كىتاب،» 37 - جىلد، 7 - 8 - بەتلەر.

ئىدى. ئاخىر ئۇ ئاغرىپ قالدىم، دۆلىتىمىزگە قايتىپ كېتىمەن دەپ تەھدىت سالغانلىقتىن، چېك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى روسىيىنىڭ يولسز بېسۇبلىشىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. 3. ئەركەشتامنىڭ جەنۇبىدىمۇ، چارروسىيە «بىزگە تۇيدۇرماي مالتابار تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ، جەنۇبقا قاراپ 200 چاقىرىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ ئۆزىگە تاغ ئېغىزىغا قەدەر بېسىپ كىرىدى.»① بۇ چېگرا لىنىيىسىدىمۇ ئېلىمىزنىڭ بالدۇرقى قوقان چېگرىسى بىلەن تۇتىشىدىغان دائىرىسى كۆپ كېچىكەپ كەتتى. مەشھۇر قارا كۆلنى چارروسىيە بېسۋالدى. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن يەرلەر ۋە قۇمئېرىق دەريا سىنىڭ يۇقىرقى ئېقىنى رايونى ئېلىمىزدىكى قىرغىز، تاجىك خەلقلىرىنىڭ مال باقىدىغان، تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەرلىرى ئىدى. يەرلىك خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ رۇس تەۋەلىكىگە ئايرىپ بېرىلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپلا چېك سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىغا «ئۇست - ئۇستىلەپ ئېلتىماس سۇندى»② چىرىكلەشكەن چېك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا ئېتىبار بەرمەي، خەلقنى يەرلىرى بىلەن بىلله چارروسىيىگە ئايرىپ بەردى.

چارروسىيە جۇڭگو - روسىيە چېگرىسىنى ئۆز مەيلىچە ئۆزگەرتىپ تاغ ئېغىزىدىنمۇ يىراقتا كېڭەيتىپ، كېيىنچە كېڭىشىپ بېكىتىش ئۇچۇن چوڭ بىر پارچە رايونىنى شەكىللەندۇرۇپ، كېيىنكى قەدەمدە ئېلىمىزنىڭ پامىر رايونىغا تاجاۋۇز قىلىش ئۇچۇن ئالدىنئالا يوشۇرۇن سىزىق تەييارلىدى.

ئېنگېلىس چارروسىيىنىڭ سىرتقا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق،

---

① «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» 5 - جىلد، دۆلەت چېگرىسى توغرىسىدا ئىزھاتلار — (1)، 6 - بەت.

② «چېك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار»، گۇاڭشۈي خان دەۋرانى، 36 - جىلد، 28 - بەت.

كېڭەيمىچىلىك قىلىش سىياستىنى غەزەپ بىلەن پاش قىلىپ: «بۇ يەردە بىز باشقا ئەللەرنىڭ زېمىنىنى ئوچۇقتىن - ئوچۇق، زوراۋانلىق بىلەن تارتىۋېلىۋاتقانلىقىنى، ئاشكارا بۇلاڭچىلىق قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرمەكتىمىز» دەپ كۆرسەتكەنىدى («چارروسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى سىياسىتى»، «ماركس، ئېڭگېلس ئەسەرلىرى»، 22 - توم، 34 -بەت). چارروسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ مانا مۇشۇنداق خىلمۇ خىل نومۇسسىز، پەسكەش ۋاستىلىرى ئارقىلىق، كەينى - كەينىدىن كېسىپ ئېلىۋېلىشى نەتىجىسىدە، ئېلىمىزنىڭ چېگرا لىنىيىسى داۋاملىق تارىيىپ كەتتى. جەنۇبىي شىنجاڭدا رۇسلار تەگرىتېغىنىڭ غەربىدىكى بىرمۇنچە تاغ ئېغىزلىرىنى كونترول قىلىۋالدى؛ شىمالىي شىنجاڭدا بولسا، ئارىلىقىنى توسۇپ تۇرىدىغان ئېگىز تاغلار، چوڭ دەريالار قالمىدى، بولۇپمۇ قورغاس، چۆچەك، جېمىنەي قاتارلىق يەرلەردە چېگرا سىزىقىنى شەھەر - قەلئەلەرنىڭ تۆۋىگە دېگۈدەك ئېلىپ كېلىۋالدى. بۇنىڭدىن پەيدا بولغان كېيىنكى بالايىئاپەتلەرنى يېزىپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ.

تەڭ ھوقۇقسىز «ئىلى شەرتنامىسى» دە يەنە چارروسىيىنىڭ ئېلىمىز خەلقلىرىنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىشتەك ياۋۇز - ۋەھشىيانە جىنايەتلىرى قانۇنلاشتۇرۇلدى.

قوشنا ئەللەرگە بېرىپ، ئۇلارنىڭ خەلقىنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىش — يېقىنقى زامان خەلقئارا مۇناسىۋەت تارىخىدا كۆرۈلۈۋاتقان كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئېغىر ۋەقەلەرنىڭ بىرىدۇر. ئۇ، چار روسىيىنىڭ ھەربىي فېئودال جاھانگىرلىك سىياستىنىڭ مەھسۇلى، شۇنىڭدەك جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش سۇيىقەستىنىڭ تەركىبىي قىسمى. 60 - يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، چارروسىيە ئىلى يەرلىك تەپرىقىچى ھاكىمىيەت كاتتىباشلىرىنىڭ مىللىي قىرغىنچىلىقى تۈپەيلىدىن روسىيە زېمىنىغا

ۋاقتلىق پاناھ تىلەپ بارغان جۇڭگولۇقلارنى روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈشكە مەجبۇر قىلغانىدى. چۈنكى خو روسىيىگە سۆھبەت ئۆتكۈزگىلى بارغاندا، چارروسىيە ئىلى خەلقىنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىش سۈيىقەستىنى يەنە ئالاھىدە كۆتۈرۈپ چىقىپ: «ئىلى خەلقى قىرغىنچىلىققا ئۇچراشتىن قورقۇپ تۈركۈم - تۈركۈملەپ روسىيىگە قېچىپ كەلدى»، چىنكى سۇلالىسى ئېلان چىقىرىپ، يەرلىك خەلقنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈشى كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، ئىلىنى «تاپشۇرۇپ ئالغاندا، شەھەرلەر ئادەمسىز بولۇپ قالمايدۇ»① دېدى. ئەمەلىيەتتە بولسا ئاشۇ چارروسىيە مۇستەملىكىچى ئۇنسۇرلىرى ئىلىدا ھەدەپ پىتنە - ئىغۋا تارقىتىپ، جۇڭگولۇقلار ئىلىغا قايتىپ كەلسە ئادەم گۆشى يەيدۇ، دەپ جۆيلۈپ، خەلقنى روسىيىگە قېچىپ كېتىشكە كۈشكۈرتتى. ئۇلارنىڭ ئىلى خەلقى ئۈچۈن جارچى بولۇش رولىنى ئوينىشىدا باشقا غەرىزى بار ئىدى. چىنكى سۇلالىسى ھۆكۈمىتى روسىيىنىڭ تەلىپىنى قوبۇل كۆرۈپ، ئىلىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئېلان چاپلىدى. گورباكوۋسكى، بۇ ئېلاننىڭ چارروسىيىنىڭ يالغان گەپلىرىنى ئېچىپ تاشلىغانلىقىنى، يەرلىك خەلقنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەنلىكىنى كۆرۈپ، بۇ ئېلان «ئىلى ئاھالىسىدە ناھايىتى يامان تەسىر پەيدا قىلدى»② دەپ ھېسابلاپ، بۇ ئېلانلارنى مۇسادىرە قىلۋالدى ۋە ئۇنى چاپلاشنى مەنئى قىلدى ھەمدە چىنكى سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىلىغا قايتا كىرىشىنى قاتتىق چەكلىدى. ئىككى تەرەپ سۆھبىتى جەريانىدا، چارروسىيە ئىلى كۆچمەنلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى باھانە قىلىپ يەر سوراپ ئېلىش ئويۇنىنى ئويناندى. ئەمەلىيەتتە بولسا بۇ، يەرلىرىمىزنى ئىشغال

① «چىنكى سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار»، گۇاڭشۇي خان دەۋرانى، 15 - جىلد، 17 - بەت.

② «روسىيە شەرقتە» 94 - جىلد.

قىلمۇپلىش تۆچۈن ئادەم بۇلاش ئىدى. جۇڭگو تەرەپنىڭ سۆھبەت ۋەكىلى چارروسىيىنىڭ بۇنداق يامان غەرىزىنى بىلمۇالالمغانلىقتىن، «ئىلىنى تاپشۇرۇپ بېرىش - تاپشۇرۇۋېلىش شەرتنامىسى» نى تۈزگەن ۋە «ئىلى شەرتنامىسى»نى ئىمزالىغاندا، ئىلى خەلقىنىڭ روسىيىگە كۆچۈپ كېتىشىگە رۇخسەت قىلدى، چارروسىيە ماناپ بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئىلىمىز خەلقىنى بۇلاپ ئېلىپ كەتتى.

چار روسىيىنىڭ «ئادەم يەر بىلەن بىللە بولىدۇ» دېگەن پرىنسىپىنى قەستەن ئېغىزغا ئالماي، پۈتۈن ئەس - يادى بىلەن ئىلى خەلقىمىزنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىشنىڭ كويىدا بولۇشىدا ئىنتايىن يامان غەرىزى بار ئىدى. ئۇ ئىلى خەلقى بۇرۇن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ۋە ئېزىشىگە قارشى قوراللىق قوزغىلاڭغا قاتناشقان «جۇڭگوغا ئىنتايىن ئۆچ» دەپ قارايتتى. 1881 - يىل 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خان 7 - يىلى 6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى) تۈركىستان ھەربىي گوبېرناتورى ئىلى خەلقىنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىش ھەققىدىكى بىر پارچە كۆرسەتمىسىدە قۇرۇق خىيالغا غەرق بولۇپ: «مۇبادا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالىدىغان بولساق، جۇڭگو چېگرىسىنى بويلاپ، بىر تۈركۈم مۇكەممەل، جۇڭگولۇقلار بىلەن سوقۇشۇشقا ھەر ۋاقىت تەييار تۇرىدىغان تايانچ كۈچلەرنى ساقلاپ تۇرۇشىمىز كېرەك»* دەپ يازدى. 1884 - يىلى 6 ئاينىڭ 22 كۈنى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي

---

* جيالۇزۇنىڭ «ئىنقىلابتىن ئىلگىرىكى يەتتە سۇ رايونىدىكى تۈيغۇر ۋە تۆڭگان ئاھالىسى» دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىنغان، «XIX — XX ئەسىرلەرنىڭ باشلىرىدىكى قازاقستان تارىخىي ھەسىلىرى» ئالماتا، 1991 يىللىق نەشرىگە بېسىلغان.

خانىنىڭ 10 - يىلى 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى) سىمىرچىنسكى ئۆلكىسىنىڭ ھەربىي گوبېرناتۇرى بۇ قېتىمقى بۇلاپ ئېلىپ كېتىلگەن ئاھالىنىڭ رولى ۋە ئەھمىيىتىنى يەكۈنلەپ يۇقىرىغا يوللىغان مەلۇماتىدا: جۇڭگونىڭ رايونىدىن بۇلاپ ئېلىپ كېلىنگەن ئاھالىنىڭ سانى، 25 يىل ئىچىدە روسىيىنىڭ ئىچكى جايلىرىدىن سىمىرچىنسكىگە كۆچۈرۈلگەن ئاھالىنىڭ ئومۇمىي سانىغا تەڭ كېلىدۇ، بۇنداق قىلىشىمىز «ئۆلكىمىزنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە خېلىلا چوڭ تۈرتكىلىك رول ئويناندى»* دېدى. ئۇ يەنە مۇشۇ سەۋەبتىن جۇڭگونىڭ ئىلى رايونىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكىدىن بەكمۇ خوش بولدى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئىلى ئاھالىسىنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىش، بىرىنچىدىن، ئۆزلىرىنىڭ چېگرا رايونلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي جەھەتتىكى ئەھمىيىنى كۈچەيتىش؛ ئىككىنچىدىن، جۇڭگونىڭ چېگرا رايونلىرىنى ھالسىزلاندۇرۇش ئۈچۈن بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە چارروسىيىنىڭ كېيىنچە يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىش كۆزدە تۇتۇلغان.

«ئىلى شەرتنامىسى» دېكى بەلگىلىمە بويىچە، كۆچۈرۈش خىزمىتىنىڭ مۇددىتى «ئىلىنى تاپشۇرۇپ بېرىش - تاپشۇرۇۋېلىش ياشلانغان كۈندىن باشلىنىپ، بىر يىل بولۇشى كېرەك» ئىدى. چارروسىيە شەرتنامىگە خىلاپلىق قىلىپ، تاقەتسىزلىك بىلەن شەرتنامە ئىمزالانغاندىن كېيىنلا، ئۇغرىلىقچە كۆچۈرۈشكە

---

* جىيالۇزونىڭ «ئىنقىلابتىن ئىلگىرىكى يەتتىۋ رايوندىكى ئۇيغۇر ۋە تۈڭگان ئاھالىسى» دېگەن ماقالىسىدىن، «19 - 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى قازاقستان تارىخىي مەسىلىلىرى»، ئالماتا، 1961 - يىللىق نەشرىگە قىسىلغان.

باشلىدى. 1881 - يىلى 4 - ئاي (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇي خاننىڭ 7 - يىلى 3 - ئاي) چارروسىيىنىڭ ئىشغالىيەتچى ھەربىي دائىرىلىرى ئاھالىنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىشتىن ئىبارەت بۇ شەرمەندە ئىشقا مەسئۇل بولۇش ئۈچۈن ئىلىدا قانۇنسىز مەخسۇس ئورگان قۇردى. شۇ يىلىلا 100 ئۆيلۈكتىن ئوشۇق جۇڭگو ئاھالىسى روسىيىگە كۆچۈرۈلدى. 2 - يىلى، ئىلى ئاھالىسىنى مەجبۇرىي كۆچۈرۈشتىن ئىبارەت جىنايى ھەرىكەت، ئىلىدا قالدۇرۇلغان 150 نەپەر روسىيە سولداتلىرىنىڭ مەجبۇرلىشى ئاستىدا، مىقياسى جەھەتتىن بالدۇرقىغا قارىغاندا تېخىمۇ كېڭەيتىلىپ، ئالدىنقى يېرىم يىدا 6549 ئۆيلۈك ئاھالە، كېيىنكى يېرىم يىلدا 5000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق چارۋىچى بۇلاپ ئېلىپ كېتىلدى. ئاھالىنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىش جىنايى ھەرىكىتى ئۈچ يىل داۋام قىلىپ، 1884 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇي خاننىڭ 10 - يىلى) ئاندىن ئاخىرلاشتى. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ جەمئىي روسىيە تەۋەسىگە 70 مىڭ ئادەم بۇلاپ ئېلىپ كېتىلدى*.

ئاھالىنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىش جىنايى ھەرىكىتى چارروسىيىنىڭ قىلىچ - نەيزە ۋە قامچىسى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلدى. «دەسلەپتە، روسىيە ئەسكەرلىرىنىڭ بىر يىل قالدۇرۇلۇشى روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ كۆچۈپ كېتىشنى ئىختىيار قىلغان كىشىلەرنى مۇھاپىزەت قىلىدۇ دېگەن نام بىلەن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە مەجبۇرلاش، تەھدىت سېلىش ئۈچۈن قالدۇرۇلغانىدى ،كۆچۈرۈلگەن خەلقنىڭ تولىسى ئۆز رازىلىقى

---

* باراتوۋا «1881 - يىلدىن 1883 - يىلغىچە مۇسۇلمان ئاھالىسىنىڭ ئىلىدىن يەتتىۋغا كۆچۈش مەسىلىسى» «قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق بۆلۈمى ئەسەرلەر توپلىمى» 1 - قىسىم ئالمائاتا، 1959 - يىلى نەشرى.

بىلەن كۆچمىدى. چەكلەنگەن مۇددەت يېقىنلاشقانسېرى، رۇسلار-
نىڭ كىشىلەرنى غۇلجىدىن مەجبۇرىي ھەيدەش ئىشىمۇ جىددىي
لەشتى. كۆچۈشنى خالىمىغانلار قامچىلاندى، ھەممە يەرنى
ئاھ - زار قاپلىدى» بۇ ئەھۋاللارنى ئىلى جىياڭجۈنى جىڭ شۇن
ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، دەرھال كىشى ئەۋەتىپ: «شەرتنامىدە
خەلق ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن كۆچۈرۈلىدۇ، دەپ يېزىلغان-
مۇشۇنداق جازالاپ ھەيدەپ مېڭىشنى قانداقمۇ ئۆز رازىلىقى
بىلەن كۆچتى دېگىلى بولسۇن؟» دەپ ئەيىبلىگەندىن كېيىن،
رۇس ئەمەلدارلىرىنىڭ زوۋانى تۇتۇلۇپ، مەجبۇرلاش «ئازراق
بوشىدى».① ئەمەلىيەتتە، ئادەم بۇلاپ ئېلىپ كېتىش جەريانىدا
يالغۇز «جازالاپ ھەيدەپ مېڭىش» لا ئەمەس، بەلكى ئۇرۇپ
ئۆلتۈرۈۋېتىش ئىشلىرىمۇ بولدى. مەسىلەن: جېلىۋزى (ھازىر
ئىلى ناھىيىسىدە) دىكى موللا كەچىك، موللا باقى قاتارلىق
كىشىلەر روسىيىگە بېرىشقا ئۇنىمىغانلىقتىن، روسىيىلىك
قاراقچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋەتتى②.

چارروسىيىنىڭ خەلقىمىزنى قوراللىق بۇلاپ كېتىش
جىنايىي ھەرىكىتىدە، چەت ئەلگە باغلانغان ساتقىنلار بەكمۇ
شەرمەندە روللارنى ئويناندى. ئۇلار چارروسىيە مۇستەم-
لىكىچىلىرىنىڭ پوكىنى ئاستىدا مىڭبېشى، يۈز بېشى، دىنىي
كاتتىباشلىق خىزمەتلىرىنى ئۆتەيتتى. ئادەتتە ۋەھشىيلەرچە ھەيۋە
قىلىپ، ئۆز قېرىنداشلىرىغا زۇلۇم سالاتتى. چارروسىيە ئاھالىنى
بۇلاپ كېتىدىغان چاغدا، ئۇلار ئادەم بىدىكى بولۇۋېلىپ
يۇقىرى - تۆۋەن قاتلاپ يەرلىك ئاھالىنى روسىيىگە مۇمكىن-
قەدەر كۆپرەك كېتىشكە مەجبۇرلىدى. بۇنداق قىلىشتىن مەقسەت

① «جىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى تاشقى ئىشلارغا ئائىت
تارىخىي ماتېرىياللار» گۇاڭشۇي خان دەۋرانى، 32 - جىلىد، 15- بەت.
② 1961 - يىلى ئىلىدا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش.

تی روسیىگە بارغاندىن كېيىن، «خىزمەت كۆرسەتكەن» نام بىلەن «ئىنئام ئېلىپ»، خەلقگە يەنە بالدۇرقىدەكلا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئىدى. ئۇلار يەنە ئۆز مەيلىچە مال - مۈلۈك بۇلىدى، ئېرىق - ئۆستەڭ، ئۆي - ئىمارەت، دەل - دەرەخلەرنى ۋەيران قىلىۋەتتى. سېسىق نامى پۈركەتكەن بېشىر تەيجى 3000 ئۆيلۈك خەلقنى روسىيىگە مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ كەتتى①.

روسىيە ئەسكەرلىرى بىلەن ساتقىنلار تەھدىت سېلىپ مەجبۇر قىلغان بولسىمۇ، نۇرغۇن كىشىلەر جېنى چىقىپ كەتسىمۇ ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلغىلى ئۇنىمىدى، بەزىلىرى تاغ، ئورمان ۋە دالىلارغا كېچە - كۈندۈز يوشۇرۇنۇۋالدى، بەزىلىرى باشقا يېزىلارغا كۆچۈپ كەتتى، دېمەك، خىلمۇ خىل ئۇسۇللارنى قوللىنىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. پەقەت بىر ئوچۇم كىشىلەرلا روسىيىگە ئۆز رازىلىقى بىلەن كۆچۈپ كەتتى، مۇتلەق كۆپ سانىدىكى ئاھالە زورلۇق ۋە مەجبۇرلاش ئاستىدىلا كۆز يېشى قىلىپ ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ روسىيىگە كۆچتى. ئۇلار روسىيىگە بارغاندىن كېيىن، روسىيىدىكى پومىششىك، كاپىتالىستلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلمى ۋە بوزەك قىلىشىغا چىدىمىدى. كۆپلىگەن كىشىلەر ھايات تىنىڭ خەۋپ - خەتىرىگە قارىماي، نۇرغۇن جاپا مۇشەققەتلەرنى چېكىپ ئىلگىرى قېچىپ كەلدى. بېشىر تەيجىنىڭ تەھدىتى بىلەن روسىيىگە كۆچۈرۈلگەن ئاھالىدىن 900 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق كىشى ئارقا - ئارقىدىن جۇڭگوغا، ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كەلدى②. رېئال تۇرمۇش خەلقنى تەربىيىلىدى. چارروسىيە بۇلاپ ئېلىپ كەتكەن ئىلى خەلقىنىڭ روسىيىگە بولغان قارشىلىقى، ۋەتەننى سېغىنىش كەيپىياتى

① 1961 - يىلى ئىلىدا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش.

② 1961 - يىلى ئىلىدا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش.

كۈن ساناپ ئاشتى. چارروسىيە ئەسلىدە ئۇلارنى جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشتا توپ يېمى قىلماق چىدى. لېكىن ئۇلاردىن ئەسكەر ئېلىشقا باشتىن - ئاياق جۈرئەت قىلالماي، ئاخىرى، ئۇلاردىن ئەسكەر ئېلىش قارارىنى بىراقلا بىكار قىلىۋەتتى.

شىنجاڭدا باشقا جايلارغا قارىغاندا ئىلىنىڭ ئىگىلىكى گۈللەنگەن ئىگىلىك دېيىلەتتى. بۇ قېتىمقى بۇلاڭ - تالاڭدا «ئاھالىنىڭ 60 — 70 پىرسەنتى مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ كېتىلدى».* جېلىلىۋزى بالدۇر 400 ئۆيلۈكتىن ئوشۇق ئادىمى بار چوڭ يېزا ئىدى، ئاھالە بۇلاپ ئېلىپ كېتىلگەندىن كېيىن ئاران 12 ئۆيلۈكلا ئادەم قالدى. ئەمگەك كۈچىنىڭ بىردىنلا ئازىيىپ كېتىش تۈپەيلىدىن ئىگىلىك روناق تاپالمىدى. بەزىلەرنىڭ ستاتىستىكا قىلىپ كۆرۈشىچە، ئاھالە بۇلاپ ئېلىپ كېتىلگەندىن كېيىنكى 1885 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خاننىڭ 11 - يىلى) ئىلى بويىچە ئاشلىق تېرىلىغان يەر كۆلىمى ئاھالە بۇلاپ ئېلىپ كېتىلىشتىن ئىلگىرىكى يەر كۆلىمىنىڭ 3 تىن بىر قىسمىغىلا توغرا كەلگەن بولۇپ، 1900 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 26 - يىلى) غا كەلگەندە ئاران ئەسلىگە كېلىپ ئاھالە بۇلاپ ئېلىپ كېتىلىشتىن ئىلگىرىكى سەۋىيىگە يېقىنلاشقان، بۇنىڭدىن ئېلىمىزنىڭ ئېغىر زىيانغا ئۇچرىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

تەڭ ھوقۇقسىز «ئىلى شەرتنامىسى» چار روسىيىنىڭ جۇڭگودىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ئىمتىيازىنى كېڭەيتىپ، ئۇنىڭ ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىدىكى تاجاۋۇزچىلىق تەسىر كۈچىنى كۈچەيتتى.

---

* «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» 57 جىلد. ئالاقە مۇنامىۋەت تەزكىرىسى (5) 1 - بەت.

ئەلچىخانا، كونسۇلخانىلار جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئوداللىق جۇڭگودا تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىشتىكى مۇھىم تايانچ پونكىتى ئىدى. 1864 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خاننىڭ 3 - يىلى) دىكى شىنجاڭ دېھقانلار قوزغىلىڭى چارروسىيىنىڭ ئىلى، چۆچەكلەر-دىكى كونسۇل ۋە سودىگەرلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، تاجاۋۇزچىلارنىڭ ھوشىنى تاپتۇرۇپ قويغانىدى. «ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشىگە رۇخسەت قىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى كۆپەيتىپ قۇرۇشقىمۇ رۇخسەت قىلىندى. جايلاردىكى كونسۇلخانىلار كونسۇلنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقىغا ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، روسىيە سودىگەرلىرى ۋە روسىيە گراژدانلىرى يەر ئېلىپ ئۆي ئىمارەت سالىدىغان، مال بېقىپ چارۋىچىلىق قىلىدىغان، قەبرىستانلىق ياسايدىغان بولۇۋالدى. باجسىز سودا قىلىش، ئويلاپ باقمىغان دەرىجىدە ھەددىدىن ئارتۇق پايدىغا ئىگە بولۇش مەنپەئەتپەرەس روسىيە سودىگەرلىرىنى جەلپ قىلغىلى تۇردى. ئوتتۇرا ئاسىيا سودىگەرلىرىلا ئەمەس، بەلكى موسكۋا قاتارلىق جايلاردىكى سودىگەرلەرمۇ كۆپلەپ پايدا تېپىپ باي بولۇش كويىدا شىنجاڭغا ئارقا - ئارقىدىن كەلگىلى تۇردى. خەنزۇ سودىگەرلەر ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا مال ئېلىپ كېلىشتە، يول بويى تەكرار - تەكرار باج تۆلەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭ بازارلىرىنى روسىيىنىڭ مېلى قاپلاپ كەتكەچكە، خەنزۇ سودىگەرلىرىنىڭ مەنپەئىتى روسىيە سودىگەرلىرى تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغانىدى. شۇنداق بولغانلىقتىن، شىنجاڭنىڭ يەرلىك سانائىتى، قول سانائىتى ۋە سودا - ئىگىلىك تەرەققىياتى ئېغىر توسالغۇغا ئۇچراپ، ئىنتايىن زور زىيان تارتتى.

قىسقىسى، «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونىنى يېرىم مۇستەملىكىلىك پاتقىقىغا يەنە تېخىمۇ چوڭقۇر پاتقۇزۇۋەتتى.

يەتتىنچى باب.

شىنجاڭ قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەسىس قىلغان مەمۇرىي مۇئەسسەسىلەر

1-بۆلۈم قېپقالغان مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش جۇجۇڭىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە خىزمەت ھوقوقى

تىيانشاننىڭ كەڭ ۋە باي زېمىنى ــ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈن نەچچە يىل جاپالىق كۈرەش قىلىش ئارقىلىق تاجاۋۇزچىلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرەشنىڭ بۈيۈك غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردى. ۋەھالەنكى، شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرى تاجاۋۇزچىلار تۆمۈر تاپىنى ئاستىدا يانجىلىپ ۋەيران بولۇپ، ئىچىنىشلىق ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدى.

تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى جايلارنىڭ ھەممىسى خارابلىشىپ كەتتى. ئۇرۇمچى بۇرۇن سەددىچىن سىرتىدىكى چوڭمەركەزدىي شەھەر دەپ ئاتالغان بولسا، ئەمدىلىكتە «خەنزۇ قەلئەسى خارابزارلىققا ئايلىنىپ قالدى، مانجۇ

قەلئەسى تۆزلەك يەرگە ئوخشاش بولۇپ قالدى»①. يەنمن ئەتراپتكى فۇكاك قاتارلىق قەلئەلەرنىڭ ۋەيران بولۇپ كەتكىنىگە خېلى ئۇزون بولغان بولۇپ، «تويۇق چاتقال ئوت - چۆپ بېسىپ كېتىپ، ئادەم ماڭغىلى بولمايدىغان بولۇپ قالغان②». قەلئە - بازار دېگەنلىك قىسىپتى كۆرۈنمەيدىغان بولۇپ قالغانىدى. قارا شەھەر جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى تۆت شەھەرنىڭ بىرى بولۇپ، يەرلىرى تۆپتۈز ئىدى، قايدۇ دەريالىرى بۇ يەرلەرنى كېسىپ ئۆتەتتى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق راۋاج لانغانئىدى. بەگقۇلىبەگ بىلەن بەي يەنخۇ دەريانىڭ قېشىنى بۇزۇپ، شەھەرنى سۇغا باستۇرۇۋەتكەندىن كېيىن، «شەھەر ئىچىگە نەچچە چى چوڭقۇرلۇقتا سۇ توشۇپ كېتىپ ئۆي - ئىمارەتلەر قالمىغان»③ ئىدى. قارا شەھەردىن كورلىغا قەدەر «يول بويىدىكى خەلقنىڭ ئۆيلىرىگە ئوت قويۇپ بېرىلگەنىدى»④. چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ ھۇجۇمچى قىسمى يېڭسار (بۇگۇرنىڭ شەرقى) دىن بۇگۇرگە كېلىۋاتقۇچە «كۆيۈۋاتقان يېزا - قەلئەلەردىكى ئوت ئۇچقۇنلىرىنىڭ ئاسمانىنى قاپلىغانلىقىنى»⑤ كەتتەلەرنىڭ پۈتۈنلەي كۆيۈپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەنىدى. ئاقسۇدا يېڭىلگەن ئەسكەرلەر غەربكە قاچقاندا «شەھەر سىرتىدىكى يېزىلارنى بۇلاپ - تالاپ، ئوت قويۇپ

① «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئۇقۇمىي تەدبىر»، 305 - جىلد، 2 - بەت.

② «شەنشى- گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومومىي تەدبىر» 300 - جىلد، 5 - بەت

③ «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومومىي تەدبىر» 305 - جىلد 7 - بەت.

④ «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زوڭتاڭنىڭ تولۇق توپلىمى. يۇقىرىغا يوللانغان مەكتۇپ»، 51 - جىلد، 28 - بەت.

⑤ يۇقىرىقى كىتاپ، 51 - جىلد 29 - بەت.

كۆيدۈرۈپ ھەچنەرسنى قويمىغان ① ئىدى. «غەرب مەدەنىيىتى» نىڭ نېگىزى دەپ ئاتالغان چارروسىيەنى، گۈزەل - مۇنبەت ئىلى رايونىنى ئاياغ - ئاستى قىلىپ خارابلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. كۆرە قەلئەسى ئىلى جياڭجۈنى‌تۇرىدىغان جاي بولۇپ، شىنجاڭ نىڭ مەركىزى ئىدى، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ئىلغا كىرگەندە مەزكۇر قەلئەنىڭ «غەرب ۋە جەنۇب تەرەپتىكى سېپىلىنى سۇ بېسىپ بۇزۇۋەتكەن، قەلئە ئىچىدىكى ئاسىار، ئوردا، گازارمىلاردىن ھېچ نەرسە قالمىغان» ئىدى. كۆرە قەلئەسىنىڭ يېنىدىكى غۇلجا، كۆكجىن قەلئەلىرىمۇ «ئۆرۈلۈپ ۋەيران بولغان»؛ سۈيدۇڭ - تالچى، دەدې قەلئەلىرىنىڭمۇ «كۆپ يېرى بۇزۇلغان»؛ شىچۈن، كۇاكرىڭ قەلئەلىرىنىڭ «سېپىل ئۇستىدىكى راۋاقلىرى پۈتۈنلەي بۇزۇلۇپ كەتكەن»② بولۇپ، ھەقىقەتەن ھەممە يەر خارابىلىققا ئايلانغان، ۋەيرانە قىياپەتتە ئىدى.

تاجاۋۇزچىلارنىڭ غەرەزلىك بۇزغۇنچىلىق قىلىشى ۋە ياساپ رېمونت قىلىشقا كۆكۈل بۆلمىگەنلىكى تۈپەيلىدىن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى دەريا ۋە ئۆستەڭلەر بۇزۇلۇپ كاردىن چىقىپ، نۇرغۇن يەر قاقاس چۆلگە ئايلىنىپ قالدى. قايدۇ دەرياسىنىڭ قېشى بۇزۇۋېتىلگەنلىكتىن يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەھۋاللار يۈز بەردى. يەكەن دەرياسى قارا قۇرۇم تېغىدىن باشلىنىدىغان، سۇيى مول، جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە چوڭ دەريالارنىڭ بىرى ئىدى. بۇ دەريا ئەسلىدە غەربىي جەنۇبتىكى ئېزىنتقۇ (ھازىرقى يەكەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى ئېلىشقۇ) دىن تارتىپ تاكى شەرقىي شىمالىغا قاراپ ئاقاقمارالغىچە

---

① يۇقىرىقى كىتاپ، 51 - جىلد، 45 - بەت.

② «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر»، 3-14 جىلد، 24 - 25 - بەتلەر.

(هازىرقى مارالبېشىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا) يېتىپ باراتتى①. 400 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئارىلىقتا دەريا قېشىدىن باشقا تاشقىندىن مۇداپىئەلىنىش توسمىسى بار ئىدى. ياقۇپبەگ جەنۇبىي شىنجاڭنى بېسىۋالغان مەزگىلدە، «بۇ دەريا ئېقىنى ياسالماي تاشلىنىپ قالغانلىقتىن قاشلارنى ئۈزلۈكسىز يار ئېلىپ كەتتى». «دەريا سۈيى يار ئېلىپ كەتكەن يەرلەردىن تەرەپ - تەرەپكە يامراپ ئېقىپ،... كونا دەريا ئېقىنى ئۆزگىرىپ»، پەس - ئويمان يەرلەرگە قاراپ ئېقىپ، چارباغ (هازىر مارالبېشىنىڭ شەرقىدىكى چارباغ) قا كەلگەندە قەشقەر دەرياسى بىلەن قوشۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، «بىرقانچە يۈز چاقىرىم ئارىلىقتىكى ئېتىز - ئېرىقلارنى سۇ بېسىپ كەتتى، مەنزىللەر توسۇلۇپ قالدى، قەلئەلەر ئۆرۈلۈپ چۈشتى، مارالبېشىنىڭ... ئورنى ئويمانلىق بولغاچقا، سۇنىڭ ھەممىسى شۇ يەرگە يىغىلىپ، زەيلىك ماكانغا ئايلىنىپ قالدى»②. قەشقەر دەرياسىمۇ «ئەجدىھا ئاغزى كۆۋرۈكىنىڭ 20 چاقىرىم يۇقىرىسىدىن يار ئېلىپ كېتىپ، ئۆردەكلىكتىكى قارا ۋۇلخانىلارنى سۇ

---

① ئاقساقمارال. شۇ چاغلاردا مارالبېشى قەلئەسى ياسالغان جاي ئاقساقمارال بىلەن بارچۇق بىر جاي ئەمەس. يېقىنقى مەزگىللەردىن بۇيان ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن. سۇ شۇڭ «غەربىي ئەلدە ئاڭلىغان - بىلگەنلىرىمدىن نەزمىلەر» نىڭ 2 - جىلىدىدا مۇنداق دېگەن: «مارالبېشىنىڭ ئەسلى ئىسمى ئاقساقمارال بولۇپ،... ئۇتەي... يەنە ساڭتەي دەپمۇ ئاتىلىدۇ... قەلئە ئىككى دەريانىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، جەنۇبتىكى دەريا (يەنى يەكەن دەرياسى) غا يېقىن. مارالبېشى مەھكىمىسى شۇ يەرگە قۇرۇلغان... قەلئەنىڭ شەرقىدە قومۇشلۇق كۆل كۆپ، ئۇنىڭ شەرقىدە بارچۇق يېزىلار بار، شىمالىي دەريا (يەنى قەشقەر دەرياسى) غا يېقىن.» 1883 - يىلى بىۋاستە قاراشلىق مارالبېشى مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، 1902 - يىلى ئايماققا ئۆزگەرتىلىپ، ئورنى بارچۇققا كۆچۈرۈلگەن ۋە بارچۇق ئايمىقى دەپ ئاتالغان.

② «مەدەتكار، پىداكار ھەزرەت لىۋ جىڭتاڭنىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇپى» 2 - جىلد، 53 - بەت.

بېسىپ كەتتى»، تۆۋەن ئېقىندىكى جايلاردا «ئۆستەڭلەر ئۈزۈن ۋاقىتقىچە تاشلىنىپ قېلىپ، قۇرغاقچىلىق ۋە ھۆلچىلىكنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولماي يەرلەر قاقاس چۆللۈككە ئايلىنىپ قالدى». بۇنىڭدىن باشقا يەنە، «ئىسسىق ـ تومۇز كۈنلىرىدە تاغلاردىكى قار ـ مۇزلار ئېرىپ، دەريا سۈيى بىردىنلا ئۇلغۇيۇپ كېتىدۇ، دەريانىڭ يېقىن بېكەتلەرنى سۇ بېسىپ چوڭ كۆلدەك بولۇپ كېتىدۇ، يول ۋە كۆۋرۈكلەر پۈتۈنلەي بۇزۇلۇپ كېتىدۇ»①. شىمالىي شىنجاڭنىڭ يېزىلىرىدا ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر تېخىمۇ كۆپلەپ بۇزۇلۇپ كەتتى. بولۇپمۇ ئورۇمچىدىكى چاڭشىڭ ئۆستىكىنىڭ «توسمىسىنى يار ئېلىپ كېتىپ، بىرقانچە ئون چاقىرىم ئەتراپىدىكى مۇنبەت يەرلەر، ئۇنۇمسىز يەرگە ئايلىنىپ قالدى»②. ئىلى دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى ئۆستەڭلەرگە ھەمىمسىگە ئاچچىقىمۇ ئۆستىكى ئارقىلىق قاش دەريا سىدىن سۇ باشلىناتتى. بۇ ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 300 چاقىرىمدىن ئارتۇق بولۇپ، جاچىڭ خان مەزگىلىدە ياسالغان، يەتتە يىلدا پۈتكەنىدى. چارروسىيە مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزگەن دەۋردە، ئۇنىڭ 120 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان قىسمى تاشلىنىپ قالدى③. باشقا ئۆستەڭلەرنىڭمۇ «قاشلىرىنى يار ئېلىپ كېتىپ، تارىلىپ ئاقمىدىغان بولۇپ قالدى.» خوشۇنىدىكى «چەلقىنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى چۆللۈككە ئايلىنىپ كەتتى.»④ يىغىپ ئېيتقاندا، دەريا سۈلىرى تېشىپ، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەردە

---

① «مەدەنىيەت»، پىداكار مەزمۇنلۇق ئىجتىمائىي خانغا يوللىغان مەكتۇپى» 2 ـ جىلد، 54 ـ بەت.

② «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» 73 ـ جىلد، 2 ـ بەت.

③ «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر» 139 ـ جىلد، 34 ـ بەت.

④ «ئۇيغۇر خان دەۋرانىدا. شەرقىي قەسىردە ساقلانغان خاتىرىلەر» 2859 ـ بەت.

سۇ توختاپ قېلىپ، يېزا - قىشلاقلار چۆلىشىپ، ھەممىلا يەر خارابلىشىپ كەتتى.

شەھەر ۋە يېزىلارنىڭ ئىقتىسادىي ھاياتى خارابلاشقانلىقتىن، كۆپلىگەن ئەمگەكچىلەر سەرسان - سەرگەردان بولۇپ تېزىپ كەتتى. بولۇپمۇ بەكتۇلىبەگ بىلەن بەي يەنخۇ غەربكە قاچقاندا، يول بويى خەلقنى بۇلاپ ماڭغانلىقتىن، بىرقانچە 100 مىڭ كىشى خانەۋەيران بولۇپ كەتتى. چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ئۇرۇمچىنى قايتۇرۇۋالغاندا، «مانجۇ، خەنزۇ قەلئەلىرىدە بىرقانچە ئونلا خەنزۇۋە مېيىپ خۇيزۇ قالغان»① ئىدى. تۇرپاندا «بالاقازادىن ھېچكىم ئامان قالمىدى»②. قاراشەھەر بىلەن كورلىدا بىرمۇ ئادەم قالمىدى. ھەتتا قاراشەھەرنىڭ چارۇچىلىق رايونىدىكى موڭغۇللارمۇ «ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ، ئامان قېپقالغانلىرى كۆپ بولمىدى»③. بەي يەنخۇ قاتارلىقلا كورلىنىڭ غەربىدىكى بىرقانچە 100 چاتىرىم كېلىدىغان ئارلىقتىكى «خۇيزۇلارنى بىللە قېچىشقا مەجبۇر قىلدى».④ ئونىمىغانلار ئۆلتۈرۈپ تاشلاندى ياكى يەيدىغان ھېچنېمىسى قالمايى، ئاچلىقتىن يوللاردا ئۆلۈپ قالغانلارنىڭ سانىنى بىلگىلى بولمايتتى. ئىلىنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدىكى خەلقلەر تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كېتەشى، چارروسىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ خەلقنى زورلۇق بىلەن كۆپلەپ كۆچۈرۈۋېتىشى تۈپەيلىدىن، «يەرلەر

---

① «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومومىي تەدبىر»، 300 - جىلد، 19 - بەت.

② زىڭ بىڭخۇاڭ: «شىنجاڭدىكى تۈرپانغا بېۋاستە قاراشلىق مەھكىمىسى تەۋەسىدىكى بېزىلارنىڭ تەزكىرىسى» (كۆچۈرمە نۇسخا)

③ «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر» 306- جىلدى، 13 - بەت.

④ يۇقىرقى كىتاب، 305 - جىلد، 8 - بەت.

ئاق قېلىپ، تېرىقچىلىق قىلغۇچىلار بالدۇرقىنىڭ 20 پىر-سەنتىگىمۇ يەتمەيدىغان بولۇپ قالدى».* شىنجاڭدا ئاھالە ئەزەلدىنلا ئاز ئىدى. مانا ئەمدى تېخىمۇ ئازىيىپ كەتتى. بەختكە يارىشا ئامان قالغانلارنىڭ كۆپ قىسمى خانى - ۋەيران بولۇپ، ئاچ - يالىڭاچ قالدى. تاجاۋۇزچىلارنىڭ جىنايىتى ھەددى - ھېسابسىز بولۇپ، يېزىپ تۈگىتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇرۇشتىن كېيىن ئىگىلىكنى قايتا تىكلەشتە ناھايىتى چوڭ قىيىنچىلىق تۇغدۇردى.

تاجاۋۇزچىلار پەيدا قىلغان خارابى مەنزىرە كەينىدە، ئەينى يىللاردىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ نەتىجىلىرى غۇۋا ھالدا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. مانا بۇ ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىكى پايدىلىق شەرت بولۇپ ھېسابلىناتتى.

1864 - يىلدىكى مىسلىسىز كەڭ كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشىنىڭ زەربىسى ئاستىدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا يۈرگۈزگەن ھەربىي ھۆكۈمرانلىق تۈزۈمى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. بەگلىك تۈزۈمىمۇ شۇنىڭدىن باشلاپ روناق تاپماي، ئىسمى بار جىسمى يوق بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، جايلاردىكى ۋاڭ - گۇڭ ۋە بەگلەر يەرلىك تەپرىقىچى كۈچلەر تەرىپىدىن چەتكە قېقىلدى، ئارقىدىنلا يەنە ياقۇپبەگ تاجاۋۇزچىلىرى تەرىپىدىن چەتكە قېقىلدى ۋە ئۇنىڭ بېسىمىغا ئۇچرىدى. پۇرسەتكە قاراپ ئۆزگىرىشكە ماھىر بولغان نىيازبەگ ئېقىمىدىكى بىر ئوچۇم مىللىي مۇناپىقلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا ۋاڭ - گۇڭ ۋە بەگلەرنىڭ قايتىدىن باش كۆتۈرۈش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. سىرتتىن كەلگەن قاراقچى، ئىچكى مۇناپىقلارنىڭ بۇ زوراۋانلىق كۈچىگە تايىنىپ جەنۇبىي

* «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر»، 319 - جىلد، 26 - بەت.

شىنجاڭدا مەجبۇرىي يولغا قويغان بىر يۈرۈش ئىنتايىن قالاق ئىجتىمائىي تۈزۈمىمۇ ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مۇنقەرز بولۇشىغا ئەگىشىپ پۈتۈنلەي يىمىرىلىپ كەتتى.

شۇڭلاشقا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، پەقەت قۇمۇلدىكى چىڭۋاڭنىڭلا «قول ئاستىدىكى مۇسۇلمانلار كۆپرەك بولۇپ، پۇت تىرەپ تۇرالىغۇدەك ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ۋاڭ-گۇڭ ۋە بەگلەرنىڭ ھەممىسى ۋەيران بولۇپ ئاجىزلاپ، زاۋاللىققا يۈز تۇتقانىدى»①. كۇچانىڭ بېگى ئەمەتبەگ بىلەن تۇرپان بېگى ئاقلايدۇلار دېھقانلار قوزغىلىڭى جەريانىدا باستۇرۇلغانىدى. چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى كەلگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ «ئاتىسىنىڭ بەگلىك ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشى» غا ئالاھىدە رۇخسەت قىلدى. ئەمما پەقەت بىرلا بەگلىك مەرتىۋىسى بولۇپ «ھېكىمبەگلىكنى قوشۇمچە ئۆتەشكە بولمايتتى، قوشۇمچە مائاشى ئىنتايىن ئاز ئىدى، كىرىمى چىقىمىغا يەتمەي، قەرزگە بوغۇلۇپ، ئىقتىسادىي جەھەتتىن قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانىدى»②. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تۇرپان ۋىلايىتىنىڭ يېڭى بېگى مامۇتقا خاننى تاۋاپ قىلىپ باش قويۇپ تەشەككۇر بىلدۈرۈش ئۈچۈن پايتەختكە بېرىشنى ئۇقتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يول راسخوتىنى تەيارلىيالمىغانلىقتىن، زىيارەتنى كېچىكتۈرۈشنى ئىلتىماس قىلىشقا مەجبۇر بولدى. چۈنكى ئۇ يانچىلار (قۇل دېھقانلار) دىن ئايرىلىپ قالغاچقا، كونا قائىدە بويىچە

---

① «مەدەتكار، پىداكار ھەزرەت لىۋجىڭتاڭنىڭ خانغا يولىغان مەكتۇپى»، 15 - جىلد، 116 - بەت.

② «مەدەتكار، پىداكار ھەزرەت لىۋجىڭتاڭنىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇپى»، 15 - جىلد، 11 - بەت.

يانچىلارغا بىۋاسته سېلىق سېلىپ نەرسه ئالالمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئىلىنىڭ ئەھۋالى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئەھۋالى بىلەن ئومۇمەن ئوخشاش ئىدى. يەر تېرىش ئىشلىرىنى «ئەسكەرلەر ئۆزلىرى قىلاتتى، كونا قائىدىلەرگە ئەمەل قىلىش مۇمكىن بولمايۋاتقانىدى»①. ئىلىدىكى يانچىلارمۇ قوزغىلىپ تېرىلغۇ يەرلەرنى «ئۆزلىرى ئىگىلىگەن» ئىدى. شىنجاڭ يېزىلىرىدا نۇرغۇن ئۆزى تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار بارلىققا كېلىپ، يانچىلارنى ۋاڭ - گۇڭ ۋە بەگ قاتارلىق خوجايىنلارغا بېقىندۇرۇپ تۇرىدىغان مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ تاشلىدى. لېۋجىڭتاڭ ئۇرۇمچى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا بارغاندىن كېيىن، «كونا تۈزۈم... زادى قالماپتۇ، ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىنتايىن قىيىن» دەپ ئىقرار قىلىشقا مەجبۇر بولدى②. مانا بۇ دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇشتىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىدا بارلىققا كەلگەن ناھايىتى چوڭ بىر ئۆزگىرىش ئىدى.

تارىختىكى باشقا دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشىغا ئوخشاش، 1864 - يىلى شىنجاڭدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى بوران - چاپقۇنلۇق سىنىپىي كۈرەش، «ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىنتايىن زىيانلىق ۋە ئەكسىيەتچىل تۈزۈم (مەسىلەن مۇستەبىتلىك تۈزۈم ياكى يانچىلىق تۈزۈمى) نىڭ گۈمران بولۇشىنى تېزلەتتى (لېنىن: «سوتسىيالىزم ۋە ئۇرۇش»، «لېنىن ئەسەرلىرى» 21 - توم، 279 - بەت). ئۇ، مۇقەررەر ھالدا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش

① «مەدەنىكار، پىداكار ھەزرەت لېۋ جىڭتاڭنىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇپى» 10 - جىلد، 59 - بەت.

② يۇقىرقى كىتاب، 3 - جىلد، 44 - بەت.

كۆچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرۈش رولىنى ئويىنىشى كېرەك ئىدى. ئەمما، فېئودالларچە تەپرىقچىلىك ۋە ئۆزئارا پۈت تېپىشىش، بولۇپمۇ چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ غالىجرلىق بىلەن تاجاۋۇز قىلىشى ۋە دەھشەتلىك تۈردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى تۈپەيلىدىن، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرىدىغان بۇنداق رولى ئارقىغا سۈرۈلۈپ كەتتى. شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى دۇشمەننى قوغلاپ چىقىرىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا تىنچلىق ۋە بىرلىك قايتىدىن بارلىققا كەلگەندىن كېيىنلا، ئاندىن تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. ۋەھالەنكى بۇ، بالدۇرقى ئاساستا ئېرىشىلگەن يېڭى تەرەققىيات بولماستىن، بەلكى تاجاۋۇزچىلارنىڭ تالان - تاراج قىلىشىغا، بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغاندىن كېيىن ماغدۇرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىدى.

تاجاۋۇزچىلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغان شىنجاڭ ئىگىلىكىنى قانداق قىلىپ بالدۇرراق ئەسلىگە كەلتۈرۈش — چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىش داۋامىدا دۇچ كەلگەن چوڭ مەسىلە ئىدى. بۇ، بىر تەرەپتىن، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ تەمىناتىغا ۋە ئۇلارنىڭ دۇشمەننى ھەر قەدەمدە تارمار قىلىپ ئىلگىرىلەپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئىشىدا تولۇق غەلبە قازىنىش - قازىنالماسلىقىغا، يەنە بىر تەرەپتىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەپ، «ئۇزاق ۋاقىت تىنچ ئىدارە قىلىش» مەقسىتىگە يېتىش ـ يېتەلمەسلىكىگە ئالاقىدار مەسىلە ئىدى. شۇڭا، ھەربىر يەرنى قايتۇرۇۋالغان ھامان، قاچاقلارنى يىغىپ، بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش، يول ۋە سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساش قاتارلىق چالا قالغان ئىشلار ئىشلەندى.

جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا قېپقالغان مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسى تەسىس قىلىنىپ، قېپقالغان مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشقا مەسئۇل قىلىندى. بۇنداق قىلىشتىن مەقسەت، دېھقانلارنى يەرگە مۇقىملاشتۇرۇپ، ۋەيران بولغان فېئودالىق ئىگىلىكىنى قايتا تىكلەش ئىدى.

جايلاردا تارقىلىپ يۈرگەن ئەمگەك كۈچلىرىنى تېرىقچىلىق قىلىشقا قايتىدىن مۇقىملاشتۇرۇش جايلارنىڭ قېپقالغان خىزمەتلىرىنى ئىشلەشتە مۇھىم ۋەزىپە قىلىندى.

چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغان دەسلەپكى چاغدىلا قۇمۇل، گۇچۇڭ، بارىكۆل قاتارلىق يەرلەردە ئەسكەرلەرنى تېرىقچىلىق قىلىشقا سالدى. ئەسكەرلىككە تۇتۇۋېلىپ غەربكە يۈرۈش قىلىشقا سېلىنغان قوشۇنلاردىكى قېرى - چۈرى، ئاجىزلار ۋە خوتۇن ئالغان بولۇپ شىنجاڭدا قېپقالغىنى خالىغۇچىلارغا كالا، تېرىلغۇ سايمانلىرى ۋە ئورۇق قەرز بېرىپ يەر كۆرسىتىپ بېرىپ دېھقانچىلىق قىلىپ، قەرزنى كۈزدە تۆلەش بۇيرۇق قىلىندى. بارىكۆلنى مىسالغا ئالساق، ئۇ يەردە بالدۇر 60 نەچچە مىڭ مو تېرىلغۇ يەر بار ئىدى. 1878 يىل (چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 4 - يىلى) تەخمىنەن 40 مىڭ مو، 1880 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 6 - يىلى) 50 نەچچە مىڭ مو يەر تېرىلىپ، بالدۇرقى تېرىلغۇ كۆلىمىگە يېقىنلاشتى.①

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ياقۇبېگ بېسىۋالغان يەرلەرنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، دۇشمەن تەرىپىدىن مەجبۇرىي ھالدا غەربكە ئېلىپ كېتىلگەن دېھقانلاردىن بىرقانچە 100 مىڭ كىشى

① «مەرىپەتنامە»، مەدەنىكار ھەزرەت زو زۇڭتاڭنىڭ تولۇق توپلىمى، خانىغا يوللىغان مەكتۇپ»، 53 - جىلد، 33 - بەت؛ 56 - جىلد، 20 - بەت.

دەرھال ئۆز يۇرتلىرىغا قايتۇرۇلدى ۋە كالا، تېرىلغۇ سايمانلىرى ۋە ئۇرۇق قەرز بېرىپ، ئۆز ئىگىلىكىنى تىكلىۋېلىشقا بۇيرۇلدى. ئۇرۇمچى، سانجى، فۇكاڭ، چىتەي، ماناس، جىمسار، قۇتۇبى، كورقارائۇسۇ، جىڭ قاتارلىق يەرلەرنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، مۇشۇ جايلاردا ئەسلىدە 22 مىڭ 900 ئۆيلۈك دېھقان بولۇپ، 1878 - يىلى تېرىقچىلىق قىلغۇچىلارنىڭ ئائىلە سانى 6 مىڭ 400 نەچچىگە يەتكەن①. دېمەك، ئىككى يىل ئىچىدە توپلانغان دېھقانلار بالدۇرقى دېھقانلار ئائىلىسىنىڭ $\frac{1}{4}$ دىنلا ئاشقان. مانا بۇنىڭدىن ئاھالىنىڭ يىغىۋالغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە تېزىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ياقۇپبەگ باسمىچىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، قارا شەھەردىكى تورغاۋۇت موڭغۇللىرى تىيانشاننىڭ يىراق جايلىرىغا ۋە كور قارا ئۇسۇ قاتارلىق يەرلەرگە قېچىپ بېرىپ مال باققانىدى. جايلار تىنچىتىلغاندىن كېيىن، بالدۇرقى جايىغا ئارقا - ئارقىدىن قايتىپ كەلدى. تاكى 1878 - يىلغىچە، يۇلتۇز يايلىقىغىلا موڭغۇل چارۋىچىلاردىن 10 مىڭدىن ئارتۇق كىشى قايتىپ كەلدى. بۇندىن باشقا، قازاق، قىرغىز چارۋىچىلىرىمۇ ئىلىدىن قاراشەھەرگە كۆچۈپ كەلدى. بۇ چاغدا ئىلى تېخى قايتۇرۇۋېلىنمىغانىدى. ئۇلار «رۇسلارنىڭ چەكلىمىسىگە، زورلۇق بىلەن باج - سېلىق سېلىشىغا ئۇچراپ، كۈندىن - كۈنگە ھالسىزلىنىپ قاتتىق دەرد - ئەلەم چەكتى»② شۇڭا چىڭ ھۆ-

① «مەرىپەتلىك، مەدەتكار تۆرە زوزۇڭتاڭنىڭ تولۇق توپلىمى، خانغا يوللىغان مەكتۇپ» 53 - جىلد، 32 — 33 - بەت.

② «مەرىپەتلىك، مەدەتكار تۆرە زۇ زۇڭتاڭنىڭ تۇلۇق توپلىمى، خانغا يوللىغان مەكتۇپ»، 54 - جىلد، 41 - بەت.

كۆمىتىدىن ۋاقتىنچە موڭغۇل يايلىقىغا ئورۇنلىشىپ تۇرۇشقا رۇخسەت قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى. ئىلى قايتۇرۇۋېلىنغاندىن تارتىپ 1883 - يىلى (چىك سۇلالىسى گۈاڭشۈينىڭ 9 - يىلى) غىچە، ئىلىدىن باشقا يەرلەردە تارقىلىپ يۈرگەن سولۇن، شىبە، ئۇيغۇرتلاردىن 40 — 50 مىڭ كىشى يىغىۋېلىنىدى①.

قاچاقلارنى يىغىۋېلىش بىلەن تەڭ چوڭ كۆلەمدىكى سۇ قۇرۇلۇشى قانات يايدۇرۇلدى. كېرەكلىك ھاشارچىلارنى جايلار ئۆزى چىقاردى ۋە ئىش ھەققى بەردى. شىمالىي شىنجاڭدا سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنى ئىشلەشكە تېخى يېڭىدىنلا ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ تەسىس قىلىنغان مەھكىمە، ۋىلايەت، ناھىيىلەردىكى يەرلىك ئەمەلدارلار مەسئۇل بولدى. «ھۆكۈمەت پۇل، ئاشلىق قەرز بېرىپ، پۇقرالارنىڭ ياسىشىغا نازارەتچىلىك قىلدى»②. «يەرلىك ئەمەلدارلار كىشىلەرنى يىغىپ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ئېلىپ بارسا، ئۇلارغىمۇ ئوزۇق - تۈلۈك بېرىش قارار قىلىندى»③. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا «قېپقالغان مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسى ھاشارچىلارنى، ھۈنەرۋەنلەرنى يىغىش توغرىسىدا خۇيزۇ كاتتىباشلارغا بۇيرۇق چۈشۈردى... ھاشارچىلارنىڭ

① «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر»، 316 - جىلد، 2 - بەت.

② «مەرپەتلىك، مەدەنىيەت ھەزرىتى زو زۇڭتاڭنىڭ تولۇق تۇپلىمى، خانغا يوللىغان مەكتۇپ»، 56 - جىلد، 29 - بەت.

③ «مەرپەتلىك، مەدەنىيەت ھەزرىتى زو زۇڭتاڭنىڭ تولۇق تۇپلىمى، خانغا يوللىغان مەكتۇپ»، 56 - جىلد، 20 - بەت.

ھەممىسى ئاپەتكە ئۇچرىغان نامرات خەلق ئىدى. ئىشقا سېلىپ ھەق بېرىش ئارقىلىق قۇتقۇزۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. ھەر كۈنى ئوزۇق تارقىتىپ بېرىلدى. ياللىۋېلىنغان ھۈنەرۋەنلەرگە كۈنلۈك ئوزۇق بېرىلگەننىڭ سىرتىدا، ئىشلىگەن كۈنىگە قاراپ پۇل بېرىلدى①». بۇنداق ياللاپ ئىشلىتىش تۈزۈمى چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى ۋە بەگلەر بۇرۇن قوللانغان سېلىق سېلىپ ئالۋان - سەيسىگە تۇتۇشقا قارىغاندا، ياقۇپبەگ باندىتلىرىنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ ئىشقا سېلىشىغا قارىغاندا، تەبىئىي ھالدا دېھقانلارنىڭ ئوڭايلا قوللىشىغا ئېرىشتى.

بىرقانچە يىل تىرىشچانلىق بىلەن ئەمگەك قىلىش ئارقىلىق 1880 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خاننىڭ 6 - يىلى) غا يەتكەندە، بىرمۇنچە سۇ ئىنشائاتلىرى ياسالدى ۋە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. بۇنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر چوڭ قۇرۇلۇشلار: قۇمۇلنىڭ تۆرۈك ئۆستىڭى، بارىكۆلنىڭ چوڭ بۇلاق شەرقىي ئۆستىڭى، ئۈرۈمچىنىڭ يۇڭفېڭ، تەيپىڭ، ئەنشۈن ئۆستەڭلىرىدىن ئىبارەت؛ تۇرپاندا ئۆستەڭلەر رېمونت قىلىنىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن باشقا، يەنە 100 دىن ئوشۇق كارىزنىڭ لېيى تارتىلدى. ماناس، كورلا، كۇچالاردىمۇ بىرقانچە ئون چاقىرىم كېلىدىغان ئۆستەڭلەر ياسالدى. 1881 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈينىڭ 7 - يىلى) قەشقەر دەرياسىنى رېمونت قىلىپ تىزگىنلەش قۇرۇلۇشى تاماملاندى، يەكەن

---

① «مەدەتكار پىداكار ھەزرەت لىۋ جىڭتاڭنىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇپى»، 2 - جىلد، 56 - بەت.

دەریاسىنڭمۇ «يار ئېلىپ كەتكەن قاشلىرى ياسلىپ، لايلىرى چېپىلدى ھەمدە ئونىڭ كونا قاشلىرى ۋە توغانلىرى چوڭايتىپ ئېگىزلىتىلدى»①.

مارالبېشىدىكى ھەر مىللەت خەلقى، شۇ جايدىكى كۆللەرنى پايدىلىنىپ، يەر سۈغىرىپ دېھقانچىلىق قىلىش ئۈچۈن توسما ياساپ سۇ ساقلىدى. ئۇلارنىڭ قوللانغان ئۇسۇلى يېڭىنقى زامانىدىكى سۇ ئامبارلىرىنى ياساش ئۇسۇلىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. مارالبېشى دائىرىسىدە بىرقانچە ئورۇندا شوركۆل، قەدىمكى كۆل، ئانارکۆل دەيدىغان چوڭ - كىچىك كۆللەر بار ئىدى. شورکۆلنىڭ شەرقىدە بىر كونا توسما بولۇپ، ياقۇپبەگ جەنۇبىي شىنجاڭنى تاجاۋۇز قىلىپ بېسىۋالغان مەزگىلدە «توسمىنى يار ئېلىپ، ئۆستەڭلەر تىنىپ كەتكەنلىكتىن سۇ چۆلگە قاراپ يامراپ ئاقاتتى»②. 1881 - يىلى چوڭ - كىچىك ئۆستەڭلەر رېمونت قىلىنىپ، سۇ باشلاپ يەر سۈغىرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە يىل ئىچىدە، ئالدى بىلەن «توسمىسى يوق» قەدىمكى كۆلنىڭ ئويمان تەرىپىگە «ئېگىزلىكى 9 چى، ئۈزۈنلۈقى 30 چاقىرىم كېلىدىغان توسما ياسلىپ« قەدىمكى كۆلدە ساقلىنىدىغان سۇ مىقدارى ئاشۇرۇلدى. كېيىن، يەنە ئونىڭ شىمالىدىكى ئانارکۆلگە ئۈزۈن بىر توسما ياساپ، يېڭى ئۆستەڭ قېزىپ، قەدىمكى كۆل بىلەن ئانارکۆل تۇتاشتۇرۇلدى. «ئىككى كۆل تۇتىشىپ سۇ كۆپەيدى»③.

---

① «مەدەنىيەت ھەققىدە ھەزرەت لیۇ جىڭتاڭنىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇپى»، 2 - جىلد، 53- بەت.

② «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى»، 78 - جىلد، 16 - بەت.

③ «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى»، 78 - جىلد، 16 - بەت.

سۇ ئىنشاتاتى قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلغاندىن تاشقىرى، تجاۋۇزچىلار ۋەيران قىلغان شەھەر قورغانلىرى ۋە يوللار رېمونت قىلىنىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۆز يۇرتىنى قايتىدىن قۇرۇپ چىقىش كۈرىشىدە جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈردى.

قېپقالغان مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش جۇجۇقنىڭ فۇنكسىيىسى يالغۇزلا ئۇرۇش جاراھىتىنى ساقايتىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى، تېخىمۇ چوڭقۇر ئەھمىيەتلىك بولغىنى شۇكى، «جىنايەت، ئېلىم - بېرىم، تېرىلغۇ يەر ۋە نىكاھ ئىشلىرىغا ئائىت ئەنزىلەرنىڭ ھەممىسى مەزكۇر جۇجۇقنىڭ تەپتىش خادىملىرى تەرىپىدىن بىر تەرەپ قىلىندى»①. بۇرۇن بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ۋاڭ - گۇڭ، بەگلەر ۋە دىنىي باشلىقلارنىڭ ھوقۇق دائىرىسىدىكى ئىشلار ئىدى. ئەمدىلىكتە، ۋاڭ - گۇڭ، بەگلەرنىڭ تەسىر كۈچى ئاجىزلاپ كەتكەنلىكتىن، خەلق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى قېپقالغان مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسىنىڭ قولىغا ئۆتتى. مانا بۇ، دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئۇرۇشتىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ سىياسىي تۈزۈمىدە بارلىققا كەلگەن غايەت زور ئۆزگىرىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قېپقالغان مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش جۇجۇقى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، خىزمەتلەنى قانات يايدۇرۇشقا

---

① «مەرىپەتلىك. مەدەتكار ھەزرەت زو زۇڭتاڭنىڭ تولۇق توپلىمى. خانغا يوللانغان مەكتۇپ». 57 - جىلد، 1 بەت.

ئوغاي بولسۇن ئۇچۇن، بەزى يەرلىك مىللىي يۇقىرى قاتلام كاتتىباشلارنى ۋاقىتلىق ھاكىم بەگلىككە تەينىلىدى. ئەمما، ئۇلار- نىڭ ھوقۇق دائىرىسى زور دەرىجىدە كىچىكلەپ كەتتى. ئۇلار پەقەتلا ئەمىر - پەرمانلارنى يەتكۈزۈش ۋە خەلق كۆچلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇش رولىنىلا ئويناتتى. غەللە - پاراق ئېلىش ۋاقتىدا، ھەر دەرىجىلىك بەگلەر يەرلىك دېھقانلارنىڭ «مەزكۇر ئىدارىگە بېرىپ غەللە - پاراقنى ئۆزىنىڭ تاپشۇرۇشى» غا «ھەيدەك چىلىك قىلىش» ئىشىنىلا باشقۇراتتى، «ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇش» بەگلەر ئارقىلىق بولمايتتى②. ھەيدەكچىلىك قىلىش مەسئۇلىيىتىلا بولۇپ، قول سېلىپ ئىشلەش ھوقۇقى يوق ئىدى. ۋاقىتلىق تەينىلىگەن بەگلەرنىڭ ھوقۇقى، ئەمەلىيەتتە قېيقاللىغان مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسى خادىملىرىدىن تۆۋەن ئىدى.

ئەمدى قۇمۇل رايونىنىڭ ئەھۋالىغا كەلسەك، ئەھۋال ئەزەلدىنلا ئالاھىدە بولۇپ، قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ھوقۇقى ناھايىتى چوڭ ئىدى. ۋاڭ مەھكىمىسىنىڭ ئۆزى يامۇل بولۇپ، ۋاڭلىقنىڭ قول ئاستىدا تەيجى، زەنگىن ۋە بەگلەردىن ئىبارەت ئەمەلدارلار بار ئىدى، قۇمۇلدا گەرچە «تۆڭپەن» دەپ ئاتىلىدىغان مەنسەپ بولسىمۇ، لېكىن «ئىش ۋە ھوقۇقلار تەيجى، بەگلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىلگەنىدى»①. بۇ قېتىم قېيقالىغان مەسىلە

② «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت ھەزرىتى زو زۇڭتاڭنىڭ تولۇق توپلىمى، خانىغا يوللىغان مەكتۇپ»، 57 - جىلد، 1 - بەت.

① «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت ھەزرىتى زو زۇڭتاڭنىڭ تولۇق توپلىمى، يۇقىرىغا يوللىغان مەكتۇپ»، 57 - جىلد، 1 - بەت.

لىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش خىزمىتى تۇرپاننىڭ قېپقالغان مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسىنىڭ ئۇسۇلى بويىچە، قۇمۇل تۆڭپەنى «مۇسۇلمان ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇرۇش» قا، «بارلىق ئەرز - دەۋا ئەنزىلىرىنى ئەمەلدارلار ئۆزى تەكشۈرۈپ ھۆكۈم قىلىپ، يۇقىرىغا سۇنۇشقا» مەسئۇل قىلىندى. ئەگەر بەگلەر ئۆز ۋەزىپىسىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىسا، «يۇقىرىغا شىكايەت قىلىپ» «يەڭگۈشلەش» ھوقۇقى بېرىلدى②. دېمەك، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىمۇ كۆپ ئاجىزلاپ كەتتى.

يىغىپ ئېيتقاندا، قېپقالغان مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ئىگىلىكىنى قايتا تىكلەپ راۋاجلاندۇرۇش، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشتە مەلۇم رول ئوينىدى. ئۇ، يەرلىكنىڭ خەلق ئىشلىرى، ئەدلىيە، باج - خىراج ئىشلىرىنى قوشۇمچە ئىشلىدى، ئەمەلىيەتتە يەرلىك ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ خىزمىتى ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى، شۇنىڭ بىلەن، كېيىنكى قەدەمدە شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ قۇرۇشقا ۋە ئايماق، مەھكىمە، ۋىلايەت، ناھىيىلەرنى تەسىس قىلىشقا ئوبدان شارائىت ھازىرلاپ بەردى.

② ③ يۇقىرىقى كىتاب، 57 - جىلد، 1 - بەت.

2 - بۆلۈم شىنجاڭنىڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشى

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئۈرۈمچى، ماناسلارنى قايتۇرۇۋېلىپ، جەنۇبقا قاراپ يۈرۈش قىلىپ تۇرپاننى ئالغاندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى شەھەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىشقا كۆزى يېتىپ قالدى. 1877 - يىل 7 - ئاينىڭ 4 كۈنى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇي خاننىڭ 3 - يىلى 5 - ئاينىڭ 24 - كۈنى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى زو زۇڭتاڭغا شىنجاڭنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلىرىنى ئەتراپلىق پىلانلاپ چىقىشنى تاپشۇردى. 26 - كۈنى (6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى)، زوزۇڭتاڭ «بۇيرۇققا بىنائەن پۈتۈن ئەھۋالنى ئەتراپلىق پىلانلاش دوكلاتى» نى يوللاپ، شىنجاڭدا مەمۇرىي ئۆلكە تۈزۈمىنى ئورنىتىشنى تەشەببۇس قىلىپ: «شىنجاڭنى ئۇزۇن مۇددەت تىنچلاندۇرۇپ، ئوردىنى غەربتىن ئەندىشە قىلىشتىن خالاس قىلىش ئۈچۈن مەمۇرىي ئۆلكە قۇرۇپ، ۋىلايەت، ناھىيىگە ئۆزگەرتىشنى كېچىكتۈرۈشكە بولمايدۇ»* دېدى. كېيىنكى يىلى 2 - ئايدا (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇي خاننىڭ 4 - يىلى

---

* «مەرىپەتلىك، مەدەتكار ھەزرەت زو زۇڭتاڭنىڭ تۆلۈق توپلىمى، خانغا يوللىغان مەكتۇپ»، 50 - جىلد، 77 - بەت.

1 - ئايدا) جەنۇبىي شىنجاڭ تولۇق قايتۇرۇۋېلىندى، زوزۇڭتاڭ شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ قۇرۇش مەسىلىسىنى يەنە ئوتتۇرىغا قويدى.

شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ قۇرۇش چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىق تۈزۈمىگە بېرىپ تاقىلىدىغان چوڭ ئىسلاھات، ئومۇمىي ۋەزىيەتكە مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش بولسىمۇ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جاۋاب بېرىشنى ئارقىغا سۈردى. 1878 - يىل 10 - ئاينىڭ 25 - كۈنى (9 - ئاينىڭ 30 - كۈنى)، يۇقرىنىڭ بىر پارچە يارلىقىدا ئىككىلەنمەيلا: «ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمى خەلقنى ئاساس قىلىدۇ،... بالدۇرقى مەكىمە، ئايماق، ناھىيىلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا شەھەرلەرنى مەمۇرىي ئۆلكە تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىش زادى مۇۋاپىقمۇ - يوق؟... ئەگەر ۋىلايەت، ناھىيىلەر قۇرۇلسا، ئىدارە قىلغۇدەك خەلق بارمۇ - يوق؟ مەمۇرىي ئۆلكە قۇرۇشتىن باشقا ئوبدان چارە - تەدبىرلەر بارمۇ - يوق؟» دەپ سوئال قويۇلۇپ، زوزۇڭتاڭغا «ئىلگىرىلىگىلىمۇ بولىدىغان، چېكىنگىلىمۇ بولىدىغان چارە تېپىش» توغرىسىدا بۇيرۇق قىلىندى*. 11 - ئاينىڭ 16 - كۈنى (10 - ئاينىڭ 22 - كۈنى)، زو زۇڭتاڭ «شىنجاڭ ئەھۋالى توغرىسىدا قايتا بايان» دېگەن دوكلاتىنى يوللاپ، جەنۇبىي شىنجاڭ يېقىندىلا قايتۇرۇۋېلىنغان «ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئىدارە قىلغۇدەك خەلق يوق ئەمەس» دەپ چۈشەنچە بېرىپ، شىنجاڭدا ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمىنىلا يۈرگۈزۈپ، ھەربىي ئىشلارنىلا باشقۇرۇپ، خەلق ئىشلىرى بىلەن كارى بولماسلىق ئۇسۇلى ئاقمايدۇ، ئەگەر ھەرخىل خەلق ئىشلىرىغا «مەھكىمە، ئايماق، ناھىيىلەر مەسئۇل قىلىنىپ، يۇقىرى مەھكىمە تەكشۈرۈپ

* يۇقرىقى كىتاب، 78 - جىلد، 17 - بەت.

تۈرسلا ئاساس تولۇقلىنىپ، ئىش ئوڭايلىشىدۇ. كاتتىباشلارنىڭ هوقۇقى ئېلىپ، تاشلىنىپ ئەمەلدارلار بۇيرۇق بىلەن ئىش قىلسا، خەلقنىڭ ئەھۋالىنى، ساختىلىقلارنى ئاسان بىلگىلى، مەمۇرىي جەهەتتىن تۈزىتىپ تۈرغىلى ئوڭاي بولىدۇ. ئۇزاققىچە تىنچ بولۇش ئۇنۇمىنىڭ هەقىقىي ئاساسى مانا شۇنىڭدا». هالبۇكى، هازىر جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ هەرقايسى جايلىرىدا قۇرۇلغان قېپقالغان مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسى خەلق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش هوقۇقىنى يۈرگۈزۈۋاتىدۇ. «بۇ، جەنۇب ۋە شىمالدا ئۆلكە قۇرۇش ئۈچۈن تەبىئىي جەهەتتىن ۋە خەلق خاهىشى جەهەتتىن ئوبدان پۈرسەت هېسابلىنىدۇ①». دەپ قارىدى.

زوزۇڭتاڭنىڭ مۇلاهىزىسىدە چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتىنىڭ هۆكۈمرانلىق مەنپەئىتى كۆزدە تۇتۇلغان بولۇپ، شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ قۇرۇپ، ۋىلايەت، ناهىيە تەسىس قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە ئىمكانىيىتى ئىسپاتلانغاچقا، ئاخىر ئوردىنى تەسىرلەندۈردى. 12 - ئاينىڭ 2 - كۈنى (11 - ئاينىڭ 9 - كۈنى) يارلىق چىقىرىپ: «شىنجاڭنى مەمۇرىي ئۆلكە قىلىپ قۇرۇش ئاساس سېلىش ئىشىدىن ئىبارەت،... هازىر تەخىرى ئىلى قايتۇرۇۋېلىنمىدى، تەسىس قىلىشقا ئائىت بارلىق ئىشلار توغرىسىدا بەلگىلىمە چىقىرىش تەخى قىيىن... ئىشلارنى بىر قۇر يولغا سېلىۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن ئەمەلدار تەيىنلەپ خىزمەت بېرىپ، ۋىلايەت، ناهىيىلەر قۇرۇلسا بىر ئەجىر سىڭدۈرۈش ئارقىلىق مەڭگۈلۈك ئۇنۇمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ»② دەپ كۆرسىتىپ، شىنجاڭنى مەمۇرىي ئۆلكە

---

① «مەرىپەتنامە»، مەدەنىيەت زوزۇڭتاڭنىڭ تولۇق توپلىمى، خانغا يوللىغان مەكتۇپ، 53 - جىلد، 33 — 35 - بەت.

② «چىڭ سۇلالىسى دېزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى»، 81 - جىلد، 11 - بەت.

قىلىپ قۇرۇشقا قوشۇلغانلىقىنى بىلدۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئىلى قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن ئاندىن قارارچىقىرىلىدۇ، دېگەن ئىپادىنى بىلدۈردى.

1881 - يىلى، «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالاندى ئىككىنچى يىلى 3 - ئايدا، جۇڭگو ئىلىنى رەسمىي تاپشۇرۇۋالدى. 5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى (3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى) شەنشى - گەنسۇنىڭ يېڭىدىن تەيىنلەنگەن باش ۋالىيسى تەن جۇڭلىن شىنجاڭنى مەمۇرىي ئۆلكە قىلىپ قۇرۇش مەسىلىسىنى قايتا ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇرۇمچى خەلقى بۇرۇنلا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئىلىنىڭ نوپۇسى ئازىيىپ كەتتى، كۆپ ئەمەلدار ئەۋەتىش زۆرۈرىيىتى قالمىدى، پەقەت جەنۇبىي شىنجاڭدىكى شەھەرلەرگە، لېۋجىڭتاڭ «يەرنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە، ئەھۋالىنىڭ ئاددىي ۋە مۇرەككەپلىكىگە قاراپ مۇئاۋىن ۋەزىر، چاپارمەن بەگ قاتارلىق ئەمەلدارلارنى تەيىنلىمەكلا بولىدۇ» دەپ كۆرسەتتى*.

8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى (7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى)، لېۋجىڭتاڭ يۇقىرىغا يوللىغان «يارلىققا بىنائەن جەنۇبىي يۆنىلىشتە ۋىلايەت، ناھىيە قۇرۇش» دوكلاتىدا، ئۆلكە قۇرۇشنىڭ كونكرېت لايىھىسىنى يەنى: مەركەزنى ئۇرۇمچى يەنى دىخۇا شەھىرىدە قۇرۇشنى شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي مەركىزىنىڭ قەلئەسىدىئىلىدىن ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىشىگە چارروسىيىنىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونىمىزدىن نۇرغۇن زېمىنىمىزنى بېسىۋالغانلىقى سەۋەب بولغان، ئۆلكە مەركىزىدە بىر مەربىي مەمۇرىي ۋالىي قويۇش، ئۇ، شەنشى، گەنسۇ

---

* «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىرلەر» 315 - جىلد، 11 - بەت.

باش ۋالىيسىنىڭ قارمىقىدا بولۇش، ئۇنىڭ ئاستىدا ئۈچ تەپتىش رايونى قۇرۇش: ھەربىي قىسىم تۇرىدىغان تەپتىش رايونى، بۇنىڭ قارمىقىدا ئەسلىدىكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ھەربىي قىسىم تۇرىدىغان تەپتىش رايونىغا قاراشلىق ئوبلاست، ناھىيىلەردىن باشقا، بالدۇر گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئەنشۇي ۋىلايىتىگە قاراشلىق بولغان قۇمۇلنىمۇ ئۆتكۈزۈپ بېرىش؛ ئاقسۇ تەپتىش رايونى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى تۆت شەھەر بۇنىڭ قارمىقىدا بولۇش، قەشقەر تەپتىش رايونى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تۆت شەھەر بۇنىڭ قارمىقىدا بولۇش، تەپتىش رايونى قارمىقىدا مەھكىمە، ئايماق-ۋىلايەت، ئوبلاست، ناھىيە قۇرۇش، ئىلغا يەنە بالدۇرقىدەكلا جياڭجۇن قويۇش، ئۇ، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرماي، پەقەت ئىلى، تارباغاتاي چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، چۆچەككە بىر ئورۇنباسار دوتۇڭ قويۇش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

بۇ لايىھە، زوزۇڭتاڭ بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويغان ئۇرۇمچىدە باش ۋالىي قويۇش، ئاقسۇدا ھەربىي مەمۇرىي ۋالىي قويۇش دېگەن لايىھەگە قارىغاندا بىرقەدەر ئاددىي، يۇقىرىدا ئېيتىلغان تەن جۇڭلىنىڭ لايىھىسىگە قارىغاندا بىرئاز مۇرەككەپرەك بولۇپ، مۇشۇ ئىككى لايىھىدىن پايدىلىنىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەۋزىتىلگەن لايىھە ئىدى. تەۋزىتىلگەن لايىھىگە 1882 - يىل 12 - ئاينىڭ 24 - كۈنى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈينىڭ 8 - يىلى 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى) مەنسەپ - تۇتۇق پىرقىسى بىلەن تۆتۈن - سىلىق پىرقىسى قوشۇلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەستىقلىنىپ ئىجرا قىلىندى①.

① «شەنشى، گەنسۇ شىنجاڭ توغرىسىدا ئوغۇمىي تەدبىر»، 315 - جىلد، 40 - بەت.

1883 - يىلى (گۇاڭشۇينىڭ 9 - يىلى)، ليۇجىڭتاڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى تەپتىش رايونى، مەھكىمە، ۋىلايەت ۋە ناھىيىلەرنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنى تەيىنلىدى. 1884 - يىل 11 - ئاينىڭ 16 - كۈنى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇي خانىنىڭ 10 - يىلى 9 - ئاينىڭ 29 - كۈنىسى) تۆتۈن - سىلىق پىرقىسى يۇقىرىدىن شىنجاڭغا بىر شۇنغۇ (ساياھەت سىلاۋچى)، بىر پەرمانچى (مالىيە - مەمۇرىي باشلىق) قوشۇپ تەيىنلەشنى ئىلتىماس قىلىپ سورىدى. 19 - كۈنى (10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى)، ليۇ جىڭتاڭ شىنجاڭنىڭ شۇنىغۇلۇقىغا تەيىنلەندى. گەنسۇنىڭ پەرمانچىسى ۋېي گۇاڭتاۋ شىنجاڭنىڭ پەرمانچىلىقىغا يۆتكەلدى. 1885 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇي خانىنىڭ 11 - يىلى) ليۇ جىڭتاڭ بىلەن ۋېي گۇاڭتاۋ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىپ، شۇنغۇ ۋە پەرمانچى يامۇلمىرىنى قوردى.

شۇنىڭدىن كېيىن، يەنە شۇنغۇنى بىرقانچە قېتىم تەكشەش ۋە ئورگانلارنى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىش ئارقىلىق 1902 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇي خانىنىڭ 28 - يىلى) غا يەتكەندە، شىنجاڭ بويىچە ھەربىي قىسىم تۇرىدىغان تەپتىش رايونى (ئۇرۇمچى)، ئاقسۇ تەپتىش رايونى، قەشقەر تەپتىش رايونى، ئىلى - چۆچەك تەپتىش رايونىدىن ئىبارەت تۆت تەپتىش رايونى، ئۇنىڭ قارمىقىدا ئالتە مەھكىمە، ئون ۋىلايەت، ئۈچ ئايماق، 23 ناھىيە ۋە تارماق ناھىيە قۇرۇلدى.* شۇنداق قىلىپ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى پەيدىنپەي تۈگۈللىنىپ باردى.

* «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى»، 1 - جىلد، 4 - 7 - بەت. ئالدىنقى ئابزاستا 11 ۋىلايەت قۇرۇلدى دېيىلگەن، كېيىنكى ئابزاستا بۇ ئاستە قاراشلىق ۋىلايەت ۋە ئۆز ئالدىغا ئايرىم مۇداپىئەلىنىدىغان ۋىلايەتلەر قوشۇلۇپ ئون ۋىلايەت كۆرسىتىلگەن.

شىنجاڭنىڭ ئۇلكە بولۇپ قۇرۇلۇشى ۋە ۋىلايەت، ناھىيە لەرنىڭ تەسىس قىلىنىشى شىنجاڭ رايونىنىڭ تارىخىدىكى چوڭ ۋاقىئە بولۇپ، ئۇ تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى ئىدى.

ئالدىنقى لياڭ دەۋرى (مىلادىنىڭ 314 — 376 - يىلى)-دىن تارتىپ شىنجاڭدا ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمى يۈرگۈزۈلۈشكە باشلىغاندىن كېيىن، تارىخنىڭ ئون نەچچە ئەسىرلىك ئۇزۇن ئېقىندا، شىنجاڭدا بۇ تۈزۈم گاھ داۋاملىشىپ، گاھ توختاپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمىدىكى رايونلار پەيدىنپەي كېڭىيىپ باردى. بۇ ھال ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش ۋە بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ئىلغار ئالىم گۈڭ زىجەن 1820 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى جاچىڭ خانىنىڭ 25 - يىلى) «غەربىي يۇرتتا ئۇلكە تەسىس قىلىش توغرىسىدا مۇھاكىمە» دېگەن ماقالىنى يېزىپ، پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە ئۇلكە قۇرۇپ، ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمىنى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى ۋە ۋاڭ - گۈڭ، بەگلەرگە «مەھكىمە ئىشلىرىغا ھەمكارلىشىش ئەمەل ئۇنۋانلىرىنى تەقدىم قىلىش» ياكى «ناھىيە ئىشلىرىغا ھەمكارلىشىش ئۇنۋانلىرىنى تەقدىم قىلىش» تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى①. جاھانگىر خوجا ۋەقەسى تىنچلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا «بەگلەرنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش» نى تەشەببۇس قىلدى.② شۇ چاغدا بەگلىك تۈزۈمى يەنىلا مەۋجۇت ئىدى. گۈڭ زىجەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن ۋاڭ - گۈڭ، بەگ قاتارلىق فېئودال باشلىقلارنىڭ تەسىر كۈچىنى يوقىرىدىن

① «گۈڭ زىجەن توپلىمى»، 110 بەت.
② يۇقىرىقى كىتاب، 113 - بەت.

تۆۋەنگە قەدەر چەكلەپ ۋە ئاجىزلاشتۇرۇپ، ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن شەرت ھازىرلاشنى تەلەپ قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلمىدى، شۇنداقلا ئەينى ۋاقىتتا بۇ ھۆكۈمەت سىياسەت جەھەتتە كۈنسانىاپ چىرىكلىشىپ كېتىۋاتقان بولغاچقا، ھېچقانداق ئىسلاھاتنى يولغا قويۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، گۇڭ زىجىننىڭ شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ قۇرۇش تەشەببۇسىمۇ يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت تاشلىنىپ قالدى.

1884 - يىلى شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ قۇرۇش تەكلىپى كونا ھۆكۈمرانلىق تۈزۈمى ئاغدۇرۇپ تاشلانغان ۋىلايەت - ناھىيە تۈزۈمىنى يۈرگۈزمەس بولمايدىغان ئەھۋالدا ئوتتۇرىغا قويۇلدى①. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ قۇرۇشقا قارشى تۇرغۇچىلار ئاز ئەمەس ئىدى. باش مىرزا مەھكىمىسىنىڭ تەھرىرى لیۇ خەيئاۋ ئەنە شۇ قارشى چىققۇچىلارنىڭ بىرى ئىدى. ئۇنىڭ شىنجاڭدا بىر مەزگىل ۋاقتىلىق ئىلى جىياڭجۈنى بولغان لى يۈلىن ئۆلكە قۇرۇشقا تەخىمۇ قارشى ئىدى. ئۇ چېگرا رايونىنى «ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمى ئارقىلىق ئىدارە قىلىش مۇمكىن ئەمەس»، ئۇنىڭ ھەربىي قىسىم تۇرىدىغان تەپتىش رايونىدا ۋىلايەت، ناھىيىلەر قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاھالىسى تېزىپ كەتتى، «ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ ئاساسىي قالمىدى»، «ۋىلايەت، ناھىيىلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مەخسۇس ھەربىي مەھكىمە تەسىس قىلىپ، بىرۇنقىدەك چېگرانى ۋەكالىتەن قوغدايدىغان ھەربىي تۈزۈمنى يۈرگۈزۈش كېرەك②» دەپ قارىدى. بۇ تەشەببۇس تارىخنىڭ تەرەققىيات ئېقىمىغا

① «مەدەنىيەت، پىداكار ھەزرەت لیۇ جۇڭتاڭنىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇبى»، 7 - جىلد، 7 بەت.

② لى يۈنلىن: «غەرب ئىشلىرى توغرىسىدا خاتىرىلەر»، 2 - جىلد، كۆچۈرمە نۇسخىسى.

خىلاپ ئىدى، شۇنداقلا ئۇ چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەنپەئەتىنى قوغداش ئارزۇسىغا مۇخالىپ بولغاچقا، ئىنكار قىلىندى.

ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ئەمەلىيىتى داۋامىدا، ئادەت كۆچلىرى ۋە كونىلىقنى ساقلىغۇچى كوچىلەرنىڭ گۇمان ۋە توسالغۇ-ئۇقلىرى خېلى كۆپ بولدى. خۇددى لیۇ جىڭتاڭ ئېيتقاندەك: «بىر ئورۇندا توسالغۇ كۆرۈلسە، ھەممە يەردە گۇمان پەيدا بولدى، بىر تەرەپ توسقۇنلۇققا ئۇچرىسا، كۆپچىلىك ئىنكار ھەرىكەت قىلىشى قىيىن بولىدى.»* شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، شىنجاڭ ئۆلكىسى ھەر تەرەپتىن كەلگەن توسقۇنلۇقلار ئىچىدە، ئاخىر ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي چېگرىسىدا قەد كۆتۈرۈپ، كېيىنكى تارىخىي تەرەققىياتقا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى.

شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ قۇرۇشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى شۇ يەردىكى، ئۇ يەرلىك ھېئودال بۆلۈنمە كۈچلەرنى يەنمۇ ئاجىزلاشتۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىچكىرىدىكى باشقا ئۆلكىلەرنىڭ مەمۇرىي تۈزۈمى بىلەن بولغان بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇردى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى بىلەن يەرلىك ھېئودال گۇرۇھلارنىڭ بىر - بىرىگە تايىنىپ، ئەمگەكچى خەلقنى بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى بىرلىكتە قوغداپ قېلىشتىن ئىبارەت ئورتاق تەرىپى بولغاندىن باشقا، يەنە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا قارىمۇ قارشى بولغان تەرىپىمۇ بار ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ۋاڭ - گۇڭ، بەگلەرگە «يانچى» سانىنى بەلگىلەپ بېرىش بىلەن ۋاڭ - گۇڭ، بەگلەرنىڭ «يانچى» لارنى ئاستىرتىن كۆپەيتىپ بېرىۋاتقانلىقى ئەنە شۇ زىددىيەتنىڭ مۇھىم بىر تەرىپىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەتتى. «ئىدارە قىلغۇدەك خەلق بارمۇ - يوق» دېگەندە، «خەلق» نى

* «مەدىكار. پىداكار ھەزرەت لیۇ جىڭتاڭنىڭ خەنزۇ يوللىغان نەكتۇبى»، 5 - جىلد، 6 - بەت.

ۋاڭ ـ گۇڭ، بەگلەر ئىدارە قىلامدۇ ياكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەيىنلىگەن يەرلىك ئەمەلدارلار ئىدارە قىلامدۇ، دېگەننى كۆرسىتەتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋاڭ ـ گۇڭ ۋە بەگلەرنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ زاۋالغا يۈز تۇتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ خەلق ئىشلىرى ھوقۇقىنى ئۆز قولىغا ئېلىۋېلىپ، ئۆلكە قۇرۇش ئارقىلىق ئۇنى قانۇنىي تەرتىپ ئارقىلىق تولۇق مۇقىملاشتۇرۇۋالدى. ئاندىن، 1887 يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خاننىڭ 13 ـ يىلى) يەنە «بارلىق بەگ ناملىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.»① ئۇلارنىڭ «تەمىنات» ئېتىزلىرىمۇ پۈتۈنلەي «ھۆكۈمەتكە تەۋە قىلىنىپ، تېرىغۇچىلارغا ئىجارىگە بېرىلدى ۋە قائىدە بويىچە غەللە ـ پاراق ئېلىندى.»② ئەمەلىيەتتە، بەگلىك تۈزۈمى ئىسمى بار جىسمى يوق بولۇپ قالدى. بەزى «تەمىنات» ئېتىزلىرىنى بولسا دېھقانلار ئاللىقاچان «ئىگىلىۋاغانىدى». ئەمدىلىكتە بەگلىك تۈزۈمىنىڭ قانۇنىي جەھەتتىن رەسمىي بىكار قىلىنىشى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مۇنداق بىر پاكىتنى، يەنى: بەگلىك تۈزۈمىنىڭ قۇمۇلنى ھېسابقا ئالمىغاندا، شىنجاڭنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنگەنلىكىنى ئىقرار قىلمىسا بولمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. يەرلىك فېئودال ۋاڭ ـ گۇڭلارنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ ئاجىزلاشتۇرۇلۇشى جاھانگىر تاجاۋۇزچىلارنىڭ يەرلىك مىللىي يۇقىرى قاتلام ئەكسىيەتچى كاتتىباشلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، بۆلگۈنچىلىك پەيدا قىلىپ، بۆلگۈنچىلىك توپىلاڭلىرىنى قۇترىتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشتا ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

---

①«شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر،» 320 ـ جىلد، 13 ـ بەت.

② «مەدەتكار، پىداكار ھەزرەت ليۇ جىڭتاڭنىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇپى»، 12 ـ جىلد، 38 ـ بەت.

شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ قۇرۇشنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئەھمىيىتى شۇكى، باشقا ئۆلكە خەلقلىرىنىڭ كېلىپ، چىگرا رايونىنى ئېچىشى ئۈچۈن توسالغۇ بولۇپ تۇرغان سۇنئىي سېپىللارنى يوقاتتى. شۇنىڭدىن كېيىن «ئىچكىرىدىن بالا - چاقىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، شىنجاڭغا كېلىپ ھايات كەچۈرۈپ، بوز يەر ئاچىدىغان، يالليىپ ئىشلەيدىغان ۋە تىجارەت قىلىدىغان خەنزۇ، خۇيزۇلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى.» ھەر مىللەت ئەمگەكچىلىرى چىگرا رايونىنى بىرلىكتە ئېچىش جەريانىدا، ئۆزئارا ئۆگىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنى ئالماشتۇرۇپ، ۋەيران بولغان ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا، ۋەتەننىڭ غەربىي شىمال چىگرا مۇداپىئەسىنى قوغداشتا مۇھىم رول ئويناندى. بولۇپمۇ ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا كۆچۈپ چىققان ئىلغار ئىدىيىگە ئىگە بەزى ئىنقىلابىي ئامما شىنجاڭ رايونىنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى كۈرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، مەملىكەت بويىچە ئىنقىلابىي ھەرىكەتنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە ئۆچمەس تەسىر پەيدا قىلدى.

3 - بۆلۈم ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىنكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى

شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ قۇرۇلۇشى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى مەمۇرىي تۈزۈم ئىسلاھاتىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئۇ شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزگەرتەلمىدى ۋە ئۆزگەرتىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مەملىكىتىمىزنىڭ باشقا رايونلىرىغا ئوخشاش، شىنجاڭ يەنىلا

يېرىم مۇستەملىكە، يەرنىم فېئودالىق ھالەتتە ئىدى. ئەمما، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى بوغۇپ تۇرغان ئالۋان ـ ياساق تۈزۈمى شىنجاڭنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم يېزىلىرىدا يەنىلا تاشلىنىپ، مەلۇم باسقۇچ ئىچىدە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى جەھەتتە، خېلى خۇشاللىنارلىق ھالەت بارلىققا كەلدى.

شىنجاڭ يېزىلىرىدا، خۇسۇسەن شىمالىي شىنجاڭ يېزىلىرىدا، ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى ئاساس قىلىنغان فېئودالىق دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بەزى تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەمگەك كۈچلىرىنى كۆپەيتتى. بۇ تەدبىرلەر تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت بولدى: چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ئارىسىدىكى بىر قىسىم قېرى، ئاجىز، مېيىپلارنى قىسقارتىپ، تېرىقچىلىق قىلىشقا يەر بۆلۈپ بەردى. بۇ ئەسكەر قىسقارتىپ تېرىقچىلىق قىلىش دەپ ئاتالدى. ئىچكى ئۆلكىلەردىن «گۇناھى يېنىكلەشتۈرۈلگەن جىنايەتچىلەر» نى شىنجاڭغا ئەۋەتىپ، بىر يەر ئاچقۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلدۇردى. بۇ «جىنايەتچىلەرنى ئەۋەتىپ تېرىقچىلىق لىققا مەدەت بېرىش» دەپ ئاتالدى. ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ يېزىلىرىدىكى ۋەيران بولغان دېھقانلار شىنجاڭغا كېلىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا جەلىپ قىلىندى. بۇ ئاھالە كۆچۈرۈپ چىقىرا رايونىنى تولۇقلاش دەپ ئاتالدى ۋە باشقىلار.

بۇ تەدبىرلەر، بالدۇرقى «ئەسكەرلەر تېرىقچىلىق قىلىش»، «جىنايەتچىلەر تېرىقچىلىق قىلىش» ۋە «خەلق تېرىقچىلىق قىلىش» ئۇسۇلىغا ئومۇمەن ئوخشىشىپ كېتەتتى. ئەمما بىرقەدەر چوڭ ئۆزگىرىشلەرمۇ بار ئىدى. بالدۇرقى كونا تۈزۈم بويىچە ئەسكەرلەر يەر تېرىسا ھەربىر كىشىگە 20 مو يەر، ئۇرۇقلۇق،

ئۆكۈز ۋە سايمانلار بېرىلەتتى، ئۇلار ھەر يىلى 12 دادەندىن 18 دادەنگىچە ئاشلىق تاپشۇراتتى. جىنايەتچىلەر يەر تېرىسا ھەربىر كىشىگە 12 مو يەر بېرىلەتتى، ئۇرۇقلۇق بىلەن ئۆكۈز سايمانلارنى بېرىشتە، ئەسكەرلەرگە بېرىلگىنىنىڭ يېرىمى بېرىلەتتى، ئۇلار ھەر يىلى 6 دادەن ئاشلىق تاپشۇراتتى. خەلق يەر تېرىسا بىر ئائىلىگە 30 مو يەر بېرىلىپ، ئۆكۈز، سايمان، ئۇرۇق بېرىلمەيتتى، ئۇلاردىن ھەر مو يەر ئۈچۈن 5 كۈمۈش فۇڭ ياكى 8 شىڭ ئاق ئاشلىق ئېلىش بەلگىلەنگەن بولۇپ، جەمئىي 30 مو يەر ئۈچۈن بىر سەر 5 مىسقال كۈمۈش ياكى 2 دادەن 4 كۈرە ئاق ئاشلىق ئېلىناتتى*. بۇنىڭدىن «جىنايەتچىلەر تېرىقچىلىقى» بىلەن «ئەسكەرلەر تېرىقچىلىقى» نىڭ خەلق تېرىقچىلىقىغا قارىغاندا تېخىمۇ ئېغىر ئېكسپلاتاتسىيىگە ئۇچرىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئەمدىلىكتە، تاجاۋۇزچىلارنىڭ ئۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغان يېزا ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۆلچەمنى ئۆزگەرتىپ، قىسقارتىلغان ئەسكەرلەر بىلەن بوزىيەر ئېچىشقا ياردەم بېرىدىغان جىنايەتچىلەرنى خەلق تېرىقچىلىقىغا ئوخشاش تەمىناتقا ئىگە قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كەيپىياتىغا ئىلھام بېرىشكە توغرا كەلدى. ئەسكەر قىسقارتىپ تېرىقچىلىق قىلىش مەسلىسىگە كەلسەك، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن، ئۇلار ئۆزلۈكسىز تۇردە تېرىقچىلىق قىلىشقا ئۇيۇشتۇرۇلدى. مانا بۇ، غەربكە يۈرۈش قىلغان قوشۇننى ئوزۇق - تۇلۇك بىلەن تەمىنلەش جەھەتتە مەلۇم رول ئوينىدى. ئەما ئەسكەرلەر تېرىقچىلىقى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ شەپقەتسىز ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش نەتىجىسىدە، تېرىقچىلىق قىلغۇچى ئەسكەرلەردە تېرىقچىلىق قىزغىنلىقى بولمىدى. «ئەسكەرلەر يۈرتلىرىنى

* «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى»، 30 - جىلد، 1 - 2 بەتلەر.

سېغىنىاتتى. بۇ يەردە ۋاقىتلىق تېرىقچىلىق قىلىپ، ئالۋان ئورنىدا كەتمەن چاپقان بىلەن ھېچقانچە ھوسۇل ئالالمايتتى»، «كۆچمەلىك بىر لىكتە ئىشلىگەچكە، ئىش قول ئۇچىدىلا ئىشلىنەتتى»، نەتىجىدە «چىقىم كۆپ»، دارامەت ئاز بولاتتى①. ئۇرۇمچى دوتۇڭى مۇتاك ئۆز قارمىقىدىكى «خوشۇن ۋە ئەسكەرلەرنىڭ تېرىقچىلىقى روناق تاپمىغان» لىقىنى ئىنكاس قىلدى. ئىلى جياڭجۈنى جىڭشۇنمۇ ئىلى چېگرا مۇداپىئە قوشۇنىنىڭ تېرىقچىلىقى «قورساقتىن ئاشمىدى» دەپ ئىنكاس قىلدى②. ئەسكەرلەر تېرىقچىلىقىدا زىيان كۆرۈلگەچكە، ئۇسۇلنى ئۆزگەرتمەي بولمىدى. 1884 - يىلى 5 - ئايدا (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 10 - يىل 4 - ئايدا) لىۇ جىڭتاڭ يۇقىرىغا: ھەربىر خوشۇن، يىگىلارداكى ئەسكەرلەرنىڭ ئاجىزلىرىنى قىسقارتىپ، كۈچلۈكلىرىنى قالدۇرۇش، قىسقارتىلغان ئەسكەرلەرگە «چېگرا مۇداپىئە قوشۇنى تۇرۇشلۇق جايلاردا، ئاجرىتىپ بېرىشكە بولىدىغان بىنام يەرلەر بولسا، ئەھۋالغا قاراپ يەر تەقسىم قىلىپ بېرىش، يەنى ئۆزىنىڭ كۈنىنى ئۆزى ئېلىش»، «1 - يىلى ئۆسۈمسىز پۇل بېرىپ، 2 - يىلى تۇتۇپ قېلىش؛ سېلىقىنى يەگىللىتىپ، شۇ كەسىپ بىلەن كۆكۈللۈك شۇغۇللىنىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىش»③ توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ئەسكەرلەرگە يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلىپ، ئۇلار خەلق تېرىقچىلىقى ئۇسۇلىغا ئوخشاش چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئىجارە، باج تاپشۇرىدىغان بولدى.

---

① «مەدەنىيەت، پىداكار ھەزرەت لىۇ جىڭتاڭنىڭ خانىغا يوللىغان مەكتۇپى»، 7 - جىلد، 16 - بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب.

③ يۇقىرىقى كىتاب، 7 - جىلد، 17 - بەت.

شۇبىھىسزكى، بۇ ئەسكەرلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كەيپىياتىنى قوغداش، ئۇلارنى يەرگە تىرىشىپ ئىشلەيدىغان قىلىش جەھەتتە ئىجابىي ئەھمىيەتلىك ئىش بولدى.

جىنايەتچىلەنى ئەۋەتىپ تېرىقچىلىققا مەدەت بېرىش مەسىلىسىگە كەلسەك، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇرۇندىن تارتىپلا ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغاندىن كېيىن جازا يېنىكلەشتۈرۈلۈپ سۈرگۈن قىلىشقا ئۆزگەرتىلگەن جىنايەتچىلەرنى شىنجاڭغا ئەۋەتىپ، ئۇيغۇر ۋاڭ - گۇڭ، بەگلەرگە قۇل قىلىپ بېرەتتى. ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن 1 - تۈركۈمدە شەنشى، گەنسۇ، سەنشى، سىچۇەن، جىلى①، سەندۇڭ ۋە خېنەن قاتارلىق يەتتە ئۆلكىدىن 1000 دىن ئارتۇق جىنايەتچى شىنجاڭغا ئېلىپ كېلىندى. شىنجاڭنىڭ شۇنفۇسى ليۇ جىڭتاڭ ئۇلارنى ھەربىي قىسىم تۇرىدىغان ئۈرۈمچى تەپتىش رايونىغا تەۋە بوز يەرلەردە تېرىقچىلىق قىلىشقا ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلىپ يۇقىرىغا مەلۇمات يوللىدى ۋە ئۇلارغا قىلىنىدىغان مۇئامىلە ئەۋەتىلگەن جىنايەتچىلەرنىڭكىدىن پەرقلىق بولۇشى كېرەك، دەپ تەكىتلىدى. ئىككى قېتىم «مەلۇمات يوللاپ، ئۇلارغا خەلق تېرىقچىلىقىغا ئوخشاش ئۆكۈز، ئۇرۇق، ئۆي - سايمان ۋە ئوزۇقلۇق بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى.»② بۇنىڭدىمۇ ئۇلارنىڭ ئەمگەك قىلىش كەيپىياتىنى قوزغاش، ئاشلىقنى كۆپ ئىشلەپچىقىرىش مەقسەت قىلىنغانىدى.

خەلق تېرىقچىلىقى مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇنىڭدا بالدۇرقى خەلق تېرىقچىلىقى تۈزۈمى ئاساسىدا «شىنجاڭدا بوزيەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش نىزامنامىسى» غا بىرئاز

---

① جىلى — چىڭ سۇلالىسى زامانىدىكى ئۆلكە نامى. (ت).

②«مەدەتكار، ئىشچان تۆرە ليۇ جىڭتاڭنىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇپى»، 12 - جىلد، 13 - بەت.

تۈزىتىش كىرگۈزۈلۈپ، 1887 - يىلى (چىلك سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 13 - يىلى) يۇقىرىغا رەسمىي يوللاندى. بۇ نىزامنامىدە: ھەربىر ئائىلىگە 60 مو يەر بېرىلىدۇ، «مەيلى ئاتا - بالا بىرلىشىپ ئىشلىسۇن، ياكى ئاكا - ئۇكا بىر ئۆيدە تۇرغان بولسۇن ۋە ياكى كىشى ياللاپ ئوتاقچىلىق قىلسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە ئىككى كىشى بىر ئائىلە ھېسابلىنىدۇ.» دەپ بەلگىلەندى. تېرىقچىلىق قىلغۇچىلار دەسلەپ كەلگەندە ھۆكۈمەت 3 دادەن ئۇرۇقلۇق ۋە 8 ئايلىق ئوزۇقلۇق ئاشلىق، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى، تېرىلغۇ ئۆكۈزلىرىنى سېتىۋېلىش ۋە ئۆي سېلىش راسخوتى، ھەمدە 8 ئايلىق تۇز، ئوتياش خىراجىتى ھېسابىدا جەمئىي 73 سەر كۈمۈش قەرز بېرىدى. «1 - يىلى يېرىمنى قايتۇرۇش، كېيىنكى يىلى تولۇق تاپشۇرۇپ بولۇش بەلگىلەنگەنىدى»، «دەسمايىسىنى قايتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، مو بويىچە ھېسابلاپ پاراڭ ئاشلىق تاپشۇرۇش، 3 - يىلىدىن باشلاپ پاراقنىڭ يېرىمنى تاپشۇرۇش، ئۈنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا تولۇق تاپشۇرۇش» يولغا قويۇلدى. تېرىقچىلىق قىلغۇچىلارنىڭ «سەرمايىنى ئېلىپ، قېچىپ كېتىشى» دىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئەسكەرلەر تېرىقچىلىقى تۈزۈمىگە ئوخشاش رىياسەتچى، تېرىقچىلىقنى باشقۇرغۇچى، تېرىقچىلىق باشلىقى قاتارلىق ئەمەلدارلارنى تەيىنلىدى ۋە «10 ئائىلىنى بىر - بىرىگە كېپىل قىلىپ زەنجىرسىمان چېتىپ»* تېرىتچى خەلقىگە بولغان رىجىمنى كۈچەيتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ھەرقايسى ئۆلكە لەرنىڭ دۆڤۇلىرىغا يەرسىز قالغان دېھقانلارنى شىنجاڭغا بېرىشقا رىغبەتلەندۈرۈش توغرىسىدا ئالاقە ئەۋەتىپ، ئاھالە كۆچۈرۈپ چىقىرا رايونىنى كۈچەيتتى.

بۇ نىزامنامىگە ئاساسەن شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىپ تېرىلغۇ

* يۇقىرىقى كىتاب، 11 - جىلد، 17 - بەت.

يەرگە ئىگە بولغان دېھقانلار سانىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكى توغرىسىدا خاتىرە بولمىغاچقا، بۇ ھەقتە ئېنىق بىر نەرسە دېگىلى بولمايدۇ. پەقەت XIX ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بەش يىلى ئىچىدە شىنجاڭغا پارچە - پۈرات كەلگەنلەر ئەمەس بەلكى تۇرۇم - تۇرمۇلەپ كۆچۈپ كەلگەنلەر تۆۋەندىكىچە: 1895 - يىلى (گۇاڭشۈي خانىنىڭ 21 - يىلى) شىنىڭ خۇيزۇلىرى بالا - چاقلىرى بىلەن ئىلىنىڭ سۈيدۇڭ ناھىيىسىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى①. 1896 - يىلى (گۇاڭشۈي خانىنىڭ 22 - يىلى) شىنىڭ خۇيزۇلىرىدىن لىيۇ تۆكچۈن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بىرقانچە مىڭ خۇيزۇ لوپنۇر، چاقلىق ئەتراپىغا كۆچۈرۈلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە پەقەت يېگىچىكە (ھازىرقى لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ غەربىگە) كېلىپ ئورۇنلاشقانلىرىلا 2000 كىشىگە يېتىدۇ②. شۇنىڭدىن كېيىن، يەنە جىلى، سەندۇڭ قاتارلىق جايلاردا «قىينچىلىققا ئۇچراپ قاچاق بولۇپ يۈرگەن پۇقرالار» دىن شىنجاڭغا كەلگەنلەرنىڭ سانى بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، ئۇلار «بىرەر تۈمەنگە يېتەتتى.»③ ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇرۇمچى ۋە ئىلى، چۆچەك رايونلىرى تەۋەسىدە بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلدى. بۇرۇن چارروسىيە زورلاپ ئېلىپ كەتكەن ئىلىنىڭ ئۇيغۇر ۋە خۇيزۇ دېھقانلىرىمۇ ئارقا - ئارقىدىن ئۆز ۋەتىنىگە قېچىپ كېلىپ، ئىلىدا قايتا ئولتۇراقلاشتى.

يۇقىرىدىكىلەردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شىنجاڭ

---

① شياۋ رەنكۈي: «شىنجاڭدىكى ئىلى مەكتىپىگە قاراشلىق سۈيدۇڭ ناھىيىسى ۋە ئۇنىڭ يېزىلىرى توغرىسىدا خاتىرىلەر» كۆچۈرۈلگەن نۇسخا.

② «گۇاڭشۈي خان دەۋرانىدا شەرقىي قەسىردە ساقلانغان خاتىرە»، 3850 ۋە 4001 - بەتلەر.

③ رۈي شۈن: «سەنمۇ جۇينىڭ يۇقىرىغا يوللىغان مەكتۇپى»، 4 - جىلد، 9 - بەت.

ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىچكى ئۆلكىلەردىن شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقان خەنزۇ، خۇيزۇ ئەمگەكچىلىرى كۈن سانap كۆپەيدى. شىنجاڭدا بوزيەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىنىدىغان يەر دائىرىسى كېڭەيدى. بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىنىدىغان نۇقتىلىق رايونلار شىمالىي شىنجاڭدا ئۇرۇمچى، ئىلى، چۆچەك تەپتىش رايونلىرىغا قاراشلىق ناھىيىلەر، ئۇنىڭدىن قالسا، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى ئادىمى ئەزەلدىن شالاڭ بولغان لوپنۇر، چاقلىق رايونلىرىدىن ئىبارەت بولدى.

بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىنغان يەر دائىرىسىنىڭ كېڭەيگەنلىكى شىنجاڭدا يېڭا ئىقتىسادىنىڭ قايتا جانلىنىۋاتقانلىقنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. ئىلى رايونىنى مىسالغا ئالساق، چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ بوزغۇنچىلىقى ۋە نۇرغۇن ئاھالىنى مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ كېتىشى تۈپەيلىدىن بۇ يەرنىڭ يېڭا ئىقتىسادى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغانىدى. بەزىلەرنىڭ مۆلچەرلىشىچە ئادەتتىكى يىللاردا ئىلىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا 6 مىليون 500 مىڭ كىلودىن كۆپرەك ھەر خىل ئاشلىق تېرىغان بولسا، چارروسىيە ئاھالىنى مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ كەتكەندىن كېيىنكى 1885 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 11 يىلى) 2 مىليون 130 مىڭ كىلوگرامغا چۈشۈپ قېلىپ، بالدۇرقى سانىنىڭ $\frac{1}{3}$ قىسمىغا توغرا كېلىدىغان بولۇپ قالغان، 1888 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 14 - يىلى) 3 مىليون 60 مىڭ كىلوگرام بولغان. 1900 - يىلى (گۈاڭشۈي خانىنىڭ 26 - يىلى) 6 مىليون 60 مىڭ كىلوگرامغا يېتىپ، بالدۇرقى سەۋىيىگە يېقىنلاشـ

قان①. ئىلىدا شۇنداق بولدى. بۇنىڭدىن باشقا جايلاردىمۇ ئەھۋال ھاك شۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

دېھقانچىلىقتىن باشقا، جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدا ئائىلە قوشۇمچە كەسىپىنىڭ بىر تۈرى بولغان پىلە بېقىش، يىپەك تارتىش كەسىپىمۇ يېڭى شارائىتتا مەلۇم دەرىجىدە راۋاجلاندى.

جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كېلىماتى مۆتىدىل بولۇپ، جايلاردا ئۇجمە ئۆستۈرۈلۈپ، نامرات دېھقانلار ئۇجمە يېپ قورسقىنى توقلايتتى. پەقەت خوتەن رايونىدىلا پىلە بېقىپ، يىپەك تارتىپ، شايى - ئەتلەس توقۇيدىغانلار بار ئىدى، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، جېجىيانىڭ «خۇجۇ شەھىرىدىن پىلىچىلىككە پىشقان ھۈنەرۋەنلەردىن 60 كىشىنى ئۇجمە نوتىسى، پىلە ئۇرۇقى ۋە يىپەكچىلىك سايمانلىرى بىلەن بىللە ئالدۇرۇپ كەلدى»②. ئاۋۋال قۇمۇل، تۇرپان، كۇچا ۋە ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا، كېيىن قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا پىلىچىلىك ئىدارىسى قۇرۇپ، يەرلىك خەلقنە جىيانەن رايونىنىڭ ئۇجمە ئۆستۈرۈش، پىلە بېقىش، يىپەك تارتىش، يىپەك رەخت توقۇش قاتارلىق بىر تۈتاش ئىلغار تېخنىكىلىرىنى ئۆگەتتى. مەيلى ئۇستىكار ياكى شاگىرت بولسۇن، ئۇلارغا كۈنلۈك ھەق بېرىلدى، ئۇستىكارلارنىڭ كۈنلۈك ھەققى 3 مىسقال، 4 مىسقال،

① يۇ. بارانوۋا: «1881 — 1883 - يىللىرى مۇسۇلمان ئاھالىسىنىڭ ئىلىدىن يەتتىسۇغا كۆچۈش مەسىلىسى ھەققىدە»، «قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق بۆلۈمى ئەسەرلىرى توپلىمى» 1 - توپلام، ئالمۇتا، 1959 - يىل نەشرى.

② «مەرىپەتلىك» مەدەنىيەت زورۇقىنىڭ تولۇق توپلىمى. خانغا يوللىغان مەكتۇپىم، 56 - جىلد، 24 - بەت.

باش ئۇستىنىڭ 6 مىسقال بولدى. ئۆگىنىپ بولغان ئۇيغۇر شاگىرتلارنىڭ ھەر كۈنلۈكى ئۈچۈن 5 فۇڭ — 8 فۇڭ ھەتتا بىر مىسقال «ئىش، تاماق پۇلى» بېرىلدى①. ئۇلار پىلىچىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش جەھەتتە ئاكتىپ رول ئوينىدى.

بۇ قېتىمقى پىلىچىلىكنى كېڭەيتىش خىزمىتى شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى زو زۇتاڭنىڭ خىزمەت ھۇقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئىش كۆرۈشى نەتىجىسىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن «ھۆكۈمەت باشقۇرغان ئىش بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا ئەجنەبىيپەرەس بيۇروكراتلار ئىچكى ئۆلكىلەردە قۇرغان خەلق ئىستېمال سانائىتى بىلەن بىر تىپتىكى ئىش ئىدى، زو زۇڭتاڭ قاتارلىقلار چەنۇبىي شىنجاڭنىڭ پىلىچىلىك ئىشلىرىنى مونوپولىيە قىلىۋېلىش ئۈچۈن بىر يۈرۈش قاتتىق قائىدە - نىزاملارنى تۈزۈپ، «خەلقلەر ئۆزىنىڭ پىلە غوزىسى ۋە مەشۇتلىرىنى بىر - بىرىگە ساتماي ھۆكۈمەت باھاسى بويىچە پىلىچىلىك ئىدارىسىگە سېتىپ بېرىشى كېرەك» دەپ بەلگىلىدى. ھۆكۈمەت باھاسى بەكمۇ نامۇۋاپىق بولغاچقا پىلىچىلىكنى ئائىلە قوشۇمچە كەسپى قىلغان دېھقانلار پىلىچىلىكتىن نەپ ئېلىش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە بىرمۇنچە زىيان تارتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن «پىلە بېقىشقا جۈرئەت قىلالمىدى»②. مانا بۇ شىنجاڭ پىلىچىلىكىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدىكى چوڭ بىر بەختسىزلىك بولدى. بۇنىڭدىن ئەجنەبىيچە كارخاننىڭ ئىگىلىك تەرەققىياتىدا توسقۇنلۇق رول ئوينىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

1907 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خاننىڭ 33 - يىلى)

---

① «مەدەتكار، پىداكار ھەزرەت لىۋ جىڭتاڭنىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇپى» 5 جىلد، 64 - بەت.

② «شىنجاڭنىڭ جۇغرايىيىلىك تەپسىراتى» 28 - جىلد، 6 - بەت.

شىنجاڭغا سۈرگۈن قىلىنغان جاۋ گۇيخۇا دېگەن بىر ئەمەلدار بۇيرۇقنا بىنائەن خوتەن قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، پىلىچىلىكنى تەكشۈردى. ئۇ، «بۇرۇنقى ۋۇ يۈ① ئۇستىلىرىدىن سەرگەردان بولۇپ، يۇرتىغا كېتەلمىگەن» لەرنى زىيارەت قىلىپ، پىلىچىلىك ئۇستىسى شۇي يۈنگاۋ، گۈل چىقىرىش ئۇستىسى ماۋ جىڭفاڭ، يىپەك توقۇمىچىلىق ئۇستىسى جياڭ گۇاڭشىيەن، ۋە ئىش بېشى خەن تەكشۈ قاتارلىق تۆت كىشى بىلەن كۆرۈشتى، ئەينى ۋاقىتتا «ھۈنەرنى پەشىشىق ئۆگىنىپ»، «تېخنىكا جەھەتتىن ۋۇيۈ ئۇستىلىرىغا تەڭ كېلەلەيدىغان» ئۇيغۇر ئۇستىلاردىن شەمشى، ئىسلام، ئاق موللا، باقى قاتارلىق تۆت كىشىنى تەپىپ②، ئۇلارنى پىلىچىلىكنى كېڭەيتىشنىڭ تېخنىكا تايانچلىرى قىلىپ ئۈيۈشتۈردى. ئۇلارنىڭ تەشۋىق قىلىشى، ئۈلگە كۆرسىتىش نەتىجىسىدە جياڭنەن نۇسخىسىدىكى قول ھۈنىرى ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ياسىلىپ كېڭەيتىلدى. شۇنىڭ بىلەن كۇچىلۇن باغرىدا پىلە بېقىش ئىشلىرى بىر مەھەل راسا ئەۋج ئېلىپ كەتتى. گۇما ناھىيىسىنىڭ مۇجى، ساڭجۇ قاتارلىق كەنتلىرىدە «ھەممە ئائىلە پىلە باقتى، ھەممىلا يەر ئۈجمىزارلىق بولۇپ كەتتى». جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يىپەك مەھسۇلات مىقدارى 300 مىڭ جىڭدىن كۆپىيىپ 700 مىڭ جىڭغا يەتتى③، خوتەندە شايى-ئەتلەس توقۇغۇچىلارنىڭ سانى 1200 ئائىلىدىن ئاشتى④. خوتەن شايىسىنىڭ مەھسۇلات مىقدارىمۇ كۆپەيدى.

---

① ۋۇيۈ (吳越) — ئەينى ۋاقىتتا جېجياڭ تەۋەسىدىكى يىپەكچىلىك رايونى قىلغان (تەرجىماندىن).

② «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» 28 جىلد، 6 - بەت.

③ «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى»، 28 - 7 - بەت.

④ يۇقىرىقى كىتاب، 29 - جىلد، 11 - بەت.

جەنۇبىي شىنجاڭدا يىپەكچىلىك دەسلەپكى قەدەمدە تەرەققىي قىلغان ئاساستا جاۋ گۈيخۇا ئالدىنقى باسقۇچتىكى يىپەكچىلىكنى كېڭەيتىش خىزمىتىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى تەجرىبە-ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، بۇ يەردە قول ھۈنەرى بىلەن ئىشلىنىدىغان يىپەكچىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدا يېڭى تەكلىپ قويۇپ، تېخنىكا جەھەتتىن جياڭسۇ-جىجياڭدىكى يىپەكچىلىك رايونلىرىنىڭ ئىلغار تەجرىبىلىرىنى يەنمۇ ئىلگىرلىگەن ھالدا ئۆگىنىش، ئەينى ۋاقىتتىكى ۋۇيۇ ئۇستىلىرى ۋە يەرلىك شاگىرتلارنى داۋاملىق ئىزدەپ تەپپىش، شايى-ئەتلەس مەھسۇلاتى جەھەتتە ئۆلچەمنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، نۇسخا ۋە تۈرلىرىنى يېڭىلاش، تىجارەت يۆنىلىشى جەھەتتە، «دۇكان نامىلرىنى خەلق ئۆزى بەلگىلەش، دۇكانغا سىلىپ سېتىش» قاتارلىقلارنى تەشەببۇس قىلدى*. بۇ تەكلىپ بۇرۇنقى ئەجنەبىيەرەسلەرنىڭ ئۇسۇلىدىن پەرقلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا يىپەك تارتىپ رەخت توقۇش كەسپىي بويىچە مىللىي ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتىكى ھەققانىي تەلەپلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەنىدى.

كانچىلىق جەھەتتىمۇ يېڭىچە تىجارەت قىلىدىغان كارخانىلار بارلىققا كەلدى. مەس، قوغۇشۇن كانلىرىنى ئېچىش شىنجاڭدا پۇل قۇيۇش ۋە پۇل تارقىتىشقا ئالاقىدار چوڭ مەسىلە ئىدى. بۇرۇن بۇ جەھەتتە، دېھقانلارغا تاغقا بېرىپ كان قېزىپ، مېتال تاۋلاش ئۈچۈن سىلىق سېلىناتتى، ئەمدىلىكتە، بۇ جەھەتتىكى ئالۋان-سىلىقلارغا كىشىلەر قەتئىي قارشى تۇردى. مەس رۇدىسى قىزىۋېلىنمىغانلىقتىن يەرلىك مالىيە خىراجىتى بىۋاستە تەسىرگە ئۇچرىدى. بۇ

* يۇقىرىقى كىتاب.

توغرىدا «ھۆكۈمەتنىڭمۇ، شەخسلەرنىڭمۇ بېشى قاتتى، كان ئېچىشنى خەتەرلىك ئىش دەپ قارىلىدىغان بولۇپ قالدى»①. بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشى چىڭ سۇلاسى ئەمەلدارلىرىنى كونا ئۇسۇللارنى ئۆزگەرتىپ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ يېڭى ئۇسۇلىنى تېپىشقا مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن XX ئەسىرنىڭ بەزى كانچىلىق شىركەتلىرى بارلىققا كەلدى. مەسىلەن: قەشقەردىكى ئالتۇن كان شىركىتى — «ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر بىرلىكتە مەبلەغ قوشقان»، «ھۆكۈمەت نازارەتچىلىك قىلىدىغان، سودىگەرلەر باشقۇرىدىغان»، «لى دا، يۈەنشىك» ناملىق شىركەت بولۇپ، باۋلى، باۋدا، باۋيۈەن ۋە باۋشىن، دەپ تۆت زاۋۇت قۇردى؛ بايدىكى مىس كانىدا «چەكلىك ھەسسىدارلىق شىركىتى» قۇرۇلدى؛ شىخودىكى مايتاغ نېفىت كانىغا مەبلەغ سېلىنىشقا باشلىدى.②

يولداش ماۋزېدۇڭ: «كۆچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشتىن مەقسىتى، ھەرگىز فېئودالليق جۇڭگونى كاپىتالىستىك جۇڭگوغا ئايلاندۇرۇش ئەمەس. كۆچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ مەقسىتى بۇنىڭ ئەكسىچە، ئۇلار جۇڭگونى ئۆزلىرىنىڭ يېرىم مۇستەملىكىسى ۋە مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرماقچى» دەپ كۆرسەتكەنىدى (جۇڭگو ئىنقىلابى ۋە جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى»، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە 2 - توم، 550 — 551 - بەتلەر) شىنجاڭدا يېڭىچە تىجارەت قىلىدىغان كارخانىلار بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ فېئودالليق خاراكتېرى بەكمۇ كۆچلۈك ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭنىڭ ئىگىلىكى قالاق بولغانلىقتىن ئەمگەك كۈچى بازىرى، خام ئەشيا بازىرى

① يۇقىرىقى كىتاب، 29 - جىلد، 6 - بەت.
② يۇقىرىقى كىتاب، 29 - جىلد، 7 - 10 - 11 - بەت.

ۋە مەھسۇلاتنى سېتىش بازىرى جەھەتلەردە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان شەرتلەرنى ھازىرلىيالمىغانىدى. ھەممىدىن مۇھىمى جاھانگىرلار ئۆزىنىڭ تاۋارلىرىنى يېزا ۋە چارۋا رايونلىرىدا تۆكمە قىلىپ ساتتى. مەيلى ھۆكۈمەت باشقۇرغان ياكى ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر بىرلىشىپ باشقۇرغان كارخانىلار بولسۇن ھېچقانداق رول ئوينىيالمىدى، ھەتتا زىيان تارتىپ، دەسمايىسىنى يەپ بولۇپ ئاخىر تاقىلىپ كەتتى. خەلقنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلىرىمۇ چەتكە قېقىلىپ، زەربىگە ئۇچراپ، ۋەيران بولدى. پەقەت جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يىپەكچىلىكىلا جاھانگىرلارنىڭ ئەرزان باھالىق خام ئەشيالىرىمىزنى تالان - تاراچ قىلىش ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن كەلگەنلىكتىن، يىپەكنى «ئەنگلىيە، روسىيە سودىگەرلىرى تالىشىپ سېتىۋالدى»①. ھەر يىلى خوتەن رايونىدىن چىقىدىغان يىپەك غوزىسى، خام يىپەك ۋە يىپەك رەختلەرنىڭ 80 پىرسەنتىنى چەت ئەل سودىگەرلىرى سېتىۋالدى②. يېڭىدىن راۋاجلانغان يىپەكچىلىك كەسپىنى ئاساسىي جەھەتتىن چەت ئەل سودىگەرلىرى كونترول قىلىۋالدى. گەرچە بۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا بىرئاز تەسىر كۆرسىتىدىغان رولى بولسىمۇ، لېكىن مەيلى قانداق بولمىسۇن جۇڭگولۇقلارنىڭ «دۇكان نامىلىرىنى ئۆزى بەلگىلەپ، دۇكانغا سېلىپ سېتىش» نى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتى بولمىدى. شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىغا يېرىم مۇستەملىكىلىك تامغىسى چىڭ بېسىلدى.

ئىدىيە، مەدەنىيەت جەھەتتە، فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئۆلكە قۇرۇش

① «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» 28 - جىلد، 7 - بەت.

② يى رۇڭدىڭ: «شىنجاڭ ۋە خوتەنگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئايماق، كەنت - يېزىلار تەپسىراتى».

پۇرستىدىن پايدىلىنىپ، كۆڭزىنچىلىق ئىدىيىسىنى كەڭ تەۋرەتەشۋىق قىلدى. كۆڭزى كىتابلىرىنى يېڭىدىن ئومۇميۈزلۈك قۇرۇلغان ھەقسىز ئوقۇتىدىغان مەكتەپلەرنىڭ زۆرۈر دەرسلىكى قىلىپ، ئۇنى خەنزۇ، خۇيزۇ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭلا ئەمەس، ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلىرىنىڭمۇ ئۆگىنىشىنى شەرت قىلىپ بەلگىلىدى. ھەقسىز ئوقۇتىدىغان مەكتەپلەرگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا ئوقۇغۇچىنى سىلىق قىلىپ چېچىش ئۇسۇلى قوللىنىلىغانلىقتىن خەلق بۇنداق ئوقۇشنى «ئوقۇش سىلىقى» دەپ ئاتىدى.

ئىگىلىك ئەسلىگە كېلىپ راۋاجلانغىنى بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ قاششاق تۇرمۇشى ياخشىلىنىش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، بەلكى ئۇلارنىڭ ئۇستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە ئېغىرلىشىپ كەتتى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى كونا غەللە - پاراق تۈزۈمىنى بىر ئاز ئىسلاھ قىلدى. شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى زو زۇڭتاڭ شىنجاڭدا ئېكسپىلاتاتسىيە ئۇسۇلىنىڭ بەكمۇ ئاشكارا بولۇپ كەتكەنلىكىنى، بۇنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداپ قېلىشقا پايدىسىز ئىكەنلىكىنى تۇيىدى. ئۇ مۇنداق دېدى: شىنجاڭدا «غەللە - پاراقنى يۇرت باشلىقلىرى ھۆكۈمەت نامىدىن يىغىدۇ، ئۇلار ئۆز كۈچىگە تايىنىپ كىشىلەرگە ھەيۋە قىلىدۇ، خەلق ئۇلاردىن ئاغرىنماي ھۆكۈمەتتىن ئاغرىنىدۇ، ئىچكى جايلاردا غەللە - پاراق ئېلىش ئادەتتىكى تۈزۈمگە ئايلانغان، يەر بىلەن ئادەم بىرلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، يەرنىڭ مو بېشىغا قاراپ غەللە - پاراق تاپشۇرۇلىدۇ. شۇڭا، غەللە - پاراق ئېلىنمايدىغان يەر يوق ۋە يەرسىز غەللە - پاراقمۇ يوق. شىنجاڭدا بولسا ئادەمگە قاراپ غەللە - پاراق ئېلىنىدۇ، باي ئائىلىلەردە ئادەم ئاز بولغانلىقتىن غەللە - پاراق سىلىقى

يېنىك بولسىدۇ، كەمبەغەل ئائىلىلەردە ئادەم كۆپ بولغانلىقتىن غەللە - پاراق سېلىقى ئەكسىچە ئېغىر بولىدۇ. تەكسىزلىك بۇنىڭدىن ئوشۇق بولماس»①، شۇنىڭ ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا غەللە - پاراق تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش جەريانى — يەر بىلەن ئادەم بىرلەشتۈرۈلگەن «ئىچكى ئۆلكىلەردىكى دائىملىق غەللە - پاراق تۈزۈمى» نى شىنجاڭ يېزىلىرىغا كۆچۈرۈپ كېلىش جەريانى بولدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا دېھقانچىلىق بېجىنى 1878 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 4 - يىلى) دىن تارتىپ قايتىدىن ئېلىشقا باشلىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئىلىنى رۇسلار ۋاقتىنچە بېسىپ ياتقانلىقى سەۋەبتىن ئالمىغاندا، شىنجاڭنىڭ باشقا يەرلىرىدە ئەمەل قىلغۇدەك كونا قائىدە يوق ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى تېخى ئەمدىلا ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈۋاتقان بولغاچقا، يەنىلا «خەلق ئالغان ئەمەلنى ھوسۇلنى «ئۇلۇش قىلىپ، ئۇنىڭ بىر ئۇلۇشى ئېلىندى②. ئىككىنچى يىلى يەرنىڭ مو سانىنى ئۆلچەش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلغاچقا يەنىلا، ئالدىنقى يىلدىكى چارە بويىچە ئېلىندى. شۇ يىلى جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭ بويىچە جەمئىي 261 مىڭ 900 دانىدىن ئوشۇق غەللە ئاشلىق (ئېلىندى③. ئۇچىنچى يىلى، يەنى 1880 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 6 - يىلى) كۆپسىپ 347 مىڭ

---

① «مەرپەتلىك مەدەنىيەت زوزۇئىتائىنىڭ تولۇق توپلىمى. خانغا يوللىغان مەكتۇپ»، 53 جىلد، 34 - بەت.

② «مەرپەتلىك مەدەنىيەت زوزۇئىتائىنىڭ تولۇق توپلىمى»، «خانغا يوللىغان مەكتۇپ»، 56 - جىلد، 21 - بەت.

③ يۇقىرىقى كىتاب، 56 - جىلد، 22 - بەت.

200 دادەندىن ئېشىپ كەتتى①. بۇ سان چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۈچۈن مىسلىسىز كۆپ سان ئىدى، چۈنكى ئۇنىڭدىن بۇرۇن شىنجاڭدا ئاران 143 مىڭ دادەندىن ئوشۇقراقلا غەللە - پاراق ئېلىناتتى②. لېكىن مۇشۇ ئىككى يىل ئىچىدە قاچقان - تەزگەن كىشىلەرنى يىغىپ كېلىش ئىشى ئەمدىلا باشلانغان يېزا ئىگىلىكى يەنىلا قايتا تىكلىنىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان، ھەممىدىن مۇنبەت، باياشات ئىلى رايونى تېخى قايتۇرۇۋېلىنمىغان ئەھۋالدا، غەللە - پاراقنىڭ ھەسسىلەپ كۆپىيىشى مىليونلىغان يانچىلارنىڭ بېقىندىلىق بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇپ، ھوسۇلنى ۋاڭ - گۇڭ، بەگلەرگە ۋە باشقا يانچى ئىگىلىرىگە تاپشۇرماي، دۆلەتنىڭ ئاددىي پۇقراسى سۈپىتىدە بىۋاسىتە ھۆكۈمەتكە تاپشۇرغانلىقىنى بىلدۈرەتتى.

1886 - يىلى (گۇاڭشۈي خاننىڭ 12 - يىلى) گە يەتكەندە ئۈرۈمچى، ئاقسۇ، قەشقەر ۋىلايەتلىرىدە يەرنىڭ مو سانىنى ئېنىقلاش خىزمىتى تاماملىنىپ، تېرىلغۇ يەرنىڭ سانى 11 مىليون 480 مىڭ مو ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ، باج نىزامى تۈزۈلدى، تېرىلغۇ يەر ياخشى، ئوتتۇرا ھال، ناچار، دەپ ئۈچ دەرىجىگە ئايرىلدى. شىمالىي شىنجاڭدىكى كۆپلىگەن يۇرت - ناھىيىلەردە ۋە تۇرپاندا، ھەر بىر مو ياخشى يەرگە 7 كاپچى، ھەربىر مو ئوتتۇرا ھال يەرگە 4 كاپچى، ھەر بىر مو ناچار يەرگە 3 كاپچىدىن ئاشلىق ئېلىنىپ، ئوت - سامان ئېلىنمىدى. جەنۇبىي شىنجاڭدا بولسا، ھەر بىر مو ياخشى يەرگە 4 كاپچىدىن 5 كاپچىغىچە، ھەربىر مو ئوتتۇراھال يەرگە 3 كاپچىدىن، ھەربىر مو ناچار يەرگە

① «مەدەتكار، پىداكار ھەزرەت لىۋجىڭتاڭنىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇپى»، 3 - جىلد، 21 - بەت.

② «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپىرانى» 1 - جىلد، 2 - بەت.

1 كاپچمدىن بىر يېرىم كاپچىغچە ئاشلىق ئېلىندى. 3 - دەرىجە لىك يەرنىڭ ھەرموسى ئۇچۇن 2 جىڭدىن 5 جىڭغىچە ئوت سالىق ئېلىندى. جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا «نىزامنامە بويىچە ئىش كۆرۈلۈپ، خوراش ھېسابىغا ئاشلىق ئېلىنمىدى»①. ئەلۋەتتە بۇ بىر خىل قۇرۇق گەپتىنلا ئىبارەت. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مىس، ئالتۇن كان رايونلىرىدىكى دېھقانلار بۇرۇن بەلگىلەنگەن سان بويىچە مىس ۋە ئالتۇن تاپشۇراتتى، ئەمدىلىكتە ئۇلارمۇ ئاشلىق تاپشۇرىدىغان بولدى. كانلارنى «خەلق قېزىپ، ھۆكۈمەتكە باج تاپشۇردى»②. شەھەردىن 200 چاقىرىم يىراق يەرلەردىكىلەردىن پۇل ئېلىندى (ئاشلىق پۇلغا سوندۇرۇلدى).

سان جەھەتتىن قارىغاندا بۇلار «يېنىك ئالۋان - ياساق» ھېسابلانسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس ئىدى. ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەمەلىي سېلىقى بۇنىڭدىن كۆپ دەرىجىدە ئېغىر ئىدى. غەللە - پاراق تاپشۇرۇش ۋاقتىدا خىيانەتچى ئەمەلدارلار «كۆرەنى تېپىپ چىڭداش»، «دۆۋىلەپ چوقچايتىش» ھېيلىسىنى ئىشقا سېلىپ، ھەر بىر دادەن ئاشلىقنى ئۆلچىگەندە دېھقانلاردىن ئاز دېگەندە 5 كۆرە ئاشلىقنى ئوشۇق ئېلىۋالاتتى. 1902 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇي خانىنىڭ 28 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چەت ئەللىكلەرگە تاپشۇرىدىغان تۆلەمنى سېلىق قىلىپ چاچقانلىقتىن شىنجاڭنىڭ شۇنفۇسى ياۋ يىڭچى «ئارتۇقلىرىنى قويماي كۆپەيتىپ ئېلىش» توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ھەربىر دادەنگە بىر مىسقال 5 فۇڭدىن پۇل قوشۇپ ئالدى. 2 - يىلى بىر دادەن ئاشلىققا يەنە بىر

---

① «مەدەنىيەت، پىداكار مەزمۇنلىق ئېيىنىشتا ئىنسانغا يولۇققان مەكتۇپى» 12 - جىلد، 36 - بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب، 12 - جىلد، 37 - بەت.

دادەن 5 كۈرە 5 كاپچى ئاشلىق قوشۇپ ئالىدىغان بولدى. ئەسلىدە ئەمەلدار، شائىيۇلارنىڭ ھەققى دەپ ئېلىۋېلىنىدىغان ئاشلىق «ئارتۇق» دېگەن نام بىلەن ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇلدى. ئەمەلدارلار، شائىيۇلار يەنە باشقا چارىلەرنى قوللىنىپ قاقتى - سوقتى قىلدى. «ئالۋان - ياساقنىڭ نامى كۆپەيگەنسېرى يوچۇقلار چوڭقۇرلاشتى، ئائىنساپ ئەمەلدارلار ھەددىدىن ئېشىپ، باج - خىراجنى كۆپەيتىپ، ھەتتا بىرقانچە ھەسسە كۆپەيتىپ ئالدى»*. ئەھۋال يالغۇز بۇلا ئەمەس ئىدى، يېزىلاردا تېرىقچىلىق تۈزۈمى قالاق بولۇپ، بىر قېتىم تېرىغان يەر بىر ئىككى يىل ئاق قالدۇرۇلمىغان بولغاچقا، يەردىن پايدىلىنىش نىسبىتى تۆۋەن ئىدى. تېرىلغۇ يەرلەر ئۆستەڭ سۈيى بىلەن سۇغىرىلاتتى، پومپىچىك، شائىيۇلار سۇ بېشىنى ئىگىلىۋالغاچقا، دېھقانلارنىڭ تېرىغان يەرلىرى سۇسىز قالىدىغان ئەھۋاللار ھەممىلا يەردە كۆرۈلەتتى. ئەسكەرلەر تېرىقچىلىقى بىلەن خەلق تېرىقچىلىقى تەڭ يولغا قويۇلغان جايلاردا، كۆپىنچە ئەسكەرلەر تېرىقچىلىقىدىكىلەر ئۆز كۈچىگە تايىنىپ، ئۆستەڭلەرنى تالىشىپ ئىگىلىۋالاتتى. «ئۇششاق دېھقانلار بىرقانچە ئون مو يەرنى باشقۇراتتى. دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش ۋاقىتلىرىدا ئادەم يالىلاپ، ھەر بىر ئادەمنىڭ بىر كۈنلۈكى ئۈچۈن 300 يارماق بېرەتتى، يىل بويى تىرىشىپ - تىرمىشىپ ئەمگەك قىلىسۇ، ھېچقانچە دارامەت ئالالمايتتى، بەلكى يەردىن چىققان ئاشلىقنى دۈۋان بەگلىرى بەلگىلەنگەن باھا بويىچە سېتىۋالاتتى، شۇڭا، دېھقانلار دائىم دېگۈدەك يەرلىرىنى تاشلاپ، يېراق جايلارغا كېتەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئۆزلەشتۈرۈلگەن

---

* «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتى» 30 - جىلد، غەللە - پاراق بېجى 4 - بەت.

يەرلەر، يەنە بوز يەرلەرگە ئايلىنىپ قالاتتى»①. تەن جۇڭلىن ئۆزىنىڭ يۇقىرىغا يوللىغان دوكلاتىدا پومېشچىك، بيۇروكراتلارنىڭ دېھقانلارنى تالان - تاراچ قىلىپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانلىقى توغرىسىدا لام - جىم دېمەي ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما، مۇنداق بىر پاكىتنى ئاشكارىلاپ قويغانلىقىنى ئۆزىمۇ تۇيماي قالغان: شىنجاڭدا دېھقانلارنىڭ، تېرىقچىلارنىڭ تارتقان زۇلمى، ئۇچرىغان ئېكسپىلاتاتسىيىسى ئىنتايىن ئېغىر بولدى. بىر قىسىم دېھقانلار ۋە تېرىقچىلار «يەرلىرىنى تاشلاپ يىراق جايلارغا كېتىپ» باشقىدىن ھاياتلىق يولى ئىزدەشكە مەجبۇر بولدى.

شىنجاڭدىكى «بەگ» لەر گەرچە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بۇيرۇق ئارقىلىق ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنىلا بالدۇرقى ئەمىلىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە قاراپ «دوتەي، شەنگۇەن يامۇللىرىدا مىرزىلىققا ئېلىندى» ياكى شاڭيۇ، «مەخسۇس جىسا» قىلىپ تەيىنلەندى②. جايلاردىكى چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، بۇرۇنقى بەگلەر يەنىلا ئەمگەكچى خەلقنىڭ شىللىسىگە مىنىۋالدى. شۇنداق بولغانلىقتىن، كونا ئالۋان - ياساق تۈزۈمىنىڭ ئوخشاش بولمىغان شەكىل ۋە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ساقلىنىپ قېلىشىدىن خالى بولغىلى بولمىدى. شىنجاڭ يېزىلىرىدا ئالۋان - ياساق قويۇش، سېلىق سېلىش ئەھۋالىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتكىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، يانچىلىق تۈزۈمىدىكى باغ - قورۇقلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى بۇنىڭ ئەڭ مۇھىم سەۋەبى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ،

① «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر»، 319 - جىلد، 24 - بەت.

② «مەدەتكار، پىداكار ھەزرەت لىۋجىڭتاڭنىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇپى»، 10 - جىلد، 6 - بەت.

چىرىك چاك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەستايىدىللىق بىلەن ھېچقانداق ئۇزۇل - كېسىل ئىجتىمائىي ئىسلاھات ئېلىپ بارالمىشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

دېھقانلار ئىنتايىن ئېغىر ئېكسپلاتاتسىيىگە ئۇچرىدى، ئۇنىڭدىن باشقا كەسپىتكىلەرمۇ ئوخشاشلا ئېغىر ئېكسپلاتاتسىيىگە ئۇچرىدى. خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا خەلقتىن ئېلىنىدىغان باجنىڭ تۈرىمۇ ئىنتايىن كۆپ ئىدى. مەسىلەن: تىجارەت بېجى، ئۆي بېجى، مال بېجى، دەللاللىق بېجى، باغ بېجى، كۆمۈر كان بېجى، ياغاچ بېجى، تۈرلۈك مال بېجى، چاي بېجى، باشقۇرۇش ھەققى ۋە باشقىلار. بۇلارنىڭ ئىچىدە يالغۇز باشقۇرۇش ھەققى ئۈچۈنلا 1878 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 4 - يىلى) كۈز پەسلىدىن 1879 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 5 - يىلى) يازغىچە بولغان بىر يىلغا توشمىغان ۋاقىت ئىچىدە جەمئىي 180 مىڭ سەر كۆمۈش يىغىۋېلىنغان①. ئەينى ۋاقىتتا، ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ئادەتتىكى باج يىغىش قائىدىسى بويىچە ھېسابلىغاندا، ئەمەلدارلارنىڭ خىيانەت قىلغان باج پۇلى يۇقىرىغا مەلۇم قىلىدىغان باج پۇلىنىڭ ئۈچ ھەسسىگە تەڭ كېلەتتى، شىنجاڭدىمۇ ئەھۋال بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس ئىدى. بۇ ھال باج - خىراجىنىڭ نەقەدەر ئېغىرلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. 1885 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 11 - يىلى) قۇمۇل بىلەن گۇچۇڭدا يەرلىك سودىگەرلەردىن باج ئېلىش ئۈچۈن مەخسۇس باج ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ھەر يىلى تەخمىنەن 60 مىڭ سەر سودا بېجى ئېلىندى. روسىيە سودىگەرلىرى «ۋاقتىنچە باج تۆلىمەسلىك» ئىمتىيازىغا ئىگە بولۇۋالغانلىقتىن، شىنجاڭدا ھەر يىلى روسىيە مالىلىرى ئۈچۈن تۆلەشكە تېگىشلىك

① «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» 31 - جىلد، 1- 4 - بەت.

بولغان 100 مىڭ سەردىن ئارتۇق باجنى تۆلىمىگەنلىك سەۋەبتىن قانۇنسىزلىق قىلىپ، يەرلىك سودىگەرلەردىن پارا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ باج ئوغرىلىشىغا يول ئېچىپ بەردى. 1893 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانلىقىنىڭ 19 - يىلى) شىنجاڭنىڭ شۇنغۇسى يەرلىك سودىگەرلەرنىڭ روسىيە سودىگەرلىرى بىلەن تەڭ تۇرۇشقا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن سودا بېجىنى كەچۈرۈم قىلىش توغرىسىدا يۇقىرىغا ئىلتىماس سۇندى. شۇنىڭ بىلەن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سودا بېجىدىن تارتىقان زىيانىنى، تۇرلۇك ئۇسۇل - چارىلەر ئارقىلىق ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۈستىگە يۈكلىدى.

جاھانگىرلىك بىلەن فېئودالىزم جۈڭگو خەلقىنىڭ ئۈستىدىن بېسىپ تۇرغان ئىككى چوڭ تاغ ئىدى. بۇ چاغ دەل XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى بولۇپ، ئەنگلىيە، ئامېرىكا، فرانسىيە، گېرمانىيە، روسىيە، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەر ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ كاپىتالىزمدىن جاھانگىرلىككە ئايلاندى. جياۋژۇ ئۇرۇشى (1894 - يىلى پارتلىغان جۈڭگو - ياپونىيە ئۇرۇشى — تەرجىمانىدىن) پەيتىدىن پايدىلىنىپ، جاھانگىرلار يەرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جۈڭگونى بۆلۈۋېلىشنى جىددىيلەشتۈردى. ئۇلار جۈڭگونى غالجىرلارچە پارچىلاپ، جۈڭگودا ئۆزلىرى ئۈچۈن مۇستەقىل تەسىر دائىرىسى ھازىرلىدى. مانا مۇشۇنداق پاراكەندىچىلىك بولۇۋاتقان بىر پەيتتە چارروسىيە ئۆزىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئىنبلىس قولىنى پامىرغا ئۇزىتىپ، جۈڭگوغا تاجاۋۇز قىلىدىغان يېڭى تالاش - تارتىشنى قوزغىدى.

سەككىزىنچى باب
روسىيە ۋە ئەنگلىيىنىڭ قانۇنسىزلىق قىلىپ جۇڭگونىڭ پامىر رايونىنى ئۆز ئالدىغا بۆلۈۋېلىشى

1 - بۆلۈم چارروسىيىنىڭ ئېلىمىزنىڭ پامىر رايونىنى قوراللىق بېسىۋېلىشى

پامىرنىڭ ئورنى شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ شەرق تەرىپىگە تاشقۇرغان ناھىيىسى جايلاشقان. غەرب تەرىپى پەنج ۋادىسىغا، جەنۇب تەرىپى ھىندىقۇش تېغىغا، شىمالىي تەرىپى ئالاي تېغىغا تۇتىشىدۇ، پامىر رايونىدا تاغ تىزمىلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن دېڭىز يۈزىدىن 4000 مېتر ئېگىز بولۇپ، بۇرۇندىن تارتىپ دۇنيانىڭ ئۆگزىسى دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىدىن ئالغاندا، پامىر رايونى ئادەتتە سەككىز قىسىمغا بۆلۈنۈپ، سەككىز پامىر دەپمۇ ئاتىلىدۇ، يەنى ئۇلار: تاغدۇمباش پامىر، كىچىك پامىر، ۋاخان پامىرى، چوڭ پامىر، ئالچۇر پامىر، ساري يۇز پامىر، رەڭكۆل پامىر ۋە قوش قۇچۇق پامىرلاردىن ئىبارەت.

گەرچە پامىرنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئېگىز بولسىمۇ، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى قۇرۇقلۇقىنىڭ مۇھىم قاتناش تۈگۈنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا ئېچكىرىلەپ كىرگەندىن كېيىن، ئېنگېلس دەرھال: «روسىيىنىڭ شىمالدىن ھىندىستانغا ھۇجۇم قىلىش پىلانى مۇجەمەل ئۇرۇنۇش ئەمەس، بەلكى ئىنتايىن ئېنىق ئومۇمىي ئەھۋالغا ئايلىنىپ قالدى» دەپ كۆرسەتكەنىدى («روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كېڭەيمچىلىكى» «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 12 - تۇم، 641 - بەت). پامىرنى بېسىپ ئۆتۈپ ئۇدۇل ھىندىستانغا بارىدىغان يول ھىندىستانغا شىمال تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىشتىكى ئاساسلىق يول ئىدى. 1876 - يىلى چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 2 - يىلى) چارروسىيە قوقان خانلىقىنى پۈتۈنلەي ئۆزىگە قوشۇۋالغاندىن كېيىن، دەرھال ئالاي رايونىغا ئەسكەر كىرگۈزدى، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئىلىش چاڭگىلىنى پامىرغا سوزدى. 1878 - يىلى (گۇاڭشۈي خانىنىڭ 4 - يىلى) چارروسىيە ئەسكەرلىرى ھىندىستانىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا* بىۋاسىتە بېسىپ كىرىش تەييارلىقىنى تۈگەتتى. ئەينى ۋاقىتتا ھىندىستان ئەنگلىيىنىڭ ئاساسلىق مۇستەملىكىسى ئىدى، ئەنگلىيە چارروسىيىنىڭ ھىندىستانغا خىرىس قىلىۋاتقانلىقىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ھىندىقۇش تاغ تىزمىسىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى مۇداپىئەسىنى كۈچەيتتى. ئاندىن يەنە كەڭ كۆلەملىك جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئافغانىستاننى كونترول قىلىپ، ئافغانىستان ئارقىلىق پامىرداكى بىرقانچە كىچىك بەگلىكلەرنى

---

* بۇ جاي ھازىر پاكىستان تەۋەسىدە. 1947 - يىلى ھىندىستان بىلەن پاكىستان ئايرىلىپ كېتىشتىن بۇرۇن پاكىستان ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى ھىندىستاننىڭ بىر قىسمى ئىدى.

بويسۇندۇرۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئېلىمىزنىڭ پامىر رايونى روسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئۆزئارا تالىشىدىغان يەرگە ئايلىنىپ قالدى.

چارروسىيىنىڭ كۈندىن - كۈنگە غالجىرلىق بىلەن تاجاۋۇز قىلىشىغا دۇچ كەلگەن چېگرا سۇلالىسى ھۆكۈمىتى پامىر رايونىدىكى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىشلىرىنى ۋە مۇداپىئە تەدبىرلىرىنى كۈچەيتتى. 1878 - يىلى (چېگرا سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 4 - يىلى)، چېگرا سۇلالىسى ھۆكۈمىتى پامىر رايونىنىڭ مەركىزىي مەمۇرىي مەركىزىنى رەڭگۆلدىن مورغاپقا كۆچۈردى ھەمدە مىڭ بېشى سايىم بەگ بىلەن قۇرۇمچى بەگنى مورغاپنىڭ دائىملىق مەمۇرىي باشقۇرغۇچىسى قىلىپ تەينىلىدى. مىڭبېشىنىڭ قول ئاستىدا 600 بېشى تەسىس قىلىنىپ، ئۇلار قاراكۆل، رەڭگۆل، مورغاپ، ئالچۇر، چېشمدووۋەن ۋە ئاقسۇ (ھازىرقى قىزىل رابات) قاتارلىق ئالتە رايونىنى باشقۇردى. بۇ رايونلارنىڭ ھەممىسى قەشقەرنىڭ يەرلىك دائىرىلىرىگە تەۋە جاي ئىدى. شۇ يىلى چېگرا سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئالىب دېگەن كىشىنى ساريىقكۆل قاتارلىق يەرلەرنىڭ باش بۇغلىتىغا تەينىلىدى. ساريىقكۆل باش بۇغىنىڭ قارمىقىدا تاشقورغان، تۇنموردىن قاتارلىق 28 ئورۇن بولۇپ، ئۇلار ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ «قاراۋۇل بېكەتلىرىنى چېگرا ساقلىشى» غا مەسئۇل ئىدى. «بۇ يەرلەردە بىرەر جىددى ۋەقە يۈز بەرسە» باش بۇغ «دەرھال تەشتەردىكى چوڭ گازارمىغا كېلىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ، سەردارنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىنى كۈتەتتى»*.

---

* گۈاڭشۈينىڭ 3 - يىلى 12 - ئاينىڭ 23 - كۈنى لىۋجىڭتاڭ «غەربىنى ساريىقكۆلنىڭ باش بۇغلىقىغا تەينىلەپ» يوللىغان مەلۇمات. ئىلاۋە: لىۋجىڭتاڭ خوتەن ئەسكەرلىرىنىڭ سەردارى بولغاچقا، ئۆزىنى «سەردار» دەپ ئاتىغان.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى پامىر رايونىدا مۇداپىئە ئىشلىرىنى كۈچەيتتى. ئالاي تېغىدىن قارا قۇرۇم تېغىغىچە بولغان ئارىلىقتا بىر قاتار قاراۋۇل بېكەتلىرىنى قۇردى، ئۇلارنىڭ مەشھۇرلىرى پامىر دىكى سەككىز قاراۋۇل بېكىتى بولۇپ، بۇلار ــ قىزجىيەك بېكىتى، لىيۇر ئاۋۇ بېكىتى، ئاقسۇ مورۋا بېكىتى، تۇز كۆل بېكىتى، بەش گۈمبەز بېكىتى، يارتا گۈمبەز بېكىتى، تاغدومباش بېكىتى، سۇمەن بېكەتلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ قاراۋۇل بېكەتلىرى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ قاراۋۇل بېكىتى قۇرۇش قائىدىسى بويىچە ئۆزئارا خەۋەرلىشىپ تۇرۇشقا ۋە ئۆتكەن ـ كەچكەن كىشىلەرنى تەكشۈرۈشكە قولاي بولسۇن ئۈچۈن ئاساسلىق قاتناش يوللىرىنىڭ ئەتراپىغا قۇرۇلغانىدى. مەسىلەن: رەڭكۆل پامىر دىكى ئىككى قاراۋۇل بېكىتى، ئالاي تېغىنىڭ شىمالىدىن پامىرغا كېلىشتە چوقۇم بېسىپ ئۆتىدىغان يول ئۈستىگە قۇرۇلدى. قىز ـ جىيەك بېكىتى ئۆزبەل تاغ جىلغىسىغا، لىيۇر ئاۋۇ بېكىتى مورغاپ دەريا سى بويىغا، كىچىك پامىر دىكى ئاقسۇ مورۋا بېكىتى ئاقسۇ دەريا سى بويىغا قۇرۇلدى. ئالچور پامىرىدا ئىككى قاراۋۇل بېكىتى قۇرۇلدى. يېشىل كۆلنىڭ جەنۇبىدا تۇز كۆل قاراۋۇل بېكىتى قۇرۇلدى. يېشىل كۆلنىڭ شىمالىدىكى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىدىن خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ئۇرنىتىلغان خاتىرە بەلگىسىنىڭ ئەتراپىدا سۇمەن قاراۋۇل بېكىتى قۇرۇلدى. چوڭ پامىر دىكى بەش گۈمبەز قاراۋۇل بېكىتى ۋە چوڭ ـ كىچىك پامىر ئارىلىقىدىكى يارتا گۈمبەز قاراۋۇل بېكەتلىرى ھەرقايسى پامىرلار ئارىلىقىدىكى مۇھىم يوللارغا قۇرۇلدى. تاغدومباش پامىر دىكى تاغدومباش قاراۋۇل بېكىتىگە كەلسەك، ئۇنىڭ ئورنى جەنۇبتىن شىمالغا، شەرقتىن غەربكە ئۆتىدىغان يوللار گىرەلىشىپ كەتكەن بىيىك دېگەن

يەرگە جايلاشقان. بۇ سەككىز قاراۋۇل بېكىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ پەيدىنپەي مۇكەممەللىشىپ باردى. «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» ئىمزالىنىشتىن بۇرۇن قۇرۇلغان قاراۋۇل بېكەتلىرى قىزجىيەك قاراۋۇل بېكىتى، لىيۇر ئاۋۇ قاراۋۇل بېكىتى، ئاقسۇ مورۋا قاراۋۇل بېكىتى، تۇز كۆل قاراۋۇل بېكىتى، بەش گۈمبەز قاراۋۇل بېكىتى، يارتا گۈمبەز قاراۋۇل بېكىتى قاتارلىق بېكەتلەردىن ئىبارەت. 1885 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خاننىڭ 11 - يىلى)، يەنى «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەيلا تاغدومباش قاراۋۇل بېكىتى بىلەن سۈمەن قاراۋۇل بېكىتى قۇرۇلدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى پامىردا قاراۋۇل بېكەتلىرىنى قۇرۇپ، ئەسكەر كۆپەيتىپ، چېگرىنى ساقلىغاندىن باشقا، يەنە نۇقتىلىق قاراۋۇل بېكەتلىرى بار يەرلەردە گازارمىلارنى سالدى، تۇگمەنلەرنى ياسىدى، يول ياساپ، ئۆستەڭلەرنى قۇردى. مەسىلەن: سۈمەن، ئاقتاش، مورغاپ ئەتراپلىرىدا جۇڭگو ئەسكەرلىرى تۇرغان گازارمىلارنىڭ خارابلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇ يەردە يەنە يەرلىك مىللەتلەر ھەربىيلەر ۋە خەلق ئاممىسى ياسىغان بەزى قۇرۇلۇشلارغا يەرلىك ئىسىملارنى قويغان. مەسىلەن: چىيەنلۇك خان دەۋرىدە چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى «مۇسۇلمان قەبىلىلىرىنى تىنچىتىش خاتىرىسى — يېشىل كۆل خاتىرە تېشى» ئورناتقان يەرگە سۈمەن تاش دەپ نام بەرگەن. «سۈمەن» دېگەن سۆز «خەت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ «سۈمەن تاش» دېگەن سۆز «خەتلىك تاش» يەنى «خاتىرە تاش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. يەنە سلياق ئەتراپىدىكى ئاقسۇ دەريا‌سى ساھىلىدە خوشۇن ئەمەلدارى جاڭ

خۇڭچۇ تۇڭمەن سالدۇرغان يەر «تۇڭۇرمەن جىلغا» دەپ ئاتىلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ پامىردىكى مۇكەممەل ھەربىي، مەمۇرىي قۇرۇلۇشلىرى يېرلىك خەلقنى تىنچ تۇرمۇش ئۇتكۈزۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. چۇنكى رەڭكۆل، مورغاپ، ئالچۇر قاتارلىق رايونلارنىڭ باج نىسبىتى تۆۋەن* بولۇپ، ئوت ـ سۇيى مول ئىدى، بۇلۇڭكۆل چارۋىچىلىرى بۇ يەرنىڭ ئوتلاقلىرىغا كېلىپ مال بېقىشقا قىزىقىپلا قالماستىن، ھەتتا قەشقەر، يېڭىسار قاتارلىق جايلارنىڭ چارۋىچىلىرىمۇ مالللىرىنى مۇشۇ يەرلەردە باقاتتى. سودىگەرلەرمۇ كۈمۈش، رەخت، قەنت، چاي قاتارلىق كۈندىلىك ئىستېمال بۇيۇملىرىنى بۇ يەرگە ئەكېلىپ ساتاتتى، ھازىرمۇ قەشقەر رايونىدىكى بۇلۇڭكۆل گۇڭشېسىنىڭ مۇجى دادۇيىدىكى بىرمۇنچە ئەزالار ئۆز ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ بۇرۇن رەڭكۆل پامىرىدا تۇرغان جايلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ قەبرىلىرىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. يەرلىك پېشقەدەم چارۋىچى ئابدۇكېرىم، ماناس ئاكىلارنىڭ ئېيتىشىغا ئاساسلانغاندا رەڭكۆل، مورغاپ دېگەن يەرلەردە شۇلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى قورۇ ـ قوتانلىرى، ئاقبايتال دېگەن يەردە جۇندۇبا ئىنىڭ ئاتىسى قورۇقنىڭ قەبرىسى، ئايتاشتا ماموتنىڭ ئاتىسى ھەيبەرنىڭ قەبرىسى، ئالچۇردا ئارىلانىڭ ئاتىسى ئەدىل دېگەن كىشىنىڭ قەۋرىسى بار ئىكەن.

كۆپلىگەن تارىخىي ھۆججەتلەر، نۇرغۇنلىغان تارىخىي خارابە ئىزلىرى ۋە يەرلىك خەلقنىڭ خاتىرىلىرى پامىرنىڭ شىنجاڭ رايونىمىزغا قاراشلىق مەمۇرىي رايونلارنىڭ تەركىبىي

---

* ھەربىي ھەربىر تۈياق قوي ئۈچۈن تۆت پۇل ياكى شۇنىڭغا توغرا كېلىدىغان چارۋا مال مەھسۇلاتى تاپشۇراتتى. چارۋا مېلى يوق ئەمگەك كۈچلىرى ھەربىر ئائىلە ئۈچۈن مەلۇم ساندا ئوتۇن ـ سامان تاپشۇراتتى. بەزى دېھقانلار مەلۇم ساندا ئوت ـ چۆپ، يەم ـ بوغۇز تاپشۇراتتى ـــ «ئەمەلىي تەكشۈرۈش دوكلاتى» دىن.

قىسمى ئىكەنلىكىنى رەت قىلغىلى بولمايدىغان پاكىتلار ئارقىلىق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ھەتتا روسىيە، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكلىرى پامىرنى ئۆزئارا تالىشىۋاتقاندا، ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا پامىرنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن ئەۋەتكەن شۇلارنىڭ ھەربىي باشلىقلىرىمۇ پامىرنىڭ جۇڭگو زېمىنى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغان. ئەنگلىيىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى يانخاسبان: «ئاقتاشتا ئۇچ — تۆت كىگىز ئۆيى ۋە جۇڭگو ئەۋەتكەن بىر بەگ — باشلىق بار ئىكەن، ئۇ، بەك ياۋاش كىشى بولۇپ، بىزنىڭ پامىرنى ئايلىنىپ چىقىشىمىزغا ھېچقانداق قىيىنچىلىق كەلتۈرمىدى. پامىر بۇ چاغدا جۇڭگو زېمىنى دەپ قارىلىدىكەن»① دەپ ئېتىراپ قىلغان. چارروسىيىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى بارىس. تاغايىپمۇ: پامىردىكى «قىرغىزلار جۇڭگولۇقلارنى بەكمۇ ھىمايە قىلىدىكەن، جۇڭگولۇقلارنى ياخشى كۆرىدىكەن ۋە تولۇق ھوقۇقلۇق جۇڭگو پادىشاھىنىڭ ئىرادىسىغا بويسۇنۇشىنى بەكمۇ خالايدىكەن»، «كەنت باشلىقى بىزگە جۇڭگولۇقلارنىڭ ئاقتاش قورغانىدا چېگرا مۇداپىئە ئەسكەرلىرى بارلىقىنى ھەمدە جۇڭگونىڭ بىرقانچە خوشۇنلۇق ئاتلىق ئەسكىرىنىڭ تېخى يېقىندا مۇشۇ يەردە تۇرغانلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ پات ئارىدا قايتىپ كېلىدىغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى»، «جۇڭگولۇقلار ئۇستا مەرگەنكەن»، «بىزنىڭ دەرھال قايتىپ كېتىشىمىزنى ئۈمىد قىلدى»② دەپ ئېتىراپ قىلغانىدى.

يۇقىرىدىكى پاكىتلار پامىرنىڭ جۇڭگو زېمىنى ئىكەنلىكىنى، پامىر ئاھالىسىنىڭ جۇڭگو خەلقى ئىكەنلىكىنى، پامىردا ئەزەلدىن جۇڭگو قوشۇنلىرى بىلەن جۇڭگو تەيىنلىگەن

① يانخاسبان «بىر چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ مەركىزى» 13 - باب، 1896 - يىلى لوندون نەشرى.

② بارىس. تاغايىپ: «بۇلۇتتا تاقاشقان يەردە» 10 - بەت.

ئەمەلدارلارنىڭ باشقۇرۇش ھوقۇقىنى يۇرگۈزۈپ كەلگەنلىكىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

1864 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخانىنىڭ 3 - يىلى) ئىمزالانغان جۇڭگو - روسىيە غەربىي شىمال چېگرىنى تەكشۈرۈش - ئايرىش كېلىشىمى خاتىرىسى» دە: جۇڭگو - روسىيە دۆلەتلىرىنىڭ چېگرا سىزىقى شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا قەدەر، پامىرغا يېتىپ بېرىپ قوقانىنىڭ چېگرىسىغا تۇتىشىدۇ» دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن. يەنى ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگو - روسىيە چېگرىسىنىڭ ئەڭ جەنۇبىي چېتى جۇڭگو بىلەن قوقان چېگرىسىنىڭ ئەڭ شىمالىي تەرىپىدىن ئىبارەت ئىدى. پامىر جۇڭگو زېمىنى بولۇپ، چارروسىيىگە زادى تۇتاشمايتتى.

كېيىن، چارروسىيە قوقان خانلىقىنى پۈتۈنلەي يۇتۇۋېلىپ، ئۇنى روسىيىنىڭ بىر ئۆلكىسى، يەنى فەرغانە ئۆلكىسى قىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئەسلىدىكى جۇڭگو - قوقان چېگرىسى جۇڭگو - روسىيە چېگرىسى بولۇپ قالدى. 1881 - يىلى چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 7 - يىلى) ئىمزالانغان «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ 9 - ماددىسىدا: «روسىيىگە قاراشلىق پەرغانە ئۆلكىسى بىلەن جۇڭگونىڭ قەشقەر رايونىنىڭ غەرب تەرىپى تۇتاشقان يەرلەرنىمۇ ئىككى دۆلەت ئالاھىدە كاتتا خادىملارنى تەينىلەپ تەكشۈرۈپ، ھەر ئىككى دۆلەت ھازىر باشقۇرۇۋاتقان چېگرا بويىچە ئۆلچەپ بېكىتىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن.

جۇڭگو - روسىيە دۆلەتلىرى «ئىلى شەرتنامىسى» گە ئاساسەن، چېگرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قىسمىنى، يەنى قەشقەرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چېگرىنى ئۆلچەپ ئايرىيدىغان چاغدا، چارروسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇپ باشقۇ-

رۇش يامۇلىغا چېگرا لىنىيىسى قىزىل سىزىق بىلەن سىزىپ كۆرسىتىلگەن بىر پارچە چېگرا ئايرىش خەرىتىسىنى تاپشۇردى. روسىيە تەرەپ ئوتتۇرىغا قويغان بۇ سىزما خەرىتىدە چېگرا سىزىقى پامىر بويىچىمۇ كۆرسىتىلمىگەن، قوقانغىمۇ تۇتاشتۇرۇلمىغان، ئەكسىچە تېرەك داۋان، قارا تۆپە، تۇنمورىن قاتارلىق جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى جايلارمۇ روسىيە تەرەپكە ئايرىلىپ، زېمىنىمىز — پامىرنى بېسىۋېلىش قەستلەنگەن.

بۇرۇن زىڭ جىزەي چارروسىيە بىلەن «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» توغرىسىدا سۆھبەتلەشكەندە، چارروسىيە چېگرىنىڭ مۇشۇ قىسمىنى ئايرىشتا مالتابار تېغىنى چېگرا قىلىپ، پامىرنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى جايلارنى ئىگىلىۋېلىشنى ئوچۇق ئىزھار قىلغاندا زىڭ جىزەي بۇنىڭغا ئۇنىمىغانلىقتىن، بىرقانچە قېتىم سۆزلىشىش ئارقىلىق، ئاخىر ئەمەلىي باشقۇرۇۋاتقان چېگرىنى چېگرا قىلىش، دېگەن ماددا پۈتۈلگەن بولسىمۇ، چارروسىيە بۇنىڭ بىلەن توختاپ قالمىدى. ئۇلار بۇ شەرتنامىگە قوشۇمچە قىلىنغان «روسىيە سودىگەرلىرى جۇڭگوغا سودىگەرچىلىك قىلىش ئۈچۈن بارغاندا ئۆتىدىغان چېگرا قاراۋۇل بېكەتلىرى تىزىمى» غا روسىيە چېگرىسىدىن بەك يىراق بولغان، مالتابار تېغىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ئەركەشتامنى چېگرا قاراۋۇل بېكىتى دەپ كىرگۈزۈۋالدى. گەرچە، قوشۇمچە ھۈججەتتە: چېگرىدىن ئۆتۈشكە كۆرسىتىلگەن بۇ قاراۋۇل بېكەتلىرى ھەققىدە ئىككى تەرەپ ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغاندىن كېيىن مەسلىھەتلىشىپ ئەھۋالغا قاراپ ئۆزگەرتسە ياكى ئايرىملىرىنى ئازايتىپ ئالماشتۇرۇۋەتسىمۇ بولىدۇ، دەپ ئىزاھات بېرىلگەن بولسىمۇ، ئەمما چارروسىيە كېيىنكى چېگرا سۆھبەتلىرىدە چېگرىدىن ئۆتۈش ئۈچۈن كۆرسىتىلگەن قاراۋۇل بېكەتلىرىنى جۇڭگونىڭ چېگرا ئېغىزى دېگەن باھانىنى كۆرسىـ

تىپ، چېگرا سىزىقىنى يەنىلا مالتابار تېغىدىن ئايرىدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ چېگرا تەكشۈرۈش ئەمەلدارى ساكدولىنجاپ بىلەن چارروسىيىنىڭ چېگرا تەكشۈرۈش ئەمەلدارى مىدىنسكى قەشقەرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چېگرانى ئايرىش توغرىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزگەندە ساكدولىنجاپ ئەمەلىي باشقۇرۇلۇۋاتقان چېگرا سىزىقىنى ئاساس قىلىش ئۈچۈن تىرىشقان بولسىمۇ، چارروسىيە ۋەكىلى چارروسىيە بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا تۈزۈپ چىققان خەرىتىدىكى قەزىل سىزىقنى ئاساس قىلىشتا چىڭ تۇرۇۋېلىپ، ئەگەر شۇ خەرىتە بويىچە بېكىتىلمەيدىغان بولسا، قايتىپ كېتىمەن، دەپ تەھدىد سېلىپ، سۆھبەتكە بۇزغۇنچىلىق قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ ھەربىي ئەمىلدىن قورقۇپ كېتىپ، ئەمەلىي باشقۇرۇلۇۋاتقان چېگرا بويىچە ئۆلچەپ بېكىتىش پرىنسىپىدا ۋە چېگرىدىن ئۆتۈش ئېغىزى قىلىشقا مۇۋاپىق كەلمەيدىغان قاراۋۇل بېكەتلىرىنى ئۆزگەرتىش پىكرىدە چىڭ تۇرالمىدى. ئەكسىچە، خەرىتىدە سىزىپ كۆرسىتىلىپ بوپتۇ، ئەركىشتاممۇ يېگى كېلىشىمدىكى قاراۋۇل بېكەتلىرى تەزىمغا كىرگۈزۈلۈپتۇ، «چەت - ياقىلاردىكى پارچە - پۇرات يەرلەرنى قايتا تەكشۈرۈش ئۈچۈن، روسىيىلىكلەرنى يەنە چاقىرىپ يۈرۈش ھاجەتسىز»، «ھەممە يەرنى بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىغىچە قاراپ چىقمىز دەپ دىپلوماتىك مۇناسىۋەتكە دەخلى يەتكۈزۈش ھاجەتسىز» دېگەنگە ئوخشاش خاتىنلىق سەپسەتىلىرىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ چارروسىيە ئوتتۇرىغا قويغان ئەركەشتام بىلەن مالتابار تېغىنى چېگرا قىلىشقا قوشۇلۇپ، «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» نى ئىمزالىدى.

«جۇڭگو ـ روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» دىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، پامىر رايونىدا چېگرا مۇنداق ئايرىلىدى: ئۇزۇنغا تاغ ئاغزىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە «روسىيە چېگرا سىزىقى غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلىدى، جۇڭگو چېگرا سىزىقى توپتوغرا جەنۇبقا قاراپ سوزۇلىدى. بارلىق چېگرا سىزىقىنىڭ غەرب تەرىپى ۋە مەزكۇر جايلاردىكى دەريا ئېقىنلىرىنىڭ غەربىنى بويلاپ ماڭغان يەرلەر روسىيىگە تەۋە بولىدى؛ مەزكۇر چېگرا سىزىقىنىڭ شەرقى ۋە بۇ يەردىكى دەريا ئېقىنلىرىنىڭ شەرقىنى بويلاپ ماڭغان يەرلەر جۇڭگوغا تەۋە بولىدى». شۇنداق قىلىپ، ئىلىمىزنىڭ پامىر رايونى ئۇچىكە بۆلۈنۈپ كەتتى. يەنى: پامىرنىڭ شەرقىي قىسمى جۇڭگو تەۋەلىكىدە قېلىۋەردى؛ پامىرنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمى چار-روسىيىنىڭ زېمىنىغا ئايلىنىپ قالدى؛ جۇڭگو ـ روسىيە چېگرا سىزىقىنىڭ ئارىلىقىدىكى (يەنى «توپتوغرا جەنۇبقا قاراپ سوزۇلغان» چېگرا بىلەن «غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلغان» چېگرا ئارىلىقىدىكى) 45° گىرادۇسلۇق ئۇچبۇلۇڭ شەكلىدىكى بىر پارچە يەرنىڭ تەۋەلىكى ئېنىق بولماي، جۇڭگو ـ روسىيە دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا كېڭىشىشنى كۈتۈپ تۇرغان رايون شەكىللىنىپ قالدى. بۇ دېلو ھازىرغىچە ئىسىلىپ تۇرماقتا.

مۇشۇ چېگرا كېلىشىمى بويىچە مەملىكىتىمىز ئەمەلىي باشقۇرۇۋاتقان تېرىك داۋان، قارا تۆپە، تۇنمۇرىن ۋە ئالاي ۋادىلىرىدىن ئايرىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇزۇنغا تاغ ئاغزىدىن غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلغان چېگرىنىڭ غەربىي، ئەسلىدە جۇڭگوغا تەۋە بولغان پامىرنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى رايونلاردىن، يەنى: چىك سۇلالىسى ئەسكەرلىرى چوڭ ـ كىچىك خوجىلار بىلەن دەسلەپتە جەڭ قىلغان جەڭ مەيدانى ـــ قوش قوجۇق پامىر رايونىدىنمۇ ئايرىلىپ قالدى.

«جۇڭگو روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» مەملىكىتىمىزنى بەك چوڭ زىيانغا ئۇچراتتى. ئەمما روسىيە جاھانگىرلىكى بۇنىڭغا زادى قانائەت قىلمىدى. 1887 - يىلى (چىسلا سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 13 - يىلى) چار روسىيە ھۆكۈمىتى جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش نامى بىلەن گرومىگرىئىمەيلو باشچىلىقىدىكى رازۋېتكا ئەترىتىنى ئەۋەتتى. پامىرنى غەربتىن شەرققە قەدەر بىسىپ ئۆتتى ھەمدە جۇڭگوغا قاراشلىق جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مۇھىم شەھەر - قەشقەرگىچىلىك كەلدى. 1888 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 14 - يىلى) چارروسىيە ھۆكۈمىتى يەنە گېرانبو چېۋىسكى باشچىلىقىدىكى رازۋېتكا ئەترىتىنى ئەۋەتتى. بۇ ئەترەت پامىر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا يوشۇرۇنۇپ كىرىپ، ئىككى يىلدەك جاسۇسلۇق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى. 1888 - يىلى، سىنتەبىردە گېرانبوچېۋىسكى يەنمۇ ئىچكىرىلەپ ھىندىقۇش تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى كانجۇت (ھازىر زەيىخۇگزا ياكى خەسەن، ئۇلار كەشمىر ۋە پاكىستانىنىڭ ئەمەلىي كونترول رايونى) قا يوشۇرۇن كىرىپ، كانجۇتنى چارروسىيىگە بېقىنىدۇرۇش ئۈچۈن ئالدامچىلىق قىلدى. 1889 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 15 - يىلى) گېرانبوچېۋىسكى ئالچۇر پامىر، چوڭ - كىچىك پامىر، تاغدومباش پامىرغا سۇقۇنۇپ كىردى، يەنمۇ ئىچكىرىلەپ قەشقەر، يەكەن ۋە تىبەت قاتارلىق يەرلەرگە بېرىپ، جۇڭگونىڭ نۇرغۇن ئاخباراتلىرىنى چارروسىيە ھۆكۈمىتىگە ئوغرىلاپ بەردى.

چارروسىيە ھۆكۈمىتى پامىر رايونىنى ئىككى قېتىم كەڭ كۆلەمدە رازۋېت قىلغاندىن كېيىن، شەرقىي پامىردا «ئالاي تاغ جىلغىلىرىدىن ھىندىقۇش تاغ تىزمىلىرىغا قەدەر سوزۇلغان

مۇھىم بىر يول» نى تېپىپ چىقتى*. بۇ، جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى ھىندىستانىنى بويسۇندۇرۇش خام خىيالىدا بولۇۋاتقان چارروسىيە ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئىنتايىن مۇھىم نەتىجە ئىدى. چارروسىيە مۇشۇ يولنى تېز قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تېخى سىياسى قۇرىمىغان «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» نى يىرتىپ تاشلاپ، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا كېڭىشىپ بېكىتىشنى كۈتۈپ تۇرغان رايونىنى قورال كۈچىگە تايىنىپ بېسۋېلىپ، جۇڭگونىڭ شەرقىي پامىر رايونىنى تارتىۋالدى.

1891 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 17 - يىلى) نىڭ باشلىرىدا، چارروسىيىنىڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيە قوماندانى ئىۋانوۋسكى تاشقى ئىشلار مىنىستىرى گېرىس بىلەن بىرلىشىپ پىلان تۈزگەندىن كېيىن، تۈركىستان مۇنتىزىم باتالىيونىنىڭ كوماندىرى پولكوۋنىك يانوۋنىڭ ئەسكەر باشلاپ پامىرغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىنى قارار قىلدى. شۇ يىلى يازنىڭ تومۇز كۈنلىرىدە يانوۋ چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، قىزجىيەك، ئاقسۇمورۇا، ئاقتاش، بوزغۇن باش ۋە سۇمەنتاش قاتارلىق يەرلىرىمىزگە ئۇسۇپ كىرىپ، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ پامىر رايونىدىكى مۇداپىئە ئىشلىرىنى تېنىڭ - تىنچلىدى ھەمدە بېيبى داۋانىغا خادا قاداپ، ئاقتاش دېگەن يەرگە رۇسچە ئىلان چاپلاپ، بۇ يەرنىڭ خەلقىنى چارروسىيىگە تەۋە دەپ جاكارلىدى ھەمدە سۇمەندە ئەسكەر تۇرغۇزدى. چىەنلۇك ئەسكەرلىرى ئورناتقان سۇمەن تاشتىكى «مۇسۇلمان قەبىلىلىرىنى تىنچىتىش خاتىرىسى — يېشىل كۆل خاتىرە تېشى» نى قومۇرۇپ ئىلىپ كەتتى. مۇشۇنداق قىلىساق، دۇنيادە-

* «بۇلۇتقا تاقاشقان يەردەم»، 17 - بەت.

كى كىشىلەرنىڭ كۆزىنى بويىاپ، پامىرنى بىراقلا روسىيىنىڭ قىلمۇاللغىلى بولىدۇ، دەپ ئويلىدى.

چارروسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىنىڭ جۇڭگو زېمىنىنىڭ ئىگىلىك ھوقوقىغا ئېغىر ھالدا دەخلى يەتكۈزگەن ۋەھشىيانە ھەرىكىتى توغرىسىدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دەرھال چار روسىيىنى ئەيىبلىگەن بولسىمۇ، چارروسىيە تاشقى ئىشلار ئەمەلدارى دەسلەپتە ئىقرار قىلغىلى ئۇنمىماي «ھەرگىز ئۇنداق ئىش بولمىدى» دەپ تېنىۋالدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنىلا يەرلىك ھۆكۈمەت ۋە روسىيىدە تۇرۇشلۇق جۇڭگو ئەلچىلىرى ئارقىلىق چار روسىيە بىلەن ئالاقىلەشتى. شىنجاڭنىڭ شۇنفۇسى ۋېي گۇاڭتاۋ تاشكەنت باش ۋالىيسىغا نوتا تاپشۇرۇپ، چارروسىيە «ئەسكەرلىرىنىڭ چېگرىدىن ئۆتكەنلىكى» گە نارازىلىق بىلدۈردى. قەشقەر دوتىيى روسىيە كونسۇلىغا «ئىسپات كۆرسىتىپ مۇنازىرىلەشتى». جۇڭگونىڭ روسىيىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى شۇي جىڭچىڭ چارروسىيە تاجاۋۇزچى ئەسكەرلىرىنىڭ نۇرغۇن تاجاۋۇزچىلىق جىنايەتلىرى ھەققىدە كۆپ قېتىم مىسال كۆرسىتىپ، روسىيە ئەسكەرلىرىنىڭ «چېگرىدىن سەۋەبسىز ئۆتۈپ تاجاۋۇزچىلىق قىلىشى كېلىشىمىگە خىلاپ»، «چېگرىدىن ئۆتكەن ئەسكەرلەر تېزدىن قايتۇرۇۋېلىنىشى كېرەك» دەپ كۆرسەتتى. چارروسىيە تاشقى ئىشلار ئەمەلدارلىرى تېنىۋالالماي، خاتالىقىنى ئىقرار قىلىپ: «روسىيە قورالىلىق خادىملىرىنىڭ ئەسكەر باشلاپ جۇڭگو زېمىنىغا كىرىشى ئۇلارنىڭ خاتالىقى». كاپالەت قىلىمىزكى، «ۋۇنىڭدىن كېيىن ئەسكەرلەرنى چېگرىدىن ئۆتكەزمەيدۇ، قاداپ قويغان خادىنى جۇڭگو ئەمەلدارلىرى بۇزۇپ تاشلاپتۇمىش»* دېدى. شۇنىڭدىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى

* گۇاڭشۇي خانىنىڭ 17 - يىل 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى شۇي ئامبالىنىڭ تېلېگرامى «مەرىپەتلىك» مەدەتكار ھەزرەتلىرى شۇي جىڭچىڭدىن قالغان ناملەر» 6 - جىلد، 20 - بەت.

پامىرنى ساقلايدىغان قاراۋۇل بېكەتلىرىنىڭ سەرداری خوشۇن باشلىقى جاڭ خۇڭچۇغا چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىپ، چار-روسىيە قوشۇنلىرىنىڭ يەنە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىدىن ساقلىنىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. شىنجاڭ شۇنىڤۇسى ۋېي گۇاڭتاۋ چېگرا تەكشۈرۈش ھەيئىتى خەي يىگگە سۆھبەن رايونىدا قايتىدىن خاتىرە بەلگىسى ئورنىتىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. جاڭ خۇڭچۇغا بەلگە ئورنىتىلغان كونا ئورۇنغا تام سېلىپ، ئۇنى چېگرىنى ئېنىق قىلىپ كۆرسىتىشتىكى ئاساس قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى.

ئەمەلىيەت چارروسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ پامىرغا قايتا ئەسكەر ئەۋەتىپ تاجاۋۇز قىلماسلىق ھەققىدىكى كاپالىتى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى بىر مەھەل قايمۇقتۇرۇش ئۈچۈن ئېيتىلغان يالغان گەپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. چار-روسىيە ھۆكۈمىتى يانۋۇنى پېتىربۇرگقا قايتۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن، 1892 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈيىنىڭ 18 - يىلى) يانۋاردىن ئاپرىلغىچە ئارقا - ئارقىدىن ئۈچ قېتىم ئالاھىدە يىغىن چاقىرىپ، پامىرغا داۋاملىق تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشنى پىلانلىدى. ۋۇ يىغىنغا چارروسىيىنىڭ قورۇقلۇق ئارمىيە تومانداني، تاشقى ئىشلار مىنىستىرى، باش شتاب ۋە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى قاتناشتى. چار پادىشاھ ئارقا - ئارقىدىن يولىورۇق بېرىپ يىغىننى كونترول قىلىپ تۇردى. يانۋار يىغىنى باھاردا لېيتىنانت بوررېتسكىنىڭ چارلاش كېچىك ئەترىتىنى باشلاپ پامىرغا يەنە بىر قېتىم سۇقۇنۇپ كىرىپ چارلاش ئېلىپ بېرىشنى قارار قىلدى. بۇنىڭدىن مەقسەت، جۇڭگو ھەربىي قىسىملىرىنىڭ پامىردىكى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە ئەنگلىيىنىڭ پامىرغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش ھەرىكەتلىرىنى ئېنىقلاش ئىدى.

1892 - يىلى فېۋرالدا بوررىتسكى باشچىلىقىدىكى چار-لاش ئەترىتى ئوغرىلىقچە پامىر رايونىغا كىلىپ قارا كۆل ئارقىلىق رەڭكۆل قاتارلىق جايلارغا بېسىپ كىرىپ، پامىرنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى مۇھىم ئېغىزلارنى كۆزىتىپ، ئوغرىلىقچە نۇرغۇن مۇھىم ئاخبارات توپلىدى. رەڭكۆلدە تۇرۇۋاتقان جاڭ خۇڭچۇ باشچىلىقىدىكى چېگرا مۇداپىئە قوشۇنىمىز بوررىتسكىنىڭ باسمىچىلىقىغا قارىتا يۈزمۇ يۈز تۇرۇپ ئاگاھلاندۇرۇش بېرىپ، ئۇچ كۈن ئىچىدە چېكىنىپ چىقىپ كېتىشكىلار شەرت، بولمسا، قورال كۈچى ئارقىلىق تاقابىل تۇرىمىز①، دەپ بۇيرۇق قىلىپ ئۆزلىرىنىڭ ۋەتەن تۇپرىقىنى قوغداش مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلدى.

مارتتا، چارروسىيە ھۆكۈمىتى يەنە شۇ بالدۇرقى كەشـ-لەرنى يېغىپ يەنە بىر قېتىم پەۋقۇلئاددە يېغىن چاقىرىپ، پامىرنى قورالـلىق بېسىۋېلىش مەسلىسىنى پىلانلىدى. ئۇلار جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ پامىر رايونىدا مۇداپىئە ئىشلىرىنى كۈچەيتكەنلىكى ۋە ئەنگلىيىنىڭ پامىرغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ھەربىكەتلىرى «فەرغانە ئۆلكىسىنىڭ بىخەتەرلىكىگە خەۋپ يەتـ-كۈزدى» دېگەننى باھانە قىلىپ، بوزغۇنباش بىلەن ئاقتاشنى قورال كۈچى بىلەن بېسىۋېلىپ، چېگرا سىزىقىنى ھىندىقۇش تېغىغا قەدەر② سۈرىمىز دەپ داۋراڭ سالدى. ئۇلار «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» نى ھېچنېمىدىن تەپتارتماي بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا يىرتىۋېتىپ، جۇڭگو زېمىنىنى تارتىۋېلىش توغرىسىدا قارار ماقۇللاپ، «جۇڭگو بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا، ئۆزبېل تاغ ئاغزىدىن باشلىنىپ، سارىقكۆل تېغىنى بويلاپ، مۇز تاغقا③

---

①② تەلگېپۇ: «ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش تارىخى» 3 - جىلد.

③ يۇقىرقى كىتاب.

قەدەر بەرىشى كېرەك» دېگەن بىمەنە تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئاپرېلدا، چارروسىيە ھۆكۈمىتى بالدۇرقى كىشىلەرنى يىغىپ يەنە بىر قېتىم مەجلىس ئېچىپ، يانۇۋ باشچىلىقىدىكى ئاتلىق ۋە پىيادە تاجاۋۇزچى ئەسكەرلەرنىڭ پامىرغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، قورالسىز ئىشغالىيەتچىلىك يۈرگۈزۈشىنى بەلگىلىدى.

1882 - يىلى چارروسىيە ھۆكۈمىتى يانۇۋنىڭ پامىرغا 2 - قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىگە ماسلىشىش ئۈچۈن دىپلوماتىيە ۋاستىسى ئارقىلىق جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە «ئالدى بىلەن قاراۋۇل بېكەتلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، چېگرانى ئاندىن تەكشۈرۈش» دېگەن يولسىز تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يانۇۋنىڭ پامىرنى قورالسىز بېسۋېلىشى ئۈچۈن يول ئاچتى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ بېسىمى ئاستىدا سۇمەن قاراۋۇل بېكىتىدىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى چېكىندۈردى. باشقا قاراۋۇل بېكەتلىرى «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» ئىمزالىنىشتىن بۇرۇن قۇرۇلغاچقا، چېگرا تەكشۈرۈشكە توسالغۇ بولمايدىغانلىقتىن چېكىنىشى ھاجەتسىز ئىدى.

يانۇۋ تاجاۋۇزچى قوشۇننى يېتەكلەپ شەرقىي پامىرغا سۇقۇنۇپ كىرىپ، رەڭكۆل، ئاقتاش، بوزغۇنباش، سۇمەنتاش قاتارلىق جايلاردىكى قاراۋۇل بېكەتلىرىدە تۇرۇشلۇق جۇڭگونىڭ چېگرا مۇداپىئە ئەمەلدارلىرى ۋە ئەسكەرلىرىگە قارىتا يولسىزلىق قىلىپ ۋەھشىيلەرچە قورالسىز ئىغۋاگەرچىلىك يۈرگۈزدى. چارروسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى جۇڭگونىڭ چېگرا ساقلىغۇچى ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلىرىنى قاماپ قويۇپ، جۇڭگونىڭ قاراۋۇل بېكەتلىرىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالدى. جۇڭگونىڭ چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىنىڭ زاپاس ئۇن ۋە سۇلۇلىرىنى تارتىۋېلىپ،

ئۇنىڭ چار روسىيە تاجاۋۇزچى ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇزۇقى ۋە ئاتلىرىنىڭ يەم - بوغۇزى قىلىپ ئىشلەتتى.

چار روسىيە قوشۇنلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ زېمىن ئىگىدارلىق ھوقوقىغا يەنە بىر قېتىم ئېغىر دەخلى - تەرۇز يەتكۈزگەن زوراۋانلىق ھەرىكىتىگە قارىتا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چار-روسىيە ھۆكۈمىتىگە يەنە بىر قېتىم قاتتىق نارازلىق بىلدۈرۈپ، روسىيە ئەسكەرلىرىنى چېكىنىدۈرۈپ كېتىشنى، ۋەقە تۇغدۇرغۇچى ئوفىتسېر ۋە ئەسكەرلەرنى قاتتىق جازالاشنى تەلەپ قىلدى. چارروسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى بىردەم «روسىيە ئەسكەرلىرى پامىردىكى يەرلەرنى چارلاپ كۆزدىن كەچۈرمەكچى، ئۇزاق تۇرمايدۇ» دەپ قاملاشمىغان گەپلەرنى قىلىپ ھېيلىگەر-لىك بىلەن ئەپلەپ - سەپلەپ ئۆتكۈزۈۋەتمەكچى بولدى؛ يەنە بىر دەم خۇپسەنلىك قىلىپ، تېنىۋېلىپ، ئۇ ياقتا ئىتتىرىپ - بۇ ياقتا ئىتتىرىپ، ئەسكەرلىرىنى چېكىنىدۈرگىلى ئۇنىمىدى. چار-روسىيە تاجاۋۇزچى ئەسكەرلىرىنىڭ مەجبۇرلىشى ئارقىسىدا، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى سېرىقكۆل تېغىنىڭ شەرقىگە چېكىندى. شۇنداق قىلىپ ئىككى تەرەپ ئەسكەرلىرى تاغنى بويلاپ ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل تىركىشىپ تۇرىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى.

چارروسىيە ئەسكەرلىرى سېرىقكۆل تېغىنىڭ غەربىدىن 20 نەچچە مىڭ كىۋادرات كىلومېتر جۇڭگو زېمىنىنى زورلۇق بىلەن بېسىۋېلىپ مەقسىتىگە يەتتى. ئاندىن چار روسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە «پامىر توغرىسىدا جۇڭگو بىلەن مەسلىھەتلىشىشنى خالايدىغانلىقى» نى بىلدۈردى*. بۇ چار روسىيىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشتا

* «مەرىپەت»لىك، مەدەنىكار ھەزرەت تۆرە شۇي جىڭچېڭدىن قالغان نامىلەر 4 - جىلد، 14 - 15 - بەت.

تۇللىنىپ ئادەتلىنىپ قالغان: قوراللىق ئىشغالىيەتنى ئەمەلىيەتكە ئايلاندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، جۇڭگونى چېگرا ئايرىش توغرىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە قىستاپ، يېڭىدىن چېگرا كېلىشىمى تۈزۈش ئارقىلىق مەملىكىتىمىزنىڭ زېمىنىنى قوراللىق بېسىۋالغانلىقىنى قانۇنلاشتۇرۇۋالمىغان ئەيرىگى ئىدى.

2 - بۆلۈم جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ پامىر مەسىلىسى ھەققىدىكى سۆھبىتى

چارروسىيە قوشۇنلىرى سېرىقكۆل تېغىنىڭ غەربىدىكى رايونلارنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، 1892 - يىلى ئۆكتەبىردە (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 18 - يىلى 9 - ئايىدا) چارروسىيە ئۆزبېكىستانىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئومومىلاشتۇرۇپ باشقۇرۇش يامۇلىغا پامىردىكى «چېگرىنى ئايرىش» ئىشلىرى توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىشنى بىلدۈردى. ھەمدە پامىر رايونىدىكى جۇڭگو - روسىيە چېگرىسىنى ئايرىش خەرىتىسىنى كۆرسىتىپ، چېگرىنى ئايرىشتا ئۆزىگە تېغىدىن شەرقىگە بۇرۇلۇپ ئاندىن جەنۇبقا قاراپ ئايرىلغان سىزىقنى ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرىسى قىلىپ بېكىتمەكچى بولغان مۇدىئاسىنى بىلدۈردى. چېگرىنى سۇ بۆلگۈچ چوققىدىن ئايرىغاندا سارىقكۆل تاغ چوققىسى ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرا تېغى بولىدۇ، دېگەن سەپسەتىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، چارروسىيىنىڭ سارىقكۆل تېغىنىڭ غەربىدىكى يەرلەرنى بېسىۋالغانلىقىنى قانۇنلاشتۇرماقچى ھەمدە ئۇنى شەرتنامە شەكلى بىلەن مۇقىملاشتۇرماقچى بولدى.

چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چىرىك ۋە قابىلىيەتسىز بولغانلىقتىن چار روسىيىسىنىڭ ھەربىي جەھەتتىن بەسىم ئىشلىتىپ تەھلىتكە سېلىشى ئاستىدا، ئائىلاج يول تويۇپ، قوشۇنلىرىنى سارىقكۆل تېغىنىڭ شەرقىگە چېكىندۈردى، ئاخىرقى بىر چارە، كېلىشىم بويىچە تالىشىشتىن ئىبارەت بولۇپ قالدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بېيجىڭ بىلەن سانت پېتربۇرگتا چارروسىيىسىنىڭ سەپسەتىلىرىگە رەددىيە بېرىپ، ئالدى بىلەن روسىيىنىڭ جۇڭگونىڭ چېگرا سىزىقىنى ئۆزىگە تاغ ئاغزىدىن، ئاۋۇال شەرقىگە ئاندىن جەنۇبقا قارىتىپ ئايرىپ چىقىشى «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» دىكى بەلگىلىمىگە ئويغۇن ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۈنى قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ دەپ كۆرسەتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئارقىدىنلا يەنە: «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ پامىردىكى چېگرىسىنى ئايرىشنىڭ ئاساسىي بولۇشى كېرەك؛ ئەگەر بۇ كېلىشىم ئاساس قىلىنمايدىغان بولسا، جۇڭگو ناھايىتى كۆپ پاكىتلارنى كۆرسىتىپ، «روسىيە چېگرىسى غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلغان» لىنىيىنىڭ غەربىدىكى نۇرغۇن يەرلەرنىڭ ئەسلىدە جۇڭگونىڭ يېرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، دەپ كۆرسەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ شەرتنامە جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ پامىردىكى چېگرىسىنى ئايرىشنىڭ ئاساسى قىلىنسا جۇڭگو ناھايىتى زور دەرىجىدە يول قويغان، ئىككى دۆلەتنىڭ دىپلوماتىك مۇناسىۋىتىگە ناھايىتى ئېتىبار بەرگەنلىك بولۇپ، قانۇنسىز ۋە ئەقىلگە مۇۋاپىق كېلەتتى. چارروسىيە ئوتتۇرىغا قويغان ئاتالمىش سۇ بۆلگۈچ چوققىلاردىن ئايرىش، يەنى (چېگرا ئايرىشتا) چېگرىنى سارىقكۆل تاغ چوققىسىدىن ئايرىش، دېگەن بىمەنە سەپسەتىگە قارىتا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى: چېگرىنى سۇ

بۆلگۈچ چوقىلار بويىچە ئايرىغاندىمۇ شەرتنامىنى ئاساس قىلىشتىن چەتنەپ كەتكىلى بولمايدۇ، دېگەن تونۇشتا بولدى. چۈنكى پامىر رايونىدا تاغ، دەريالار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، روسىيە شەرقىي جەنۇبتىكى تاغنى چېگرا قىلىمىز دېسە، جۇڭگونىڭ غەربىي جەنۇبتىكى تاغنى چېگرا قىلىمىز دېسە، كىمنىڭ گېپى بويىچە ئىش قىلىشنى بەلگىلىمىلى بولمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەگەر سۇ بۆلگۈچ چوقىلارنى چېگرا ئايرىشنىڭ پرىنسىپى قىلىغان تەقدىردىمۇ، سۇ بۆلگۈچ چوقىلارنى شەرتنامىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، روسىيىنىڭ چېگرا سىزىقى بىلەن جۇڭگو-چېگرا سىزىقى ئوتتۇرىسىدا كېڭىشىپ بىرتەرەپ قىلىشنى كۈتۈپ تۇرغان رايون ئىچىدىن تېپىپ چىقىپ، ئاندىن ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرىسى ئايرىلسا بەكمۇ مۇۋاپىق بولاتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ پامىرىدىكى جۇڭگو - روسىيە چېگرىسىنى چېگرا كەلىشىمىنى ئاساس قىلىپ ئايرىش توغرىسىدىكى بۇ كۆچلۈك پىكىرلىرىنى رەت قىلىشقا چارروسىيە ئامالسىز قالدى.

بىراق، چارروسىيە «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كەلىشىمى»نى يىرتىپ تاشلاپ، جۇڭگو رەسمىنى بىسۋېلىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن ھەرخىل مۇتتەھەملىك ۋاستىلىرىنى ئىشقا سېلىشتىن يانمىدى. چارروسىيە ۋەكىللىرى سۆھبەت جەريانىدا، گويا كى روسىيىنىڭ قەشقەرنى بىسۋالمىغانلىقى جۇڭگوغا ئەڭ زور دەرىجىدە يول قويغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدىغانىدەك، ئاۋۋال تەھدىت سېلىپ: «روسىيە ھەرگىز قەشقەرنىڭ يەرلىرىنى ئىگىلىۋالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن پامىر چېگرىسىنى ئايرىش ھەقىقىدە سۆزلەشمەكتە»، دېدى. يۇ ھەقىقەتەن بىمەنىلىكتە ئۇچىغا چىققان قاراقچىلىق لوگىكىسى ئىدى. چارروسىيە قورقىتىش ئارقىلىق مەقسىتىگە يېتەلمەي، يەنە «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش

كېلىشمى» نىڭ ئۆزىگە تاغ ئاغزىنىڭ تۆۋەن تەرىپى توغرىسىدىكى چېگرا ئايرىش ماددىلىرىنى يېرتىپ تاشلاشقا كۈچىنىڭ بارىچە ئۇرۇندى. چارروسىيە ۋەكىلى ئالدى بىلەن كۆزىنى يۇمۇۋېلىپ: «قەشقەر كېلىشمىسى» (يەنى «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى») 1884 - يىلى بېكىتىلگەن. ئۇ چاغدا مەزكۇر جايىنىڭ يەر شارائىتىنى ھېچكىم بىلمەيتتى، دېدى. ئۇ مۇشۇ گېپىم شەرتنامىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈشكە ئاسان بولىدۇ، دەپ ئويلىدى. كېلىشىم تۈزۈلگەندە پامىرنىڭ يەر تۈزۈلۈشىنى ھېچكىم بىلمەيتتى دېگەن سۆزە ئەملىيەتتە چارروسىيىنىڭ يەنە بىر يالغانچىلىقى ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگو پامىر رايونىغا قارىتا ئىگىلىك ھوقوقىنى يۈرگۈزۈۋاتقان بولغاچقا، پامىرنىڭ يەر تۈزۈلۈشىنى جۇڭگو تەرەپ تازا ئوبدان بىلەتتى. چارروسىيىمۇ كېلىشىم تۈزۈلۈشتىن بىر يىل ئىلگىرى پۈتىيات باشچىلىقىدىكى ھۆكۈمەت تەرەپ چارلاش ئەترىتىنى رەڭكۆل، ئالچۇر، چوڭ - كىچىك پامىر ۋە تاشقورغانغا ئوغرىلىقچە كىرگۈزگەنىدى. شۇڭا، چار روسىيە ھۆكۈمىتى ئۆزىگە تاغ ئاغزىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە «روسىيە چېگرا سىزىقى غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلىدۇ، جۇڭگو چېگرا سىزىقى ئۇدۇل جەنۇبقا قاراپ تارتىلىدۇ» دېگەندىن ئىبارەت ئەينى ۋاقىتتا چېگرا ئايرىشتا چارروسىيە ئۈچۈن پەۋقۇلئاددە پايدىلىق بولغان كېلىشىم ماددىسىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. جۇڭگو تەرەپ چارروسىيىنىڭ بېسىمى ئاستىدا چوڭ بىر پارچە زېمىندىن ئايرىلىپ قالىدىغان مۇشۇنداق بىر تەڭ ھوقۇقسىز لايىھىگە قوشۇلۇشقا مەجبۇر بولغانىدى. روشەنكى، چارروسىيە يولسىز بولغانلىقتىن تىلى تۇتۇلۇپ، ئاغزىغا كەلگەنىنى بىلەن جىرلاپ: شەرتنامىدە «كۆرسىتىلگەن ئۆزىگە تېگىشلىك تۆۋەنىدىكى يەرلەر سۆز مەنىسىدىن ئالغاندا بەكمۇ كەڭ دائىرىنى

بىلدۇرىدۇ، دەل توغرا ئايرىپ چىقىش قىيىن» دەپ بىلجىرلىدى. چارروسىيە ۋەكىللىرىنىڭ يولسىزلىق، ھىيلىگەرلىك، ئۆكتەملىك پوزىتسىيىسىگە دۇچ كەلگەن چاغ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ساند پېتىربۇرگدا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى شۇي جىڭچىڭ چىداپ تۇرالماي، ئۆزىنىڭ چار روسىيە بىلەن كۆپ يىللاردىن بۇيان ھۆكۈمەت ئىشلىرى توغرىسىدا مۇناسىۋەتلىشىپ ھاسىل قىلغان تەجرىبىسىگە ئاساسەن كەلگەن خۇلاسىسىنى چارروسىيىنىڭ تاشقى ئىشلارنى چارلىنىكى گېبىنىسقا توغرىدىن - توغرا ئېيتىپ: «ئومۇمەن روسىيىگە پايدىلىق بولسا، دۆلىتىڭلار كېلىشىمنى ئاساس قىلىدىكەن، پايدىسىز بولسا ئۇنى ئاساس قىلمايدىكەن»* دېدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ چارروسىيىنىڭ شەرتنامىگە ئىزچىل قوللىنىپ كەلگەن زومىگەرلىك، سۈيىئىستېمالچىلىق، مۇشتۇمزورلۇق ئەپت بەشىرىسىنى بىر ئېغىز سۆز بىلەنلا ئېچىپ تاشلىدى.

پامىر چېگرا سۆھبىتى جەريانىدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ ھەر خىل سەپسەتىلىرىگە قائىدە سۆزلەپ رەددىيە بېرىپلا قالماي، بەلكى چارروسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىنىڭ مۇرغاپ، رەڭكۆل ۋە ئاقتاش قاتارلىق يەرلەرگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكىگە قارىتا ئارقا - ئارقىدىن نارازىلىق بىلدۇرۇپ، رەڭكۆلنىڭ ئۆزىگە تېگىشلىك شەرقىدە ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ شەك - شۈبھىسىز جۇڭگو زېمىنى ئىكەنلىكىنى، چارروسىيىنىڭ رەڭكۆلدە ئەسكەر تۇرغۇزۇشى «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» گە خىلاپ ئىكەنلىكىنى، جۇڭگونىڭ زېمىنىنى ئىشغال قىلىۋالغانلىق ئىكەنلىكىنى قايتا - قايتا كۆرسەتتى، چار روسىيىنىڭ قوشۇنلىرىنى دەرھال چېكىنىدۇرۇپ كېتىشىنى تەلەپ قىلدى. چار-

* «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت شۇي جىڭچىڭدىن قالغان ناملەر» 7 - جىلد، 24 — 28 - بەتلەر.

روسىيە چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇنداق ھەقسانەي كەسكىن ئەيىبلەشلىرىگە، مۇۋاپىق تەلەپلەرنىڭ قارىتا مۇتەھەللىك، يولسىزلىق قىلىپ: «ئۇ بىزلەر چېگرا ئايرىدىغان جاي، چېگرا تېخى ئايرىلمىغان پەيتتە، ئۇ يەرگە بېرىشقا بولىدۇ*» دېدى. چارروسىيىنىڭ بۇنداق شەرمەندىلەرچە ئۆزىنىڭ گېپىنى يورغىلىتىشى بۇروۇن چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئېيتقان: «ئاۋۋال قاراۋۇل بېكەتلىرىنى ئېلىپ تاشلاش، ئاندىن چېگرا تەكشۈرۈش» دېگەن تەلىپىنىڭ جۇڭگو قوشۇنلىرىنى ئالداپ كەتكۈزۈۋېتىپ، ئۆز قوشۇنلىرىنىڭ پامىرنى بېسۋېلىشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن ئىشلەتكەن سىيىقەست ئىكەنلىكىنى دەل ئىنسپاتلاپ بەردى.

چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ پامىر چېگرىسىنى ئايرىشتا «جۇڭگو — روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» نى ئاساس قىلىشتا باشتىن - ئاياغ چىك تۇردى. چارروسىيە ھۆكۈمىتى يولسىز بولغانلىقتىن تىلى تۇتۇلۇپ، ئۆزلىرىنىڭ يولسىز تەلىپىنى سەل - پەل ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولدى. 1893 - يىلى فېۋرال (چىك سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 19 - يىلى 1 - ئاي) دا، چار-روسىيىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى گېرىس جۇڭگو ئەلچىسى شۈي جىڭچىڭغا: «روسىيە ئەسلىدە سېرىقكۆل تېغىنىي چېگرا قىلماقچىدى، ھازىر بۇ تاغنىڭ غەربىنى چېگرا قىلىشنى ماقۇل كۆردى، جۇڭگو قايسى يەرلەرنى جۇڭگو چېگرىسى ئىچىگە كىرگۈزۈش لازىملىقىنى كۆرسەتسۇن» دېسە، روسىيە بۇ ھەقتە مەسلىھەتلىشىدۇ. ئەگەر كۆرسەتسۇن دېگەن يەر بولماي، «قەشقەر كېلىشىمى» گىلا چىك ئېسىلۋالىدىغان بولسا، ئۇ

* «مەرىپەتلىك» مەدەنىكار ھەزرەت شوي جىڭچىڭنىڭ قالغان ماقالىلىرى» 7 - جىلد. 29 — 31 - بەتلەر.

هالدا ئىشنى روسىيە ئۆزى بىر تەرەپ قىلىدۇ»① دېدى. گېرىسنىڭ بۇ سۆزى بىر تەرەپتىن چارروسىيىنىڭ ئەسلى ماھىيىتى ئاجىز بولۇپ، سىرتقىكۈل تاغ چوققىسىنى چېگرا قىلىشتا چىڭ تۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمايدىغانلىقىنى تولۇق ئاشكارلاپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ «ئۆزى بىر تەرەپ قىلىش» دېگەن نېمە ئارقىلىق تەھدىت سالماقچى بولغان يىرتقۇچلۇق تەبىئىتىنىمۇ ئاشكارلاپ بەردى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئومۇمىلاشتۇرۇپ باشقۇرۇش يامۇلى پامىردا چېگرا ئايرىشنى ھەقىقىي كېڭىشىپ ھەل قىلىش ئارزۇسىدا بولۇپ، كونكرېت چېگرا ئايرىش لايىھىسىنى، يەنى: ئۆزبەل تاغ ئاغزىنىڭ مېرىدىئان سىزىقىنى چېگرا قىلىش، شىمالىي تەرەپتە ئۆز بەل تاغ ئاغزىدىن ئۇدۇل جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ تاكى سارىقۇلگە قەدەر بېرىش ياكى ئالچور تېغىنىڭ شەرقىي تىزمىسىنى ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرا تېغى قىلىشنى چارروسىيىگە بىلدۈردى.

1893 - يىلى مارتتا (چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 19 - يىلى 2 - ئايدا) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى پامىردا چېگرا ئايرىش مەسىلىسى توغرىسىدا چارروسىيە بىلەن داۋاملىق سۆھبەت ئۆتكۈزدى. چارروسىيىنىڭ تاشقى ئىشلار مۇئاۋىن مىنىستىرى جىسكىن جۇڭگونىڭ روسىيىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى شۈي جىڭچىڭغا: «جۇڭگو ئوتتۇرىغا قويغان چېگرىنىڭ يەر ناملىرى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ يەنىلا رەقىشقەر چېگرا شەرتنامىسى، دېگىنىدەك بولمايدۇ»② دېدى. چارروسىيە ھۆكۈمىتى «جۇڭگو —

① «مەرىپەتلىك» مەدەنىيەت ھەپتىلىكىنىڭ 1982 - يىل 10 - جىلد، 7 - سانىغا قارالسۇن.

② «مەرىپەتلىك» مەدەنىيەت ھەپتىلىكىنىڭ 1982 - يىل 8 - جىلد، 3 - سانىغا قارالسۇن.

روسیه قەشقە چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» نى بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا يىرتىپ تاشلاش توغرىسىدا يەنە بىر قېتىم جار سالدى. جۇڭگونىڭ پامىردىكى جۇڭگو ـ روسىيە چېگرىسىنى ئايرىش توغرىسىدىكى پىكرىنى چارروسىيىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرىگە بىۋاستە چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى فرانسىيىدە تۇرۇشلۇق مەسلىھەتچى چىڭ چاڭنى ئاۋستىرىيىگە بېرىپ، شۇ يەردە داۋالىنىۋاتقان روسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى گېرىس بىلەن ئۇچرىشىشقا ئەۋەتتى. گېرىس ھەمىدىن ئاۋۋال چارروسىيىنىڭ پامىرنى بېسىۋېلىشتىكى جاۋابكارلىقىنى ئەنگلىيىگە ئارتىپ: «بىراق، پامىر ۋەقەسى باشقا دۆلەتنىڭ چاتاق چىقىرىشى بىلەن بولدى... روسىيىگە تەۋە قوقان قاتارلىق يەرلەر پامىر بىلەن تۇتىشىدۇ، ئەگەر باشقا دۆلەت ھېچقانداق ھەرىكەت قىلمىغان بولسا، ھازىرغىچە پامىر تىنچلىنىپ ھېچ ۋەقە بولمىغان بولاتتى... لېكىن ئۇ يەر تۈزۈلۈشى جەھەتتىن ئالغاندا ھىندىستان بىلەن قوقانغا بېرىپ كېلىدىغان ئەپلىك يول بولۇپ ھېسابلىنىدۇ،... ئۇنى تالاشمىغاندا، باشقىلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ قالمىز» دېدى. چىڭ چاڭ دەرھال: «روسىيىنىڭ باشقا دۆلەت بىلەن بولغان تالاش ـ تارتىشىغا جۇڭگو ئارىلاشمايدۇ. لېكىن، جۇڭگو ئۆزىنىڭ پامىردىكى ئۆزىگە تەۋە يەرلىرىنى چىڭ تۇرۇپ ساقلايدۇ. قوشنىلارنىڭ زېمىنىغا تاجاۋۇز قىلمايدۇ، باشقا دۆلەتنىڭمۇ زېمىنىمىزغا تاجاۋۇز قىلىشىغا يول قويمايدۇ. بۇ ئىنتايىن ئېنىق» دەپ رەددىيە بەردى. گېرىس چىڭ چاڭنىڭ چىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، «پامىر جۇڭگو ئۈچۈن ھەقىقەتەن كېرەكسىز جاي» دەپ كاپشىدى. تاجاۋۇزچىلارنىڭ باشقىلارنىڭ زېمىنىنى بىسىۋېلىش ئۈچۈن كۆرسەتكەن بۇنداق سەۋەبلىرىگىمۇ چىڭ چاڭ ئەلۋەتتە رەددىيە بېرىپ: «پامىر قاقاس، ئۇنۇمسىز رايون بولسىمۇ، لېكىن

جۇڭگونىڭ ئۇنى باشقۇرۇش ھوقۇقى بار. بۇ ھەقتە كېلىشىمنامۇ بار، مەيلى مۇنبەت بولسۇن ياكى ئۇنۇمسىز بولسۇن تاشلىۋېتىشكە بولمايدۇ» دېدى. گېرىس پامىرنى ئېلىۋېلىش ئۈچۈن جۇڭگوغا قول ئۇزىتىشقا بولمايدىغانلىقىنى پەملەپ غاچچىدە، پامىر روسىيىگە تەۋە جاي، دېگەن سەپسەتىنى توقۇپ چىقىش ئارقىلىق چىڭ چاڭغا بېسىم ئىشلىتىپ، بايانىدىن ئېيتقان قوشان پامىر بىلەن تۇتىشىدۇ، دېگەن پاكىتنى بىر ياققا قايرىپ قويۇپ: «ئەمما پامىر قوقانغا تەۋە بولغان، ئۇ (قوقان) بولسا روسىيىگە قارايدۇ، پامىر ئەلۋەتتە بىللە قارايدىغان بولۇشى كېرەك»، دەپ ئاغزىغا كەلگەننى جۆيلىدى. چىڭ چاڭ قائىدە سۆزلەپ: «پامىر قوقانغا تەۋە بولغان دېگەن سۆزنىڭ بۇرۇن ئاڭلاپ باقمىغان. لېكىن ئۇنىڭ جۇڭگوغا تەۋە ئىكەنلىكىنى توغرىسىدا پاكىتلار بار؛ بىرى، سۇلالىمىزنىڭ ئەسكەرلىرى پامىرغا كېلىپ، چوڭ قاراقچىلارنى تىنچىتقان، بۇ ھەقتە ئورناتقان تاش خاتىرە بەلگىسى تاھازىرغىچىلىك بار؛ يەنە بىرى، پامىردا يەنە جۇڭگو قاراۋۇل بېكەتلىرى بار، بۇ ھەقتە دۆلىتىمىزلارنىڭ ئالاقە ـ ھۆججەتلىرىگە قاراڭ؛ يەنە بىرى، پامىر خەلقى جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنىڭ باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلىپ، جۇڭگوغا ئالۋان ـ ياساق تۆلەۋاتىدۇ؛ يەنە بىرى، دۆلىتىمىزلاردىن سايامەتكە كەلگەن ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى شەرق تەرىپى جۇڭگونىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە بولۇپ، چېگرا بېكىتىلمىگەن، دېگەن. دېمەك، ھەقىقەتەن جۇڭگونىڭ پاكىتى بار، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھاسىل قىلىنغان پۈختا توختام بار» دەپ رەددىيە بەردى. گېرىس پامىر قوقانغا تەۋە بولغان دېگەن سۆزنىڭ نەق مەيدانىنىڭ ئۆزىدىلا ئەبجەقسى چىقىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، قېلىنلىق قىلىپ بىر ئۆرۈلۈپلا چېگرا ئايرىشنىڭ كونكرېت لايىھىسى ئۈستىدە سۆزلەشكە كۆچۈپ: «ئۆز بەلدىن ئۇدۇل جەنۇبقا قاراپ ھېكىپ سارىقۇلگە

چېگرا ئېلىنىدىغان بولسا، پامىرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى دېگۈدەك ئايرىلىپ كېتىدۇ، بۇنىڭغا ماقۇل بولۇش قىيىن»، «ئەگەر ئاقسۇ دەريا سىنىڭ شەرقىدىكى يەرلەر چېگرا قىلىنىدىغان بولسا، مەسلىھەتلەشكە بولىدۇ» دېدى. چارروسىيىنىڭ بۇ تەشەببۇسىغا «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» دىكى بەلگىلىمىگە خىلاپ ئىدى. چىڭ چاڭ كېلىشىمگە قەتئىي رىئايە قىلىدىغان ئىزچىل مەيدانىدا يەنىلا چىڭ تۇرۇپ، قائىدە سۆزلەپ: «بۇ ئىش ئومۇمەن «قەشقەر كېلىشىمى» دائىرىسىدە بولۇشى كېرەك. چېگرا ئايرىشىنى ئىزدەيدىكەنمىز، «قەشقەر كېلىشىمى» دە ئۇدۇل شەرقىقە قارىتىپ ئايرىش ئەمەس، بەلكى ئۇدۇل غەربكە قاراپ ئايرىش» دەپ كۆرسىتىلگەن، «بۇ دۆلىتىگلارنىڭ كىتابلىرىغا يېزىلغان، «قەشقەر كېلىشىمى» دە بېكىتىلگەن، جامائەتچىلىك ئىسپاتلايدىغان بىر ئىش بولۇپ،... ئەڭ ئادىل ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ» دېدى. ئاخىرىدا، چىڭ چاڭ جۇڭگونىڭ پامىر مەسىلىسى توغرىسىدىكى بىرىنچىدىن پامىرنىڭ چېگرا ئىشلىرىدا ھامان «قەشقەر كېلىشىمى» دىكى بەلگىلىمىلەرنى ئاساس قىلىش ئۇنىڭ دائىرىسىدىن چېقىپ كەتمەسلىك؛ ئىككىنچىدىن پامىر جۇڭگوغا قاراشلىق زېمىن، روسىيە ئەسكەرلىرىنىڭ كىرىشىگە بولمايدۇ①، دېگەندىن ئىبارەت ئىزچىل تەشەببۇسىنى ئالاھىدە بايان قىلىپ ئۆتتى.

1893 - يىلى ئاۋغۇستتىن نويابىرغىچە (چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 19 - يىلى 7 - ئايدىن 10 - ئايغىچە) جۇڭگو - روسىيە ۋەكىللىرى داۋاملىق سۆھبەت ئۆتكۈزدى. گېرىس چىڭ چاڭنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى نۇقتىلىق

① «مەرپەتلىك» مەدەنىكار ھەزرەت شۈي جىڭچىدىن قالغان نامىلەر» 8 - جىلد 4 - 8 - بەتلەر.

ھەققانىي بايانا تىغا جاۋاب بېرىشكە ماجبۇر بولدى. چۈنكى، چارروسىيە ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كەتسەكچى ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۆزىنىڭ يولسىز بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلغان گېرىس بىر تەرەپتىن يۈرىكى پوك - پوك بولغان ھالدا: «پامىر جۇڭگوغا تەۋە يەر، روسىيە ئەسكەرلىرىنىڭ كىرىشىگە بولمايدۇ، دېگەن گەپكە كەلسەك،... روسىيىنىڭ سەردارى ئەسكەرلەرگە يېتەكچىلىك قىلغۇچى قوماندان ۋە ئەمەلدارلارغا تاجاۋۇز قىلىپ ئىگىلىۋالماسلىق توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن» دېدى. يەنە بىر تەرەپتىن، يېگى نەيرەڭلىرىنى ئىشقا سېلىپ: «پامىردىكى چېگرا ئىشلىرىدا ‹قەشقەر كېلىشىمى› نى ئاساس قىلىش كېرەك، دېگەن سۆزگە كەلسەك، دۆلەت سەردارىمىز ئەسلىدە شۇنداق قىلماقچىدى، ئەپسۇسكى ‹قەشقەر كېلىشىمى› نىڭ رۇسچە نۇسخىسىدا جۇڭگو چېگرىسى جەنۇبقا قاراپ بارىدۇ، دەپ يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇدۇل جەنۇبقا قاراپ بارىدۇ، دېگەن سۆز يوق... شۇنداقلا، ئۆز بەلىنىڭ تۆۋەنىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇلمىغان» دەپ، چىڭ سۇلالىسى ئومۇملاشتۇرۇپ باشقۇرۇش يامۇلى ئوتتۇرىغا قويغان چېگرا ئايرىش لايىھىسىگە توشۇلماي، ئايرىم بىر چېگرا ئايرىش لايىھىسىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. بۇ لايىھىدە «ساربىقكۆل تېغىنىڭ غەربىي ئومۇملاشتۇرۇپ باشقۇرۇش يامۇلى كۆرسەتكەن تۆز سىزىقنىڭ شەرقى» دىن بىر چېگرا سىزىقى ئېلىنىپ، «ئۆز بەلدىن جەنۇبقا قاراپ بىرقانچە چاقىرىم مېڭىپ، شەرقىي جەنۇبتىكى تاغنىڭ ئۈستىنى بويلاپ شەرققە بۇرۇلۇپ رەڭكۆلنىڭ شىمالىي قىرغىقىنى بويلاپ مېڭىپ، يەنە شەرقىي جەنۇبقا قاراپ تاغ ئارىسىدىكى ساينى بويلاپ پەگا تۆپە تېغىنىڭ بېلىگە قەدەر بۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭ جەنۇبىي يەنىلا ساربىقكۆلنىڭ چېگرىسى قىلىپ ئايرىلىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن. چىڭ چاڭ چارروسىيىنىڭ چېگرا ئايرىش توغرىسىدىكى بۇ پىكىي لايىھىسىنى دەرھال

رەت قىلىپ: چارروسىيە تەييارلىغان چېگرا سىزىقى چېگرا كېلىشىمىدىكى ماددىلاردا كۆرسىتىلگەن بەلگىلىمىلەردىن بەك چەتنەپ كەتكەن، باشقا بىر چارە تەييارلاش شەرت دەپ كۆرسەتتى①.

ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە بىر قانچە قېتىم سۆھبەت ئۆتكۈزۈلدى. تاكى 1894 - يىلى 3 - مارت (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خاننىڭ 20 - يىلى 2 - ئاي) غا كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ياپون جاھانگىرلىكى شەرقىي جەنۇبتا ئىغۋاگەرچىلىك قىلغانلىقتىن، غەرب تەرەپتىكى پامىر مەسىلىسىنى ئالدىراپ ھەل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ پامىر چېگرىسىنى ئايرىشتا يەنە يول قويۇپ تەييارلىغان لايىھىنى چىڭ چاڭ گېرىسقا يەتكۈزدى. ئۇ لايىھىدە مۇنداق دېيىلگەن: «جۇڭگو ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغان پامىرنىڭ شەرقىي زېمىنى ئىچىدىكى ئاقتاش، رەڭكۆلنىڭ ھەممىسى ۋە ئاقسۇ دەريا ۋادىسى ئۆز بەلنىڭ جەنۇبىي تاغ تۆپىسىنى بويلاپ، رەڭكۆلنىڭ غەربىدىكى تاغ تۆپىسى بىلەن تۆتىشىپ، رۆ كۆز سايغا بېرىپ غەربكە بۇرۇلۇپ ئاقسۇ دەرياسىغا قەدەر يېتىپ بارىدۇ. بۇ يەردىن دەريانىڭ شەرقىي قىرغىقىنى بويلاپ ئىشتىك دەرياسى بىلەن قوشۇلىدىغان يەرگە كەلگەندە، يولىنى ئۆزگەرتىپ ئۆلگەن جول كىچىكنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تاغ تۆپىسىنى بويلاپ جەنۇبقا بۇرۇلۇپ پامىر تېغىنىڭ شىمالىغا كېلىپ توختايدۇ. بۇ يەرلەر جۇڭگو چېگرىسىدىكى ئەڭ مۇھىم يەرلەر بولۇپ، جۇڭگو تولۇق ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا ئىگە. ئۇنىڭدىن ۋاز كېچىشكە زادى بولمايدۇ. شۇڭا بۇنى ئالدىنئالا ئالاھىدە ئۇقتۇرۇپ قويدۇق.»②

---

① يۇقىرىدىكى كىتاب 8 - جىلد، 14 - 20 - بەتلەر.

② يۇقىرىدىكى كىتاب 8 - جىلد، 30 - 31 - بەتلەر.

چىڭ چاڭ ھەممىلا يەردە «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» نى ئىككى دۆلەتنىڭ پامىردىكى چېگرىسىنى ئايرىشنىڭ بىردىبىر ئاساسى قىلىشتا داۋاملىق چىڭ تۇرغانلىقتىن، چارروسىيە بارىقكۆل تېغىنىڭ غەربىدىكى پامىرنى بېسىۋېلىش قارا نىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ تەسلىكىنى ھېس قىلدى. ئۇ ھەقىقەتەن ئىشلىتىدىغان نەيرەڭ تاپالمىغان ئەھۋال ئاستىدا، ئىككى دانە كوزىرىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇنىڭ بىرى، روسىيە قوشۇنلىرىنىڭ بۇ يەرنى ئىگىلىشى ئەنگلىيىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن بولۇپ: «ھەربىي ئىشلار مىنىستىرلىكى جۇڭگو ئەھمىيەت بېرىۋاتقان رەڭكۆل، ئاقتاشنىڭ پۈتۈن قىسمىنى ۋە ئاقسۇ دەرياسى ۋادىسىنى يەنىلا روسىيىنىڭ ئەنگلىيىدىن مۇداپىئەلىنىشىدە تالىشىشقا تېگىشلىك جاي دەپ ھېسابلايدۇ»①. دېگەندىن ئىبارەت بولدى. يەنە بىرى، جۇڭگوغا ئىنگلىزلار ئارقىلىق تەھدىت سېلىپ، پامىرنىڭ جەنۇبىي چېگرىسى توغرىسىدا ئەنگلىيە بىلەن مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق، جۇڭگونى يول قويۇپ، چارروسىيىنىڭ چېگرىنى پامىرنىڭ شەرقىدىن ئايرىش لايىھىسىگە ماقۇل بولۇشقا مەجبۇر قىلىشقا ئۇرۇنۇپ، «ھازىر ئەنگلىيە بىلەن روسىيە پامىر ئىشلىرى توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىۋاتىدۇ. ئەنگلىيە گەرچە كىچىك پامىرنى تالاشسىمۇ، كىچىك پامىرنىڭ شىمالىدىكى يەرلەرنى روسىيىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا كۆنىدۇ، بۇنى ئۇلار سۈرۈشتە قىلىپ كەتمەيدۇ. يەنى كىچىك پامىرنىڭ چېگرىسى توغرىسىدا ئەنگلىيە ئەھۋالغا قاراپ ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ، ئەنگلىيە مەسلىھەتنى قوبۇل قىلىدۇ، جۇڭگو بولسا، مەسلىھەتنى قوبۇل قىلمىدى. شۇڭا، جۇڭگو بىلەن بىكار گەپلىشىپ يۈرگەندىن كۆرە، ھەممە ئىشنى ئەنگلىيە بىلەن

• «شۇي جۇكۇي ئەپەندىنىڭ ئەلچىلىككە چىقىشى توغرىسىدىكى ئالاقە نامىلەر» 6 - جىلد، 15 - بەت.

مەسلىھەتلىشىپ بېكىتىۋەتسەك، ھەرىسى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ دەسلەپكى پىكرىگە ئويغۇن كېلىدۇ»* دېدى.

چارروسىيە بۇ ئىشكى دانە كوزدرنسى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتەلمىدى. 1894 - يىلى 12 - ئاپرىل كۈنى چارروسىيىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى گېرىس پامىر رايونىدا چېگرىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى ساقلاپ قېلىپ، پامىر چېگرىسىنى ئايرىش توغرىسىدا جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان سۆھبىتىنى توڭلىتىپ قويۇش ھەققىدە جۇڭگونىڭ سانىت پېتېربۇرگدىكى ئەلچىسىگە رەسمىي نوتا تاپشۇردى.

بۇ مەزگىل ياپونىيە جۇڭگوغا ئېلان قىلماي تۇرۇش قوزغىغان — جياۋۇ ئۇرۇشى ھارپىسى بولۇپ، ۋەزىيەت بەكمۇ جىددىي ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ پىكرىگە نائىلاج قوشۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆز پىكرىدە قالىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ ئۆتتى. جۇڭگونىڭ ئەلچىسى 17 - ئاپرىل كۈنى چارروسىيىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرىگە رەسمىي جاۋاب نوتا تاپشۇرۇپ، ئوتتۇرىغا قويغان تەكلىپى قوبۇل كۆرۈلگەنلىكىنى، يەنى جۇڭگو بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى پامىر مەسىلىسى ئەڭ ئاخىردا ھەل قىلىنىشتىن ئىلگىرى، ھەر ئىككى دۆلەتنىڭ باش قۇرغۇچى ئورگانلىرى ئۆزلىرىنىڭ تۈرۈۋاتقان ئورۇنلىرىنى چىڭ ساقلاپ، ئۇنىڭدىن ئۆتۈپ كەتمەسلىكى توغرىسىدا بۇيرۇپ بېرىشى كېرەكلىكىنى، شۇنداقلا، ئۇلۇغ چىڭ سۇلالىسى ئىمپېراتورى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئۆز پىكرىدە قالىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ئۆتتى:

«1. جۇڭگونىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان تەدبىرلەرنى قوللىنىشى پامىرنىڭ ھازىر جۇڭگو قوشۇنلىرى ئىگىلەپ تۇرۇۋاتقان

* «مەرپەتلىك، مەدەنىكاز ھەزرەت شوي چىڭچىدىن قالغان نامىلەر» 8 - جىلد، «24 — 26 - بەتلەر.

يېرىدىن باشقا يەرلىرىگە بولغان ئەسلىدىكى ھوقۇقىدىن ۋاز كەچكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. جۇڭگو تاكى ئۆزئارا قانائەتلەنگۈدەك چۈشىنىش ھاسىل قىلىنغانغا قەدەر، 1884 - يىلدىكى كېلىشىمنى ئاساس قىلىش ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش لازىم، دەپ قارايدۇ».

«2. يۇقىرىدىكى تەدبىرلەرنىڭ قوللىنىلىشىمۇ، ھازىر ئېلىپ بېرىلىۋاتقان سۆھبەتنىڭ ئاخىرلاشتۇرۇلىشىنى بىلدۈرمەيدۇ، شۇنداقلا، جۇڭگو ھازىر روسىيىگە زور دەرىجىدە يول قويىدى، شۇڭا ساند پېتربۇرگ كابېنتىنىڭ جۇڭگونىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تەكلىپلىرىنى قوبۇل قىلىشنى ئۈمىد قىلىدۇ»*.

18 - ئاپرېل كۈنى شۇي جىڭچىڭ گېرىسقا يەنە نوتا تاپشۇرۇپ: «... ئىمپېرىيە ھۆكۈمىتى ئۆز تەرىپىدە، جۇڭگو بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى پامىر چېگرىسىنى ئايرىش مەسىلىسى ئاخىرقى ھېسابتا ھەل قىلىنغانغا قەدەر، ئۆزبېكىڭ باشقۇرغۇچى ئورگانلىرىنىڭ ھازىر ئۆزلىرى ئىگىلەپ تۇرغان يەردىن ئۆتۈپ كەتمەسلىكى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى» دېدى.

23 - ئاپرېلدا، گېرىس شۇي جىڭچىڭدا جاۋاب نوتا تاپشۇرۇپ: «ئىمپېرىيە ھۆكۈمىتى ئۆز تەرىپىدە، بىر - بىرى ناممدىن روسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى پامىر چېگرىسىنى ئايرىش مەسىلىسى ئاخىرقى ھېسابتا ھەل قىلىنغانغا قەدەر، روسىيىنىڭ باشقۇرغۇچى ئورگانلىرىنىڭ ھازىر ئۆزلىرى ئىگىلەپ

---

* «شۇي جۇڭۇي ئەيەندىنىڭ ئەلچىلىككە چېقىشى توغرىسىدىكى ئالاقە ناملەر»، 10 - جىلد، 20 - بەت.

تۇرغان يەردىن ئۆتۈپ كەتمەسلىكى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى»*
دېدى.

جۇڭگو - روسىيە دۆلەتلىرى پامىر مەسىلىسى توغرىسىدا ئالماشتۇرغان 4 ھۆججەتتە تۆۋەندىكى مەزمۇنلار ئېنىق ئىزاھلانغان:

1. پامىر رايونىدا ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرىسى تېخى ئايرىلمىدى، جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ پامىر چېگرىسىنى ئايرىش مەسىلىسى ئاخىرقى ھېسابتا ھەل قىلىنغانغا قەدەر، ئىككى تەرەپ قوشۇنلىرى ھازىرقى ھالىتىنى ساقلايدۇ.

2. جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۆز پىكرىنى ساقلاپ قالماقچى بولغان نوقتىلار: جۇڭگو قوشۇنلىرى تۇرۇۋاتقان يەرنىڭ سىرتىدىكى پامىر زېمىنىغا بولغان ئەسلىدىكى ھوقۇقىدىن ۋاز كەچمەسلىك؛ 1884 - يىلدىكى «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» دە جۇڭگونىڭ پامىردىكى ھوقۇقى ساقلاپ قېلىنىشى كېرەك، دەپ بەلگىلەنگەن؛ سۆھبەتنى توختىتىپ قويماسلىق.

چارروسىيە ھۆكۈمىتى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى پامىردا ھازىرقى ھالەتنى ساقلاپ قېلىش كېلىشىمىنى تۈزۈشكە مەجبۇر قىلغاندىن كېيىن، پامىرنى بۆلۈشۈۋېلىش ئۈچۈن دەرھال ئەنگلىيە بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشنى تېزلەتتى.

---

* چىڭ سۇلالىسى دىزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى»، 341 - جىلد، 13 - بەت. «قوشۇمچە مۇندەرىجە. روسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ نوتىلىرى» (1894 - يىلى 23 - ئاپرىل، «شوي جۇكۇي ئەپەندىنىڭ ئەلچىلىك كە چىقىش توغرىسىدىكى ئالاقە نامىلىرى» نىڭ 10 - جىلد، 20 - ، 21 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

3 - بۆلۈم روسىيە بىلەن ئەنگلىيىنىڭ تىل بىرىكتۈرۈپ جۇڭگونىڭ پامىرنى بۆلۈشۈۋېلىشى

روسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئەينى ۋاقىتتا دۇنيا بويىچە ئاساسلىق مۇستەملىكىچى جاھانگىرلاردىن ئىدى. چارروسىيە يەر دائىرىسىنى شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ كېڭەيتتى، ئەنگلىيە ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ راۋاجلاندۇردى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار تۈركىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىلىم زىنىڭ غەربىي قىسمىدا ئۆزۈن بىر توقۇنۇش رايونىنى شەكىللەندۈردى. ئۇلار مۇرەسسەلىشىش بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى تەڭ قوللىنىپ، ئاخىر تەسىر دائىرىسىنى بۆلۈشۈۋېلىش كېلىشىمى تۈزۈپ، ئۆچەنچى بىر دۆلەتنى بىرلىكتە بۆلۈشۈۋالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ ئاسىيادا مۇستەملىكە بۆلاش جەريانىدا ئۆزئارا زىددىيەتلىشىپ تالىشىدىغان تەرىپىمۇ ۋە ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ مۇرەسسەلىشىدىغان تەرىپىمۇ بار ئىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيا روسىيە بىلەن ئەنگلىيە توقۇنۇشىنىڭ بىر مەركىزى بولۇپ قالدى. 1869 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخانىنىڭ 8 - يىلى) ئەنگلىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى دوگرىس فورىيىتنىي روسىيىگە ئەۋەتتى. ئۇ چارروسىيىنىڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيە قوماندانى مىلىيۇكىن بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ مۇنداق كېلىشىم ھاسىل قىلدى: ھەر ئىككى دۆلەت ئافغانىستان ۋە بۇخارادىكى چېگرىسىنى ئورتاق ساقلاپ قېلىش؛

---

* «مەنچىڭ دىپلوماتىك ھەققىي خاتىرىسى» جىلد 341، 13 - بەت، «قوشۇمچە خاتىرە روسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ نوتىسى» (1894 - يىل 23 - ئاپرىل. «شۇي جۇگۇي ئەپەندىنىڭ ئەلچىلىككە چىقىش توغرىسىدىكى ئالاقە كۆپىيىسى» 10 - جىلد، 20 — 21 - بەتلەر).

ئەگەر بۇندىن كېيىن روسىيە بۇخاراغا دۇشمەنلىشىش مەيدانىنى قوزغىشقا «مەجبۇر» بولغاندا ۋە بۇ خانلىقنىڭ بىر قىسمىنى ياكى پۈتۈن قىسمىنى ئىشغال قىلغاندا، بۇ رايوندىن پايدىلىنىپ ئافغانىستانغا قاراپ كېڭەيمەسلىك؛ ئەنگلىيەمۇ ئافغانىستان پادىشاھلىقى ئارقىلىق ئۇنىڭ شىمالىدىكى قوشنا ئەللەرگە تاجاۋۇزچىلىق، پاراكەندىچىلىك قىلماسلىق.

ئەنگلىيە بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا تۇزۇلگەن بۇ كېلىشىمنىڭ ماھىيىتى: ئەنگلىيە بۇخارانى چارروسىيىنىڭ تەسىر دائىرىسى، دەپ ئېتىراپ قىلىش، چارروسىيە ئافغانىستانىنى ئەنگلىيىنىڭ تەسىر دائىرىسى، دەپ ئېتىراپ قىلىش، ھەر ئىككى تەرەپ قارشى تەرەپنىڭ تەسىر دائىرىسىدىكى مەركىتىگە ئارلاشماسلىقتىن ئىبارەت ئىدى.

بۇ كېلىشىم ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى توقۇنۇشنى ۋاقتىنچە ھەل قىلغان بولسىمۇ، لېكىن چارروسىيىنىڭ ئېلىمىزنىڭ پامىر رايونىدىكى كېڭەيمىچىلىكىنى چەكلىيەلمىدى. ئەكسىچە، چارروسىيە پامىردا جەنۇبقا قاراپ قەدەممۇ قەدەم تاجاۋۇزچىلىق قىلىپ، ئەنگلىيىگە قارىتا يېڭى بېسىم پەيدا قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇچ يىلدىن كېيىن، يەنى 1872 - يىلى ئۆكتەبىردە ئەنگلىيىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى گېلونۇبر چارروسىيىنىڭ تاشقى مىنىستىرلىكىگە ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى زېمىنىنىڭ چېگرىسى ھەققىدىكى پىكرىنى مەلۇم قىلدى. ئۇنىڭدىكى پامىر ۋە پامىر بىلەن تۇتىشىدىغان رايونلارغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت ئىدى: 1 - ئافغانىستان ئۆلكىسىنىڭ پۈتكۈل شىمالىي قىسىم چېگرىسى باداقشان بىلەن ئۇنىڭغا تەۋە ۋاخان، شەرقتە ساربقكۆل — ئوت كۆلىدىن تارتىپ، غەربتە كېكىسا دەرياسى بىلەن ئامۇ (ياكى پەنج) دەرياسى

نىڭ قوشۇلىدىغان يېرىگىچە يېتىپ بارىدۇ. 2 - ئامۇ دەرياسى بىلەن كېكسا دەرياسىنىڭ قوشۇلىدىغان يېرىدىن تارتىپ غوجا سەلەي قورغىنىغىچە بولغان ئامۇ دەرياسىنىڭ مۇشۇ بىر بۆلەك لىنىيىسى ئافغانىستان تۈركىستانىنىڭ شىمالىي چېگرىسى بولىدۇ. ئافغانىستان پادىشاھى غوجا سەلەي قورغىنىنىڭ تۆۋەن يېنىدىكى ئامۇ دەريا سىنىڭ سول تەرەپ ساھىلىدىكى يەرلەرنى تەلەپ قىلمايدۇ.

1873 - يىل يانۋاردا، چارروسىيىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى گورچاكوۋ ئەنگلىيىگە جاۋاب يوللاپ، ھاداقشان بىلەن ۋاخاننى مۇستەقىل خاراكتېرگە ئىگە دەپ قارايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇنداقلا يەنە، ئەنگلىيە يەنىمۇ ئىلگىرى لەپ كېگەيمەچىلىك قىلىشتىن ۋاز كېچىدىغانلا بولسا، ئەنگلىيە ئايرىغان چېگرا سىزىقىنى رەت قىلمايدىغانلىقىنىمۇ بىلدۈردى.

مانا بۇ ئاتالمىش «گېلون ۋىر — گورچاكوۋ كېلىشىمى» بولۇپ، روسىيە بىلەن ئەنگلىيە جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە ئۇقتۇرماستىن، جۇڭگونىڭ پامىر رايونىدا ئۇغرىلىقچە تەسىر دائىرىسى ئايرىۋېلىشتى.

چارروسىيە «گېلون ۋىر - گورچاكوۋ كېلىشىمى» گە ئىگە بولۇپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇچ خانلىقنى يۇتۇۋالغاندىن كېيىن، ئايلىنىپ كېلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن پامىر مەسىلىسىنى ھەل قىلىشقا كىرىشتى. ئالدى بىلەن بىر ئامال قىلىپ «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» نى ئىمزالاپ، پامىرنىڭ غەربىي شىمال قىسمىنى تارتىۋالدى. لېكىن، چارروسىيە بۇنىڭدىن بىلەن ئۆزىنىڭ ئەپسى قانمايدىغانلىقىنى، شەرقىي پامىرنىڭ بىر قىسمىنى تارتىۋېلىش كېرەكلىكىنى دەرھال سېزىپ يەتتى. شۇڭا لەشـ

كەر تارتىپ، چېگرادىن ئۆتۈپ، جۇڭگو بىلەن بىر مەيدان مەقسەتكە يېتەلمىگەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى.

بۇ مەزگىلدە ئەنگلىيەمۇ جىم ياتماي، شەرقىي پامىرغا كىرىپ، چېگىپ يۈرۈپ، ئېلىمىزنىڭ زېمىن ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز يەتكۈزدى. چارروسىيە ئەنگلىيەنىڭ ھەربىكىتى ئۆزىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق مەنبەئىتىگە نۇقسان يەتكۈزگەنلىكىنى باھانە قىلىپ، 1891 - يىلى يانۋار ۋاخان دەريياسى ۋادىسىدا ئەنگلىيەنىڭ لېيتىنانتى يانخاسبەننى، سۈمەنتاشتا ئەنگلىيەنىڭ مىلادىشى لېيتىنانتى داۋتسوننى قولغا ئالدى. 1892 - يىلى سۈمەنتاشتا ئافغانستان قوشۇنلىرى چارروسىيە قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. روسىيە ئەسكەرلىرى ئافغانستان ئەسكەرلىرىنى پاجىئەلىك ھالدا قىرىپ تاشلىدى. روسىيە بىلەن ئەنگلىيە شەرقىي پامىردا توقۇنۇشۇپلا قالماي، بەلكى غەربىي پامىردا ئۆزئارا سىڭىشىپ كەتكەن ئەھۋاللارمۇ بولدى. چارروسىيە دارۋازغا يۈرۈش قىلدى، ئافغانستان رۇشەن، شىكىنانغا يۈرۈش قىلدى. جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق نەپسى تۇپەيلىدىن ئەنگلىيە - روسىيە كېلىشىمى يېرتىپ تاشلىنىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى.

ھالبۇكى، دۇنيانىڭ ئۆگزىسى، دەپ نام ئالغان بۇ رايون سەپ تارتىپ ئۇرۇش قىلىشتا كۆڭۈلدىكىدەك جاي ئەمەس ئىدى. ھەر ئىككى تەرەپ ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئوتتۇرا ھېساب بىلەن دېگىز يۈزىدىن 5 مىڭ مېتىر دىن ئېگىز بولغان ھىندىقۇش تاغ جەزمىلىرىدىن ئۆتۈشنىڭ ئۇنداق ئاسان ئىش ئەمەسلىكىنى ھېس قىلدى. 1892 - يىلى 24 - دېكابىر كۈنى ئەنگلىيەنىڭ روسىيەدىكى باش ئەلچىسى موربئاي ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىگە ۋەكالىتەن روسىيەنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە بىر پارچە ئالاھىدە نوتا تاپشۇرۇپ،

كېڭىشىش ئارقىلىق چارروسىيە بىلەن بىرلىشىپ پامىر رايونىنى بۆلۈشۈۋېلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. چارروسىيە ئەنگلىيە بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى ۋە پامىر چېگرىسىنى تەكشۈرۈش بىرلەشمە ھەيئىتى قۇرۇشنى خالايدىغانلىقىنى دەرھال بىلدۈردى. تەكرار سۆزلىشىش ئارقىلىق، ئىككى تەرەپ 1872 — 1873 - يىلدىكى كېلىشىمنى تولۇق ئىجرا قىلىشقا ماقۇل بولۇشتى. دېمەك، ھەر ئىككى تەرەپ «گىلون ۋىر - گورچاكوۋ كېلىشىمى» ئاساسىدا، ئىككى دۆلەتنىڭ پامىر رايونىدىكى تالاش - تارتىشنى ھەل قىلىشقا قوشۇلدى. 1895 - يىلى 11 - مارت كۈنى روسىيە بىلەن ئەنگلىيە ھۈججەت ئالماشتۇرۇپ، ئېلىمىزنىڭ زېمىنى پامىرنى ئۆز ئالدىغا تەقسىم قىلىۋېلىشنى. كېلىشىمنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق بولدى:

1 - روسىيە بىلەن ئەنگلىيىنىڭ سارىقكۆلنىڭ شەرقىدىكى تەسىر دائىرىسى تۆۋەندە ئېيتىلغان سىزىقنى چېگرا قىلدى: بۇ سىزىق سارىقكۆلنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى بىر نۇقتىدىن باشلىنىپ، ئومۇمەن مەزكۇر كۆلنىڭ شەرققە مائىلىشىپ باراۋەر ماڭغان، ئوخشاش بىر پاراللېلدىكى تاغ يوتىسىنى بويلاپ ئۇدۇل جۇڭگو چېگرىسىغا قەدەر بارىدۇ.

2 - بۇ چېگرىنىڭ بەلگە يۆنىلىشىنى نوقۇل تېخنىكا خاراكتېرلىك بىر بىرلەشمە ھەيئەت ھەل قىلىش.

ھەيئەتكە ۋەكىل قاتناشتۇرۇش مەسىلىسى ھەققىدە ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ئافغانىستان ئەمرى بىلەن مەسلىھەتلىشىش.

3 - ئىككى دۆلەت ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن چېگرا كېلىشىمى ھاسىل قىلىشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، مەزكۇر

ھەيئەتكە جۇڭگو چېگرىسىنى بېكىتىشكە بولىدىغان بارلىق ئەھۋاللارنى شۇ يەردىلا دوكلات قىلىشنى ھاۋالە قىلىش.

4 - روسىيە، ئەنگلىيە ھۆكۈمەتلىرى يۇقىرىدا ئېيتىلغان چېگرا سىزىقىنىڭ سىرتىدا سىياسى پائالىيەت ئېلىپ بارماسلىقتا كاپالەتلىك قىلىش، يەنى ئەنگلىيە چېگرا سىزىقىنىڭ شىمالىدا، روسىيە چېگرا سىزىقىنىڭ جەنۇبىدا سىياسى پائالىيەت ئېلىپ بارماسلىق.

5 - ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ئەنگلىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىدىكى ھىندىقۇش تېغىغا ۋە سارىقۇلنىڭ شەرقى چېتىدىن تارتىپ جۇڭگو چېگرىسىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى يەرلەرنىڭ ئافغانىستان زېمىنىنىڭ بىر قىسمى بولىدىغانلىقىغا، ئۇنى ئەنگلىيىگە تەۋە زېمىنغا قوشۇۋالماسلىققا، شۇنىڭدەك بۇ رايونلاردا قورغان ياكى قاراۋۇلخانىلارنى ياسىماسلىققا كاپالەتلىك قىلىش.

بۇ كېلىشىم ئىجرا قىلىنغان چاغدا، ئافغانىستان ئەمىرى ئامۇ دەرياسىنىڭ ئوڭ ساھىلىدىكى ئىشغال قىلىۋالغان رايونلاردىن چېكىنىپ چىقىش، بۇخارا ئەمىرى ئامۇ دەرياسىنىڭ سول ساھىلىدىكى دارۋاز رايونىدىن چېكىنىپ چىقىش.

ئەنگلىيە ۋە روسىيە ھۆكۈمىتى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەلەپنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىككى ئەمىرگە ئايرىم - ئايرىم ھالدا تەسىر كۆرسىتىشكە ماقۇل بولدى.

چېگرا تەكشۈرۈش ھەيئىتىگە چارروسىيە تەرەپتىن بوۋىنىرو، شۇنكوۋسكى، ئەنگلىيە تەرەپتىن گىرادلار باشچى بولىدى، ئافغانىستاندىن غۇلام مۇھەممەتخان ۋە ئاشۇر مۇھەممەتخانلار قاتناشتى.

1895 - يىلى ئىيۇلدا، چارروسىيىنىڭ چېگرا تەكشۈرۈش ھەيئىتى ئەزالىرى سارىقۇلگە مۇددەتتىن بۇرۇن يېتىپ

كەلدى. ئۇلار ھەيئەتنىڭ نامىنى ئۆز ئالدىغا مۇزاكىرىلىشىپ «روسىيە ــ ئافغانىستاننىڭ پامىر چېگرىسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش ھەيئىتى»، دەپ بېكىتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنە «ئافغانىستان ۋەكىللىرىگە گەپ قىلماستىن ھەجلىسكە ئىشتىراك قىلىش ۋە كېلىشىم نامىنى باھالاش ھوقۇقىلا بېرىلىدۇ»* دەپ بېكىتىپ، چارروسىيىنىڭ پامىرنى ئەنگلىيە بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئۆز ئالدىغا بۆلۈشۈۋېلىشتىكى زومىگەرلىك ئەپت ـ بەشىرىسىنى توۋۇق ئاشكارىلاپ قويدى.

بۇ بىرلەشمە ھەيئەت 28 ـ ئىيۇل كۈنى ساريقۆلنىڭ شەرقىي چېتىدىكە 1 ـ نومۇرلۇق چېگرا قوزۇقىنى ئورناتتى. 15 ـ ئاۋغۇست كۈنى چېگرا بەلگىسىنى ئاقسۇ دەريا سى يېنىدىكى ئورتا بەل تاغ ئاغزىغا يەتكۈزۈپ، 8 ـ نومۇرلۇق چېگرا قوزۇقىنى ئورناتتى. چارروسىيە بىلەن ئەنگلىيەدىن ئىبارەت ئىككى زومىگەرنىڭ ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ پامىرنى بۆلۈشۈۋالغان رەزىل تارىخىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، ئىككى تەرەپ مەسلىھەتلىشىپ ساريقۆلنىڭ نامىنى «ۋىكتورىيە كۆلى» دەپ ئۆزگەرتىشنى، كۆلنىڭ جەنۇبىي ساھىلىدىكى تاغ تىزمىسىنى «نىكولاي II تاغ تىزمىسى» دەپ، كۆلگە ئېقىپ يېتىقان تاغ چوققىسىنى «ئىناقلىق چوققىسى» دەپ ئاتاشنى قارار قىلىپ، شۇ ئارقىلىق ئەنگلىيە كورولىۋاسى بىلەن روسىيە چار پادىشاھىنىڭ شېرىكلىشىپ ئېلىمىزنىڭ زېمىنىنى «ئىناقلىق» بىلەن بۆلۈشۈۋالغانلىقىنى ئىپادىلىدى. ئەمما «ئىناقلىق چوققىسى» دەپ نام بەرگەندىن كېيىنمۇ، روسىيە بىلەن ئەنگلىيەدىن ئىبارەت ئىككى زومىگەر ئىناق بولۇشالمىدى، 8 ـ چېگرا قوزۇقىدىن يەنە شەرققە قاراپ چېگرىنى ئۆلچەپ تەكشۈرۈپ مېڭىش داۋامىدا يولبويى جېدەللىشىپ ماڭدى. ھەر

* سېرگېي: «ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش تارىخى» 420 ـ بەت.

ئىككى تەرەپ ئۆزلىرى ئۈچۈن پايدىلىق يەرلەرنى كۆپرەك ئىگىلەشنىڭ كويىدا بولدى. 9 - سېنتەبرگە يەتكەندە سېرىق كۆل تاغ يوتىسىغا ئاخىرقى چېگرا قوزۇقى — 12 - نومۇرلۇق قوزۇق ئورنىتىلدى. 1896 - يىلى يانۋار چار پادىشاھ روسىيە — ئەنگلىيىنىڭ پامىرنى ئۆز ئالدىغا بۆلۈشۈۋېلىش چېگرا سىزىقىنى تەستىقلىدى.

روسىيە بىلەن ئەنگلىيە جۇڭگو زېمىنى — پامىرنى ئۆز ئالدىغا بۆلۈشۈۋېلىپ، جۇڭگونىڭ مەنپەئىتىنى قۇربان قىلىش ھېسابىغا ئۆز نەپسىنى قاندۇرۇش مەقسىتىگە يەتتى. شۇنىڭ بىلەن چارروسىيە ئىشغال قىلىۋالغان پامىرنىڭ كۆپ قىسىم رايونىنى ئەنگلىيە ئېتىراپ قىلدى. ئەنگلىيە «ئەمىر-ۋاخاندىن ئىبارەت ئۇزۇنىسىغا كەتكەن بۇ بىر تار رايوننى قوبۇل قىلغانلىقتىن، بۇ چېگرا ھەرقانداق بىر نۇقتىدىن ئالغاندىمۇ، ئۇ ھىندىستان ئىمپېرىيىسىگە چېتىشمايدۇ.»* دەپ ھېسابلىدى، شۇنداق بولغانلىقتىن ئەنگلىيە بىرىنچىدىن: ئافغانىستان كونترولۇقىدىكى ۋاخان توقۇنۇشنى پەسەيتكۈچ قىلىنسا، ئىككىنچىدىن: ھىندىقۇش تاغ تىزمىلىرى دەرپەر قىلىنسا، چارروسىيىنىڭ ھىندىستانغا قاراپ كېڭىيىشىگە قار-شىلىق كۆرسىتىشتە ئىشەنچلىك كاپالەتكە ئىگە بولغىلى بولىدۇ دەپ ئويلىدى.

ئەمما، تاجاۋۇزچىلىقنى ئۆزىگە ئادەت قىلىۋالغان چار پادىشاھ بۇنىڭلىق بىلەن قانائەت ھاسىل قىلمىدى. روسىيە بىلەن ئەنگلىيە پامىرنى ئۆز ئالدىغا بۆلۈشۈۋالغان يىلى سىۋىن. ھىندىننىڭ چار پادىشاھ — نىكولاي II بىلەن قىلغان سۆھبىتى بۇ ئاخىرقى ئەۋلاد چار پادىشاھنىڭ چەكسىز كېڭەي-

* پاش. سېيىك «ئافغانىستان تارىخى» 974 - بەت.

مىچىلىك قىلىش قارا نىيىتىنى تولۇق ئاشكارىلاپ بەردى. سۆزىنى. ھىندىن مۇنداق دەپ يازدى: «ئۇ (نىكولاي II نى دېمەكچى) مەندىن ئاپئاشكارە ھالدا، روسىيىنىك ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستان رايونى بىلەن بولغان «دۇنيانىك ئۆگزىسى» دىكى چېگرا مەسىلىسىگە قانداق قارايسىز؟ دەپ سورىدى». سۆزىنى. ھىندىن ھىندىقۇش تېغىنىك يوتىسى تەبىئىي ھەم ئاددىي چېگرا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ دېگەندە، نىكولاي II دەرھال تۇرۇپ، يەرنى تېپىپ: «مېنىك دائىم كۆرسىتىپ كېلىۋاتقىنىم دەل مۇشۇ ئىدى. بىراق، بۇ ئىشنىك ئەمەلىيىتىنى ماڭا ھېچ كىشى مۇشۇنداق ئاددىي ۋە چۈشىنىشلىك قىلىپ سۆزلەپ بەرگەن ئەمەس»① دېگەن. نىكولاي II روسىيىنىك دۆلەت بايرىقىنى ھىندىقۇش تېغىغا قادىشنى ھەرگىز ئېسىدىن چىقارمىغان. چارروسىيىنىك تاشقى ئىشلار مىنىستىرى زوبانوۋ بۇ قېتىمقى چېگرا تەكشۈرۈشكە بىر قېتىم «تۈزىتىش» كىرگۈزىدىغانلىقىنى، «كۈنلەرنىك بىرىدە مۇۋاپىق پۇرسەت بولسىلا، پۈتۈن ئافغانستان تۈركىستانىنى ئافغانستان قولىدىن تارتىۋېلىپ، ئافغانستاننى ھىندىقۇش تېغىنىك شىمالىدىكى پامىر رايونىدىن مەھرۇم قىلىندىغانلىقى» نى تېخىمۇ ئوچۇق - ئاشكارا ئېيان قىلدى.② لېكىن، ئەڭ ئاخىرقى چار پادىشاھ ئۆزىنىك بۇ غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرالماي تۇرۇپ، ئىنقىلاب تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى.

چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى روسىيە بىلەن ئەنگلىيىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى جاھانگىر ھۆكۈمەتنىك خەلقئارا قانۇنىنىك

---

① سۆزىنى. ھىندىن: «ماياھەتچىلىك ھاياتىم» 244 — 245 - بەتلەر.

② سېرگېيېۋ: «ئوتتۇرا ئاسىيانىي بويۇنىدۇرۇش تارىخى»، 423 - بەت.

ئەقەللى ئۆلچەملىرىگىمۇ خىلاپلىق قىلىپ، خەلقئارا جامائەتچىلىكنىڭ ئىشەنچىسىنى بىر ياققا قايرىپ قويۇپ، جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا ئېغىر ھالدا دەخلى - تەرۇز يەتكۈزۈپ، بېكىتىلگەن كېلىشىملەرنى ئاياغ ئاستى قىلىپ جۇڭگو زېمىنىنى ئۆز ئالدىغا بۆلۈشۈۋالغان جىنايىتىگە قارىتا كۆپ قېتىم قاتتىق نارازىلىق بىلدۈردى. 1894 - يىلى چىڭ چاڭ گېرس بىلەن پامىر مەسىلىسى ئۈستىدە مەسلىھەتلەشكەندە، روسىيە بىلەن ئەنگلىيىنىڭ كىچىك پامىرنى تالىشىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، شۇئان «كىچىك پامىر جۇڭگوغا قايتۇرۇلۇشى كېرەك» دەپ جىددىي ھالدا كۆرسىتىپ ئۆتتى①. روسىيە بىلەن ئەنگلىيە پامىرنى بۆلۈشۈۋېلىش كېلىشىمىنى تۈزگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە ئۆزىنىڭ روسىيىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى شۈي جىڭچىڭ بىلەن ئەنگلىيىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى شۆ فۇچىڭلارغا روسىيە، ئەنگلىيە ھۆكۈمەتلىرى بىلەن ئايرىم - ئايرىم ھالدا «توختامغا بىنائەن كۈچلۈك مۇنازىرىلىشىش»②، «بۇنىڭ ئىچىدە روسىيە بىلەن بولغان چېگرا ئورنى توغرىسىدا ۋاقتىنچە سۆزلەشمەي تۇرۇپ، كېيىن چوقۇم قايتا سۆزلىشىش»③ توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىپ، روسىيە بىلەن ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگو زېمىنى پامىرنى ئۆز ئالدىغا بۆلۈشۈۋېلىشقا جۇڭگونىڭ ھەرگىز قوشۇلمايدىغان كەسكىن مەيدانىنى ئىپادىلىدى.

روسىيە بىلەن ئەنگلىيىنىڭ ئېلىمىزنىڭ پامىر رايونىنى

---

① «مەرىپەتلىك مەدەتكار ھەزرەت شۈي جىچىڭدىن قالغان نامىلەر» 8 - جىلد، 26 - بەت.

② «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپىراتى»، دۆلەت چېگرا تەزكىرىسى 5، 11 - بەتلەر.

③ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى «تاشقى ئىشلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار» گۈاڭشۈي خان. 113 - جىلد، 16 - بەت.

ئۆز ئالدىغا بۆلۈشۈۋېلىشى جۇڭگو - ياپونىيە جاۋۇ ئۇرۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدە يۈز بەردى، ئۇ، كۈچلۈك جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگو-نى بۆلۈشۈۋېلىش غالجىرلىقىنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇپ، ئېلىمىزنى سېمىز گۆشىنى پىچاقتا كەسكەندەك كېسىۋالغان تىپىك ۋەقە بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بارغان-سېرى چىرىكلىشىپ كەتتى، دۆلەت كۈچى بارغانسېرى زەئىپلىشىپ كەتتى، جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگونى بۆلۈشۈۋېلىش خەۋپىمۇ بارغانسېرى كۈچەيدى.

4 - بۆلۈم جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگونى بۆلۈشۈۋېلىش غالجىرلىقى ۋە جۇڭگو خەلقىنىڭ ئۇنىڭغا قارشى ئېتىپ بارغان كۈرەشلىرى

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، دۇنيادىكى ئاساسىي كاپىتالىستىك دۆلەتلەر جاھانگىرلىك تەرەققىيات باسقۇچىغا ھەم قويدى. كاپىتا-لىزم تەرەققىي قىلغانسېرى، خام ئەشيا يېتىشمەي، رىقابەتلىشىش ۋە دۇنيانىڭ خام ئەشيا مەنبەسىنى تالىشىش كۈرىشى بارغانسېرى كەس-كىنلىشىپ كەتتى، جۈملىدىن مۇستەملىكىلەرنى تالىشىپ بېسىۋېلىش كۈرىشىمۇ بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ كەتتى. مۇشۇنداق بىر مەزگىلدە، ئاسىيادا جاھانگىرلار بىرلىكتە كونترول قىلىۋالغان دۆلەت-لەردىن بىرقانچىسىلا، مەسىلەن ئىران، جۇڭگو قاتارلىق دۆلەت-لەر تېخى يېرىم مۇستەقىللىك ھالەتتە تۇرماقتا ئىدى. لېنىن: «روشەنكى، پۇل مۇئامىلە كاپىتالى دەۋرىدە، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرى بۆلۈشۈۋېلىنىپ تۈگىگەن پەيىتە، مۇشۇ يېرىم مۇستەقىل دۆلەتلەرنى تالىشىش كۈرىشى چوقۇم ئالاھىدە كەسكىن

لىشىپ كېتىدۇ.» دەپ كۆرسەتكەنىدى («جاھانگىرلىك كاپىتالىـ زمىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى» خەلق نەشرىياتى 1964 - يىل خەنزۇچە 2 - نەشرى، 74 - بەت).

كۆچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگونى تالىشىپ بۆـ لۈشۈۋېلىش جىنايى ھەرىكەتلىرىدە چارروسىيە ھەممىنىڭ ئالـ دىدا تۇردى. 1891 - يىلى چار پادىشاھ ئالىكساندىر III ئالاھىدە يارلىق چۈشۈرۈپ، سىبىرىيە تۆمۈريولىنى ياساپ، چەتكە قاراپ كېڭەيىپ تاجاۋۇزچىلىق قىلىش مۇھىم نۇقتىسىنى جۇڭـ گوغا قاراتقانلىقىنى ئىلان قىلىدى ھەمدە 1892 - يىلى ۋىتاـ نى مالىيە مىنىستىرى قىلىپ تەيىنلەپ، مۇشۇ تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتىنى يولغا قويدى. ۋىتا ھەجىر يۇشۇرماستىن، جاھانـ گىرلار جۇڭگونى ئۆزلىرىنىڭ ئولجىسى قىلىپ بۆلۈشۈۋاتقـان چاغدا، روسىيە «ئالدىنئالا كۆزلەنگەن بۇ ئولجىنىڭ ناھاـ يىتى كۆپ قىسمىنى بۆلۈۋالماقچى بولدى»، دەپ ئىقرار قىلدى. ئۇ، ياۋۇز قىياپىتىنى ئاشكارىلىغان ھالدا، چارروسىيىنىڭ جۇڭـ گوغا تاجاۋۇز قىلىشتا قوللانغان بۇرۇنقى، ھازىرقى ۋە كەلگۈـ سىدىكى ئىزچىل تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتىنى مىسال كەلتۈرۈپ: «روسىيە خەلقى ئەڭ دەسلەپتە شەرققە قاراپ كېڭىشنى چار پادىشاھ ئىۋان. ۋاسىلىۋىچ. گروزنىي IV دەۋرىدىن باشلىغان. شۇ چاغدىن تارتىپ ئۇزلۇكسىز تۈردە شەرققە قاراپ كېڭەيدى، يېـ قىنىدا گۈەندۇڭ پېرىم ئارىلىنى ئىشغال قىلىش بىلەن توختاپ قالدى، روشەنكى مەيلى بۇ رايون بولسۇن ياكى مانجۇرىيە بولسۇن، ئۇ روسىيەنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى ئەمەس، جۇڭگو بىلەن بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزدا ناھايىتى ئۇزۇن دۆلەت چېگرىسى بولغانلىقتىن، بىز ئالاھىدە پايدىلىق ۋەزىيەتكە ئىگە بولغانلىقىمىزدىن، جۇڭگوغا ئۆزىنى قوغدىماقتىن باشقا ئىلاج يوق. ئۇنداق بولمىغاندا جۇڭخۇا ئىمـ

پېرىيىسىنىڭ ناھايىتى چوڭ بىر قىسمىنى روسىيىنىڭ يۇتۇۋېلىشى پەقەتلا بىر ۋاقىت مەسىلىدىنلا ئىبارەت - خالاس»*، دېدى.

ئۆزلىرىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، چارروسىيە بارلىق پۇرسەتلەردىن پايدىلىنىپ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كەلدى. 1894 - يىلى ياپونىيە چاۋشيەن بىلەن جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ جاۋۇ ئۇرۇشىنى قوزغىغان چاغدا، چارروسىيە ياپونىيىنى ۋاسىتە قىلىپ تۇرۇپ، چاۋشيەن بىلەن جۇڭگودىن ئەڭ چوڭ پايدىغا ئېرىشمەكنى ئويلاپ، جاۋۇ ئۇرۇشىغا قارىتا ئاتالمىش «بىتەرەپ» پوزىتسىيە قوللاندى. ئېنگېلس: «مېنىڭچە جۇڭگو - ياپون ئۇرۇشى ياپونىيىنى ۋاسىتە قىلغان روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ كۈشكۈرتۈشى بىلەن قوزغالغان» («رولا. رافاگقا يازغان خەت»، «ماركس. ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 39 - توم 285 - بەت) دەپ دەل جايىدا كۆرسىتىپ، چارروسىيىنىڭ «بىتەرەپلىك» نىقابىنى رەھىم قىلماي يىرتىپ تاشلىغانىدى.

جاۋۇ ئۇرۇشىنىڭ نەتىجىسىدە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مەغلۇپ بولۇپ، 1895 - يىلى ئاپرېلدا ئىگىلىك ھوقۇقىنى يوقىتىپ ۋەتەنگە ھاقارەت كەلتۈرىدىغان «باكان شەرتنامىسى»نى ئىمزالاشقا مەجبۇر بولدى. «باكان شەرتنامىسى»نىڭ ئىمزالىنىشى كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگوغا قاراتقان تاجاۋۇزىنىڭ يېڭى دەۋرگە قەدەم قويغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. شەرتنامىدە باشقا دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگۇدا زاۋۇت قۇرۇشىغا، مەھسۇلاتلىرىدىن ئېلىنىدىغان بارلىق باجلارنى خۇددى ئىمپورت قىلىنغان ماللارنىڭكىگە ئوخشاشلا كەچۈرۈم قىلىشقا رۇخسەت قىلىنىدىغانلىقى

---

* «گراف ۋىتانىڭ ئەسلىمىلىرى» 5 - باب.

بەلگىلەنگەن بولۇپ، جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ كاپىتال چىقىرىش تەلىپى قانائەتلەندۈرۈلگەن، جۇڭگو مىللىي كاپىتالىزمىنىڭ -تەرەققىياتىغا ئېغىر توسالغۇ يەتكەنىدى. جۇڭگو تەيۋەن بىلەن پىكىرى تاقىم ئالـ راللىرىنى ياپونىيىگە ئايرىپ بەرگەنلىكتىن ئەسلىدە (لياۋدۇڭ يېـ رىم ئارىلىنىمۇ ئايرىۋالماقچىدى، چارروسىيە بىلەن فرانسىيە، گېرـ مانىيە دۆلەتلىرى ئۆز مەنپەئەتلىرىنى كۆزدە تۇتۇپ، بىرلىشىپ بۇ ئىشقا ئارىلاشقانلىقتىن جۇڭگو لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنىڭ بەـ دىلى ئۈچۈن ياپونىيىگە 30 مىليون سەر كۈمۈش تۆلەپ «ياندۇـ رۇۋالغان») جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگو زېمىنىنى بۆلۈشۈۋېلىش قاـ را نىيىتى كۈچىيىپ كەتتى. ياپونىيە جۇڭگودىن 230 مىـليون سەر كۈمۈش قاقتى - سوقتى قىلىش ئارقىلىق جاھـانگىـرلىككە ئايلىنىش سۈرئىتىنى تېزلىتىپ جۇڭگوغـا تـاجاۋۇز قىلىـغـۇچـى ئاساسلىق جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، جاھانگىر دۆلەتلەر تاۋارلىرىنى تۆكمە قىلىپ سېتىشنى كېڭەيتىپ، خام ئەشيالارنى تالان - تاراج قىلىپلا قالماي، جۇڭگوغا بەس - بەس بىلەن كاپىتال سالدى. ئۇلار جـۇڭگونىڭ سـۇ تـرانسپورتىنى مـونـوپول قىلىـۋالدى، جۇڭگودا تۆمۈرىول ياساش، كان ئېچىش، ھوقۇقلىرىنى تالىشىپ قولغا كىرگۈزۈۋالدى. ئۇلارنىڭ سـانائەت كـارخانىلىرىـمۇ سودا پورتلىرىدا ئارقا - ئارقىدىن ھېسـاب ئېچىپ تىجـارەت قىلىشقا باشلىدى. جۇڭگوغا كاپىتال چىقىرىش ئۈچۈن، ئەسلىدىكـى ئەنـ گلىيە، گېرمانىيە، ياپونىيە، فرانسىيە بانكىلىرىنى ھېسابقا ئالـ مىغاندا، روسىيە چەتتىن مەخسۇس پۇل قەرز ئېلىپ، جـۇڭـگـو روسىيـە غالىبىيەت بانـكىسىنـى ئاچتى، جۇڭگونىڭ ھەرقايسـى جايلىرىدا ئۇنىڭ شۆبىلىرىنى قۇرۇپ، جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگونىڭ مالىيە - ئىقتىسادىنى مونوپول قىلىۋېلىشى ۋە تىزگىنلىنىۋېلىشىغا قاتناشتى.

جاھانگىر دۆلەتلەر جۇڭگوغا مەبلەغ سېلىش ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ بەزى جايلىرىدا ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل ئورنىنى تىكلىدى. 1896-يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خاننىڭ 22-يىلى) چارروسىيە ياپونىيە تاجاۋۇزىدىن جۇڭگو بىلەن روسىيە ئورتاق مۇداپىئەلىنىش دېگەن ئالدامچىلىقنى ئىشلىتىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى جۇڭگو - روسىيە مەخپى كېلىشىمىنى تۈزۈشكە مەجبۇر قىلىش ئارقىلىش خېيلۇڭجياڭ، جىلىن ئۆلكىلىرىدە جۇڭگونىڭ شەرقىي تۆمۈريولىنى ياساش ھوقۇقىنى، تۆمۈر يول ياقىسىدا كۆمۈر كانى ئېچىش، ياغاچ كېسىش ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. كېيىن يەنە لۇيشۇن، دالىيەننى ئىجارىگە ئېلىۋېلىپ، جۇڭگو شەرقىي تۆمۈريولىنى لۇيشۇن، دالىيەنگىچە كېڭەيتىپ ياساش ھوقۇقىغا، شۇنىڭدەك شىنجاڭ ئۆلكىسى بويىچە ئالتۇن كانلىرىنى ئېچىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالدى. ئەنگلىيە بېرما بىلەن چېگرىلىنىدىغان، ئەسلىدە جۇڭگوغا تەۋە بولغان بەزى جايلارنى تارتىۋالدى، جيۇلۇڭ يېرىم ئارىلى بىلەن ۋىيخەيۋىنى ئىجارىگە ئېلىۋالدى، نەنجىڭ، شاڭخەي، خاڭجۇ، نىڭپو قاتارلىق جايلاردا تۆمۈر يول ياساش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋېلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى چاڭجياڭ دەرياسى ساھىلىدىكى ئۆلكىلەر بىلەن گۇاڭدۇڭ، يۈننەن ئۆلكىلىرىنى باشقا دۆلەتلەرگە ئايرىپ بەرمەسلىكنى جاكارلاشقا مەجبۇر قىلدى. گېرمانىيە جياۋ جۇۋەن قولتۇقىنى ئىجارىگە ئېلىۋالدى، جياۋجۇۋەندىن جىنەن قاتارلىق يەرلەرگە بارىدىغان يوللارنى ياساش ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. فرانسىيە يۈننەننىڭ چېگرا ياقىسىدىكى بىر قانچە يەرنى تارتىۋالدى، گۇاڭجۇ قولتۇقىنى ئىجارىگە ئېلىۋېلىپ، يۈننەن - ۋيېتنام تۆمۈريولىنىڭ جۇڭگو زېمىنىدىكى قىسمىنى ياساش ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى ھەمدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى خەينەنداۋ ئارىلى بىلەن فرانسىيىگە تەۋە ئاننامغا

قوشنا بولغان گۇاڭدۇڭ، گۇاڭشى، يۈننەنلەرنى باشقا دۆلەتكە ئايرىپ بەرمەسلىكنى جاكارلاشقا مەجبۇر قىلدى. ياپونىيىمۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى فۇجيەننى باشقا دۆلەتكە ئايرىپ بەرمەسلىكنى جاكارلاشقا مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەرقايسى جاھانگىر دۆلەتلەر بىر - بىرىنىڭ جۇڭگودا ئېرىشكەن مۇستەقىل ئورنىنى ئېتىراپ قىلىش ئۈچۈن ئۆزئارا كېلىشىم تۈزۈشتى. 1898 - يىلى گېرمانىيە «جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى ئۆلكىلىرى پۈتۈن مانجۇرىيە، جىلى ۋە شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا» چارروسىيە «مۇستەقىل ئىگىلەپ ھەرىكەت قىلىدىغان دائىرە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ»، دەپ ئېتىراپ قىلدى①. 1899 - يىلى ئەنگلىيە بىلەن روسىيە سەددىچىننىڭ شىمالىي روسىيىنىڭ تەسىر دائىرىسى، چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ئەنگلىيىنىڭ تەسىر دائىرىسى دەپ كېلىشىم تۈزدى② ھەمدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن قارشى تەرەپنىڭ تەسىر دائىرىسى ئىچىدىكى يەرلەردە تۆمۈريول ياساش ھوقۇقى ئالماسلىقىنى، قارشى تەرەپنىڭ مەنپەئىتىگە دەخلى يەتكۈزمەسلىكنى جاكارلىدى. شۇنداق قىلىپ جاۋۇ ئۇرۇشىدىن كېيىنكى قىسقىغىنا ئۈچ - تۆت يىل ئىچىدە، پۈتۈن جۇڭگونى روسىيە، ئەنگلىيە، گېرمانىيە، فرانسىيە، ياپونىيە قاتارلىق كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسى قىلىپ بۆلۈشۈۋالدى. ئامېرىكا ئىسپانىيىگە تاجاۋۇز قىلىش بىلەن ئالدىراپ، بىرئاز كېچىكىپ قالدى. ئەمما ئۇ «ئىشىكنى ئېچىۋېتىش» سىياسىتىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ،

---

① «گېرمانىيە تاشقى ئىشلار ھوججەتلىرى ئىچىدىكى جۇڭگو بىلەن بولغان ئالاقە ئىشلىرىغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللاردىن تاللانغان تەرجىمىلەر»، 1 - جىلد، 210 - بەت.

② «جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخىي ماتېرىياللىرىدىن تاللانمىلار» 2 - قىسىم، 10 - بەت.

جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلغان دۆلەتلەردىن ئۆزلىرى ئىجارىگە ئېلىۋالغان يەرلەرنى ۋە تەسىر دائىرلىرىنى ئېچىۋېتىشنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭغا باشقا جاھانگىر دۆلەتلەرىۇ ماقۇل بولدى. جاھانگىر دۆلەتلەر جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش ئىتتىپاقى بولۇپ ئۇيۇشتى.

لېنىن جۇڭگونى بۆلۈشۈۋالغان جاھانگىر قاراقچىلارنى ئەيىبلەپ مۇنداق دېگەنىدى: «ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەر ھۆكۈمەتلىرى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ‹ئىجارىگە ئالغان يەر› دەپ ئاتالغان جۇڭگو زېمىنىنى جېنىنىڭ بارىچە بۇلىۋالدى. جۇڭگونى بۆلۈشۈۋېلىش، دېگەن گەپلەر نىشانسىز ئېيتىلغان ئەمەس. قىلچە يوشۇرماستىن شۇنداق دەپ ئېيتىش كېرەككى ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەر ھۆكۈمەتلىرى (ئېھتىمال ھەممىدىن ئاۋۋال روسىيە ھۆكۈمىتى) جۇڭگونى بۆلۈۋېلىشنى باشلىۋەتتى. بىراق ئۇلار دەسلەپتە ئوچۇق ئاشكارا بۆلۈشمەي، خۇددى ئوغرىلاردەك يوشۇرۇن ھەرىكەت قىلدى. ئۇلار جۇڭگونى خۇددى ئۆلۈكنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاپ تالىغاندەك تالىدى. ناۋادا، بۇ يالغان ئۆلۈك قارشىلىق كۆرسەتمەكچى بولىدىغان بولسا، ئۇلار ئۇنىڭغا خۇددى يىرتقۇچ ھايۋانلاردەك ئېتىلىدۇ» («جۇڭگودىكى ئۇرۇش»، «لېنىن ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، خەنزۇچە 1- توم، 293 — 294 بەتلەر).

جۇڭگو كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەر تەرىپىدىن بۆلۈۋېلىنىشقا دۇچ كەلگەن جىددىي پەيتتە، ۋەتەن ـ ـنىڭ غېمىنى يېگەن زاتلار ۋەتەننى قۇتقۇزۇپ ھايات يولى تېپىش چارىلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن ئوتتۇرىغا قويدى. لى خۇڭجاڭ «باكان شەرتنامىسى»نى تۈزۈش ئۈچۈن ياپونىيىگە ماڭغان چاغدا، 1895 - يىلى 2 - ماي كۈنى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي

خانىنىڭ 21 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى)، كىشى يۈزىنى بېيجىڭدا ھەرقايسى ئۆلكىلەردىن بېيجىڭغا دۆلەت ئىمتىھانى بېرىش ئۈچۈن كەلگەن 1300 دىن ئارتۇق كىشى بىلەن بىرلىشىپ، چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىغا مەكتۇپ يوللاپ، سۇلھ قىلىشنى رەت قىلىش، پايتەختنى يۆتكەش، قانۇننى ئۆزگەرتىشنى ئىلتىماس قىلدى. كىشى يۈزىنى — يېقىنقى زاماندا جۇڭگودا ئۆتكەن، ۋەتەن قۇتقۇزۇش ھەقىقىتىنى غەرپتىن ئىزدىگەن ئىلغار زاتلارنىڭ بىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى يېڭىلىقچا كۆچۈپ، قانۇننى ئۆزگەرتىش تەرەپدارلىرىنىڭ رەھبىرى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەشھۇر ئۇزۇن ئىلتىماسىدا: «تەيۋەن ياپونىيەگە ئايرىپ بېرىلگەندىن كېيىن، ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە جەنۇب ۋە غەربىي جەنۇب تەرىپىمىزگە كۆز تىكىدۇ. روسىيە شەرقىي شىمال بىلەن شىنجاڭغا كۆز تىكىدۇ. باشقا چاھانگىرلارمۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن جۇڭگوغا كەلگىلى تۇرىدۇ، جۇڭگو مۇنقەرز بولۇش خەۋپىگە دۇچ كېلىدۇ، دەپ ئېنىق كۆرسەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە، چاھانگىرلارنىڭ ئىقتىسادىي تاجاۋۇزى جۇڭگونىڭ ئىچكىرى جايلىرىغا يېتىپ كېلىپلا قالماستىن، بەلكى شىنجاڭ، شىزاڭ قاتارلىق بىراق جىگرا يەرلەرگىمۇ يېتىپ باردى. جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي گۈمران بولۇش ئالدىدا تۇرماقتا، دەپ كۆرسەتتى. يېڭىلىقچا كۆچۈش چارىسىنى بايان قىلغاندا، ئۇلار يەنە: شەرقىي شىمال، موڭغۇلىيە ۋە شىنجاڭ قاتارلىق يەرلەرگە ئادەم كۆچۈرۈپ بوز يەر ئاچقاندا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، جىگرا مۇداپىئەسىنى تولۇقلىغىلى بولىدۇ، دەپ تەكىتلىدى*. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇچ يىل ئىچىدە كۆچلۈك چاھانگىر

① «جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخى ماتېرىياللىرىدىن تالانمالار»، 2 - قىسىم، 21 — 53 - بەت.

دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگونى بۆلۈشۈۋېلىشى كۈن ساناپ ئېغىرلاشتى. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مۇنقەرز بولۇش خەۋپى بەكمۇ يېقىنلاشتى، يېڭىلىققا كۆچۈش، قانۇننى ئۆزگەرتىش ساداسى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. كاڭ يۇۋېي ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئالتە قېتىم مەكتۇپنامە يوللاپ گۇاڭشۈي خاننى قانۇننى ئۆزگەرتىشكە ئۈندىدى. گۇاڭشۈي خان قانۇننى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق يول تېپىشنى ئۈمىد قىلىپ، 1898 - يىلى 11 - ئىيۇل كۈنى قانۇننى ئۆزگەرتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، يېڭى سىياسەتنى يولغا قويۇشقا باشلىدى. لېكىن يېڭى سىياسەت ئۈچ ئاي يۈرگۈزۈلۈپلا توختاپ قالدى، 21 - سېنتەبرگە كەلگەندە سىشىتەيخۇ ۋە ئۇنىڭ جاھىل مۇرتلىرى سۈيىقەست ئىشلىتىپ سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ گۇاڭشۈي خاننى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. «يۈز كۈنلۈك يېڭىلىق»* تا ئېلان قىلىنغان يېڭى سىياسەتلەر تېخى چېگرا رايون — شىنجاڭغا يېتىپ كەلمەيلا تۇنجۇقتۇرۇۋېتىلدى.

1898 - يىلدىكى قانۇن ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئارقىدىنلا 1900 يىلى - (گۇاڭشۈي خاننىڭ 26 - يىلى) داغدۇغىلىق يىخېتۇەن ھەرىكىتى پارتلىدى. بۇ دېھقانلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى ئىدى. يىخېتۇەنچىلەر «ئەجنەبىي قاراقچىلارنى قوغلاپ چىقىرايلى» دېگەن شوئارنى ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويۇپ، كۈرەشنىڭ تىخ ئۇچىنى بىۋاسىتە جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق كۈچلىرىگە قاراتتى.

---

* 1897 - يىلى 11 - ئىيۇلدىن 21 - سېنتەبرگىچە بولغان 103 كۈن ئىچىدە يولغا قويولغان بىر قاتار يېڭى سىياسەت ۋە ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھاتلار ئەينى ۋاقىتتا «يۈز كۈنلۈك يېڭىلىق» دەپ ئاتالغان — تەرجىماندىن.

جاھانگىرلار جۇڭگو خەلقىنىڭ ئەڭ ئەشەددى دۈشمىنى ئىدى، يېخىتۇەنچىلەرنىڭ جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇشى جۇڭگودىكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ جىددىي تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈردى. يېخىتۇەنچىلەر شەندۇڭدا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى سۆيۈش كۈرىشى تۇغمىس كۆتۈرۈپ تېزلا پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ھىمايىسىگە ۋە قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشتى، جۇڭگو خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش كۈچ - قۇدرىتى دەرھال نامايان بولدى. يېخىتۇەنچىلەر قوزغىغان جاھانگىرلىككە قارشى غەزەپ دولقۇنى تېزلىكتە مەملىكەت بويىچە تېخىمۇ كېڭىيىپ، شىمالىي جۇڭگو، شەرقىي جۇڭگو، جياڭشى، جېجياڭ، شەنشى، گەنسۇ، يۈننەن، گۇاڭدۇڭ قاتارلىق جايلارنى قاپلاپ، تۇسۇۋالغىلى بولمايدىغان ئىنقىلاب ئېقىمىغا ئايلاندى.

جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى سۆيۈش يۈزلىدىكى يېخىتۇەن دەرىكىنى جۇشقۇنلۇق بىلەن راۋاجلىنىپ، ۋەتىنىمىز-نىڭ يېراق چېگرا رايونى — شىنجاڭغىمۇ تېز يېتىپ كەلدى. شۇ چاغدا، جلسى، شەندۇڭ قاتارلىق يەرلەردىن بىر تۈركۈم خەلق شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەنىدى. تېخىنىدە يېخىتۇەنگە قاتناشقان جايۇڭ دېگەن كىشى يوشۇرۇن ھالدا ئىلغا كېلىپ، ئىلاھىيەت مۇنبىرى، چامباشلىق مەيدانلىرىنى قۇرۇپ، ئاممىنى جەلپ قىلىپ، كۈرەشنىڭ غەربىدىن بەش چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئوقلىق دەرياسىنىڭ شىدا جۇاڭزى دېگەن يېرىدە چامباشلىنى مەشق قىلىشقا باشلىدى»*. ئىلى يېخىتۇەنچىلەر تەشكىلىگە ياش - قۇرامىغا يەتكەن كىشىلەر قاتنىشىپلا قالماستىن، بەلكى كىچىك بالىلارمۇ قاتناشتى. بۇ، يېخىتۇەننىڭ

* «يېخىتۇەن ئارخىپلىرىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار» 1 - قىسىم 961 - بەت.

ئىلىدا كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يىخېتۇەنچىلەرنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان ئاكتىپ پائالىيەتلىرى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ئىنقىلابىي روھىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى.

داغدۇغىلىق يىخېتۇەنچىلەر ھەرىكىتى، جاھانگىرلىكنىڭ جۇڭگوغا سىڭىپ كىرگەن تاجاۋۇزچىلىق كۈچلىرىنىڭ ئەبجىقىنى چىقىرىۋەتتى. 1900 - يىلى ئىيۇندا كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەردىن بولغان روسىيە، گېرمانىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئامېرىكا، ياپونىيە، ئىتالىيە، ئاۋستىرىيىلەر «سەككىز دۆلەت بىرلەشمە ئارمىيىسى» نى تەشكىللەپ بىۋاستە ئەسكەر چىقىرىپ يىخېتۇەن ھەرىكىتىنى باستۇرماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قاقشاتقۇچ زەربىسىگە ئۇچرىدى.

كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەر ئىچىدە چارروسىيە ئەڭ خەتەرلىك ئەڭ ئاچكۆز ۋە ئەڭ ياۋۇز دۈشمەن ئىدى. ئۇ ھەممىدىن بۇرۇن بېيجىڭغا ئەسكەر كىرگۈزۈپ، خان ئوردىسىنى ۋە خەلقىنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلاپ، جۇڭگو خەلقىنى قىردى. ئۇ يەنە ئالتە يۆنىلىش بويىچە ئەسكەر كىرگۈزۈپ شەرقىي شىمالنى بېسىۋېلىپ، خەيىلەنپاۋ بىلەن خېيۇڭجياڭ دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى يېزا كەنتىنى قانغا بوياپ، خەلقىمىزنى كۆپلەپ قىردى ۋە ئېلىمىزنىڭ مال - مۈلكىنى كۆپلەپ بۇلىۋالدى. لېنىن چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ «ئادەم ئۆلتۈرۈپ، ئوت قويۇپ، يېزىلارنى كۆيدۈرۈپ، پۇقرالارنى خېيلۇڭجياڭ دەرياسىغا ھەيدەپ ئاپىرىپ تىرىكلا دەرياغا غەرق قىلىۋەتكەن، قولىدا تۆمۈرنىڭ سۇنۇقىمۇ بولمىغان ئاھالىنى ۋە ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرىنى ئېتىپ ۋە نەيزە تىقىپ ئۆلتۈرگەن» جىنايەتلىرىنى قاتتىق ئەيىبلىگەنىدى («جۇڭگودىكى ئۇرۇش»، لېنىن تاللانما

ئەسەرلىرى، خەنزۇچە، 1 - توم، 215 - بەت).

شۇ چاغدا، جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىغا تاجاۋۇز قىلغان چارروسىيە قوشۇنىغا چار پادىشاھ نىكولاي II باش قوماندان بولدى. چارروسىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيە قوماندانى كروپاتكىن شتاب باشلىقى بولدى. ئىككى قولى جۇڭگو خەلقىنىڭ قېنى بىلەن بويالغان جاللات كروپاتكىن ھېچبىر يوشۇرماستىن: يىخېتۇەن ھەربكىتى «بىزگە مانجۇرىيىنى ئىشغال قىلىۋېلىش ئۈچۈن باھانە بولدى»، دېدى. ئۇلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىشتىكى مەقسىتى «مانجۇرىيىنى ئىككىنچى بۇخاراغا ئايلاندۇرۇش»، ئاندىن جۇڭگوغا يەنمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىپ «پۈتكۈل شىمالىي جۇڭگونى بېسىۋېلىش»* ئىدى.

لېنىن «چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭگوغا قاراتقان سىياسىتىنىڭ بىر خىل جىنايى سىياسەت» ئىكەنلىكىنى ئىنتايىن غەزەپ بىلەن ئەيىبلەپ، دەل جايىغا تەگكۈزگەن ھالدا: «بۇ سىياسەت مۇھىم ھەربىي ۋە مۇلكىي خىزمەتتە بولۇۋاتقان بىر ئوچۇم ئاقسۆڭەكلەر ئۈچۈنلا پايدىلىق. ئۇلارغا تەۋەككۈلچىلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزۈش شۇنىڭ ئۈچۈن كېرەككى، مۇشۇ سىياسەت ئارقىلىق ئۇلارنىڭ مەنسىپى ئۆرلەيدۇ، باي بولىدۇ، «خىزمەت كۆرسىتىپ» داڭق چىقىرىدۇ... چار پادىشاھنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمىتى بۇ قېتىمۇ يەنە بالدۇرقىغا ئوخشاشلا ئۆزىنىڭ كاپىتالىست تۆرە ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مالاي، گالۋاڭ ھۆكۈمىتى بولۇشقا رازى ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلاپ قويدى»، دەپ كۆرسەتتى («جۇڭگودىكى ئۇرۇش»، «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 1 - توم، 217 - بەت).

جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدىكى چوڭ بىر پارچە زېمىنىنى تارتىۋېلىشنى ئۆز قولى بىلەن پىلانلىغان روسىيە ئوفىتسېرى

* «گراف ۋىتا ئەسلىمىلىرى» 3 - باب.

بابكوۋ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشىدا، غەربىي شىمالدىكى «بۇ جەڭ مەيدانىدىمۇ ھۇجۇم قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش لازىم»، «يەتتە سۇدىكى دۆلەت چېگرىسىغا توپلانغان قوشۇنلار ئىلىغا ھۇجۇم قىلىشى، زەيسان شەھىرىگە توپلانغان قوشۇنلار چۆچەككە ھۇجۇم قىلىشى كېرەك. ئىلى بىلەن چۆچەكنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، موڭغۇلىيىنىڭ غەربىدىكى جۇڭگولۇقلارنىڭ ھەرىكىتىنى پايلاشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن زەيسان شەھىرىدىن تېز يۈرەر كازاك قىسىملىرىنى قوبدۇ بىلەن ئۇلاستاينى ئىشغال قىلىشقا ئەۋەتىش لازىم» دەپ جار سالدى، ھەمدە چارروسىيە قوشۇنلىرى قۇمۇلنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىدىن چۆچەك ۋە ئىلىغا بارىدىغان بىردىنبىر يول كېسىپ تاشلىنىدۇ، «غەربىي جەڭ مەيدانىدىكى ھەربىي ھەرىكەتنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىغا كەلسەك، پەقەت ئىلى بىلەن چۆچەكنى ئىشغال قىلىش بىلەن چەكلىنىپ قېلىپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ھۇجۇم قىلىپ قۇمۇلنى ئىشغال قىلىش - قىلماسلىق مەسىلىسىنى شىمالىي جىلى بىلەن مانجۇرىيە ئۇرۇش مەيدانىدىكى ھەربىي ھەرىكەت ۋە ئۇرۇش قىلىش ئەھۋالىغا قاراپ بېكىتىشنى ئويلاشسا بولىدۇ»* دېگەن ئويدا بولدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارروسىيە قوشۇنىنىڭ غەرب تەرەپتىن تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىدىن قورقۇپ، غەربىي شىمالدىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرىغا ئۇرۇش تەييارلىقىنى كۈچەيتىش، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىدىن قاتتىق مۇداپىئەلىنىش توغرىسىدا تېلېگرام ئارقىلىق بۇيرۇق چۈشۈردى. يىخېتىۋەنچىلەر شەرقىي ۋە شىمالىي جۇڭگودا دۈشمەن بىلەن ئىنتايىن باتۇرلارچە ۋە قەتئىي كۈرەش قىلىپ،

* بابكوۋ: «غەربىي سىبىرىيىدىكى خىزمەتلىرىمدىن ئەسلىمىلەر»، 480 - بەت.

چارروسىيەنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى. شەرقىي شىمال بىلەن شىمالىي جۇڭگودىكى ئۇرۇش مەيدانىدا چارروسىيەنىڭ كۆپ قىسىم ھەربىي كۈچىنى بەند قىلىپ تۇرغانلىقتىن، چار روسىيە ھۆكۈمىتى بايكوۋنىڭ تەسىۋۇرى بويىچە غەربتە يەنە بىر جەڭ مەيدانى ئېچىپ، ئىلى، چۆچەكنى بىرھەمله بىلەنلا ئىشغال قىلىۋېلىپ، موڭغۇلىيەگە تەھلىكە سېلىش، يەنمۇ ئىلگىرىلەپ شىنجاڭنى ئۆز ئالدىغا بېسىۋېلىشقا كۈچى يەتمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، چار روسىيە ھۆكۈمىتى بىر بۇرۇلۇپلا ئۇرۇش قىلىپ قورقۇتۇش ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتىن پوپوزا قىلىشتىن ئىبارەت تېخىمۇ ھىلىگەرلىك نەيرەڭنى ئىشقا سېلىپ، چەك سۈلالىسى ھۆكۈمىتىنى بويسۇنۇشقا مەجبۇر قىلدى. چار روسىيە ھۆكۈمىتى قۇرۇق تېرە تاراقشىتىپ شىنجاڭغا ئەسكەر كىرگۈزىدىغان تەيياپەتكە كىرىۋېلىپ، غەربىي شىمالدىكى چېگرا رايونلىرىمىز ئەتراپىدا ھەربىي كۈچىنى كۆز - كۆز قىلدى. ئۇنىڭغا يۆنىلىشتە بىزنىڭ ئىلى چېگرا ئېغىزىنىڭ ئۇدۇلىدىن 70 چاقىرىم كېلىدىغان ساماردېگەن جايدا 2000 ئاتلىق ئەسكەر، 1000 پىيادە ئەسكەر توپلىنىدى ۋە ھەربىي سەپتىن چېكىنگەلەرنىڭ 400 كىشىنى توپلاپ قوشۇن ئۈيۈشتۇروپ، ئىلى رايونىغا تەھلىكە سالدى. جەنۇبىي يۆنىلىشتە، نارىنكۆل قاراۋۇل بېكىتى لېنىيىسى تەرەپتە. 200 ئەسكەر چىقىرىپ، قاراۋۇل بېكىتىنى ئويلاپ ھەربىكەتلىنىپ، قاراۋۇل بېكەتلىرىنى تولۇقلاپ، «كۆپ يۆتكەپ - تەڭشەپ، بىردەم كېلىپ - بىردەم كېتىپ» ئىلىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا بارىدىغان يوللىرىمىزغا تەھلىكە سالدى. شىمالىي يۆنىلىشتە، مانىتۇ - غا تولغان قاراۋۇل بېكىتى ئەتراپىغا «100 دىن ئارتۇق ئەسكەر توپلاپ، يەتتە - سەككىز ھارۋا قورال - ياراق» يۆتكىدى، ئالكېبىك ئوبانىڭ ئەتراپىغىمۇ «100 دىن ئارتۇق

ئەسكەر» توپلاپ ۋە «نۇرغۇن قورال - ياراق، ئوزۇق - تۈلۈك» توشۇپ كېلىپ*. ئالتاي، چۆچەك ۋە قوبدۇغا تەھدىت سالدى، بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، چارروسىيە ھۆكۈمىتى يەنە «جۇڭگو چامباشچىلىرى چاتاق چىقىرىدۇ، ئىلىدا تىنچلىقنى ساقلاش ئۈچۈن كۆپ، پىتنە - ئىغۋالار تارىلىپ كەتتى، كونسۇل ۋە سودىگەرلەر قورقۇۋاتىدۇ، ئەسكەر يۆتكەپ كېلىپ ئۇلارنى قوغداش كېرەك» دېگەن باھانە بىلەن، 250 دىن ئوشۇق ئاتلىق ئوفىتسېر ۋە ئەسكەرنى ئىلى كونسۇلخانىسىدا تۇرغۇزۇپ، ئىلىدىكى دەسلەپكى ۋە مۇلكى دائىرىلەرگە بېۋاستە تەھلىكە سالدى.

يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك قورال كۈچى ئارقىلىق تەھلىكە سېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، چارروسىيىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ روسىيەدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ياڭرونى چاقىرتىپ، ئىلىدا «ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقان ئەھۋال بار» دېگەننى باھانە قىلىپ، «ئىلىغا يۆتكىگەن ئەسكەرلەرنى تېزدىن چېكىندۈرۈپ، تارتىتىلغان قوراللارنى قايتۇرۇۋېلىپ، ئۇنى ئامبارغا كىرگۈزۈپ روسىيىنىڭ ساقلاپ نازارەت قىلىشىغا تاپشۇرۇپ، قورال ئىشلەتمەسلىك نېيىتىدە بولۇش» نى يولسىز ھالدا تەلەپ قىلدى. دېمەك، چارروسىيە ھۆكۈمىتى ئۇچۇقتىن - ئوچۇق بىزنى ۋەتىنىمىزنىڭ تۈپرىقىنى قوغداش ھوقۇقىمىزدىن مەھرۇم قىلىپ، مۇتتەھەملىكتە چېكىگە يەتتى. ۋەتەن ساتقۇچ خائىن لى خۇڭجاڭ بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن «ئىلىدا يەنە قوزغىلاڭ تەييارلىقى بولۇۋاتقان ئوخشايدۇ» دەپ ئەنسىرەپ، ئىلى جياڭجۇنى چاڭ گېڭغا جەددىي تېلېگراممىا يوللاپ «ھەرگىز يەنە چاتاق چىقى-

---

* «يېڭىتۇەن ئىمارخىلىرىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار»، 2 - قىسىم، 700 — 701 - بەتلەر، 956 — 960 - بەتلەر.

رىلمىسۇن، چوڭ ۋەزىيەتكە دەخلى يېتىدۇ» دېدى. چاڭ گېڭ قاتارلىقلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىزچىل ھالدا قوللىنىپ كېلىۋاتقان تىز پۈكۈپ تەسلىم بولۇشتىن ئىبارەت تاشقى سىياسىتىگە ئاساسەن، ھەر قايسى كونسۇللار بىلەن ئۆز ئارا مۇھاپىزەت قىلىش، بىر - بىرىنى پاراكەندە قىلماسلىق چارىسىنى بىكىتتى». چارروسىيە ھۆكۈمىتى غىرىچقا ئېرىشىپلا غۇلاچقا كۆز تىكىپ، ئۆز ئەسكەرلىرىنى غۇلجا شەھىرىدىكى مۇھىم ئېگىزلىك — ھەرەمباغقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى ھەمدە يەنە ئىككى دانە توپ، 50 نەپەر توپچى ئەسكەر يۆتكەپ كېلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. چاڭ گېڭ ياڭرو ئارقىلىق چارروسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى بىلەن سۆزلەشتى. چارروسىيە ھۆكۈمىتى يولسىزلىق بىلەن ئۆز گېپىنى يورغىلىتىپ. «ئىلى چېگرىسىدىكى ئەسكەرلەرنى چېكىندۈرۈشتە ھەيۋىسىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ئىككى دانە توپ ئېلىپ بىرىلىدۇ، بۇ كونسۇل ۋە سودىگەرلەرنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن كېرەك. بۇنىڭ بىلەن جۇڭگو ئەمەلدارلىرى يەرلىكلەرنى بېسىقتۇرسىمۇ بولىدۇ، ھەر ئىككى تەرەپ ئۈچۈن پايدىلىق» دەپ خۇددى شاھىنشاھلاردەك تەلەپپۇزدا سۆزلىدى. چاڭ گېڭ «ھۈرمەتلىشىپ مۇرەسسەلىشىش باشلانغان تۇرسا، توسالغۇ يېتىپ قالمىسۇن» دىگەن باھانىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، چارروسىيىنىڭ يولسىز تەلىپىگە ماقۇل بولدى*.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزىغا تىز پۈكۈپ تەسلىمچىلىك قىلدى، جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇپ ئۇلارغا زەربە بەرگەن يىخېتۇەن ھەرىكىتىنى دەھشەتلىك تۈردە بېسىقتۇردى. ئىلى جاڭجۇنى چاڭ گېڭ ئىلى ۋە

---

* «يىخېتۇەن تارىخىي ماتېرىياللىرى»، 1 - قىسىم، 614 — 615 - بەتلەر، 2 قىسىم، 956 — 960 - بەتلەر.

سۈيدۈڭدىكى يىخېتۇەنچىلەرنى «كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى پاراكەندە قىلىپ، چەت ئەللىكلەرگە سۆز - چۆچەك تېپىپ بەردى» دېگەنىنى باھانە قىلىپ، «يەرلىك ھەربىي ۋە مۈلكىي ئەمەلدارلارغا ئەسكەر چىقىرىپ بىرلىكتە تۇتۇش بۇيرۇقى بەردى». تۇتۇلغان يىخېتۇەنچىلەرنى «تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن سۈيدۈڭ ناھىيىسىدە نەزەربەند قىلىپ قويدى». چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «قالايمىقان بىخلىنىشىنى توسۇش»، «يوشۇرۇن ئاپەتنى يوقىتىش» دەيدىغان ئەكسىيەتچى ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئىلى، سۈيدۈڭلەردىكى يىخېتۇەنچىلەرنى باستۇرۇشتا بارلىق كۈچىنى ئىشقا سالدى، ھەتتا ئۇششاق بالىلارنىمۇ قويۇۋەتمىدى*. شۇنداق قىلىپ ئىلى، سۈيدۈڭ رايونىدە ئەمدىلا پائالىيەت باشلىغان يىخېتۇەن ھەرىكىتى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بوغۇپ تاشلاندى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىلى، سۈيدۈڭدىكى يىخېتۇەن ھەرىكىتىنى باستۇرۇش تەدبىرىنى قوللانغانلىقى، ئۇنىڭ مەملىكەت بويىچە يۈرگۈزگەن سىياسىتى بىلەن ئوخشاش بولدى. سەككىز دۆلەت بىرلەشمە ئارمىيىسى، تيەنجىن ئارقىلىق بېيجىڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بىر تەرەپتىن جاھانگىرلار بىلەن يارىشىشنى ئىزدەپ لى خۇڭچاڭنى تاجاۋۇزچىلاردىن سالھ تەلەپ قىلىدىغان تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىل قىلىپ تەيىنلىدى، يەنە بىر تەرەپتىن يىخېتۇەن ھەرىكىتىگە مۇئامىلە قىلىشتا جاھانگىرلارنىڭ ئەپۇ قىلىشىغا مۇيەسسەر بولۇش ئۈچۈن ئالداپ پايدىلىنىشتىن ساتقىنلىق قىلىش ۋە باستۇرۇشقا ئۆزگەردى. جاھانگىرلارغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەن سۈيۈشتە جۇڭگونى ۋە باشقا دۆلەتلەرنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن يىخېتۇەن ھەرىكىتى

* يىخېتۇەن ئارخىپىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار»، 2 - قىسىم، 961 - بەت.

جاھانگىرلارنىڭ ئەھمىيەتلىك باستۇرۇشى ۋە چىڭ سۇلالىسى ھۆ-كۈمىتىنىڭ ساتقىنلىق قىلمىشىدىن ئىبارەت قوشلاپ بېرىلگەن زەربىسى ئاستىدا ئاخىر مەغلۇپ بولدى.

يېخىتۇەنچىلەرنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى سۆيۈش ھەربىكتى جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا بولۇپ تۇتاشقان تەپىڭ تيەنگو ئىنقىلابىي ھەربىكتىدىن كېيىنكى ئىككىنچى قېتىملىق ئىنقىلابىي دولقۇن ئىدى. بۇ ھەربىكەت جاھانگىر-لار بىلەن ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ بىرلىشىپ تىرىپ چېپىشى ئارقىسىدا مەغلۇپ بولدى. لېكىن ئۇ، 100 يىلدىن بۇيانقى ئىنقىلابىي ھەربىكەتلەرگە ۋە ئوخشاش «جۇڭگو خەلقىنىڭ جا-ھانگىرلىككە ۋە ئۇنىڭ غالچىلىرىغا باش ئەگمەيدىغان قەيسىرا-نە قارشىلىق كۆرسىتىش روھىنى ئىپادىلىدى («جۇڭگو ئىنقىلا-بىي ۋە كوممۇنىستىك پارتىيىسى» «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۈيغۇرچە 2 - توم، 1968 - يىل نەشرى، 558 - بەت). يې-خىتۇەنچىلەرنىڭ قەھرىمانانە كۈرىشى جاھانگىرلارغا جۇڭگو خەل-قىنىڭ قۇدرەتلىك كۈچىنى نامايان قىلىپ، ئۇلارنىڭ جۇڭگونى بۆلۈشۈۋېلىش ئىنتىلىشىگە ئەجەللىك زەربە بەردى. يېخىتۇەنچە-لەرنىڭ كۆرسەتكەن بۇ ئۆچمەس تۆھپىسى جۇڭگو خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەش تارىخىدا پارلاق سەھىپە ئاچتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، جاھانگىر دۆلەتلەر بىر ئېغىزدىن چىڭ سۇ-لالىسى ھۆكۈمىتىنى يۆلەش سىياسىتىنى قوللىنىپ، چىڭ سۇ-لالىسى ھۆكۈمىتىدىن جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشتا قورال سۇپىتىدە پايدىلاندى. جۇڭگو خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى ئىنقىلابىي كۈرەش ۋەزىيىتى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەنلىكتىن، چاررووسىيە ۋاق-تىنچە بولسىمۇ ئۆزىنى بىرتاز تارتىشقا مەجبۇر بولدى. لېكىن ئۇ، ئۆزىنىڭ جۇغراپىيە جەھەتتىن جۇڭگو بىلەن تۇتىشىپ تۇ-رىدىغان پايدىلىق شارائىتىدىن جۇڭگو زېمىنىنى قەدەممۇ قەم-

دەم، بىر پارچە - بىر پارچىدىن پىلە قۇرتىدەك يەپ، ئىگە لىۋېلىشتەك تاجاۋۇزچى جاھانگىرلىك فاشىچىلىرىدىن ۋاز كەچمىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن سەككىز دۆلەت بىرلەشمە ئارمىيىسى جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ھەربىي كۈچلىرىنى چېكىنىدۈرگەن چاغدا، چارروسىيىمۇ شىنجاڭ چېگرىسىدىكى ئەسكەرلىرىنى چېكىنىدۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. «يىغىۋالغان ھەربىي سەپتىن قايتقانلارنىمۇ تارقىتىۋەتتى»، غۇلجا شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى ئەسكەرلىرىدىنمۇ «قالايمىقانچىلىق چىقىرىش ئەھۋاللىرى يۈز بەرمىدى»①. چارروسىيە شەرقىي شىمالىدىكى ئۇچ ئۆلكىنى قايتۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، لېكىن، شەرقىي شىمالىدىكى ئەسكەرلىرىنى چېكىنىدۈرۈش بەدىلىگە مانجۇرىيە، موڭغۇلىيە ۋە شىنجاڭنى ئۆزى مۇستەقىل بېسىۋالغان مۇستەملىكە قىلىشنى شەرت قىلىشقا ئۇرۇندى. 1901 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارروسىيە بىلەن شەرقىي شىمالىدىكى ئۇچ ئۆلكىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ئىشلىرى ئۈستىدە مەسلىھەتلەشكەندە، چارروسىيە ھۆكۈمىتى 12 ماددىلىق يولسىز تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويۇپ: «چېگرا تۇتىشىپ كەتكەن جايلاردىكى مەسىلەن: مانجۇرىيە، موڭغۇلىيە ۋە شىنجاڭنىڭ تارباغاتاي، ئىلى، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، كىرىيە قاتارلىق جايلاردىكى كان، يوللار ۋە باشقا تۈردىكى مەنپەئەتلەرنى روسىيىنىڭ رۇخسىتسىز باشقا دۆلەتلەرگە ياكى باشقا دۆلەت كىشىلىرىگە بەرمەسلىك، جۇڭگو بۇ يەرلەردە روسىيىنىڭ رۇخسىتىسىز ئۆزلۈكىدىن يول ياسىماسلىق، نېفىت قاتارلىقلارنى باشقا يەرلەرنى چەت دۆلەت كىشىلىرىگە ئىجارىگە بەرمەسلىكنى ② تەلەپ قىلدى. چارروسىيىنىڭ

---

① «يېڭىتۇەن ئارخىپىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار»، 2 - قىسىم 960 - بەت.

① ۋاك يۇنشىڭ توزگەن: «60 يىلدىن بۇيانقى جۇڭگو ۋە ياپونىيە»، 5 - جىلد، 103 - بەت.

بۇ غالجىرانە تەلىپىگە پۈتۈن مەملىكەت خەلقى قەتئىي قارشى تۇردى. شائىخەي، خائىجۇ قاتارلىق جايلاردا ئارقا - ئارقىدىن نارازىلىق بىلدۈرۈش يىغىلىشلىرى ئۆتكۈزۈلدى. شياڭگاڭ، ئاۋمىندىكى قېرىنداشلار ۋە سىنگاپور، ھونولولو قاتارلىق جايلاردىكى جۇڭگو مۇھاجىرلىرى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن ھەر قايسى ئۆلكىلەرنىڭ دۇفۇلىرىغا ئارقا - ئارقىدىن تېلېگىرام يوللاپ، كېلىشىمگە قول قويۇشنى رەت قىلىشنى قاتتىق تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن چارروسىيە ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولدى. يەنى مانجۇرىيە، موڭغۇلىيە ۋە شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردىكى كان ۋە يول دېگەن ماددىنى پۈتكۈل مانجۇرىيە زېمىنىدىكى، دەپ ئۆزگەرتىپ، موڭغۇلىيە، شىنجاڭ دېگەن گەپلەرنى ئېلىۋېتىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ سۆھبىتى ۋەكىللىرىنى توختاتمىغا ئىمزا قويۇشقا ئالداپ مەجبۇرلىدى. لېكىن، جۇڭگودىكى ھەر ساھە خەلق ئاممىسىنىڭ قەتئىي قارشى تۇرۇشى نەتىجىسىدە چارروسىيىنىڭ بۇ سۇيىقەستى ئىشقا ئاشمىدى.

ئەمما، چارروسىيە جاھانگىرلىكى شىنجاڭنى يۇتۇۋېلىش ۋەھىمىي نىيىتىدىن يانمىدى. ئۇ، بىر مىنۇتمۇ جىم تۇرماستىن، شىنجاڭنى ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن يۇتۇۋېلىش ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلىدى. بابكوۋ: 1901 - يىلى ئاپرېلىنىڭ ئاخىرىدا، زەيسان كۆلىدىن قارا ئېرتىش ئارقىلىق ئالكاي دەريا ئېغىزىدىكى جۇڭگو چېگرىسىغا قەدەر بارىدىغان مۇددەتلىك پاراخوت قاتنىشىنى يولغا قويدى. شۇنداق قىلىپ، ئېرتىش دەرياسى ئارقىلىق ئومسكىغا بارىدىغان تۆمۈر يول باش لىنىيىسى بىلەن روسىيىنىڭ ياۋروپا قىسمى ۋە ئىچكى ئۆلكىلەر تۇتاشتۇرۇلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، «روسىيىنىڭ سودىسى زەيسان شەھىرى ۋە قارا ئېرتىش ۋادىسى ئارقىلىق سە-

بىرنىيە بىلەن روسىيىنىڭ ئىچكى جايلىرىدىن جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىغا سىڭىپ كىردى. «زەيسان بىلەن چۆچەكنىڭ سودا سومىسى تېخى يېقىندىلا ئاران 500 مىڭ رۇبلىدىن ئاشماپتتى، 1901 يىلى كۆپەيىپ بەش مىليون رۇبلىدىن ئېشىپ كەتتى». شۇنىڭدەك بۇ يەردىن قوبدۇغا باردىغان سودا يولىنى ئاچقىلىمۇ بولاتتى. بۇ قاتناش لىنىيىسى ئارقىلىق «بولۇپمۇ ئۇرۇش مەزگىلىدە ئوزۇق ـ تۈلۈك توشۇغىلى». ۋە ھەربىي ئىشلارغا يارىدىم بېرىدىغان باشقا بۇيۇملارنى توشۇغىلى بولىدۇ»* دەپ ئېلان قىلدى. شۇنداق قىلىپ چارروسىيە شىنجاڭنى يۇتۇۋېلىش ئۈچۈن يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەييارلىق قىلىپ قويدى.

چارروسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى شەرقىي شىمال، موڭغۇلىيە ۋە شىنجاڭنى سېتىۋېتىدىغان توختامغا ئايرىم ھالدا قول قويۇشقا مەجبۇر قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، روسىيە، گېرمانىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ياپونىيە، ئامېرىكا، ئاۋستىرىيە، ئىتالىيە، ئىسپانىيە، گوللاندىيە، بېلگىيە قاتارلىق 11 جاھانگىر دۆلەت، بېيجىڭدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى ئىگىلىك ھوقۇقدىن يوقىتىپ ۋەتەنگە ھاقارەت كەلتۈرىدىغان «شىنچۇ شەرتنامىسى»نى تۈزۈشكە مەجبۇر قىلدى. شىسى تەيخۇ ئۈزىتىك ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، شەرتنامىگە قول قويغۇچى ۋەزىرىگە: «جۇڭگونىڭ ماددىي كۈچىنى دەكسەپ كېتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىدىكىدەك ئىش قىلىش» دېگەن چەت ـ ئەل گە خۇشامەت قىلىدىغان تەسلىمچىلىك فاكتىنى ئىجرا قىلىش توغرىسىدا يولىيورۇق بېرىپ، جاھانگىرلار بىلەن شەرتنامە ئىمزالىدى. بۇ شەرتنامە ئارقىلىق، جاھانگىرلار بېيجىڭدا ئەسكەر تۇرغۇزۇش ئىمتىيازىغا ئىگە بولۇۋېلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «قاتىللارنى قاتتىق جازالاش»قا مەجبۇر قىلدى، جۇڭگو

* بابكو: «ۋ غەربىي سىبىرىيىدىكى خىزمەتلىرىمدىن ئەسلىمىلەر»، 495 ـ بەت.

خەلقىنىڭ جاھانگىر لىككە قارشى تۇرۇش خاراكتېرىدىكى تەشكىلاتلارنى قۇرۇشنى مەنئى قىلدى. 450 مىليون سەر كۈمۈش تۆلەم تېپ ئالدى. پەقەت مۇشۇ تۆلەم ئۈچۈنلا شىنجاڭغا ھەر يىلى 400 مىڭ سەر كۈمۈش تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتى يۈكلەندى.

شىنجاڭنىڭ شونغۇسى راۋېيڭچى تۆلەم پۇلنى سېلىق قىلىپ چېچىش ئۈچۈن، غەللە - پاراق ئېلىشتا، ھەر بىر دادەن پاراق ئاشلىقتا بىر مىسقال بەش فۇڭ كۈمۈش چاپلاپ ئالدى. شۇنداقلا، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا باش باج ئىدارىلىرىنى، بىر مۇنچە جايلاردا شۆبە باج جۇجۇقلىرىنى قۇرۇپ، مالنىڭ قىممىتىگە قاراپ ئۆچ پىرسەنتتىن مال بېجى ئالدى. ئومۇمەن مال بىر جايدىن يەنە بىر جايغا توشۇلسلا باج ئالدى، يەنى مالنى يۆتكەپ كېتىش بېجى ۋە يۆتكەپ كېلىش بېجى ئالدى، ئۇ يەردىن باشقا يەرگە يۆتكىسە يەنە باج ئالدى. «بىر خىل مال بىر يەرگە كەلتۈرۈلسە 4، 5، قېتىم باج ئېلىندى. نامى باج دەپ ئاتالسىمۇ، ئەمەلىيەتتە باشقۇرۇش ھەقىقىي ئىدى»*. ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە تۈرلۈك مالالار بېجى دېگەن باجمۇ ئېلىندى. دېمەك، باج - خىراجنىڭ نامى كۆپ بولۇپ، تۈرى يېڭىلىنىپ تۇردى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چەت ئەلگە تۆلەم تۆلەيدىغان ئېغىر يۈكنى ھەر مىللەت خەلقىگە يۈكلىدى. شىنجاڭنىڭ يېرى ئۇنۇمسىز، ئاھالىسى شالاڭ بولغاچقا باجنى ھەر يىلى ھەر قانچە قوشۇپ ئالسىمۇ 400 مىڭ سەر كۈمۈشنى توشقۇزغىلى بولمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شىنجاڭنىڭ مالىيەسى ھەربىي تەمىنات جەھەتتىن ئەسلىدىلا ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ ياردىمىگە تايىناتتى. ھالبۇكى، ھەر قايسى ئۆلكىلەرنىڭ ئۆز ئۈستىگە - يۈكلەنگەن تۆلەم پۇلنى توشقۇزالمىسمۇ ئاسان ئەمەس ئىدى، بۇنداق ئەھۋالدا، ئۇلارنىڭ شىنجاڭغا ياردەم بەرگۈدەك كۈچى

* «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەسىراتى»، 31 - جىلد، 11 - بەت.

لەدە تۇرسۇن؟ شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر قايسى ئۆلكىلەر شىنجاڭدىن خېلى كۆپ ھەربىي تەمىنات ياردەم پۇلىغا قەرز بولۇپ قالدى. شۇڭا شىنجاڭنىڭ كېيىنكى شۇنغۇسى پەن شياۋسۇ ئەسكەر قىسقارتىش چارىسىنى قوللىنىش يولى بىلەن مالىيە چىقىمى جەھەتتىكى قىيىنچىلىقنى ھەل قىلدى* بۇنىڭ بىلەن ئەسلىدىنلا يېتىشمەي كېلىۋاتقان شىنجاڭنىڭ چېگرا مۇداپىئە ھەربىي كۈچى بىۋاستە ئاجىزلاپ كېتىپ، كېيىن ئېغىر ئاپەت كەلتۈردى.

«شىنچۇ شەرتنامىسى» جاھانگىرلار جۇڭگو خەلقىگە مەجبۇرىي تاڭغان يېڭى ئېغىر بۇيۇنتۇرۇق، شۇنداقلا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن جاھانگىرلارغا ئۆزىنى ساتقان تىل خەت بولدى. شۇنىڭدىن تارتىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگوغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان قورالىغا ئايلىنىپ قالدى.

---

* «كۆڭشوي خان دەۋرانىدا شەرقىي قەسىردە ساقلانغان خاتىرىلەر» 4 - قىسىم 107 — 108 - بەتلەر، 5 - قىسىم، 74 — 77 - بەتلەر.

توققۇزىنچى باب

بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىلغان ئىنقىلابىي ھەرىكەتنىڭ شىنجاڭدىكى غەلىبىسى ۋە مەغلۇبىيىتى

1 - بۆلۈم XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى شىنجاڭنىڭ ئىنقىلابىي ۋەزىيىتى ۋە ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيىتى

«شىنچۇ شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى جۇڭگونىڭ پۈتۈنلەي يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جەمئىيەتكە ئايلىنىپ قالغانلىقىنىڭ ئالامىتى ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ جاھانگىرلىكىگە تەسلىم بولۇشى ۋە يېخىتۇەنگە ساتقىنلىق قىلىش جىنايى ھەرىكىتى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ نارازىلىقىنى ۋە قارشىلىقىنى قوزغىدى. بۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ فېئودالىق ھۆكۈمرانلىقى يېڭى خەۋپكە دۇچ كەلدى. پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ نارازىلىقىنى پەسەيتىپ، ئىنقىلاب بوران - چاپقۇنىدىن ئۆتۈۋېلىش ئۈچۈن، شىسىتەيخۇ نارا كۆرۈنۈشتە ۋۇشۇي قانۇن ئۆزگىرىشى

مەزكىلىدە قوللانغان جاھىللىق مەيدانىنىڭ ئەگسىچە پوزىتسىيە قوللىنىپ، 1901 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 27 - يىلى) يانۋاردا «قانۇن ئۆزگەرتىش» نى ئېلان قىلىپ، ئاتالمىش «يېڭى سىياسەت» نى يولغا قويۇشقا مەجبۇر بولدى. ئەينى ۋاقىتتا تەسىس قىلىنغان «سىياسىي ئىشلارغا نازارەتچىلىك قىلىش باشقارمىسى» ئەنە شۇ «يېڭى سىياسەت» ئىشلىرىنى بىجىرىدىغان مەخسۇس ئورگان ئىدى. «يېڭى سىياسەت» نىڭ ئاساسىي مەزمۇنى، ئەسكەرلەرنى مەشق قىلدۇرۇش، تەمىنات تەييارلاش، مەكتەپ قۇرۇش، ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، سودا ۋازارىتىنى قۇرۇش، مىللىي سانائەتنىڭ قانۇنىي ئورنىنى ئېتىراپ قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ تەدبىرلەر ئىچىدە يېڭىدىن گۇللەنگەن مىللىي بۇرژۇئازىيىگە بىرئاز يول قويدى. ئەمما بۇ ئاتالمىش «يول قويۇش» ئىنقىلابنى پەسەيتىپ، ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىنى خەۋپتىن قۇتقۇزۇپ قېلىشنى مەقسەت قىلغانىدى.

شۇ چاغدا، شىنجاڭدا «يېڭى سىياسەت» نى يولغا قويۇشتا ئىلى جاڭجۈنى چاك گېك تازا كۈچ چىقاردى. ئۇ گۇاڭشۈي خانغا يوللىغان مەكتۇپىدا «شىنجاڭدا قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار: 1. ھەربىي تەلىم ئېلىپ بېرىش، 2. چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش، 3. سودا ئىشلىرى، 4. ھۈنەر - سەنئەت، 5. مەكتەپ ئېچىش»① دەپ ھېسابلىدى. گۇاڭشۈي خانىنىڭ «ئەستايىدىللىق بىلەن تەييارلىق كۆرۈپ ئىشلەش، ئەمەلىي ئۈنۈم ھاسىل قىلىش»② دېگەن يولىيورۇقىغا ئاساسەن،

① «چىڭ سۇلالىسى دېۋزۇك خان ئوردا خاتىرىلىرى»، 563 - جىلد، 8 - بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب.

چاك گېك ئىلىدا يېڭى قوشۇن تەشكىل قىلدى، مەكتەپ ئاچتى، زاۋۇت قۇردى، ئېلېكتر چىراغ ۋە تېلېفون ئورناتتى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ، شىنجاڭنىڭ شۇنغۇسىمۇ شىنجاڭ بويىچە «يېڭى سىياسەت» نى يولغا قويدى.

شىنجاڭدا يولغا قويۇلغان «يېڭى سىياسەت» دە، يېڭى قوشۇن تەشكىل قىلىپ ھەربىي تەلىم ئېلىپ بېرىش ۋە «ساقچى چىلىق خىزمىتى» نى يولغا قويۇش — بىر مۇھىم مەزمۇن قىلىنىدى. بۇنىڭدىن مەقسەت دۆلەت ئاپپاراتىنى كۈچەيتىپ، خەلقنى باستۇرۇش ئىدى. يېڭى قوشۇن تەشكىل قىلىپ، ئۇلارغا تەلىم بېرىش ئۈچۈن، شىنجاڭدا ھەربىي تەلىمگە ئالاھىدە تەچىلىك قىلىش ئورنى قۇرۇلدى. چاك گېك ئىلىدا يېڭى قوشۇن تەشكىل قىلىش ئۈچۈن خۇبېيدىن بىر باتالىيون يېڭى ئەسكەر يۆتكەپ كېلىپ، ئۇنى تايانچ قىلدى، يەنە ھەرقايسى جايلاردىن ئەسكەر ئېلىپ، ئۇلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ يېڭى قوشۇن تەشكىل قىلدى. 1906 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 32 - يىلى) شىنجاڭنىڭ شۇنغۇسى لېيەن كۇيمۇ «يېڭى قوشۇن تەلىمنى يولغا قويۇپ»، قوشۇننىڭ نامىنى «شىنجاڭ قۇرۇقلۇق قوشۇنى» غا ئۆزگەرتتى*. 1902 - يىلى (گۇاڭشۈي خانىنىڭ 28 - يىلى) دىلا، شىنجاڭدا ھەربىي تەييارلىق مەكتىپى قۇرۇلغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىلىدىمۇ ھەربىي تەييارلىق تېز پۈتتۈرۈش مەكتىپى (كېيىن قۇرۇقلۇق قوشۇن ئىپتىدائىي مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلگەن) ۋە قوشۇمچە تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسېر يېتىشتۈرۈش مەكتىپى قۇرۇلۇپ، يېڭى قوشۇن ئوفىتسېرلىرى يېتىشتۈرۈلدى. «ساقچى خىزمىتى» نى يولغا قويۇش ئۈچۈن ئۇرۇمچىدە سىياسىي -

---

* يۇقىرقى كىتاب، 365 - جىلد. 3 - بەت.

قانۇن مەكتىپى، ساقچى مەكتىپى قۇرۇلدى ھەمدە شىنجاڭ ھەربىي تەلىمگە نازارەتچىلىك قىلىش ئورنى قارىمىقىدا قۇرۇل غان تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسېر يېتىشتۇرۇش مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن ساقچى ئەترىتى تەشكىل قىلىندى.

شىنجاڭدا يولغا قويۇلغان «يېڭى سىياسەت» تە مەكتەپ ئېچىش ۋە چەت ئەلدە ئوقۇش ئۈچۈن ئوتۇغۇچىلارنى تاللاپ ئەۋەتىش خىزمىتىمۇ بىر مۇھىم تەدبىر بولدى. ئىلدا ئىگىرى - ئاخىر بولۇپ سودا مەكتىپى، سىيدۇك باشلانغۇچ مەكتىپى، غۇلجا باشلانغۇچ ۋە رۇشدى مەكتىپى قاتارلىق ھۆكۈمەت مەكتىپى، خەنزۇ - خۇيزۇ مەكتىپى، مانجۇ لاگېرىدا مەقسۇز مەكتەپ ۋە قىزلار مەكتىپى قۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىلدا بۇرۇن قۇرۇلغان ئەدەبىيات مەكتىپى مۇداپىئە توشۇنلىرىنىڭ يۇقىرى ۋە باشلانغۇچ مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلدى. چۆچەكتىمۇ تۇغرا تەلىم بېرىش مەكتىپى قۇرۇلۇپ، مانجۇ، خەنزۇ، موڭغۇل، قازاق پەرزەنتلىرى قوبۇل ئىلىندى. 1905 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 31 - يىلى) دىن باشلاپ، شىنجاڭدىكى بالدۇرقى ئوتۇتۇش ئورۇنلىرى مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى ھەمدە دەرسلىكلەرنىڭ مەزمۇنى جەھەتتە، بەزى مەكتەپلەردە رۇسچە، ئىنگلىزچە، نېمىسچە ۋە فرانسۇزچە ئۆگىنىش دەرسلىكلىرى توشۇلدى. شىنجاڭدا باشلانغۇچ ۋە رۇشدى مەكتەپلەرگە بىر مەزگىل رۇسچە ئۆگىنىش زۆرۈر دەرسلىك قىلىندى. ئىلدىكى ئوغرا تەلىم بېرىش مەكتىپىگە رۇسچە دەرس بېرىدىغان مۇئەللىم تەيىنلەندى. روسىيە بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدىغان دىپلوماتىيە خادىملىرىنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن، يەنە «رۇسچە تېخنىكوم» لارمۇ قۇرۇلدى. 1903 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 29 - يىلى) دىن باشلاپ ئىلدا ھەر يىلى ئون ئوقۇغۇچى

ئالمۇتىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلىپ تۇردى. ئەينى ۋاقىتتا، مۇئەللىم يېتىشمەسلىك دەرھال ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بىر مەسىلە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1907 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خاننىڭ 33 - يىلى) شىنجاڭدا ئاددىي دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۆلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپمۇ قۇرۇلدى. ئۆلكە، ئايماق، ۋىلايەت، ناھىيە دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرمۇ ئۇيغۇر، خۇيزۇ مىللەتلىرى ئۈچۈن رۇشدى، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ كەسپىي مەكتەپلەرنى، دېھقانچىلىق مەكتەپلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن قۇردى. سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1907 - يىلدىن 1910 - يىلغا (چىڭ سۇلالىسى شۇەنتۇڭ خاننىڭ 2 - يىلىغا) قەدەر ئۆلكە بويىچە ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 1000 دىن كۆپىيىپ 4000 دىن ئېشىپ كەتكەن. 1908 - يىلى (گۇاڭشۈي خاننىڭ 34 - يىلى) كېيىنكى ئوقۇش مەۋسۇمىدىن تارتىپ خەنزۇ مەكتىپى 80 دىن ئېشىپ كەتكەن①. 1908 - يىلى، شىنجاڭدا ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى باشقۇرۇش مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، «پۈتكۈل ئۆلكىدىكى ئوقۇتۇش ئورۇنلىرىنى بىرلەشتۈردى»② ۋە شۇ ئارقىلىق مەكتەپلەرنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتتى. شۇەنتۇڭ خان مەزگىلىدە شىنجاڭنىڭ شۇنفۇسى لىيەن كۇينىڭ تەكلىپى بويىچە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى گۈللەندۈرۈشتە «خىزمەت كۆرسەتكەن» ئەمەلدارلارنى «بۇيرۇق بويىچە مۇكاپاتلىدى»، ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى گۈللەندۈرۈشتە «بوشاڭلىق قىلغان» ئەمەلدارلارنى «خىزمەت ئورنىنى بوش

---

① «چىڭ سۇلالىسى تارىخىي ھۆججەتلىرى ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتنىڭ داۋامى (2)»، 104 - جىلد، 8633 — 8634 - بەتلەر.

② «چىڭ سۇلالىسى دېزۇڭخان ئوردا خاتىرىلىرى».

قالدۇرۇپ» ياكى «خىزمەتچىدىن ئېلىپ تاشلاپ» جازالىدى①.
بۇ مەكتەپلەر قارىماققا بۇرژۇئاچە تۈس ئالغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، چېك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆزى ئۈچۈن كەتمەن چاپىدىغان غالچىلارنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن، ئاتاقتا «يېڭى سىياسەت» دېگەن بىلەن، ئەمەلىيەتتە كۆڭزىغا سېغىنىپ، روھانىي كىتابلارنى ئوقۇتاتتى.

شىنجاڭدا «يېڭى سىياسەت» نى يۈرگۈزۈشتە، چېك سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى «كەسپىي ئىشلارنى مۇكاپاتلاش»، «پايدا مەنبەلىرىنى كۆپلەپ ئېچىش» نامى ئاستىدا، يەرلىك ھۇنەر - سەنئەت ئورگانلىرىنى، كارخانىلارنى قۇردى. ئىلى رايونىدا ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر بىرلىشىپ مەبلەغ سالغان چەكلىك خۇرۇم شىركىتى قۇرۇلدى. ئۇرۇمچى، خوتەن، لوپ، كۆل قارا سۇ، گۇما قاتارلىق يەرلەردە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ھۇنەر - سەنئەت فابرىكىسى، سانائەتكە ئىلھام بېرىش ئورنى، ھۇنەر - سەنئەت جۈجۇقى، ھۇنەر - سەنئەت جەمئىيىتى، توقۇمىچىلىق جۇجۇقى قۇرۇلدى. كۆل قارا سۇ، ماناس قاتارلىق يەرلەردە چۇەنگۈچاك سانائەتكە ئىلھام بېرىش زاۋۇتى قۇرۇلدى، يەرلىك ئۇسۇل بىلەن نېفىت چىقىرىلدى. زاۋۇت، كان - كارخانىلارنى قۇرۇش جەھەتتە، بەزى يەرلەردە ھۇنەر ئۆگىنىش ئورۇنلىرى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭدىكارلار «ھۇنەر ئۆگىنىش» كە قوبۇل قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ، چېك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە «ئۆز قارىمىقىدىكىلەرگە بوز يەر ئېچىش، ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىش، كان ئېچىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلىش» «پايدا مەنبەلىرىنى ئېچىش» توغرىسىدا يۇيرۇق بەردى»②.

① «شۇەنتۇڭ خان ئوردا خاتىرلىرى»، 24 - جىلد، 11 - بەت.

② «شۇەنتۇڭ خان ئوردا خاتىرلىرى» 37 - جىلد، 11 - بەت.

شۇنغۇ لیەنكۇي ئۇرۇمچى شەھرىنىڭ شىمالىي قوۋۇقى سىرتىدىكى بىر جايدا تەجرىبە ھاسىل قىلىپ پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭەيتىش ئۈچۈن بىر دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق تەجرىبە مەيدانى قۇردى. تۇرپان، قۇمۇل، قاراشەھەر، گۇما، خوتەن قاتارلىق يەرلەردىمۇ، دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق تەجرىبە مەيدانلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە گۇمىدا پىلىچىلىك جۈجۈقى قۇرۇلدى.

مەكتەپ ئېچىش، ئوقۇغۇچى تاللاپ چەت ئەلگە ئوقۇشقا ئەۋەتىش ۋە «كەسپىي ئىشلارنى مۇكاپاتلاش» قاتارلىق «يېڭى سىياسەت» نىڭ يۈرگۈزۈلۈشىگە ئەگىشىپ، ئويىمىزدا جەھەتتىن ئالغاندا، بىر تەرەپتىن، شىنجاڭدا ئاجىز ۋولغان مىللىي كاپىتالنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، بەزى ياش ئوقۇغۇچىلار غەرب بۇرژۇئازىيىسىنىڭ دېموكراتىك سىياسىتى ۋە تەبىئىي پەنلەر بىلەن ئۇچرىشىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى. بۇ ھال كېيىنكى چاغلاردا شىنجاڭ نىڭ بۇرژۇئا ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنى ئىتتىسادىي ئاساس ۋە ئىدىيىۋى ئاساس بىلەن تەمىنلىدى.

شىنجاڭدا كان مەھسۇلاتى ۋە سانائەت خام ئەشياسى ئىنتايىن مول ئىدى. «يېڭى سىياسەت» يولغا قويۇلۇشتىن بۇرۇن، ئۇلار گەرچە ئېچىلغان بولسىمۇ، لېكىن كۆپ قىسمىنى ھۆكۈمەت باشقۇراتتى. ئادەم كۈچى، مەبلەغ، ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى، قاتناش - تىرانسپورت قاتارلىق جەھەتلەردىكى قىيىنچىلىقلار تۈپەيلىدىن ئۇنىڭدىن ھېچقانچە ئۇنۇم ئالغىلى بولمايتتى. «يېڭى سىياسەت» يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، چىنىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ «كەسپىي ئىشلارنى مۇكاپاتلاش» سىياسىتى ئارقىسىدا، كېرىنىدىكى كېپەك ئالتۇن كانى، چۆچەكتىكى (قاتو تېغى) ئالتۇن كانى، بايدىكى مىس كېنى، جىسارىدىكى

تۆمۇر كېنى قاتارلىق كانلار ئارقا - ئارقىدىن ئېسلىكە كەلتۈرۈلۈپ ئېچىلدى. ئۇنىڭ بەزىلىرى ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر بىرلىشىپ باشقۇرۇش، ھۆكۈمەت نازارەت قىلىش، سودىگەرلەر باشقۇرۇش ۋە سودىگەرلەر ئۆزى باشقۇرۇش قاتارلىق شەكىللەرگە ئۆزگەرتىلدى. بەزىلىرى ئالتۇننىڭ باھاسى چۈشۈپ كېتىش، مەبلەغ يېتىشمەسلىك، ئوبدان باشقۇرۇلماسلىق ۋە زىيان تارتىش قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بەزىدە ئىشلەپ، بەزىدە توختاپ قېلىپ، زادى قەددىنى رۇسلاپ ئالالمىدى. بۇ كانلاردا كۆپىنچە قول بىلەن مەشغۇلات ئېلىپ بېرىلاتتى. شىخودىكى مايىتاغ نېفىت كېنى 1911 - يىلى (شۇەنتۇڭ خانىنىڭ 3 - يىلى) ماشىنا سېتىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن تېخنىك خادىملار بولمىغانلىقتىن ئىشلەتكىلى بولماي، ئىش توختاپ قالدى. توقۇمىچىلىق، يېپەكچىلىك، كۆنچىلىك، قەغەزچىلىك قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قول ھۈنىرى شەكلىدە ئىشلىنەتتى. ئىلىدىكى خۇرۇم زاۋۇتىنىڭ كۆلىمى چوڭراق بولۇپ، ئۇنى ئېسلىدە ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر بىرلىشىپ قۇرغانىدى، ئۇيغۇر سودىگەرلىرىدىن ھۈسەن باينىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەندىن كېيىن ئەينى ۋاقىتتا ئاز ئۇچرايدىغان مىللىي سانائەتكە ئايلىنىپ قالدى. ھۈسەن باي جەنۇبىي شىنجاڭدىكى چوڭ سودىگەر مۇسابايۇپنىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى، ئۇ سودا - تىجارەت پائالىيىتىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىلغا بېرىپ، تېزلا ئىلى رايونىدىكى چوڭ چارۋىدار ۋە چوڭ سودىگەرگە ئايلىنىپ قالدى. ئۇنىڭ 80 مىڭ تۆيىاق قويى، 2000 يىلقىسى ۋە 10 مىڭ كالىسى بار ئىدى. ئۇ 90 ئىشچى ئىشلەيدىغان بىر قول ھۈنەرۋەنچىلىك كارخانىسى ئاچتى. گۇاڭشاي خانىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مەدەت بېرىشى

ئارقىسىدا، ماشىنا ئارقىلىق خۇرۇم ياساش سانائىتىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن 300 مىڭ سەر كاپىتال توپلىدى، شۇنىڭدەك خان يىلىرىدا، گېرمانىيەدىن كونا ماشىنىلارنى سېتىۋېلىپ كېلىپ، ئۇنى قۇراشتۇرۇش ئۈچۈن دەسلەپتە، گېرمانىيەدىن تېخنىك خادىملارنى تەكلىپ قىلدى. كېيىن يېڭەك چىلىك قىلىشقا روسىيەدىن تېخنىكىلارنى تەكلىپ قىلدى. ئۇنىڭ ئىشچىلىرى جەمئىي 100 دىن ئارتۇق بولۇپ، تولىسى ئۇيغۇر ئىدى. يىللىق خۇرۇم مەھسۇلات مىقدارى ئىڭ يۇقىرى بولغاندا، 10 نەچچە مىڭ كالا تېرىسىگە يېتەتتى. ئىشلەپ چىقىرىش سەۋىيىسى تۆۋەن بولسىمۇ، لېكىن شۇ چاغدا چارۋىسىيە خۇرۇم زاۋۇتلىرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارىغا يېقىنلاشقانىدى. جاھانگىرلىكنىڭ ۋە فېئودالىزمنىڭ قوشىلاپ ئېزىشىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئىلى خۇرۇم زاۋۇتى تېگىشلىك تەرەققىياتقا ئېرىشەلمەي، ھامان قەدىمىنى رۇسلاپ ئالالمىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېرىكلىكىتە ئۇچىغا چىققان بىيۇروكرات تۈزۈمى «يېڭى سىياسەت» ئارقىلىقمۇ ئۆزىنىڭ ئۆلۈمگە يۈز تۇتقان تەقدىرىنى قۇتقۇزۇۋالالمىغاي، ئەكسىچە، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي كرىزىسنى جىددىيلەشتۈرۈۋەتتى. ئەسلىدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «يېڭى سىياسەت» نى يولغا قويۇش ئارقىلىق مالىيە قىينچىلىقىنى ھەل قىلۋېلىش خىيالىدا بولغانىدى. لېكىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارلىرى «يېڭى سىياسەت» دېگەن نام ئارقىلىق خەلقنى ئوستىلىق بىلەن بۇلاپ - تالاپ، خەلقنى غايەت زور بالايىئاپەتكە كەلتۈردى. ياڭ زىڭشىڭمۇ مۇشۇ بىر مەزگىللىك تارىخنىڭ بايان قىلغان چاغدا، مۇنداق بىر پاكىتنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمىدى: چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارلىرى شىنجاڭدا «يېڭى سىياسەت»نى يولغا قويۇش نامىدىن پايدىلىنىپ، ئەمەلىيەتتە خىيانەتچىلىك قىلدى، مەلۇم بىر ناھىيە ھەربىي تۈمەن مىڭلاپ پۇل چىقىم قىلغان، ئۇنىڭ قىلغان ئىشىنى سۈرۈشتۈرسەك، پەقەت قۇرۇق نامىلا بار، قىلچىلىك ئەمەلىيىتى

يوق بولۇپ چىقتى». يەرلىك ئاھالە «ئالۋاڭ - ياساقتىن قورقۇپ ياقا يۇرتلارغا قېچىپ كېتىپ، دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ ھەسرەت چەككەن!» ئىدى.① ئەينى ۋاقىتتا، «يېڭى سىياسەت» شىنجاڭ مالىيىسى ئۈچۈن زور قىيىنچىلىقلارنى كەلتۈردى. ئاتالمىش «ھەربىي تەلىم بېرىش، مەكتەپ قۇرۇش، پۇل توپلاپ قىيىنچىلىقتىن ئۆتۈۋېلىش»② دېگەن نەرسە بۇنىڭ مىسالى، ئىلىدا يېڭى قوشۇن تەشكىل قىلىپ ھەربىي تەلىم بېرىش ئۈچۈنلا، ھەربىلى رەسمىي ۋە پارچە خراجەتلەر ئۈچۈن 574 مىڭ سەردىن ئارتۇق كۈمۈش پۇل كەتكەن③. بىر

---

① ياڭ زىڭشىڭ: «ئىستىقبارە ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار» 1 - توم، 16 - بەت.

② «چىڭ سۇلالىسى دېزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى» 554 - جىلد، 16 - بەت.

③ بۇ يەردە چاڭ گېڭنىڭ يۇقىرىغا يوللىغان مەكتۇپىدىكى سانلار ئىلىندى. شۇنتۇڭ خاننىڭ 1 - يىلى 6 - ئايدا، چاڭ گېڭنىڭ يۇقىرىغا يوللىغان مەكتۇپىدا: ئىلىدا يېڭى قوشۇن تەشكىل قىلىپ، ھەربىي تەلىم بېرىش ئۈچۈن «ھەر يىلى چىقىم قىلىنىدىغان رەسمىي خراجەت ۋە پارچە خراجەت تەخمىنەن 574 مىڭ سەردىن ئارتۇق تەڭگە بولىدىغانلىقتىن مۇل چەرلەندى. چىقىم قىلىش مەھكىمىسىنىڭ ئاجرىتىپ بېرىشىنى سورايمەن.» دېيىلگەن. («شۇنتۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى» 12 - جىلد. شۇنىڭدەك يەنە «چىڭ سۇلالىسى تارىخىي ھوججەتلىرى» ئوستىدە ئىلىپ بېرىلغان تەتقىقاتنىڭ داۋامى (1)» 72 - جىلد)، ئەمما ياڭ زىڭشىڭنىڭ «ئىلىدا چېگرا مۇداپىئە ئەمەلدارلىرى تېخى تەيىنلەنمىدى، تېزرەك بۇيرۇق چوشۇرۇلسە دەپ بەرگەن تېلېگراممىسى» دا: «گېنېرال چاڭ گېك قۇرۇقلۇق ئارمىيىنى قۇرغاندىن بۇيان، ھەر يىلى 450 مىڭ سەر كۈمۈش پۇل قوشۇپ بېرىلگەن» دېيىلگەن. («ئىستىقبارە ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار» نىڭ 3 - توپلىمىنىڭ 1 - قىسمى) «يۇقىرىغا يوللانغان مەكتۇپلار» ۋە «ئىلتىماسنامىلەر» دە كۆرسىتىلگەن سانلاردا 124 مىڭ سەر، مىن ئوشۇق پەرق بار. بۇ كىتابتا ۋاقتىنچە «يۇقىرىغا يوللانغان مەكتۇپلار» دىكى سانلار ئىلىندى. ئەگەر يېڭى ماتېرىياللار چىقىپ قالسا، يەنە تەۋزىتىلمەيدۇ.

باشلانغۇچ مەكتەپ ئېچىش ئۇچۇن 12 مىڭ سەر كۈمۈش كەتتى. يىللىق خىراجىتى ئۇچۇن 11 مىڭ 880 سەر كۈمۈش چىقىم قىلىندى. بىر قۇرۇقلۇق ئارمىيە باشلانغۇچ مەكتىپى تەسىس قىلىنىپ دەرسخانا، ياتاقلىرىنى سېلىش ۋە كىتاب، دورا، ئەسۋاب - ئۈسكۈنىلەرنى سېتىۋېلىشنى ھېسابقا ئالمىغاندا، پەقەت خىراجىتى ئۈچۈنلا 14 مىڭ 458 سەر كۈمۈش پۇل كەتتى. شىنجاڭدا «يېقىندا يېڭى سىياسەتنى يولغا قويۇش ئۇچۇن كۆپ پۇل كېتىدىغانلىقى ئۈچۈن»، «يەرگە مو بېجى ئوت - سامان بېجى ۋە ھەر خىل باج - سېلىقلارنى ئالماي بولمىغان.»① باج - سېلىقنىڭ كۆپىيىشى مۇقەررەر ھالدا شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ يۈكىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. مەكتەپ قۇرۇش جەريانىدا، شىنجاڭدا «پۇل توپلاپ قىمىنچىلىقىتىن ئۆتۈۋېلىش» نى تولۇقلاش ئۈچۈن «يەر ئىئانە قىلىپ مەكتەپ قۇرۇش»، «مال - مۈلۈك ئىئانە قىلىپ مەكتەپ قۇرۇش» ۋە «پۇل ئىئانە قىلىپ مەكتەپ قۇرۇش» ئۇسۇلى قوللىنىلدى. مەسىلەن، تۇرپاندا بىر مۆتىۋەر كىشى «مەكتەپ پۇلى» ئۇچۇن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 3 مىڭ 500 سەر كۈمۈش ئىئانە قىلدى②. بۇ مۆتىۋەرلەر ئىئانە قىلغان مەكتەپ پۇلى ئېچىدە ئۇلارنىڭ ئۆز يېنىدىن چىقارغان بىر تېيىنمۇ يوق، ئۇنىڭ ھەممىسى خەلقتىن شىلىۋېلىنغان شۇڭا، ھەممە بالا - قازا يەنىلا شۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۈستىگە يۈكلەندى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ «پۇل توپلاپ يېڭى سىياسەت يۈرگۈزۈشى» ئەمەلىيەتتە ئەمگەكچى خەلقنىڭ بويىنىغا سېلىنغان بىر ئېغىر بويۇنتۇرۇقتىن ئىبارەت بولدى.

① «ھۆكۈمەت ئاخباراتى»، 1272 - سان، 8 - بەت.
② «ھۆكۈمەت ئاخباراتى» 1210 - سان، 14 - بەت.

ئەنە شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، چىك سۇلالىسى ھۆكۈمەتى يولغا قويغان «يېڭى سىياسەت» ئۇنىڭ بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى يۇمشىتىش ئۈيالقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە بۇ خىل زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى. پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىدە خەلقنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرەشلىرى ئارقا - ئارقىدىن كۆتۈرۈلۈپ، جۇش ئۇرۇپ ئەۋج ئالدى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ فېئودالليق ھۆكۈمرانلىقىغا بىۋاسىتە خەۋپ يەتكۈزدى. شىنجاڭدا خەلق ئاممىسى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت گەرچە ئاشكارا قارشىلىق كۆرسىتىش دەرىجىسىگە يېتىپ يەتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ ئۆزىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. شۇڭا نۇقۇل خان يىلىرى مەزگىلىدە، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ نارازىلىق كەيپىياتى كۈچەيىپ جۇش ئۇرۇپ ئۆركەشلىگەن ئىنقىلاب بورىنىغا ئايلاندى.

يېقىنقى زامان سانائىتىنىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، مىللىي بۇرژۇئازىيىمۇ تەرەققىي قىلىپ چوڭىيىشقا باشلىدى. ئۇلار كاپىتالىزمنى مۇستەقىل، ئەركىن ھالدا راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن جاھانگىرلىكنىڭ، فېئودالىزمنىڭ ئاساردىن قۇتۇلۇشنى تەلەپ قىلدى. ئەينى ۋاقىتتا، بۇرژۇئازىيە، ئۇششاق بۇرژۇئازىيە زىيالىيلىرى ئاكتىپ رەھبەرلىك قىلغان ۋە قاتناشقان «روسىيەگە قارشى تۇرۇش»، «فرانسىيەگە قارشى تۇرۇش»، قولدىن كەتكەن ھ ق - مەنپەئەتلەرنى قايتۇرۇۋېلىش ۋە ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇش ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى ئۇلارنىڭ بۇ كۈچلۈك ئارزۇلىرىنى ئىپادىلىگەنىدى. بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتى كۈنسايىن ئۇلغايدى. سۈن جۇڭشەن ۋەكىللىكىدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابچىلىرى 1905 - يىلى جۇڭگو ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتىنى رەسمىي قۇردى. ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتى

ئىيتىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن تارقاق ئىنقىلابىي تەشكىلاتلار بۇرژۇئازىيىنىڭ مەملىكەت خاراكتېرلىك بىرلىككە كەلگەن سىياسىي پارتىيىسىگە ئايلاندۇرۇلدى ۋە «ئالۋاستىلارنى* قوغلاپ چىقىرىش، جۇڭخۇانى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، مىنگو (خەلق دۆلىتى) قۇرۇش، يەر ھوقۇقىنى تەڭشەش» تىن ئىبارەت بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاب پروگراممىسىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ، بۇرژۇئا رەھبەرلىكىدىكى ئىنقىلابىي ھەرىكەتنىڭ يېڭى بىر باسقۇچقا قەدەم قويغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، بۇرژۇئازىيە تەدرىجىي ھالدا مۇستەقىل سىياسىي كۈچكە ئايلىنىپ، جۇڭگو بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ سىياسىي يېتەكچىسى بولۇپ قالدى.

بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ ئەۋج ئېلىشى نەتىجىسىدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئاتالمىش «يېڭى سىياسىتى» نىڭ ئالدامچىلىق رولى تۈگىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە بىر خىل «قانۇن تۈرغۇزۇشقا تەييارلىق قىلىش» دېگەن يېڭى نەيرەڭنى ئىشقا سېلىپ، شۇ ئارقىلىق بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىگە قارشى تۇرۇپ، ئىنقىلابىي پارتىيىنىڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدىكى تەسىر ربنى ئاجىزلاشتۇردى. قانۇن تۈرغۇزۇش دېگىنى يالغان، ئىنقىلابقا قارشى تۈرغانلىقى راست بولۇپ، ئەينى ۋاقتتىكى «قانۇن تۈرغۇزۇشقا تەييارلىق قىلىش» دېگەن نېمىنىڭ ئەكسىيەتچى ماھىيىتى ئەنە شۇنىڭدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ چاغدا، «قانۇن تۈرغۇزۇش» ترغرىسىدا مەملىكەت بويىچە گەرچە بىر مەھەل چۇقان كۆتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما، شىنجاڭنىڭ شۇنفۇ سى لېيەن كۇي: «شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى خەلقنىڭ سەۋىيىسى

*ئالۋاستىلار — ئەينى ۋاقتتىكى مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىنى كۆرسىتىلمدۇ. (تەرجىماندىن).

تۆۋەن، سايلاش سالاھىيىتى مۇڭاپىق كەشىلەر كەم» شۇڭا «سايلام ئۆتكۈزۈش تەس» دەپ تۇرۇۋېلىپ، كۆچمىنىڭ باريچە «ئەمەلدار تۆرىلەر» ئىچىدىن «تاللاپ تەينىلەش» نى تەرغىپ قىلىدى. شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭ باشتىن - ئاخىر «قانۇن تۇرغۇزۇشقا تەييارلىق قىلىش، ئەھۋالغا قاراپ ئۆزگەرتىش» باستۇچىدا تۇرۇپ كەلدى①. ئۇلكە مەركىزى ئۇرۇمچىدە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ «كېڭەش ئىدارىسىگە تەييارلىق قىلىش باشقارمىسى» ۋە «ئاساسىي قانۇن تۈزۈشنى تەكشۈرۈش يۈرتى» قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ھەرقايسى ناھىيىلەر «كېڭەيتىش، تەرغىپ قىلىش»، «قۇرۇلۇشنىڭ ئىلاجىنى قىلىش» باستۇچىدىلا تۇرۇپ قېلىپ يولغا قويۇلمىدى. ئىلىدا بولسا، «قانۇن تۇرغۇزۇشقا تەييارلىق كۆرۈش باشقارمىسى» دېگەن ۋىۋىسكىلا ئېسىپ قويۇلدى - خالاس②. «قانۇن تۇرغۇزۇشقا تەييارلىق كۆرۈش» دۇئوخشاشلا بىر خىل ئالدامچىلىقتىن ئىبارەت ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قانۇن تۇرغۇزۇشنى ئىجرا قىلىش ئۈياقتا تۇرسۇن، ھوقۇقنى ئەكسىچە خان جەمەتىنىڭ قولىغا جېنىنىڭ باريچە مەركەزلەشتۈرۈۋالدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ «قانۇن تۇرغۇزۇش» دېگەن نىقابى يىرتىپ تاشلاندى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرى قانۇن تۇرغۇزۇش تەرەپدارلىرىنى بەكمۇ ئۈمىدسىزلەندۈردى. ئۇلار ئىچىدىكى بەزى بۇرژۇئا زىيالىيلىرى قانۇن تۇرغۇزۇشنى تەلەپ قىلىش خىيالىدىن ۋاز كېچىپ، ئىنقىلابقا ھېسداشلىق

① «ھۆكۈمەت ئاخباراتى»، 1343 - سان، 7 - بەت، 1272 - سان، 11 - بەت، «شۇەنتۇڭ خان ئوردا خاتىرىسى» 26 - جىلد، 26 - بەت.

② «ھۆكۈمەت ئاخباراتى»، 1341 - سان، 8 — 9 - بەتلەر، 1336 - سان، 11 — 12 - بەتلەر، 1343 - سان، 7 — 10 - بەتلەر.

قىلىش ۋە ئۇنى قوللاش تەرىپىگە ئۆتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ «قانۇن تۈرغۇزۇشقا تەييارلىق كۆرۈش» دېگەن نېمىسى بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىنى توسۇپ قېلىش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە ئۇنى كۈنسايىن مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە ئەۋج ئالدۇرۇۋەتتى. سۇن جۇڭشەن رەھبەرلىكىدىكى ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتى تەرەپ - تەرەپتە قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئىنقىلابىي تەشكىلاتلارنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىنقىلابىي تەشۋىق ئىلىپ بېرىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى قەتئىي كۈرەش قىلدى. ئەۋج ئالغان بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتى، ئەمەلىيەتتە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ «قانۇن تۈرغۇزۇشقا تەييارلىق كۆرۈش» دېگەن بىرنەمىسىگە قارىتىلغان كۈچلۈك تەنقىد ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرىشلىرىمۇ مەۋج ئۇرۇپ ئۆركەشلىدى. ھەتتا بەزى جايلاردا قوراللىق قارشىلىق كۆرسىتىشكە قاراپ تەرەققىي قىلدى. مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتى رەھبەرلىك قىلغان ئىنقىلابىي كۈرەشلەر ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ ستىخىيىلىك كۈرەشلىرى بىرلىشىپ، جاھانگىرلىككە ۋە فېئودالىزمغا قارشى قاينام - تاشقىنلىق بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنى ھاسىل قىلىپ، ئىلىمىزنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا يەنە بىر قېتىملىق ئىنقىلاب دولقۇنىنى شەكىللەندۈردى. ئەكسىيەتچىلىكتە ئۇچىغا چىققان چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يېڭى ئىنقىلاب بورىنىغا ئۇچرىدى، ھالاك بولۇش كۈنى يېقىنلاشتى.

بۇ چاغدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىرىمۇ ئوخشاشلا ئىجتىمائىي كرىزىسكە ئۇچراپ، «بىر پالۋان يەكىنى تۈرۈپ چىتسا، تەرەپ - تەرەپتىن ئاۋاز قوشىدىغان» ۋەز

ۇيىەت شەكىللەنگەنىدى①. ئەينى ۋاقىتتا، شىنجىڭ زىندانىيەت ئىنتايىن ئەسكىنلىشىپ كەتكەنىدى. 1909 - يىلى 26 - ماي كۈنى (چىڭ سۇلالىسى شۇەنتۇڭ خاننىڭ 1 - يىلى 4 - ئايىنىڭ 8 - كۈنى) ئۇرۇمچىدە خۇڭسەنزۇي ۋەقەسى يۈز بەردى. ئەينى ۋاقىتتا، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى بىلەن شەھەر خەلقى ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بېرىپ، شەھەر خەلقىدىن يەتتە - سەككىز كىشى ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى، بۇنىڭغا ئارىلىشىشقا ھېچكىم جۈرئەت قىلالمىدى. 1910 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى شۇەنتۇڭ خاننىڭ 2 - يىلى) 6 - 7 - ئايلاردا قۇرۇقلۇق قىسىم ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ يىڭجاڭى تيەن شىنەن بىر «ھەربىي سەپتىن بوشىغان ئەسكەر» نى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، ئۇرۇمچى خەلقىنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىنى قوزغىدى، جامائەت بىرلىشىپ ۋاڭ گاۋشىڭنى باش قىلىپ، ئۇرۇمچىدە ئادەم توپلاپ ۋەقە چىقاردى. خەلق قاتتىق غەزەپكە كېلىپ، شەھەر ئىچىدىكى دۇكان ۋە ئۆي - ئىمارەتلەرگە ئوت قويۇپ بەردى. بۇ قېتىمقى ۋەقە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن باستۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ شىنجاڭغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. شىنجاڭدا ئىجتىمائىي كرىزىس بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ كېتىۋاتقان بىر پەيتتە، «ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ھەرىكىتى لاۋۇلداپ كۆيگەن ئوتتەك قوزغىلىپ كەتتى②.

مەملىكەت بويىچە كۈنساناپ ئەۋج ئېلىۋاتقان بۇرژۇئا ئىن-

---

① جۇڭ گۈاڭشىڭ: «شىڭخەي يىلى شىنجاڭدىكى ئۆزگىرىش توغرىسىدا قىسقىچە خاتىرىلەر»، «شىنخەي ئىنقىلابى»، 7 - توم، 441 - بەت.

② ئەن ۋىنخۇي: «يېقىنقى 100 يىلدىن بۇيان شىنجاڭنىڭ سىياسىي تۈزۈمىدىكى ئۆزگىرىشلەر»، «تىيانشان» ئايلىق مەجمۇئەسى، خەنزۇچە 1 - سان.

قىلابى ھەرىكىتى تېزدىن تەرەققىي قىلىپ، شىنجاڭ يېتىپ كەلدى. شۇ چاغدا، بىرمۇنچە بۇرژۇئا ئىنقىلابچىلىرى ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئارقا - ئارقىدىن ئىلى، ئۇرۇمچى قاتارلىق رايونلارغا كېلىپ، ئىنقىلابىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. خۇبىي قۇرۇقلۇق ئارمىيە 42 - يېڭىنىڭ كوماندىرى ياڭ زەنشۇي بۇيرۇق بويىچە ئىلى قۇرۇقلۇق ئەسكەرلىرىنىڭ ياردەمچى قوماندانلىقىغا تەيىنلىنىپ يۆتكەلگەن چاغدا، ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىدىن فىڭ تېمىڭ، فىڭ داشۇ قاتارلىق كىشىلەر ئۇنىڭ بىلەن ئىلىغا بىللە كەلدى*. ئۇلار ئىلىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھەربىي قىسىم، ئىدارە، مەكتەپلەرگە ۋە ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىغا بېرىپ، ئىنقىلابىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ باردى. تەشۋىق قىلىش ۋە تەشكىللەش جەھەتتە ئۇلار نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ئۇلار خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە، موڭغۇلچە يېزىقلاردا «ئىلى ئاممىباب گېزىتى» نى چىقاردى. فېڭ چاۋ باش تەھرىر، لى شاۋۋۇ، خەن يۈچىڭلار تەھرىر بولۇپ، ئىنقىلابىي ئىدىيە ۋە ئىنقىلاب پروگراممىلىرىنى تەشۋىق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، رۇشىدى ۋە باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى قۇرۇپ، ئىختىساسلىق ئىنقىلابچىلارنى يېتىشتۈر-

---

* ياڭ زەنشۇي ياپونىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيە خۇسەن مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن. مەكتەپتىكى ۋاقتىدا ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتىگە قاتناشقان، دۆلەتكە قايتقاندىن كېيىن، قۇرۇقلۇق ئارمىيىدە ۋەزىپە ئۆتىگەن چاغدا، مەخپىي ھالدا ئىنقىلابىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. فىڭ تېمىڭ، فىڭ داشۇلار ئۇچاڭدىكى «كوندىلىك بىلىم» جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قولغا ئالشاقچى بولغاندا، ئۇچاڭدا ئىنقىلابىي پائالىيەتنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئامالىز قېلىپ، لى فۇخۇاڭ، خاۋكېچۈەن، لى كېگو، فاڭ شاۋسى، شۇي شۇيەن، شىڭ زېخۇڭ، لى يىڭ، جوفوچىڭ. لەن شاۋخۇالار بىلەن بىللە ياڭ زەنشۇيگە ئەگىشىپ ئىلىغا كەلگەن. ئۇلار ئوتتۇرا يولدا قوشۇلغانلاردىن يەنە شەنشىلىك لى بياۋ ۋە گەنسۇلۇق دىڭ باۋسىلار بار.

دی. ئۇلار يەنە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەسكەرلەر ئارىسىغا بېرىپ ئىنقىلابىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ باردى. خۇنەن، خۇبېي، شەنشى ئۆلكىلىرىدىن ئىلىغا كەلگەن ئەسكەرلەر بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئۇلارنى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە ھەرىكەتلەندۈردى. ئۇيغۇر، خۇيزۇ ۋە يېشىل تۇغ گازارمىسىدىكى ئەسكەرلەر ئارىسىدا، ئاساسلىقى زوزۇڭتاڭنىڭ شەنشى، گەنسۇدىكى خەنزۇلار قوزغىلىڭىنى بېسىقتۇرغانلىقى تۈپەيلىدىن، خۇيزۇلار بىلەن خۇيزۇلار ئوتتۇرىسىدا پەيدا بولغان ئايرىمىچىلىق ۋە قارشىلىق كەيپىياتلىرىنى تۈگىتىپ، ئۇلارنى ئىنقىلابقا ھېسداشلىق قىلىدىغان ۋە قوللايدىغان ھالغا كەلتۈرۈش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. گېلاۋخۇي* بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ، ئىنقىلابىي ئىدىيىنى تەرغىپ قىلىپ، ئۇلارنى قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشىدىغان قىلىپ تەشكىللىدى. ئۇلار يەنە ھەربىي قوشۇن، ئىدارە، مەكتەپ، گېلاۋخۇي ۋە خۇيزۇلار ئارىسىدا ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتى ئەزالىرىنى كۆپەيتتى. ياڭ زەنشۈي باشچىلىق قىلغان يېڭى قوشۇندىنلا بىرمۇنچە ئوفىتسېر ۋە ئەسكەرلەر ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتىگە كىردى. ئۇ-

---

* گېلاۋخۇي — بىر خىل دىنىي خۇراپىي مەخپىي تەشكىلات بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى خاراكتېرگە ئىگە ئىدى. ئۇنىڭ ئەزالىرى كۆپىنىچە ۋەيران بولغان دېھقانلار، ئىشىز قالغان قول ھۇنەرۋەنلەر، ئەسكەرلەر ۋە سەرگەندانلاردىن ئىبارەت ئىدى، يەنە ئاز ساندا سودىگەر ۋە ئوفىتسېرلەرمۇ بار ئىدى. ئۇ تەشكىلىي جەھەتتىن تارقاق بولۇپ، قارىغۇلارچە بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىگە ئىگە ئىدى، پومېشچىك، بېۋروكىراتلار تەرىپىدىن ئاسانلا پايدىلىنىپ كېتىدىغان بولغاچقا، ئەكسىيەتچى كۈچلەرگە ئايلىنىپ قالغانىدى. شىنجاڭدا گېلاۋخۇي چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۈڭجى يىللىرىدا پەيدا بولغان. خۇنەن قوشۇنىغا ئەگىشىپ شىنجاڭغا كەلگەن بولۇپ، ھەربىي، مۇلكىي ئورۇنلارغا، سودا - سانائەت ساھەلىرىگە تارقىلىپ، ھەممىلا يەرگە «ئورۇنلىشىپ، ئادەم توپلاپ» يۈردى. شىنخەي ئىنقىلابىي مەزگىلىدە، شىنجاڭدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرى تايىنىدىغان مۇھىم بىر كۈچكە ئايلىنىپ قالدى.

نىڭدىن باشقا، فىڭ تېمىڭ قاتارلىق كىشىلەر دۆلەت تۆلەيدىغان قەرزنى يىغىش نامىدىن پايدىلىنىپ، ھەرقايسى ناھىيىلەرگە بېرىپ، ئىنقىلابىي ئىدىيىنى تەشۋىق قىلدى. ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنى كۆپەيتىپ، خەلق ئاممىسىنى ئويغىتىپ، ئۇلارنى ئىنقىلابقا ئاۋاز قوشىدىغان قىلدى. ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنىڭ بىر قاتار پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ئىلىدا ئىنقىلاب ۋەزىيىتىنىڭ يۇقىرى ئۆرلىشى، قوراللىق قوزغىلاڭ پەيتىنىڭ كۈنساناپ پىشىپ يېتىلىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى ئىلىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىش بىلەن تەڭ، ئۇلارنىڭ پائالىيىتى ئۈرۈمچىدىمۇ باشلىنىپ كەتتى. شۇ چاغدا، ليۇ شيەنجۇن ئىنقىلابىي پارتىيىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى ئاساسلىق مەسئۇلى ئىدى*. ئۇ ئۈرۈمچىدە تۇرغان چاغدا، شەنشىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرى بىلەن داۋاملىق قويۇق ئالاقە باغلاپ تۇرغاندىن باشقا، تيەن شىنيەن، تاڭ شياۋيۈن، چېڭ گۇاڭمۇ قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىللە، ئۈرۈمچىدە ئىنقىلابىي تەشكىلات قۇرۇپ، ئىنقىلابىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى، ئۇلار بىر تەرەپتىن، خۇنەن، خۇەيچى قوشۇنلىرى ئىچىدە تەرغىبات خىزمەتلىرىنى ئىشلەپ، قوزغىلاڭنى يېتىلدۈردى. يەنە بىر تەرەپتىن گېلاۋخۇيچىلار ئارىسىغا بېرىپ مەخپىي مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ئۇلارنى ئىنقىلابقا مەدەت بېرىـ

---

* ليۇ شيەنجۇن — خۇنەننىڭ نىڭشىياڭ دېگەن يېرىدىن بولۇپ، ياپونىيە ئوفىتىرلەر مەكتىپىنى توگەتكەن. تاغىسى تاۋسىڭجانىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن يۇەن داخۇانىڭ «خىزمىتىدە بولۇش» ئۈچۈن شىنجاڭغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاشكارا سالاھىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئىنقىلابىي پائالىيىتىنى يوشۇرۇشىنى مەقسەت قىلغان. قاقباش ھىيلىگەر يۇەن داخۇاليۇشيەنجۇنگە ئىشەنمەي، مەشقگە نازارەت قىلىش باشقارمىسىنىڭ نازارەتچىلىك ئەمىلىنى بەرسە، ليۇ شيەنجۇن قوبۇل قىلمىغان، ئاندىن ئۇنىڭغا قايتىش خىراجىتى بەرسىمۇ قوبۇل قىلماي، مەخپىي ھالدا قىلىپ ئۈرۈمچىدە قېلىپ، ئىنقىلابىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان.

دىغان ۋە قاتنىشىدىغان قىلدى.

دېموكراتىك ئىنقىلابىي ئىدىيىنىڭ تارقىلىشى، ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرىنىڭ ئاكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىش نەتىجىسىدە ئۇرۇمچى ۋە ئىلىدا ئىنقىلاب ۋەزىيىتى تېگىپ قويىسلا پارتلايدىغان ھالەتكە كېلىپ قالدى. ئىنقىلاب ۋەزىيىتىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغانلىقى خەلق ئاممىسىنىڭ بۇرۇنقىدەك ياشاۋېرىشىگە تاقەتسىز قالمىغانلىقىنى، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ يەنىلا بالدۇرقىدەك ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كېتەلمەيدىغان بولۇپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقى گۈمران بولۇش ھارپىسىغا كېلىپ قالدى. ئەمما ئىلى بىلەن ئۇرۇمچىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى بىرلىككە كەلگەن كۈچ بولۇپ شەكىللەنمىدى، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا باغلىنىشى يوق بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈپ، مۇستەقىل جەڭ قىلدى. ئۇلارنىڭ بىر ئورتاق ئاجىزلىقى شۇ ئىدىكى، ئۇلار ئاساسلىقى يېڭى قوشۇن بىلەن گېلاۋخوي ئەزالىرىغا تايانغان بولۇپ، كەڭ ئىشچى ـ دېھقانلار ئاممىسىنى ئىنقىلابنىڭ ئاساسىي كۈچى قىلمىدى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئىشچى ـ دېھقانلار ئاممىسى ئارىسىغا بېرىپ جاپالىق ۋە ئىنچىكە تەشۋىق قىلىش ۋە تەشكىللەشنى خىزمەت تېلىرىنى ئىشلىمىدى، ئۇلارنى ئىنقىلابقا قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلمىدى. خۇددى يولداش ماۋزېدۇڭ: «بارلىق ئىنقىلابىي يولداشلار بىلىشى كېرەككى، مىللىي ئىنقىلاب پەقەتلا زور بىر ئۆزگىرىشنىڭ بولۇشىغا موھتاج. شىنىخەي ئىنقىلابى ۋاقتىدا مۇشۇنداق ئۆزگىرىشلەر بولمىغانىدى، شۇڭا ئۇ مەغلۇپ بولدى.» («خۇنەن دېھقانلار ھەرىكىتىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات»، «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە، 1967 ـ يىل نەشرى،

1 - تـوم 31 - بـهت) دەپ كۆرسىتىپ، ئـۆتكەندەك، ئۇرۇمچى بىلەن ئىلىدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابىي ھەربكىتى، باشلىنىشتىنلا مەغلۇپ بولۇش ئامىلىنى ئۆزىدە بىللە يېتىلدۈرگەنىدى.

2 - بۆلۈم بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىلغان ئۇرۇمچى، ئىلى قوزغىلىڭى، ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى

مەملىكەت بويىچە ئىنقىلاب ۋەزىيىتىنىڭ يۇقىرى ئۆرلىشى نەتىجىسىدە، 1911 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى شۇەنتۇڭ خانىنىڭ 3 - يىلى) 10 - ئۆكتەبردە بۇرژۇئا ئىنقىلابچىلىرى ئۇچاڭدا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى، تاريختا بۇ «شىڭخەي ئىنقىلابى» دەپ ئاتالدى. ئۇچاڭ قوزغىلىڭى غەلبە قازانغاندىن كېيىن، ئىنقىلابچىلار پارتىيىسى ھەربىي ھۆكۈمەت قۇرۇپ، «جۇڭخۇا مىنگو» نى دۆلەت نامى قىلىپ جاكارلىدى ۋە چىڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ يىل بەلگىلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. ئۇچاڭ قوزغىلىڭى پۈتۈن مەملىكەتنى لەرزىگە كەلتۈرۈۋەتتى، ھەممە ئۆلكىلەر ئارقا - ئارقىدىن ئاۋاز قوشتى، قاينام قاشقىنلىق ئىنقىلاب ئېقىمى شەكىللەندى. 1912 - يىلى (مىنگونىڭ تۆتىنچى يىلى) 1 - يانۋاردا، ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ ۋەكىللىرى نەنجىڭگە توپلىنىپ، جۇڭخۇا مىنگو ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى رەسمىي قۇرۇپ، سۇن جۇڭشەننى ۋاقىتلىق باش زۇڭتۇڭلۇققا سايلىدى، نەنجىڭنى پايتەخت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭگودا 2000 يىللىدىن ئارتۇق ۋاقىت ھۆكۈم سۈرگەن فېئودال خانلىق ئىستىبدادلىق تۈزۈمىگە خاتىمە بېرىلدى.

شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى، خۇددى ئۆركەشلەپ ئاققان ئىنقىلاب كەلكۈندەك يىراق - يىراقلارغا تاراپ ئېقىپ، شىنجاڭدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابى ھەرىكىتىدە يېڭى دولقۇن قوزغىدى. «شەرقىي جەنۇبتا ئىنقىلابىي ئارمىيە قوزغالدى. ھەرقايسى ئۆلكىلەر مۇستەقىللىك بىلدۈردى، يوللاردا تەشۋىق قىلىندى»؛ «شىنخەننى باشقۇرماق تەس بولۇپ قالدى، پەخەس بولۇش سىگنالىرى كۆپەيىپ كەتتى»، بۇ ھال «شىنجاڭنىڭ مەركىزىي شەھىرىنى لەرزىگە كەلتۈرۈۋەتتى»① «كىشىلەر ئىككىلىنىپ قالدى.»② ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزاسى لیۇشیەنجۇن ئۈرۈمچى قوزغىلىڭغا تەييارلىق كۆرۈش خىزمىتىنى جىددىيلەشتۈردى.

ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى قوزغىلاڭغا تەييارلىق قىلىۋاتقان بىر پەيتتە، سودىگەرلەرنىڭ سىرنى پاش قىلىپ قويۇشى، خائىنلارنىڭ ساتقىنلىق قىلىشى تۈپەيلىدىن، شىنجاڭنىڭ شۇنفۇسى يۈەن داخۇا ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش پىلانىدىن ئالدىن خەۋەر تېپىپ قالدى. ئۇ، ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەتچى ئەترىتىنى دەرھال توپلاپ، ئاۋۋال مۇشت كۆتۈرۈشىن ئىبارەت ئەكسىلئىنقىلابىي ۋاستىنى ئىشلىتىپ، ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىدىن تاكى شياۋ يۈەن ۋە چىڭ گۇاڭشولارنى ئالدى بىلەن تۇتۇپ ئۆلتۈردى. لیۇشیەنجۇن قوزغىلاڭ پىلانىنىڭ پاش بولۇپ قالغانلىقىنى سېزىپ، ئالدىراپ - تېنەپ مۇددەتتىن بۇرۇن قورالىلىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. 1911 - يىلى 28 - دېكابىر كۈنى (چىڭ سۇلالىسى

---

① چىڭ گۇاڭشىڭ: «شىنخەي يىللىرى شىنجاڭدا بولۇپ ئوتكەن قوزغىلاڭلا توغرىسىدا قىسقىچە خاتىرىلەر»، «شىنخەي ئىنقىلابى» 7 - توم، 442 - بەت.

② چاڭ كەيىي: «شىنخەي يىللىرى شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىدا يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىقلار ۋە ئۇنىڭ باش - ئاخىرى» يۇقىرقى كىتاب 430 - بەت.

شۇەنتۇڭ خانىنڭ 3 - يىل 11 - ئايىنڭ 9 - كۈنى) كەچتە
لىيۇشيەنجۇن قاتارلىق كىشىلەر قوزغىلاڭچىلاردىن 100 دىن
ئوشۇق ئاممىنى باشلاپ، سول بىلەكلىرىگە ئاق لاتا بەلگە
تاقاپ، يالغاندىن كېچىلىك چارلىغۇچى ئەسكەرلەر قىياپىتىگە
كىرىۋېلىپ، ھەمكارلىق مەھكىمىگە ھۇجۇم قىلىپ، قورال -
ياراقلا ئىگە بولغاندىن كېيىن توپتوغرا شۇنغۇ مەھكىمە-
سىنىڭ شەرقىي گازارمىسىغا ھۇجۇم قىلدى. ئەسلىدە شەرقىي
گازارمىدىكى بىر قىسىم جەڭچىلەر ئىچكى جەھەتتىن ماسلاشماقچى
بولغانىدى. لېكىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلەرنى بىر - بىر-
گە چېتىپ، بېسىپ تۇرۇش تۈپەيلىدىن ئىچىدىن ماسلىشىش
پىلانى ئىشقا ئاشمىدى. مەشق ئىشلىرىغا نازارەت قىلىش
ئورنىنىڭ شەرقىي تېمى سىرتىدا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى
مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتى بىلەن شىددەتلىك جەڭ بولدى.
قوزغىلاڭچى ئاممىنىڭ شۇنغۇ مەھكىمىسىنىڭ شەرقىي گازارمىسىغا
ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئىشغال قىلىش پىلانى ئوكۇشسىزلىققا
ئۇچرىدى. قوزغىلاڭچى ئامما دەرھال پىلاننى ئۆزگەرتىپ،
ھۇجۇم نۇقتىسىنى قۇرۇقلۇق ئارمىيىنىڭ توپچىلار يېڭىغا قاراتتى،
بۇنىڭدىن مەقسەت، توپلارنى قولغا چۈشۈرۈپ، ئۇنى سېپىل
ئۈستىگە ئېپ چىقىپ، ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرىنى ۋە قورال -
ياراق ئىدارىسىنى توپقا تۇتۇپ، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى
تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلىش ئىدى. لېكىن، چىڭ سۇلالىسى
ئەسكەرلىرىنىڭمۇ تەييارلىقى بولغانلىقتىن، توپچىلار يېڭىنىڭ
سىرتىدا قاتتىق جەڭ بولدى. قوزغىلاڭچى ئامما پىلانىنى يەنە
ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولۇپ، 1 - ساقچى رايونىغا ھۇجۇم قىلدى
بۇنىڭدىنمۇ توسالغۇغا ئۇچرىدى. قوزغىلاڭچى ئامما قاتتىرىسىغا
ئۇچ جايغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، دۈشمەننىڭ تەييارلى-
قى بولغاچقا، ھەممىسىدىلا غەلىبە قىلالمايى، ھەمكارلىق

مەھكىمىسىگە چېكىندى، شۇ پەيىتتە، يۈەن داخۇ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە قىسىملىرىنى جىددىي يۆتكەپ ھەمكارلىق مەھكىمىسىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، مۇھىم ئۆتكەللەرنى ئىگىلەپ، بارلىق كۈچى بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى. بىر كېچە شىددەتلىك جەڭ قىلىش نەتىجىسىدە ئاز ئادەم كۆپ دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمەي، ئەتىسى چۈشتە بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىلغان ئۈرۈمچى قوزغىلىڭى پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولدى.

قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يۈەن داخۇ قوزغىلاڭچى ئاممىنى پاجىئەلىك بېسىقتۇردى، بىرقانچە ئون كىشىنى ئۆلتۈردى. لىيۇ شىيەنجۇن، چىڭ جۇيفاڭ قاتارلىق قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئېچىنىشلىق تۈردە ئۆلتۈرۈلدى. شۇنفۇ مەھكىمىسىنىڭ شەرقىي گازارمىسى بىلەن ھەمكارلىق مەھكىمىسىنىڭ ئەسكەرلىرى ئىچىدە تازىلاش ئېلىپ بېرىپ، 200 دىن ئوشۇق كىشىنى تارقىتىۋەتتى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى ئۈرۈمچى ئەتراپىدا بوز يەر ئېچىشقا بۇيرۇدى. بەزىلىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا يالاپ ئاپىرىپ، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ بوش شتاتىنى تولۇقلىدى.* شۇنداق قىلىپ ئىنقىلابىي كۈچلەرنى پارچىلىۋەتتى ۋە يوقاتتى. ئىنقىلابىي پارتىيىنىڭ بەزى ئەزالىرى يوشۇرۇن ھالدا ئىلىغا قېچىپ بېرىپ، ئىلىدىكى ئىنقىلابىي

---

* يۈەن داخۇ شۇنفۇ مەھكىمىسىنىڭ شەرقىي گازارمىسى بىلەن ھەمكارلىق مەھكىمىسىدىكى بىر قىسىم ئەسكەرلەرنى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قارا شەھەر كۈچا، ئاقۇ قاتارلىق يەرلەرگە تارقىتىۋەتتى. ئۇلارنىڭ تولىسى گېلاۋخۇي ئەزالىرى ئىدى. شۇنداقلا، بۇ بىر قىسىم ئەسكەرلەرنى يېتەكلەپ ماڭغان تەن چاڭگۇ گېلاۋ خۇينىڭ مۇھىم باشلىقى ئىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ، گېلاۋ خۇي ئەزالىرى جەنۇبىي شىنجاڭدا تېز كۆپەيدى. جەنۇبىي شىنجاڭدا مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى يۈز بەرگەن ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى گېلاۋ خۇينىڭ ھەرىكىتى بولۇپ، يۈەن داخۇ، ياڭ زىڭشىنلارنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا ئىنتايىن زور تەھلىگە سالدى.

پارتىيە ئەزالىرى بىلەن بىللە، ئىلىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش كۆرىشىگە قاتناشتى ۋە رەھبەرلىك قىلدى.

ئۇرۇمچى قوزغىلىشىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەب، ئۇ، ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە ئەمەس ئىدى. ئۇلار پەقەتلا گېلاۋخوجىنى تايانچ قىلىپ، بىر قىسىم خوجىلىك ئەسكەرلەر (ئەينى ۋاقىتتا، يېڭى ئەسكەرلەر ئارىسىدىكى خوجىلىك ئەسكەرلەر بىلەن خوجىيخې رايونلىق ئەسكەرلەر ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت بار ئىدى) ۋە سودىگەرلەر بىلەن مۇناسىۋەت باغلىغانىدى. بۇلار ئىنقىلابنىڭ ئاساسىي كۈچى ئەمەس ئىدى. ھەتتا، بۇلار جىددىي پەيتلەردە ھامان ئىنقىلابقا ساتقىنلىق قىلدى. ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى ئىرۇمچىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ھارپىسىدا، «دەل مانا شۇ سودىگەرلەر «قوزغىلاڭنى ئالدىنئالا پاش قىلىپ قويىدى.»* شۇنىڭ بىلەن، دۇشمەن تەييارلىق قىلىۋالدى ۋە ئىنقىلابقا قارشى ئورۇنلاشتۇرۇشلارنى ئېلىپ بارىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ئامما شۇنغۇ مەھكىمىسىنىڭ شەرقىي گازارمىسىغا، قورۇقلۇق قوشۇنىنىڭ توپچىلار يىگىدە 1 - ساقچى رايونىغا ئارقا - ئارقىدىن ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، ھەممىسىدىلا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. دەرۋەقە، دۇشمەن كۈچىنىڭ بەكمۇ كۈچلۈك بولۇشىمۇ قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى بىر ئاساسلىق سەۋەب ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا، يۈەن داخۇ ئىشقا سالغان ئەكسىلئىنقىلابىي قوشۇندا، يۇقىرىسىنى يارەمچى قوماندان، كومباتلاردىن تارتىپ تۆۋەنىي روتا، ئىزۇۋۇت كوماندىرلىرىغىچە بولغان ئوفىتسېرلەرنىڭ ھەممىسى ئۇزى ئېچكى جايلاردىن ئېلىپ كەلگەن ئىشەنچلىك، سادىق قول-چوماقلاردىن تەبارەت ئىدى. يۈەن داخۇمۇ شۇنداق

* جۇڭ گۇاڭشىڭ: «شىنجاڭدا قوزغىلاڭلار توغرىسىدا قىسقىچە خاتىرىلەر»، 7 - توم، 442 - بەت.

بىر ئەكسىيەتچى قوشۇنغا تايىنىپ بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىلغان ئۇرۇمچى قوزغىلىڭىنى دەھشەتلىك تۈردە باستۇردى.

«تارىخنىڭ چاقىنى ئارقىغا يانداۋرغىلى بولمايدۇ» (ماۋزېدۇڭ: «يېڭى دېموكراتىك ئاساسىي قانۇن تۈرغۇزۇش» «مائارىپدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە، 1968 - يىل نەشرى، 2 - توم 754 - بەت). يۇەن داخۇ ئۇرۇمچى قوزغىلىڭىنى باستۇرغان بولسىمۇ، لېكىن، جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قالغان چىڭ سۇلالىسىنى ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇۋالالمىدى. دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت ئۇقۇمى كەشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئېلىپ، ئۇ ئەينى ۋاقىتنىڭ قارشى تۇرغىلى بولمايدىغان تارىخىي ئېقىمىغا ئايلىنىپ قالدى. شۇڭا، ئۇرۇمچى قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولۇپ ئونىنچى كۈنى، يەنى 1912 - يىل 7 - يانۋار كۈنى بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىلغان ھەيۋەتلىك ئىلى قوزغىلىڭى پارتلىدى.

ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى قوزغىلاڭغا تەييارلىق كۆرۈش جەھەتتىكى ئاساسى ئۇرۇمچى قوزغىلىڭىنىڭكىدىن يېخىشراق ئىدى. شۇ چاغدا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلىدىكى ھۆكۈمرانلىقى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇ يەردە بىرقانچە 10 مىڭ ئەسكىرى بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا شەرقىي تەرەپتە شىنجاڭ شۇنغۇسىغا قاراشلىق ھەربىي گازارمىلار بار ئىدى. غەرب تەرەپتە بولسا، چارروسىيە جاھانگىرلىكى چېگرىدا ئەسكەر تۇرغۇزغانىدى. ناۋادا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ قالىدىغان بولسا، ھەر تەرەپتىن دۈشمەننىڭ ھۇجۇمىغا ئاسانلا ئۇچراپ قېلىش خەۋپى بار ئىدى. شۇڭا، ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىغا قوزغىلاڭنىڭ تەييارلىق خىزمىتىنى بىر قەدەر پۇختا ئىشلەشكە توغرا كەلدى. ئۇ چاغدا، ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى تەشكىل قىلغان قوشۇن ۋە تەشكىلاتلار ئىچىدە خىزمەت

ئىشلەش بىر قەدەر ئوبدان ئاساسقا ئىگە ئىدى. چۈنكى ئۇلار ئىلىدا ئىنقىلابىي پائالىيەتنى باشلاشتىلا، خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى يېڭى قوشۇنغا ۋە تەشكىلاتلارغا قاراتقانىدى. شۇ چاغدا ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى دۇچ كەلگەن قىيىنچىلىق ئاساسلىقى خۇيزۇلار خىزمەت ئىشلەشتىن ئىبارەت بولدى. ئۇلار خۇيزۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئۇلارنى ئىنقىلابقا ئاۋاز قوشىدىغان قىلىش ئۈچۈن، خۇيزۇلار ئارىسىدا نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ئۇلار ئاۋۋال خۇيزۇلارنىڭ نوپوزلۇق كاتتىبېشى مالىنشياۋ بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئاندىن شۇ كىشى ئارقىلىق خۇيزۇلار ئارمىيىسى بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ، ئۇلارنى ئىنقىلابقا ئاۋاز قوشىدىغان قىلدى. فىڭ داشۇ غۇلجىدىكى شەنشى - گەنسۇ يېڭى مەسچىتىدە خۇيزۇلار بىلەن سۆھبەت يىغىنى ئۆتكۈزۈپ، خۇيزۇ - خەنزۇ خەلىقلىرىنىڭ ئورتاق تەقدىرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، بىرلىكتە قوزغىلىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ فېئودالىلىق ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ بۇيۇك ئىنقىلابىي ئىشلارنى ئورۇنداش كېرەكلىكىنى تەشۋىق قىلدى. بىر قاتار تەشۋىقىي، تەشكىلىي خىزمەتلەر ئارقىلىق كۆپلىگەن خۇيزۇلار ئىنقىلابقا پائال ئاۋاز قوشۇپ، قوزغىلاڭغا قاتنىشىشنى تەلەپ قىلدى. خۇيزۇلارنىڭ تەسىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر تەيجى ھاكىمبەك 80 يۈزى (يېزا، كەنت) دىكى دېھقانلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ، ئىنقىلابىي قوزغىلاڭغا يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئىئانە قىلىپ، مەدەت بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇيغۇر سودىگىرى ھەسەن باي ھاجى، ياقۇپ دۆكالارمۇ ئىنقىلابىي قوزغىلاڭچى قوشۇننى ئۆتۈك، ئىگەر - جابدۇق ۋە باشقا بۇيۇملار بىلەن تەمىنلىدى. دېمەك، ئىنقىلاب پۈرستى پىشىپ يېتىلمەكتە ئىدى، قوزغىلىش شەرت - شارائىتى ئاساسىي جەھەتتىن ھازىرلانغانىدى.

ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى قوزغىلاڭغا پائال ھازىرلىنىۋاتقان پەيتتە، خاڭجۇنىڭ جاڭجۇنى زىرۋىي بىلەن ئىلى جاڭجۇنى گۇڭفۇ بىر - بىرى بىلەن ئورۇن تالماشتۇرۇپ يۆتكەلدى. زىرۋىي لەنجۇ ئارقىلىق ئىلىغا كېلىۋېتىپ، شەنشى - گەنسۇ زۇڭدۇسى چاڭ گېڭ بىلەن مەخپىي سۆزلىشىپ، مەملىكەت بويىچە ئىنقىلاب چىقىش سۇلالىسىنىڭ بېيجىڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خەۋپ يەتكۈزگەندە، شىنجاڭ، گەنسۇ، موڭغۇلىيە قاتارلىق جايلارنى ئۆزلىرىگە بازا قىلىپ، شۇەنتۇڭ خاننى غەربكە كۆچۈرۈپ، كۈچ توپلاپ قايتا ھۇجۇمغا ئۆتۈشنى پىلانلىغاندى. ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى بۇ تەرىلىش سۇيىقەستىنى ئۇقۇپ قالدى. چاڭ سۇلالىسى خانىنى غەربكە كۆچۈرۈش سۇيىقەستىنى ئەمەلگە ئاشۇرماسلىق ئۈچۈن، ۋۇخەندىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى شائېخەيدىن روسىيە ئارقىلىق ئىلىغا بىر پارچە مەخپىي تېلېگراممىدا ئەۋەتىپ قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشۇشنى تەلەپ قىلدى. مەخپىي تېلېگراممىدا: «يۈەن داخۇ، شىك يۈك، چاڭ گېڭ، زىرۋىي قاتارلىقلار شۇەنتۇڭ خاننى غەربكە كۆچۈرۈشنى پىلانلىدى، ئىلى تېزدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ۋۇچاڭغا ئاۋاز قوشۇپ، ئۇلارنىڭ قېچىپ بېرىپ ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش قەستىنى تارمار قىلىپ، پۈتۈن خەلق ئىنقىلابىنى ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم.»* دېيىلگەنىدى. لېكىن ئۇ چاغدا ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنىڭ تەييارلىقى تولۇق پۈتمىگەن بولۇپ، ۋۇچاڭدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنىڭ تەلىپى بويىچە ئۆز ۋاقتىدا قوزغىلالمىدى. لېكىن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان مەخپىي تېلېگرامما پىشىپ يېتىلىش ئالدىدا ئۇرغان ئىلى قوزغىلىڭغا نىسبەتەن تۈرتكىلىك رول ئوينىدى.

---

* زىك ۋىنىۋۇ: «جۇڭگونىڭ غەربىي يۈرتىنى باشقۇرۇش تارىخى» 485 - بەت.

گۇڭقۇنىڭ ئورنىغا ئىلى جاڭجۇنى بولغان زىرۇي چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مانجۇ ئاقسۆڭەك بىيۇروكراتلىرى ئىچىدىكى ئەڭ جاھىل ئەكسىيەتچى، ئاچكۆز، زالىم ئىدى. ئۇ ئىلىغا كېلىش بىلەنلا، ئەسكەرلەرگە ۋە خەلققە قالپاق سېتىپ پۇل توپلىدى. ئۇ خاڭجۇدىن ئەرزان باھادا بىر تۈركۈم كىگىز قالپاق ئېلىپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئەسلى باھاسى كۈمۈش پۇل ھېسابىدا بىر - ئىككى مىسقالدىن بولسىمۇ، ھەربىر دانىسىنىڭ باھاسىنى بىر سەر تەڭگە قىلىپ بېكىتىپ، ئىلىدىكى ئەسكەرلەرگە ۋە خەلققە مەجبۇرىي نېسى ساتتى. ئەگەر پۇلنى دېگەن ۋاقتىدا تاپشۇرمىسا بىر قوي قوشۇپ ئالدى. ۋاقتى ئۇنىڭدىنمۇ ئۆتۈپ كەتسە بىر كالا قوشۇپ ئالدى. دېمەك، بۇ قالپاقنىڭ ئەسلى باھاسىدىن بىرقانچە 10 ھەسسە ئېشىپ كەتتى. زىرۇي ئۆزى جاڭجۇن بولۇپ تۇرۇقلۇق ئوچۇقتىن - ئوچۇق ھايانكەشلىك بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ ھال، چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ نەقەدەر چىرىكلىشىپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنداق يۇقىرى پايدا ئېلىپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە قاقتى - سوقتى قىلىش، ئەسكەرلەرنىڭ ۋە خەلقنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ، ئۇلارنى چەكسىز غەزەپكە كەلتۈرۈپ، ئەسلىدە كەسكىنلەشكەن سىنىپىي زىددىيەتنى تېخىمۇ جىدددىيلەشتۈرۈۋەتتى.

زىرۇينىڭ ئىلىغا كەلگەن ۋاقتى دەل پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ئىنقىلاب ۋەزىيىتى راسا جۇش ئۇرۇپ ئۆرلىگەن مەزگىل ئىدى. ۋۇچاڭ قوزغىلىڭى پارتلاش بىلەنلا چاڭجياڭ دەرياسى ۋادىسىدىكى ئۆلكىلەر ئارقا - ئارقىدىن ئاۋاز قوشتى. سىچۇەن، خۇبىي، شەنشى ئۆلكىلىرى ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈردى، نىڭشىيادىمۇ «ھەربىيلەر سىياسىي ئۆزگىرىش» قىلدى. بۇ خەۋەرلەر ئىلىغا يېتىپ كېلىشى بىلەن «كىشىلەر ئەندىشىگە چۈشۈپ قالدى، مىش - مىش پاراڭلار كۆپىيىپ

گەتتى.»* جايلاردا ئىنقىلابقا ئاۋاز قوشقانلار كۆپىنچە يېڭىدىن تەشكىل قىلىنغان قۇرۇقلۇق ئەسكەرلىرى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، زىرۋې ئىلىدىكى يېڭى تەشكىل قىلىنغان ئەسكەرلەردىن ئالاھىدە گۇمانلانىدى. زىرۋې ئۇلارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن، مانجۇلارنى قوغداش سېپىگە تۇرغۇزدى ۋە 1000 دىن ئوشۇق موڭغۇل ئەسكەرنى ئىلى دەرياسى بويىغا يۆتكىدى ۋە قورال - ياراق ئامبىرىدىكى قوراق - ياراق، ئوق - دورىلارنى يۆتكىۋەتتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، يېڭى تەشكىللەنگەن قۇشۇندىكى ئەسكەرلەر بىلەن ھەربىي تەييارلىق مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۇرۇشۇپ قالغانلىقىنى باھانە قىلىپ، يېڭى تەشكىللەنگەن قوشۇننى مەجبۇرىي تارقىتىۋەتتى. ياڭ زەنشۇيىنى رۇخسەت سوراپ ئىچكىرىگە قايتىشقا مەجبۇر قىلدى. ئەسكەرلەرنىڭ جۇڭۇا، تىبەت شالۋۇرلارنى قويماي ئامبارغا تاپشۇرۇپ، تۇرکۈملەپ ئىچكىرىگە قايتىشى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئىچكىرىگە قايتۇرۇلىدىغان ئوفتسېرلەرگە بېرىلىدىغان يول خىراجىتىنى بەرمەي كېچىكتۈرۈۋەتتى. قاتتىق سوغۇق قىش پەسلىدە، ئەسكەرلەردىن جۇڭۇا - تىبەت شالۋۇرلارنى سالدۇرۇۋېلىش چىداپ تۇرغىلى بولمايدىغان ئىنتايىن ئېچىنىشلىق ئىش ئىدى. ياڭ زەنشۇيىنىڭ ئىلتىماس قىلىپ، يېلىنىپ - يالۋۇرۇشىنى نەتىجىسىدە، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن ئۆتۈۋالغاندىن كېيىن تاپشۇرۇشقا رۇخسەت قىلدى. لېكىن، قىلچە ئىنسانىيەتچىلىكى يوق، ئاچكۆز زىرۋې بۇ ئەسكەرلەرنى ئېلىپ ماڭغان تۆت چوڭ يېتەكچىگە: ئەسكەرلەر ئۆتىدىغان مۇھىم ئۆتكەللەردە ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى توسۇپ، شۇنداق قاتتىق سوغۇقتا ئارقىغا قايتىشقا

* زۇلۇ: «شىنجاڭدىكى ئىلى قوزغىلىشى»، «جۇڭگو گومىنداڭ تارىخىي كۇپىيىسى» 3 - ماقالە.

مەجبۇر قىلىش توغرىسىدا مەخپىي بۇيرۇق بەردى. زىرۋىنىڭ بۇنداق تەتۈرلۈك قىلىشى ئۇنى ئۆلۈمگە مەھكۇم بولۇش تەقدىرىدىن قۇتۇلدۇرۇۋېلىش ئۈيغا تۇرسۇن، ئەكسىچە نەتىجە كېلىپ چىقتى. بولۇپمۇ، ئۇرۇمچى قوزغىلىڭى توغرىسىدىكى خەۋەر ئىلىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، «كىشىلەرنىڭ روھى كۆتۈرۈلدى» ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى ھەممە بىردەك: ۋاقىت قىستاپ كەلمەكتە، «پەيت جىددىي، ئىككىلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق، دەپ قارىدى»①. ئەينى ۋاقىتتا، قورالىلىق قوزغىلاڭ كېچىكتۈرۈشكە بولمايدىغان ۋەزىيىتىنى ئايلىنىپ قالدى.

مۇشۇنداق يېڭى ۋەزىيەتتە، ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى دەرھال مەخپىي مەجلىس ئېچىپ، قوزغىلاڭغا قوماندانلىق قىلىش ئورگىنىنى قۇردى، ھەممەيلەن بىر ئېغىزدىن لى پۇخۇاڭنى قوزغىلاڭنىڭ باش قوماندانلىقىغا سايلىدى. ئەسلىدە 1912 - يىل 12 - يانۋار كۈنى قوزغىلىش بەلگىلەنگەنىدى. كېيىن «تۇشمۇ تۇشتىن پىتنە - ئىغۋا تارقىلىپ، ئامما ئالاقزادە بولۇپ كەتكەنلىكتىن»،② ۋاقىت ئالدىغا سۈرۈلۈپ 7 - يانۋار كۈنى كېچە سائەت 12 دە قوزغالماقچى بولدى. ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى كۈرە قەلئەسىنىڭ جەنۇبىي دەرۋازا سىرتىدىكى توپ چىلار گازارمىسىدا مەجلىس ئېچىۋاتقاندا، بىردىنلا ئىككى مانجۇ چېرىكىنىڭ ئېرىتىنىڭ ئېچىدىن قوپۇپ قاچقانلىقى سېزىلىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن، قوزغىلاڭنى زىرۋىنىڭ ئۇقۇپ قالغانلىقى، ۋە شۇ كۈنى سائەت 11 دە زىرۋىنىڭ ئەسكەر يۆتكەپ،

---

① دىڭ باۋشەن: «ئىلى ئىنقىلابى توغرىسىدا ئەسلىمىلەر»، «شىنخەي ئىنقىلابى توغرىسىدا ئەسلىمىلەر»، 5 - توپلام، 506 - بەت.

② زۇلۇ: «شىنجاڭدىكى ئىلى قوزغىلىڭى»، «جۇڭگو گومىنداڭ تارىخى. كۆپىيىسى»، 3 - ماقالا.

ھەمكارلىق مەھكىمىسىگە ھۇجۇم قىلماقچىكەنلىكى توغرىسىدا خەۋەر كەلگەنلىكتىن، قوزغىلىش ۋاقتى يەنە ئالدىنقا سۈرۈلۈپ كەچ سائەت 8 دە قوزغالماقچى بولۇشتى. قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش كونكرېت ئورۇنلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى ھەر قايىسى ئۆز ئالدىغا ۋەزىپە ئۆتەشكە كىرىشتى. بۇنىڭدىن باشقا، يېغىن يەنە چارروسىيە كونسۇلخانىسىغا مەخپىي نوتا تاپشۇرۇشنى قارار قىلدى. بۇنىڭدىن مەقسەت، چارروسىيىنىڭ ئىنقىلابىي قوزغىلاڭ قوشۇنىغا ئارىلىشىشنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئۇنى بىتەرەپلىكتە چىڭ تۇرغۇزۇش ئىدى. مانا بۇ ئىنقىلابىي پارتىيىنىڭ چارروسىيە جاھانگىرلىكىگە قارىتا خام خىيالدا ئىكەنلىكىنىڭ بىرخىل ئىپادىسى ئىدى. ئەمەلىيەتتە، چارروسىيە ئۆزىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق مەنپەئىتى ئۈچۈن «بىتەرەپلىكتە چىڭ تۇرمايتتى». چارروسىيىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ئىلى قوزغىلىڭىغا مۇداخىلە يۈرگۈزگەنلىكىدىن ئىبارەت تارىخىي پاكىت بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بەردى.

ئىلى قوزغىلىڭى ھارپىسىدا قۇرۇقلۇق ئارمىيە ھەيئىتەيىارلىق مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى چۈن جۇمىڭ قوزغىلاڭ پىلانىنى بىلدۈرۈپ، زىرۋىگە دەرھال مەلۇم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن زىرۋىي ئۆز ئەسكىرىي كۈچىنىڭ كۆچلۈك ئىكەنلىكىگە ئىشەنىدى ھەمدە ۋەقەنى يۈز بېرىشتىن بۇرۇن يېڭى قوشۇننىڭ ئوق - دورىلىرى تاپشۇرۇۋېلىنىدى، دەپ ئويلاپ، قاتتىق مۇداپىئە قىلمىدى. قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلىدىغان كۈنى كەچتە كومپات چىڭ جافۇ بىلەن چېرىكچى ئامبال يۈنتىڭ زىرۋىگە ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنىڭ كېچە سائەت 12 دە قوزغىلىدىغانلىقى توغرىسىدا ئىلگىرى - ئاخىر مەلۇمات بەرگەنىدىن كېيىنلا زىرۋىي ھودۇقۇپ كېتىپ، دەرھال قەلئە ئىچىدىكى ھەرقايسى قوشۇن ئەسكەرلىرىگە مىلتىق تارقاتتى. بىر تەرەپتىن، ئۆزىنى

قوغداش ئۇچۇن، مانجۇ، موڭغۇل ئەسكەرلىرىنى قەلئە ئىچىگە يۆتكىدى، يەنە بىر تەرەپتىن، ھەربىي قوماندان بىلەن يېڭى-كونا مانجۇ گازارمىسلىرىغا قوزغىلاڭ باشلىنىشتىن ئىلگىرى ھەمكارلىق مەھكىمىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئىشغال قىلىش توغرىسىدا جەددىي بۇيرۇق چۈشۈردى. ۋەزىيەت ئىنتايىن جىددىيلىشىپ كەتتى، قوزغىلاڭچى قوشۇن بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ھايات-ماماتلىق جەددىي پەيتكە دۇچ كەلدى. قىل ئۇستىدە تۇرغان مۇشۇنداق بىر پەيتتە، ئىنقىلابىي پارتىيە ئاۋۋال مۇددەتتىن بۇرۇن قوزغالدى، جۇڭگو ۋە چەت ئەللىنى لەرزىگە كەلتۈرگەن ئىلى قوزغىلىڭى رەسمىي پارتلىدى.

ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، قوزغىلاڭچى قوشۇن بەش يۆنىلىشكە بۆلۈندى. بىر يۆنىلىشتە كىلەر جەنۇبىي ئامباردىكى قورال-ياراق، ئوق-دورىلارنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن، فىڭ تېمىڭ، خۇاڭ لىجۇڭ باشچىلىقىدا جەنۇبىي ئىلمبارغا ھۇجۇم قىلدى. بىر يۆنىلىشتىكىلەر، شەھەر تېشىدا كۆتۈپ تۇرغان مالىنشياۋ، شۇي جىيەنگو، جياڭ گوشىڭ جۇ خاۋرۇ، لى بياۋ قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى پىيادە، ئاتلىق ۋە ئىشچى ئەسكەرلەرنى ۋە شۇي سەنتەي، خۇاڭ باۋشەن، جۇشىيەنچىڭ باشچىلىقىدىكى پىدائىي قوشۇننى قەلئەگە كىرگۈزۈپ جەنۇبىي ئامباردىن قورال-ياراق ئېلىپ، قەلئە ئىچىدىكى قوشۇنلارغا ماسلىشىپ جەڭ قىلىش ئۈچۈن لى فۇخۇاڭ باشچىلىقىدا شەرقىي دەرۋازىغا ھۇجۇم قىلدى. يەنە بىر يۆنىلىشتىكىلەر فىڭ داشۇ باشچىلىقىدا مۇئاۋىن دۇتۇڭ مەھكىمىسىگە ھۇجۇم قىلدى. يەنە بىر يۆنىلىشتىكىلەر خاۋكېچۇەن باشچىلىقىدا جياڭجۇن مەھكىمىسىگە ھۇجۇم قىلدى. بۇ تۆت يۆنىلىشكە ئايرىلغان قوزغىلاڭچى قوشۇن بىرقەدەر ئوڭۇشلۇق جەڭ قىلدى، ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئالدىن بەلگىلەنگەن پىلانى

ئەھلگە ئاشتى. جاڭجۇن دەھكەمسىگە قىلىنغان ھۇجۇمدا، قوزغىلاڭچىلار زىرۇينىڭ ئۆلگۈدەك قارشىلىق كۆرسىتىشىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئۇ يەرنىمۇ تېزلا ئىشغال قىلدى. زىرۇي ئارقىدىكى باغنىڭ تېمىدىن ئارتىلىپ چۈشۈپ ھەمكارلىق يامۇلغا قېچىپ كىرىۋالدى. كۆرەشتە قىينىچىلىققا ئۇچرىغىنى لى مىڭبياۋ، لى يىڭ، دىڭ باۋشەن، لۇچىسەن، شۇي شۇيەنلەر باشچىلىقىدىكى شىمالىي ئامبارغا ھۇجۇم قىلغانلار ئىدى. ئۇلار جەڭ باشلىنىش بىلەنلا ھەربىي قوماندان بىلەن يېڭى-كونا مانجۇ گازارمىسىدىكىلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى، شىددەتلىك جەڭ قىلغان بولسىمۇ ئامبارنى دەرھال ئىشغال قىلالمىدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن جاڭجۇن مەھكىمىسىنى ۋە مۇئاۋىن دوتۇڭ مەھكىمىسىنى ئارقا-ئارقىدىن ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ھەربىي قوماندان ۋەزىيەتنىڭ پايدىسىز بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، چېكىنىپ ئۆزىنى قوغداشقا كىرىشتى. ئەمما يېڭى-كونا مانجۇ گازارمىسى يەنىلا قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ تۇرۇۋالدى. ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى يېڭى-كونا مانجۇ گازارمىسىغا نىسبەتەن پارچىلاش سىياسىتىنى قوللاندى. يالڭ زەنشۇي ئوتتۇرىغا چىقىپ كونا مانجۇ گازارمىسىغا نەسىھەت قىلىپ، دېموكراتىك جۇمھۇرىيەتنىڭ زور ئەھمىيىتىنى تەشۋىق قىلغانىدى، ئۇلار قارشىلىقنى دەرھال توختىتىپ، قوزغىلاڭچى قوشۇنغا تەسلىم بولدى ۋە ئۆز ئورنىغا چېكىنىپ، بۇيرۇق كۈتتى. پەقەتلا يېڭى مانجۇ گازارمىسى مىڭ كۈتاي قوماندانلىقىدا شىمالىي ئامبارغا ئورۇنلىشىۋېلىپ، يېڭى شەكىلدىكى قورالالاردىن پايدىلىنىپ ۋە ھەربىي تەييارلىق مەكتىپىدىكى بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا، قوزغىلاڭچىلارغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. شۇ پەيتتە، قوزغىلاڭچىلار كۈچىنى قايتىدىن تەشكىللەپ، شەرقىي دەرۋازىنى ئېچىۋېتىپ، ئىنقىلابقا

ئاۋاز قوشقان خەتىرۇ، خۇيزۇ خەلقىنى شەھەرگە كىرگۈزدى ۋە ئۇلارغا قورال - ياراق تارقىتىپ بېرىپ، ئۇرۇشقا قاتناشتۇردى. شۇنداقتىمۇ شىمالىي ئامبارنى ئالالمىدى، ئەھۋال ئىنتايىن جىددىيلەشكەنىدى. ئەگەر، ۋاقىت ئۇزىراپ كېتىدىغان بولسا، يۆتكىگەن ياردەمچى قوشۇن يېتىپ كېلىپ، قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ ئىچكى ۋە سىرتقى تەرەپتىن ئىسكەنجىگە چۈشۈپ قېلىش خەۋپى مەۋجۇت ئىدى. ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى دەرھال مەجلىس ئېچىپ، مەسلىھەتلىشىپ، ياڭزەنشۈيىنىڭ بالدۇرقى جاڭجۇن گۇاڭ فۇنى ئوتتۇرىغا چىقىپ كېلىشتۇرۇپ قۇيۇشقا تەكلىپ قىلىشنى قارار قىلدى. يېڭى مانجۇ گازارمىسىمۇ توزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ ۋە گۇاڭ فۇنىڭ كېلىشتۇرۇش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئىلى قوزغىلىڭى غەلىبە قازاندى.

ئىلى قوزغىلىڭى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئىنقىلابىي ھاكىمىيەت قۇرۇش مەسلىسى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئالدىدا تۇرغان ئاساسىي ۋەزىپە ئىدى. ئۇلار ئۇچاڭ قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرىگە بەك ئۇچرىغانلىقتىن، ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىدا تۇتۇشنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ يەتمەي، ھۆكۈمەت جەمئىيەتتىكى ئىناۋەتلىك مۆتىۋەر زاتلاردىن تەشكىل تاپقاندىلا، ۋەزىيەتنى تۇراقلاشتۇرۇپ، ئاممىغا چاقىرىق قىلىپ، ھەربىي قوشۇنىنى ئۆز قولىدا تۇتقىلى بولىدۇ دەپ قارىدى. شۇ چاغدا، ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى خەنزۇ، مانجۇ، موڭغۇل، خۇيزۇ، ۋە زاڭزۇ مىللەتلىرىدىن تۇرتاق ئىلگىرىلەش جەمئىيىتىنى قۇرغان (ياڭزەنشۈي جەمئىيەتىنىڭ مۇدىرى بولغان) دىن كېيىن، مەجلىس ئاچتى. مەجلىستە قارىلىدىغان مەسىلىلەرنىڭ بىرى، ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت قۇرۇش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. مەجلىستە ھۆكۈمەت تەرتىپىگە كىرىدىغانلارنى

سايلاش مەسلىسىدە جەددىي تالاش ـ تارتىشلار بولدى. بولۇپمۇ ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ دۇ دۇ (باشلىق) لىقىنى كىم ئۈستىگە ئېلىش مەسلىسىدە تالاش ـ تارتىش بەكمۇ جەددىي بولدى. ياڭ زەنشۇي ۋەكىللىكىدىكى بىرخىل پىكىر تەرەپدارلىرى: ۋەزىپىسىدىن بوشانغان ئىلى جاڭجۈنى گۇاڭ فۇنى دۇدۇ قىلىشنى قۇۋۋەتلىدى. ئۇلار: ھۆكۈمەت گۇاڭ فۇدەك جەمئىيەتتە نوپۇزى بار كىشىلەردىن تەركىب تاپسا، مانجۇ، موڭغۇل قوشۇنىدىكى تەلىم كۆرگەن ھەربىيلەرنى ئىگىلەپ تۇرۇپ يەرلىك تەرتىپنى مۇستەھكەملىگىلى بولىدۇ، ئاندىن ئۇلار ئىنقىلابىي قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى بىلەن قارشىلاشمايدۇ، شۇنىڭدەك يۇەن داخۇا، چاڭ گېك قاتارلىق كىشىلەر بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئىنقىلابىي قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ شەرقتە يۈرۈش قىلىش پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ، دەپ قارايتتى. يەنە بىرخىل پىكىرگە فىك تېمىك، لى پۇخۇاڭلار ۋەكىللىك قىلغان بولۇپ، گۇاڭ فۇنىڭ دۇدۇ بولۇشىغا قارشى ئىدى. ئۇلار: ئىنقىلابنىڭ مەقسىتى چىڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشتىن ئىبارەت. ئەگەر ئىنقىلابىي ھاكىمىيەت گۇاڭ فۇغا تۇتقۇزۇپ قويۇلىدىغان بولسا، مانجۇلاردىن تارتىۋېلىپ، يەنە مانجۇلارغا تاپشۇرۇپ بەرگەنلىك بولۇپ قالىدۇ، دەپ قارايتتى. تالاش ـ تارتىش ئارقىلىق فىك تېمىك، لى پۇخۇاڭ قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ توغرا پىكىرىدە چىڭ تۇرالمىغاچ، مۇرەسسە قىلىپ يول قويۇش پوزىتسىيەسىنى قوللىنىپ، ئاخىر گۇاڭ فۇنى دۇدۇ قىلىپ سايلاشقا قوشۇلدى، ياڭ زەنشۇينىڭ لايىھىسى تەستىقلاندى. شۇنداق قىلىپ، گۇاڭ فۇ ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنىڭ مۇشۇنداق ئاجىزلىقى ۋە مۇرەسسەچىلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئىنقىلاب لاگېرىغا سۇقۇنۇپ كىرىۋېلىپ، ئىنقىلابنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋالدى.

1912 - يىلى 8 - يانۋار كۈنى (11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى) سەھەردە، گۇاڭ فۇ بىلەن ياڭ زەنشۇينىڭ نامى بىلەن سودىگەر-لەر جەمئىيىتىدە ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇش توغرىسىدا جىددىي يىغىنى چاقىرىلدى، يىغىندا ياڭ زەنشۇينىڭ كۆرسىتىشى بىلەن ئامما گۇاڭ فۇنى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ دۇدۇلىقىغا سايە-لىدى. 1912 - يىلى 10 - يانۋار كۈنى ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈ-مىتى رەسمىي قۇرۇلدى. گۇاڭ فۇ دۇدۇ بولغانلىقتىن باشقا، ياڭ زەنشۇي قوماندانلىق باش شتابىنىڭ باش قوماندانى، خې جادۇڭ (ئەسلىدە ئىلىنىڭ ۋالىيسى ئىدى) شتاب باشلىقى، خەلق ئىشلىرى مىنىستىرى، فىڭ تېمىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى، خۇاڭ لىجۇڭ مالىيە مىنىستىرى، خاۋ كېچۈەن ھەربىي ئىشلار مىنىستىرى، لى فۇخۇاڭ ئالدىنقى سەپ باش قوماندانى، شۇي گوجىن شەرقىي يۈرۈش قىلىش تارماق دۇيىنىڭ قوماندانى بولدى. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ يۇقىرىدىكى ئەزالىرىدىن قارە-غانداء، ئۇلارنىڭ تەركىبىدە ئىنقىلابچىلار، كونا ھەربىيلەر، كونا بيۇروكرات ئەمەلدارلاردىن ئىبارەت ئۈچ خىل تەركىبلەر بار ئىدى. بۇ ھاكىمىيەتتە ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى بىرمۇنچە مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ھۆكۈمەتنىڭ باشلىقلىقىدىن ئىبارەت بۇ بىر مۇھىم ئورۇننىى چىڭ سۇلا-لىسىنىڭ سابىق ئىلى جاڭجۈنى تارتىۋالدى.

ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىر تەرەپ-تىن، نەنجىڭ ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە تېلېگراممىا يوللىدى، يەنە بىر تەرەپتىن، روسىيە كونسۇلىغا نوتا تاپشۇردى ھەمدە ئەلنى تىنچلاندۇرۇش ئىلانى چىقىرىپ، بەش مىللەت جۇمھۇرىيىتىنى جاكارلىدى. ئاممىنىڭ يارىدىمى ئارقىسىدا 8 - يانۋار كۈنى فىڭ تېمىڭ، ما بۇيۈنلەر ئىسكەر باشلاپ بېرىپ، بىر مەھەل زالىملىق قىلغان زىرۋىنى شېلىڭ يامۇلدىكى چوڭ زالىنىڭ

شەرقىي كارىدورىدا تۈتۈۋېلىپ، قوڭغۇراق راۋىقىنىڭ ئالدىغا سۆرەپ ئېلىپ بېرىپ ئېتىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن، چوڭ ۋەزىيەت مۇقىملىشىپ، ئىنقىلابىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ئىلىدا رەسمىي ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى.

ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلىدىكى ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلگەنلىكىنى جاكارلىدى. ئۇ، يەرلىك ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ۋە ھىمايىسىگە ئېرىشتى. «ھەربىيلەرمۇ، سودىگەرلەرمۇ، خەلقمۇ ھەممە بىردەك، ياشىسۇن دەپ شوئار توۋلىدى.»* ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ **بەزى** يۇقىرى تەبىقە زاتلىرىمۇ ياردەم بېرىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈردى ۋە ماددىي ياردەم بەردى. چاخار، ئويرات گازارمىلىرىنىڭ باش بۇغلىرى ۋە قازاق ئوكوردايلىرىمۇ ئىنقىلابقا ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. كونا تۇرغاۋۇتمۇ ۋەكىل ئەۋەتىپ ئىنقىلابىي قوشۇن بىلەن ئالاقە باغلىدى. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەنلىكى دېموكراتىك جۇمھۇرىيەتنى ئىشقا ئاشۇرۇش خەلقنىڭ ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغانلىقىنى، ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخ ئېقىمىغا ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن شىنجاڭدا بىر-بىرىگە قارشى ئىككى ھاكىمىيەت شەكىللىنىپ، ئىلى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى بىلەن ئۇرۇمچىدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئۆزئارا تىركىشىپ تۇرىدىغان ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى.

ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبىسى ئالدىدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىنتايىن قورقۇپ ئالاقزادە بولۇپ كەتتى. ئۇ، ئۆزىـ

---

* جاڭ كەيمى: «شىنخەي يىللىرى شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىدا يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىقۋە ئۇنىڭ ئاخىرلىشىشى»، «شىنخەي ئىنقىلابى»، 7 - توم 431 - بەت.

نىڭ ھالاكىتىگە تەن بەرمەي، ئۆلۈم ئالدىدا داۋاملىق جان تالاشتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چاڭ گېڭ، ئورخۇن ۋە يۈەن داخۇاغا: «تېزدىن مەسلىھەتلىشىپ چارە تېپىڭلار، تىنچلىق بىلەن ھەل بولسا تېخى ياخشى؛ ئەگەر سۆزگە كىرمىسە، دەرھال قوشۇن ماڭغۇزۇپ، يوقىتىش بىلەن تىنچلاندۇرۇشنى بىللە ئېلىپ بېرىپ، ئامانلىقنى ساقلاپ، قارشى چىققۇچىلارنى يوقىتىڭلار» دەپ تېلېگرامما بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە روسىيە ئەلچىسىگە «ۋاقتىنچە خەت - ئالاقىسىنى قوبۇل قىلماي، ئېتىراپ قىلماي تۇرۇڭلار» دەپ نوتا تاپشۇردى.① «تىنچلىق بىلەن ھەل بولسا» دېگىنى، ئىلىنىڭ «مۇستەقىل دۇدۇلۇق نامىنى بىكار قىلىپ»② چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا تەسلىم قىلدۇرۇش دېگەنلىك ئىدى. بۇنى ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى قوبۇل قىلمايتتى. شۇنىڭ بىلەن، ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىلەن ئۈرۈمچىدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتىن ساقلانغىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى.

3 - بۆلۈم ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇش ۋە ئۇلارنىڭ سۈلھ قىلىشى، شىنجاڭدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابى ھەرىكىتىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى

ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قانداق

---

① گۈگۈڭ ئارخىپنامىسى: «شىنجاڭ قوزغىلىڭى توغرىسىدا چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ ئارخىپى»، «شىنخەي ئىنقىلابى»، 7 - قىسىم 452 - بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب.

قىلىپ ئىنقىلابنىى يەنمۇ راۋاجلاندۇرۇش مەسىلىسى ئۇنىڭ ئالدىدا تۇرغان چوڭ بىر مەسىلە ئىدى. بۇ چاغدا، ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى يەنىلا خېلى قىيىن شارائىتتا تۇراتتى. چۈنكى ئىلى رايونى يەنىلا دۈشمەنلىك مۇھاسىرىسىدە ئىدى. سىرتتا چارروسىيە جاھانگىرلىكى بار ئىدى. ئىچكى جەھەتتە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە سادىق بولغان يۈەن داخۇا ۋەكىللىكىدىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەر بار ئىدى. ئەگەر ئىنقىلاب يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا راۋاجلاندۇرۇلمايدىغان بولسا، مۇھاسىرىدە قالغان ۋەزىيەتنى ئوڭشاشقا ئامال بولمايتتى. ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى بۇ مەسىلىنى بىر ئاز چۈشەنگەنىدى. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلۇشى بىلەنلا ئۇلار شەرقتە يۈرۈش قىلىش پىلانىنى مۇزاكىرە قىلدى. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلار بىر تەرەپتىن، يۈەن داخۇاغا ئۇنىڭ جۇمھۇرىيەتنى قوللاپ، مۇستەقىللىك جاكارلىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلىپ تېلېگرامما بەردى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، قوشۇنلارنى دەرھال تەرتىپكە سېلىپ، توققۇز قەلئەدىكى خۇيزۇ، خەنزۇلاردىن ئەسكەر ئېلىپ، شەرقتە يۈرۈش قىلىدىغان تارماق قوشۇن تەشكىل قىلدى، لى پۈخۇاڭنى ئالدىنقى سەپنىڭ قوماندانلىقىغا، شۇي گوجىننى شەرقتە يۈرۈش قىلىش تارماق قوشۇنىنىڭ قوماندانلىقىغا تەيىنلەپ، يۈەن داخۇا بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىشقا تەييارلاندى.

يۈەن داخۇا پادىشاھنى جاھىللىق بىلەن قوغدىغۇچى، جېنى چىقىپ كېتىۋاتسىمۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئۆزىنىڭ سادىقلىقىنى بىلدۈرىدىغان قۇل ئىدى؛ ئىلى قوزغىلىڭىغا چىش - تىرنىقىغىچە ئۆچمەنلىك قىلاتتى. ئۇ ئىنقىلابىي قوزغىلاڭچىلارغا قارىتىلغان «تىنچلىق بىلەن ھەل قىلىش» دېگەن نېمىگە قارشى تۇرۇپ، ئىنقىلابنى قوراللىق كۈچ ئىشلىتىپ

يوقتىپ تاشلاشنى تەشەببۇس قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ «قوشۇن توپلاپ، جازا يۈرۈشى قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق كۈتىمىز» دەپ تەكلىپ بەردى*. ئۆزى ئۇرۇش تەييارلىقىنى ئاكتىپلىق بىلەن ئىشلىدى، جەڭدىكى مۇداپىئەسىنى كۈچەيتتى. ئىلى ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر يېتىپ كەلگەندە، يۈەن داخۇا غەزەپلىنىپ چىچاڭ شىپ كەتتى. دەرھال ئەكسىلىنقىلابىي ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ باردى. قۇمۇلنىڭ يارەمچى قوماندانى جۇدېجىك، چارقىلىق سەييارە ئامبىلى لى سېشىڭ قاتارلىقلارغا قوشۇنلىرىنى باشلاپ، كېچە - كۈندۈزلەپ يول يۈرۈپ ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. جۇدېجىكنى ئىلىنىڭ مۇۋەققەت قوماندانلىقىغا تەينىلىدى. دېڭ نۇسخونى ۋاڭ پېيلەڭگە ماسلىشىپ پۇرسەتكە قاراپ ئىلىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. شىمالىي يۇنىلىشتە، يارەمچى قوماندان ۋاڭ پېيلەڭنى قوشۇنغا بىر تۈتاش قوماندانلىق قىلىپ، تەلكە ئېغىزىنى چىڭ ساقلاشقا تەينىلىدى؛ جاڭ چىڭشۇينى قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ بىر يىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى يېتەكلەپ داخىيەن ئالدىنقى سەپتىدە تۇرۇشقا ئەۋەتتى. يەنە، موڭغۇل باجۇنۇاڭ، نوۋىل ۋە چاخار ئىككى قانات باش گازارمىسىدىكى ئاتلىق قىسىملارنى يارەم بېرىشكە تەينىلىدى. جەنۇبىي يۇنىلىشتە، ئالقۇ قوماندانى ۋە ۋالىيلىرىغا ئەسكەر ئەۋەتىپ، مۇزداۋان ئارقىلىق ئىلىغا بارىدىغان مۇھىم ئېغىزنى چىڭ ساقلاشنى تاپشۇردى. كۇچا، قاراشەھەر تاغ يوللىرىدىمۇ چازا قۇرۇپ، ئەسكەر قويۇپ مۇداپىئەلىنىشنى، بۇ توغرىدا يەرلىك ھەربىي ۋە مۇلكىي ئورۇنلارنىڭ موڭغۇل ۋاڭى بىلەن مۇناسىۋەتلىشىشنى تاپىلاپ بۇيرۇق تېلېگراممىلا

* «شىنجاڭ قوزغىلىڭى توغرىسىدا چىڭ سۇلالىسى تەرمىنىڭ ئارخىپى»، «شىنخەي ئىنقىلابى» 7 - توم، 454 - بەت.

چۈشۈردى. ئورۇنلاشتۇرۇشى پۈتكەندىن كېيىن، يۈمن داخۇا ئىلى بىرقانچە ئاي مۇھاسىرە قىلىنسىلا، قوزغىلاڭچى قوشۇن «ئۆز ئىچىدىن بۇزۇلىدۇ»①، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، بىرلا ھۇجۇم قىلساق قايتۇرۇۋالغىلى بولىدۇ، دەپ جار سالدى. ئۇ، ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە «جەڭ مەيدانىدا كۆرۈشەيلى» دەپ جاۋاب تېلېگراممىا يوللاپ، ئىنتايىن كۆرەڭلەپ كەتتى. ئۇ ۋاڭ پىيلەنگە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئىلغا ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىپ، ئىنقىلابچىلارنى بىراقلا يوق قىلىۋېتىشنى قەستلىدى. كۈچلۈك دۈشمەنگە دۇچ كەلگەن ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى دەرھال لى پۈخۇاڭ، شۈي گوجىنلارنى تارماق قوشۇندىن بىر ئىسكادىرون ئەسكەرنى ۋە مۇستەقىل ئاتلىق پولكنى باشلاپ شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىشنى قارار قىلدى ۋە «ئۇرۇمچىنى ئېلىپ، چاغاننى شۇ يەردە ئۆتكۈزەيلى» دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويدى②. شۇنداق قىلىپ ئىلىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇن بىلەن ئۇرۇمچىدىكى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ئوتتۇرىسىدا رەسمىي ئۇرۇش پارتلىدى.

ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش 1912 - يىلى فېۋرالدا باشلانىدى. شۇ چاغدا ئۇتەي (ھازىرقى جىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە) ھەر ئىككى تەرەپنىڭ سەپ تارتىپ تۇرىدىغان ئالدىنقى سېپى بولدى. ئۇرۇش باشلىنىش بىلەنلا قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى پايدىلىق ئورۇندا تۇرۇپ، بىرقانچە قېتىملىق جەڭدە پارلاق غەلىبىلەرگە

---

① يۇقىرىقى كىتاب 7 - توم 460 - بەت.

② دېڭ باۋشەن «ئىلى ئىنقىلابى توغرىسىدا ئەسلىمىلەر»، «شىنخەي ئىنقىلابى توغرىسىدا ئەسلىمىلەر» 5 - توم 507 - بەت.

ئېرىشتى. چىك سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ھەر قەدەمدە مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىدى. يەنى،ئۇ تەيدىن جىڭغا، ئانىدىن قۇمبۇلاق (جىك ناھىيىسىنىڭ شەرقى) قا چېكىندى، قۇمبۇلاقتىن يەنە كۇرتى (شىخو ناھىيىسىنىڭ غەربى) گە چېكىندى. چىك سۇلالىسى قوشۇننىڭ يارەمچى قوماندانى ۋاڭ پىيلەن مەغلۇبىيەتلىك ھالەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئەسكەر كۆپەيتىپ بېرىشنى سوراپ يۇەندا خۇاغا تېلېگراممىا بەرگەندىن باشقا، شىخو، ماناس، قۇتۇبى، سانجى قاتارلىق جايلاردىكى ئاتلىق - پىيادە قوشۇنلارنى يۆتكەپ، ئەسكىرىي كۈچنى قايتىدىن تەشكىللەپ، ھۇجۇمغا ئۆتۈش ئۈچۈن پۇرسەت كۈتتى. ئۇرۇش تازا ھالقىلىق پەيتتە تۇرغان چاغدا، قوزغىلاڭچى قوشۇن ئىچىدە زىددىيەت پەيدا بولدى. چىك سۇلالىسى ئەسكەرلىرى يېڭىلىپ چېكىنگەندە، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى مۇستەقىل ئاتلىق پولكىنىڭ تۇەنجاڭى چەن گۇاڭخەن، ئاۋۇال يولىورۇق سوربىماستىنلا، غەلىبىگە تايىنىپ، ئۇدۇل كۇرتىگە باستۇرۇپ باردى ھەمدە لى پۇخۇاڭنى چوڭ قوشۇننى يېتەكلەپ ئارقىدىن تېز يېتىشىپ ئىلگىرىلەشكە ئالدىراتتى. لى پۇخۇاڭ چېەن گۇاڭخەنىڭ يولىورۇق سوربىماي ياكى مەسلىھەتلىشىپ ماسلىشىپ تۇرۇپ جەڭ قىلماي، ئۆزىچىلا ئازغىنا ئەسكەر بىلەن دۈشمەن تەرەپكە ئىچكىرىلەپ كىرىپ كەتكەنلىكىگە قاتتىق نارازى بولدى. قۇمبۇلاقتا ھەممىلا يەرنى كۆچمە قوم قاپلاپ كەتكەن بولغاچقا، لى پۇخۇاڭ يېتەكلىگەن قوشۇننىڭ يول مېڭىشى قىيىنلاشتى، بولۇپمۇ توپچى قىسىملارنىڭ مېڭىشى تازىمۇ بىتەپ بولۇپ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن تېز يېتىشۇېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چېەن گۇاڭخەن ھەدەپ ئالدىرىتىپ سۇيلىگەن بولسىمۇ، ئارقىسىدىن يېتىپ كېلەلمىدى. شۇ ئا، لى پۇخۇاڭ قەستەن شۇنداق قىلىۋاتىدۇ، دەپ شۇبھىلەنگەن چېەن گۇاڭخەن خاتىرىلىق قىلىش نىيىتىگە كەلدى.

ئۇ ئەسلىدە چاڭ گېڭنىڭ كونا قوشۇنىدا ئىدى. ئىلىدا ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، چاڭ گېڭ ئۇنىڭغا «خانغا سادىق بولۇش ھەققىدە يوشۇرۇن تېلېگرامما بەرگەن» ۋە «كۈچىنىڭ يېتىشىچە ئۇنى قوغداپ قالىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن» ئىدى*. چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ داشقىلى تىكىشى توختىمايدىغان بىر نەرسە بولۇپ، قوزغىلاڭچى قوشۇن تازا غەلىبە قىلىۋاتقان پەيتىدە، ئەسكەرلەرنى ئەگەشتۈرۈپ دۈشمەننىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ خائىنلىق قىلدى. چىيەن گۇاڭخەن «خىزمەت كۆرسىتىپ» ئىنئام ئېلىش ئۈچۈن دۈشمەن قوينىغا ئۆزىنى ئاتىدىغان چاغدا، ئالدامچىلىق قىلىپ، لى پۇخۇاڭغا ئەسكەرلەرنى يېتەكلەپ، كۇرتىگە قاراپ تېز ئىلگىرىلەڭ، دېگەن مەزمۇندا بىر پارچە خەت يېزىپ قالدۇردى. ئاندىن، ۋاڭ پېيلەنگە ئەقىل كۆرسىتىپ، لى پۇخۇاڭنى قورشاپ يوقىتىش ئۈچۈن تۇزاق قۇردى. لى پۇخۇاڭ ئالدىنىپ قېلىپ، توپچى قىسىملارنى قۇمبۇلاقتا قويۇپ تۇرۇپ، قالغان قىسىملىرىنى يېتەكلەپ تېزدىن كۇرتىگە قاراپ ئىلگىرىلىگەنىدى، نەتىجىدە چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ قېلىپ، ناھايىتى زور چىقىم تارتتى، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى قۇمبۇلاقنى قايتا ئىشغال قىلىۋالدى.

ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ قاتتىق چۆچۈدى ۋە دەرھال جىددىي مەجلىس ئېچىپ تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرىنى مۇزاكىرە قىلدى. مەجلىستە ئىككى خىل پىكىر بولدى: بىر خىل پىكىر قوشۇننى چېكىندۈرۈپ ئىلىنى ساقلاش، يەنە بىر خىل پىكىر تېزدىن يارىدەمگە ئەس-

---

* جاڭ كەيمى: «شىنخەي يىللىرى شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىدا يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىق ۋە ئۇنىڭ باش - ئاخىرى»، «شىنخەي ئىنقىلابى» 7 - قىسىم، 435 - بەت.

كەر ئەۋەتىپە ئۇلارنى مۇھاسىرىدىن بوشىتىش ئىدى. مەجلىس بىرىنچى خىل پىكىرنى رەت قىلىپ، ياڭ زەنشۇينىڭ ئىنقىلابىي قوشۇننى يېتەكلەپ كۇرتىكە يارىدەمگە بېرىپ، خەتەرلىك ۋەزىيەتنى ئۆڭشىشنى قارار قىلدى. ياڭزەنشۇي بەش يىڭ ئەسكەرىنى يېتەكلەپ دەرھال ئالدىنقى سەپكە قاراپ ئاتلاندى ۋە چاخار گازارمىسى بىلەن، ئويرات گازارمىسىغا ئايماق ۋە خوشونلارنىڭ ھەرقايىسىدىن مىڭدىن ئاتلىق ئەسكەر يۆتكەپ تېزدىن بەلگىلەنگەن مۇددەت ئىچىدە جىڭغا يەتكۈزۈش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. ياڭزەنشۇي جىڭغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ھەر تەرەپتىن، شەرقتە يۈرۈش قىلغان تارماق قوشۇننىڭ دۈشمەن مۇھاسىرىسىنى يۆسۈپ چىقىپ پىتراپ يۈرگەن 1000 دىن ئوشۇق ئەسكەرنى توپلاپ تەرتىپكە سالدى، يەنە ھەر تەرەپتىن، ئۇرۇش قىلىش پىلانىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈش تەييارلىقىنى ئىشلىدى. ئۇرۇش قىلىش پىلانى بېكىتىلىپ بولغاندىن كېيىن، ياڭ زەنشۇي جەڭ ئالدىدىكى سەپەرۋەرلىك خىزمىتىنى ئىشلىدى، چاخار، ئويرات ئاتلىق ئەسكەرلىرىگە كۇرتىدىكى دۈشمەننى ئوڭ ۋە سول تەرەپتىن قورشاپ تۇرۇپ دۈشمەن مەغلۇپ بولۇپ چېكىنگەندە، ئىككى تەرەپتىن بۆكتۈرمە زەربە بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. قالغان ئەسكەرلەرنى ئۆچكە ئايرىپ ئورۇنلاشتۇردى: پىداكارلار دۈي بىلەن يېڭى ئەسكەرلەر يېڭىنى ئوتتۇرىغا، ئاتلىق ئەسكەرلەرنى سول تەرەپكە شەرقتە يۈرۈش قىلغان تارماق قوشۇننىڭ ئوڭ تەرەپكە ئورۇنلاشتۇرۇپ دۈشمەن تەييارلىقسىز تۇرغان پەيتتە، قۇمبۇلاقنىڭ كېچىسى تۇيۇقسىز شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى. چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى كۇرتىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇن پۈتۈنلەي يوقىتىلىپ بولدى، جىڭدا ئەسكىرى كۆچى جىق ئەمەس، ھۇجۇم قىلىش ئىقتىدارىنى يوقاتتى، دەپ ئويلاپ، قىلچە تەييارلىقسىز تۇر-

غانىدى. شۇڭا، قوزغىلاڭچى قوشۇن شىددەتلىك ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇلار ئالدىراپ - تېنەپ قارشىلىق كۆرسىتىپ قويۇپ، يېڭىلىپ كۇرتىگە چېكىنىدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن بىراقلا غەيرەتكە كەلدى، توپ - زەمبىرەكلىرى ئاسمان - پەلەكنى لەرزىگە كەلتۈرۈۋەتتى، باتۇرلارچە قوغلاپ زەربە بەردى؛ چاخار، ئويرات ئاتلىق ئەسكەرلىرى چېكىنگەن دۈشمەننى ئىككى تەرەپتىن قىسىپ تۇرۇپ زەربە بەردى. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى پاتىپاراق بولۇپ كېتىپ، كۇرتىنى تاشلاپ، شىخوغا چېكىندى، ياڭ زەنشۇي ئۆزى قوشۇنغا ۋاقتىنچە چىگشۇردا تۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى، ئالدىن يۈرەر قوشۇنى شىخونىڭ ئەتراپىنى ئىشغال قىلدى. ئىككى تەرەپىنىڭ قوشۇنى بۇ يەردە تاكى تېنچلىق سۆھبىتى بولغۇچە ئۆزئارا تىركىشىپ تۇردى.

ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى بىلەن شىخودا تىركىشىپ تۇرغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئەتراپقا ئادەم ئەۋەتىپ، گېلاۋخۇي بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ، تىيانشاننىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدا چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقا سېپىنى قالايمىقان قىلىۋەتتى. بۇ چاغدا، گېلاۋخۇي قارا شەھەر، كۇچا، بۈگۇر، ئاقسۇ، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا پائال ھەرىكەللىنىپ، ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنىغا مەدەت بەردى ۋە ماسلاشتى. بولۇپمۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنتۇڭ خانىي تەختتىن چۈشكەن خەۋەر شىنجاڭغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئىلى قوزغىلىڭىغا ئاۋاز قوشتى. قارا شەھەر ۋالىيسى جاڭ رۇي، ھەيئەت ئەزاسى ماخوكېبن، كۇچانىڭ ئامبىلى ماۋيىكۆي، بۈگۇرنىڭ ئامبىلى لى خۇاگاۋ، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ باشلىقى ئەمەلدارى جاڭ كەييۇن، ھەتتا شىمالىي شىنجاڭدىكى باربىكۆل ئىنىڭ ئامبىلى جاڭ ۋەيرىڭ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ

مەزگىلدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ گېلاۋخۇي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى.

جايلاردا يۈز بەرگەن ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردا بەكمۇ ئەنسىزلىك پەيدا قىلدى. كۆپلىگەن ئەمەلدارلار كۈن بويى قورقۇپ، ئالاقىزادىلىككە چۈشۈپ قالدى. گېلاۋخۇينىڭ ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈش ھەرىكىتىدىن يۈەن داخۇا بەكمۇ قورقۇپ كەتتى ۋە ئۇنىڭغا بىر ئامال قىلالمىدى. لېكىن، ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈشتەك مۇنداق ھەرىكەت ئارقىلىق دۈشمەننى چۆچۈتكىلى بولسىمۇ، ئۇنى يىلتىزىدىن قومۇرۇپ تاشلىغىلى بولمايتتى. خۇددى لېنىن كۆرسەتپ ئۆتكەندەك: «تېررورچىلارنىڭ ھەر قانداق مەخپىي ئۆلتۈرۈش ھەرىكەتلىرى ئىزىلگۈچى ئاممىغا ياردەم بېرەلمىدى» (لېنىن «نامايىش باشلاندى»، «لېنىن ئەسەرلىرى» 16 - تۇم، 357 - بەت). گېلاۋخۇي قوللانغان ئايرىم جايلاردىكى ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈش تېررورلۇق ۋاستىسى يۈەن داخۇنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىشىنى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئېنقىداللىق زۇلۇم ۋە ئىكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يوقىتالمايتتى، كىشىلەرنى ئۇزۇل - كېسىل ئازادلىققا ئېرىشتۈرەلمەيتتى.

1912 - يىلى 12 - فېۋرال كۈنى (ھېنگونىڭ 1 - يىلى 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى) چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى تەختتىن چۈشتى. ئىككىنچى كۈنى يۈەن شىكەي جۇمھۇرىيەتنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. سۇن جۇڭسەن ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ دازۇڭتۇڭلۇقىدىن ئىستېپا بەرگەنلىكىنى جاكارلىدى. ۋاقىتلىق كېڭەش پالاتاسى يۈەن شىكەينى ۋاقىتلىق زۇڭتۇڭلۇققا، لى يۈەنخۇڭنى ۋاقىتلىق مۇئاۋىن زۇڭتۇڭلۇققا سايلىدى. 12 - مارت كۈنى «چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ ئورۇنىنى

پوشتىپ بەرگەنلىكى، دۆلەتنىڭ جۇمھۇرىيەت بولغانلىقى ھەق-قىدىكى پەرمان يېتىپ كەلدى»①، يۈەن داخۇا «بۇيرۇقنى ھۆرمەت بىلەن ئېتىراپ قىلدى».② 15 - مارت كۈنى مەركەزىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت شىنجاڭنىڭ شۇنفوسىنى دۇدۇغا ئۆزگەرتكەنلىك توغرىسىدا بۇيرۇق تېلېگرامما ئەۋەتتى. 27 - مارت كۈنى يەنە «ئۇرۇشنى دەرھال توختتىش توغرىسىدا بۇيرۇق تېلېگرامما ئەۋەتتى③.» بۇ چاغدا، يۈەن داخۇا ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا داۋاملىق ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ، ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇرۇشنى توختتىش توغرىسىدا سۆلھ قىلىشقا مەجبۇر بولغانىدى.

ئىككى تەرەپنىڭ ئۇرۇش توختتىش سۆلھىسى 1912 - يىلى ئاپرېلدا باشلاندى. ئىلى تەرەپنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى فىڭ داشۇ، لى پۇخۇاڭ، خى جىيادۇڭ، خاۋ كېچۈەن، شۇي جىيەنگو، چىڭ جىڭ قاتارلىقلار يۈەن داخۇا تەيىنلىگەن ۋەكىل جاڭمۇ، جۇرۇيچى، جۇدېچۈەنلەر بىلەن چۆچەكتە تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزدى. سۆھبەت جەريانىدا يۈەن داخۇا ۋاقىتنى قىستاپ ئارقىغا سوزۇپ، چوڭ ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىنى كۆزدە تۇتىپ، «جاھان ئۆزگىرىشى» خام خىيالىدا بولدى. كېيىن چوڭ ۋەزىيەتنىڭ قولدىن كېتىپ قالغانلىقىنى بايقاپ قېلىپ، ئۆز ئورنىغا قەشقەر دوتىيى يۈەن خۇكىيۇنى كۆرسەتتى.

يۈەن خۇكىيۇمۇ چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىنى جان تىكىپ قوغدايدىغان جاھىللاردىن ئىدى. ئۇ چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى بىلەن ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنى ئۇرۇش قىلغاندا، چىڭ سۇلا-

---

① شاڭ بىڭخو: «شىنرىن يىلنامىسى. شىنجاڭ» 19 - بەت.

② جاڭ كەيمى: «شىنخەي يىللىرى شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىدا يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىق ۋە ئۇنىڭ باش - ئاخىرى»، «شىنخەي ئىنقىلابى» 7 - توم، 435 بەت.

③ يۇقىرىقى كىتاب، 437 - بەت.

لىسى ئەسكەرلىرى تەرەپتە تۇرۇپ، باج - خىراجىنى كۆپەيتىپ يۈەن داخۇانىڭ ھەربىي تەمىنات ۋە ئوزۇق - تۇلۇككە ئىشلىتىشى ئۈچۈن 200 مىڭ سەر كۈمۈش يوللاپ (ئۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ بىر تۇركۈم يىللىق تەمىنات تاپشۇرغان) ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىلەن قارشىلاشقانىدى. چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى ئورۇننى بوشاتقاندىن كېيىن، ئۇ روسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتىكى ھۇججەتلەردە يەنىلا شۇەنتۇڭ خان كالېندارىنى قوللانىدى؛ ئۇ، يۈەن داخۇا پوچتا ئارقىلىق ئەۋەتكەن چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ ئورۇننى بوشاتقانلىقى، جۇمھۇرىيەت ئىتتىپاقىغانلىقى توغرىسىدىكى ھۇججەت ۋە بۇيرۇق - كۆرسەتمىلىرىنى تاپشۇرۇۋالغان بولسىمۇ، ئۇنىسى مەخپىي تۇتۇپ، ئېلان قىلمىدى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشلىرى قەشقەردىكى گېلاۋخۇينىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن يۈەن داخۇا ئۇنى شىنجاڭنىڭ دۇدۇلۇقىغا كۆرسەتكەندە، بىەن يۈكۈنۈ، ۋېي دېشى دېگەن كىشىلەر ئىلى ئىنقىلابىي قوشۇنىغا مەدەت بېرىش ۋە ئۇنىڭغا ماسلىشىش ئۈچۈن، 1912 - يىل 7 - ماي كۈنى (مىنگونىڭ تۇنجى يىلى 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى) قەشقەردىكى گېلاۋخۇي ئەزالىرىغا باشلامچىلىق قىلىپ يۈەن خۈكىيۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، گېلاۋخۇي يەنە مەسئۇلىيەتچى سەركەردە تاڭ دېيەنچىڭ، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى جاڭ بىڭدۇ ۋە جارچى - سىلاۋچىسى جاڭ شياۋۋۇ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ قەشقەر رايونىنى ۋاقتىلىق تىزگىنلىدى.

يۈەن خۈكىيۇنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى يۈەن شىكەينى ياڭ زىڭشىننى شىنجاڭنىڭ دۇدۇلۇقىغا تەيىنلەشكە مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ياڭ زىڭشىن يۈەن داخۇانىڭ ئورنىغا ئولتۇرۇپ، ئىلى ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتى بىلەن داۋاملىق تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزدى.

تىنچلىق سۆھبىتى جەريانىدا، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى

كۆرەش ناھايىتى كەسكىن بولدى. ئاساسلىقى تۆۋەندىكى مۇناداق ئىككى مەسىلە ئۈستىدە تالاش - تارتىش ئېلىپ بېرىلدى:

بىرىنچىسى، «بۆلۈپ ئىدارە قىلىش» ياكى «بىرلەشتۈرۈپ ئىدارە قىلىش» مەسىلىسى. ئىلى ۋەكىللىرى شىنجاڭنى «بۆلۈپ ئىدارە قىلىش» نى، تىيانشاننى چېگرا قىلىپ، ئۇنىڭ شىمالى ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولۇش، ئۇنىڭ جەنۇبى ئەسلىدىكى شىنجاڭ ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ياڭ زىڭشىننىڭ ۋەكىللىرى «بىر تۇتاش ئىدارە قىلىش» نى، ئىلى رايونى بىلەن بالدۇرقى شىنجاڭ ھۆكۈمىتى قارىمىقىدىكى رايونلارنى «بىرلەشتۈرۈپ ئىدارە قىلىش» ىلەنلا قالماي، بەلكى چۆچەك، ئالتاينىمۇ شىنجاڭ ھۆكۈمىتى بىر تۇتاش باشقۇرۇشىنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇلار: ئۇلكىلىك پارلامېنت پات ئارىدا قۇرۇلىدۇ، ھۆكۈمەت تەركىبىگە ھەر ئىككى تەرەپنىڭ سايلىنىشى مۇمكىن، مەيلى قايسى تەرەپ سايلانسۇن «بىر تۇتاش ئىدارە قىلىش» «ھەر ھالدا پايدىلىق» دېگەن سەۋەبنى كۆرسەتتى. تالاش - تارتىش جەريانىدا ئىلى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى مۇرەسسەلىشىش، يول قويۇش پوزىتسىيەسىنى قوللىنىپ، «بۆلۈپ ئىدارە قىلىش» تەشەببۇسىدىن ۋاز كېچىپ، ياڭ زىڭشىننىڭ «بىرلەشتۈرۈپ ئىدارە قىلىش» لايىھىسىنى ماقۇللاپ، ئىنقىلابنىڭ مېۋىسىنى ياڭ زىڭشىن ۋەكىللىكىدىكى ئەكسىيەتچىلەرگە قوش قوللاپ ئۆتكۈزۈپ بەردى.

ئىككىنچىسى، ئۇلكىلىك پارلامېنت قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ھەربىي ۋە مۇلكىي ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى كىم يۈرگۈزۈش مەسىلىسى ئىدى. تالاش - تارتىشنىڭ ماھىيىتى، دۆدۈلۈقنى كىم ئۆز ئۈستىگە ئېلىش مەسىلىسىدىن ئىبارەت بولدى. يېغىندا بۇ ھەقتە تۆت خىل پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلدى: بىرىنچى، پۈتۈن

ئۆلكىنىڭ ھەربىي، مۇلكىي ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى يۈرگۈزۈشنى تەشەببۇس قىلىش. ئىككىنچى، پۈتۈن ئۆلكىنىڭ ھەربىي، مۇلكىي ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى يېڭى زىنگشىن ھۆكۈمىتى يۈرگۈزۈشنى تەشەببۇس قىلىش. ئۈچىنچى، ۋاقتىنچە «بۆلۈپ ئىدارە قىلىش»، پارلامېنت قۇرۇلۇپ دۇدۇ ۋە ھۆكۈمەت خادىملىرى سايلانغاندىن كېيىن «بىرلەشتۈرۈپ ئىدارە قىلىش» نى تەشەببۇس قىلىش. تۆتىنچى، بۇنى ھەربىي جەھەتتىكى يېڭىش - يېڭىلىشكە قاراپ بېلىگىلەش، يەنە يەڭگەنلەر ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش، يېڭىلگەنلەر يول قويۇشنى تەشەببۇس قىلىش. مەجلىستە ھەرقايسى ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرغانلىقتىن، ئۇزاققىچە بىر قارارغا كېلەلمىدى. ئاخىر، ئۇرۇمچى ۋەكىللىرى يېڭى زىنگشىننى شىنجاڭنىڭ دۇدۇلۇقىغا يۈەن شكەينىڭ زۇڭتۇڭلۇق سۈپىتى بىلەن بەلگىلەنلىكىنى باھانە قىلىپ: ھەر تەرەپ يېڭى زىنگشىننىڭ شىنجاڭنىڭ ھەربىي ۋە مۇلكىي ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشنى ئېتىراپ قىلىش، پارلامېنت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاندىن سايلام ئۆتكۈزۈپ، سايلانغان كىشىنى زۇڭتۇڭلۇققا تەيىنلەپ بېرىشىگە يوللاشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئىلى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى بۇرژۇئا پارلامېنت تۈزۈمىگە قارىتا، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان خام خىيالدا بولۇپ، يېڭى زىنگشىننىڭ «جۇمھۇرىيەت قۇرۇلدى، ھەممىمىز بىر ئائىلە»* دېگىنىگە ئالدىنىپ، ئۇرۇمچى ۋەكىللىرىنىڭ بۇ تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى.

ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەزىيەت يېڭى زىنگشىنغا

---

* «ئىستقبارە ھۆجرىسىدا يۈزلىغان مەكتۇپلار» 1 - توم، 2 - بەت.

پايدىلىق بولمىدى. بولۇپمۇ، گېلاۋخۇيىنىڭ پائالىيەتلىرى ياڭ زىڭشىننىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا ئىنتايىن زور تەھدىت سالدى. ياڭ زىڭشىن ئۆزىمۇ بۇنى ئىقرار قىلدى. «جەنۇبىي شىنجاڭدا ئەمەلدارلانى ئۆلتۈرۈش ئەنزىلىرى يۈز بېرىپ تۇردى، ئاگاھلاندۇرۇش سىگنالى ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ تۇردى. ئۆلكە مەركىزىدە پىتنە - ئىغۋا تاراپ كەتتى، خەتەرلىك ئەھۋالدا ھايات كەچۈرۈشكە توغرا كەلدى»*. ياڭ زىڭشىن «خەتەرلىك ئەھۋال» دا ھاياتلىق ئۈزدەپ، ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى بىلەن بالدۇرراق كېلىشىمگە كېلىپ، شۇ ئارقىلىق ئىنقىلابنى ئۇجۇقتۇرۇپ، «ئەرزان باھا» لىق غەلىبىگە ئېرىشىشنى كۆزلەپ ئالدىراپ كەتتى. ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى پايدىلىق ۋەزىيەتتىن پايدىلانماي، مۇرەسسەلىشىپ، يول قويۇپ، ئاقىۋەت بىر ئوبدان باشلانغان ئىنقىلابىي ھاكىمىيەتنى ئۆتۈنۈپ بېرىپ ئاخىر ئىنقىلابنى نابۇت قىلىۋەتتى. ياڭ زىڭشىن ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى يەنىمۇ چوڭ مۇرەسسە ۋە يول قويۇشقا مەجبۇر قىلىش ئۈچۈن سۆھبەتتە قاتناشتى، يۇمشاق ۋاستىلەرنى ئەڭ ئىشقا سالدى.

چۆچەكتىكى تىنچلىق سۆھبىتىدە، ئىلى ئىنقىلابى پارتىيە ئەزالىرى داۋاملىق مۇرەسسەلىشىپ ۋە يول قويۇپ، پۈتۈنلەي ياڭ زىڭشىننىڭ شەرتلىرى بويىچە كېلىشىمگە كەلدى. 1912 - يىلى (مىنگونىڭ ئۈنجى يىلى) 8 - ئىيۇل كۈنى ھەر ئىككى تەرەپ

---

* يۇقۇرىقى كىتاب، 1 - بەت.

11 ماددىلىق تىنچلىق كېلىشىمنى ماقۇللىدى. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: (1) ھەر ئىككى تەرەپ دېموكراتىك جۇمھۇرىيەتنى ئېتىراپ قىلىش؛ (2) ھەر ئىككى تەرەپ يالاڭ زىڭشىننىڭ شىنجاڭغا دۇدۇ بولۇپ شىنجاڭنىڭ ھەربىي ۋە مۇلكىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى ئېتىراپ قىلىش، ئىچكى - تاشقى سىياسەتنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىر تۇتاش يۈرگۈزۈش، قارشى تەرەپنىڭ ئەسلىدىكى ئىقتىدارلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، ئىلى ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتىنىڭ دۇدۇسى گۇاڭ فۇ خىزمىتىدىن ئىستېپا بەرگەندە، «تازا ئوبدان مۇراسىم بىلەن مۇكاپاتلاش»؛ (3) مۇددەت بەلگىلەپ ئۆلكىلىك پارلامېنت قۇرۇپ، دۇدۇنى رەسمىي سايلاش ۋە زۇڭتۇڭنىڭ رەسمىي تەيىنلەپ بېرىشكە يولىلاش، دۇدۇغا قاراشلىق ئىش بېجىرىش ئورگانلىرىنى تەسىس قىلىشتا، ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىش، ئىش بېجىرىش ئورگانلىرىنىڭ خادىملىرىنى ئاساسا كۆرسىتىش ۋە زۇڭتۇڭنىڭ تەيىنلەپ بېرىشكە يولىلاش؛ (4) ھەر ئىككى تەرەپ ئۇرۇشنى توختىتىپ، قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ «تىنچلىقنى بىرلىكتە قوغداش». (5) شىنجاڭ بويىچە مالىيە پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، «بىر تەرەپتىن» چارە تېپىپ قامداپ تۇرۇش، يەنە بىر تەرەپتىن، ھۆكۈمەتتىن پۇل ئاجرىتىپ يارىدەم بېرىشنى سوراپ، مالىيە قىينچىلىقىنى ھەل قىلىش؛ (6) ئىلىدا قۇربان بولغان ھەربىي خادىملارغا نەپەقە بېرىش. «جۇمھۇرىيەت قۇرماقچى بولغان» دېيىلگەن گۇمانلىق جىنايەتچىلەرنى بىردەك قويۇپ بېرىش، جەنۇبىي

شىنجاڭدىكى «پاراكەندىچىلىك» ۋەقەلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ۋەھاكازا①.

كېلىشىم ماددىلىرىنىڭ مەزمۇنىنى ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى ئاڭلاپ ئىنتايىن نارازى بولدى، ئۇلارنىڭ غەزىپىنى بېسىش ئۈچۈن ئىلى ۋەكىللىرى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىلىي مەسلىسىدە ياڭ زىڭشىن بىلەن قايتا سۆھبەتلىشىپ ئالدىنقى قېتىمكى سۆھبەتتىكى مەغلۇبىيەتنىى ئوڭشىماقچى بولدى. 1912 - يىلى سېنتەبىردە ئىلى تەرەپ خې جيادۆڭنى ئۈرۈمچىگە ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتتى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەركىبىگە كىرىدىغانلارنى سايلاش مەسلىسىدە، تالاش - تارتىشنىڭ ئەڭ چوڭى يەنىلا شىنجاڭنىڭ ھەربىي ۋە مۇلكىي ۋەزىپە ئورنى كىمگە مەنسۇپ بولۇشى كېرەك، دېگەندىن ئىبارەت بولدى. ئىلى تەرەپ ۋەكىللىرى ھەربىي - مۇلكىي ۋەزىپە ئورنى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىغا مەنسۇپ بولۇش كېرەك، دەپ چىڭ تۇردى. ياڭ زىڭشىن «ھەربىي، مۇلكىي خىزمەت دۇدۇنىڭ ئالاھىدە ھوقۇقى»① دەپ ئىنتايىن چىڭ تۇرۇۋالدى. ئىككى تەرەپنىڭ تالاش - تارتىشى بىر تەرەپ بولمىدى، ياكى زەڭشۇي ئۈرۈمچىنى مۇھاپىزەت قىلىش نامى بىلەن ئۈرۈمچىگە ئەسكەر تارتىپ بېرىپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى ئۆزگەرتىپ قايتا

---

① «ئىستىقبال ھوجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار» 1 - توم، 2 - 4 - بەتلەر.

① «ئىستىقبال ھوجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار» 2 - بەت.

تەشكىللەش توغرىسىدا داۋراڭ سالدى. گېلاۋخوۇيمۇ ئۇرۇمچىدە ئۇنىڭغا ئاكتىپ ماسلاشتى، ئۇلار «پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇزۇغۇنچىلىق قىلىپ، بىرقانچە قېتىم ئوت قويۇپ» ئۇرۇمچىدە «كىشىلەرنى ئالاقزادە قىلىپ، خاتىرجەم بولالمايدىغان قىلۋەتتى»② ياڭ زەنشۇي ئۇرۇمچىنىڭ يېتىپ كېلىدىكەن دېگەن خەۋەر ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىشى بىلەنلا، ياڭ زىڭشىڭ ئالاقزادىلىككە چۈشتى، ئۇ بىر تەرەپتىن، ئۆزى تەشكىل قىلغان توققۇز يىڭ خۇيزۇ قوشۇنىغا تايىنىپ، مۇداپىئەنى كۈچەيتتى، يەنەبىر تەرەپتىن، «ئىملى بىلەن شىنجاڭ بىر ئائىلە»③ «ئۆزئارا ھاكىمىيەت تالاشمايلى»، ئىلىدىكى ئىنقىلابى پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتە «ئورۇن»غا ئىگە بولۇشىغا كاپالەتلىك بېرىلدۇ.④ دەپ تېلېگرامما بېرىپ، ياڭ زەنشۇيىنىڭ ئۇرۇمچىگە كېلىشىنى توسىتى. ئالتايدىكى تۇرغاۋۇت خانزادىسى پالقانىڭ ئوتتۇرىغا چۇشۇپ كېلىشتۇرۇپ، مۇرەسسە قىلىشى نەتىجىسىدە شىنجاڭنىڭ ھەربىي، مۇلكىي ھوقۇقى يەنىلا ياڭ زىڭشىنغا بېرىلدى، قەشقەر تىدۇسى، قۇمۇل دورغاپى، چۆچەك دورغاپى، ھەمدە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خەلق ئىشلىرى مەھكىمىسى، مالىيە مەھكىمىسى ۋە تاشقى ئىشلار مەھكىمىسى قاتارلىق ئورگانلىرى ئىلى تەرەپدارلىرىغا قارايدىغان بولدى. ئاخىر 20 ماددىلىق تەشكىلىي كېلىشىم ھاسىل قىلىندى. ئىلى ئىنقىلابى پارتىيە ئەزالىرى ئەسلىدە ھەربىي ۋە مۇلكىي ھوقۇقنى ئېرىشىشنى ئويلىغانىدى. نەتىجىدە مەقسەتكە يە-

① «ئىستىقبارە مۇجىسىدا يېزىلغان مەكتۇپ»، 26 - بەت.
① «ئىستىقبارە مۇجىسىدا يېزىلغان مەكتۇپ» 3 - توم 8 - بەت.
②يۇقىرقى كىتاب، 7 - بەت.

تەلمەي، سۆھبەت يەنىلا ئۇلارنىڭ مۇرەسسەچىلىك قىلىپ يول قويۇشى بىلەن ئاخىرلاشتى.

ئىككى تەرەپ كېڭىشىپ بېكىتكەن شەرتلەرگە بىنائەن، ئۇرۇش توختىتىلدى، قوشۇنلار چېكىندۈرۈلدى، ياڭ زىڭشىننىڭ دۇدۇلۇقى ئېتىراپ قىلىنىپ، ئۇ پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەربىي، مۈلكىي ئىشلىرىنى باشقۇردى، ئىلى ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن، شىنجاڭدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابىي ھەرىكىتىگە خاتىمە بېرىلىپ، ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى رەھلىك قىلغان قوراللىق قوزغىلىڭى ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇپ بولدى.

ئىلى قوزغىلىڭى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى ئىدى. ئۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى شۇ بولدىكى، ئۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جۇمھۇرىيەت قۇردى، شۇ ئارقىلىق شۇەنتۇڭ خاننىڭ غەربكە كۆچۈش سۇيىقەستى تارمار قىلىندى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى قايتىدىن باش كۆتۈرۈش بازىسى قىلالمايدىغان بولدى. بۇ ناھايىتى زور غەلىبە ئىدى. ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ئۈستىدىن ئىنقىلاب قىلىشى، ئۆز نۆۋىتىدە جاھانگىرلارنىڭ شىنجاڭدىكى تاجاۋۇزچى كۈچلىرىگە بېرىلگەن بىۋاسىتە زەربە بولدى. بۇنىڭ ئەھمىيىتى ناھايىتى زور. ئەمما بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىلغان ئىلى قوزغىلىڭى خۇددى پۈتۈن مەملىكەتتە ئېلىپ بېرىلغان شىنخەي ئىنقىلابىغا ئوخشاش، ئەڭ ئاخىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى.

ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇبىيىتى كىشىلەرنى ناھايىتى چوڭ

قۇر تەجرىبە - ساۋاقنا ئىگە قىلدى.

بىرىنچى، ئىلى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى جەمىيەت تەشكىلاتلار ۋە يېڭى قوشۇنىدىكى ئەسكەرلەر بىلەنلا مۇناسىۋەت باغلاشنى بىلىپ، كەڭ ئىشچى - دېھقانلار ئاممىسىنى ھەربىر تەلەندۇرۇشكە ۋە تەشكىللەشكە جۇرئەت قىلالمىدى. بولۇپمۇ «خەلقنىڭ يەرگە بولغان تەلىپىنى قانداۋۇرمىدى»① («ئامېرىكا جاھانگىرلىكى قەغەز يولۋاس»، «ماۋزېدۇڭ تالانمائەسەرلىرى» ئۇيغۇرچە 5- توم، 528 - بەت). يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىش — بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى. پەقەت يەر مەسىلىسى ھەل قىلىنغاندىلا، «خەلقنى ئويغاتقىلى»، پۈتۈن مەملىكەت ئاھالىسىنىڭ 80% نى تەشكىل قىلغان دېھقانلارنى ئىنقىلابقا قاتناشتۇرغىلى بولىدۇ. چۈنكى، بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى ماھىيەتتە دېھقانلار ئىنقىلابى ھېسابلىنىدۇ. ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى بۇ مەسىلىنىڭ مۇھىملىقىنى زادى تونۇپ يەتمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن قۇمۇل تۇرپان دېھقانلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، ئۇلار بۇنىڭغا زادى ئەھمىيەت بەرمىدى، جەمئىيەت - تەشكىلاتلار بىلەن ئالاقىلىشىپ ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈشنىلا بىلىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن دېھقانلار بىلەن مۇناسىۋەت باغلىمىدى، ئۇلارنى بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىلغان ئىنقىلابىي ھەربىكەت قاتارىغا قوشمىدى. ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، دېھقانلار ئاممىسىنىڭ يەرگە بولغان تەلىپىنى قاندۇرۇشتىن تېخىمۇ سۆز ئاچقىلى بولمايتتى، ئەلۋەتتە. سۇن جۇڭسەن «يەر ھوقۇقىنى تەڭشەش» ۋە «يەر تېرىغۇچىدا يەر بولۇش» دېگەن تەشەببۇسنى ئوتتۇرغا قويغان بولسىمۇ، ئەمما ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى ھاكىمىيەتنى قولدا تۇتقان مەزگىلدە، بۇ تەشەببۇسنى يولغا قويۇش ئۈياقتا تۇرسۇن، ھەتتا تەشۋىق

مۇ قىلمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىلى قوزغىلىڭى مەغلۇبىيەت بە-
لەن ئاخىرلاشتى. خۇددى يولداش ماۋزېدۇڭ كۆرسەتپ ئۆتكەن-
دەك: «جاھانگىرلىكنى ۋە فېئودالزمنى يوقىتىش پەقەت مە-
لىكەت بويىچە ئاھالىنىڭ 90 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدىغان
ئىشچى - دېھقانلار ئاممىسى سەپەرۋەر قىلىنغان ۋە ئۈيۇشتۇرۇل-
غاندىلا، مۇمكىن بولىدۇ» («ياشلار ھەرىكىتىنىڭ يۆنىلىشى»،
«ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» ئۇيغۇرچە 2 - توم، 428 -
بەت). ئۇنداق قىلماسلىق «ئىنقىلابنى مەغلۇبىيەتكە ئېلىپ
بېرىش، شۇنداقلا ئۆزىنى مەغلۇبىيەتكە ئېلىپ
بېرىشتۇر» («يېڭى دېموكراتىزم ھەققىدە»، يۇقىرىقى كىتاب،
658 - بەت).

ئىككىنچى، ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى چىڭ
سۇلالىسىنىڭ ئىلىدىكى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ
تاشلىغاندىن كېيىن، قۇدرەتلىك ئىنقىلابىي دېكتاتۇرا ئورناتمە-
دى، «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇشنى بىلمىدى» («ئىتتىپاق-
لىشىپ، دۈشمەن بىلەن ئۆزئارا چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىيلى»،
«ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» ئۇيغۇرچە 5 - توم، 114 -
بەت). ئىلى قوزغىلىڭى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئىنقىلابىي پار-
تىيە ئەزالىرى ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىدا چىڭ تۇتمىدى، ئىنقىلا-
بىي ھاكىمىيەتتىن پايدىلىنىپ ئىنقىلاب ۋەزىيەتنى راۋاجلاند-
ۇرمىدى، ئىچكى قىسمىدىكى دۈشمەنلەرنى تازىلىمىدى، بەلكى
ئۆز بىلەن دۈشمەن چېگرىسىنى ئايرىماي، ئىنقىلابىي پىرىنسىپ-
نى تاشلاپ قويۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ساپ قېنى ۋە ھاياتى
بەدىلىگە كەلگەن ئىنقىلابىي ھاكىمىيەتنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ
قوماندانى - گۇاڭخۇغا بىراقلا قوش قوللاپ تۇتۇپ بېرىپ، ئە-
ينى ۋاقىتتىكى ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى ئىنقىلابىي پارتىيە
ئەزالىرى، كونا ئەمەلدارلار، كونا مىلىتارىستلارنىڭ داشقالىنە-

قىغا ئايلاندۇرۇپ قويدى. ۋاقتىلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىچكى قىسمىدا ئەكسىلئىنقىلابنى تازىلاش تەدبىرلىرىنى قوللانمغانلىقتىن، نەتىجىدە فىك تېمىك، لى پۇخۇاڭلارنىڭ مەخپى ئۆلتۈرۈلۈش ۋەقەسى يۈز بەردى. شۇڭا، ئىلى بۇرژۇئا ئىنقىلابىي ھەربىيلىرى ھاكىمىيەتنىڭ ۋىۋىسكىسىنلا ئۆزگەرتتى، ھاكىمىيەتنىڭ پومېشچىك ـ دەللالار سىنىپىنىڭ ھاكىمىيىتى ئىكەنلىكى ماھىيىتى ئۆزگەرتەلمىدى. بۇنداق ھاكىمىيەت ئىنقىلابنى ئاداقەچە ئېلىپ بارالمايتتى. ياڭ زىڭشىن بۇرژۇئا ئىنقىلابچىلىرىنىڭ مۇشۇنداق ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، «تىنچلىق سۆھبىتى ئارقىلىق ھاكىمىيەتكە ئىگە بولۇۋالدى. ھەمدە «دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت» ۋىۋىسكىسىنى ئېسىۋېلىپ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ۋە مۇلكىي مۇھىم خىزمەت ئورۇنلىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، فېئودال پومېشچىك، دەللالار سىنىپىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى داۋاملىق ساقلاپ قالدى.

ئۇچىنچى، ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى جاھانگىرلارغا قارىتا ئەمەلىي بولمىغان خام خىياللاردا بولدى، جاھانگىرلارنىڭ ماھىيىتىنى بىلەلمىدى. جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزى، خۇسۇسەن چارروسىيە جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىغانىدى، لېكىن ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش تەلىپى»① نى قاندۇرمىدى («ئامېرىكا جاھانگىرلىكى قەغەز يولۋاسى»، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» ئۇيغۇرچە 5 ـ توم، 528 ـ بەت). ئۇلار قوزغىلاڭ ھارپىسىدا، چارروسىيەدىن «بىر-تەرەپلىكتە چىك تۇرۇش»نى تەلەپ قىلدى؛ چارروسىيە قوزغىلاڭچى قوشۇن بىلەن چىك سۇلالىسى قوشۇنى ئۇرۇشقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئىلىغا ئەسكەر كىرگۈزگەندىمۇ، ئىنقىلابىي

پارتىيە چارروسىيە جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا كۆچ-
لۈك تەدبىر قوللىنىپ قارشى تۇرمىدى؛ ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمە-
تى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تېخى پۇل قەرز ئېلىش مەسلىسى توغ-
رىسىدا چارروسىيە بىلەن مەخپى سۆھبەت ئۆتكۈزدى. مانا بۇ-
لارنىڭ ھەممىسى، ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنىڭ
توغرىدىن توغرا ئوتتۇرىغا چىقىپ جاھانگىرلىككە قارشى تۇ-
رۇشقا پېتىنالمىغانلىقىنى، جاھانگىرلىكنىڭ ھېسداشلىقىنى
ئېتىراپ قىلغانلىقىنى ۋە يارىدەمنى قولغا كەلتۈرۈش خام خىيالىدا
بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، ئەلۋەتتە ئەمەلىيەتتە جاھانگىر-
لار ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنىڭ مۇستەقىل بۇرژۇئا دۆلىتى
ۋە ھاكىمىيىتى قۇرۇشىغا ھەرگىزمۇ يارىدەم بەرمىدى. دەل بۇ-
نىڭ ئەكسىچە، جاھانگىرلار ئۆز ئېچىمىزدىكى ئەكسىيەتچىكۈچ-
لەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئىنقىلابنى بىرلىكتە نابۇت قىلدى.
يولداش ماۋزېدۇڭ: «كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگوغا
تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشتىن مەقسىتى ھەرگىز فېئودالىلىق جۇڭگو-
نى كاپىتالىستىك جۇڭگوغا ئايلاندۇرۇش ئەمەس. كۈچلۈك جا-
ھانگىر دۆلەتلەرنىڭ مەقسىتى بۇنىڭ ئەكسىچە، ئۇلار جۇڭ-
گونى ئۆزلىرىنىڭ يېرىم مۇستەملىكىسى ۋە مۇستەملىكىسىگە
ئايلاندۇرماقچى» دېگەنىدى («جۇڭگو ئىنقىلابىي ۋە جۇڭگو
كومۇنىستىك پارتىيىسى»، «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى ئۈچ-
خۇرچە 2 - توم 550 - 551 - بەتلەر).

تۆتىنچى، ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىدا كۈچلۈك
رەھبەرلىك يادروسى بولمىدى، بىر توغرا ئىنقىلابىي لۇشىيەننىڭ
يولىغا قويمىدى. ئىلىدا ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتى تەشكىللى بولسىمۇ،
ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى ئىنقىلاب پروگراممىسىنى تەشۋىق
قىلىش، قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلىش كۆرىشى داۋامىدا، ئېتى-
تىپاقداشلار جەمئىيىتىمۇ ھەقىقەتەن تېگىشلىك رول ئويناندى،

ئەمما، ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتىمۇ كۈچلۈك بىر رەھبەرلىك يادروسى ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ تەشكىلى تارقاق بولۇپ، چىڭ ئەمەس ئىدى. ئىلى قوزغىلىڭى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتىنىڭ پائالىيىتى كۆزگە چېلىقمايدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ كۈندىن - كۈنگە ئۆزىنىڭ ئىنقىلابىيلىقىنى، جەڭگىۋارلىقىنى، ئىنقىلابىي ھەرىكەتنىڭ داۋاملىق ئىلگىرلىشىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان رەھبىرىي يادرولۇق رولىنى يوقىتىپ، مۇرەسسەچىلىك قىلىپ يول قويىدىغان لۇشيەنىنى ئىجرا قىلدى. تىنچلىق كېلىشىمى ئۆتكۈزۈش جەريانىدا، ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى ئارقا - ئارقىدىن يول قويغانلىقتىن ياڭ زىڭشىنغا پايدىلىق كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، مۈلكىي ۋە ھەربىي ھوقۇقنى ئۆتكۈزۈپ بەردى. ياڭ زىڭشىن بۇ ھوقۇقتىن پايدىلىنىپ ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنى پاجىئەلىك باستۇردى ۋە ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئىلى ئىنقىلابى ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇپ بولدى.

ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇپ بولۇش سەۋەبلىرى ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن ئەڭ ئاساسلىق سەۋەب بۇرژۇئازىيىنىڭ ئاجىزلىقى ۋە مۇررەسسەچىلىكىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ شىنجاڭدا جاھانگىرلىك ۋە فېئودالىزمنىڭ زۇلمىنى، ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىيالىشى، شىنجاڭدا جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت ئىنقىلاب ۋەزىپىسىنى ئورۇندىيالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. يولداش ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەيدۇ: «مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكە بۇرژۇئازىيىسى بولغانلىقتىن، ئىقتىسادىي ۋە سىياسى جەھەتتە ئادەتتىن تاشقىرى ئاجىز بولغانلىقتىن، ئۇ يەنە بىر خاراكتېرنى، يەنى ئىنقىلاب دۈشمەنلىرى ئالدىدا مۇرەسسەچىلىكنىمۇ ساقلاپ قالغان. جۇڭگو مىللىي بۇرژۇئازىيىسى ئىنقىلاب مەزگىلىدىمۇ جاھان

گىرلىكتىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ كېتىشنى خالىمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ يېزىلاردىكى يەر ئىجارىسى ئېكسپىلاتاتسىيىسى بىلەن زىچ باغلانغان، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ جاھانگىرلىكنى تەل - تۆكۈس ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى خالىمايدۇ ۋە ئاغدۇرۇپ تاشلىيالمايدۇ، بولۇپمۇ فېئودال كۈچ لەرنى تەل - تۆكۈس ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى خالىمايدۇ ۋە ئاغدۇرۇپ تاشلىيالمايدۇ. شۇنداق قىلىپ، جۇڭگو مىللىي بۇرژۇئازىيىسى جۇڭگو بۇرژۇئا — دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ ئىككىنچى مەسلىسىنىڭ، ئىككىنچى ئۆزىپىسىنىڭ ھېچقايسىسىنى ھەل قىلالمايدۇ»①. («يېڭى دېموكراتىزم ھەققىدە»، «ماۋ زېدۇڭ تالانتا ئەسەرلىرى» ئۈيغۇرچە نەشرى 2 - توم، 625 - 626 - بەتلەر). ئىلمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىكى بۇرژۇئازىيە ئەنە شۇنداق ئىدى. شىنجاڭدىكى بۇرژۇئازىيىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس ئىدى. شۇڭا شىنجاڭدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابى ھەر - كىتى پۈتۈن مەملىكەتتىكىگە ئوخشاش، مەغلۇبىيەت تەقدىرىدىن قۇتۇلالمىدى، تارىخ ئىسپاتلىدىكى، پەقەت پرولېتارىيات رەھبەرلىكىدىلا جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى تۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ، ئىنقىلابنى ئۇزۇل - كېسىل غەلىبىگە ئېرىشتۈرگىلى بولىدۇ.

ئىلى قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، شىنجاڭ تارىخىدا ياڭ زىڭشىن باشچىلىقىدىكى مىلىتارىستلارنىڭ زۇل - مەتلىك ھۆكۈمرانلىق دەۋرى باشلاندى.

ئونىنچى باب

ياڭ زىكشىنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقى ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى كۈرىشى

1 - بۆلۈم ياڭ زىكشىن ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقى

شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ مەغلۇبىيىتى چوڭ پومبىچىك، چوڭ دەللالار سىنىپىنىڭ ۋەكىلى يۈەن شىكەينى ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ئۇ، «جۇڭخۇا مىنگو» ۋېنسكىسىنى ئېسۋېلىپ، پەيدىنپەي فېئودالىق مۇشتەبىت، ھاكىم مۇتلەقلىك ھۆكۈمرانلىقىنى تىرغۇزدى. يۈەن شىكەينىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىشى چوڭ پومبىچىك، چوڭ دەللالار سىنىپىنىڭ جۇڭگودا قايتا تىرىلگەنلىكىنىڭ ئالامىتى ئىدى. يۈەن شىكەي ئۆلگەندىن كېيىن، فېئودال مىلىتارىستلار جاھانگىرلارنىڭ مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، ئۇزاق مۇددەت

قالايمىقان ئۇرۇش قىلىپ، جۇڭگو خەلقىگە ئېغىر كۈلپەتلەرنى كەلتۈردى. فېئودال مىلىتارىستلارنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقى تۈپەيلىدىن جۇڭگونى زۇلمەت باستى، جۇڭگو خەلقى داۋاملىق تۈردە ھايۋاندىن بەتتەر جاپالىق تۇرمۇش كەچۈردى.

شىنجاڭنىڭ تەقدىرى مەملىكەتنىڭ باشقا رايونلىرىنىڭ تەقدىرىگە ئوخشاش بولدىۇ، بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىلغان ئىلى قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ۋە مۇلكىي چوڭ ھوقۇقى پۈتۈنلەي ياڭ زىڭشىننىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. ياڭ زىڭشىننىڭ لەقەمى دىڭچىڭ بولۇپ، يۇنناندىن ئۆلكە سىنىڭ مىڭزى ناھىيىسىلىك ئىدى. ئۇ ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدىن ئۆتكەن بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ۋېقىپ تەرىپىلىگەن سادىق قۇل ئىدى. 1907 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 33 - يىلى) شىنجاڭغا كېلىپ، دەسلەپتە شىنجاڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيە مەكتىپىنىڭ دۇبەنى بولدى. كېيىن پايتەختكە بېرىپ سىڭىي تەيخۇ، گۇاڭشۈي خانلار بىلەن كۆرۈشتى. شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئاقسۇنىڭ دوتەيلىكىگە تەينىلەندى. شىنخەي ئىنقىلابى ۋاقتىدا ئۇرۇمچىنىڭ دوتەيلىكىگە، قوشۇمچە قانۇنچى بەگلىكىگە تەينىلەندى. ياڭ زىڭشىندا بۇرۇندىن تارتىپلا شىنجاڭنىڭ ھەربىي ۋە مۇلكىي چوڭ ھوقۇقىنى ئۆز چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىش قارا نىيىتى بار ئىدى. يۇەن داخۇا بىلەن ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنى ئۇرۇش قىلغاندا، ئۇ ئالدىنقى سەپكە ئۆزۈم بېرىپ قوزغىلاڭچى بىلەن جەڭ قىلىمەن دەپ، يۇەن داخۇانىڭ تەستىقىنى ئالغاندىن كېيىن خۇيزۇلاردىن بەش يىڭ ئەسكەر توپلاپ، ئۆزى قوماندان بولدى، لېكىن ئەسكەرلىرىنى ئۇرۇمچىگە ئورۇنلاشتۇرۇۋېلىپ، مىدىرلىمای تۇردى. ئەمەلىيەتتە ئۇ بۇ قوراللىق كۈچلەرنى ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى كېڭەيتىشنىڭ سىياسىي دەسمايىسى قىلدى. ياڭ زىڭشىن شىنجاڭغا دۇدۇ بولغاندىن

كېيىن، شىنجاڭنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسى قىلىۋېلىپ ئەكسىلئىنقىلابى كۈچلەرنى توپلاپ، ئۆزىگە يېقىنلارنى يېتىشتۈردى، بىر تەرەپتىن، بۇرۇنقى خېجۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىگە قاراشلىق لىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى) دىكى خۇيزۇ، خەنزۇ كونا قىسىملىرىنى چاقىرتىپ، ئۆزىگە ئىشەنچلىك قوشۇن قۇردى ھەمدە ئۇنى ئاساس قىلىپ، ئاتلىق - پىيادە بولۇپ 102 يىڭ (بۇلار ئىچىدە ئۇيغۇر، خۇيزۇلار 15 يىڭ) ئەسكەرگە ئىگە ناھايىتى چوڭ قوشۇن تەشكىل قىلدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن يۈنىنەنلىك، گۇيجۇلۇق يۇرتداشلىرىنى ئۆز يېنىغا تارتىپ ۋە ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىپ، ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى كۆپەيتتى. شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭدا فېئوداللىق تەپرىقە شەكىللەندى. ياڭ زىڭشىن ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، سىرتقا قارىتا، چارروسىيە جاھانگىرلىكىگە تەسلىم بولدى، ئىچكى جەھەتتە مۇستەبىتلىك، ھاكىم مۇتلەقلىك سىياسىتىنى يولغا قويدى. مىللىي مەسىلە جەھەتتە زىددىيەت پەيدا قىلىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە فېئوداللىق تۈزۈمىنى قوغداپ، مەدەنىيەت جەھەتتە خەلقىنى نادانلىقتا قالدۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، تارىخ چاقىنىڭ ئىلگىرىلىشىنى توسۇپ، شىنجاڭنى مەڭگۈ فېئوداللىق قالاق ھالەتتە قالدۇرۇش خام خىيالىدا بولدى.

ياڭ زىڭشىن ئۆزىنىڭ مۇستەبىت، ھاكىم مۇتلەقلىك ھۆكۈمرانلىقىنى بەرپا قىلىش ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەشنى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنى ۋە گېلاۋخۇيىنى بېسىقتۇرۇشتىن باشلىدى. چۆچەكتە تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈپ كېلىشىم ھاسىل قىلىنىپ، ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، ياڭ زىڭشىن يۈەن شىكەينىڭ يوليورۇقى بويىچە، ئىنقىلابىي كۈچلەرنى پارچىلاشقا ۋە ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنى قىرىپ

تاشلاشقا كىرىشتى. ئەينى ۋاقىتتا، ئىلى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنىڭ بازىسى ئىدى ھەمدە بىر قەدەر كۆچلۈك قوزغىلاڭچى قوشۇن بار ئىدى. قۇۇ - ھىيلىگەر ياڭ زىڭشىن ئىنقىلابىي كۆچلەرنى قورال كۈچى بىلەن يوقىتىش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئوبدان بىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، سۈيىقەست، ھىيلە - نەيرەڭ ئىشلىتىش، قولىدىكى ھوقۇقتىن پايدىلىنىش يولى بىلەن ئىنقىلابىي كۆچلەرنى بارا - بارا ئاجىزلاشتۇرۇش، ئاندىن يوقىتىش ئۇسۇلىنى قوللاندى.

ئۇنىڭ قوللانغان ئۇسۇلىنىڭ بىرىنچىسى، يۇقىرى مەنسەپە ئۆستۈن تەمىنات بېرىپ، يولۇاسنى تاغدىن ئالداپ چۈشۈرىدىغان ئەكسىئىنقىلابىي ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، ئىلىدىكى ئىنقىلابىي كۈچنى تارقاقلاشتۇرۇپ ئاجىزلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. ياڭ زىڭشىن يۈەن شىكەيگە تېلېگراممىا يوللاپ: ياڭ زەنشۇيىنىي قەشقەرنىڭ دوتەيلىكىگە، گۇاڭفۇنى ئىلىنىڭ چېگرا بېگلىكىگە، فىڭ تېمىڭنى ئىلى تاشقى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، قوشۇمچە ئىلى - چۆچەكنىڭ سەييىدە ئامبالىمىغا، ئىلى چېگرا بېگىنىڭ مۇشاۋۇرلۇقىغا، لى پۇخۇاڭنى ئىلى - چۆچەكنىڭ ۋالىيلىقى قوشۇمچە ئىلى چېگرا بېگى مەھكىمىسىنىڭ شتاب باشلىقلىقىغا، فىڭ داشۇنى ئىلىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىللىكىگە، خې جىيادۇڭنى شىنجاڭ خەلق ئىشلىرى مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا، خاۋكېچۇەننى شىنجاڭ ھەربىي ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا، خۇاڭ لىجۇڭنى شىنجاڭ مالىيە ئىشلىرى مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلەپ بېرىشىنى ئىلتىماس قىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئىلىدىكى پولك كوماندىرى جياڭ گوشىن، يارەمچى كوماندىر تەن جۇڭلىننى ئايرىم - ئايرىم ھالدا قوزغۇل ۋە چۆچەكلەرنىڭ يارەمچى ئەسكەر باشلىقلىقىغا تەينىلىدى. قارىماققا ياڭ زىڭشىن ئىككى تەرەپ

پۈتۈشكەن توختامنى ساداقەتلىك بىلەن ئىجرا قىلغان، ھەر كىم ئۆزىگە لايىق ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، ھەممىسى بىرەر - يېرىم مەنسەپكە ئېرىشكەندەك بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە، بۇ بىر سۈيىقەست ئىدى. چۈنكى، شۇنداق قىلىنغانلىقتىن ھەم ئىنقىلاب كۈچى تارقاقلىشىپ كەتتى، ھەم ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى رەھبەرلىك يادروسىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ياڭ زىڭشىن بىر - بىرلەپ يوقىتىش ئۈسۈلىنى قوللىنىپ، ئىنقىلابىي كۈچلەرنى پەيدىنپەي پۈتۈنلەي يوقاتماقچى مەقسىتىگە يەتمەكچى بولدى. شۇ مەزگىلدە، ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى ئەگەر ئۆزلىرى كونترول قىلىپ تۇرغان رايونلاردىن پايدىلىنىپ، ئىنقىلابىي كۈچنى ئۇلغايتىپ، ئىنقىلاب ۋەزىيىتىنى داۋاملىق ئالغا سۈرگەن بولسا، يەنە نى - نى ئىشلارنى قىلىپ كېتەلىگەن بولاتتى. لېكىن بۇ چاغدا بۇرژۇئا ئىنقىلابچىلىرى سىياسىي جەھەتتە تارقاقلىشىپ ئاجىزلاپ كەتتى، ئامما قوزغىيالمىغۇدەك يەنە بىر يېڭى ئىنقىلابىي پروگراممىنى ئوتتۇرىغا قويالمىدى. بۇ ھال، ئەينى ۋاقىتتا، ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنىڭ يېڭى بىر ئىنقىلابىي كۈرەشكە رەھبەرلىك قىلغۇدەك ئىقتىدارى قالمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇ چاغدا، ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە رەھبەرلىرىدىن قىسمى تېمىڭ بىلەن لى پۇخۇاڭدىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ باشقا جايلارغا يۆتكىۋېتىلدى. ياڭ زىڭشىن ياڭ زەنشۇينى ئالداپ ۋەزىپە قوبۇل قىلىشقا كېتىۋاتقان يول ئۈستىدە يەكى ئۈرۈمچىگە كەلگەندىن كېيىن، ئۆلتۈرۈۋەتمەكچى بولغانىدى. ئەمما، ياڭ زەنشۇي ياڭ زىڭشىندىن ھەزەر ئەيلەيدىغان بولغاچقا، ياڭ زىڭشىنىڭ «تەكلىپى» نى رەت قىلىپ، يېقىنراق يول بىلەنلا مۇزداۋان ئارقىلىق ئۈدۈل قەشقەرگە بارىدى؛ بىرقانچە ئاي ئىشلىگەندىن كېيىن، ياڭ زىڭشىنىڭ زىيانكەشلىك

قىلىشىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ «ئاتا - ئانام ۋاپات بولۇپ كېتىپتۇ» دېگەن باھانىنى كۆرسىتىپ شىنجاڭدىن خۇبېيگە كەتتى. فىساق داشۇ بولسا، بەختى قاراڭغۇ بېكىتىدىن ئۆتۈپ سىبىرىيە ئارقىلىق بېيجىڭغا بېرىۋالدى.

ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوسۇلى، ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنى سېتىۋېلىش، ئۇلارنىڭ ئىرادىسىنى چىرىكلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت بولدى. ياڭ زىڭشىن ئىلىدىن ئۈرۈمچىگە كەلگەن ھەممە ھەربىي مۇلكىي خادىملارنى بەكمۇ ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋېلىپ، ئەمەل ياكى پۇل بەردى. پەقەت مۇشۇ جەھەتتە خىراجەت ئۆچۈنلا، ياڭ زىڭشىن 84 مىڭ 440 سەر، 6 مىسقال، 4 فۇڭ 4 لى كۈمۈش چىقىم قىلدى. خې جيا دۇڭ، خاۋ كېچۈەنلەر ئۈرۈمچىگە كەلگەندە، ياڭ زىڭشىن ئۇلارغا نۇرغۇن پۇل بېرىپ ئەسلى يۇرتلىرىغا يولغا سېلىپ قويدى. خې جيا دۇڭغا يول خىراجىتى ئۈچۈن 10 مىڭ سەر كۈمۈش، خاۋ كېچۈەنگە ئۈچ ئايلىق ماڤاش ۋە يول خىراجىتى ئۈچۈن 1000 سەر كۈمۈش بەردى ھەمدە لى يۈەنخۇاڭنى «قابىلىيەتسىگە يارىشا ئىش بېرىش» ئۈچۈن تونۇشتۇردى.

ئۇنىڭ ئۈچىنچى ئوسۇلى، گۇاڭفۇ باشچىلىقىدىكى كونا كۈچلەرنى ئۆزىگە تارتىپ مەخپىي پىلان تۈزۈپ، جىنايى ئاملارنى ئويدۇرۇپ چىقىپ ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنى ئۆلتۈرۈۋېتىش بولدى. ياڭ زىڭشىن ئىنقىلابىي پارتىيىنىڭ نۇرغۇن مەسئۇللىرىنى ئىلىدىن يۆتكەۋەتكەندىن كېيىن، ئىلىدا قېپقالغان فىڭ تېمىڭ، لى فۇ خۇاڭ قاتارلىق كىشىلەرگە جان - جەھلى بىلەن زىيانكەشلىك قىلىشقا باشلىدى، ئۇ، كۇاڭشى دېگەن ئادەمنى گىرىم قىلىپ ئىلىغا ئەۋەتىپ، گۇاڭ فۇ بىلەن بىرلىشىپ، ئىنقىلابىي قوزغىلاڭچى قوشۇندىكى خائىن ماددىيۇننى سېتىۋېلىپ، فىڭ تېمىڭ بىلەن لى پۇخۇاڭنى كۆرە قەلئەسىدە ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئىنقىلابىي پارتىيىنىڭ باشقا ئەزالىرىمۇ

ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ياڭ زىڭشىننىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىدى.

ياڭ زىڭشىن ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنى ئۆلتۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەرخىل سۈيىقەستلىك ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، ئۆزى تەشكىللىگەن خۇيزۇلار قوشۇنىغا تايىنىپ، ئىنقىلابقا مائىل گېلاۋ خۇينىمۇ پاجىئەلىك تۈردە باستۇردى. ياڭ زىڭشىن ئوچۇقتىن - ئوچۇق: «شىنجاڭدا گېلاۋ خۇي باندىتلىرىغا خۇيزۇ قوشۇنلىرى ئارقىلىق تاقابىل تۇرماي بولمايدۇ» دەپ جار سالدى.* «تاقابىل تۇرۇش» دېگىنى، ئەمەلىيەتتە «باستۇرۇش» دېگەن سۆزنىڭ يەنە بىر خىل ئېيتىلىشىدىنلا ئىبارەت ئىدى. ئىلى قوزغىلىڭى ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، گېلاۋ خۇينىڭ پائالىيىتى ئاساسەن تەشكىلنى كېڭەيتىش بولدى. ئۇنىڭ ئىنقىلابىيلىقى بارا - بارا ئازىيىپ، خۇراپاتلىقى بارغانسېرى كۈچەيدى. 1913 - يىلى چارقىلىقنىڭ ھاكىمى خۇجىنخۇانى ئۆلتۈرۈش ۋەقەسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈش ئىشلىرى قايتا يۈز بەرمىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ياڭ زىڭشىن گېلاۋ خۇينى چەتكە قايرىپ قويمىدى. ئۇ ئەسكەرلەر ئارىسىدىكى گېلاۋخۇي باشلىقلىرىنى ئۆز يۇرتىغا يۆتكىۋېتىش، بۇيرۇق چۈشۈرۈپ قايتۇرۇۋېتىش ۋە بىۋاستە بېسىقتۇرۇش ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ، بىر تەرەپ قىلىۋەتتى. جايلاردىكى گېلاۋ خۇيلارغا كەلسەك، ياڭ زىڭشىن قارا شەھەر، ئاقسۇ، كۇچا، بۈگۈر، قەشقەر، كېرىيە، خوتەن، قاغىلىق، لوپ، چارقىلىق، بارىكۆل، گۇچۇڭ ئۈرۈمچى، ماناس، چۆچەك، بۆرىتالا قاتارلىق جايلاردىكى گېلاۋ خۇي باشلىقلىرىنى ئىلگىرى - ئاخىر ئېتىپ تاشلىدى. 1919 - يىلى (مىنگونىڭ 8 - يىلى)

---

* «ئىستىقپارە مۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپ»، 1 - توپلام، 5 - بەت.

ياڭ زېكشىنىڭ قانلىق بېسىقتۇرۇشى بىلەن گېلاۋ خۇينىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيىتى پۈتۈنلەي يوقىتىلدى.

ياڭ زېكشىن ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنى ۋە پۈتۈن ئۆلكىدىكى گېلاۋ خۇينى بېسىقتۇرۇپ، توسالغۇلارنى يوقاتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇ، ھېچ ئەيمىنمەستىن شىنجاڭنىڭ ھەربىي ۋە مۇلكىي چوڭ ھوقۇقىنى ئۆز چاڭگىلىغا ئېلىپ، ئۆزى بەگ - ئۆزى خان بولۇۋالدى ۋە بۆلۈنمە ھالەت شەكىللەندۈرۈپ، شىنجاڭدا مۇستەبىتلىك، ھاكىم مۇتلەقلىك تۈزۈمىنى يولغا قويدى.

دېموكراتىيە بىلەن مۇستەبىتلىك بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى. ياڭ زېكشىن مۇستەبىتلىك، ھاكىم مۇتلەقلىكنى يولغا قويغانىسكەن، ئۇنىڭ دېموكراتىك تۈزۈمىگە قارشى تۇرىدىغانلىقى مۇقەررەر ئىدى. ئۇ «دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت» ۋىۋىسكىسىنى ئېسىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن كېڭەش پالاتاسىنىڭ «ئۆلكە ئەمەلدارلىرى تۈزۈمى» نى ئاۋازغا قويۇشىغا ئوچۇقتىن - ئوچۇق قارشى تۇردى. ئۇ، ئۆلكىلىك پارلامېنتىنىڭ «دۇدۇنى نازارەت قىلىش، پاش قىلىش ھوقۇقى»نى ئۆزىنىڭ «مۇستەبىتلىك» نى يولغا قويۇشىنىڭ توسالغۇسى دەپ قاراپ، «چېگرا ئۆلكىلەردە ئۆلكە باشلىقىنى خەلق سايلاش» قا قارشى چىقتى.① ئۆلكىدىن تۆۋەن دەرىجىلىك يەرلىك ئەمەلدارلارنى خەلق ئۆزى سايلاشقا تېخىمۇ چىش - تىرنىقى بىلەن قارشى چىقتى. ئۇ، يەرلىك ئەمەلدارلارنى خەلق سايلاش «ئەمەلىيەتتە چوڭ مالىمانچىلىققا يول ئاچىدۇ»②. دەپ قارىدى. ناھىيە ھاكىملىرىنى خەلق سايلاشنى

---

① «ئىستىقبارە ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپنىڭ داۋامى» 1 - توم، 1 - 3 - بەتلەر.

② «ئىستىقبارە ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتەپ» 3 - توپلام 4 - بەت.

«مەنئىي» قىلىپ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، «شىنجاڭدا كىشىلەر بەكمۇ مۇرەككەپ»، «ئەمەلدارلارنى خەلق سايلىسا بولمايدۇ»، «ئەمەلدارلارنى خەلق سايلاشنى شىنجاڭدا يولغا قويىدىغان بولساق بىرقانچە ئايغا قالمايلا پۈتۈن شىنجاڭ بۇزۇلۇپ كېتىدۇ» دەپ جۆيلىدى. يەنە زىگشىن ئەمەلدارلارنى خەلق سايلاشنى «ئامانلىقنى بۇزۇش»، «چوڭ مالىمانچىلىققا يول ئېچىش» دەپ قارىغانلىقتىن، ئۆزىنىڭ يېرىتقۇچ ئەپتى ـ بەشىرىسىنى ئاشكارا قىلماي تۇرالمىدى. ئۇ، ئۇچۇقتىن ـ ئۇچۇق جار سېلىپ: ئەگەر ئەمەلدارلارنى خەلق سايلايدىغان بولسا، دەرھال قولغا ئېلىپ قاتتىق جازالاپ، قالايمىقانچىلىقنى ئۇندۈرمەھالىتىدە تۇنجۇقتۇرۇش ھەمدە ئۇلار قاراشلىق ئورۇنلارغا مەنئىي قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش قىلىش كېرەك»① دېدى. يەنە زىگشىن ئۆزىنىڭ ھاكىم مۇتلەقلىك، ئىستىبدادىتلىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن، دېموكراتىيە تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرىنى جېنىنىڭ باربىچە كۈچەيتتى. شىنجاڭدا، شۇنتۇڭ خان زامانىدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان ساقچى ئىدارىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن تاشقىرى، يەنە ھەر قايسى ناھىيىلەردە «يەرلىك ساقچى ئورۇنلىرىنى قۇرۇپ»②، ئىنقىلابىي پارتىيىنى ۋە گېلاۋ-خۇيىنى ھەمدە ئەمەلدارلارنى خەلق سايلاشنى يەقىلىغۇچى ئىلغارلارنى باستۇردى.

يەنە زىگشىن ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى ھاكىم مۇتلەقلىك ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، يۈمن شىكەينىڭ پادىشاھ بولۇشىغا بارلىق كۈچىنى سەرپ قىلىپ گۇپپاڭچىلىق قىلدى.

---

① «ئىستقبارە ھۇجىرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپ»، 4 - 6 - بەتلەر.

② ئىستقبارە ھۇجىرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپ، 3 - 5 - بەتلەر.

1915 - يىلى (مىنگونىڭ 4 - يىلى) يۇمن شىكەي پادىشاھلىق تۈزۈمىنى يولغا قويدى. بۇ، تارىخ ئېسىمنى ئارقىغا قايتۇرۇش خام خىيالىدا بولغان تىرىلىش ھەرىكىتى ئىدى. يېڭ زىڭشىن تېلېگرامما بېرىپ ھىمايە قىلىپ، ئۆزىنىڭ يۇمن شىكەيگە چەكسىز سادىقلىقىنى بىلدۈردى. ئۇ ئۈرۈمچى دوتىيىگە يازغان مەخپىي خېتىدە: «خۇڭ شىيەننىڭ① تۇنجى يىلى مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىدە خانلىق ئاساسىي قانۇن تەشەببۇس قىلىندى، شىنجاڭدىمۇ خانلىق ئاساسىي قانۇن تۈزۈمىنىڭ تەشەببۇس قىلىنىشىدا شەك - شۈبھىسى يوق. ئەگەر قالايمىقانچىلىق سالغۇچى پارتىيە ۋە تەشكىلاتلار (ئىنقىلابى پارتىيە بىلەن گېلاۋ خۇيىنى دېمەكچى) دىن پېتىنە - ئىغۋا تېرىپ كۆپچىلىكنى قايمۇقتۇرۇۋ- دىغانلار چىقىپ قالسا، دەرھال قولغا ئېلىپ ئېتىپ تاشلاپە قالايمىقانچىلىقنى بېخ ھالىتىدە ئۈجۈقتۇرۇپ، كىشىلەر قەلبىنى تىنچلاندۇرۇش كېرەك»② دېدى. يۇمن شىكەينىڭ تەتۈر يولغا مېڭىشى پۈتۈن مەملىكەت بويىچە لەنەت - نەپرەتكە ئۇچراپە پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ قارشىلىق كۆرىشىنى قوزغىدى. 1915- يىلى دېكابىردا يۇننەندە يۇن شىكەينىڭ خان بولۇشىغا قارشى قوزغىلاڭ پارتلىغاندا، شىنجاڭدىمۇ دەرھال ئىنكاس قوزغالدى. شىيادىڭ (يۇننەنلىك شىنجاڭ دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ فۇگۇەنجاڭى قوشۇمچە مۇھاپىزمت يېڭىنىڭ يېڭجاڭى) قاتارلىق ئوتتۇرا ۋە

① خۇڭ شىيەن (完洪)- چوڭ قانۇن، چوڭ ئاساسىي قانۇن دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، 1915 - يىل 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنى يۇمن- شىكەي پادىشاھلىق تۈزۈمىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەنلىكىنى ئېلان قىلىپ، 1916- يىلى يېڭى يىلنىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ «مىنگو» يىلنامىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، خۇڭ شىيەن يىلنامىسىنى يولغا قويغان (تەرجىماندىن).

② يېڭ زىڭشىنىڭ يۇمن شىكەينىڭ خان بولۇشىنى قوللىغانلىقىنىڭ يېڭى ئىسپاتى». «خەن خەيچاۋ» 1 - توم، 5 - 6 - سان.

تـۆۋەن دەرىجىلىك ھـەربىي، مۇلكىي خادىملار مايى (يۇننەنلىك) نىڭ پائال تەشۋىق قىلىپ ئـىلھاملاندۇرۇشى ئارقىسىدا، يۇمن-شىكەيگە قارشى كۆتۈرۈلگەن يۇننەن قوزغىلىڭىغا بـەس - بـەس بىلەن ئاۋاز قوشۇپ، ياڭ زىڭشىنىڭ مۇستەبىتلىك ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىماقچى بولدى. لېكىن، سىر پاش بولۇپ قېلىپ، ياڭ زىڭشىن بۇ قېتىمقى ۋەقەنى قوزغىغۇچى شىيادىڭ، لى يەن، مايى قاتارلىقلارنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. بـۇ ۋەقەگە قـاتناشقان گومىڭكۇي، لىۋىڭفۇ، دۇگۇجېن، لى سىڭچۈن قـاتـارلىق ھەربىي ۋەمۇلكىي ئەمەلدارلارنـى ئۆز يـۇرتـلىرىغا يـالاپ ئاپـىرىۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، يۇمن شىكەيىنىڭ پادىشاھ بولۇشىغا قارشى كۆتۈرۈلـگەن يۇننەن قـوزغىلىڭىغا شـىنجاڭدا ئاۋاز قـوشـۇش كـۈرىشى تېخى قـوزغـالماي تۇرۇپلا يـاڭ زىڭـشىن تـەرىپىدىن بـوغۇپ تاشلاندى. يۇمن شىكەي پۈتۈن مەملىكەت حـەلـقىنـىڭ غـەزىپ بىلەن ئەيىبلىنىشى ئارقىسىدا، پادىشاھ بولـۇش شـىرىن چـۈشىنى ئارلان ئۈچ ئايلا داۋاملاشتۇرۇپ، پادىشاھلىق تۈزۈمىنىڭ ئەمەلدىن قالغانلىقىنى جاكارلاشقا مەجبۇر بولدى؛ يـاڭ زىڭشىنمۇ كۆتۈرمە كەشلىك تەخسىلىرىنى ئاستا يېغىشتۇرۇپ قويدى، ئۇنىڭ «سېرىق تون كىيىۋىلىپ» يۇمن شـىكەيىنى قـوغـداش ئۈچـۈن ئويـىنغان رەزىل ئويۇنـىمۇ ئاخىرلاشتى.

ياڭ زىڭشىن تەختكە چىقىش بىلەنلا ھاكىم مـۇتلەقـلىكىنى مۇستەبىتلىك ئۇسۇلىنى قوللىنىپ بىرلىككە كـەلتۈرۈشكە تۇتۇش قىلدى. ئۇ ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنى سـۈيـىقەست ئىشلىتىپ پارچىلاپ تاشلاپ ئۇزۇن ئۆتـمەيلا، گۇاڭ فۇ ئاغـرىپ ئۆلدى. ياڭ زىڭشىن ئىلى چېگرا بېگىنى دەرھال چـېگرا مۇداپـىئە بېگىگە ئۆزگەرتىپ، ئۆز كونترولىلۇقىغا ئېلىۋالدى؛ بالدۇرقى تـۆت ئاغـلاقـچى ئامبالنى تۆت ئوفـىتـسىرغا ئـۆزگـەرتىپ ئۇنىمۇ ئۆزىگە بېۋاستە قارايدىغان قىلىۋالدى. ئىلىدىكى بالدۇرقى

قوشۇنلارنى تارقىتىۋېتىپ «ئەسكەر ئەۋەتىپ تەمىنات بېرىش» چارىسىنى قوللىنىپ، بۇ قوشۇننى پەيدىنپەي ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك قوشۇنى بىلەن ئالماشتۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، چۆچەكتىكى مەسلىھەت ئامبىلىنى دوتەيگە ئۆزگەرتىپ، ئۇنىمۇ شىنجاڭ دۇدۇسىنىڭ قارىمىقىغا ئالدى. تۇرغاۋۇتنىڭ ئالتە سومولنى، چاخار، ئويراتنىڭ ئون سومۇلنى كونا تۇرغاۋۇت، خوشۇتلارغا قوللانغان ئۇسۇل بويىچە بىۋاسىتە دۇدۇغا قارايدىغان قىلدى. بۇ تەدبىرلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يولغا قويۇلغان ئىلى، چۆچەك ۋە موڭغۇل، قازاق قەبىلىلىرى ئىلى جاڭجۇنىگە قارايدىغان تۈزۈمنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋەتتى، بالدۇرقى ئىلى «جاڭجۇنىنىڭ بارلىق خىزمەت ھوقۇقلىرى پۈتۈنلەي شىنجاڭ دۇدۇسىغا تەۋە بولدى».* 1919 - يىلى ياڭ زىڭشىن ئالتايدىكى ھەربىي ئۆزگىرىشنى تىنجىتىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئالتاينى بىر ۋىلايەت قىلىپ، شىنجاڭنىڭ قارىمىقىغا ئالدى. شۇنداق قىلىپ، ياڭ زىڭشىن شىنجاڭنى بىرلەشتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق بىرلىككە كەلتۈرۈش، خۇددى يولداش ماۋزېدۇڭ كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «ھاكىم مۇتلەقلەرنىڭ مۇستەبىتلىك يولى بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈشى» دىن ئىبارەت ئىدى («بىرلەشمە ھۆكۈمەت ھەققىدە»، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» ئۇيغۇرچە 3 - توم 411 - بەت). ياڭ زىڭشىن مۇستەبىتلىك يولى بىلەن بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق ھوقۇقنى ئۆز قولىغا مەركەزلەشتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى دۇدۇغا تەۋە بولغان دائىرىنى كېڭەيتتى. ھەمدە ئۆزىنىڭ مۇشۇ تەسىر دائىرىسى ئىچىدە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ مۇستەبىتلىك ھاكىم مۇتلەقلىكنى يولغا قويۇپ

---

* «ئىتىقپارە ھۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپ» 8 - توپلام 4 - كىتاب 20 - بەت.

شىنجاڭنى ئۆزىنىڭ دۇنياسىغا ئايلاندۇرۇۋېلىشىنى قەستلىدى.

ياڭ زىڭشىن ئۆزىنىڭ مۇستەبتىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە تاقابىل تۇرىدىغان بىر يۈرۈش ئەكسىيەتچى سىياسەتنى يولغا قويدى. ئۇ شىنجاڭدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرگە مۇئامىلە قىلىشتا، پۈتۈنلەي چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەكسىيەتچى جەندىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، مىللىي مۇناسىۋەتكە بۆلگۈنچىلىك سېلىپ، مىللىي زىددىيەت پەيدا قىلىپ، مىللىي زۇلۇمنى يولغا قويۇپ، مىللەتلەرنى بىر - بىرىنى چەكلەيدىغان قىلىپ، بىرىنى بىرىگە قارشى قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلاندى. ياڭ زىڭشىن قارىماققا ئەخلاقلىق، سالاپەتلىك كىشىدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ قوزغىلاڭچى دېھقانلارنى قىرغىن قىلغان جاللات بولۇپ، قۇمۇل، تۇرپان دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭىنى بېۋاستە باستۇردى. سىياسىي جەھەتتە ھىيلە - مىكىر ئىشلىتىپ ئادەتتىنىپ قالغان ياڭ زىڭشىن مىللىي مەسىلىدە «ئىسكەنجىگە ئېلىش» ھىيلىسىنى ئىشقا سالدى. «ئىسكەنجىگە ئېلىش» دېگەننى ئۇ ئۆزى: «شىنجاڭنى ئەبەدىي تىنچلاندۇرۇش ئارزۇسى» دېسە كېلىپ چىققان «مۇكەممەل تەدبىر»، ئۆزۈمنىڭ «ئەزەلدىن ئىش باشقۇرۇشتىكى مۇراد - مەقسەم»① دېدى. ئۇ قىلچە يوشۇرماستىن: «مەن شىنجاڭدا ھەر قايسى ساھەلەرگە قارىتا باشتىن ئاخىر ئىسكەنجىلەشنى قوللانىدىم.»② «مېنىڭ ئىككى يىللىق سىياسىتىم» — خۇيزۇ، ئۇيغۇرلار ئارقىلىق «خەنزۇلارنى ئىسكەنجىلەش»، ئاندىن يەنە خۇيزۇ ۋە ئۇيغۇرلارنى «خەنزۇلار ئارقىلىق ئىسكەنجىلەش» تىن ئىبارەت بولدى. شۇنىڭ بىلەن

① «ئىستىقبارە ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپ» 1 - توپلام 2 - كىتاب، 47 - بەت.

② يۇقىرقى كىتاب 1 - توم 47 - بەت.

«ھەرقايسىسى ئالدى - ئارقىغا قاراپ خۇدۇكلىنىپ، قوزغىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدىغان بولدى»① دىدى. ياك زىكشىن «بىر - بىرىنى ئىسكەنجىدىكە ئېلىشتا خۇيزۇ قوشۇنلىرى بولماي مۇمكىن ئەمەس» دېگەن مەقىستىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن خۇيزۇ قوشۇنلىرىنى قوردى.② يولداش ماۋزېدۇك: «تاريختا ئۆتكەن ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار، ئاساسەن، خەنزۇ مىللىتى ئىچىدىن چىققان ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار بىز ھەر قايسى مىللەتلەر ئارىسىدا تۈرلۈك ئايرىمچىلىقلارنى پەيدا قىلىپ، ئازسانلىق مىللەتلەرنى بوزەك قىلغان»، دەپ كۆرسەتكەنىدى. («ئون چوك مۇناسىۋەت»، «ماۋزېدۇك تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە 5 - توم 505 - بەت). ياك زىكشىن ئەنە شۇنداق بىر ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران ئىدى. ئۇنىڭ جىنايىتىنىڭ قەبىھلىكى مانا شۇنىڭدا.

ياك زىكشىن شىنجاڭدا ئۇزۇن مۇددەت ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن يەنە بېكىنمىچىلىك ۋە خەلقنى نادانلىقتا تۇتۇش سىياسىتىنى قوللاندى. بۇ پۈتۈنلەي تەتۇر يول تۇتقانلىق ئىدى. ئۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن قەدىمكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ كۆڭزىغا سېغىنىشنى تەشەببۇس قىلدى، فېئودالىق خۇراپاتلىق ئىدىيىلەرنى تەرغىپ قىلدى، ئۇ ھەممىلا يەردە بۇتخانىلارنى، تاۋابخانىلارنى سالدۇردى. باھار، كۈز پەسىللىرىدە بۇتخانا، تاۋابخانىلارغا يېغىلىپ داغدۇغىلىق مۇراسىملارنى ئۆتكۈزۈش ئەدەب كەتتى. ئۇتتۇرا، ياشلانغۇچ مەكتەپلەردە مۇقەددەس كىتابلارنى زۆرۈر دەرسلىك قىلدى، شىنجاڭدا يېڭى ئىدىيىلەرنىڭ تارقىلىشىنى

---

①② «ئىستېقبال مۇجىسىدا يېزىلغان مەكتۇپ»، 1 - توپلام، 1 - كىتاب، 6 - بەت.

ڤاتتىق مەنئىي قىلدى. بۇنىڭ ئۈچۈن گېزىت - ژۇرنال ۋە ئىلغار كىتابلارنى تەكشۈرۈش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. شىنجاڭدا كىتابخانا ئېچىشقا رۇخسەت قىلمىدى ۋە مەرقانداق گېزىت - ژۇرنال ۋە يېڭى كىتابلارنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى مەنئىي قىلدى. شۇ چاغدا، شىنجاڭدا پەقەت بىرلا «تيانشان گېزىتى» چىقاتتى. ئىچكى ئۆلكىلەردە چىقىدىغان «خەۋەر گېزىتى»، «ئاخبارات گېزىتى» ۋە «جامائەت گېزىتى» قاتارلىقلارنى شىنجاڭدا تارقىتىشقا رۇخسەت قىلمىدى. چەت دۆلەتلەردە چىقىدىغان بۇرژۇئا گېزىت - ژۇرناللىرىنىمۇ چېگرىدىن ئېلىپ كىرىشكە روخسەت قىلمىدى. ياڭ زىڭشىن خەلقنى نادانلىقتا تۇتۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈش ئۈچۈن شىنجاڭنىڭ مىللەتلىرى قالاق، مالىيە قىيىنچىلىقى بار، ئوقۇتقۇچى ۋە دەرسلىك كىتاب كەمچىل دېگەن باھانە بىلەن مەكتەپ قۇرۇشقا قارشى تۇرۇپ، شىنجاڭدا مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا قاتتىق توسقۇنلۇق قىلدى. ئۇ، مەركىزىي ھۆكۈمەتكە يوللىغان دوكلاتىدا: «شىنجاڭدا مائارىپ ئىشلىرىنى يولغا قويۇش ناھايىتى تەس» دېدى.* ئەمەلىيەتتە، شىنجاڭدا مائارىپ ئىشلىرىنى يولغا قويۇش ئۇنچىۋالا تەس ئەمەس ئىدى. بۇ يەردىكى ئەڭ تۈپ مەسىلە، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى خەلقنى نادانلىقتا تۇتۇش سىياسىتىگە ماس كەلمەيدىغانلىقتىن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئويغىنىپ، ئۆزىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتىن قورقتى. شىنجاڭنىڭ مائارىپ ئىشلىرى بۇرۇندىن تەرەققىي تاپمىغاننىڭ ئۈستىگە ياڭ زىڭشىننىڭ بېسىشى ۋە بوغۇپ قويۇشىغا ئۇچرىدى. شۇڭا، ياڭ زىڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، شىنجاڭنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئاساسىي جەھەتتىن تۇرغۇنلۇق ھالەتكە

---

* «ئىستىقپارە ھۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپ»، 1 - توپلام، 1 - كىتاب، 51 - بەت.

چۈشۈپ قالدى. ئۇ ئۆزىمۇ شىنجاڭنىڭ مائارىپ ئىشلىرى «پەقەتلا ساقلاپ قېلىندى، كېڭەيتىلمىدى»، پۈتۈن ئۆلكىنىڭ «مائارىپى ئىچكى ئۆلكىدىكى بىر چوڭ ناھىيىنىڭ مائارىپىغا يەتمەيدۇ. بىر ناھىيىنىڭ مائارىپى ئىچكى ئۆلكىدىكى بىر چوڭ كەنتنىڭ مائارىپىغا يەتمەيدۇ»① دەپ ئېتىراپ قىلماي تۇرالمىدى. ياڭ زىڭشىن ئۆزى مۇنداق بىر نەزمە يېزىپ، ئۆز مەھكىمىسىنىڭ ئىشىكىگە چاپلىۋالغان: «باشلىدى جۇمھۇرىيەت ئۇ تاماندا ئەمدىلا، خان - بىگىم دەپ ئاتىلىشتىن قىلىمەن شۇنچە ھايا. نېمە كارىم چىقسا ئوتتۇرا تۈزلەڭدە جېدەل - ماجىرا؛ باغۇ - بوستان بەلەن زېمىن بۇ چەت - ياقا. باشچى بولدۇم جەنۇبتا ئۇيغۇر، شىمالدا جۇڭغارغا، ئەمەكتۇر بۇ قەدىمكى گومۇشلارماڭ».② بۇ نەزمە ئۇنىڭ بېكىنمىچىلىك، خەلقنى نادانلىقتا تۇتۇش سىياسىتىنىڭ ئەكسىيەتچى ماھىيىتىنى تازا ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەمما تارىخ رەھىمسىز. شىنجاڭ ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرى بىلەن چەمبەر چاس باغلانغان بولۇپ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن ئورتاق تەقدىرگە ئىگە ئىدى، ئۇلار چوقۇم بىرلىكتە ئالغا باساتتى. بۇنى ياڭ زىڭشىن قامال قىلىۋالالمايتتى.

ياڭ زىڭشىننىڭ ھاكىممۇتلەقلىك ھۆكۈمرانلىقى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ئېغىر بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈردى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇپ تاشلانغاندىن كېيىن، نۇرغۇن يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ تۈسى ئۆزگەرتىلىپلا داۋاملىق قالدۇرۇپ ئىشلىتىلدى. ئۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى

---

① «ئىستىقپارە ھۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپ»، 1 - توپلام، 2 - كىتاب، 26 - بەت.

② زىڭ ۋىنيۇي: «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇش تارىخى»، 638 - بەت.

مەزگىلدىكى چىرىك ئىستىللىرىنى يەنە داۋاملاشتۇردى. ياڭ زىگشىننىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ يول قويۇشى ئارقىسىدا، ئۇلار ھېچبىر ئەيمەنمەستىن تېخىمۇ ئەشەددىيلىشىپ چىڭ سۇلالە لىسى دەۋرىدىكىدىن ئاشۇرۇۋۈەتسە ئاشۇرۇۋۈەتتىكى كەم قالمىدى، نەتىجىدە دەرد - ئەلەم كۆپىيىپ، خەلق كۈن كەچۈرەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. ياڭ زىگشىننىڭ ئۆزىمۇ: «مىنگو قۇرۇلغان بۇگۈنكى كۈندە خەلق تۇرمۇشى چىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ مۇشكۈللەشتى»* دەپ ئىقرار قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ چاغدا، يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن شاڭيۇلار ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، ئېغىز - بۇرۇن يالىشىپ، بىرلىشىپ، ئەسكىلىك قىلىپ، خىيانەت قىلىپ، پارا ئېلىپ، بىرلىكتە نەپسانىيەتچىلىك قىلغانىدى. ئۇرۇمچى ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى شې ۋېشىڭ «خىيانەتچىلىكتە ئەشەددىيلىشىپ كەتكەن» بولۇپ، خىزمەت ئۆتىگەن مەزگىلدە 80 نەچچە مىڭ تىللا جامائەت پۇلىغا خىيانەت قىلغان. ئومۇمەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ناھىيىلەردە پىلە ئۇرۇقىنى يۇقىرى باھادا تارقىتىپ ئۆزىگە بايلىق توپلىدى. ئەسلىدە ھەر بىر قۇتا پىلە ئۇرۇقىنىڭ باھاسى تەڭگە ھېسابىدا بىرقانچە مىسقال ياكى بىر سەر ئەتراپىدا ئىدى، پارىخور ئەمەلدارلار ئۇنى تارقاتقاندا 2 سەردىن، 3 سەردىن، 4 سەردىن، 5 سەردىن ھەتتا بەزىلىرى 6 سەردىن پۇل يىغدى. پىلىچىلىك ئەسلىدە «خەلقتە پايدىلىق» ئوبدان ئىش ئىدى. ئەمەلدارلار بىلەن شاڭيۇلارنىڭ قاقتى - سوقتى قىلىپ يۇقىرى باھادا سېتىشى نەتىجىسىدە خەلق پىلە بېقىشتىن قورقىدىغان بولۇپ قالدى. «قانداقلا ئىش بولسا پۇل ئېلىش» ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ، بەگ - شاڭيۇلارنىڭ پۇل تېپىپ باي بولۇش

---

* «ئىستقبال» ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپ». 1 - توپلام، 2 - كىتاب 34 - بەت.

ئۇسۇلغا ئايلىنىپ قالدى. خەلقنىڭ توقۇمچىلىق قول سانا-
ئىتىنمۇ بوش قويۇۋەتمىدى. سىلىق سىلىش چارىسىنى قوللىنىپ
باپكارلارنى سقىپ يالدى. مەسىلەن، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى
قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيىسىدە ئەمەلدارلار بىلەن شاگىيۇلار
باپكارلارغا قارىتا سىلىق چېچىش تۇزۇمىنى يولغا قويۇپ، پاخ-
تىنىڭ پۇلىنىلا بېرىپ، ئىش ھەققى بەرمىدى، ئەرزان ئىلىپ،
قىممەت سېتىپ ئوتتۇرىدىن پايدا ئالدى. باپكا بىر ماتا توقۇسا،
ئۇلاردىن «بىر قانچە ماتانىڭ بېجىنى ئىلىپ ئۆزلىرىنى سەمرىت-
تى، شۇنىڭ بىلەن، باپكالار كەسپىنى ئارقا - ئارقىدىن
توختىتىشقا مەجبۇر بولدى، دەستگاھنى كۈندۈزى توختىتىپ
قويۇپ، كېچىدە توقۇيدىغان» ئەھۋال شەكىللەندى.* غەللە -
پاراق ئىلىشتا خەلقنى قاقتى - سوقتى قىلىش تېخىمۇ ئېغىر
بولدى. بىر دادەن رەسمىي پاراقتىن سىرت، يەنە 25 پىرسەنت
خوراش قوشۇپ ئىلىناتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا 15 پىر-
سەنت خوراش قوشۇپ ئىلىنغان. ئۇنىڭغا يەنە «كۆرىنى تېپىپ
چىڭداش» «چوخچا يىتىپ ئىلىش»، ئىلىشتا دۆۋىلەپ ئىلىش،
بېرىشتە سېرىپ بېرىش قاتارلىق ھۇنەرلەرنى ئىشلىتەتتى. شۇڭا
نامدا خەلق بىر دادەن غەللە تۆلىدى دېيىلگەن بىلەن، ئەمەلە-
يەتتە 2 دادەن ئاشلىق تاپشۇرۇپ ئاران قۇتۇلالايتتى. ئوت -
سامان بېجى ئىلىشتا ھەر 100 جىڭ ئوت - سامانغا 8 —
10 جىڭ باج ئالدى. ئاقسۇ، قەشقەر ئولايەتلىرىدە ئوت - سامان
بېجىنى باھاغا سۇندۇرۇپ پۇل ئالدى. يەنى ھەر 100 تۇمەن
جىڭ ئوت - سامانغا 10 تۇمەن جىڭ باج ئىلىنىدۇ، دەپ
ھېسابلاپ، ئاندىن ھەر 100 جىڭ ئوت - سامانىڭ باھاسىنى
2 سەر 4 مىسقال كۈمۈشكە سۇندۇرۇپ باج ئالدى. شۇنداق قىلىپ

---

* «ئىستقپارە ھۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپ»، 1 - توپلام، 1 -
كىتاب، 51 - بەت.

بىر قېتىمدا 90 تۇمەن جىك سامان ھېسابىغا 2000 سەردىن ئارتۇق باج ئېلىپ يان خالتىسىغا سېلىشتى. خىيانەتچىلىك كەشپىنى چۆچۈتىدىغان دەرىجىگە يەتتى. ئەمەلدارلار بىلەن شاگىيۇلار يەنە ئەسكەرلەرگە ئوزۇق - تۈلۈك سېتىۋېلىش باھانىسى بىلەن، خەلقگە سېلىق چېچىپ، خەلقنى ئاشلىق سېتىپ بېرىشكە مەجبۇرلىدى. ئاشلىقنى كەملەشتە چوخچايما كۈرەدە كەملەپ بەرسە، ئالدى. سىرىما كۈرەدە بەرسە جەرىمانە قويدى؛ ئەرزان ئېلىپ قىممەت باھادا ئۆتكۈزدى. ئەمەلدارلار سېتىۋالغان بىر دانەن ئاشلىقنىڭ ھەققى ئۈچۈن شاگىيۇلار خەلقگە ئاران 5 مىسقال كۈمۈش بەردى. بۇنىڭدىن باشقا، ئەمەلدارلار يەنە خەلقگە ئايلىق ئۆسۈمنى ئاز دېگەندە 20 پىرسەنت قىلىپ يۇقىرى ئۆسۈملۈك جازانە پۇل تارقاتتى. ئۇلار يەنە «جامائەت ئاشلىق ئامبىرى» دىن پايدىلىنىپ، يانچۇقىنى تولدۇردى. سېرىقتال مەزگىللىرىدە خەلقنىڭ «جامائەت ئاشلىق ئامبىرى» دىن ئاشلىق قەرز ئېلىشقا رۇخسەت قىلغان بولسىمۇ، 10 كۈرە قەرز ئاشلىق ھېسابىغا 8 كۈرە قەرز بېرىپ، قايتۇرۇۋېلىشتا 12 كۈرە ئاشلىق ئالدى. ھەربىي ۋە مۇلكي ئەمەلدارلار يۇرت دائىرسىدىن ئۆتكەندە چىقىم قىلىنغان قارشى ئېلىش، مېھمان قىلىش، ئۇزىتىپ قويۇش، كىرا ھەققى قاتارلىق خىراجەتلەرنى شاگىيۇلار خەلقگە چېچىپ، خەلقنىڭ يۈكىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. ئەمەلدارلار بىلەن شاگىيۇلارنىڭ خىلمۇ خىل نەپسانىيەتچىلىكلىرىنى يېڭ زىكشىنىڭ ئۆزىمۇ ئىنكار قىلىپ كېتەلمەي، ئەمەلدارلار بىلەن شاگىيۇلار «بىرلىشىۋېلىپ، پۇقرالارنىڭ يىلىكىدە سۇ ئىچتى. غەللە - پاراق ۋە باجنى كۆپەيتىپ ئالدى. ئارتۇق ئالغان قىسمىنىڭ كۆپرەكىنى يەرلىك ئەمەلدار، ئازراقىنى شاگىيۇلار ئۆزى ئالدى، كۆپەيتىپ ئالغان پۇللارنىڭ ھەممىسىنى ئۇلار چۆنتىكىگە سالدى»، شاگىيۇ دېگەن نەرسە بىر زومىگەر بولۇپ، ئەمەلدارلاردىنمۇ بەك يامان ئىدى.

چۈنكى «ئەمەلدارلار خەلققە زالىملىق قىلسا، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسىدىن بوشىتىلىدىغان ۋاقتىمۇ بولىدۇ. ئەمما شاڭيۇلار خەلققە زالىملىق قىلسا، خۇددى بەدەنگە چىققان مەرەزدەك، ئۇنى ئېلىپ تاشلىغىلى بولمايدۇ»① دەپ ئىقرار قىلغانىدى.

شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ۋە شاڭيۇلارنىڭ خىلمۇ خىل زالىملىقى ۋە ئۆز مەيلىچە قاقتى - سوقتى قىلىپ، كۆپلەپ پايدا تېپىش ئۈچۈن يۈرگۈزگەن ئېكسپىلاتاتسىيىسى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئىنتايىن قاتتىق غەزەپكە كەلتۈردى. نارازىلىق كەيپىياتلار كۈن ساناپ ئەۋج ئالدى. 1912- يىلىلا ياڭ زىڭشىن بۇ مەسىلىنىڭ ئېغىرلىقىنى سېزىپ قالدى. ئۇ خەلق بىلەن ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى پەسەيتىش ئۈچۈن، شۇ يىلى ئاۋغۇستتا مالىيەنى ئېنىقلايدىغان ۋاقىتلىق ئورۇن قۇردى. سېنتەبىردە غەللە - پاراق، ئوت - سامان ئېلىشنىڭ 14 ماددىلىق نىزامنامىسىنى جاكارلىدى. بۇ نىزامنامىگە ئاساسەن ھەر بىر دادەن غەللە - پاراققا 1 مىسقال 5 پۇڭ خوراش ھەققى، 2 كۈرە 5 كاپچى خوراش ئاشلىقى قوشۇپ ئېلىندى؛ جەنۇبىي شىنجاڭدا ئوت - ساماندىن باج ئالغاندا ھەر يۈز جىڭ سامانغا 50 جىڭ خوراش سامىنى قوشۇپ، ھۆل ئوت - سامانغا سۇندۇرغاندا ھەر يۈز جىڭغا يەنە 200 پۇل① خوراش ھەققى قوشۇپ ئېلىندى. قارىماققا، غەللە - پاراق، ئوت سامان بېجى گوياكى بىرئاز ئازايغاندەك قىلسىمۇ ئەمەلىيەتتە ئېغىر باج - سېلىق قانۇنلاشتۇرۇلدى. ۋەھالەنكى، خەلقنىڭ يۈكىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەن مۇشۇ غەللە - پاراق نىزامنا-

---

① «ئىستىقپارە ھۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپ»، 1 - توپلام، 1 - كىتاب، 65 - 66 - بەتلەر.

② پۇل - بىر داچەن «ئىككى پۇل» ھېسابلىنىدۇ. (تەرجىماندىن).

مىسىمۇ ھەقىقىي تۇردە ئىجرا قىلىنمىدى. كېيىن ياڭ زىڭشىن ئۆزىنىڭ مالىيە قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئۆزى تۇزگەن نىزامنامىنىمۇ بىر ياقتا قايرىپ قويۇپ، ھەددىدىن ئارتۇق سېلىق سېلىشنى داۋاملاشتۇردى. 1916 - يىلى (مىنگو- نىڭ 5 - يىلى) دىن كېيىن، ئۇ خەلقنىڭ ئۆلۈش - تىرىلىشىگە قارىماي باج نىسبىتىنى توختىماي ئۆستۈردى. دۆلەتنىڭ باج كىرىمىدە، غەللە - پاراق، ئوت - سامان بېجى (جەنۇبىي شىن- جاڭدا ھەر مو يەرگە 5 كاپىچى ياكى 4 يېرىم كاپچى ئاشلىق، 5 جىڭ ئوت - سامان؛ شىمالىي شىنجاڭدا ھەر مو يەرگە 7 جىڭ ئاشلىق) ئالغاندىن باشقا، يەنە يەر بېجى، جامائەت خىراجىتى، باغ بېجى، ئالتۇن بېجى، قومۇش بېجى، تۇگمەن - جۇۋاز بېجى، سوقا بېجى، ئۈزۈم بېجى، پاختا بېجى، بىدىك بېجى، كۆمۈر بېجى، پىلە غوزەك بېجى، ئۆي بېجى، تۇز بېجى بىر تۇتاش باج، تۆلىيە بېجى، ھاراق بېجى، ھۆكۈمەت پۇلى ئۆسۈمى قاتارلىق باج تۈرلىرى بار ئىدى. يەرلىك باج - سېلىق- لارنىڭ تۈرىنىڭ كۆپلۈكى كىشىنى چۆچۈتەتتى. شىنجاڭدا ھەر- بىر دادەن غەللە - پاراق ئاشلىققا جەنۇبىي شىنجاڭدا 2 كۈرە 5 كاپچى، شىمالىي شىنجاڭدا 6 كاپچى قوشۇپ ئالغاندىن باشقا، يەنە مو بېجى، ئوت - سامان بېجى، ئۇلاغ بېجى، ماي بېجى، كۈرە بېجى، 25 پرسەنتلىك سودا بېجى، چاي بېجى قاتارلىق باج تۈرلىرى بار ئىدى. چىڭ سۇلالىسى شۇدىنتۇڭ خانىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى، ئۆلكە بويىچە مالىيە كىرىمى كۆمۈش پۇل ھېسابىدا 1 مىليون 160 مىڭ سەر بولغان بولسا، 1916 - يىلى 3 مىليون 370 سەرگە يېتىپ، 5 يىل ئىچىدە باج ئىككى ھەسسىگە يېقىن كۆپەيدى. بۇنىڭ ئىچىدە پەقەت غەللە - پاراقلا 1913 - يىلدىكى 550 جىڭ سەردىن كۆپىيىپ 1916 - يىلى 1 مىليون 800 مىڭ سەرگە يەتتى. ئوت - سامان

بەجىنى ئالىدىغان بولساق، چىك سۇلالىسى مەزگىلىدە ھەر 100 جىك ئوت - سامانغا 5 پۇك كۈمۈش پۇل ھېسابلىناتتى، 1914 - يىلى (مىنگونىك 3 - يىلى) ھەر 100 جىڭغا 5 مىسقال ھېسابلىنىپ، ئۇنىڭغا يەنە 5 مىسقال ئوت - سامان بېجى قوشۇپ، 1 سەر باج ئېلىنىدىغان بولدى، چىك سۇلالىسى مەزگىلىدىكىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا 19 ھەسسە كۆپەيدى. شۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ تۇرمۇشى قىينىلىشىپ، ھايات كەچۈرەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى. ياك زىگشىنمۇ بۇ پاكىتنى ئېتىراپ قىلىپ: «مىنگو قورۇلۇپ، ياردەم بېرىلمىدىغان تەمىنات ئۇزۇلۇپ قالدى، ھەربىي ۋە مۇلكىي خىراجەتلەرنى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىن تەييارلاشقا توغرا كەلدى، قاقتى - سوقتى قىلىندى» دېدى.① شۇڭا ياك زىگشىننىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھاياتى ئىنتايىن جاپا - مۇشەققەتلىك ھالەتكە چۈشۈپ قالدى.

ئەينى ۋاقىتتا، شىنجاڭنىڭ چېگىمى يىلدىن - يىلغا كۆپەيىپ، كىرىمى چېگىمىنى قامدىيالمىدى، «مالىيە قىينىچىلىقى چېكىگە يەتتى»②. ياك زىگشىن مالىيە كىرزىسىگە باجنى نورمىنىڭ سىرتىدا ئالغاندىن باشقا، يەنە قەغەز پۇلنى كۆپلەپ چىقىرىش ئارقىلىق تاقابىل تۇرماقچى بولدى. ياك زىگشىن 1914 - يىلى جەمئىي 6 مىليون 232 مىڭ 800 سەر قەغەز پۇل تارقاتتى.

---

① «ئىستىقبارە ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپ»، 1 - توپلام، 2 - كىتاب، 17 - بەت.

② «ئىستىقبارە ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپ»، 1 - توپلام، 2 - كىتاب، 20 - بەت.

1915 - يىلى يەنىمۇ كۆپەيتىپ 9 مىليون سەرگە يەتكۈزدى.
ئۇنى «ئۆلكە پۇلى» ياكى «شىنجاڭ پۇلى» دەپ ئاتىدى.
نەتىجىدە پۇل پاخاللىشىپ «قەغەز پۇلنىڭ كۇرسى چۈشۈپ
ئايرىۋاشلىغىلى بولماي، ئۆتمەس بولۇپ قالدى، سودىگەرلەر
مېلىنى ساتماي تۇرۇۋالدى، مال باھاسى ھەسسىلەپ ئۆرلەپ
ئۇنى «ئۆلكە پۇلى» ياكى «شىنجاڭ پۇلى» دەپ ئاتىدى.
نەتىجىدە پۇل پاخاللىشىپ «قەغەز پۇلنىڭ كۇرسى
چۈشۈپ، كەتتى.»* ئۇ چاغدا، بازاردا ئۆتىدىغان پۇللار —
خان پۇلى، مىس داچەن، تىيىن، يامبۇ، كۈمۈش تەڭگە
قاتارلىق مېتال پۇللاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلاردىن باشقا
يەنە ئىلى تىزىسى، چۆچەك تىزىسى، قەشقەر تىزىسى
(كونا تىزا دەپمۇ ئاتىلاتتى)، ئۆلكە پۇلى، ئالتاي پۇلى، ئەجـ
دىھا سۈرەتلىك پۇل، ھۆكۈمەت پۇلى قاتار-
لىق قەغەز پۇللارمۇبار ئىدى. ھەرىمي ۋە مۈلكىي
ئەمەلدارلار، ھايانكەش سودىگەرلەر مالىيە پۇل مۇئامىلىسى
قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، ئوتتۇرىدىن پايدا ئېلىپ
خەلقنى دەھشەتلىك تۈردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. شىنجاڭدىكى
ھەر مىللەت خەلقى قاتتىق ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە قالغانىدى.
ياڭ زىڭشىننىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمراتلىقى — بىر خىل
ئارقىغا چېكىنىش ئىدى. شىنجاڭنىڭ تارىخىي پۈتۈن مەملىكەتـ
نىڭ تارىخىغا ئوخشاش، شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن «ئارقىغا
قايتىش يولىغا ماڭدى». يولداش ماۋ زېدۇڭ شىنخەي ئىنقىلا-

---

① يۇقىرىقى كىتاب، 1 - توپلام، 1 - كىتاب، 7 - ، 8 - بەتلەر.

بىنىڭ تارىخىي تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ: «تارىخنىڭ بىرئاز ئارقىغا يېنىشى، بىرئاز كەينىگە كېتىپ قېلىش ئېھتىمالىغا بەكمۇ يېقىن. شىنخەي ئىنقىلابىدا ئارقىغا يېنىش بولغانىدى، پادىشاھ ئۆرۈۋېتىلگەنىدىن كېيىن يەنە پادىشاھ چىقتى، مىلىتارىستلار چىقتى.» («ئۆلكىلىك، شەھەرلىك، ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە كومىتېتى سېكرېتارلىرى يىغىنىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق» «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە 5 - توم، 648 - بەت). ئەمما ياڭ زىڭشىنمۇ تارىختىكى ھەرقانداق ئەكسىيەتچى لەرگە ئوخشاش تارىخنىڭ جازاسىدىن قېچىپ قۇتۇلالمىدى. 1928 - يىل (مىنگونىڭ 17 - يىلى) ھۆكۈمران گۇرۇھلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىدە، ياڭ زىڭشىن پەن ياۋنەن تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلدى.

2 - بۆلۈم قۇمۇل، تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە ئىلىدىكى شىبە خەلقىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى كۈرىشى

1864 - يىل (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىخانىنىڭ 3 - يىلى) شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، شىنجاڭ يېزىلىرىنىڭ

مۇتلەق كۆپ قىسمىدا يانچىلىق تۇزۈمى (كىرىپوستنويىلۇق تۇزۈم) گە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىلدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى. پەقەت قۇمۇل ۋاڭىلا بۇ دېھقانلار ئۇرۇشىدا چوڭ زەربىگە ئۇچرىمايى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ھىمايىسى ئارقىسىدا ئاتا-مىراس قىلىپ باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان زېمىن دائىرىسىدىكى يانچىلارنى ئالۋان-ياساق تۇزۈمى بويىچە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى بۇرۇنقىدەكلا داۋاملاشتۇردى. قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قۇمۇل ۋاڭىنىڭ يانچىلىق تۇزۇمىدىكى ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن قايتا-قايتا قوزغىغان قارشىلىق كۈرەشلىرى كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە شىنجاڭدا فېئودالىزمغا قارشى كۈرەشنىڭ مەركىزىگە ئايلىنىپ قالدى. شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە، 1912-يىلى (مىنگونىڭ تۇنجى يىلى) پارتلىغان قۇمۇل دېھقانلىرى قوزغىلىڭى، ئەنە شۇ كۈرەشلەرنىڭ ئىچىدىكى كۈلىسى بىرقەدەر چوڭ بولغان قوزغىلاڭ ئىدى.

قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت 1881-يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 7-يىلى) 8-ئەۋلاد ئۇيغۇر ۋاڭى دېگەن ئۇنۋانغا ۋارىسلىق قىلدى. ئۇنىڭ قارىسىغىدا 13 سۇمۇل (ھەر سۇمۇلدا 150 ئائىلە، ئەر-ئايال بولۇپ 500 دىن ئادەم بولىدۇ) بار ئىدى. ھەر سۇمۇلدا بىردىن دورغا②، دورغىلارنىڭ ئاستىدا يەنە ئۈچ جۈجۇق بولاتتى، ئۇلار ۋاڭ

---

① سۇمۇل ـــ موڭغۇلچە سۆز بولۇپ «يۈرت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (تەرجىماندىن)

② دورغا ـــ موڭغۇلچە سۆز بولۇپ «ئىدارە قىلغۇچى» دېگەن مەنىنى قۇمۇلدا ھەربىر دورغا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مىڭ بېگى بىلەن تەڭ مەنىدە (تەرجىماندىن).

ئەرىپىدىن خىزمەتكە تەيىنلىنەتتى، ئەمەلىۋ ئاتىدىن بالىغا مىراس قالاتتى. ئۇلار سۈمۈلنىڭ دىنىي، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق، ئەمىر - پەرمانلارنى يەتكۈزۈش، ئەرزىيەت ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇراتتى. ئەمەلىيەتتە قۇمۇل ۋاڭى «يېزىلارغا تايانغان ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى» (ئېنگېلس: «مارك»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە، 19 - توم، 367 - بەت). ئەينى ۋاقىتتا، تۈرپاننىڭ شەرقىي تەرىپىدىن تارتىپ تاكى شىكشىكشىياغا قەدەر بولغان يەرلەرنىڭ ھەممىسى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ «جاسىقى» (ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان زېمىنى) ئىدى. قۇمۇل ۋاڭى ئۆز «جاسىقى» دائىرىسىدە رەھىمسىز يانچىلىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، دېھقانلارنى دەھشەتلىك تۈردە ئەزدى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى، خەلق سىياسىي جەھەتتىن قىلچە ھوقۇققا ئىگە ئەمەس ئىدى، جىسمانىي جەھەتتە ئەركىنلىكى يوق ئىدى، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئاچ - يالىڭاچلىقتا ئېچىنىشلىق تۇرمۇش كەچۈرەتتى. كونا قائىدە بويىچە دېھقانلار «جاساق» تا قۇمۇل ۋاڭىغا ھەقسىز ئىشلەپ بېرىشى شەرت ئىدى، بۇ «ھاشار» دەپ ئاتىلاتتى. دەسلىپىدە ھەر ئايدا ئۈچ كۈن «ھاشار» غا ئىشلەپ بېرەتتى. كېيىن بەش كۈنگە، يەتتە كۈنگە كۆپەيدى. بۇنىڭدىن باشقا، ۋاڭنىڭ قول ئاستىدىكىلەر دېھقانلارنى نورمىنىڭ سىرتىدا قاتلامۇ قاتلام ھاشارغا ئىشلەپ بېرىشكە مەجبۇر قىلاتتى. جاپالىق ئالۋان - ياساق، ھاشار - سېلىقلارنىڭ كۆپلۈكىدىن ئۇنىڭ ئىسمىنى ئېيتىپ تۈگەتكىلى بولمايتتى. بۇنداق ئېغىر ئالۋان - ياساق تۈزۈمى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىدى.

1907 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 33 - يىلى) ماي ئېيىدا، قۇمۇل ئۇيغۇر دېھقانلىرىدىن 1000 دىن ئوشۇق كىشى توپلىنىپ، موللا (تورپاق) راجى دېگەن كىشىنىڭ

باشچىلىقىدا ۋاڭ ئوردىسىنى قورشىۋالدى ھەمدە ئوردا قوۋۇقىنى تاش - كېسەكلەر بىلەن تام قوپۇرۇپ ئېتىپ تاشلىدى، قۇمۇل ۋاڭىدىن ئادا - جۇدا بولۇشنى، قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ بۇئاستە باشقۇرۇشىغا ئۆتۈشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلار شوندىق بولسا، فېئودالىلىق «جاساق» ھۆكۈمرانلىقىدىن، ئالۋان - ياساق تۈزۈمىدىن قۇتۇلغىلى بولىدۇ، دەپ ئويلىغانىدى. دەل شۇ چاغدا ياڭ زىكشىن ئاقسۇنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىنىپ، لەنجۇدىن قۇمۇلغا كەلگەنىدى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ مەسىلىنى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا بىر تەرەپ قىلىشنى ئۇنىڭغا تاپشۇردى. ياڭ زىكشىن بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش كۆرۈشىنى بېسىقتۇردى، يەنە بىر تەرەپتىن قۇمۇل ۋاڭ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئالۋان - ياساقنى ئازايتتى. نەتىجىدە قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ ئالۋان - ياساققا قارشى تۇرۇش كۆرۈشى ۋاقىتنىچە جىمىپ قالدى. ئاردىدىن ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەيلا، شىنجاڭ شۇنفۇسى بۇ قېتىمقى ئالۋان - ياساققا قارشى كۆرەشنىڭ باشچىلىرىدىن سەككىز كىشىنى ئېتىۋەتتى. قۇمۇل دېھقانلىرى بۇنى ئاڭلاپ، قاتتىق غەزەپلىنىپ يەنە قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. باركۆل ھاكىمى يى شىڭغۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ ئۇلارنى بېسىقتۇردى، قارشىلىق كۆرسىتىش كۆرۈشىگە قاتناشقان دېھقانلار قىرغىنچىلىققا ئۇچرىدى. بۇ قېتىمقى قارشىلىق كۆرسىتىش كۆرۈشى ۋاقىتنىچە بېسىقتۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما قۇمۇل دېھقانلىرى بۇنىڭغا تېز پۈكمەي، كۆلىمى بۇنىڭدىنمۇ چوڭ يېڭى كۆرەشكە تەييارلاندى.

ئالۋان - ياساققا قارشى كۆرەش شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت دېھقانلىرىنىڭ ئۇزۇن ۋاقىتتىن بۇيان فېئودالىزمغا قارشى ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى ئىدى. 1912 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، شىنجاڭ شۇنفۇسى يۈەن داخۇا

ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ شەرقتە يۈرۈش قىلىشىنى توسماقچى بولۇپ، قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇتقا شەخسىنىڭ ئالدىنقى سەپىگە ئەۋەتىپ ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن 500 نەپەر يارامليق ئەسكەر ئەۋەتىپ بېرىشنى بۇيرۇدى. بۇ 500 ئەسكەر قۇمۇلنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىر تاغ ئېغىزىغا كەلگەندە، ماڭماي تۇرۇۋېلىپ، ئالۋان ـ ياساقنى ئازايتىش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تورالىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ فېئودال لىق يانچى تۈزۈمىگە قارشى تۇردى. قوزغىلاڭ پارتلىغاندىن كېيىن، بارىكۆلدىكى خەنزۇ خەلقىنىڭ يارىدىمى ۋە مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، دېھقانلارنى باستۇرغان جاللات يى شىگۈنى كۆشۈتىدە ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ قۇمۇل دېھقانلىرى قوزغىلىڭنىڭ يالقۇنى تېز كېڭىيىشكە باشلىدى، قوزغىلاڭ قوشۇنى تېز ئۇلغىيىپ بىر قانچە مىڭ كىشىگە يەتتى. شۇ چاغدا، قۇمۇل شەھرىنى يەنىلا قۇمۇل ۋاڭى كونترول قىلىپ تۇرغانلىقى ھېسابقا ئالمىغاندا، پۈتۈن قۇمۇل رايونىدا قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرىشىنىڭ غەزەپ دولقۇنى ئەۋج ئالدى.

قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭىغا تۇرپان دېھقانلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئاۋاز قوشتى. ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، تۇرپان ۋاڭىدا پەقەت قۇرۇقلا بىر نام قالغان بولۇپ، «جاساق» يەردىكى يانچىلار ئىجارىكەش دېھقانلارغا ئايلانغانىدى. شۇڭا، تۇرپان دېھقانلىرىنىڭ ئېزىلىشى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىشى، شەكىل جەھەتتىن قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭكىگە ئوخشاشمايتتى، ئۇلار ئاساسلىقى ئالۋان ـ ياساق ئەمەس، بەلكى ئىجارە ھەققى تاپشۇراتتى. دېھقانلار ھەم يەرلىك ھۆكۈمەتكە ھەر خىل باج ـ سېلىقلارنى تۆلەيتتى، ھەم تۇرپان ۋاڭىغا ناھايىتى ئېغىر يەر ۋە سۇ ئىجارىسى تاپشۇراتتى. ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلى گەرچە ئوخشاش بولمىسىمۇ لېكىن، ماھىيەتتە ئوخشاشلا ئادەتتىن

تاشقىرى دەمشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىنگە تۆچرايىتتى. بۇنداق ئەھۋالدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، تۇرپان دېھقانلىرى ئاستانىدا ئادالەت تۇغنىنى كۆتۈرۈپ، قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ كۈرىشىگە ئاۋاز قوشتى.

قۇمۇل، تۇرپان دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭىغا قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسىدە، شىنجاڭنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئۆز ئىچىدە بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ئىككى خىل ئەكسىلئىنقىلابىي تاكتىكا قوللاندى. بىرى، يۈەن داخۇا ۋەكىللىك كىدىكىلەر بۇ قوزغىلاڭغا «يوقىتىش» چارىسىنى قوللىنىپ، بىۋاستە باستۇرۇشنى قۇۋۇەتلەيتتى، قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت بىلەن ھاكىم بەي ۋىنچاۋ قاتارلىقلارمۇ مۇشۇ گۇرۇھقا مەنسۇپ ئىدى. يەنە بىرى، ياڭ زىڭشىن ۋەكىللىكىدىكى ئەكسىيەتچىلەر بولۇپ، ئۇلار «يوقىتىش» بىلەن «ھال سوراپ تەسەللى بېرىش» نى بىللە ئېلىپ بېرىش، «ھال سوراپ تەسەللى بېرىش» نى ئاساس قىلىشنى قۇۋۇەتلەيتتى. مەيلى قايسى خىلدىكى ئەكسىلئىنقىلابىي تاكتىكىنى قوللانسۇن، ئۇنىڭ ھەر ئىككىلىسىدىلا دېھقانلارنىڭ ئىنقىلابىي كۈرىشىنى بوغۇپ تاشلايدىغان جىنايى مەقسەت كۆزدە تۇتۇلغانىدى. بىراق، ئىككىنچى خىل تاكتىكا تېخىمۇ خەۋپلىك ۋە زەھەرلىك ئىدى، خالاس.

يۈەن داخۇا ۋەزىپىسىدىن چۈشۈپ ئېچكىرىگە قايتىپ كېتىۋېتىپ قۇمۇلدىن ئۆتكەندە قۇمۇل ۋاڭى بىلەن مەخپىي سۆيىقەست پىلانلاپ، ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ خائىنى چىيەن گۇاڭخەنىنى سېتىۋېلىپ، ئۇنىڭغا قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئىشەنچىلىك ئەسكەرلىرى بىلەن تاغقا چىقىپ قوزغىلاڭچى دېھقانلار قوشۇنىنى «قورشاپ يوقىتىش» توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. يۈەن داخۇا قوماندانلىقىدىكى ئەكسىيەتچى قوشۇن تۆۋرۈك ئەتراپىغا كەلگەندە قوزغىلاڭچى دېھقانلار قوشۇنى بىلەن

قاتتىق سوقۇشتى. يۇەن داخۇانىڭ قوشۇنىدا زەمبىرەك ۋە يېڭى تىپتىكى قوراللار بولسىمۇ، لېكىن غەلىبە قىلالمىدى. قوزغىلاڭچى دېھقانلار قوشۇنىدىكى لەشكەرلەر كۆتۈرەڭگۈ روھلۇق، پەم-پاراسەتلىك ۋە قەھرىمان بولغاچقا تاغنىڭ ئەپلىك يەرلىرىنى ئىگىلىۋېلىپ دۈشمەنگە قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. شىددەتلىك جەڭ قىلىش نەتىجىسىدە، قوزغىلاڭچى دېھقانلار قورشاپ ھۇجۇم قىلغان ئەكسىيەتچى قوشۇننى چېكىندۈردى، كۆپلىگەن ئەسكەر ۋە ئوفتسېرلارنى ئېتىپ ئۆلتۈردى، يۇەن داخۇا قۇمۇلغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. بارىكۆلدىن يارىدەمگە كەلگەن ئەكسىيەتچى قوشۇنمۇ، ئوخشاشلا قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ قاقشاتقۇچ زەربىسىگە ئۇچرىدى ۋە ئۇلارنىڭ بىر مۇنچە ئوفتسېر، ئەسكەرلىرى ئەسىرگە چۈشتى. بۇ قېتىمقى جەڭدە قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئادەم سانى ئاز بولسىمۇ، ئادەمى كۆپ بولغان يۇەن داخۇانىڭ ئەكسىيەتچى قوشۇنى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئۇرغۇن قورال ـ ياراق، ئوق ـ دورا غەنىيمەت ئېلىپ ئۆزلىرىنى قوراللاندۇرۇپ، قوشۇننى كۈچەيتتى. قوزغىلاڭچى دېھقانلار قوشۇننىڭ غەلىبىسى، يۇەن داخۇانىڭ قوراللىق بېسىقتۇرۇش خام خىيالىنى بىتچىت قىلىۋەتتى. ئۇنىڭ «يوقتىش» نى ئاساس قىلىش دېگەن ئەكسىيەتچى تاكتىكىسىنىڭ ۋەتىۋەرىكى چىقىپ كەتتى. ئەمەلىيەت ئويغىنىپ قوراللانغان دېھقانلارنىڭ قارشىقا كۈچلۈكتەك كۆرۈنگەن ئەكسىيەتچىلەر ئۈستىدىن غەلىبە قىلالايدىغانلىقىنى كۈچلۈك ھالدا ئىسپاتلاپ بەردى. يۇەن داخۇا قوزغىلاڭچىلارنى قوراللىق باستۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قۇيرۇقىنى قىستۇرۇپ ئىچكىرىگە تىكىۋەتتى.

يۇەن داخۇانىڭ مەغلۇبىيىتىدىن ئىبرەت ئالغان ياڭ زىڭشىن مەخسۇس قوراللىق كۈچكە تايىنىپ بېسىقتۇرىدىغان ئەكسىلىنقىلابىي تاكتىكىنى ئۆزگەرتىپ «كۆرۈنۈشتە جەڭ

قىلىشنى ئاساس قىلىسىمۇ، ئاستىرىتتىن ھال سوراپ تەسەللى بېرىشنى ئاساس قىلىش»* تاكتىكىسىنى قوللاندى. ئۇ گەرچە قۇمۇلغا ئەسكەر ئەۋەتىپ سەپ تارتىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئىشقا سالماي، ئۈست - ئۈستىگە ئەل بولۇش توغرىسىدا «ئۇقتۇرۇش» تارقىتىپ، قوزغىلاڭچى دېھقانلار قوشۇنى بىلەن سۆھبەتلىشىشكە بىر قانچە قېتىم ئەمەلدارلارنى ئەۋەتتى. ياڭ زىڭشىن دەسلەپتە، ئۇلارنى ئەل بولۇشقا ئۈندەش ئۈچۈن چىيەن گۇاڭ خەننى ئەۋەتكەنىدى، ئۇ تۇمشۇقىغا يەپ قايتتى. 7 - ئايدا ئۇ يەنە ئۇيغۇر تىلىنى سۇدەك بىلىدىغان گازارما باشلىقى جاڭ سەيتىڭنى دېھقانلارنى ھەر ئايدا ۋاڭنىڭ يېرىگە ئۈچ كۈن ئىشلەپ بېرىشكە پۈتۈشۈپ كېلىشىم قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتتى. قوزغىلاڭچى قوشۇن بۇرۇنقى تەجرىبە ساۋاقلارنى قوبۇل قىلغانىدى، شۇڭا ئۇلار ياڭ زىڭشىننىڭ بۇ تەلىپىگە ئېغىزدا ماقۇل بولغان بولسىمۇ، ھەرىكەت جەھەتتە يەنىلا تاغ ئارىسىنى بازا قىلىپ، كۈرەشنى قەتئىي داۋاملاشتۇردى. ياڭ زىڭشىن بىر تەرەپتىن سۆھبەت ئۆتكۈزگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن قوشۇن يۆتكەپ، ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇشنى جىددىيلەشتۈردى. ئۇ قۇمۇلدىكى ئەسكەرلىرىنى كۆپەيتتى، ئاستانا، توغۇچى، قارامۇقچى، تاشۋېلىق، شۇپۇل قاتارلىق يەرلەرنىڭ ھەممىسىگە ئەسكەر ئەۋەتىپ مۇداپىئە قىلدى. بارىكۆلنىڭ مۇداپىئە سېپىنى كۈچەيتتى. سۇڭ سۇتاڭنى ۋە قۇمۇلغا بارىدىغان مۇھىم ئۆتكەللەرنى ئىشغال قىلدى، ئارقا تەرەپتىن ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئۇرۇمچى ۋە گۇچۇڭ ئەتراپلىرىغا 20 يىڭ ئەسكەر توپلىدى. ئەسكەر ئەۋەتىپ قۇمۇلنىڭ شەرقىي تېغىدىكى تۇز كۆل، توقلۇ، ئاداق، نوم، تاش ئۆي قاتارلىق يەرلەردىكى ئۇيغۇر دېھقانلـ

---

* «ئىستىقپارە ھۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار» 2 - توپلام، 1 - كىتاب 7 - بەت.

رىنى قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئالدى. «تىنچلاندۇرۇش» ئېلانلىرىنى چىقىرىپ، خەلقنىڭ قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭغا ئاۋاز قوشۇشنىڭ ئالدىنى ئالدى، بۇنىڭدىن باشقا، يەنە بارىكۆلنىڭ ھەربىي كومانىدىرى ۋاڭ جياۋلىنگە يەرلىك دېھقانلاردىن ئەسكەر ئېلىپ، قوشۇن تەشكىللەپ ھەربىي مەشىقنى كۈچەيتىپ، ئەكسىيەتچى قوشۇنىنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇننى باستۇرۇشىغا ياردەم بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. يېڭى زىكشىننىڭ بۇ بىر قاتار ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇشى ئۇنىڭ ئەكسىلىنقىلابىي تاكتىكىسىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكى بولماستىن، بەلكى ئەكسىلىنقىلابىي تاكتىكىنىڭ تەتبىق قىلىنىشى يەنى، «يوقىتىشنى ئاساس قىلىش» ھالىتىدە تۇرۇپ، «تىنچلاندۇرۇشنى ئاساس قىلىش» ئۇچۇن دەسمايە توپلاشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ، قۇمۇل ھاكىمى بەي ۋىنچاۋغا بەرگەن «يوقىتىشنى ئاساس قىلىش» پۈرىقى چىقىپ تۇرىدىغان بىر بۇيرۇقىدا: «مەن دۇدۇ تۇرۇقلۇق ئۇلارنى بارلىق كۈچ بىلەن يوقىتىپ تاشلاپ، ئاپەتنى تۆپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇشنى بىلمەيمەنما»، «سىز ــ ھاكىم ئۇلار بىلەن راسا بىر ئېلىشىشنى تەشەببۇس قىلسىز، بۇنىڭغا زادى قانچىلىك ئىشەنچىڭىز بار؟ مەن ئۆزۈم ھەربىي ئىشلاردىن ئاز ــ تولا تەجرىبەم بار تۇرۇقلۇق، قوزغىلاڭچىلارنى كۈچ بىلەن يوقىتىشنى ئاساس قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايۋاتىمەنۇ، بۇ سىز ئۇچۇن شۇنچە ئاسان ئىشمۇ؟» دېگەنىدى ۋە بەي ۋىنچاۋغا «يەنىلا قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ، ئۇستىلىق بىلەن ئالداپ ئۆزىگە ئازىتىش، بالا تىنچىپ جەڭ قىلىپ قويۇپ ئومۇمىي ۋەزىيەتنى داۋالغۇتۇۋەتمەسلىك» ھەققىدە بۇيرۇق بەردى.*

* «ئىستقبارە مۇجىرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار»، 2 ــ توپلام، 1 ــ كىتاب، 4 ــ بەت.

ياك زىكشىن قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى يوقىتىشتا قورال كۈچى ئىشلىتىلمەي، ئۆزئىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي مەقسىتىنى دىنىي ئۇسۇلنىڭ ياردىمى بىلەن ئىشقا ئاشۇرماقچى بولدى. دېمەك، ياك زىكشىن قوزغىلاڭچى قوشۇنغا «قامچا» ئىشلىتىپلا قالماي، بەلكى يەنە «روھىي كالتەك» مۇ ئىشلەتتى (لېنىن: «بىزدىكى يوقىتىش تەرەپدارلىرى»، «لېنىن ئەسەرلىرى»، 17 - تۇم، 60 - بەت). شۇنىڭ ئۈچۈن، 1912 - يىلى قىشتىن 1913 - يىلنىڭ بېشىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا، ياك زىكشىن خۇيىزۇ يېڭجاك لى شۇ فوغا بىر پارچە خەت يېزىپ بېرىپ، ئۇنى سۆھبەتلىشىشكە ئەۋەتتى. بۇ قېتىم، تاغ ئارىسىغا بارىدىغان يوللار قېلىن قار بىلەن توسۇلۇپ قالغاچقا، سۆھبەتلىشىش ئىشقا ئاشمىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ياك زىكشىن قۇمۇلدا، قوزغىلاڭچى قوشۇن بىلەن مۇناسىۋەتنى بار مۇھەممەتجان ئابىچى دېگەن كىشىنى تېپىپ، ئۇنىڭدىن خەت چىقىرىپ، قوزغىلاڭچى قوشۇندىن «ھال سورىغان بولۇپ» ئۇلارنى ئالدام خالتىغا چۈشۈرمەكچى بولغانىدى. بۇنى قوزغىلاڭچى قوشۇن قەتئىي رەت قىلدى. 1913 - يىل مارتتا، لى شۇفۇ دىنىي ئەقىدىلەردىن پايدىلانماقچى بولدى، ئۇ شىنجاڭنىڭ سابىق ئېچكى ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشلىقى ۋاك جايەن، گەنسۇ - شىنجاك مۇپەتتىشى جىنك يۈكلۈن قاتارلىقلار بىلەن بىللە، «قۇرئان» كەرىمنى قولتۇقلاپ، تاغقا يەنە بېرىپ، دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىلەن كۆرۈشۈپ، ھېچقانداق چاتاق چىقمايدىغانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىپ، قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچتى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ياك زىكشىن يەنە لى شۇفۇغا ماسلىشىپ ئەل بولۇشقا ئۇندەش ھەرىكىتىنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن قۇمۇل رايونىدىكى ئىسلام دىنىي مۇتەئەسسىپلىرىدىن ۋەكىللەر ئۆمىكى تەشكىل قىلىپ،

ئۇلارنى قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈپ، پارچىلاش مەركىتى ئېلىپ باردى. قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ مەسئۇلى تۆمۈر خەلىپە ئالدام خالتىغا چۈشۈپ يېڭىش زىكشىن ئوتتۇرىغا قويغان «ئەل بولۇش» شەرتلىرىنى قوبۇل قىلدى. 1 - شەرت: قۇمۇل ۋاڭلىنىڭ ياساق سەيىسىنى ھەر ئايدا ئىككى كۈنگە قىسقارتىش، بۇ قوزغىلاڭچى قوشۇنغا يېڭىل قويغانلىق دەپ ھېسابلاندى. 2 - شەرت: قوزغىلاڭچى قوشۇننى چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى ئاتلىق قوشۇننىڭ 3 - يېگى قىلىپ تەشكىللەش، تۆمۈر خەلىپىنى يېڭجاڭلىققا تەينىلەش، بۇ يېڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇش؛ 3 - شەرت: قالغان قوزغىلاڭچىلارنى دېھقان بولۇش ئۈچۈن پۈتۈنلەي تارقىتىۋېتىش. ئالاھازەل بىرىيل داۋاملاشقان قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ئەنە شۇنداق «كۆرۈنۈشتە جەڭ قىلىشنى ئاساس قىلىسمۇ، ئاستىرتىتىن ھال سوراپ تەسەللىي بېرىشنى ئاساس قىلغان» سۈيىقەست ئاستىدا مەغلۇپ بولدى.

تۇرپاندا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن دېھقانلارغىمۇ، يېڭ زىكشىن ئوخشاشلا ئالداش ۋاستىلىرىنى قوللاندى. تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ باشلىقى مويدىنمۇ تۆمۈر خەلىپىنىڭ ئىزىنى بېسىپ «ھال سوراش» نى قوبۇل قىلىپ، يېڭ زىكشىن باشچىلىقىدىكى شىنجاڭنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىگە تەسلىم بولدى. يېڭ زىكشىن بۇ قوزغىلاڭچى دېھقانلارنىمۇ، بىر يېڭ قىلىپ تەشكىللەپ، مويدىننى يېگجاڭ قىلىپ، ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن، تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىمۇ ئوخشاشلا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى.

يېڭ زىكشىن تۆمۈر خەلىپە ۋە مويدىنلەرنىڭ «ھال سوراش» نى قوبۇل قىلىپ ئەل بولغانلىقىدىن قانائەتلىنىپ توختاپ قالمىدى. ئۇ يەنە ئالدانغان بۇ قوزغىلاڭچى قوشۇننى يوقىتىۋېتىش ئۈچۈن يېگى سۈيىقەست پىلانلاشقا

كىرىشتى. قۇمۇل ۋاڭى كېلىشىمنى بىرتەپ تاشلىغانىنىڭ سىرتىدا دېھقانلارنى قوزغىلاڭ يۈز بەرگەندىن كېيىن ۋاڭ ئوردىسى تارتقان «زىيان» لارنى تۆلەپ بېرىشكە مەجبۇرلىدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن بەلگىلىگەن يەرلىك ئاقساقاللارنىمۇ ۋاڭ ئوردىسى بىر - بىرلەپ يۆتكەۋەتتى. بەزىلىرىنى قولغا ئالدى، ياكى زىكشىن تۆمۈر خەلپە، مويىدىلەردىن يەنىلا خاتىرجەم بولالمىدى. شۇڭا ئۇ دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ بۇ ئىككى رەھبىرى رۇزى ھېيت ھارپىسىدا قوشۇنلىرىنى باشلاپ تۇرپان، تەرەپكە بېرىپ يېڭىباشتىن «قوزغىلاڭ كۆتۈرمەكچى بولدى» دېگەن باھانىنى كۆرسىتىپ، 1913 - يىلى 6 - سېنتەبىردە بۇ ئىككىسىنى قولغا ئېلىپ، 2 - كۈنى تۇرمىدە ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى تەخمىنەن 200 دىن ئوشۇق ئەسكەرنى «دېھقانچىلىق قىلىشقا قايتۇرۇلدى» دېگەن نام بىلەن يولغا سالدى. ئۇلار يۇرتقا قايتىمىز، دەپ كېتىۋېتىپ چىتەي ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى ئالتۇن تاغ (ئۇلەنۇۇسۇ) ئېغىزىغا كەلگەندە، ياكى زىكشىننىڭ بۆكتۇرمە قىلىپ قويغان قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئېچىنىشلىق ھالدا قىرىپ تاشلاندى. بىر يىلدىن كېيىن، بۇرۇن قۇمۇلدا قېپقېلىپ دېھقانچىلىققا قايتۇرۇلغان قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ بىر قىسىم كىشىلىرىنى ياكى زىكشىن «قاراقچىلاردىن مۇداپىئەلىنىش» ئۈچۈن ئەنشىگە يۆتكەلدى، دېگەن باھانە بىلەن سەپەرگە ئاتلاندۇردى. ئۇلار شىكشىياغا يېتىپ بارغاندا، ياكى زىكشىن ئەجۇ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ ھەممىسىنى ئازگالغا تاشلاپ تىرىك كۆمۈۋەتتى. ياكى زىكشىن ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىقىپ ۋەھشىيلىكتە ھەققەتەن «شۇ قەدەر ئۇچىغا چىققان ئىدىكى، ھەرقانداق تاش يۈرەكلەرمۇ ئېچىنمايى قالمىدى.» (لېنىن: «ئىچكى

ئىشلارغا باھا»، «لېنىن ئەسەرلىرى»، 5 - توم، خەنزۇچە، 258 - بەت).

قۇمۇل، تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى كەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، ياڭ زىڭشىننىڭ بۇ رايوندىكى ھۆكۈمرانلىقىغا ۋە قۇمۇلدىكى فېئودالىق ۋاڭ گۇڭ تۈزۈمىگە قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، تۆمۈر خەلىپىنىڭ ئىنىسى شاكىر قاتارلىق كىشىلەر ياڭ زىڭشىننىڭ تۇرپانداكى يەرلىك ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى داۋاملىق كۈرەش قىلدى. قۇمۇل رايونىدىكى دېھقانلارمۇ توختىماستىن قۇمۇل ۋاڭىغا قارشى شىددەتلىك كۈرەشنى ئۇزلۇكسىز قانات يايدۇردى. شامەخسۇت ئۇلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى نەزەرنىڭ ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشنى شۇ چاغدىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت پەقەت ئېتىراپ قىلمىدى. 1931 - يىلى، قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭى ئىككى ئەسىرگە داۋام قىلغان قۇمۇل ۋاڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاخىر ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

قۇمۇل ۋە تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن كېيىن، ئىلىدىكى شىبە يېڭى (ھازىرقى چاپچال شىۋە ئاپتونوم ناھىيىسى) دە 1913 - يىلى دېھقانلارنىڭ فېئودالىق تۈزۈمىگە قارشى كۈرىشى قوزغالدى.

ياڭ زىڭشىن شىنجاڭغا دۇدۇ بولغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ سۇ مۇل ــ گازارما تۈزۈمىگە داۋاملىق ئېسىلۋېلىپ، شىبە گازارمىسىدا كونا تۈزۈمنى ساقلاپ قالدى، شىبە خەلقى يەنىلا سەككىز سۇمۇللۇق ھەربىي گازارما تۈزۈمى بويىچە ھايات كەچۈردى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ سۇمۇل ــ گازارما تۈزۈمى ئاستىدا شىبە خەلقى دەھشەتلىك فېئودالىق زۇلۇم ۋە ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچرىدى. سىياسىي جەھەتتە قىلچىلىك

ئەركىنلىكى بولمىدى، ئىقتىسادىي جەھەتتە فېئودال ئەمەلدارلارغا ھەقسىز ئىشلىدى. XIX ئەسرىنىڭ 90 - يىللىرىدىن بۇرۇن شىبە خەلقىنىڭ سۈمۈللۈق يەرلىرى «ئومۇمنىڭ ئىلكىدە» بولۇپ، ئۇنىي ھەقايسى نىمرۇ* (سۈمۈل) لار بىر تۇتاش باشقۇراتتى. XIX ئەسرىنىڭ 90 - يىللىرىدىن كېيىن، ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن يەرلەر بارا - بارا شەخسىي مۈلۈككە ئايلىنىپ قالدى. بۇ يەرلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى فېئودال ئەمەلدارلار ئىگىلىۋالغانىدى. ئۇ چاغدا، فېئودال ئەمەلدارلار دېھقانلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشتا ئاساسلىقى يەر ئىجارىسى ئىلىش ۋە يالاپ ئىشلىتىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىل قوللانغانىدى. فېئودال ئەمەلدارلار دېھقانلارنى يەر تېرىش ئارقىلىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلغاندىن باشقا، يەنە «ھاشار» (چاكار) تۈزۈمى ئارقىلىق ئۇلارنىڭ قېنىنى شورايتتى. ھاشارغا تۇتۇش تۈزۈمى بويىچە، لەشكەر بېشى ئامبال 32 كىشىنى، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى باش بۇغ 16 كىشىنى، يارەمچى باش بۇغ 12 كىشىنى، سومۇن تۆت كىشىنى، چېگرا قوغدىغۇچى ئۇچ كىشىنى، قىران چېرىكچى ئىككى كىشىنى ھاشارغا تۇتسا بولاتتى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ئاساسەن مۇھاپىزەتچىلىك، يەر تېرىش ۋە ھەر خىل قارا ئىشلارنى قىلىشتىن ئىبارەت بولۇپ، ھاشاغا ئىشلەش مۇددىتى ئىككى - ئۈچ يىل بولاتتى، ئۇزۇق - تۆلۈكىنى ئۆزلىرى ھازىرلايتتى، ئەگەر ئارىلىقتا ئۆيىگە قايتىش توغرا كەلسە «ھاشار پۇلى» تاپشۇرۇش لازىم ئىدى. فېئودال ئەمەلدارلار «چاكار» لارنىڭ ھەر يىلى كونا يىل ھېسابى بويىچە 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگە قەدەر

* نىمرۇ — مانجۇلار مۇكومرانلىق قىلغان دەۋردە قوللانمىلغان ھەربىي ئەشكىلى بىرلىك (تەرجىماندىن).

جەمئىي سەككىز ئاي ئۆيىگە قايتىپ يەر تىرىشقا رۇخسەت قىلاتتى. ئەمما بۇنىڭ ئۈچۈن ھەربىر كىشى ئىش ھەققى ھېسابىدا 10 سەر تەڭگە، 10 خۇ بۇغداي، 10 خۇ ئاق قوناق، ئىككى ئانە ماتا، بىر جۈپ ئۆتۈك (ئورنىغا پۇل تاپشۇرسىمۇ بولاتتى)، يېرىم پاختىلىق چاپان (ئورنىغا پۇل تاپشۇرسىمۇ بولاتتى) تاپشۇرۇشى كېرەك ئىدى. باش بۇغىنى مىسالغا ئالساق، ھاشارغا تۇتقان 16 كىشىدىن ئىككىنىسى ئېلىپ قالغاندىن باشقا، قالغان 14 كىشىنىي يەر تېرىش ئۈچۈن ئالىلىسىگە قايتۇراتتى. ئاندىن ئۇلار ئىش ھەققى ئۈچۈن 140 سەر تەڭگە، 140 خۇ بۇغداي، 140 خۇ ئاق قوناق، 28 دانە ماتا، 14 جۈپ ئۆتۈك، يەتتە دانە پاختىلىق چاپان تاپشۇرۇشى كېرەك ئىدى. مانا بۇنىڭ ھەممىسى «ۋەزىپە بەدىلىگە بېرىلگەن تۆلەم» سۈپىتىدە فېئودال ئەمەلدارلارنىڭ يان خالتىسىغا چۈشەتتى. ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىشقا ئادەم چىقىرىشمۇ تېرىدىغان يېرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ ئەمەس، بەلكى جان سانىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ بەلگىلىنەتتى. بۇنداق بولغاندا، يەرنى كۆپ ئىگىلىۋالغان فېئودال ئەمەلدارلار ۋە پومېشچىكلار ئەمگەكنى كۆچمىنى ئاز چىقىراتتى، زىيان تارتىدىغانلار يەنىلا يېرى ئاز دېھقانلار ئىدى. مۇشۇنداق دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە ۋە ئېغىر ئالۋان - ياساقلار سىنىپىي كۈرەشنى كۈن سانىپ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەينى ۋاقىتتا شىبە گازارمىسىدىكى ئەمەلدارلار فېئودالنىڭ ئىمتىيازلارغا ئېگە بولغانلىقىنى ئۆز مەيلىچە سوراقخانىلارنى قۇرۇپ، دېھقانلارنى قىينىاپ سوراق قىلاتتى، مانا بۇلار قوشۇلۇپ شىبە خەلقىنىڭ نارازىلىقىنى تېخىمۇ قوزغىدى. بۇنداق جىددىيلەشكەن سىنىپىي كۈرەش ئىجتىمائىي بوھراننى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، 1913 - يىلى

شىبە خەلقنىڭ فېئودالىق تۈزۈمىگە قارشى كۈرىشىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساسىي سەۋەب بولدى.

شىبە گازارمىسىدىكى فېئودالىق تۈزۈمگە مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسىدە ئەينى ۋاقىتتا بىر - بىرىگە تۇپتىن ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل لۇشيەن قوللىنىلىپ، ئىككى خىل ئۇسۇل بويىچە ئىش كۆرۈلدى. ئۇنىڭ بىرىگە بىر قىسىم شىبە بۇرژۇئا زىيالىيلىرى ۋەكىللىك قىلغان بولۇپ، ئۇلار ئىسلاھاتچىلىق ئۇسۇل قوللىنىپ، شىبە ھۆكۈمرانلىرىنىڭ فېئودالىق تۈزۈمنى ئۆزگەرتمەيلا، دېھقانلارغا بىر ئاز يول قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭ يەنە بىرىگە، شىبە كەمبەغەل دېھقانلار ۋەكىللىك قىلغان بولۇپ، ئۇلار ئىنقىلاب ۋاستىسى ئارقىلىق شىبە لاگېرىدىكى فېئودالىق تۈزۈمنى پاچاقلاپ تاشلاشنى تەشەببۇس قىلدى.

ئەينى ۋاقىتتا بوشياڭ چاڭ، سالا چۈن ۋەكىللىكىدىكى شىبە بۇرژۇئا زىيالىيلىرى كاڭ يۈۋېي، لياڭ چىچاۋلارنىڭ يېتەكلىقىغا كۆچۈش ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىدە، ئالدى بىلەن، مەدەنىيەت جەمئىيىتىنى بەزى ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدى. 1913 - يىلدىن باشلاپ، ئۇلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، «بىلىمنى ھۆرمەتلەش جەمئىيىتى»، «بىلىمنى گۈللەندۈرۈش جەمئىيىتى» نى قۇرۇپ، 70 تىن ئارتۇق ئەزا قوبۇل قىلدى. ئۇلار «كتەپ ئېچىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز مىللىتى ئارىسىدا يېتەكلىقىغا كۆچۈش ئىدىيىسىنى تارقاتتى، بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار يەنە كاڭ يۈۋېنىڭ پادىشاھقا «مەكتۇپ سۇنۇش» ئۇسۇلىنى دوراپ 1918 - يىل (مىنگونىڭ 7 - يىلى) مايدا باش بۇغ ئولما سۇغا «مەكتۇپ سۇنۇپ» ئۇنىڭ خىزمەتتىن ئىستېپا بېرىشنى، باشقا «سەردار» سايلاشنى تەلەپ قىلدى. نەتىجىدە، ئۇلار لەشكەر بېشى ئامبال پۇلىكۇلۇن ۋە

باش بۇغ ئولىمسۇ تەرىپىدىن 6 - نەرۇغا ئاپىرىپ سوراقتا تارتىلدى. بۇ، بۇرۇژۇئا زىيالىيلىرى فېئودالىلىق تۈزۈمنى ئۆزگە تىمگەن ئاساستا، بەزى «ئىسلاھات» لارنى ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلدى. 1913 - يىلدىن تارتىپ، ئۇلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، «خوشۇنلۇق تۈزۈم» نى بىكار قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «ھاشار» تۈزۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ھەق - تەلەپ دەۋا ئىشلىرى جەھەتتە، تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلغۇچى خادىملارنى بەلگە لەشنى تەلەپ قىلدى: فېئودالىلىق تۈزۈم ۋە يەر بېجى مەسىلىسىدە، ئۇلار زومىگەر بايلارنىڭ يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىشىغا قارشى تۇرۇپ، تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ مۇسادىنى ئۆلچەپ، ئېنىقلاشنى، ئائىلىلەر بويىچە يەر خېتى تارقىتىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلدى، ھەرقايسى خوشۇنلاردىكى ئوتلاقلارنىڭ يەنىلا ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدا بولۇشنى ھەمدە ئۇنى باراۋەر تەقسىم قىلىپ بېرىشنى، تېرىلغۇ يېرى يوق ئائىلىلەرگە ئۆستەڭ چېپىش سېلىقى سالماسلىقنى تەلەپ قىلدى. بۇ تەشەببۇسلار، پەقەت بەزى بۇرژۇئا زىيالىيلىرى ئارىسىدىلا تارقالغان بولۇپ، ئۆز مىللىتىنىڭ ئىشچى - دېھقانلار ئاممىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈلمىگەنلىكتىن تەسىرى چوڭ بولمىدى. فېئودالىلىق تۈزۈمنى تەۋرىتەلمەيدىغان مۇشۇنچىلىك «يېڭىلاش» ھەرىكىتىمۇ شىبە فېئودال ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىدى ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي مەغلۇپ بولۇپ، جەمئىيەتتە ئۆنىڭدىن ئىز قالمىدى.

لېكىن شىبە خەلق ئاممىسى بۇ بۇرژۇئا زىيالىيلىرى ماڭغان يولدىن باشقىچە يولدا ماڭدى. ئۇلار ئىنقىلابىي ۋاسىتىلەرنى قوللىنىپ، ئىنقىلاب تۇغىنى كۆتۈرۈپ، شىبە

گازارمىسىدىكى فېئودالىلىق تۈزۈمگە قارشى كەسكىن كۈرەش ئېلىپ باردى.

1913 - يىلى باھاردا، 4 - نۆۋەتلىك سومۇنى باخاچۇن باشقۇرغۇچىسى سەيشابىن، دەپتەرچى ئۇمىشەن قاتارلىقلار ئەملىگە تايىنىپ، زورلۇق - زومبۇرلۇق قىلىپ، ھوقۇقنى ئۆز ۋەيلىچە ئىشلىتىپ، ئومۇمنىڭ يېرىنى ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ بايلارغا ۋە ئابرويلۇق كىشىلەرگە بۆلۈپ بەردى. «بايلارنى ھۆرمەتلەپ، كەمبەغەللەرنى بوزەك قىلدىغان» مۇنداق ئەكسىيەتچىل تەدبىر كەڭ نامرات دېھقانلارنىڭ قەتئىي قارشىلىقىنى قوزغىدى. 4 - نۆۋەتدىكى دېھقانلار ئاممىسى كېكسېچۇن (يەنە بىر ئىسمى شۇمەن)، يىنجىشەن (يەنە بىر ئىسمى مىنشۇ)، جامۇسۇلارنىڭ باشچىلىقىدا، خوشۇنىڭ دەپتەر خانىسىغا بېسىپ كىرىپ، باشقۇرغۇچى سەيشابىن ۋە دەپتەرچى ئۇمىشەنلەر بىلەن مۇنازىرىلىشىپ كۆرەش قىلدى (بۇ چاغدا، سومۇن باخۇچۇن بۇيرۇق بويىچە چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇلىغا كېتىلگەنىدى». سەيشابىن، ئۇمىشەنلەر ھوقۇقىغا تايىنىپ ئاممىنى بوزەك ئېتىپ، يولسىزلىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھەققانىي تەلىپىنى قوبۇل قىلمىدى. كەڭ ئامما چىداپ تۇرالماي قاتتىق غەزەپكە كېلىپ «قانۇنىي جازاغا تارتىلىشتىن قورقماي»، كېكسېچۇن قاتارلىقلارنىڭ رەھبەرلىكىدە سومۇن باشقۇرغۇچى ۋە دەپتەرچىلەردىن ھوقۇق تارتىۋېلىپ نۆۋەتكى يەر تىزىم دەپتىرىنى ئېلىپ چىقىپ «ئادىللىق بىلەن ئىش كۆردى»، ئەسلىدىكى بايلارغا ۋە ئابرويلۇق كىشىلەرگە يەر بۆلۈپ بېرىش لايىھىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئومۇمنىڭ يېرىنى كەمبەغەل دېھقانلارغا بۆلۈپ بەردى. ئاممىنىڭ غەزىپى ئاندىن بېسىقتى. دېھقانلارنىڭ بۇ قېتىمقى قارشىلىق كۆرەستىش ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، سومۇن باخاچۇن چېگرا

مۇداپىئە قاراۋۇلىدىن ئالدىراپ - تېنەپ قايتىپ كېلىپ، باش بۇغ ناموچۇن بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، دېھقانلارنى قوراللىق باستۇردى ۋە كېكسىچۇن قاتارلىقلارنى تۇتۇپ قاماققا ئالدى.

4 - نىرۇدىكى خەلقنىڭ فېئودالىققا قارشى كۈرىشى باشلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، 5 - نىرۇدىكى دېھقانلارمۇ سومۇن خادا چۇنگە قارشى كۈرەش قوزغىدى؛ خادا چۇن خىيانەت قىلىپ، چىرىكلىشىپ، دېھقانلارغا دەھشەتلىك زۇلۇم سالغانىدى. بىچارە دېھقانلار كەمبەغەل دېھقان گۇي شىڭنىڭ باشچىلىقىدا تەشكىللىنىپ، باشلىرىغا قارا ياغلىق چىگىپ، قوللىرىغا قورال ئېلىپ، خىيانەتچى ئەمەلدارلارغا قارشى تۇرۇش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، سومۇن ئارخىپخانىسىغا بېسىپ كىرىپ، سومۇن خادا چۇننى تازا ئۇردى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سومۇن ئىرگىچۇنىنىڭ زۇلۇمى ۋە ئېكسپلاتاتسىيىسىگە بەك ئۇچرىغان 8 - نىرۇدىكى دېھقانلار- مۇ تەڭلا ھەربىكەتكە كېلىپ، قەلئە قوۋۇقىنى تاقىۋېلىپ، سومۇن ئىرگىچۇن ۋە چېگرا قوغدىغۇچى، قىران چېرىكچىلەرنى تۇتۇۋېلىپ راسا ئۇرۇپ، دەپتەرخانىنىڭ تامغىسىنى تارتىۋېلىپ، دېھقانلار ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇپ، بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، 8- نىرۇنىڭ ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيىتىنى ۋاقتىنچە ئىگىلىدى. دېھقانلارنىڭ فېئودالىزىمغا زۇلۇمغا قارشى بۇ كۈرىشى باش بۇغ يېتەكچىلىكىدىكى ئاتلىق ئەسكەرلەر تەرىپىدىن باستۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن 5- ۋە 8- نىرۇدىكى دېھقانلارنىڭ قارشىلىق كۈرىشى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى.

شىبە دېھقانلىرىنىڭ بۇ بىر قاتار قارشىلىق كۈرەشلىرى كۈرەشلىرى دېھقانلار ئاممىسى بىلەن فېئودال ئەمەلدارلار ۋە بايي پومېشچىكلار ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي زىددىيەتنىڭ كۈندىن-كۈنگە كەسكىنلەشكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. مانا بۇ شىبە

خەلقنىڭ شىبە كازارمىسىدىكى فېئودالىلىق تۈزۈمىدىن قاتتىق بىزار بولغانلىقىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. لېكىن ئۇ چاغلاردا ھازىرقىدەك پرولېتارىياتنىڭ توغرا رەھبەرلىكى بولمىغانلىقتىن سەككىز نەپەر دېھقانلار بىر تۈتاش ھەرىكەت قىلماي، تارقاق ھالدا پارچە - پارچە بۆلەكلەر بويىچە كۈرەش قىلغانلىقتىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. لېكىن، شىبە دېھقانلىرىنىڭ بۇ كۈرەشلىرىنىڭ ۋاقتى قىسقا بولۇپ، كەڭ كۆلەملىك ئىنقىلابىي ھەرىكەتكە ئايلىنالمىغان بولسىمۇ، ئۇ فېئودالىلىق تۈزۈمگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، شىبە فېئودال ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئەدىبىنى بەرگەن. شىبە خەلقنىڭ بۇ خىل قارشىلىق كۆرسىتىش ئىنقىلابىي روھى، ئېلىمىز خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەش تارىخىدا بىر پارلاق سەھىپە ئاچتى.

3 - بۆلۈم جاھانگىرلىكىنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشىنى جىددىيلەشتۈرۈشى، شىنجاڭنىڭ تېخىمۇ بەك يېرىم مۇستەملىكىگە ئايلىنىپ قېلىشى

«شىنچۇ شەرتنامىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، كۈچلۈك جاھانگىرلار جۈملىدىن تاجاۋۇز قىلىشنى داۋاملىق جىددىيلەشتۈردى، ئۇلارنىڭ مەرقايىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا قارا نىيىتى بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تەسىر دائىرىلىرىنى كېڭەيتىپ، تېخىمۇ چوڭ ھوقۇق - مەنپەئەتكە ئېرىشىشنى كۆزلەپ، بىر - بىرى بىلەن كەسكىن كۈرەش قىلدى. ئەينى ۋاقىتتا، شىنجاڭمۇ جاھانگىرلار ئۆزئارا تالىشىدىغان نۇقتىلىق رايون بولۇپ قالدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە،

چارروسیه بىلەن ئەنگلىيە شىنجاڭنى ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئايلاندۇرۇۋېلىش ئۈچۈن بىر - بىرى بىلەن تالىشىپ ئىنتايىن جىددىيلىشىپ كەتتى. بۇ تالىشىشلاردا چارروسىيىنىڭ غالىجىرلىقى، ئىچكۆزلۈكى ۋە ۋەھشىيلىكى ھەممىدىن يامان بولدى. بولۇپمۇ شۈخەي ئىنقىلابىي مەزگىلىدە چارروسىيە شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشتا بەكمۇ ھەددىدىن ئېشىپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە قىلمىغان ئىشى قالمايۋ، شىنجاڭنى يېرىم مۇستەملىكىگە ئايلىنىش پاتقىغا چۆكۈرۈپ پاتۇرۇپ قويدى. بۇنى تۆۋەندە ئايرىم - ئايرىم بايان قىلىپ ئۆتىمىز:

بىرىنچى، ھەربىي جەھەتتىن تەھدىت سېلىپ، دىپلوماتىيە جەھەتتىن پوپوزا قىلىپ، شىنجاڭنى ئۆز ئالدىغا ئىگىلىۋېلىشنى قەستلىدى.

ئىلىمىزنىڭ غەربىي - شىمال چېگرا رايونىدىن نۇرغۇن زېمىننى يۇتۇۋالغاندىن كېيىن، يەنمۇ ئىلگىرىلەپ شىنجاڭنى ئۆز ئالدىغا ئىشغال قىلۋېلىش، مانا بۇ - چارروسىيىنىڭ ئۆزۈندىن بۇيان چۈشىدە كۆرۈپ كەلگەن تاجاۋۇزچىلىق پىلانى ئىدى. يېقىنقى ئون - جاھانگىرلىككە قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى مەزگىلىدە چارروسىيە ئۆز ئالدىغا ئەسكەر چىقىرىپ مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئۇچ ئۆلكىنى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئىلىنى قولىنى شىنجاڭغا سوزدى. جۇڭگو خەلقىنىڭ كۈچلۈك قارشى تۇرۇشى ۋە باشقا جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق مەنپەئەتلىرىنى كۆزدە تۇتۇپ ئارىلىشىشى نەتىجىسىدە، چارروسىيە شەرقىي شىمالدىكى ئۇچ ئۆلكىنى قايتۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. قايتۇرۇپ بېرىش جەريانىدا، چارروسىيە ھەربىي جەھەتتىن تەھدىت سېلىش، دىپلوماتىيە جەھەتتىن پوپوزا قىلىش ۋاسىتىسىنى

ئىشقا سېلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى ئۆزىنىڭ شەرقىي شىمال، موڭغۇلىيە، ۋە شىنجاڭدىكى تاجاۋۇزچىلىق ھوقۇق - مەنپەئىتىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. 1901- يىلنىڭ باشلىرىدا، جۇڭگو روسىيە ئىككى تەرەپ پېتربۇرگدا شەرقىي شىمالدىكى ئۈچ ئۆلكىنى قايتۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزدى. چارروسىيە دەسلەپتە «13 ماددا»نى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئۇ جۇڭگونىڭ روسىيىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ياڭ رۇ تەرىپىدىن رەت قىلىندى. كېيىن چارروسىيە يەنە بىر «شەرتنامە كۇپىيىسى» دېگەن 12 ماددىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ياڭ رۇنى ئىمزا قويۇشقا زورلىدى. «شەرتنامە كۇپىيىسى» بويىچە بولغاندا چارروسىيە شەرقىي شىمالدىكى ئۈچ ئۆلكىنى ئۆز ئالدىغا ئىگىلىۋېلىش، موڭغۇلىيىگە تاجاۋۇز قىلىش ھوقۇقى بولۇپلا قالماستىن، يەنە شىنجاڭنىڭ تارباغاتاي، ئىلى، قەشقەر، يەكەن، خوتەن ۋە كىرىيە قاتارلىق جايلىرىدىكى كان يوللىرىنىمۇ ئۆز ئالدىغا ئىگىلەش ھوقۇقى بولاتتى. «شەرتنامە كۇپىيىسى» دە تېخى چارروسىيىنىڭ رۇخسىتىسىز بۇ چايلاردىكى كان يوللىرىنىڭ ھوقۇقىنى باشقا دۆلەتلەرگە بېرىشكە بولمايدۇ، روسىيىنىڭ رۇخسىتىسىز جۇڭگو ئۆز زېمىنىدا ئۆز ئالدىغا يول بولمايدۇ، دەپ بەلگىلەنگەنىدى. چارروسىيىنىڭ بۇنداق غالجىرانە تەلەپلىرى جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا ئېغىر ھالدا دەخلى- تەرۇز يەتكۈزدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ياڭ رۇ ئۇنىڭغا بىر - بىرلەپ رەددىيە بەردى. چارروسىيە بىر ھىيلىسى ئەمەلگە ئاشمىسا، يەنە بىر ھىيلىسىنى ئىشقا سالدى. ئۇ دەرھال ھىيلە - نەيرەڭلىرىنى يەڭگۈشلەپ، شەكلى ئۆزگەرسىمۇ مەزمۇنى بايىقىدەكلا تۇرغان يەنە بىر 11 ماددىلىق «شەرتنامە كۇپىيىسى»نى ياساپ چىقىپ، ياڭ رۇنى ئىككى ھەپتە ئىچىدە ئىمزا قويۇشقا زورلىدى. بۇ خەۋەر يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، جۇڭگو خەلقى ئىنتايىن

غەزەپكە كەلسەپ، ئىمزا تويۇشقا قارشى چىقتى. باشقا جاھانگىر-لارمۇ ئۆزلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق مەنپەئىتىنىڭ زىيانغا ئۇچرايدىغانلىقىنى بىلسەپ، ئارقا - ئارقىدىن ئوتتۇرىغا چۈشۈپ ئارىلاشتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئىمزا قويۇشنى رەت قىلدى، شۇنىڭ بىلەن چارروسىيە شەرقىي شىمال ئۇچ ئۆلكىنى قايتۇرۇپ بېرىشتىن پايدىلىنىپ شىنجاڭنى ئۆز ئالدىغا ئىگىلىۋېلىشتەك تاجاۋۇزچىلىق سۈيىقەستىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى.

چارروسىيىنىڭ شىنجاڭنى ئۆز ئالدىغا ئىگىلىۋېلىش سۈيىقەستى ئەمەلگە ئاشمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ قارا نىيىتىدىن يانمىدى. چارروسىيە 1910 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكۈزۈلگەن ئىچكى كابىنىت يىغىنىدا شازونوۋ ئوتتۇرىغا قويغان «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» گە تۈزىتىش كىرگۈزۈشنى باھانە قىلىپ تۈرۈپ روسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىمتىيازلىرىنى كېڭەشتىن ئىبارەت تاجاۋۇزچىلىق لايىھىنى قوبۇل قىلدى. 1911 - يىلى 16- فېۋرال كۈنى چارروسىيە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئاتالمىش، ئالتە تۈرلۈك تەلەپنى قويۇپ، ئۇنى چەكلىك مۇددەت ئىچىدە تولۇق ئېتىراپ قىلىشنى تاپشۇردى. بۇ ئالتە تۈرلۈك تەلەپتە چارروسىيىنىڭ شىنجاڭدا پاجىسز سودا قىلىش ئىمتىيازى بولۇش؛ موڭغۇلىيە ۋە شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردىكى روسىيە سودىگەرلىرىدە يەر سېتىۋېلىش ئۈچۈن سېلىش ۋە ئەركىن ئولتۇراقلىشىش ئىمتىيازى بولۇش؛ چارروسىيە قوبدو، ئولاستاي، قۇمۇل، گۇچۇڭ قاتارلىق جايلاردا كونسۇل تۇرغۇزۇش؛ جۇڭگو — روسىيە خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى دەۋا ئىشلىرى توغرىسىدا چارروسىيە كونسۇلىنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقى بولۇش، دېگەن تەلەپلىرى قايتا تەكرارلانغانىدى. چارروسىيە يۇقىرىدىكى تەلەپلىرىنى

ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۇچۇن، ھەر خىل رەزىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ چىقىپ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە تەھدىت سالدى ۋە پوپوزا قىلدى. بىرىنچى، دىپلوماتىيە جەھەتتىن بېسىم ئىشلەتتى، 1911- يىل 14- مارت كۈنى «ئاخىرقى ئۇلتۇماتوم» تاپشۇرۇپ، چەكلىك مۇددەت ئىچىدە ئېتىراپ قىلىشقا قىستىدى؛ ئىككىنچى، ئىلى چېگرىسىغا ئەسكەر توپلاپ ھەربىي جەھەتتىن پوپوزا قىلدى ھەمدە ئىلى، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى كونسۇلخانىلارنىڭ قوغداش ئەترەتلىرىگە مەشق قىلىش باھانىسى بىلەن قوراللىق نامايىشى ئۆتكۈزۈش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى؛ ئۇچىنچى، باشقا جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئارىلىشىشىغا باھانە چىقىپ قالمىسۇن دەپ خۇدۇك ئېلىپ، ئەنگلىيە، ياپونىيە ۋە گېرمانىيە قاتارلىق جاھانگىرلارغا چارروسىيىدە تاجاۋۇز قىلىش نىيىتى يوق، دەپ ئۇقتۇرۇش قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1881 - يىلىدىكى «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» گە تۇزىتىش كىرگۈزگەندە ئۇنىڭدىكى «باج ئالماسلىق» ئىمتىيازى توغرىسىدىكى ماددىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىشنى ئويلىغانىدى، لېكىن چارروسىيە ئالدىغا ئۆتۈۋېلىپ، يېڭى ئالتە تۈرلۈك تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ ئىمتىيازلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا پول قويمايلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئىمتىيازغا ئىگە بولۇۋالدى ھەمدە بۇ ئىمتىيازلارنى شەرتنامە ئارقىلىق مۇقىملاشتۇرۇۋالدى. چارروسىيىنىڭ بۇ تاجاۋۇزچىلىق تەلەپلىرى پۈتۈن جۇڭگو خەلقىنىڭ چەكسىز غەزىپى ۋە قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغىدى. جۇڭگو خەلقى تەرەپ - تەرەپتە يېغىن نامايىشلارنى ئۆتكۈزۈپ، ئارقا - ئارقىدىن تېلېگرامملارنى يوللاپ ئارازلىق بىلدۇردى. لېكىن بۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تېخىمۇ چىرىكلىشىپ، ئىقتىدارسىز ھالەتكە چۈشۈپ قالغانلىقتىن، چار-روسىيىنىڭ ھەربىي تەھدىدى ۋە دىپلوماتىيە پوپوزىسى ئالدىدا

مۇرەسسەچىلىك قىلىپ، يول قويۇپ، ئۇنىڭ تاجاۋۇزچىلىق تەلەپلىرىنى پۈتۈنلەي ئېتىراپ قىلدى. ئەسلىدە چارروسىيە يەنە داۋاملىق تۇردە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى «قۇرۇقلۇق سودا نىزامنامىسى» تۈزىتىپ ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلىماقچى بولغانىدى. لېكىن، شىڭخەي ئىنقىلابىي پارتىلىغانلىقتىن ئۇ بۇ تاجاۋۇزچىلىق پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى.

ئىككىنچى، كونسۇللارنى كۆپەيتىپ، سىياسىي تەسىرىنى كېڭەيتىپ، شىنجاڭدا ئۆز بىلگىنىچە بۆلگۈنچىلىك ۋە بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدى.

كونسۇل كۆپەيتىش، شاڭيۇ بەلگىلەش، مۇھاجىر قوبۇل قىلىش، يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئۆز چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىش، دۆلىتىمىزنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىش ۋە ئۆزى بىلگىنىچە ئاغدۇرمىچىلىق، بۆلگۈنچىلىك ھەم بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، پۈتۈن شىنجاڭنى تىزگىنلىۋېلىشنى قەستلەشتى. مانا بۇلار چارروسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشتا ئىزچىل قوللىنىپ كېلىۋاتقان ئۇسۇلى ئىدى. ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىمۇ خۇددى شۇنداق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن چارروسىيىگە يەتمەيتتى. مانا بۇ XX ئەسىردە چارروسىيە ۋە ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇزچىلىق قىلىشتىكى بىر ئالاھىدىلىكى ئىدى.

چارروسىيىنىڭ شىنجاڭدا جەمئىي بەش كونسۇلخانىسى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغانلىرى، ئىلى ۋە چۆچەك كونسۇلخانىلىرى ئىدى، كېيىن يەنە قەشقەر كونسۇلخانىسى قۇرۇلدى. 1895 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 21 - يىلى) چارروسىيىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ئومۇملاشتۇرۇپ باشتۇرۇش يامۇلى ئارقىلىق تەخى قۇرۇلغىنىغا ئۇزۇن بولمىغان تۇرپان كونسۇلخانىسىنى ئۇرۇمچىگە

يۆتكەپ، ئۇنى باش كونسۇلخانا دەپ ئاتىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئويلاپ كەلگەن خام خىيالىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇۋېلىپلا قالماستىن، بەلكى شەرتنامىدە بەلگىلەنمىگەن بولسىمۇ، ئۆز مەيلىچە كونسۇلخانا قۇرۇش مىسالىنى ياراتتى. 1911 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى شۇەنتۇڭ خانىنىڭ 3 - يىلى) چارروسىيە تاشقى موڭغۇلىيەدىكى ئەكسىيەتچى ۋاڭ - گۇڭ ئاقسۆڭ ئەكلەرنى مۇستەقىل بولۇشقا قۇتراتتى. ئارقىدىنلا قوبدو — ئالتاي ئۇرۇشىنى قوزغىدى. 1913 - يىلى چارروسىيە يەنە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئالتايدا ئوغرىلىقچە كونسۇلخانا قۇرۇۋالدى.

— چارروسىيىنىڭ شىنجاڭدا قۇرغان كونسۇلخانىلىرىنىڭ ئاپپاراتى ناھايىتى زور بولۇپ، ئۇنىڭدا كونسۇل، مۇئاۋىن كونسۇللار بولۇپلا قالماستىن، يەنە ھەربىي ئەمەلدار، تىببىي خادىم ۋە تەرجىمانلارمۇ بار ئىدى ھەمدە ئۇنىڭدا قوشۇمچە پوچتا - تېلېگرافى، بانكا ۋە مەكتەپ قاتارلىقلارمۇ قۇرۇلغانىدى. كونسۇلخانىلارنىڭ مۇھاپىزەت ئەترەتلىرىمۇ بار ئىدى. بۇ توغرىدا چارروسىيە زورلاپ ئىمزالاتقان تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلەردە ئېنىق بەلگىلىمە يوق ئىدى، پەقەت 1858 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى شىيەنفىڭ خانىنىڭ 8 - يىلى) غا كەلگەندە، چارروسىيە ئۆزىنىڭ سودىگەرلىرىنى، مۇھاجىرلىرىنى قوغداشنى باھانە قىلىپ، ئۆز ئىمتىيازىغا تايىنىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە زورمۇ - زور تاڭغانىدىن كېيىن ئاندىنىپ قالغانىدى. مەسىلەن، چارروسىيىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى باش كونسۇلخانىسىنىڭ دائىملىق «مۇھاپىزەت ئەترىتى» دە 36 ئادەم، تارباغاتاي كونسۇلخانىسىنىڭ مۇھاپىزەت ئەترىتىدە 30 ئادەم بار ئىدى. كۆپەيگەندە ئادەم سانى 100 گە يېتەتتى. قەشقەر كونسۇلخانىسىنىڭ «مۇھاپىزەت ئەترىتى» دە 60 ئادەم بار ئىدى؛ ئىلى

كونسۇلخانىسىنىڭ ئەڭ كۆپ بولۇپ 200 گە يېتەتتى، تېخى ئۇلاردا يەنە ئىككى زەمبىرەكمۇ بار ئىدى. شىڭخەي ئىنقىلابىي مەزگىلىدە، چارروسىيە كونسۇلخانىلاردىكى قوراللىق مۇھاپىزەت ئەترەتلىرىنى خالىغىنىچە كېڭەيتتى، بىرەر چوڭ ۋەقە يۈز بېرىپ قالسىلا، كونسۇلخانىنى ۋە روسىيە مۇھاجىرلىرىنى قوغداشنى باھانە قىلىپ، مۇھاپىزەت ئەترىتىنى ئۆز مەيلىچە كۆپەيتەتتى. بەزى ۋاقىتلاردا بىرلا جايدىكى ئادەم سانى 1000 دىن ئېشىپ كېتەتتى. يالغۇز بۇلا ئەمەس، چارروسىيە روسىيىدىن مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلى، چۆچەك، قەشقەر، ئالتاي رايونلىرىغا ئۆتىدىغان قاتناش لىنىيىلىرىدە قۇرغان بېكەتلەردىمۇ ئەسكەر تۇرغۇزدى، بۇ ئاتالمىش قوراللىق مۇھاپىزەت ئەترەتلىرى ئەمەلىيەتتە، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ۋە كېڭەيمىچىلىك قىلىشتىكى قورالى، شىنجاڭنى سىياسى، ئىقتىسادىي جەھەتتە كونترول قىلىشتىكى قوراللىق كۈچى ئىدى. چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچى ئۇنسۇرى بېنىنگى ئوچۇقتىن ئوچۇق مۇنداق دەپ ئىقرار قىلغانىدى: «دۆلىتىمىز (روسىيە) نىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، بىزگە پايدىلىق بولغان بارلىق شەھەرلەردە تىزدىن كونسۇلخانا قۇرۇپ، مۇنەۋۋەر ئوفىتسېرلار ھەربىي ئەمەلدارلىقنى ئۈستىگە ئالغان كونسۇلخانا مۇھاپىزەت ئەترەتلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەندىلا، شۇ جايدىكى ئاھالىلەرنىڭ روھىي ھالىتىگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكىلى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى دۆلىتىمىزنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشكىمۇ ئىنتايىن ياردىمى بولىدۇ».*

شىنجاڭدا كونسۇلخانا قۇرۇش — چارروسىيىنىڭ دۆلىتىمىزدە

---

* بېنىنگى: «ھازىرقى موڭغۇلىيە»، 1914- يىلى توكيو نەشرى، 61 - 62 بەت.

قولغا كىرگۈزۈۋالغان تاجاۋۇزچىلىق ھوقۇق - مەنپەئەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ دۆلىتىمىزگە قارىتا تاجاۋۇزچىلىق، كېڭەيمىچىلىك قىلغانلىقىنىڭ مەسئۇلى، خەلقئارا قائىدە بويىچە، كونسۇلخانىلار ئۆزى تۇرۇشلۇق دۆلەتتىكى مۇھاجىرلارنى ۋە سودا ئىشلىرىنىلا باشقۇراتتى. لېكىن چارروسىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرغان كونسۇلخانىلىرىنىڭ ھوقۇقى بۇ دائىرىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇ چارروسىيىنىڭ مەملىكىتىمىز ئىچىدە بۆكتۈرۈپ قويغان، تاجاۋۇزچىلىق ھەربىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان قوماندانلىق ئورگىنى ئىدى.

چارروسىيە شىنجاڭدا كونسۇلخانا قۇرغاندىن تارتىپ ئىزچىل ھالدا كونسۇلخانا ئارقىلىق تاجاۋۇزچىلىق ھەربىكەتلىرىنى يۈرگۈزۈپ كەلدى. بۇ خىل جىنايى ھەربىكەتلەر كېيىنچە بارغانسېرى تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتتى. جايلاردىكى كونسۇلخانىلار دۆلىتىمىزنىڭ يەرلىك مەمۇرىي ئىشلىرىغا يولسىزلارچە ئارىلىشىپ، گويا كى شىنجاڭنىڭ سۇلتانى بولۇۋالدى. چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى پىترۇۋسكى مانا مۇشۇنداق جىنايى ھەربىكەتلەرنى ئىجرا قىلدىغان ئاۋانگارت ئىدى. 1900 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ئۇ، چارروسىيىنىڭ سىرىق كۆل ئۆتكىدىكى ئەسكەرلىرىنىڭ قوغلۇشتىلگەنلىكىنى باھانە قىلىپ، شىنجاڭ شۇنغۇسىنى مەجبۇرلاپ قەشقەرنىڭ تىنەيگە بۇيرۇق بەرگۈزۈپ سىرىق كۆل قوشۇنىنىڭ باشلىقى ددي فۇچىنىنى خىزمەتتىدىن ئالدۇرۇۋەتتى. 1901 - يىلى، پىترۇۋسكى قەشقەر ۋالىيىسىنى تەينەلەشكە ئارىلىشىپلا قالماستىن، يەنە يولسىز تەلەپ قويۇپ يەكەن ۋالىيىسىنىمۇ خىزمىتىدىن ئالدۇرۇۋەتتى. 1902 - يىلى، ئۇ چارروسىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى ئاممىنىڭ قەشقەر كونسۇلخانىسى ئالدىدا نامايىش ئۆتكۈزگەنلىكىنى قوللىغان قەشقەرلا

تىتىيى جاڭ زۇڭبىنىڭ ئەمىلىنى تۆۋەنلىتىپ ئاقسۇنىڭ ئەسكەر باشلىقلىقىغا يۆتكەپ، ئۇنىڭ ئورنىغا جاۋدا جۇنى قەشقەرنىڭ تىتىيى قىلىپ تەيىنلەشكە زورلىدى. مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق قەشقەرنى كونترول قىلىشقا ئاسانلىق تۇغدۇرماقچى بولدى، پېتروۋىسكىدىن كېيىنكى كونسۇللارمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش ئۇسۇللارنى قوللاندى. 1913- يىلى گۇما ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى سەي پۇجيۇ چارروسىيىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنى روسىيە گراژدانلىقىغا ئۆتۈشكە مەجبۇرلاشتەك قانۇنسىز قىلمىشلىرىدىن قاتتىق غەزەپلىنىپ، بۇ خىلدىكى ئىشلارنى قائىدە بويىچە قاتتىق بىر تەرەپ قىلغانىدى. لېكىن چارروسىيە كونسۇلىنىڭ ئارىلىشىشى نەتىجىسىدە، چارروسىيىگە غالچىلىق قىلماقچى بولغان قەشقەر دوتىيى جاڭ يىڭشۇەن بىر تۈركۈم قانۇنسىز ئۇنسۇرلارنى قۇترىتىپ جېدەل چىقارغۇزۇپ، سەي پۇجيۇنى زەردە گۆش قىلىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇ يىلى، كان تەكشۈرۈش رىياسەتچىسى ۋۇكېۋىي كىرىيىدىن ئۆتكەندە، قانۇنسىز سودا گۇۋاھنامىسىنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى سۈرۈشتە قىلغانلىقتىن، روسىيە كونسۇلى ئۇنى روسىيە سودىگەرلىرىنى ئۆز مەيلىچە تەكشۈردى دەپ قارىلاپ، شىنجاڭنىڭ دۇدۇسى ياڭ زىڭشىندىن بۇ ئىشنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلشنى تەلەپ قىلدى. ياڭ زىڭشىنمۇ روسىيە كونسۇلىنىڭ تەلىپى بويىچە ۋۇكېۋىينى بىرنەچچە ئاي قاماپ قويۇپ بېرىپ، بۇيرۇق قىلىپ يۇرتىغا قايتۇرۇۋەتتى. ئەكسىچە، قەشقەر سودا مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ليۇرۇڭتۇڭ روسىيە كونسۇلىنىڭ قوماندانلىقىغا ئىتائەت قىلغانلىقتىن، چارروسىيىنىڭ ماختىشىغا ئېرىشىپ، بىردىنلا خوتەننىڭ باشلىقلىقىغا، قوشۇمچە ئالاقىلىشىش ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا ئۆستۈرۈلدى. ئىلىدىكى يەرلىك «جۇڭگو - روسىيە مەھكىمىسى» — چارروسىيە كونتروللۇقىدىكى بىر دىپلوماتىيە ئورگىنى ئىدى. ئۇ گەرچە چارروسىيە بىلەن ئالاقىلىشىدىـ

غان بىر دىپلوماتىيە ئورگىنى بولسىمۇ، لېكىن چارروسىيىنىڭ رايىغا قاراپ ئىش كۆرەتتى. بۇنداق مىسالارنى ئېيتىپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. چارروسىيە كونسۇلخانىلىرىنىڭ دۆلىتىمىزنىڭ يەرلىك ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش ــ خىزمەتتىن قالدۇرۇش ئىشلىرىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىشتىكى مەقسىتى شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي، ھەتتا دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى كونترول قىلىۋېلىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. چۆچەك ۋە ئىلدا كونسۇل بولۇپ ئىشلىگەن پوگېياۋلىنسكى قىلچە يوشۇرماستىن: «دىپلوماتىيە ۋەكىلى بولغان كونسۇل ئۆزى تۇرۇشلۇق رايون دائىرىسىدە ھۆكۈمىتىمىزنىڭ شۇ مەزگىلدىكى ئەڭ مۇھىم سىياسىي مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى لازىم»① دەپ ئىقرار قىلغانىدى.

كونسۇلخانىنىڭ ھەربىكەتلىرى ھەتتا ھەرقايسى جايلاردىكى يېزىلارغىچە كېڭەيگەنىدى. چارروسىيە يەنە روسىيە تەۋەلىكىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا سودىگەرلىرىدىن پايدىلىنىپ ياكى يەرلىك قارا-نىيەتلەرنى سېتىۋېلىپ يالغاندىن روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈپ ئۇلارنى «ئاقساقال»، «شاڭيۇ» ياكى «چەت ئەللىك شاڭيۇ» قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇلار روسىيە كونسۇلغا بويسۇناتتى، ئۆز ئالدىغا بىر سىستېما بولۇۋېلىپ، يەرلىك ھۆكۈمىتىمىز بىلەن قارشىلاشتى. ئۇ چاغدا شىنجاڭدا جەمئىي 40 تىن ئارتۇق ناھىيە بولۇپ، «چەت ئەل شاڭيۇلىرى بولمىغان بىرمۇ ناھىيە يوق ئىدى. بۇنداق ئىش ئۆلكىلەردە ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدۇ.»② ئۇلار كونسۇلخانىلارنى تىل تۇمار قىلىۋېلىپ،

① پوگېياۋلىنسكى: «سەددىچىن سېپىلى سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي زېمىنى» 345- بەت.

② «ئىستېقبارە ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار» 1- توم 2- كىتاب، 3- بەت.

ئۆز ئالدىغا ئېلانلارنى چىقىرىپ، بىزنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرىمىزنى قىلچىمۇ كۆزگە ئىلمىدى، ئۇلار يەرلىك زومىگەر بولۇۋېلىپ، سۇلارنى ئىگىلىۋالدى، بايلىقلارنى بۇلاپ - تالىدى، ئەپيۇن ساتتى، قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىدى. ھەممىدىن يامىنى شۇ ئىدىكى، روسىيە «ئاقساقاللىرى» ئۆزلىرى ھەرىكەت قىلىۋاتقان رايون دائىرىسىدە ئىقتىسادنى مونوپول قىلىۋالدى، ئۇلارنىڭ ئۆكتەملىكى ھەتتا دۆلىتىمىزنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئارىلىشىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتتى.

1914 - يىلى ئاۋغۇستتا كۇچادىكى روسىيە شاڭيۇسى جۇڭگو سودىگەرلىرى بىلەن شايارنىڭ ھاكىمى بىرلىكتە قۇرغان «يىشىڭ» تېرە - يۇڭ شىركىتى تېرە، يۇڭلارنى سېتىۋېلىپ روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ سودىسىغا دەخلى يەتكۈزدى، دەپ قەشقەردە تۇرۇشلۇق روسىيە كونسۇلىغا مەلۇمات يوللاپ، قەشقەر دوتىيىنىڭ بۇ شىركەتنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. شىنجاڭنىڭ تېرە - يۇڭلىرىنى رۇس سودىگەرلىرىنىڭلا سېتىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلىپ، جۇڭگو سودىگەرلىرىنىڭ سېتىۋېلىشىغا يول قويماسلىق - بۇ، دۆلىتىمىزنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى كۆزگە ئىلمىغانلىق، شۇنداقلا، قىپيالىڭاچ ئىقتىسادىي مونوپولىيە ۋە ئىقتىسادىي تالان - تاراج بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، ئۇلارنىڭ زوراۋانلىقى، يولسىزلىقى چېكىدىن ئاشقانىدى.

چارروسىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىلىرى ئېلىمىزنىڭ مۇقەددەس زېمىنىدا ئوچۇقتىن ئوچۇق قانۇنسىزلارچە روسىيە مۇھاجىرلىرىنى كۆپەيتىپ، كىشىلەرنىڭ دۆلەت تەۋەلىكىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق شىنجاڭنى يۇتۇۋېلىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولدى. بۇ ئىنتايىن زەھەرلىك سۈيىقەست ئىدى. 1911 - يىلى، روسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ مۇئاۋىن كونسۇلى بىلونىسنىڭ قوماندانلىقىدا، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ

قەشقەر، يەكەن، قاغىلىق، گۇما، قارا شەھەر، خوتەن، كىرىيە قاتارلىق جايلاردا قانۇنسىز ھالدا روسىيىگە مۇھاجىرىنى قوبۇل قىلىشى جىنايى ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى. ئەينى ۋاقىتتا قانۇنسىز ھالدا روسىيىگە مۇھاجىر قوبۇل قىلىشتا ئاساسلىقى ئوچۇق - ئاشكارا تىزىملاش ۋە سودىگەرچىلىك قىلىش گۇۋاھنامىسى سېتىپ بېرىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكلى قوللانىدى. ئۇلارنىڭ قوبۇل قىلىدىغان ئوبيېكتىنىڭ تەخمىن تولىسى جۇڭگولۇقلار بولۇپ، ئازراق بىر قىسمى بۇرۇنقى چاغلاردا جەنۇبىي ئاسىيا (ھازىرقى پاكىستان، ئافغانىستان) ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقاندىن شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەنلەرنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى. بۇلار ھەرگىز روسىيە مۇھاجىرى بولماستىن، بەلكى كۆپچىلىكى شىنجاڭدا تۇغۇلغان، ھەتتا بەزىلىرى ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ شىنجاڭدا ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن، ئاللىقاچان جۇڭگو تەۋەلىكىگە ئوتكەن كىشىلەر ئىدى. چارروسىيە ئۇلارنى ھەرىبىر كىشى ئۈچۈن 20 — 25 سەر كۈمۈش تەڭگە تاپشۇرۇپ روسىيە پاسپورتى سېتىۋېلىپ جۇڭگو تەۋەلىكىدىن چىقىپ، روسىيە مۇھاجىرى بولۇشقا مەجبۇر قىلىدى. بۇنداق پەسكەش قىلمىش باشقا جاھانگىر دۆلەتلەردىمۇ ئىنتايىن ناز ئۇچرايدۇ. ئەينى ۋاقىتتا، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەقىقىي روسىيە مۇھاجىرى 200 كىشىگىمۇ يەتمەيتتى. لېكىن چارروسىيىنىڭ تەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى سوكوۋ 2000 دانە روسىيە پاسپورتى تارقاتتى. ئۇلار روسىيىگە مۇھاجىر قوبۇل قىلىشتا قولىدىن كېلىدىغانلىكى ۋاستىلەرنىڭ ھەممىسىنى قوللىنىپ، كىشىلەرنىڭ يۈرتى ۋە مىللىتىنى خالىغانچە ئۆزگەرتىۋەتتى. يەرلىك كىشىلەرنى ئەنجانلىق، ئۇيغۇلارنى ئۆزبېك دەپ ئۆزگەرتىپ، ئۇلارنى روسىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە ئۆتۈشكە مەجبۇرلىدى.

سودىگەرچىلىك گۇۋاھنامىسى ئەسلىدە روسىيە سودىگەرلىرى شىنجاڭغا كېلىپ سودا قىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل سودا گۇۋاھنامىسى بولۇپ، دۆلەت تەۋەلىكى پاسپورتى بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى يوق ئىدى. لېكىن روسىيە كونسۇلى دۆلىتىمىزنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى قىلچىمۇ كۆزىگە ئىلماي، سودىگەرچىلىك گۇۋاھنامىسىنى روسىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە ئۆتىدىغان پاسپورت ئورنىدا بىرىنى بەش سەر كۈمۈش تەڭگىگە ساتتى. جۇڭگولۇقلار سودىگەرچىلىك گۇۋاھنامىسىنى سېتىۋالسا «روسىيە مۇھاجىرى» بولۇپ قالدى. باي ناھىيىسىدە ئەسلى روسىيە مۇھاجىرى يوق ئىدى. لېكىن 1913 - يىلى مارتتا ئۈچتۇرپاندىكى روسىيە شاڭيۇسى ئابدۇخالىق بايغا بېرىپ،سودىگەرچىلىك گۇۋاھنامىسىنى پاسپورت ئورنىدا سېتىپ، بايدىكى ئۇيغۇرلارنى ئالداپ 100 دىن ئوشۇق كىشىنى روسىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزدى. چارروسىيە جۇڭگولۇقلارنى روسىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈشتە غەللە - پاراق تاپشۇرمايدۇ، ئالۋان - ياساق تۆلىمەيدۇ، دېگەن نەرسىلەر بىلەن ئالداپ قىزىقتۇردى. نەتىجىدە بەزى جۇڭگولۇق سودىگەرلەر سودىگەرچىلىك گۇۋاھنامىسىگە ئېرىشىۋالغاندىن كېيىن روسىيە سودىگىرى بولۇۋېلىپ، ھايانكەشلىك قىلدى، باج تاپشۇرمىدى، بەزى يەرلىك باي - زومىگەرلەر، جېدەلخور مۇتىھەملەر، لۈكچەكلەر سودىگەرچىلىك گۇۋاھنامىسىنى سېتىۋالغاندىن كېيىن ئارقا تىرەككە ئىگە بولغاندەك بولۇۋېلىپ، ھەدېسىلا «پۇقرالارنى بوزەك قىلىپ، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ئىگىلىۋېلىپ، باج - پاراق تاپشۇرۇشقا قارشىلىق كۆرسىتىپ، ۋەدىگە خىلاپلىق قىلىپ جىدەل چىقاردى».*
چارروسىيە كونسۇلىنىڭ ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن قانات

* «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» 57 - توم، خەت ئالاقە 5 - سىدە.

قەشقەر، يەكەن، قاغىلىق، گۇما، قارا شەھەر، خوتەن، كىرىيە قاتارلىق جايلاردا قانۇنسىز ھالدا روسىيىگە مۇھاجىرىنى قوبۇل قىلىشى جىنايى ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى. ئەينى ۋاقىتتا قانۇنسىز ھالدا روسىيىگە مۇھاجىر قوبۇل قىلىشتا ئاساسلىقى ئوچۇق - ئاشكارا تىزىملاش ۋە سودىگەرچىلىك قىلىش گۇۋاھنامىسى سېتىپ بېرىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكلى قوللاندى. ئۇلارنىڭ قوبۇل قىلىدىغان ئوبيېكتىنىڭ تەڭدىن تولىسى جۇڭگولۇقلار بولۇپ، ئازراق بىر قىسمى بۇرۇنقى چاغلاردا جەنۇبىي ئاسىيا (ھازىرقى پاكىستان، ئافغانىستان) ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقاندىن شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەنلەرنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى. بۇلار ھەرگىز روسىيە مۇھاجىرى بولماستىن، بەلكى كۆپچىلىكى شىنجاڭدا تۇغۇلغان، ھەتتا بەزىلىرى ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ شىنجاڭدا ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن، ئاللىقاچان جۇڭگو تەۋەلىكىگە ئۆتكەن كىشىلەر ئىدى. چارروسىيە ئۇلارنى ھەربىر كىشى ئۈچۈن 20 — 25 سەر كۈمۈش تەڭگە تاپشۇرۇپ روسىيە پاسپورتى سېتىۋېلىپ جۇڭگو تەۋەلىكىدىن چىقىپ، روسىيە مۇھاجىرى بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. بۇنداق پەسكەش قىلمىش باشقا جاھانگىر دۆلەتلەردىمۇ ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدۇ. ئەينى ۋاقىتتا، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەقىقىي روسىيە مۇھاجىرى 200 كىشىگىمۇ يەتمەيتتى. لېكىن چارروسىيىنىڭ تەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى سوكوۋ 2000 دانە روسىيە پاسپورتى تارقاتتى. ئۇلار روسىيىگە مۇھاجىر قوبۇل قىلىشتا قولىدىن كېلىدىغانلىكى ۋاسىتىلەرنىڭ ھەممىسىنى قوللىنىپ، كىشىلەرنىڭ يۇرتى ۋە مىللىتىنى خالىغانچە ئۆزگەرتىۋەتتى. يەرلىك كىشىلەرنى ئەنجانلىق، ئۇيغۇلارنى ئۆزبېك دەپ ئۆزگەرتىپ، ئۇلارنى روسىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە ئۆتۈشكە مەجبۇرلىدى.

سودىگەرچىلىك گۈۋاھنامىسى ئەسلىدە روسىيە سودىگەرلىرى شىنجاڭغا كېلىپ سودا قىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل سودا گۈۋاھنامىسى بولۇپ، دۆلەت تەۋەلىكى پاسپورتى بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى يوق ئىدى. لېكىن روسىيە كونسۇلى دۆلىتىمىزنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى قىلچىمۇ كۆزدە ئىلماي، سودىگەرچىلىك گۈۋاھنامىسىنى روسىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە ئۆتىدىغان پاسپورت ئورنىدا بىرىنى بەش سەر كۈمۈش تەڭگىگە ساتتى. جۈڭگولۇقلار سودىگەرچىلىك گۈۋاھنامىسىنى سېتىۋالسا «روسىيە مۇھاجىرى» بولۇپ قالدى. باي ئاھىيسىدە ئەسلى روسىيە مۇھاجىرى يوق ئىدى. لېكىن 1913 - يىلى مارتتا ئۈچتۇرپاندىكى روسىيە شاڭيۈسى ئابدۇخالىق بايغا بېرىپ، سودىگەرچىلىك گۈۋاھنامىسىنى پاسپورت ئورنىدا سېتىپ، بايدىكى ئۇيغۇرلارنى ئالداپ 100 دىن ئوشۇق كىشىنى روسىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزدى. چارروسىيە جۈڭگولۇقلارنى روسىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈشتە غەلله - پاراق تاپشۇرمايدۇ، ئالۋان - ياساق تۆلىمەيدۇ، دېگەن نەرسىلەر بىلەن ئالداپ قىزىقتۇردى. نەتىجىدە بەزى جۈڭگولۇق سودىگەرلەر سودىگەرچىلىك گۈۋاھنامىسىگە ئېرىشىۋالغاندىن كېيىن روسىيە سودىگىرى بولۇۋېلىپ، ھايانكەشلىك قىلدى، باج تاپشۇرمىدى، بەزى يەرلىك باي - زومىگەرلەر، جېدەلخور مۇتەھەملەر، لۇكچەكلەر سودىگەرچىلىك گۈۋاھنامىسىنى سېتىۋالغاندىن كېيىن ئارقا تەرەككە ئېگە بولغاندەك بولۇۋېلىپ، ھەدىسلا «پۇقرالارنى بوزەك قىلىپ، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ئىگىلىۋېلىپ، باج - پاراق تاپشۇرۇشقا قارشىلىق كۆرسىتىپ، ۋەدىگە خىلاپلىق قىلىپ جېدەل چىقاردى».* چارروسىيە كونسۇلىنىڭ ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن قانات

* «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» 57 - توم خەت ئالاقە 5 - سەھىپە.

ئاستىغا ئېلىشى ئارقىسىدا بۇ ئەبلەخلەر جۇڭگو قاتۇنىنىڭ جازاسىدىن ئۆزىنى قاچۇردى.

شىڭخەي ئىنقىلابىنىڭ ئالدى - كەينىدە چارروسىيە قاتۇنسىز هالدا روسىيىگە مۇهاجىر قوبۇل قىلىشنى تەرلەتتى. پەقەت گۇما ئاهىيىسىدىلا ئالداپ قورقۇتۇپ روسىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزگەنلەر كۆپىيىپ بىر - ئىككى يىل ئىچىدە 600، 700 ئائىلىدىن ئېشىپ كەتتى، پەيزىۋاتتا 83 ئائىلىگە يەتتى. قاراشمەر، خوتەن رايونلىرىدا «روسىيىنىڭ ئالدىمىغا چۈشۈپ، روسىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە ئۆتكەنلەر ئىنتايىن كۆپ بولدى»①. شىمالىي شىنجاڭدىكى ئىلى، تارباغاتاي رايونلىرىدا «كەرچە ئۇلار ساپ ياۋروپالىق رۇسلاردىن بولسىمۇ «نوقۇل رۇس كەنتلىرىنى كۆپەيتتى،» جۇڭگو ئۇيغۇرلىرىنىمۇ «روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىشنى ئويلىدى»،② بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، چارروسىيىنىڭ شىنجاڭدا روسىيە مۇهاجىرلىرىنى غالجىرلارچە كۆپەيتىشتىكى سىياسىي مەقسىتى ئىنتايىن روشەن بولۇپ، مەملىكىتىمىز گىرادانلىرىنىڭ دۆلەت تەۋەلىكىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق مەملىكىتىمىز خەرىتىسىنىڭ تۇسىنى ئۆزگەرتىۋېتىشنى قەستلىگەنىدى. 1912 - يىلى «ۋاقىت گېزىتى» نىڭ «رۇسىيىلىكلەرنىڭ جۇڭگولۇقلارنى ئۆز تەۋەلىكىگە ئالداپ كىرگۈزگەنلىكى توغرىسىدا كېيىنكى چۆچۈتىدىغان خەۋەر» دېگەن ماقالىسىدە: جەنۇبىي شىنجاڭنى مۇنەۋەرز قىلىۋېتىدىغان ئەڭ چوڭ يوشۇرۇن ئاپەت - سودىگەرچىلىك گۇۋاهنامىسىدۇر»، «ئەگەر بۇ ھال يەنە مۇشۇنداق داۋام قىلىۋېرىدىغان بولسا، خەلق ئۇلارغا تەۋە بولۇپ كەتسە،

① «ۋاقىت گېزىتى» نىڭ 1913 - يىل 11 - يانۋار كونىدىكى ساندىن

② «ئىلغا ساياھەت خاتىرىسى»، «يەرلىك ئىلمىي ژۇرنال» 1910 - يىل 7 - سان، 4 - بەتتە.

يەرمۇ شۇلار بىلەن بىللە بولىدۇ، ئۇنداقتا تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ئوڭايلا يات ئەلنىڭ زېمىنىغا ئايلىنىپ قالىدۇ»① دەپ كۆرسىتىپ، چارروسىيىنىڭ روسىيە مۇھاجىرلىرىنى قانۇنسىز ھالدا كۆچەيتكەن تاجاۋۇزچىلىق سۇيىقەستىنى دەل جايىدا پاش قىلدى.

چارروسىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىلىرى تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىدىكى «روسىيە خەلقىنىڭ دۆكان - ئۆي ۋە ساراپلارنى سېلىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ» دېگەن بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىلى، چۆچەك، ئۈرۈمچى ۋە قەشقەر قاتارلىق يەرلىرىدە سودا بازارلىرىنى بۆلۈۋېلىشتى. چارروسىيە كونسۇلخانىلىرى يەنمەن ئەترابىدىكى رايونلاردا دۆلىتىمىزنىڭ زېمىنلىرىنى قانۇنسىز تۇردە ئىگىلەپ، ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرىنى ئۆزى خالىغانچە پۇزۇپ - چېقىپ، ئۆي - ئىمارەت سالدى. «سودا - بازارلىرى» نى خالىغىنىچە كېڭەيتىپ، شۇ جايدىكى خەلقلەرنى ئۆي - ماكانسىز قالدۇردى. بۇ ئاتالمىش «سودا بازىرى» باج - سېلىق تاپشۇرمايتتى، يەرلىك ئىدارىلار باشقۇرالمايتتى. پەقەت كونسۇلخانىنىڭ مۇئاسىتە باشقۇرۇشىنلا قوبۇل قىلاتتى. ئۇلار دۆلىتىمىزنىڭ مەمۇرىي ۋە ئەدلىيە ھوقۇق دائىرىسىنىڭ سىرتىدا بولۇپ، بەئەينى جۇڭگو زېمىنى ئىچىدىكى روسىيە رايونىنى شەكىللەندۈرۈپ «روسىيە زېمىنىنىڭ بىر بۇرجىكى»②

① «ۋاقىت گېزىتى» نەشرى 1912 - يىل 31 - دېكابىردىكى سانىدىن.

② پو گياۋلىنسكى: «سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي» 345 - بەتتە.

بولۇۋالغانىدى. شۇڭا، «سودا بازىرى ئەھۋالىيەتتە روسىيەنىڭ «ئىجارىگە ئالغان يەر» دېگەن نام بىرىلگەن «ئىجارىگە ئالغان يېرى» بولۇپ قالدى، شۇنداقلا ئۇ روسىيەنىڭ «سودا» ماركىسى چاپلانغان تاجاۋۇزچىلىق تاياىنچ پونكتى بولۇپ قالدى. ئىگىلىك ھوقۇقتىن ئايرىلىپ قېلىش بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق بولماس!»*. •

چارروسىيەنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىلىرى كونسۇللارنىڭ دۆلەتسىزدە ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، «قوغداش» نامى ئاستىدا «روسىيە مۇھاجىرلىرى» نىڭ ئەسكىلىك قىلىشىغا يول قويۇپ، ئۇنى دۆلەتسىز يەرلىك ئەھالىلارنىڭ سۈرۈشتە قىلىشىغا يول قويمىدى. ئەگەر دۆلەتسىزنىڭ يەرلىك دائىرىلىرى چارروسىيەنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىپىتىگە سەل - پەل تېگىپ قويسىلا، روسىيە كونسۇللىرى قاتتىق چىچاڭشىپ، يولسىزلىق قىلىپ ئارىلاشتى. 1910 - يىلى قىشتا قەشقەر دوتىيى يۈەن خۇڭيۈن ئۇن ئېكسپورت قىلىشنى چەكلەش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چىقاردى. بۇ پۈتۈنلەي جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشى ئىدى. لېكىن، روسىيە كونسۇلى بۇنىڭغا يولسىز ئارىلىشىپ بىزنىڭ ماقۇللۇقىمىزنى ئالمىدى، دېگەن باھانىنى كۆرسىتىپ بۇ بۇيرۇقنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى مۇتتەھەملىك بىلەن تەلەپ قىلدى. يەنە شۇ يىلى، تارباغاتاي مەسلىھەتچى ئامبىلى جۇڭگو پۇقراسى — قانۇنسىز ئۇنسۇر مامور بېكنى قاماقتا ئالغانىدى. بۇ ئەسلىدە يەرلىك

* «ئىستقبارە مۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار، ۋ - جىلد دىپلوماتىيە (I).

ھۆكۈمەت دائىرىلىرىمىزدە بولۇشقا تېگىشلىك ھوقۇق ئىدى. لېكىن روسىيە كونسۇلى چارروسىيىنىڭ سودا مەنپەئىتىگە تەسىر يەتكۈزدى دېگەن باھانە بىلەن، مەسلىھەتچى ئامبالغا بېسىم ئىشلىتىپ، ئۇنىڭ بۇ دېلونى ئۆز ئالدىغا بىر تەرەپ قىلىشىغا يول قويمىدى. بۇنداق مىساللارنى ئېيتىپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ.

چارروسىيە كونسۇلخانىلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى جىنايى قىلمىشلىرى ھەددى - ھېسابسىز، دۆلىتىمىزنىڭ ئىچكى ئىشلىرىدا ئېغىلىك ھوقۇقىنىڭ قولدىن كېتىپ قالغانلىقى يېرىم مۇستەملىكىلىشىشىنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇرلاشقانلىقىنىڭ روشەن بەلگىلىرىنىڭ بىرى ئىدى.

چارروسىيىنىڭ ئۆز كونسۇللىرى ئارقىلىق شىنجاڭدا قىلغان - ئەتكەنلىرى ئەنگلىيە جاھانگىرلىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى ۋە ئۇنى قۇتراتتى. ئەينى ۋاقىتتا، ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىمۇ «بىخەتەرلىك» نى قوغداشنى باھانە قىلىپ، چارروسىيىنى دوراپ، كونسۇلخانىدا قوراللىق مۇھاپىزەت ئەترىتى قۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. ھەتتا پىيادە ئەسكەرلەر ئارقىلىق قەشقەرنى مۇھاپىزەت قىلىپ، چارروسىيىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن ئۆزەكگە سوقۇشتۇرماقچى بولدى. ئەنگلىيە چارروسىيىدىن شىنجاڭنى تالىشىش ئۈچۈن ئۆمۈ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى جۇڭگولۇقلار ئىچىدە قانۇنسىز ھالدا مۇھاجىر كۆپەيتتى.

1914 - يىلى ئىيۇلدا ئەنگلىيەنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ماگىيې (گېئورگى. ماگاتنې) جەنۇبىي شىنجاڭدا 651 ئادەمنى تىزىمغا ئالدى. ئۇ، بۇ ئۆلكىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئەنگلىيىلىك بولۇشنى تەلەپ قىلىدىغان كىشىلەرگە قەشقەرگە ساياھەتكە كېلىشنى ئۇقتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلماقچى بولىدى»*. ئەنگلىيەنۇ چارروسىيەگە ئوخشاش جەنۇبىي شىنجاڭدىكى كۈچا، يەكەن، ماراليېشى، قاغىلىق، يېڭىسار قاتارلىق جايلاردا شاگىيۇ ياكى ئاقساقاللارنى تەيىنلەپ، قانۇنسىز ھالدا ئەنگلىيە مۇھاجىرلىرىغا باجنى كەچۈرۈم قىلىش گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ ئۇلارنى باج تاپشۇرۇشتىن باش تارتۇزدى. «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» دا، ئەنگلىيە سودىگەرلىرىنىڭ شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىگە تارقالغانلىقى، ئۇلارنىڭ جۈڭگو سودىگەرلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ باجدىن قېچىپ باج تۆلىمەي يۈرگەنلىكىنى كىشىنى چۆچۈتىدىغان دەرىجىگە يەتكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. شۇڭا، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنۇ چارروسىيەگە ئوخشاشلا دۆلتىمىز شىنجاڭ رايونىغا تاجاۋۇز قىلغان دۈشمەن. ئۇلارنىڭ پەرقى شۇكى، چارروسىيە ئەنگلىيەگە قارىغاندا تېخىمۇ زەھەرلىك ۋە تېخىمۇ غالجىرلاشقان — خالاس.

ئۇچىنچى، ئىقتىسادىي جەھەتتىن تاجاۋۇز قىلىشنى كېڭەيتىپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنى مونوپول قىلىۋېلىپ، شىنجاڭدىكى

* سىكرايىن. نايدىنگل: «ماگىيى قەشقەردە» 131 - بەتتە.

هەر مىللەت خەلقىنى ئەزدى ۋە قۇل قىلدى.

چارروسىيە شىنجاڭدا سىياسىي جەھەتتىن غالجىرلارچە ئارىلىشىش ۋە كونترول قىلىشنى يۈرگۈزۈپلا قالماستىن، بەلكى، ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىدە بېرىلگەن ئىمتىيازلاردىن پايدىلىنىپ غالجىرلارچە تاجاۋۇز ۋە تالان - تاراچ قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى مونوپول قىلىۋالدى.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، شىنجاڭدىكى روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ سانى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكىگە قارىغاندا كۆرۈنەرلىك ھالدا كۆپەيدى. بۇ روسىيە سودىگەرلىرى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى رايونلارنىڭ ھەممىسىگە تارقالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ قەدىمى يەتمىگەن ناھىيە قالمىغانىدى. ياڭ زىڭشىڭ «پۈتۈن شىنجاڭدىكى 40 ناھىيە ئىچىدە، چەت ئەل سودىگىرى بولمىغان بىرمۇ ناھىيە يوق» ① دېگەندە مۇشۇ ئەھۋالنى كۆزدە تۇتقانىدى. 1898 يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خاننىڭ 24 - يىلى)، ئۈرۈمچىدە «ئاران ئۈچ - تۆت ئۆيلۈك روسىيە سودىگىرى بولۇپ، ئادەم سانى 200 دىن ئارتۇق ئىدى». لېكىن 1907 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خاننىڭ 33 - يىلى) غا كەلگەندە، ئۈرۈمچىدىكى روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ دۇكانلىرى «30 نەچچىگە يېتىپ، ئادەم سانى 800 دىن ئېشىپ كەتتى». ② يىل ئاخىرىدىكى قالدۇق مالنىڭ قىممىتى 300 مىڭ رۇبلىغا يەتتى. يەنە بىر مىسال: غۇلجىدىكى روسىيە سودىگەرلىرى 1163 ئائىلە 3325 كىشى، چۆچەكتىكىسى 291 ئائىلە، 3843 كىشى، يەكەندىكىسى 280 ئائىلە، 732 كىشى

① «ئىستىقپارە ھۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار» 1 - توپلام (2) 3 - 4 - بەتلەر.

② «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپىراتى» 57 - جىلىد، خەت - ئالاقە (5).

ئىدى.* «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» دىكى تۆلۈقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا، شۇچاغدا، چارروسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى سودىگەرلىرى جەمئىي 2503 ئائىلە، 10 مىڭ 22 كىشى ئىدى. چارروسىيە شىنجاڭنىڭ ئېكسپورت — ئىمپورت سودىسىنى مونوپول قىلىۋېلىش ئۈچۈن، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۈرۈمچىدە «تيە نشىك»، «رىنجۇكشىن»، «دېخې»، «غالىبىيەت»، «ماۋشىك»، «جىلى»، «دالى»، «جىشيائىيۇك» سودا دۇكانلىرىنى قۇردى. بۇ چەت ئەل دۇكانلىرىنىڭ يۈز نەچچە مىڭ، بىرنەچچە يۈز مىڭ ھەتتا مىليون رۇبلىدىن ئارتۇق مەبلىغى بار بولۇپ، ئىلى، چۆچەك، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا شۆبە دۇكانلارنى قۇرغانىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ چوڭى «جىشيائىيۇك» چەت ئەل دۇكىنى بولۇپ، ئۇنىڭ 1 مىليون 300 مىڭ رۇبلى «غالىبىيەت» دۇكىنىنىڭ بىر مىليون 200 مىڭ رۇبلى، «دېخې» دۇكىنىنىڭ 1 مىليون رۇبلى مەبلىغى بار ئىدى. جايلاردىكى روسىيە سودىگەرلىرىدى ئىمپورت - ئېكسپورت مالىلىرىدىن باج ئالماسلىق دېگەن سودا ئىمتىيازىدىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭغا كىرگۈزىدىغان تاۋارلىرىنى كۈندىن - كۈنگە كۆپەيتىپ، شىنجاڭ-نىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى تۆۋەن باھادا سېتىۋېلىپ، شىنجاڭنى ئۆزلىرىنىڭ سانائەت بۇيۇملىرى ساتىدىغان بازىرىغا ۋە خام ئەشيا بازىسىغا ئايلاندۇرۇۋالدى.

روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ شىنجاڭدا تېز كۆپىيىشى نەتىجىسىدە چارروسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى سودا ئومۇمىي سوممىسى تېز سۈرئەتتە كۆپەيدى. زەيسان بىلەن چۆچەك ئوتتۇرىسىدىكى سودا سوممىسىنلا مىسالغا ئالىدىغان بولساق «تېخى يېقىندىلا 500 مىڭ رۇبلىدىن ئاشمايتتى»، لېكىن 1901 - يىلغا

* يۇقىرىقى كىتاب، ٤٩ - جىلد، خەت - ئىلاقە (٥).

كەلگەندە «كۆپىيىپ 5 مىليون رۇبلدىن ئېشىپ كەتتى».①
قەشقەر رايونىدا بولسا، 1902 - يىلى 1 مىليون 899 مىڭ رۇبلدىن ئارتۇقراق ئىدى. 1913 - يىلغا كەلگەندە 3 مىليون 500 مىڭ رۇبلغا كۆپەيدى. ئۇرۇمچى رايوندىكىسى 1903 - يىلى 773 مىڭ 900 رۇبلى ئىدى. 1913 - يىلغا كەلگەندە 2 مىليون 700 مىڭ رۇبلىغا كۆپەيدى. ئىلى رايونىدىكىسى 1904 - يىلى 1 مىليون 519 مىڭ رۇبلدىن ئارتۇقراق ئىدى. 1913 - يىلى 2 مىليون 300 مىڭ رۇبلغا كۆپەيدى. «سوۋېت - جۇڭگو ئىقتىسادىي ئالاقىسى توغرىسىدا قىسقىچە مەلۇمات» تىكى سانلارغا ئاساسلانغاندا: 1898 - يىلدىن 1914 - يىلغىچە، چارروسىيىدىن شىنجاڭغا كىرگۈزۈلگەن تاۋارنىڭ قىممىتى 3 مىليون 724 مىڭ رۇبلدىن 11 مىليون 56 مىڭ رۇبلغا كۆپەيىپ، ئىككى ھەسسىگە يېقىن ئاشقان. شۇ مەزگىلدە، روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ شىنجاڭدىن چارروسىيىگە ئېلىپ چىقىپ كەتكەن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئېشىشى 2.7 ھەسسىگە يەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە، چارۋا - مال قىممىتى 565 مىڭ رۇبلدىن 1 مىليون 697 مىڭ رۇبلغا، قوي يۇڭى 1467 تونىدىن 6087 تونىغا، تېرە 621 تونىدىن 2745 تونىغا كۆپەيگەن.②
بۇ سانلار گەرچە تولۇق بولمىسمۇ، چارروسىيە تاۋارلىرىنىڭ شىنجاڭدا تۆكمە قىلىپ سېتىلغانلىقىنى ۋە سودا سوممىسىنىڭ كۆپەيگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.
روسىيە تاۋارلىرىنى زور مىقدارda تۆكمە قىلىپ سېتىپ شىنجاڭنىڭ بازارلىرىنى مونوپول قىلىۋالدى. ئەينى ۋاقىتتا،

① باكۇۋ: «سىبىرىيەدىكى خىزمەتلىرىدىن ئەسلىمىلەر»، 495 - بەت.
② N.M سىلاتكوۋسكى: «سوۋېت - جۇڭگو ئىقتىسادىي ئالاقىسى توغرىسىدا قىسقىچە مەلۇمات».

شىنجاڭ بازارلىرىدا «روسىيەنىڭ مەھسۇلاتلىرى بىرىنچى بۇرۇننى ئىگىلەيتتى».① ئىلى، چۆچەك ۋە ئالتاي رايونلىرىغا «ئېھتىياجلىق رەخ، قاچا - قۇمۇچ قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى روسىيەدىن كېلەتتى».② پەقەت 1 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىگە كەلگەندە، ئۇرۇش تەسىرى تۈپەيلىدىن، چارروسىيە تاۋارلىرىنىڭ شىنجاڭدا تۆكمە قىلىپ سېتىلىشى بىرئاز كېمەيىپ، 1915 - يىلى 5 مىليون رۇبلىغا چۈشۈپ قالدى.

چارروسىيە شىنجاڭغا قاراتقان سودىدا سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردىكى ئىمتىيازلىرىدىن پايدىلىنىپ، مۇستەملىكىلەرنى تالان - تاراج قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ھەددى - ھىسابسىز پايدا ئېلىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى شەپقەتسىز تۈردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. ئۇ پاختا - يۇڭ توقۇلما بۇيۇملىرىنى ۋە كۈندىلىك لازىمەنلىك سانائەت بۇيۇملىرىنى يۇقىرى باھادا سېتىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئەرزان باھادا سېتىۋېلىپ قاقتى - سوقتى قىلدى. چارروسىيە جاھانگىرلىكى تەڭسىز قىممەتتە ئايرىۋاشلاش ئارقىلىق بېيىپ كەتتى. 1906 - يىلى روسىيە سودىگەرلىرى بارىكۆل، ئۈرۈمچىلەردە چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئىنتايىن تۆۋەن باھادا، يەنى: ساپ تېرىنىڭ ھەر پۇتىنى سەككىز رۇبلىدىن، بىر دانە قوي تېرىسىنى 90 سىنتتىن، بىر دانە ئات تېرىسىنى تۆت رۇبلىدىن، بىر دانە كالا تېرىسىنى بەش رۇبلىدىن، تۆگە يۇڭىنىڭ ھەربىر پۇتىنى 50 سىنتتىن، ئۆچكە تېرىسىنىڭ بىر دانىسىنى بىر رۇبلى 20 سىنتتىن، بىر دانە ئەلتېرىنى ئۈچ رۇبلىدىن سېتىۋالدى. ئىلى، چۆچەك رايونلىرىدا، روسىيە سودىگەرلىرى

① پوگېياۋ لىنسكى: «سەدىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگولۇق غەربىي رايونى»، 328 - بەت.

② «مىللىي گېزىتى» ئىڭ 1911 - يىلى 25 - مايدىكى سانىدىن

تېرە - يۇڭنى «تۆۋەن باھادا يىغىۋېلىپ» موڭغۇل، قازاق چارۋىچىلىرىنى بوزەك قىلدى.»① «ئۇلارنى ئەخمەق ئېتىپ كۈندىن - كۈنگە نامراتلاشتۇرۇۋەتتى»②. روسىيە سودىگەرلىرى تاۋارلىرىنى سېتىشتا، ناچار تاۋارلارنى ياخشى قىلىپ كۆرسىتىپ سېتىپلا قالماستىن بەلكى، ئۇنىڭ باھاسىنى خالىغىنىچە ئۆستۈرۈپ، كۆپلەپ پايدىغا ئېرىشتى. مەسىلەن، 1903 - يىلى روسىيە سودىگەرلىرى ئۈرۈمچىدە سەرەڭگىنىڭ بىر يەشىكىنى كۈمۈش پۇلغا سۇندۇرغاندا 2 سەر 1.5 مىسقالدىن، كىرسىنىنىڭ بىر پۇتىنى 2 سەردىن ساتقانىدى؛ لېكىن 1910 - يىلىغا كەلگەندە، بىر يەشىك سەرەڭگىنى ئالتە سەر ئالتە مىسقالدىن سېتىپ، ئىككى ھەسسىدىن كۆپرەك، كىرسىنىنىڭ بىر پۇتىنى تۆت سەر ئالتە مىسقالدىن سېتىپ، بىر يېرىم ھەسسىگە يېقىن ئاشۇرۇۋەتتى. روسىيە سودىگەرلىرى چارۋىچىلىق رايونلىرىغا يەنە مالنى مالغا ئالماشتۇرۇش شەكلى ئارقىلىق چارۋىچىلارنىڭ قېنىنى شورىدى. مەسىلەن: بىر گەز رەختنى بىر قوي تېرىسىگە، بىر باغلام كۆك تاماكىنى ئىككى قوي تېرىسىگە، يېرىم خىش چاينى بىر قويغا تېگىشتى. قىممىتى بىر قوينىڭ قىممىتىگە تەڭ كېلىدىغان رەختنى يەتتە قويغا تېگىشتى. ھەتتا بىر باش ساماقنى بىر سۇغۇر تېرىسىگە، ئۈچ قاپ سەرەڭگىنى بىر قوي تېرىسىگە ۋە بىر دانە قول چىرىغىنى 1.5 قويغا تېگىشكەن ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، روسىيە سودىگەرلىرى يەنە نېسى سېتىش، قەرز بېرىش قاتارلىق شەكىللەرنى قوللىنىپ، چارۋىچىلارنى قاقتى - سوقتى قىلىپ كۆپلەپ پايدا ئالدى. ئۇلار ئاۋۋال روسىيە ماللىرىنى باھاغا سۇندۇرپ، چارۋىچىلارغا نېسىگە بېرىپ، كېيىن ئۇلاردىن

---

① چىڭ سۇلالىسى «يۇزۇڭ خان ئوردا خاتىرىلىرى»، 545 - جىلىد.

② «شۇەن نىتۇڭ خان ئوردا! خاتىرىلىرى»، 31 - جىلىد.

قوي يۇڭى ۋە قوي تېرىسى ئالدى ياكى چارۋىچىلار پۇلغا ھاجەتمەن بولۇپ قالغان چاغلاردا ئۆسۈمگە قەرز بېرىپ تۇرۇپ، ئورنىغا مال ئالدى. بىر سەر تەڭگە قەرز ئالغانلاردىن كېيىنكى يىلى ئىككى چىشلىق پاقلاندىن بىرنى ئالدى.* ئىككى چىشلىق بىر پاقلاننىڭ باھاسى ئەسلىدە بەش سەر تەڭگە ئىدى. ئەگەر قەرز پۇل ئورنىغا قوي قايتۇرغاندا، ئەمەلىيەتتە بىرگە بەش ھەسسە تۆلىگەن بولۇپ، ئۆسۈمى تۆت ھەسسىگە يەتكەن بولىدۇ. كىشىنى چۆچۈتىدىغان مۇنداق ئېكسپىلاتاتسىيە ئېلىم - بېرىم قەرز ئىشلىرى تارىختىمۇ ئاز ئۇچرايدۇ.

لېنىن: «جاھانگىرلىك — كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى» دېگەن ئەسىرىدە «مونوپولىيە ھۆكۈمران ئورننى ئىگىلىگەن يېڭى كاپىتالىزمنىڭ ئالاھىدىلىكى — سىرتقا كاپىتال چىقىرىشتىن ئىبارەت»، دەپ كۆرسەتكەنىدى («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى» 2 - توم، 782 - بەت). چارروسىيە شىنجاڭغا تاۋار كىرگۈزۈشنى كۈندىن - كۈنگە كېڭەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كاپىتال كىرگۈزۈشنىمۇ باشلىغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا، چاروسىيە شىنجاڭغا بىر تەرەپتىن، مەبلەغ سېلىپ كان ئاچتى ياكى پىشىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتلىرىنى قۇردى. يەنە بىر تەرەپتىن، شىنجاڭنىڭ يەرلىك ھۆكۈمىتىگە قەرز پۇل بەردى. 1897 - يىلى روسىيە سودىگىرى مۇسكىۋىن تارباغاتايىنىڭ قاتۇتېغىدىكى ئالتۇن كېنىنىنى «ئىجارىگە ئېلىش» نى پىلانلىغانىدى. بۇنى شىنجاڭنىڭ شۇنفۇسى راۋيىڭچى رەت

* «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» نىڭ 28 - جىلىدىدا «مۇڭغۇل ۋە قازاق كەمبەغەللىرى دائىم جۇڭگو ۋە چەت ئەل سودىگەرلىرىگە قەرزدار بولۇپ قالاتتى. بۇ يىلى بىر سەر پۇل قەرز ئالىلا كېيىنكى يىلى 4 - ئايدا ئىككى چىشلىق پاخلاندىن بىرنى تۆلىشى كېرەك ئىدى. مۇددەت بويىچە تۆلىمىسە بىر ھەسە ئۆسۈم قوشۇلاتتى. يەنە تۆلىمىسە يەنە بىر ھەسە قوشۇلاتتى» دېيىلگەن.

قىلدى. كېيىن «مەسلىھەتلىشىپ جۇڭگو - روسىيە بىرلىكتە باشقۇرىدىغان ھەر ئىككى تەرەپ مەبلەغنى تەڭ چىقىرىدىغان بولدى*». ماشىنا ئۇسكۇنىلەرنى سېتىۋېلىپ، غەربچە ئۇسۇل قوللىنىپ، 1899 - يىلى ئاپرېلدا ئېچىشقا كىرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇنۇمى ياخشى بولمىغانلىقتىن، 1903 - يىل مارتتا مەسلىھەتلىشىپ توختىتىپ قويۇلدى. كاننىڭ زاۋۇت بىنالىرى ۋە ماشىنا - ئۇسكۇنىلىرى دۆلىتىمىزگە سېتىپ بېرىلدى. 1906 - يىلى سىنتەبىردە چارروسىيە جۇڭگو - روسىيە «غالىبىيەت» بانكىسى ئارقىلىق 20 مىڭ رۇبلى قەرز پۇل ئاجرىتىپ، قەشقەر دوتىنى يۈەن خۇكىيۇنى تۇرغات ئېغىزىدىن قەشقەرگىچە بولغان يولنى ياساشقا مەجبۇرلاپ، ئەنجاندىن قەشقەرگىچە بولغان قۇرۇقلۇق قاتناش ھوقۇقىنى مونوپول قىلىۋالدى. 1907 - يىلى چارروسىيە يەنە يۈەن خۇكىيۇ خوتەن ئالتۇن كېنىنى ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر بىرلىشىپ باشقۇرۇشنى يولغا قويغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، كانغا نازارەت قىلىش ۋە ئۇنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. 1912 - يىلى روسىيە سودىگىرى شروتكىن ۋە يولداشۇلار ئىلىنىڭ مالىيە قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىشقا پۇل قەرز بېرىپ تۇرۇش (2 مىليون رۇبلى) پۇرستىدىن پايدىلىنىپ، ئىلى رايونىنىڭ كان بايلىقلىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋالماقچى بولغانىدى، لېكىن ئەملىگە ئاشۇرالمىدى. بۇنىڭدىن باشقا، شۇ مەزگىللەردە، چارروسىيە ئىلى، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتلىرىنى قۇرۇپ، تېرە، يۇڭ، يىپەك، گىلەم قاتارلىق سانائەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەپ چىقاردى.

شۇ چاغلاردا شىنجاڭدا چارروسىيىنىڭ ربقابەتچىسى

---

* «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتى» 28 - جىلد، سودا - سانائەت (2)

ئەنگلىيە ئىدى، رىقابەت ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭدا ئەڭ قاتتىق بولاتتى. ئەنگلىيە ھەمدە ئۇنىڭغا تەۋە ھىندىستان ۋە ئافغانىستان سودىگەرلىرىدىن تەخمىنەن 1295 ئائىلە، 3115 كىشى ئۈرۈمچى، تۇرپان ئاقسۇ كونىشەھەر، كەلپىن، بۈگۈر، كۇچا، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونىشەھەر، پەيزىۋات، يەكەن، مارالبېشى، قاغىلىق، يېڭىسار، خوتەن، كىرىيە قاتارلىق جايلارغا تارقالغانىدى. پەقەت يەكەندىلا «ھىندىستان سودا ۋەكىللىرىدىن 150 تىن ئارتۇق كىشى دائىم تۇراتتى» ① ئەنگلىيە سودىگەرلىرىمۇ روسىيە سودىگەرلىرىگە ئوخشاش، دائىم «مالنى نېسى سېتىپ، قەرز بېرىپ، ئۆسۈمنى كۆپلەپ ئېلىپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى». يەرلىك خەلق «نامراتلىقتىن قايتۇرالماي قالسا»، ئۇلار «ھۆكۈمەتكە ئەرز قىلىپ، مۇددەت بەلگىلەپ، سۈيلەپ كېلىپ، داۋراڭ سالاتتى» شۇڭا «دەۋا ئىشلىرى كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىپ»، «يەرلىك ئەمەلدارلارغا جىق ئاۋارىچىلىك سالغان» ② ئىدى. 1906 - يىلدىن 1908 - يىلغىچە بولغان ئىككى يىل ئىچىدە ئەنگلىيىگە تەۋە ھىندىستاننىڭ شىنجاڭغا كىرگۈزۈلگەن تاۋارلىرىنىڭ سودا سوممىسى گەرچە ھەسسىلەپ كۆپەيگەن بولسىمۇ، لېكىن ترانسپورت شارائىتى چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ تەرەققىياتى زور قىيىنچىلىققا دۇچ كەلدى. ئەنگلىيە جەنۇبىي شىنجاڭدا سودا قىلغاندا ئەلۋەتتە قائىدە بويىچە باج تۆلىشى كېرەك ئىدى. لېكىن، روسىيە سودىگەرلىرى شەرتنامە بويىچە «ۋاقتىنچە باج تۆلەيدىغان» بولغاچقا، ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ماگىيېمۇ مەنپەئەتدار دۆلەتلەر پايدىدىن تەڭ بەھرىمەن

---

① «چېگرا ئىشلىرى ئۇستىدە تەتقىقات» 2 - جىلىد، 5 - سان.

② «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» 37 - جىلىد، خەت - ئالاقە (5).

بولۇش دېگەن مىسالنى كۆتۈرۈۋېلىپ شىنجاڭنىڭ يەرلىك ھۆكۈمىتىگە باج تۆلىگىلى ئۇنىمىدى. چارروسىيە ئەنگلىيە بىلەن ھوقۇق - مەنپەئەت تالىشىش ئۈچۈن، دۆلىتىمىز بىلەن چېگرىداش بولغان پايدىلىق شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭ بىلەن بولغان سودا ئىشلىرىنى پائال قانات يايدۇردى. ئۇ روسىيە سودىگەرلىرىنى شىنجاڭغا تاۋار كىرگۈزۈشىگە ئىلھاملاندۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى، شىنجاڭغا مال ئېلىپ كىرگەن روسىيە سودىگەرلىرىدىن باج ئالماسلىقنى يولغا قويدى. ھەتتا ئۇلارغا ھەر خىل يول بىلەن ئېتىبار بەردى ۋە مۇكاپاتلىدى. چارروسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، روسىيە سودىگەرلىرى شىنجاڭغا بىر ئۇلاغ مال ئېلىپ كىرسە «ئۇنىڭغا 16 رۇبلى مۇكاپات بېرىلدى» ① پوگياۋ لېنىسكى مۇنداق دەپ ئىقرار قىلغانىدى: «بۇ تەدبىرلەرنى قوللىنىشتىن مەقسەت — سودىگەرلىرىمىزنىڭ چەت ئەل تاۋارلىرى بىلەن رىقابەتلىشىشنى قوللاشتىن ئىبارەت»، «مۇشۇنداق تەدبىرلەر قوللىنىلغانلىقتىن چەت ئەل تاۋارلىرىنىڭ رىقابەت كۈچى ئاجىزلاشتى» «چەت ئەل تاۋارلىرى بازاردىن يوقىلىشقا باشلىدى»، شۇنىڭدىن تارتىپ جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدىكى بازارلاردا روسىيە تاۋارلىرى بىرىنچى ئورۇننى ئىگىلىدى.» ② ترانسپورت شارائىتى جەھەتتىن ئالغاندا، ئەنگلىيىگە تەۋە ھىندىستان، ئافغانىستان سودىگەرلىرى شىنجاڭغا كېلىپ سودا قىلىش ئۈچۈن، دېڭىز يۈزىدىن 5000 مېتر ئېگىز بولغان قارا قۇرۇم تېغىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. تاغ يوللىرى خەتەرلىك بولۇپ، ئۆتەڭ - ئۆتەڭلەر بويىچە يۆتكەپ - توشۇش ئۈچۈن

① «غەربىي شىمالىي تۆمۈر يولىنىڭ شىنجاڭغا بولغان تەسىرى ۋە كىسىنكى ئۆزىنى قوغداش تاكتىكىسى»، «چېگرا ئىشلىرى ئۈستىدە تەتقىقاد» نىڭ تۇنجى سانى، 94 - بەت.

② پوگياۋ لېنىسكى: «سەدىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي زېمىنى» 238 - بەت.

ئۇرغۇن ۋاقىت كېتەتتى، ھەر يىلى قار - مۇز بىلەن قاپلىنىپ ئۆتكىلى بولمايدىغان بەش ئاي ۋاقىتنى چىقىرىۋەتكەندە، پەقەت يەتتە ئاي ۋاقىت ئىچىدىلا بېرىپ - كېلىپ سودا قىلغىلى بولاتتى. چارروسىيىنىڭ ترانسپورت شارائىتى ئەنگلىيىنىڭكىدىن كۆپ پايدىلىق ئىدى. شۇ مەزگىلدە ئۇلار تۆمۈر يولنى ئوتتۇرا ئاسىيا غىچە ياسىدى، تاۋار مال توشۇشى بىرقەدەر قولايلىق ئىدى. توشۇش خىراجىتى تۆۋەن بولغاچقا، تاۋارلارنىڭ تەننەرخىمۇ تۆۋەن بولاتتى. شۇڭا، ئەنگلىيە شىنجاڭدا سودا قىلىشتا چارروسىيە بىلەن رىقابەتلىشەلمىدى. يالغۇز ئۇلار ئەمەس، بەلكى تاۋارلارنىڭ تۈرى ۋە مىقدارى جەھەتتىمۇ ئەنگلىيە ۋە ئۇنىڭغا تەۋە ھىندىستان، ئافغانىستانلار چارروسىيىدىن كۆپ ئارقىدا ئىدى. ئەنگلىيىگە تەۋە ھىندىستان، ئافغانىستان سودىگەرلىرىنىڭ شىنجاڭغا كىرگۈزىدىغان تاۋارلىرى ئاساسەن مەرۋايىت، بەرقۇت، ھايۋان تېرىسى، ئەپيۇن، ئۇرۇق مېغىزى، يىپەك بۇيۇملىرى، خۇرۇمدىن ئىشلەنگەن بۇيۇم قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىجارەت رايونى، جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى، شۇنىڭ ئۈچۈن چارروسىيە بىلەن رىقابەتلىشىشكە ئاجىز كېلىپ، دائىم چەتكە قېقىلىپ تۇردى. شۇڭا چارروسىيە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سودىدا باشتىن ئاخىر مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى. ئومۇمەن ئېيتقاندا، شۇ چاغدا شىنجاڭغا كىرگۈزۈلگەن تاۋارنىڭ 90% ى روسىيىنىڭ ئىدى. شىنجاڭنىڭ يەرلىك مال ئېكسپورتىدىمۇ چارروسىيىگە ئېكسپورت قىلىنىدىغىنى 75% — 80% نى ئىگىلەيتتى. قەشقەر رايونىنىلا مىسالغا ئالساق: 1906 يىلى قەشقەردىن روسىيىگە چىقىرىلغان مالنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 6 مىليون 270 مىڭ مارك؛ روسىيىدىن قەشقەرگە كىرگۈزۈلگەن مالنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 6 مىليون 300 مىڭ مارك بولۇپ، ئىمپورت ۋە ئېكسپورت ئومۇمىي

قىممىتى 12 مىليون 570 مىڭ مارك بولدى. لېكىن، ئوخشاش بىر مەزگىل ئىچىدە قەشقەر رايونىدىن ھىندىستانغا چىقىرىلغان مالنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 2 مىليون 105 مىڭ مارك، ئەنگلىيە ۋە ھىندىستانلاردىن قەشقەر رايونىغا كىرگۈزۈلگەن مالنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 1 مىليون 500 مىڭ مارك بولۇپ، ئىمپورت ۋە ئېكسپورت ئومۇمىي قىممىتى ئارانلا 3 مىليون 605مىڭ مارك بولدى. روسىيە بىلەن ئەنگلىيىنىڭ قەشقەر رايونىدىكى ئېكسپورت ۋە ئىمپورت ئومۇمىي قىممىتىنىڭ نىسبىتى 3.5 دە بىر بولۇپ، بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئىنتايىن چوڭ ئىدى.

روسىيە، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ شىنجاڭغا يۈرگۈزگەن ئىقتىسادىي تاجاۋۇزچىلىقى شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىتىپ، ئۇنى يېرىم مۇستەملىكىلىك پاتقىقىغا چوڭقۇر پاتۇرۇپ قويدى.

بىرىنچىدىن، ئۇ شىنجاڭدا مىللىي كاپىتالنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىپ، شىنجاڭنىڭ قول سانائىتى ئىگىلىكىنى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران قىلدى. ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭنىڭ ئازغىنا، ئاجىز ھالەتتىكى مىللىي كاپىتالى بار ئىدى. 1909 يىلى (چىڭ سۇلالىسى شۇەنتۇڭ خاننىڭ 1 - يىلى) قۇرۇلغان ئىلى خۇرۇم شىركىتى (موسا بايۇپنىڭ خۇرۇم زاۋۇتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نىڭ تەخمىنەن 300 مىڭ سەر مەبلىغى بار ئىدى. ئۇنى دەسلەپتە ئەمەلدارلار بىلەن سودىگەرلەر بىرلىكتە باشقۇرغانىدى، ئۇزۇن ئۆتمەيلا سودىگەرلەرنىڭ ئۆزىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى مىللىي سانائەتكە ئايلاندۇرۇلدى. لېكىن چارروسىيە شىنجاڭدا سودا بېجى تۆلىمەسلىك ئىمتىيازلىرىغا ئىگە بولۇپ، تېرە سېتىۋېلىش ۋە خۇرۇمدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملارنى سېتىش جەھەتتە پايدىلىق

ئورۇندا تۇرغانلىقتىن، ئېغىر باج تۆلەيدىغان ئىلى خۇرۇم شىركىتىنىڭ ئۇنىڭ بىلەن رىقابەتلىشىشكە قۇدرىتى يەتمىدى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە چارروسىيە خۇرۇمىدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملارنى تۆكمە قىلىپ ساتقانلىقتىن، ئىلى خۇرۇم شىركىتى ۋەيران بولۇش ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. ئەسلىدىكى قول سانائىتى ئىشلەپچىقىرىشمۇ روسىيە، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ ئىقتىسادىنى تاجاۋۇزچىلىقى تۈپەيلىدىن ۋەيران بولۇش گىردابىغا يەتتى. خۇددى «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» دېگەن كىتابتا يېزىلغاندەك: روسىيە سودا قىلىشنى باشلىغاندىن كېيىن چەت ئەلدە ئىشلەنگەن تۆمۈر ناھايىتى كۆپ كىرگۈزۈلدى، ئۇنىڭ باھاسى بىزنىڭكىدىن 2/3 قىسىم ئەرزان بولغانلىقتىن، شۇيشىگۇ كانىنىڭ پايدىسىنى پۈتۈنلەي ئىگىلەپ كەتتى».① ئالتۇن، مىس، تۆمۈر ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بالقا سۇندا چىيەنلۇڭ خان زامانىدا قۇيمىچىلىق زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەش باشلانغانىدى. يېقىنقى يىللاردىن بېرى «روسىيە تۆمۈرىنىڭ بازىرى ئىتتىك بولغانلىقتىن، ئۇنىڭمۇ بازىرى كاساتلىشىپ»② تاقىلىپ قالدى. شىخو ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى «چاغان ئۇسۇ دېگەن يەردە تۆمۈر كانى بولۇپ... ئىلگىرى دېھقانچىلىق قۇيما سايمانلىرى مۇشۇ يەردە ئىشلىنەتتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان چەت ئەل تۆمۈرى كاساپىتىدىن ئۇمۇ تاقىلىپ قالدى».③ ماناس ناھىيىسىدىكى تاسىرقاي تۆمۈر كانى، سانجى ناھىيىسىنىڭ

---

① «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» 29 - جىلىدىنىڭ - سانا - ئەت — 2 —

② يۇقىرىقى كىتاب.

③ «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» 29 - توپ سودا - سا - نائەت 2 -

جەنۇبىدىكى مۇڭكېتو تۆمۈرچىلىك كارخانىسىمۇ شۇ سەۋەبتىن كەينى - كەينىدىن توختاپ قالدى. زاۋۇت رەختىنىڭ ئىمپورت قىلىنىش نەتىجىسىدە شىنجاڭنىڭ «ماتا» ئىشلەپچىقىرىشىغا ئوخشاشلا زور دەرىجىدە تەسىر يەتتى.

ئىككىنچىدىن، چارزوسىيە قولىدىن كېلىدىغان بارلىق ھۈنەرنى ئىشقا سېلىپ شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق دېھقانچىلىقىنى تالان - تاراج قىلدى. ئۇ چارۋىچىلارنىڭ چارۋا مالىلىرىنى، تېرە، يۇڭ، ئۇچەي قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئالجىرلارچە ئېلىۋېلىپلا قالماستىن، شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىمۇ ئۆزىنىڭ سودا دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋېلىپ، ئۆز بازىرىنى تەمىنلەيدىغان خام ئەشياغا ئايلاندۇرۇۋالدى، يالغۇز تۇرپاننىڭ پاختىسىلا «روسىيىگە ھەر يىلى 500 — 600 مىڭ سەر تەڭگە قىممەتتىدە ئېكسپورت قىلىنىپ تۇردى» ① شىنجاڭدىن ئېكسپورت قىلىنىدىغان قۇرۇق يەل - يېمىش، خام يىپەك ۋە بەرقۇتلارنىڭ مىقدارى زور دەرىجىدە كۆپەيگەنلىكتىن، ئاشلىق تېرىلىدىغان يەر كۆلىمى ئازلاپ كېتىپ، يېزا - ئىگىلىكى تەرەققىياتىدا غەيرىي نورمال ئەھۋال كېلىپ چىقتى. چارروسىيە جاھانگىرلىرىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن تالان - تاراج قىلىشى نەتىجىسىدە شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى.

ئۇچىنچىدىن، شىنجاڭنىڭ سودا ئىشلىرىمۇ ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ ئىقتىسادىي تاجاۋۇزچىلىقى تۈپەيلىدىن ۋەيران بولۇش ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. ئەنگلىيە، روسىيە سودىگەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ يېتەرلىك مەبلەغى ۋە باج تاپشۇرمايدىغان ئىمتىيازلاردىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ سودىسىنى مونوپول

① «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» 28 - جىلد، سودا- سانائەت (1).

قىلىۋالدى. ئۆزىمىزنىڭ سودىگەرلىرى ھۆكۈمەتكە ئېغىر باج تاپشۇرۇپلا قالماستىن، دائىم چەت ئەل سودىلىرىنىڭ خىلمۇ خىل زەربىسىگە ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، ئۇلار ئۈچۈن تاپاۋەت قىلغۇدەك ئىمكانىيەت قالمىدى» ② ھەتتا بەزىلىرى تىجارىتىنى توختىتىپ تويۇشقا مەجبۇر بولدى. شەرتنامە بويىچە، روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ روسىيە ماللىرىنى سېتىۋېلىپ شىنجاڭغا كەلتۈرۈشىگە، شىنجاڭدىن يەرلىك ماللارنى سېتىۋېلىپ ئېلىپ چىقىپ كېتىشىگىلا رۇخسەت قىلىنىپ، ۋاقتىنچە ئۇنىڭدىن باج ئېلىنمايتتى، لېكىن ئۇلارنىڭ شىنجاڭدىن سېتىۋالغان يەرلىك ماللارنى شىنجاڭدا سېتىشىغا رۇخسەت يوق ئىدى. ۋەھالەنكى، روسىيە سودىگەرلىرى شەرتنامىگە خىلاپلىق قىلىپ جەنۇبىي شىنجاڭدىن سېتىۋالغان يەرلىك مەھسۇلاتلارنى دائىم ئىلىغا ئاپىرىپ ساتتى ۋە باج تاپشۇرغىلى ئۇنىمىدى. نەتىجىدە يەرلىك جۇڭگو سودىگەرلىرىنىڭ يەرلىك مال تىجارىتىگە ئېغىر تەسىر يەتتى. چاينى ئەسلىدە جۇڭگو سودىگەرلىرى ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا ئېلىپ چىقاتتى، ئاندىن ئۇ شىنجاڭدىن روسىيىگە ئېلىپ بېرىلاتتى. لېكىن چارروسىيە ھۆكۈمىتى روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ چاينى دۆلىتىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىن بىۋاسىتە سېتىۋېلىپ روسىيىگە يۆتكىشى ئۈچۈن، 1906 يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى «روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ئىلى - چۆچەك ئارقىلىق چاي ئېكسپورت قىلىش نىزامنامىسى» نى ئىمزالاشقا مەجبۇرلىدى. ئۇ مەزكۇر «نىزامنامە» دە بېرىلگەن ئىمتىيازدىن پايدىلىنىپ ئىچكىرىدىن باج تۆلىمەي سېتىۋالغان چاينى يول بويى تارقىتىپ سېتىپ، جۇڭگونىڭ چاي سودىگەرلىرىگە قاتتىق زەربە بەردى. ۋەھالەنكى، جۇڭگو سودىگەرلىرى روسىيىگە مال ئېلىپ بارغاندا، ئۇلارنىڭ چاينىڭ بىرەر تال ئۇۋىقىنىمۇ ئېلىپ كىرىشىگە رۇخ-

---

② ياڭ زەنشۈي «شىنجاڭ توغرىسىدا» 3 - بەت.

سەت قىلمىدى. شۇنداق قىلىپ، روسىيە سودىگەرلىرى دۆلىتىمىز-
نىڭ چاي ئېكسپورت قىلىش ھوقۇقىنى مونوپول قىلىۋېلىپلا
قالماستىن، شەرتنامىگە خىلاپ ھالدا چاينى دۆلىتىمىزدە تار-
قىتىپ سېتىپ پايدا ئېلىش ھوقۇقىغىمۇ ئېرىشىۋالدى.

چارروسىيە شىنجاڭغا قاراتقان ئىقتىسادىي تاجاۋۇزچىلىقىنى
كۆپىنچە جۇڭگو - روسىيە غالىبىيەت بانكىسى ئارقىلىق ئەمەلگە
ئاشۇردى.

جۇڭگو - روسىيە غالىبىيەت بانكىسى 1895 - يىلى (چىڭ
سۇلالىسى گۇاڭشۇي خانىنىڭ 21 - يىلى) قۇرۇلغانىدى①.

ئۇ شىنجاڭنىڭ پۈل مۇئامىلە ئىشلىرىنى كونترول قىلىش
ئۈچۈن 1900 - يىلدىن باشلاپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ
قەشقەر، ئىلى، چۆچەك، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردا شۆبە بانـ
كىلارنى ھەمدە باشقا جايلاردا شۆبە بانكىنىڭ ئىش باشقارمىلىرىنى
قۇرۇپ، بانكا تورىنى شەكىللەندۈرۈپ، پۈتۈن شىنجاڭغا تارقىلىپ
گويا كى زەھەرلىك يىلاندەك شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ
قېنىنى شورىدى.

جۇڭگو - روسىيە داۋىشىڭ بانكىسى شىنجاڭدىكى تىجارەتنى
پېرېۋوت تىجارەتىدىن باشلىدى. چارروسىيىنىڭ ئىقتىسادىي
تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ كۈندىن - كۈنگە كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، داۋـ
شىڭ بانكىسىنىڭ پېرېۋوت تىجارىتىمۇ تېز تەرەققىي قىلدى.
ئۇ، شىنجاڭدا تاشقى پېرېۋوت تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىپلا
قالماستىن، دۆلىتىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىنىڭ تاشقى پېرېۋوت

① جۇڭگو - روسىيە غالىبىيەت بانكىسى ئەسلىدە روسىيە بىلەن فرانسىيە
بىرلىكتە مەبلەغ سېلىپ قۇرغان بانكا بولۇپ، ئۇنىڭ باش بانكىسى پېتر-
بۇرگتا ئىدى. 1896 - يىلى جۇڭگونى ئالداپ پاي قوشتۇرۇپ ئۇنىڭغا قاتناش-
تۇردى. جۇڭگونىڭ ئۇنىڭغا قوشقان پاي فوندى روسىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ
پاي فوندىنىڭ يېغىندىدىن ئېشىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن باشقۇرۇش جە-
ھەتتە قىلچە موقۇقى يوق ئىدى.

ئىشلىرىنىمۇ قوشۇمچە باشقۇرۇپ، (بۇ بانكىنىڭ شاخىيده باش شۆبىسى، باشقا جايلاردا تارماقلىرى قۇرۇلغان) 1910 - يىلى بۇ بانكا روسىيىنىڭ شىمالى بانكىسى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ، ئىسمىنى روسىيە ئاسىيا بانكىسى دەپ ئۆزگەرتتى؛ جۇڭگودا بولسا يەنىلا كونا نامى بىلەن ئاتىلىۋەردى. ئۇ، دۇنيا بويىچە 9 - چوڭ بانكا دەپ نام ئالغان. دۆلتىمىزدىكى پۇل سارايلىرىنىڭ بىر قىسىم پىرېۋوت كەسپىنى تارتىۋالدى. شىڭخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، شىنجاڭغا بېرىلىدىغان «ھەمكارلىق تەمىنات» ئۈزۈلۈپ قالغانلىقتىن بۇرۇن پۇل پىرېۋوتىنى ئۇستىگە ئالغان پۇل سا- رايلىرىمۇ كەينى - كەينىدىن تارقىلىپ كەتتى. داۋشىڭ بانكىسى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ پىرېۋوت ئىشلىرىنى مونوپول قىلى- ۋالدى. شۇنداق قىلىپ جۇڭگو ۋە چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ شىنجاڭدا سودا يۈرگۈزۈشى ئۈچۈن ئېھتىياجلىق بولغان پىرېۋوت ئىشلىرىنى غالىيەتبانكىسى ئارقىلىق بېجىرىشكە مەجبۇر بولدى. داۋشىڭ بانكىسى پۇل پىرىۋوت ھەققىنى ئۆستۈرۈپ كۆپلەپ پايدا ئېلىپلا قالماي، پۇل پىرېۋوت ئىشلىرىدا شىنجاڭنىڭ قەغەز پۇلىنى رۇبلىغا ئالماشتۇرۇش تۇغرىسىدىكى بەلگىلىمىدىن پايدىلىنىپ رۇبلىنىڭ ھاسىنى خالىغىنىچە ئۆستۈرۈپ، دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. پەقەت پۇل پىرېۋوت ھەققىدىنلا شىنجاڭ ھەر يىلى 1 مىليون يۆەندىن ئارتۇق زىيان تارتتى.

جۇڭگو - روسىيە غالىيەتبانكىسى قەغەز پۇلنى كۆپلەپ تارقىتىپ، شىنجاڭنىڭ پۇل بازىرىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالدى. غالىيەت بانكىسى دۆلتىمىزنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا پەرۋا قىلماي، 1913 - يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تىللا، تەڭگە ۋە كۈمۈش پۇل قاتارلىق ئۇچ خىل تېپلىق قەغەز پۇل تارقىتىپ، شىنجاڭ بويىچە ئوبوروت قىلدى. «جەنۇب ھەم شىمالدىكى شەھەر، پېزا - قىشلاقلاردا ۋە موڭغۇل، قازاق، قىر-

ھەزلار چارەسىزلىق قىلىدىغان رايونلاردا مانا مۇشۇنداق روسىيە پۇلى بار ئىدى»① بۇنىڭ ئىچىدە ئالتۇن پۇل بىر سومۇق، ئىككى سومۇق، بىر مىسقاللىق، ئىككى مىسقاللىق ۋە بىر سەرلىك بولۇپ، جەمئىي بەش خىل ئىدى. ئۇنىڭ تارقىلىش مىقدارى تەخمىنەن 8 — 9 مىليون سەرگە يېتەتتى. ئىلى، چۆچەك ۋە قەشقەردىلا قالايمىقان تارقاتقان قەغەز پۇلنىڭ مىقدارى 5 مىليون رۇبلىغا يەتتى. نىكولاينىڭ بۇ «سومىلىرى» دۆلىتىمىزنىڭ پۇلى ئورنىدا ئايرۇپلاش ۋاستىسى سۈپىتى بىلەن پۈتۈن بازارنى قاپلاپ كېتىپ، شىنجاڭدا ئىنتايىن ئېغىر پۇل قالايمىقانچىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. پۇل مۇئامىلە چوڭ ھوقۇقىنى روسىيە چاڭگىلىغا ئېلىۋالدى. «شەھەر خەلقى سودا ـ سېتىق ئىشلىرىدا نىكولاينىڭ سوممىسىنى خەجلەشكە مەجبۇر بولدى»②. نەتىجىدە، بىر تەرەپتىن، شىنجاڭنىڭ قەغەز پۇلى «پاخالىشىپ»③، ئۇنىڭ قىممىتى نىكولاي سوممىسىنىڭكىدىن تۆۋەن بولدى. مەسىلەن، روسىيە مىلىنى سېتىۋېلىشتا، شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمەت پۇلىنىڭ بىر سېرى بەش مىسقالغا ئوتتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، شىنجاڭنىڭ پۇل مۇئامىلە بازىرىنى نىكولاي سوممىسى ئىگىلىۋېلىپ مونوپولىيە قىلىۋالدى. ھەتتا چۆچەكتە دۆلەتنىڭ كىرىمىدە «نىكولاي سوممىسى ئۆلچىمى قىلىندى»④. ئالتاي رايونىدا «نىكولاي سوممىسى» بازارلاردا ئاساسىدىغان پۇل بولۇپ قالدى. روسىيە كونسۇللىرى ھالىبىيەت بانكىسى تارقاتقان پۇللارنى جۈڭگو پۇلى ئورنىدا

① «ئىستىقبارە ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار» 7 - توپلام، 2 - كىتاب، 15 - بەت.

② «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» 57 - جىلد، خەت - ئالاقە (5)، 5 - توم، سودا ئالاقىسى.

③ جۇڭ گۇاڭشىك: «غەربىي چېگرا رايونىنىڭ تاشقى ئالاقە خاتىرىلىرى»، سودا، 29 - بەت.

④ لىن جىك: «شىنجاڭ توغرىسىدا قىسقىچە خاتىرىلەر»

غەللە - پارلاق كۈچلۈك تاپشۇرۇشقا بولىدۇ، دەپ ئوچۇقتىن - ئوچۇق جار سېلىپ، تەپتارتماستىن جۇڭگونىڭ پۈتۈل مۇئامىلە ئىگىلىك ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز قىلدى. شۇڭا «جۇڭگونىڭ ھوقۇقى بارا - بارا چەت ئەللىكلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى①».

جۇڭگو - روسىيە غالىبىيەت بانكىسى بانكا پائالىيىتى دائىر بىرسىدىن ھالقىپ، سودىگەرچىلىك بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، مال زاكاز قىلىش، يەرلىك مالىلارنى ئېلىپ - سېتىش ھوقۇقىنى مونوپول قىلىۋالدى. بۇ مەزگىلدە غالىبىيەت بانكىسى ئۆزىنىڭ ئىمتىيازلىرىدىن ۋە يېتەرلىك دەرىجىدىكى مەبلىغىدىن پايدىلىنىپ ئېكسپورت ۋە ئىمپورت سودىسىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالدى ھەمدە شىنجاڭدىن نۇرغۇن تېرە - يۇڭ سېتىۋېلىپ، ئۇنى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئاپىرىپ ساتتى ۋە روسىيگە ئېلىپ كەتتى. غالىبىيەت بانكىسى «بانكا قائىدىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، بانكا كەسپىنىڭ سىرتىدا يەرلىك مالىلارنى ئېلىپ - سېتىش ۋە ھەرخىل سودا - سېتىق ئىشلىرى بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىپ، جۇڭگو سودىگەرلىرىنىڭ پايدا - مەنپەئەتلىرىنى ئۆز ئالدىغا تارتىۋېلىپ، جۇڭگو خەلقىنى قاتتىق غەزەپكە كەلتۈردى»②. ئۇ روسىيە سودىگەرلىرىگە قەرز پۇل بېرىش ۋە مەبلەغ سېلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان ئىجەنەبىي سودا دۇكانلىرىنى ئۆزىنىڭ سودا ئاپپاراتىغا ئايلاندۇرۇۋالدى. ئۇ يەنە سودىگەرلەرگە مال زاكاز قىلىپ بېرىپ ئۇستىدىن پايدا تاپتى، ھەتتا شىنجاڭدا ئەرزان باھادا قولغا كەلتۈرگەن قەغەز پۇلنى روسىيە سودىگەرلىرى تارقىلىق شىنجاڭ سودىگەرلىرىگە قەرز بېرىپ، يەرلىك مالىلارنى تالان - تاراج قىلغان ھالدا ئېكسپورت قىلىپ، كۆپلەپ پايدا

① «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» 57 - جىلد، تاشقى ئالاقە 5 - بەت.

② «ئىستقبارە ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار» 6 - جىلد، دىپلوماتىك ئالاقە (2).

ئالدى. غالىبىيەت بانكىسى بۇنىڭ بىلەنلا قالماستىن، يەنە قەرز پۇل بىرىش ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ مىللىي سودا - سانائىتىنى ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتتى. نۇرغۇن مىللىي سودا - سانائەتچىلەر ئۇنىڭ يۇقىرى ئۆسۈملۈك قەرز پۇلىنى تۆلىيەلمەي ئۆي - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ، خانۋەيران بولۇپ كەتتى. «روسىيە بانكىسىنىڭ تەرەققىياتى» دېگەن ماقالىدە بۇ پاكىت مۇنداق دەپ پاش قىلىنىدۇ: «بۇ بانكا قەرز پۇل تارقىتىشتا مال - مۈلۈكنى گۆرۈگە ئالدى. ئاددىتتە يىللىق ئۆسۈمى بەش پىرسەنت بولدى. ئۆز مۇددىتىدە تۆلىمىسە ياكى تولۇق تۆلىمىسە گۆرۈگە ئالغان مال - مۈلۈكنى ئۇنىڭ ئورنىغا تەۋتۈپ قالدى. روسىيە بانكىسىنىڭ ھىيلىگەرلىكى، ئاچكۆزلۈكى جۈملىگو سودىگەرلىرىنى قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى»*.

جۈملىگو - روسىيە غالىبىيەت بانكىسى شىنجاڭنىڭ پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىپ، شىنجاڭ پۇلىنى كونترول قىلىش ئۈچۈن شىنجاڭ يەرلىك ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيە قىينىچىلىقىدىن پايدىلىنىپ كۈمۈش زاكاز قىلىپ، ئۇنى شىنجاڭنىڭ يەرلىك ھۆكۈمىتىگە سېتىپ بېرىپلا قالماستىن، ئۆزىنىڭ كۈمۈشلىرىنى شىنجاڭ پۇل ھۆجۇمىنىڭ قوبۇل قىلىشىنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ يەنە شىنجاڭ قەغەز پۇلىنىڭ كۈرسى چۈشۈپ كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىدا قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىپ، بەكمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن «ھەمكارلىق تەمىنات» ئۇزۇلۈپ قېلىپ، شىنجاڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى قەغەز پۇلىنى قالايمىقان چىقىرىۋەردى، شۇڭا قەغەز پۇلىنىڭ كۈرسى چۈشۈپ كېتىپ، بىر يەرلىك كۈمۈش پۇلىنى ئاران ئۈچ مىسقال، بەش مىسقال ئورنىدا خەجلەشكە توغرا كەلدى. داۋۇشىڭ بانكىسى بۇنداق پۇلنى ھەدەپ

* «ھېڭلى گېزىتى» نىڭ 1941 - يىلى 27 - مايدىكى سانىدىن.

يەغمۇبلىپ، شىنجاڭنىڭ پۇل ئىدارىسىنى پۇلنىڭ ئۈستىگە بېسىلغان نومۇرى بويىچە كۈمۈشكە ئالماشتۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇرلىدى.

1912 - يىل ئۆكتەبىردە، ئىلى پۇل ئىدارىسىنىڭ بۇ پۇللارنى ئالماشتۇرۇپ بېرىشكە قۇدرىتى يەتمىگەندە، غالىبىيەت بانكىسى يولسىزلىق قىلىپ ئىلى يەرلىك ھۆكۈمەت داىرىلىرىنى ئىلىنىڭ كاللىرىنى تۆلەم ھېسابىدا بېرىشكە قىستىدى. نۇرغۇن قېتىم سۆزلىشىش ئارقىلىق ھەر ئىككى تەرەپ ئىلىنىڭ بىر سەر ئۈچ مىسقال ھۆكۈمەت پۇلىنى شىنجاڭنىڭ بىر سەرلىك ھۆكۈمەت پۇلىغا ئالماشتۇرۇشقا ماقۇل بولدى، نەتىجىدە جۇڭگو نۇرغۇن زىيان تارتتى. ئەمەلىيەتتە، شۇ چاغدىكى پۇل مۇئامىلە سودىسى بويىچە ئىلىنىڭ ئىككى سەر ئالتە — يەتتە مىسقال ھۆكۈمەت پۇلىنى ئاران بىر سەر شىنجاڭ ھۆكۈمەت پۇلىغا ئالماشتۇرۇشقا بولاتتى. شۇنداق قىلىپ، داۋۇشىڭ بانكىسى ئىلى پۇلىنى بىر ئايلاندۇرۇپلا بىر سەردە بىر سەر كۈمۈش پايدا ئالدى. بۇنداق قاقتى - سوقتى قىلىش جاھانگىرلارنىڭ بۇلاڭچىلىق ماھىيىتىنى تولۇق ئاشكارىلاپ بەردى.

— جۇڭگو - روسىيەغالىبىيەت بانكىسى يەنە يول ياساشقا قەرز پۇل بېرىش ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ قۇرۇقلۇق قاتناش ھوقۇقىغا تاجاۋۇز قىلدى. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن، چارروسىيىنىڭ 1906 - يىلى غالىبىيەت بانكىسى ئارقىلىق 20 مىڭ رۇبلى قەرز پۇل بېرىپ، تورغات ئېغىزىدىن قەشقەرگىچە بولغان يولنى ياساتقانلىقى بۇنىڭ بىر مىسالىدۇر. بۇ يولنى ياستىش يالغۇزلا ئىقتىسادىي ئالاقىنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈنلا بولۇپ قالماستىن، سىياسىي ۋە ھەربىي خاراكتېرگىمۇ ئىگە ئىدى. يول پۈتكەندىن كېيىن چارروسىيە بۇ يول ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە تاجاۋۇز قىلىپ، شىنجاڭنى پەيدىنپەي ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇۋېلىشى مۇمكىن ئىدى.

قىسقىسى، چارروسىيە غالىبىيەتبانكىسى ئارقىلىق شىنجاڭغا قالجىرلارچە ئىقتىسادىي تاجاۋۇزچىلىق يۈرگۈزۈپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىپ، شىنجاڭنى مالىيە، پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىدا مۇستەقىل ئۆزىگە - ئۆزى خوجا بولۇش ئورنىدىن مەھرۇم قىلىپ قويدى. يولداش ماۋزېدۇڭ «جۇڭگو ئىنقىلابى ۋە جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسى» دېگەن ئەسىرىدە جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگودا قۇرۇۋالغان بانكىلىرى ئارقىلىق جۇڭگونىڭ مالىيە ۋە پۇل مۇئامىلىسىنى مونوپول قىلىۋالغانلىقىنى ئىنتايىن كۆچلۈك تۇردە پاش قىلىدۇ. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «كۆچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەر جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە پۇل قەرز بېرىش ۋە جۇڭگودا بانكىلار ئېچىش ئارقىلىق جۇڭگونىڭ پۇل مۇئامىلىسىنى ۋە مالىيەسىنى مونوپول قىلىۋالدى. شۇنىڭ ئارقىسىدا ئۇلار تاۋار رىقابىتى جەھەتتىلا جۇڭگونىڭ مىللىي كاپىتالىزمىنى بېسىپ كېتىش بىلەن قالماي، بەلكى پۇل مۇئامىلىسى ۋە مالىيە جەھەتتىمۇ جۇڭگونىڭ گېلىنى بوغۇۋالدى». («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم، 553 - بەت).

تۆتىنچى، قوبدۇ — ئالتاي ئۇرۇشىنى پىلانلاپ، ئالتايغا تاجاۋۇز قىلىپ، ئۇنى يوتۇۋېلىشنى قەستلىدى.

1911 - يىلى شىنخەي ئىنقىلابى پارتلىدى، چارروسىيە چىڭ ھۆكۈمىتى شىنخەي ئىنقىلابىنى باستۇرۇش بىلەن بولۇپ كەتتى، ئەمدى جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشنىڭ ياخشى پەيتى يېتىپ كەلدى دەپ ھېسابلىدى. بۇنى لېنىن پاش قىلىپ: چارروسىيە جاھانگىرلىكى «جۇڭگودا ئىنقىلابىي ھەرىكەت پارتلىغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جۇڭگونىڭ روسىيە بىلەن چېگرىداش بولغان بىر نەچچە ئۆلكىسىنى بېسىۋېلىش توغرىسىدا تەشۋىقات يۈرگۈزۈپ چىر سالدى» دېگەنىدى («روسىيە سوتسىيال دېموكراتىك ئىشچى

چىلار پارتىيەسىنىڭ مەملىكەتلىك 6 - قۇرۇلتىيىنىڭ «جۇڭگو ئىنقىلابىي توغرىسىدىكى قارارى»، «لېنىن تالانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 17 - توم، 457 - بەت). 1911 - يىلى ئۆكتەبىردە روسىيە ئارمىيىسى تاشقى موڭغۇلىيىگە ئارقا - ئارقىدىن كىردى. جېپسىندامجا قاتارلىق بىر ئوچۇم ئەكسىيەتچى ۋاڭ - گۈڭ گېگەنلەر ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىپ، نويابىردا «مۇستەقىللىق» جاكارلاپ، جۇڭگودىن بۆلۈنۈپ كەتتى. ئارقىدىنلا يەنە خائىن قوشۇن تەشكىللەپ ئولاستاي بىلەن قوبدۇنى تۈيۈقسىز ئىگىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ پۈتۈن زېمىنى قولدىن چىقىپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن چارروسىيە يەنە تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ خائىن قوشۇنىنى ئالتايغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىشكە قۇتراتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چارروسىيە شىنجاڭدا يۈز بەرگەن ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈش ۋەقەسىنى باھانە قىلىپ «كونسۇلخانىنى قوغداش ئۈچۈن ئەسكەر كۆچەيتىش»* نى تەلەپ قىلدى. 1912 - يىلى (مىنگونىڭ تۇنجى يىلى) مايدا، 200 ئاتلىق كازاك سولدات قورغاستىكى نىكىن قاراۋۇلىدىن ئۆتۈپ غۇلجىغا كەلدى؛ ئىيۇندا يەنە روسىيە سولداتلىرىدىن 840 كىشى چېگرىدىن ئۆتۈپ قەشقەرگە بېسىپ كىردى ۋە ئۇلار يەتتە ئورۇنغا بۆلۈنۈپ، قەشقەر كونسۇلخانىسىنىڭ شىمالىغا ئورۇنلاشتى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن كىشىلىك روسىيە قوشۇنى سامار بىلەن ئالماتاغا توپلىنىپ، شىنجاڭغا ھەر قاچان ئومۇميۈزلۈك تاجاۋۇز قىلىشقا تەييار تۇردى. چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق پىلانى ئاۋۋال تاشقى موڭغۇلىيە ئارقىلىق ئالتايغا ھۇجۇم قىلىپ ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، يەنمۇ ئىلگىرىلەپ شىنجاڭنى بېسىۋې-

---

* زوجۇڭشىمىڭ: «جۇڭگونىڭ يېقىنقى يۈز يىللىق تارىخىي ماتېرىياللىرىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە رەتلىنىشى»، 2 - كىتاب، 593 - بەت.

لىشتىن ئىبارەت ئىدى. غەربىي شىمالنىڭ ۋەزىيىتى ئىنتايىن خەۋپ ئاستىدا قالدى.

ئالتاي شىنجاڭنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، ئالتاي ئۇرانقاي، يېڭى تۇرغاۋۇت، يېڭى خوشۇتتىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئاھالىسىنىڭ كۆپچىلىكى موڭغۇل، قازاق بولۇپ، خەنزۇ، ئۇيغۇرلارمۇ بار ئىدى. بۇ رايون ئەسلىدە قوبدۇ ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. كېيىن قوبدۇ بىلەن ئالتاي ئايرىۋېتىلىپ، ئالتاي خان ئامبىلى تەسىس قىلىنغان، ئورنى سارسۇمبە (ھازىرقى ئالتاي ناھىيىسى) دە بولغانىدى. مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئالتاي ئىش باشقۇرۇش ئامبىلى ئىش باشقۇرۇش ھاكىمىغا ئۆزگەرتىلىپ، بىۋاسىتە مەركەزگە قارايدىغان بولدى. چارروسىيە ئالتايدا كونسۇلخانا تەسىس قىلىپ، سودا بازارلىرىنى ئايرىۋالدى ھەمدە «بورچىن دەرياسىنىڭ مەركىزىي رايونلىرىدا كېمە قاتنىشىنى يولغا قويۇپ، پرىستانلارنى ياسىدى»*، ئۇ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئالتاينى يۇتۇۋېلىش ئۈچۈن تاشقى موڭغۇلىيىنى قۇترىتىپ قوبدۇنى ئىشغال قىلدۇرغاندىن كېيىن، تاشقى موڭغۇلىيە تورچاق ئارمىيىسىنىڭ ئالتاي رايونىغا كەڭ - كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلىشىغا قوماندانلىق قىلىپ قوبدۇ - ئالتاي ئۇرۇشىنى ئۆز قولى بىلەن قوزغىدى.

چارروسىيە تاشقى موڭغۇلىيىنى قوبدۇنى بېسىۋېلىشقا قۇتراتقاندا، شىنجاڭدىن ياردەمگە ئەۋەتىلگەن قوشۇن قوبدۇنىڭ 5 - بېكىتىدىكى چوڭ گازارمىغا بارغاندا، روسىيىنىڭ قوبدۇدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى ئۇلارنى توسۇۋېلىپ ئىلگىرىلىگىلى قويمىدى؛ يۈەن شىكەينىڭ مۇرەسسەچىلىك ۋە تەسلىمچىلىك سىياسىتى تۈپەيلىدىن شىنجاڭدىن ياردەمگە بارغان قوشۇن ساغاتتوڭگوغا

* «ئىستىقپارە ھۈجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار» 3 - جىلد، 44 - بەت.

چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ چاغدا ئېلىمىزدىكى ھەربىي ۋە خەلقنىڭ كۈرەش ئىرادىسى كۈچلۈك بولۇپ، داۋاملىق يۈرۈش قىلىپ قوبدۇنى قايتۇرۇۋېلىشنى قەتئىي تەلەپ قىلدى. قوشۇنلىرىمىز يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىق قىلىۋاتقان پەيتتە، چارروسىيە كونسۇلى شىنجاڭنىڭ يەرلىك ھۆكۈمىتىگە ئارقا - ئارقىدىن نوتا تاپشۇرۇپ، يولسىزلىق بىلەن ئارىلىشىپ توسقۇنلۇق قىلدى. يۈەن شىكەيمۇ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ئىلگىرىلەشكە رۇخسەت قىلمىدى. شۇنداقتىمۇ يەن بوچىڭ، لى خۇالارنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى ئىككى يىڭ ئەسكەر يۈەن شىكەينىڭ چەكلەش بۇيرۇقىغا قارىماي، قوبدۇغا يېقىنلاپ بېرىپ ئارمىيىمىزدىكى ئەسكەر ۋە ئوفىتسېرلەرنىڭ ۋەتەننى سۆيۈش، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش قەھرىمانلىق جاسارىتىنى نامايان قىلدى. 1913 - يىلى مارتنىڭ باشلىرىدا قوشۇنلىرىمىز ساكسىنغولغا يېتىپ بارغاندا، ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق روسىيە كونسۇلى ئاشكارا ھالدا شىنجاڭ يەرلىك ھۆكۈمىتىگە نوتا تاپشۇرۇپ پوپوزا قىلدى. شۇ يىلى 22 - مايدا تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ خائىن ئارمىيىسى ئېلىمىزنىڭ ساغانتوڭگودا تۇرۇشلۇق قوشۇنىغا ئۇرۇش ئېلان قىلدى. 17 - ئىيۇن كۈنى ئۇلار قوبدۇ قالۋاڭسۇ تېغىدىن يولغا چىقىپ، ئۈچ يۆنىلىش بويىچە ئالتايغا ھۇجۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قوبدۇ - ئالتاي ئۇرۇشى پارتلىدى. تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ خائىن قوشۇنىنىڭ بىر يۆنىلىشى ئورانقايدىن بۇرچىنغا ھۇجۇم قىلدى. قالغان ئىككى يۆنىلىشى ئايرىم - ئايرىم ھالدا باۋچىڭدون ۋە ۋۇيۇنجى ئارقىلىق ساغانتوڭگوغا ھۇجۇم قىلدى. دەل شۇ چاغدا باۋچىڭدون دەرياسىدا تاشقىن بولۇپ كەتكەنلىكتىن، تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ خائىن قوشۇنى ۋاقتىنچە چېكىنگەن بولسىمۇ، 3 - ئىيۇل كۈنى چارروسىيىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا يەنە ئۇرۇش ئېلان قىلىش خېتى تاپشۇرۇپ «ئېلىمىز قوشۇنىنىڭ ساغانتۇڭگو چېگرىسىدىن ئون كۈنگىچە

چېكىنىپ چىقىپ كېتىشنى①» تەلەپ قىلدى. ئارقىدىنلا 4 - 11 - ئىيۇل كۈنلىرى ساغانتوڭگوغا ئارقا - ئارقىدىن ئىككى قېتىم كەڭ - كۆلەمدە ھۇجۇم قىلغانىدى، قوشۇنىمىزنىڭ قاتتىق زەربە بېرىشىگە ئۇچراپ، 300 دىن ئارتۇق ئادىمى، 500 دىن ئارتۇق ئېتى ئۆلدى. تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ خائىن قوشۇنى قورال - ياراقلىرىنى تاشلاپ، شەرمەندىلەرچە يېڭىلىپ قېچىپ كەتتى. يۈەن شىكەينىڭ چەكلەش بۇيرۇقى بولغانلىقتىن قوشۇنلىرىمىز غەلىبىسىرى قوغلاپ زەربە بەردى. ياڭ زىڭشىنمۇ روسىيە بىلەن مۇرەسسە قىلىشنى تەشەببۇس قىلىپ، «ئۇزۇن ۋاقىت سوقۇشۇش مۇۋاپىق ئەمەس» دېگەن ئاتالمىش 13 تۈرلۈك پەتىۋانى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى يۈەن شىكەي ھۆكۈمىتىگە مەخپىي بايان قىلدى. قوبدۇ - ئالتاي ئۇرۇشى شۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشتى، ئارمىيە ۋە خەلقىمىزنىڭ قوبدۇنى قايتۇرۇۋېلىش ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمىدى.

قوبدۇ - ئالتاي ئۇرۇشىنى چارروسىيە ئۆز قولى بىلەن قوزغىغانىدى، ئاقىۋەت قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. بىراق چارروسىيە قارا نىيىتىدىن يانمىدى. يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا، سىياسىي ۋە ھەربىي كۈچ تەڭ ئىشقا سېلىنىدىغان تاكتىكىنى قوللىنىپ، بىر تەرەپتىن، كونا تورغاۋۇتلارنىڭ خانزادىسى، ۋەتەن خائىنى، پالتانى سېتىۋېلىپ، ئۇنىڭغا ئالتاينىڭ «مۇستەقىل» بولغانلىقىنى جاكارلاتقۇزدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، سارسۇمبىگە بىۋاسىتە ئەسكەر چىقىرىپ، ئالتاينى قورال كۈچى ئارقىلىق بېسىۋالماقچى بولدى.

1913 - يىلى ئۆكتەبردە چارروسىيە پالتانى «ئالتاينىڭ ئىش باشقۇرۇش ھاكىمى» نامىدىن چارروسىيە بىلەن ئاتالمىش «ۋاقىتلىق شەرتنامە» نى ئىمزالاشقا، دېكابردا يەنە ئاتالمىش «جۇڭگو - روسىيە قوشۇنلىرىنىڭ ئۇرۇش توختىتىش شەرتنامىسى»

① «ئىستىقپارە ھۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار»، 5 - توپلام، 3 — 3 - بەت.

نى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلدى. بۇ ئىككى قانۇنسىز شەرتنامە پۈتۈنلەي ئىگىلىك ھوقۇقىنى يوقىتىپ، ۋەتەنگە ھاقارەت كەلتۈرىدىغان شەرتنامە بولغاچقا، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. پۈتۈن مەملىكەتتىكى جامائەتچىلىكنىڭ غۇلغۇلا قىلىشى ۋە غەزەپكە كېلىشى نەتىجىسىدە، بېيجىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ۋەتەن خائىنى پالتانى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاشقا، پالتانىڭ چارروسىيە بىلەن ئىمزالىغان قانۇنسىز شەرتنامىلىرىنىڭ بىردەك كۈچكە ئىگە ئەمەس ئىكەنلىكىنى ئېلان قىلىشقا مەجبۇر بولدى. چارروسىيىنىڭ ئالتاينى «مۇستەقىل» قىلىش سۇيىقەستى ئەمەلگە ئاشمىدى.

چارروسىيە ئالتاينى «مۇستەقىل» قىلىشنى پىلانلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئالتايغا يەنە بىۋاستە ئەسكەر چىقىرىپ ئۆزىنىڭ سىياسىي سۇيىقەستىنى ھەربىي كۈچ ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولدى. 1913 - يىلى سېنتەبىردە چارروسىيە جۇڭگو ئەسكەرلىرىنىڭ ئالتاغا دىكى روسىيە كونسۇلىنى يارلاندۇرۇپ قويغانلىقىنى① باھانە قىلىپ، 1500 دىن ئارتۇق ئەسكەر چىقىرىپ، ئالتاي ئىش باشقۇرۇش ھاكىمى تۇرۇشلۇق سارسۇمبىگە بېسىپ كىردى. ئارقىدىنلا يەنە قانۇنسىز ھالدا 300 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئورۇسنى سارسۇمبە، قابا، بۇرچىن قاتارلىق جايلارغا كۆچۈرۈپ كېلىپ دېھقان - چارۋىچىلىرىمىزنىڭ تېرىلغۇ يەر، ئوتلاق، ئۆكۈز ۋە ئېرىق - ئۆستەڭلىرىنى تارتىۋېلىپ، ياغاچ كېسىپ ئۆي سېلىپ،

---

① 1913 - يىلى ئىيۇلدا چارروسىيىنىڭ ئالتايدىكى كونسۇلى قەستەن ۋەقە تۇغدۇرۇپ جۇڭگو ئەسكەرلىرىنى خالىغانچە ئۇرۇپ دۇمبالىدى، ئەسكەرلىك رەمىز قورالىلىق قوغدىنىپ روسىيە كونسۇلىغا نەيزە تىقىپ يارلاندۇرغاندىن كېيىن، چارروسىيە بۇنى باھانە قىلىپ ھەدەپ داۋراڭ سېلىپ، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنى قوشۇنلارنى چېكىندۈرۈپ كېتىش، ئاماقۇل بولۇش، قاتىلنى جازالاش ئەرتلىرىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇرلىدى.

ئەمەلىيەتتە ئالتاينى ئىشغال قىلىۋېلىشنى قەستلەپ، بىر قانچە قېتىم قانلىق توقۇنۇش پەيدا قىلدى. 1914 - يىلى 6 - فېۋرال كۈنى چارروسىيە ئەسكەر چېكىندۈرۈش توغرىسىدا ئالتە تۈرلۈك شەرتنى ئوتتۇرىغا قويۇپ①، ئالتاي رايونىمىزنى تەدرىجىي يۇتۇۋېلىش مەقسىتىگە يېتىمەكچى بولدى. ئېلىمىز خەلقىنىڭ كۈچلۈك قارشىلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا يۇەن شىكەي ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئىمتىيازلىرىنى كېڭەيتىدىغان بۇنداق يولسىز تەلىپىگە ماقۇل بولۇشقا پېتىنالمىدى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، لېنىن باشچىلىقىدىكى بولشېۋىكلار پارتىيىسى «جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنى ئىچكى ئۇرۇشقا ئايلاندۇرۇش» شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىشچى، دېھقان، ئەسكەرلەر ئاممىسىنى ئۆز دۆلىتىنىڭ بۇرژۇئا ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا سەپەرۋەر قىلدى.② مەملىكەت ئىچىدە ئىنقىلابىي ھەرىكەت كۈندىن - كۈنگە يۇقىرى ئۆرلەشكە باشلىدى. مەملىكەتنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتى تۇراقسىز بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە جۇڭگو ھۆكۈمىتى كۈچ

① ئالتە تۈرلۈك شەرتنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى: مەزكۇر رايوندىكى قازاقلار يەنىلا قازاق باش ئۆكۈرەدىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇش؛ چارروسىيەدە قالغا ئېرتىش دەرياسىدا قاتناش ئىشلىرىنى يولغا قويۇش، باجسىز سودا قىلىش ھوقۇقى بولۇش؛ چارروسىيىنىڭ بۇرچىن دەرياسى قاتارلىق دەريا ئېغىزلىرىدا پىرىستان قۇرۇشغا يول قويۇش؛ روسىيىلىكلەردە ئالتاي رايونىدا يەر ئۈچۈن باشقا تۈراقلىق مولۇكلەرنى سېتىۋېلىش ياكى ئىجارىگە ئېلىش ھوقۇقى بولۇش؛ ئۇلارنىڭ ئەركىن ئولتۇراقلىشىشغا، بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق قىلىشىغا، يەر تېرىشىغا ھەمدە سودا - سانائەت بىنالىرىنى سېلىشىغا، ھەر يىلى كەم دېگەندە بىر قېتىم سىيزىد ئۈيۈشتۇرۇشغا، روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ سودا مالىنى ئېلىپ تىبارىي ئېلىپ كىرىشىگە ئۈچ يول بويى سېتىپ ھېكمىغا رۇخسەت قىلىش ئۈچ باشقىلار... «سارسۈمبەدىكى رۇس ئەسكەرلىرىنىڭ دېلوسى» غا قارالغا.

② ۋ. ك. پ. (ب) تارىخىي قىسقىچە كۇرسى» خەلق نەشرىياتى، 1957 - يىل خەنزۇچە نەشرى 186 - بەت.

قېتىم سۆزلەشكەنلىكتىن چارروسىيە قەشقەرگە، ئىلىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن روسىيە قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغاندىن باشقا، ئالتايغا بېسىپ كىرگەن روسىيە قوشۇنىنىڭ بىر قىسمىنىمۇ چېكىندۈرۈپ چىقىپ كېتىپ، ئاتلىق ئەسكەرلەردىن ئىككى روتا ئەسكەرلەرنى قالدۇرۇپ قويدى. چارروسىيىنىڭ ئالتايدا زورلۇق بىلەن ئەسكەر تۇرغۇزۇشى ۋە ئاھالە كۆچۈرۈپ كېلىشى نەتىجىسىدە ئالتاينىڭ ۋەزىيىتى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. شىمالىي مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتى ئەھۋالنى ئوڭشاشقا كۈچى يەتمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، شىنجاڭنىڭ يەرلىك دائىرىلىرى بىلەن خېلى ئۇزۇن ۋاقىت مەسلىھەتلىشىپ، ئالتاينىڭ مەركەزگە بىۋاسىتە قارايدىغان تۈزۈلمىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئالتاي ئىش باشقۇرۇش ھاكىمىيىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى قارار قىلدى. 1919 - يىلى ئالتاي رايونى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئالتاي ۋىلايىتى سۈپىتىدە شىنجاڭنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى.

بەشىنچى، ئېلىمىزنىڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنى غالجىرلارچە ئوغرىلاپ، شىنجاڭغا ئىنتايىن قەبىھ مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىقى يۈرگۈزدى.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە شىنجاڭ كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئولجا تېپىش نىشانى بولۇپ قالدى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ بىپايان مۇنبەت زېمىنغا بىر كېلىپ، غەنىيمەتكە ئىگە بولۇشنى ئويلايتتى. ئۇلار سايا ھەتچى، ئېكسپىدىتسىيىچى، ئارخىئولوگ، دىن تاراتقۇچى دېگەنگە ئوخشاش نىاملار بىلەن شىنجاڭغا تۈركۈم - تۈركۈملەپ تىمىسقىلاپ كېلىپ، نامدا ئىلمىي تەكشۈرۈش دەپ، ئەمەلىيەتتە جاسۇسلۇق ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭغا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ روسىيە، ئەنگلىيە، گېرمانىيە،

فرانسیه، ئامېرىكا، ياپونىيه، ئىتالىيه، ئاۋستىرىيه ــ ۋېنگرىيه ئىمپېرىيىسى هەمده شۋېتسىيه، بېلگىيه، پولشا قاتارلىق دۆلەتلەردىن كېلىپ پائالىيەت ئېلىپ باردى، بۇلارنىڭ ئىچىده روسىيه، ئەنگلىيىنىڭ هەربكتى ئەڭ كۆپ بولدى.

جاهانگىرلارنىڭ شىنجاڭغا يۈرگۈزگەن مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىقى هەر خىل - هەر شەكىلده بولۇپ، ئاساسلىقى سىياسى، ئىقتىسادىي، ئاستىرونومىيىلىك، جۇغراپىيىلىك ئاخبارات‌لارنى توپلاش، شىنجاڭنىڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنى ئوغرىلاش، سودا يوللىرىنى ئىزدەش ۋە ئۆسۈملۈك، ھايۋانات ئەۋرىشكىلىرىنى توپلاشتىن ئىبارەت بولدى. ئۇلار شۇنچه يېراق يەرلەردىن هەرخىل ناملار بىلەن كەلدى. هەممىنىڭ مەلۇم سىياسىي مەقسىتى بار ئىدى. شۇڭا مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىقى جاهانگىرلارنىڭ شىنجاڭغا قاراتقان تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى.

شىنجاڭغا مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىقى يۈرگۈزۈشته چارروسىيه جاهانگىرلىكى بەكمۇ غالجىرلىق بىلەن هەربكەت قىلدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا شىنجاڭدا روسىيه ئىكسپېدىتسىيىلىرىنىڭ تاپىنى تەگمىگەن يەر قالمىدى. ئەينى ۋاقىتتا، چارروسىيىنىڭ شىنجاڭغا ئەۋەتكەن «چارلىغۇچى» تەشكىلاتلىرىنىڭ كۆلىمى شۇنداق چوڭ، قېتىم سانى شۇنداق كۆپ ئىدىكى، ئۇنىڭ ئالدىدا ياشقا جاهانگىرلار بۇ جەهەتته يىپ ئىشىپ بېرەلمەيتتى. ئۇلار مەسىلا يەدىن هەر خىل ئاخباراتلارنى توپلىدى، شىنجاڭنىڭ تارىخىي مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنى هەدەپ بۇلاپ كەتتى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىده چارروسىيىنىڭ قەشقەرىدىكى كونسۇلى پېتروۋېسكى قىسمەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىزنى ئۆز قولى بىلەن ئوغرىلاپ كەتتى. «قانۇن - شارائىت نوممىنىڭ ئاساسىي نۇسخىسى» نى قەشقەردىن

شۇ ئوغرىلاپ كەتكەنىدى. روپولۇۋىسكىي باشچىلىقىدىكى روسىيە چارلاش ئەترىتى كېزلوۋ، لاتكىن، كوللوۋىچ قاتارلىقلارنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ، 1893 - يىلى ئاۋغۇستىن 1894 - يىلى دېكابىرغىچە ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ قاتارلىق رايونلىرىدا 10 مىڭ مىل مۇساپىنى بېسىپ چارلاش ئېلىپ بېرىپ، 30 نەچچە ئاسترونومىيىلىك يۆنىلىش نۇقتىسىنى بەلگىلىدى، ھاۋارايىغا ئائىت نۇرغۇن ماتېرىياللارنى ۋە نۇرغۇن ھايۋانات، ئۆسۈملۈك، كان بايلىقى ئەۋرىشكىلىرىنى توپلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئوبروچىۋ باشچىلىقىدىكى روسىيە چارلاش ئەترىتى 1894 - يىلى شىنجاڭدا ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىنىڭ بەزى رايونلىرىدا گىئولوگىيىلىك چارلاش ئېلىپ بېرىپ، 9،400 مىل مۇساپىنى بېسىپ نۇرغۇن گىئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى توپلىدى. ئۇ «چارلاش» ئىشىدا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن پىرژىۋالىسكى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. 1898 - يىلى كىلىمىز تەكشۈرۈش ئەترىتى ئالتاي ۋە غەربىي چۆللۈك رايوندا ئۆلچەش، ھاۋارايى كۆزىتىشلىرىنى ئېلىپ بىرىپلا قالماستىن، تۇرپاننىڭ قاراغۇجا، توق ماڭار ئەتراپىدىكى قەدىمكى شەھەردىن نۇرغۇن تام سۈرەتلىرىنى، ئويىما يېزىق ۋە قەدىمكى زامان يازما ھۈججەتلىرىنى ئوغرىلاپ كەتتى. 1905 - يىلى چارروسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيانى تەكشۈرۈش كومىتېتىنى قۇردى. شۇنىڭدىن تارتىپ چارروسىيىنىڭ چارلاش ئەترەتلىرى ئارقا - ئارقىدىن كېلىشكە باشلىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە رادلۇف، بىرىزوۋىسكى، ئوبرۇچىۋ ئودېنبۇرگ قاتارلىقلار بار ئىدى. ئۇلار «چارلاش»، «ئۆلچەپ تەكشۈرۈش» دېگەن نام ئاستىدا شىنجاڭغا كېلىپ ھەر خىل ئاخبارلارنى توپلاپ ئېلىپ كەتتى. ئوبرۇچىۋ

1905 - يىلى ۋە 1906 - يىلى ئىككى قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ، تارباغاتاي تاغ تىزمىسىنى ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى تەكشۈردى. 1909 - يىلى چارروسىيە ئودىنبۇرگ باشچىلىقىدىكى چارلاش ئەترىتىنى ئەۋەتىپ ئىلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدا ئۇدا توققۇز يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئوغرىلىقچە قېزىش ۋە تەكشۈرۈش ئىلىپ بارىدى. ئۇلار قەشقەردە بىرمۇنچە ئىبادەتخانىلارنى، مىڭ ئۆيلەرنى ۋە ئويما نەقىشلەرنى تەكشۈرۈپلا قالماي، يەنە تۇرپاندا يۇزدىن ئارتۇق ئۆگكۈرى بار ئىدىقۇت شەھىرىنى تەكشۈردى. ئۇنىڭدىن باشقا، لوپنور كۆلى رايونىنىمۇ تەكشۈردى. 1910 - يىلى فېۋرالنىڭ ئاخىرىدا مەزكۇر چارلاش ئەترىتىنىڭ كەسپىي رەسسامى دىۋىگىين 8000 پارچىگە يېقىن سۈرەتنى ئىلىپ روسىيىگە قايتتى. 1913 - يىلى چارروسىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى مالوۋ تارباغاتاينىڭ قامىستى كۆل قاراۋۇلى پونكتى ئارقىلىق چېگرىدىن ئۆتۈپ شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا چەرچەنگە يېتىپ كەلدى.

1914 - يىلى نويابىرغا كەلگەندە چەرچەندىن يولغا چىقىپ كىرىيە، گۇما، قاغىلىق، يەكەن، ماراللبېشى، ئاقسۇ، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى ئارىلاپ چىقتى. ئۇ شىنجاڭدا تىل تەتقىقاتى ئىلىپ بېرىشنى باھانە قىلىپ ئاخبارات توپلىدى. دېمەك، ئۇ شىنجاڭدا ئىككى يىلغا يېقىن ھەربىكەتلەنگەندىن كېيىن، 1915 - يىلى مايدا مىڭتىكە ئېغىزىدىكى قاراۋۇل پونكتى ئارقىلىق ئارقىلىق مەملىكىتىگە قايتتى. 1914 - يىلى يانۋاردا فىدېيۇ، گىرىگورىلار روسىيىدىن قەشقەرگە كېلىپ 3 ئايغا يېقىن ساياھەت قىلىپ مىڭتىكە ئېغىزىدىن چىقىپ كەتتى. 1915 - يىل يانۋاردا روسىيە يۇقىرى پالاتاسىنىڭ ۋەزىرى دوكتور ئودىنبۇرگ شىنجاڭغا يەنە بىر قېتىم كەلدى. بۇ قېتىمقى سەپىرىدە ئۇ تۆت ئەسكەرنى ئەگەشتۈرۈپ، تارباغاتاينىڭ قامىستى كۆل قاراۋۇل پونكتىدىن شىنجاڭ زېمىنىغا ئۆتۈپ، يەنە شىنجاڭ ئارقىلىق گەنسۇغا بېرىپ دۇڭخۇاڭدىكى قەدىمىي يادىكارلىقلارنى

تەكشۈردى. شۇ يىلى فېۋرالدا دۆڭخۇاڭدىن يەنە قۇمۇلغا كېلىپ، پىچان، تۇرپان، ئۈرۈمچى، سانجى، ماناس، شىخولارنى ئارىلاپ ئاندىن چۆچەك ئارقىلىق مەملىكىتىگە قايتتى. چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان ئاتالمىش «تەتقىقات»، «تەكشۈرۈش»، «چارلاش»، «ساياھەت»، «ئېكسپېدىتسىيە» دېگەنگە ئوخشاش پائالىيەتلىرىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى ھەربىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي ئاخبارات‌لارنى توپلاپ، چارروسىيىنىڭ تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ «چارلاش ئەترەتلىرى» ئەمەلىيەتتە چارروسىيىنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشتىكى ئالدىن يۈرەر قوشۇنى ئىدى.

كۆچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان تەسىر دائىرە تالىشىش كۈرىشى مۇقەررەر ھالدا مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ ئىپادىلەندى. ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىقىدىكى رىقابىتىمۇ ئوخشاشلا ئىنتايىن كەسكىن بولدى. ئەينى ۋاقىتتا ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ بۇ جەھەتتىكى رىقابىتى ئالاھىدە گەۋدىلىك ئىپادىلەندى. 1889 - يىل ئىيۇندا ئەنگلىيە بوۋىر باشچىلىقىدىكى چارلاش ئەترىتىنى كەشمىر ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرگۈزدى. ئۇلار كۆچا ئەنراپىدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن براخمى يېزىقىدا يېزىلغان سانسكرىت تىلىدىكى مىلادىيە ۷ ئەسىردە يېزىلغان) بىر قەدىمىي كىتابنى تاپتى. «بوۋىرنىڭ قەدىمكى كىتابى»① دېيىلگەن مەشھۇر كىتاب مانا شۇ ئىدى. بوۋىر بۇ قەدىمكى كىتابنى ئوغۇرلاپ 1890 - يىلى ئاۋغۇستتا سىملاغا قايتىپ كەتتى. ھىندىستانلىق ئالىم ھېئىنلې بۇ كىتابنى دەرھال قولغا چۈشۈرۈۋېلىپ، ئۇنىڭ تىل - يېزىقىنى

① «شىنجاڭنى چارلاش تارىخى» 3 - باب.

تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى. بۇنىڭ بۇ قېتىمقى كەشپىياتى ئەنگىلىيىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. نەتىجىدە سۇئەن ھېيدەن ۋە ستەيىنلەرنىڭ شىنجاڭنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى بىرقانچە قېتىم تالان - تاراج قىلىشىغا سەۋەب بولدى.

سۇئەن ھېيدەن XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى خالىغانچە ئوغرىلاپ نام چىقارغان شەخس. ئۇ شۇئېتسىيىلىك بولۇپ، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىگە يالالانغان، يالالانما ئالىم ئىدى. ئۇ شىنجاڭغا ئىلگىرى - ئاخىر يەتتە قېتىم كەلگەن بولۇپ، ئەڭ ئاخىرقى قېتىمى 1935 - يىلى كەلدى. ئۇ مۇشۇ بىر مەزگىلنىڭ ئۆزىدە شىنجاڭدا ئىككى قېتىم، شىزاڭدا بىر قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئۇ ئوغرىلاپ كەتكەن شىنجاڭنىڭ تارىخى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ كۆپلىكى كىشىنى چۆچىتىدۇ. 1894 - يىلدىن 1895 - يىلغىچە ئۇ، پامىر ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قەشقەر، يەركەن، خوتەن رايونلىرىنى، تارىم دەرياسى، لوپنۇر كۆلى ئەتراپلىرىنى تولۇق ئارىلاپ، ئاندىن بۇ يەردىن شىزاڭنىڭ شىمالىي قىسمىغا بېرىپ، يەنە شىنىڭ، لەنجۇ ئارقىلىق بېيجىڭغا بېرىپ، ئاندىن كولۇن (ھازىرقى ئولانباتۇر) ئارقىلىق روسىيىگە ئۆتۈپ، سىبىرىيىگە بارغان بولۇپ كۆرۈنۈپ، ياۋروپاغا قايتتى. ئۇ جەمئىي 14 مىڭ 600 مىل مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى. بۇنىڭ ئىچىدە جەمئىي ئازلىقى 2020 مىل كېلىدىغان يەرگە بۇرۇن ياۋروپالىقلار بېرىپ باقمىغانىدى. بۇ جەريانىدا ئۇ 623 ئۆلچەپ سىزىپ كەتكەن رايونلارنىڭ مۇساپىسى 6،520 مىل كېلىدۇ. ئۇ «ئاسىيانى كېزىپ ئۆتۈش»، «ئاسىيا قۇملۇقىدىكى سەپەر خاتىرىلىرى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا سەپىرىدىكى جۇغراپىيىلىك تەتقىقات» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ، 1898 -

يىلى مايدا بىر مېدالغا ئېرىشتى. 1899 - سۈدن مېدىن. شىنجاڭ-غا يەنە بىر قېتىم ساياھەتكە كېلىپ، يەكەن، ئاقسۇ، كورلە-لارنى بېسىپ ئۆتۈپ، تارىم، لوپنۇر ۋە شىزاڭنىڭ شىمالىي قىسىملىرىغا بېرىپ، ئاندىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، سايا-ھىتىنى 1902 - يىلى ئىياغلاشتۇردى. ئۇ، بۇ قېتىم جەمئىي 10 مىڭ 500 كىلومېتر مۇساپىنى بېسىپ، خەنزۇ يېزىقىدىكى نۇر-غۇن ھۈجەتلەرنى، قول يازمىلارنى ۋە پۇل، ياغاچ ئويمىلارنى ئوغرىلىغاندىن باشقا، يەنە 1149 پارچە خەرىتىنىمۇ ئېلىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۆزى سىزغان تاريىمنىڭ خەرىتىسى 100 پار-چىدىن ئاشتى. «ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىزاڭ» ھەمدە بەش تومۇق «1899 — 1902 - يىللاردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ساياھىتىنىڭ ئىلمىي نەتىجىلىرى» دېگەن ئەسەرلەرنى يېزىپ، بىر دانە ئۆك تۈرىيە مېدالى بىلەن مۇكاپاتلاندى. 1906 - يىلى سۈدن ھېدىن يەنە شىنجاڭ ئارقىلىق شىزاڭغا بىر قېتىم باردى.

سۈدن. ھېدىنىدىن كېيىن، ستەيىن (ۋېنگرىيىلىك) شىنجاڭغا تۆت قېتىم، يەنى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۈچ قېتىم، 1930 - يىلى ئاخىرقى قېتىم كەلدى. ستەيىن ئەنگلىيە تاجا-ۋۇزچىلىرىغا ياللانغان مەدەنىيەت ئىشپىيونى ئىدى. ئۇنىڭ شىنجاڭغا بىرىنچى قېتىم كېلىشى 1900 - يىلى ئىيۇندىن 1901 - يىل يازغا قەدەر بولۇپ، 12 ساندۇق مەدەنىي يادە-كارلىقنى ئوغرىلاپ كەتتى. ئېلىمىزنىڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنى ئوغرىلاشتا «خىزمەت» كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، 1903 - يىلى ئەنگلىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتى ئۇنى بىر دانە باكىرىلانت ئوردېنى بىلەن مۇكاپاتلىدى. ئىككىنچى قېتىم شىن-جاڭغا كەلگەن ۋاقتى 1906 - يىل ئىيۇندىن 1908 - يىلىغا قەدەر بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ يازما ھۈجەتلىرىدىن 8000 پار-چىدىن ئارتۇقراقنى ۋە ئۇنىڭدىن باشقا، ساندۇق - ساندۇقلاپ

مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئوغرىلاپ كەتتى. ئەنگلىيە پادىشاھلىق ئىلمىي جەمئىيىتى ئۇنىي يەنە بىر قېتىم ئوردېن بىلەن مۇكاپاتلىدى. ستەيىننىك 3 - قېتىم شىنجاڭغا كەلگەن ۋاقتى 1913 - يىلى يازدىن 1915 - يىلى يازغا قەدەر بولۇپ، ئۇ مىزىنىك 182 سانىدۇقتىن ئارتۇق تارىخىي مەدەنىي يادىكارلىقنى ئوغرىلاپ كەتتى. ئۇنىڭ بىر قىسمىنى شىنجاڭدىن ئوغرىلىدى. ئۇ شىنجاڭدا قەشقەر يېكىشەھەر، خوتەن، نىيە، چەرچەن، چارقىلىق، لوپنۇر، قۇمۇل، پىچان، تۇرپان، كورلا، بۈگۈر، كۇچا، پەيزىۋات، ئارا چۆل، قەشقەر، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، مارال بېشى، بارىكۆل، گۈچۈڭ، جىمسار قاتارلىق جايلارغا بارىدى. ئۇ دەسلەپتە خوتەنىنىڭ يۈرۈڭقاش دەريالىنى ئەتراپىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇن ماتېرىيالنى قولغا چۈشۈرۈۋالىدى ھەمدە دەريانىڭ خەرىتىسىنى سىزىپ چىقتى. يۈرۈڭقاش دەريالى بىلەن كىرىيە دەريالىرى ئارىلىقىدا قېزىپ تەكشۈرۈپ، نۇرغۇن ھەيكەل، تام سۈرەتلىرى، تارىخا پۈتۈكلەرنى ۋە نۇرغۇن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ئوغرىلاپ كەتتى. نىيە قەدىمكى شەھەر خارابىسىنى قازغاندا چىققان قارۇشتى يېزىقىدا يېزىلغان تارىخا پۈتۈك، ھۆججەت، تامغا، پۇل، ئۆي سايمانلىرى، ئادەم سۈرەتلىرى، سانسكرىتچە يازما ھۆججەتلەرنى ئوغرىلاپ كەتتى. چوڭ تېپتىكى بىر ئىمارەتنىڭ ئورنىنى قېزىپ، قارۇشتى يېزىقىدا يېزىپ قالدۇرۇلغان خاتىرە ۋە بىر يەر ئاستى ئارخىپ ئامبىرىنى تاپتى. دەندان ئۆيلۈكىكە ئانچە يىراق بولمىغان راۋاق قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن مىڭ يىلدىن ئىلگىرىكى نۇرغۇن ھەيكەل ۋە سەنئەت بۇيۇملىرىنى ئوغرىلاپ كەتتى. كىرىيدىكى بىر بۇتخانىنىڭ ئاستىدىن سانسكرىت، خەنزۇ، ئۇدۇن يېزىقىدا يېزىلغان نۇرغۇن ھۆججەتلەرنى ھەمدە زاگىزۇ، ئۇدۇن يېزىقىدىكى تارىخا پۈتۈكلەرنى قېزىپ ئالدى. چارقىلىق

ئەتراپىدىكى مراندىن قېزىۋېلىنغان زاڭزۇچە ھۆججەتلەرنى ۋە نۇرغۇن كىتاب ۋە شايىغا يېزىلغان پۈتۈكلەرنى پۈتۈنلەي ئوغرىلاپ كەتتى. ستەيىن قۇرۇق دەريا ئەتراپىدا كرۇرانىنك شەرقىدىن ئېلىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە باردىغان يولنى تەكشۈرگەندە، بىر قەدىمكى قورغان، بىر قەدىمكى قەلئەنى تېپىپ چىقتى. ئۇ- نىڭ ئىچىدىن نۇرغۇن خەنزۇ، سوغدى، قارۇشتى يېزىقىدا يېزىلغان خەت ـ چەكلەر تېپىلدى؛ كرۇرانىدىكى مۇنارنىڭ خارا- بىسىنى تەكشۈرگەندە يەنە بىر تۈركۈم خەنزۇ، قارۇشتى يېزى- قىدا يېزىلغان خەت ـ چەكلەر تېپىلدى. مۇشۇ رايونىدىن يەنە مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا تەئەللۇق بولغان قەبرىلەر تېپىلدى. بۇ قەبرىلەرنىڭ ئىچىدە جەسەت سۆڭەكلىرى ۋە جەسەت بىلەن بىللە كۆمۈلگەن بۇيۇملار، خەنزۇچە يېزىقتىكى خاتىرىلەر بار ئىدى. مانا مۇشۇ تارىخىي مەدەنىي يادىكارلىق- لارنىمۇ پۈتۈنلەي ستەيىن ئوغرىلاپ كەتتى. ستەيىن تۈرپاننىڭ قەدىمكى ئىدىقۇت شەھىرىدىن ۋە قاراغوجا ئەتراپىدىن ئوغرى- لىغان مەدەنىي يادىكارلىقلارنى 50 تۆگىگە ئارتىپ ئېلىپ كەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ «چىنى تۈركىستان ئارخېئولوگىيىسى ۋە يەر تۈزۈلۈشىنى چارلاش سەپىرىدىن دەسلەپكى دوكلات»، 3 تومىلۇق «غەربىي يۇرت» ۋە 2 تومىلۇق «قەدىمكى خوتەن ــ چىنىي تۈركىستانىنى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتىن تەپسىلىي دوكلات» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى ئوغرىلاپ كەتكەن ئاشۇ مەدەنىي يادىكارلىقلارغا ئاساسلىنىپ يازغاندى.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئەنگلىيە سودا مۇخبىرى بېگمىمۇ 1895 ـ يىلى شىنجاڭغا كەلگەنىدى. لېكىن، ئۇنىڭ يازغان دوكلاتلىرى ۋە ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرى كۆپىنچە سودا ئىشلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولدى. 1902 ـ يىلى ئەنگلىيە- لىك لېۋ بۇدخاسى ئىلى ئارقىلىق كېلىپ سايامەت قىلدى.

1906 - يىلى ئەنگلىيىنىڭ سىياسىي ۋەكىلى فرلىيزنىمۇ شىنجاڭغا كەلدى، لېكىن ئۇنىڭ دىققەت - نەزەرى شىزاڭدا ئىدى.
1909 - يىلى ئەنگلىيىلىك لېيتىنانت ئېسىيدۇن شىنجاڭنىڭ پامىر، قەشقەر، ئىلى رايونلىرىغا كېلىپ، «ئۇۋ ئوۋلاش» نامى ئاستىدا بۇ رايونلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى ئېگىلىدى.
1916 - يىلى ئاپرېلدا ئەنگلىيىلىك دىن تارقاتقۇچى جون. مېنرىسى قاتارلىق يەتتە كىشى شىنجاڭغا كېلىپ ھەربىكەتلەندى.

بۇ مەزگىلدە گېرمانىيىنىمۇ شىنجاڭنىڭ تارىخىي مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنى بۇلاپ - تالاشتا باشقىلاردىن ئارقىدا قېلىشنى خالىمىدى. 1898 - يىلدىن 1899 - يىلغىچە فېدېلىر، گور- دېلىرلار ئايرىم - ئايرىم شىنجاڭغا كېلىپ، گېئولوگىيىلىك ماتېرىيالىلارنى توپلاپ، 700 پارچە سۈرەت تارتىپ ئېلىپ كەتتى.
1903 - يىلى گېلىژېيدىر بىلەن خوت تۇرپاندىن نۇرغۇن ھۆججەت ۋە قول يازمىلارنى ۋە سەنئەت بۇيۇملىرىنى ئوغرىلاپ، ئۇنى 46 يۈغان ساندۇقىغا قاچىلاپ بېرلىنغا ئېلىپ كەتتى.
1904 - يىلى نويابىردا فون. لىكوك باشچىلىقىدىكى «ئىككىنچى قېتىملىق چارلاپ تەكشۈرۈش ئەترىتى» تۇرپان ۋە قارا غوجىغا يېتىپ كەلدى. ئۇلار توققۇز ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ غار ۋە مۇنارلارنى قېزىپ، نەچچە يۈز ساندۇق مەدەنىي يادىكارلىقنىئوغرىلاپ كەتتى.
1905 - يىلى گېلىژېيدىر تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىي يادىكارلىقلارنى يەنە 200 ساندۇققا قاچىلاپ بېرلىنغا ئېلىپ كەتتى. گېرمانىيىنىڭ ئاتالمىش چارلاش - تەكشۈرۈش ئەترىتى
1914 - يىلىغا قەدەر شىنجاڭدىن جەمئىي 432 ساندۇق تارىخىي مەدەنىي يادىكارلىقنى ئوغرىلاپ كەتتى. ئارخېئولوگ تونىغا ئورىلىۋالغان بۇ جاھانگىر قاراقچىلار شىنجاڭنىڭ تارىخىي مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنى ئىنتايىن رەزىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ بۇلاپ - تالىدى

ۋە ئۇنىڭغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى. ئەينى ۋاقىتتىكى تەكشۈرۈش ئەترەتلىرى ئىچىدە پەقەت گېرمانىيە تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭلا قەدىمكى تام سۈرەتلىرىنى سويۇۋېلىپ ئوغرىلاپ كېتىش تېخنىكىسى بار ئىدى. تۇرپاندىكى بەزەكلىك مىك ئۆيىنىڭ قىممەتلىك تام سۈرەتلىرىنى ئۇلار شۇ ئۇسۇل بىلەن بېرلىنغا ئېلىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ قەدىمى يەتكەنلىكى يەردىكى شىنجاڭ نىڭ قەدىمكى ئاسار ئەتىقىلىرى ۋەيران قىلىنىپ تاشلاندى.

شىنجاڭنىڭ تارىخىي مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنى بۇلاپ-تالاش مۇسابىقىسىگە ياپون جاھانگىرلىكىمۇ ئۆز كوماندىسىنى ئەۋەتتى. داگۇ گۈاگروي، دۇبىسەن جېشىن، جۇشىيەنشۇك، بودو ياگزو، جۇ رۇيچاۋ قاتارلىقلار XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ شىنجاڭغا كەلدى. 1902 - يىل ئاۋغۇستتا داگۇ-گۈاگروي (شۇ چاغدا ئۇ ئەنگلىيىدە بۇددا دىنى ئىبادەتخانىلىرىنى تەكشۈرۈۋاتاتتى) باشچىلىقىدىكى ياپونىيە چارلاش ئەترىتى ئەنگلىيىدىن شىنجاڭغا كەلدى. داگۇ گۈاگروي بىلەن جۇ شىيەنشۇك، بىيەنبۇ قاتارلىقلار بىللە كەلدى. ئۇلار تەكشۈ-رۈشنى 1903 - يىلى يازدا ئاران ئاياغلاشتۇرۇپ مەملىكىتىگە قايتتى. ئۇلار كۆپرەك قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، بای، كۇچا ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردا ھەربىر تەلىنىپ نۇرغۇن قول يازما ھۆججەتلەرنى ئوغرىلاپ كەتتى. داگۇگۈاگروي مەملىكىتىگە قايتقاندىن كېيىن ئىككى تومۇق «يېڭى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» نى تۈزۈپ نەشر قىلدى. 1902 - يىلى دۇبىسەن جېشىن كۇ-چادىن قاراشەھەرگە بېرىش سەپىرىدە «تارىخىي رەشىدىيە» ناملىق كىتابنى ۋە تاك دەۋرىگە تەئەللۇق بىرمۇنچە كونا ھۆج-جەت، ئۇيغۇرچە كىتابلارنى يىغىپ ئېلىپ كەتتى. 1906 - يىلى ياپون سودىگەرلىرىدىن بودويە ياگزو، لىنچۇ شىيەنسلاڭ-لار تىيەنجىندىن قوزۇلغا كېلىپ، ئۇرۇمچى، ئىلى، چۆچەك قاتار-

لىق رايونلارنى ئارىلاپ، يول بويى خەرىتە سىزىپ ئاتالمىش تەكشۈرۈش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1908 - يىلى جۇرۇيە چاۋ، يېسۇن رۇكسەنلاك باربكۆل، جىمسار، ئۈرۈمچىنى تۇرپاننى كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردا ئاتالمىش تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى. ئارقىدىن بۇ ئىككىسى 1909 — 1910 - يىللىرى يەنە قاراشەھەر، چەرچەن، قاغىلىق، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا قەدىمكى ئاسارىتەتىقىلەرنى تەكشۈردى. شۇ جەريانىدا ئۇلار شىنجاڭنىڭ نۇرغۇن تارىخىي مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنى ئوغرىلاپ كەتتى. ئۇنىڭ ئىچىدە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت ھۆججەتلەر، پۇل قەرز ئالغانلىق توغرىسىدىكى تىلخەتلەر، نوپۇس دەپتەرلىرى، يەر خېتى، سۇرەتلەر توپلىمى، تاڭ، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تام سۇرەتلىرى، قەدىمكى پۇل، قەدىمكى زامانىدىكى ھەرخىل يېزىقتىكى ئۇيغۇلار ۋە بۇددانوملىرىنىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى، شايىغا سىزىلغان تاڭ دەۋرى بۇددا سۇرەتلىرى تۇقۇلمىلار، قەدىمكى تامغا ۋە ھەرخىل سايمانلار بار.

بۇلاردىن باشقا، فرانسىيىلىك داۋۇينى، بىرانكا، دۇتىرىيە باننىن، چاۋانىس، پىللىئوت ۋە ئامېرىكىلىق مۇسىي، پونبولىيە داۋىيىس، گىنچىتۇن، لوفىق ۋە ئاۋستىرىيىلىك شوگىمىر قاتارلىقلارمۇ ئىلگىرى - ئاخىر شىنجاڭغا كېلىپ ئۇرغۇن تارىخىي مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئوغرىلاپ كەتتى.

ئەينى ۋاقىتتا جاھانگىرلار «چارلاپ تەكشۈرۈش» نامى ئاستىدا شىنجاڭنىڭ تارىخىي مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنى ئوغرىلاپ كەتكەندىن باشقا، يەنە دىن تارقىتىش نامى ئاستىدا شىنجاڭغا تىمسىقلاپ كېلىپ ھەرىكەتلەندى. ئۇلار ھەممىلا يەردە چېركاۋ سېلىپ، مەكتەپ ئېچىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئىدىيە جەھەتتىن ھوشسىزلاندۇرۇشنى قەستلىدى. شىن-

جاڭغا دىن تارقىتىشقا كەلگەن جاھانگىر ئۇنىسۇرلارنىڭ كۆپى فرانسىيىلىك ۋە ئەنگلىيىلىك ئىدى. ئۇلار ئاساسلىقى ئۇرۇمچى، ماناس، غۇلجا، قەشقەر رايونلىرىدا ھەربىكەتلەنىدى. «شىنجاڭ نىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» دىكى تولۇقسىز مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، ئۇلار يۇقىرىدا ئېيتىلغان رايونلاردا كاتولىك، خرىستىئان چېركاۋلىرىدىن بەشنى قۇردى، مۇرتلىرىنى 229 كىشىگە يەتكۈزدى. ئۇلار دىن تارقىتىش نامى ئاستىدا، مۇرت كۆپەيتىپ، ئاخبارات توپلاپ، جاسۇسلۇق ھەربىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. 1892 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق تىبىتقىلاپ كەلگەن لانىسىدىر شىنجاڭغا كېلىپ دىن تارقاتتى، 1897 - يىلى فرانسىيىلىك پوپ شىنتىگى) دىن تارقاتقۇچى يامىنىدىر غۇلجىدا بىرمۇنچە مۇرت كۆپەيتتى. 1907 - يىلى فرانسىيىلىك پوپ روجىۋارد ئۇرۇمچىگە كېلىپ دىن تارقاتتى. 1915 - يىلى فرانسىيىلىك دىن تارقاتقۇچى شارۇنكىن، شۇنىڭ سىيىلىك دىن تارقاتقۇچى موكېك، ئاندىرسۇنلارمۇ شىنجاڭغا كېلىپ ھەربىكەتلەندى. فرانسىيىلىك خىشلىي شىنجاڭغا كەلگەندە تۈركىيە پادىشاھىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە كەلدىم دەپ، شىنجاڭدا ئىسلام دىنىنى تەكشۈرۈش دېگەن نام بىلەن مۇسۇلمانلارنى ئالداپ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى ھەدەپ قاقتى - سوقتى قىلدى. «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى»دا خاتىرىلىنىشچە، ئۇ «يول بويى ناھىيە ۋە ۋىلايەتلەردىن سوۋغا - سالام ئېلىپ، قاقتى - سوقتى قىلىپ، بىر مەھەل پاراكەندە قىلدى». ئۇيغۇرلاردىن «ئالدانغانلاردىن كۆپ بولدى، ئۇ يەنە ئايالالارغا باس قۇنچىلىق قىلىدىغان ئىشلارنىمۇ قىلدى»*. يەنە «گرىتسىيىلىك

* «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» 65 - بەت، خەت - ئالاقە ئىشلىرى (4).

گاۋ كېرى ئۆزى بېسىپ ئۆتكەن جايلارنىڭ ھەممىسىدە يۈك - تاقلىرىمنى ئوغرى ئېلىۋالدى دەپ، ناھىيە، ۋىلايەتلەردىن تۆلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، نۇرغۇن پۇل يىغىۋالدى. ئۇ قۇمۇلغا قەدەر بېرىپ، بارىكۆلنىڭ باش ھەربىي ئەمەلدارىدىن پارە سو- راپ ئالالماي، تاپانچىسىنى چىقىرىپ پوپوزا قىلىپ، ۋەقە چىـ قارغىلى تاس قالدى»*.

بۇ جاھانگىر ئۇنسۇرلار ۋە ياللانما ئالىملار شىنجاڭنىڭ تارىخىي مەدىنىي يادىكارلىقلىرىنى ئوغرىلاپ كەتكەننىڭ ئۈسـ تىگە شىنجاڭ تارىخىنى خالىغانچە بۇرمىلىدى ۋە ئويدۇرۇپ چىقاردى. ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشتىن مەقسىتى ئۆزلىرىنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشى ئۈچۈن نەزەرىيىۋى ئاساس تەييارلاپ، تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتىنى ئاقلاشتىن ئىبارەت ئىدى. لېكىن، تارىخ رەھىمسىز، ھەرقانداق ئويدۇرما ۋە بۇرمىلاشلار شىنجاڭنىڭ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ تارىخىي پاكىتىنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ.

4 - بۆلۈم شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرەشلىرى

جاھانگىرلارنىڭ شىنجاڭ رايونىمىزغا يۈرگۈزگەن سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى غالجىرانە تاجاۋۇز- چىلىقى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چەكسىز غەزىپىنى

---

* «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» 65 - جىلد، خەت - ئالاقە ئىشلىرى (4).

قوزغاپ جاھانگىرلىككە قارشى يېڭى دولقۇن شەكىللەندۈردى. بولۇپمۇ شىنخەي ئىنقىلابى مەزگىلىدە ئىنقىلاب ۋەزىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى تېخىمۇ ئويغاتتى. ئۇلار چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ئېزىشى ۋە ھاقارەت قىلىشقا چىداپ تۇرالماي، دۈشمەنگە ھەممە بىردەك نەپرەت ياغدۇرۇپ، قارشىلىق كۆرسەتتى، 1912 - يىلى 23 - ئىيۇندا جۇڭگو ۋە چەت ئەلنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن چىرا ۋەقەسى پارتىلىدى.

چىرا ۋەقەسى جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، ۋەتەننى سۆيۈش يولىدىكى كۆلىمى بىرقەدەر زور بولغان بىر قېتىملىق كۈرەش بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ خارروسىيە تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى ئىدى. 1901 - يىلى روسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق بىر ئەلچىسى زىياپەت ئۆتكۈزۈش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئاياللارنى ئەخمەق ئېتىپ نومۇسىغا تېگىپ، قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چەكسىز غەزىپىنى قوزغىدى، شۇنىڭ بىلەن روسىيە كونسۇلخانىسىنىڭ سىرتىدا 2000 كىشى نارازىلىق بىلدۈرۈپ نامايىش ئۆتكۈزۈپ، كونسۇلخانىنىڭ قوغداش قىسىملىرى بىلەن باتۇرلارچە ئېلىشتى. بۇ قېتىمقى نارازىلىق بىلدۈرۈش نامايىشى چارروسىيە كونسۇلخانىسى قوغداش قىسىملىرى تەرىپىدىن باستۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ، جۇڭگو خەلقىنى بوزەك قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بەردى. 1901 - يىلى فېۋرالدا، روسىيىنىڭ بىر ئوفىتسېرى دوتەينىڭ بىر پارچە خېتىنى كۆتۈرۈپ، تۆت نەپەر كازاك سولداتنى ۋە تۆت كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ سارىقكۆلگە تىمىسقىلاپ كېلىپ، بىز شىنجاڭ شۇنفۇسىنىڭ رۇخسىتى بىلەن سارىقكۆلنىڭ پوچتا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا كەلدۇق دەپ، تۇرۇۋالدى. بۇ ھال يەرلىك ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغىدى. يەرلىك خەلق

دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداش ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەكەندىكى ئەمەلدارىغا 100 دىن ئارتۇق كىشى ئىمزا قويغان بىر پارچە ئىلتىماسنامە يوللاپ، جۇڭگونىڭ پوچتا ئىشلىرىنى چەت ئەللىكلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا بېرىشكە قارشى تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، ھەمدە بۇ روسىيە ئوفىتسېرىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشنى رەت قىلدى. 1912 - يىلى مايدا پەيزىۋات، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردىمۇ روسىيىگە قارشى تۇرۇش كۆرەشلىرى كۆپ قېتىم يۈز بەردى. جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، ۋەتەننى سۆيۈش يولىدىكى چىرا ۋەقەسىمۇ مانا مۇشۇنداق تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا يۈز بەرگەنىدى.

چىرا — ھازىرقى چىرا ناھىيىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇ، كىرىيە ناھىيىسى تەۋەلىكىدىكى مۇھىم بازار، روسىيە سودىگەرلىرى سودا ئىشلىرى بىلەن كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان رايونلارنىڭ بىرى ئىدى. چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى بۇ يەردە قانۇنسىز ھالدا شاڭيۇ تەسىس قىلىپ، روسىيە مۇھاجىرلىرى تەشكىلاتى قۇردى. بۇ شاڭيۇلار ۋە روسىيە مۇھاجىرلىرى تەشكىلاتى ئاتاقتا مۇھاجىر ۋە سودا ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ دېيىلگىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە بۇ يەرنىڭ شاھى - سۇلتانى بولۇۋېلىپ، چارروسىيە كونسۇلىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىدى. ئۇلار ئىنتايىن پەسكەش ۋاسىتىلەرنى قوللىنىپ، قانۇنسىز ھالدا روسىيىگە مۇھاجىر قوبۇل قىلىپ، جۇڭگولۇقلارنى روسىيىلىككە ئايلاندۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ جۇڭگودىكى ئىجتىمائىي ئاساسىنى كېڭەيتتى؛ ئۇلار دائىم قەستەن ۋەقە تۇغدۇرۇپ، ئاتالمىش روسىيە مۇھاجىرلىرىنى توپلىشىپ جىدەل چىقىرىشقا قۇترىتىپ، جۇڭگوغا قوراللىق تاجاۋۇز قىلىشقا باھانە چىقاردى؛ ئۇلار سودىگەرچىلىك قىلىش باھانىسى بىلەن ئاخبارات توپلىدى؛ يەرلىك

مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىگە بۆلگۈنچىلىك قىلىپ، مىللىي ماجرا پەيدا قىلدى، ئاممىنى بوزەك قىلىپ، مەككار سودىگەرلەرنى قانات ئاستىغا ئالدى؛ تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ مۇتەھەملىك قىلىپ، روسىيە كونسۇلى ئورنىدا جۈڭگو - روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ بارلىق ئالاقىلىشىش ئىشلىرىنى قانۇنسىز ھالدا بېجىرىپ، جۈڭگونىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ۋە ئىگىلىك ھوقۇقىغا ئارىلاشتى. بۇنىدىن باشقا، ئۇلار يەنە چىرانىڭ توغراقتىغىل قاتارلىق جايلىرىدا مەكتەپ ئېچىپ، مۇستەملىكىچىلىك تەربىيىسىنى يۈرگۈزۈپ، ئۆسمۈرلەرنى زەھەرلەپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىقى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرماقچى بولدى. ئەينى ۋاقىتتا، بۇ يەردە شاڭيو بولغان سىيەت* چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ چىرادىكى ۋەكىلى ئىدى. ئۇ چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق كۈچىگە تايىنىپ، خالىغانچە ئەسكىلىك، زورلۇق - زومبۇلۇق، يامانلىق قىلىپ، خەلقنى بوزەك ئەتتى، ئالاللارنى دەپسەندە قىلدى ۋە خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى قاقتى-سوقتى قىلدى ھەمدە چارروسىيىنىڭ شاڭيۇسى دېگەن نام بىلەن يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، «روسىيە مۇھاجىرلىرى» نى باج ۋە ئالۋاننى رەت قىلىشقا كۈشكۈرتتى، ھەتتا ئۆز ھويلىسىدا ئاممىنى ئېسىپ قويۇپ ئۇرۇپ، غالجىرلىقنى تا ئۇچىغا چىقتى. شۇڭا يەرلىك ئاممىنىڭ ھەممىسى چارروسى-

---

* سىيەت ھاجى — ئۆزبەك، ئەسلى خوتەن ناھىيىسىدىن بولۇپ، 16 ياش چېغىدا روسىيىگە ئوقۇشقا بارغان ھەمدە روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكەن. چارروسىيىنىڭ جاسۇسلۇق ئورگىنىدا ئالاھىدە تەربىيىلەنگەن. ئۇ 39 يېشىدا چارروسىيە تەرىپىدىن كەمرىيىگە ئەۋەتىلىپ شاڭيو بولغان. ئۇ، چوڭ سودىگەر ئابلىز قارىنىڭ قىزى بۈۋى مەريەمگە ئۆيلىنىپ، چىرادا ئولتۇراقلاشقان. ئۇنىڭ بۇ يەردە قانۇنسىز قوبۇل قىلغان روسىيە مۇھاجىرى 100 دىن ئاشىدۇ.

ىنىڭ بۇ ياۋۇز غالچىسىغا ۋە ئۇنى قوللايدىغان چارروسىيە كونـ سۇلىغا چىش تىرنىقىغىچە ئۆچ بولۇپ كەتتى.

ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، روسىيە پۇرسەت كەلدى دەپ قاراپ، ھەممىلا يەردە قۇترا تقۇلۇق قىلىپ، ئىنقىلابنىـى قارىلاپ، توپىـلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىدى. سىيىت قەشقەر كونسۇلىنىڭ كۆشكۈرتۈشى بىلەن ھەـ دەپ ھەربىكەتلىنىپ، يەرلىك خەلقنى روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ، چارروسىيىنىڭ «پاناھلىقى» نى قوبۇل قىلىشقا قۇترىتىپ، قورال ـ ياراق، ئوق ـ دورا تارقىتىپ، توپىـلاڭ چىقىرىپ، شىنجاڭنى پارچىلاشنى قەستىلىدى. قايمۇقتۇرۇشـقا كۆنمىگـەن دېھقانلارنى سىيىت بەكمۇ بوزەك ئەتتى. ھەتتا ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى سۇغىرىشـقا سۇ بەرمەي زىرائەتلىرىنى قۇرۇتۇۋەتتى. 1912 ـ يىلى فېۋـ رالدا سىيىتنىڭ زورلۇق ئىشلىتىپ ئۆستـەڭنىڭ سۈيىنى ئىگىلـ ۋالغانلىقى تۈپەيلىـدىن يەرلىك ئاھالا چەكسىز غەزەپكە كېلىپ، ئۇنىڭ ئۇستىدىن ھۆكۈمەتكە ئەرز قىلـدى. لېكىن، ھىمايىغا تا ـ يىنىدىغان بۇ يالاقچى بىر ئوچۇم ئاتالمىش «روسىيە مۇھاجىر ـ لىرى» نى باشلاپ، يامۇلغا بېسـىپ كىرىپ، كىرىيـە ئامبىلىغا پوپوزا قىلدى. خەلق ئامبىسىنىڭ قوللىشـى ئارقىسىدا يەرلىك ئەمـەلدارلار سىيىتنىـى قـاماپ قويدى. چـارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى سوكوۋ مۇئاۋىن كونسۇل بىلۇنىسنى كىرىيگە ئەۋەتىپ، يەرلىك ھۆكۈمەتكە بېسىم ئىشلىتىپ، يەرلىك ئەمەـ دارنى سىيىتنى قەشقەر كونسۇلىنىڭ ساقلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىش كە مەجبۇر قىلدى. مايدا، قەشقەر كونسۇلخانىسى «ئىسپات تو ـ لۇق ئەمەس» دېگـەن بـاھانـە بـىلـەن سـىيـىتـنـى قويۇۋەتتى.

دەل مۇشۇ پەيتتە قەشقەردىكـى گلاۋخۇينـىڭ كاتتىبـشى بىيەن يۈكفۇ، ۋېي دىشى قاتارلىقلار ئۇرۇمچى ۋە ئىلى قوزغىلـ

ڭىنىڭ تەسىرى ئاستىدا دوتەي يۈمن خۇڭيۇنى ئۆلتۈرۈپ، قەشقەرنى تېزگىنلىگەنىدى. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى گىلاۋخۇيلارمۇ ئۇنىڭغا ئارقا - ئارقىدىن ئاۋاز قوشقان بولۇپ، ۋەزىيەت داۋالغۇپ تۇراتتى. مانا مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە سىيىت چىراغا قايتىپ كەلدى، بىلونىسنىڭ قوللىشى ۋە مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا بۇ قېتىم ئۇنىڭ ئەكسىيەتچى خورىكى تېخىمۇ ئۆسۈپ كەتتى. ئۇ قول ئاستىدىكى غالچىلىرىغا ئۆزى يېتىپ كەلگەندە يول بېشىغا چىقىپ سەپ تارتىپ قارشى ئېلىش ھەمدە مىلتىق ئېتىپ ھەيۋىسىنى كۆرسىتىپ قويۇشنى بۇيرىدى. 16 - ئىيۇن كۈنى سىيىت ئۆستەڭ سۈيىنى يەنە ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن يەرلىك كىشىلەرنى ئۇردى ۋە تەپتارتماستىن «ئېلان» چىقىرىپ، ئۆزىنى: «ئاشلىق ۋە باج تاپشۇرمىسىمۇ بولىدىغان، ئۆستەڭ سۈيىدىن خالىغىنىمچە پايدىلىنىدىغان» قىلىپ كۆرسەتتى، ھەمدە يەرلىك ئۇيغۇرلارنى «تېزدىن روسىيىگە ئەل بولۇش»① قا كۈشكۈرتتى. 23 - ئىيۇن كۈنى روسىيە ئەسكەرلىرى روسىيە كونسۇلى ۋە سودىگەرلىرىنى قوغداشنى باھانە قىلىپ قەشقەرگە بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، سىيىتقا تېخىمۇ جان كىرىپ كۆرەڭلەپ كەتتى. ئۇ «دۆلەتمەن - باي كىشىلەرنى ئۆز مەيلىچە تۇتۇۋېلىپ، ئۇلارنى چەك سېتىۋېلىپ، روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈشكە مەجبۇرلىدى. بويسۇنمىغانلارنى بىرقانچە كۈنلەپ قاماپ قويدى»② سىيىتنىڭ جىنايى قىلمىشلىرى چىرا خەلقنىڭ ئورتاق - غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغىدى. ئۇلار يەرلىك ھۆكۈمەتكە سىيىت

---

① زىلڭ ۋىنۋۇ: «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتىنى باشقۇرۇش تارىخى» 502 - بەت.

② «تاشقى ئىشلار مىنىسترلىكىنىڭ ئالاقىلىشىش ئىشلىرى توغرىسىدا قىسقىچە خاتىرە»، «قەشقەر، خوتەن تەۋەسىدىكى روسىيىلىكلەرنىڭ ئۆلتۈرۈلۈش دېلولىرى».

نىڭ ئۈستىدىن ئارقا - ئارقىدىن ئەرز قىلدى. شۇ چاغدا قەشقەر ھاكىمىيىتىنى ئىگىلەپ تۇرغان گېلاۋخۇينىڭ باشلىقلىرى — بيەن يۇڭفۇ، ۋېي دېشىلار خەلق ئاممىسى تەرەپتە چىڭ تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ روسىيىگە قارشى كۈرىشىنى قوللاپ، يەكەندە تۇرۇشلۇق قۇر بېشى شۇڭ گاۋشىڭ ۋە ئۇنىڭ ياردەمچىسى جاۋداشىڭلارنى سىيىتنىڭ دېلوسىنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن كىرىيىگە ئەۋەتتى.

شۇڭ گاۋشىڭنىڭ كېلىشى، كىرىيە خەلقىنى ئىلھاملاندۇردى، ئاممىنىڭ روھى كۆتۈرۈلدى، ئەسكىلىكلىرى چېكىدىن ئاشقان سىيىتنى جازاغا تارتىشنى قەتئىي تەلەپ قىلدى. سىيىت بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، قەستەن قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىپ، بىلۇنىسنىڭ يولىيورۇقى بويىچە، قول ئاستىدىكى 100 دىن ئارتۇق كىشىنى تولۇق قوراللاندۇردى ھەمدە قېيىن ئاتىسىنىڭ ھويلىسىدىكى ئېگىز ئۆگزىگە چارروسىيىنىڭ دۆلەت بايرىقىنى قاداپ، مەقسەتلىك ھالدا «شۇڭ گاۋشىڭ بىلەن جەڭ قىلىدىغان»① ھالەتنى شەكىللەندۇردى.

22 - ئىيۇن كۈنى شۇڭ گاۋشىڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، سىيىتنىڭ ئۈستىدىن ئەرز قىلغىلى بارغان چىرالىق ئامما بىلەن بىرگە چىراغا كەلدى. ئۇنىڭ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر بىردەمدىلا سىيىتنىڭ قۇلىقىغا يەتتى. لېكىن، ئۇ بۇنىڭغا پەرۋا قىلمىدى. غەزەپلەنگەن ھەر مىللەت خەلقى بىرنەچچە يۈزگە يەتتى. ئۇلار توپلىشىپ سىيىت تۇرۇشلۇق ھويلىنى قورشىۋالدى. ۋە «گۈلدۈر مامىدەك سادا ياڭرىتىپ، باتۇرلۇق ۋە بەس - بەستە②» سىيىت بىلەن

① سىكلېيىن. نېيدىنگىر: «ماجىي قەشقەردە» 190 — 191 - بەت.
② «تاشقى ئىشلار مىنىسترلىكى ئالاقە ئىشلىرىنىڭ قىسقىچە بايانى»، «قەشقەر، خوتەن تەۋەسىدىكى روسىيىلىكلەرنىڭ ئۆلتۈرۈلۈش دېلولىرى».

يۇزمۇ يۇز كۆرەش قىلدى. شۇڭ گاۋشىڭ قۇربىشى جۇ شوتاڭ قاتارلىقلارغا سىيتتىنى تۇتۇشنى بۇيرۇغانىدى. چارروسىيىنىڭ يۇقۇرى غالچىسى سىيىت ئوق چىقىرىپ جۇ شوتاڭنى ۋە ئەسكەرلەردىن ئىككىنى، ئاممىدىن بىرقانچە كىشىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. ھەر مىللەت خەلقى غەزەپىنى باسالمايى، شىددەت بىلەن قوزغىلىپ، ئۆزىنىڭ قوغداپ قايتۇرما زەربە بېرىپ، شۇ مەيداندىلا چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قول چوماقلىرىدىن بولۇپ 29 كىشىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. سىيىت تۇرغان ھويلىغا ئوت قويۇپ بېرىپ، تاجاۋۇزچىلارنىڭ قاتتىق ئەدىبىنى بەردى. دۇشمەننىڭ يېلى چىقىپ كەتتى. سىيىت كېچىسى ئۆينىڭ ئارقا تېمىنى تېشىپ ئۆز يېقىنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، رەسۇلارچە قېچىپ، قەشقەردىكى چارروسىيە كونسۇلخانىسىغا بېرىپ يوشۇرۇنۇۋالدى.

چىرا ۋەقەسىنى چارروسىيە غەرەزلىك ھالدا پەيدا قىلدى. بۇ ۋەقەنى چارروسىيىنىڭ تاشكەنتتىكى گوبىرناتورىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇل سوكوۋ بىلەن مۇئاۋىن كونسۇل بىلونسىلار بىۋاسىتە پىلانلىدى. ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى جىنايى مەقسىتى شىڭخەي ئىنقىلابىنى پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭ رايونىمىزغا قاراتقان تاجاۋۇزچىلىقىنى كېڭەيتىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا، روسىيە قوشۇنلىرىنى باشلاپ قەشقەرگە بېسىپ كىرگەن چارروسىيە پولكوۋنىكى پوپولوۋ: «باش كونسۇل سوكوۋ چىنى تۈركىستانىنى (شىنجاڭ رايونىمىزنى دېمەكچى) چار پادىشاھىغا قارايدىغان، چار پادىشاھ ئۆزى گوبىرناتور تەيىنلەيدىغان بىر ئۆلكىگە ئايلاندۇرۇشنى ئويلايتتى. شۇڭا ئۇ ئۆزى ياساپ چىقارغان روسىيە مۇھاجىرلىرىنى يۇزلەپ، ياق، ھەتتا مىڭلاپ تىزىملىدى. شۇڭا چىرا ۋەقەسى يۈز بەردى»* دەپ ئىقرار

* سىكلېيمىن. نېيدىنگىر: «ماجىي قەشقەردە» 193 - بەت.

قىلغانىدى. تارىخ تەرەققىياتى دەل بۇ تاجاۋۇزچىلارنىڭ ئارزۇسىنىڭ ئەكسىچە بولدى. شۆخەن ئىغىلابىي چارروسىيىگە «قەشقەرنى يۇتۇۋېلىش پۇرستى» بېرىش ئۈيغۇتا تۇرسۇن، بەلكى «ئۇلارنىڭ پىلانلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى»*. چىرا خەلقىنىڭ جاھانگىرلىكىگە قارشى ئېلىپ بارغان باتۇرانە كۈرىشى ئۇلارغا بېرىلگەن ئەڭ ياخشى جاۋاب بولدى. ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن شۇڭ گاۋشىڭ كىرىيىدە بايانات ئېلان قىلىپ، سىيىتنىڭ چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا تاپىنىپ، چىرادا ئۆتكۈزگەن خىلمۇ خىل جىنايەتلىرىنى پاش قىلدى؛ چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئاخىرغىچە كۈرەش قىلىشقا بەل باغلىغانلىقىنى بىلدۈردى. چىرا خەلقىمۇ تەز ھەرىكەتكە كېلىپ چىرا تەۋەسىدە چارروسىيە قانۇنسىز قۇرۇۋالغان ئاقاقاللىق ئورگىنىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، قانۇنسىز ئېچىۋالغان ئاتالمىش يېڭى مەكتەپنى ئەمەلدىن قالدۇردى. چىرا خەلقى ۋەتىنىمىزنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ۋە مۇقەددەس زېمىنىنى قوغداش كۈرىشىدە ئۆچمەس تۆھپە ياراتتى.

ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، چارروسىيە بۇنى باھانە قىلىپ 500 دىن ئوشۇق ئەسكەر يۆتكەپ قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ، شىنجاڭنىڭ يەرلىك ھۆكۈمىتىگە بېسىم ئىشلىتىپە مۇتتەھەملىك قىلىپ ئەمەلدار - بايلاردىن ۋە ئاھالىلەردىن بولۇپ 180 كىشىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى تەلەپ قىلدى. سوكوۋ يەنە مۇھاپىزەت قوشۇندىن 200 كازاكنى باشلاپ چىراغا بېرىپ ئۆچ ئالىدىغانلىقى توغرىسىدا جار سالدى. ئىيۇلنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئۇ يەنە چارروسىيىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ئارقىلىق يۈەن شىكەيدىن قەشقەر يەرلىك ئەمەلدارلىرىغا يارلىق چۈشۈرۈپ ناماقۇل بولۇشنى، قاتىللارنى

* يۇقىرىقى كىتاب، 203 - بەت.

جازالاشنى، زىيانىنى تۆلەپ بېرىشنى تاپىلاشنى ھەمدە چىراغا ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. يۇمن شكەي چاي روسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ بېسىمى ئالدىدا تىز پۈكۈپ دەرھال تەكشۈرۈپ، قاتتىق چارە كۆرۈش توغرىسىدا ياڭ زېڭشىنغا تېلېگراممىا ئۇرقىلىق بۇيرۇق چۈشۈردى؛ ئاۋغۇستتا ياڭ زېڭشىنغا يەنە قەشقەرنىڭ تىدۇسى (تىتەيى) جاۋدا جۇي بىلەن دو تېيى ۋاڭ بىڭكۇنغا روسىيە كونسۇلىدىن كېچۈرۈم سوراشنى تاپىلاش، خوتەن ۋالىيسى تاڭ يۈنجۇڭ بىلەن كىرىيە ھاكىمى شەن يۈكچىڭنى خىزمەتتىدىن ئېلىپ تاشلاش، شۇڭ گاۋشىڭ، جاۋدا شىڭ قاتارلىقلارنى «تۇتۇپ تۇرۇپ، تەكشۈرۈپ ئىز تەرەپ قىلىش» توغرىسىدا يولىيورۇق بەردى. شۇنداقتىمۇ روسىيە يەنىلا نىيىتىدىن يانمىدى. 26 - ئاۋغۇست كۈنى كېچىدە روسىيە قوشۇنلىرى ئۆكتەملىك بىلەن قەشقەر شەھىرىنىڭ قۇم دەرۋازىسىنى پارتلىتىپ، شەھەرگە بېسىپ كىرىپ، ئىغۋاگەرچىلىك قىلدى. ئاۋغۇستنىڭ ئاخىرىدا چارروسىيە يەنە مىڭدەك ئەسكەر يۆتكەپ، قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ، ۋەتەن خائىنى ماشىڭفۇنى ئاتالمىش «دۇستەقىل ئىسلام دۆلىتى» تەشكىللەشكە قۇتراتتى. چىرا ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قىلىش مەسلىسىدە چارروسىيە دۆلىتىمىزنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى كۆزگە ئىلماي، ئۆز ئالدىغا «ماتېرىيال توپلاش» پىكرىدە جاھىللىق بىلەن چىڭ تۇرۇپ، ئۆز ئارزۇسى بويىچە ھەل قىلماقچى بولدى. چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن كونسۇلى بىلونىس سېنتەبردە تاجاۋۇزچى قوشۇنىنى باشلاپ چىرا، خوتەنگە كىرىپ قاتارلىق جايلارغا ئىككى قېتىم كىرىپ، تەكشۈرۈشنى باھانە قىلىپ ئۆز مەيلىچە ئادەم تۇتتى. ئۇ ئىككى نەپەر ئەمەلدارنى ئىچىگە ئالغان 26 نەپەر جۇڭگو

پۇقراسىنى «جىنايەتچى» ھېسابلاپ، قەشقەرگە يالاپ ئېلىپ كەلدى.

چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىگە قارىتا، ئەينى ۋاقىتتا ئوخشاش بولمىغان مۇنداق ئىككى خىل پوزىتسىيە تۇتۇلدى: شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقى قەتئىي قارشى تۇردى. لېكىن، يۇمن شىكەي ھۆكۈمىتى بىلەن شىنجاڭ-نىڭ دۇدۇسى يالاڭ زىگشىن تەسلىمچىلىك، مۇرەسسەچىلىك قاتارلىقلارنى قوللاندى. يۇمن شىكەي بىلەن يالاڭ زىگشىن شۇڭ گاۋشىڭ قاتارلىقلارنى «قامالاپ قويۇپ، تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش» نى جاكارلىغاندا، گۇما، قاغىلىق، يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى ۋەتەنپەرۋەر ھەربىي ۋە خەلق ئىنتايىن تەنتەنىلىك مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، ھۆرمەت تۇپىنى ئېتىپ شۇڭ گاۋشىڭنى قارشى ئالدى. بىلوئىس چىراغنا «ماتېرىيال توپلاش» ئۈچۈن كەلگەندە، يەرلىك ۋەتەنپەرۋەر ئەمەلدارلار ۋە خەلق ئۇنىڭغا ئوچۇق - ئاشكارا قارشىلىق كۆرسەتتى، خوتەن ۋە قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ غەزەپ بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، چارروسىيە مەملىكىتىمىزنىڭ ئەمەلدار پۇقرالىرىدىن 180 كىشىنى ئۆلتۈرۈپ بەرسۇن دېگەن يولسىز تەلىپىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، يالاڭ زىگشىن يۇمن شىكەينىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، چارروسىيىنىڭ بىسىمى ئالدىدا تىز پۈكۈپ، شۇ يىلى ئۆكتەبىردە گىلاۋ خۇيىنىڭ باشلىقى بىيەن يۈگفو بىلەن ۋېي دېشىلارنى قەشقەردىن يۆتكەۋەتتى. كېيىن شۇڭ گاۋشىڭنى قولغا ئېلىپ تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلدى ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەرلىك ئەمەلدارلارغا چىرا ۋەقەسىنى بىلوئىس بىلەن «ھەمكارلىشىپ» بىرلىكتە بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى.

1913 - يىلى فېۋرالنىڭ ئاخىرلىرىدا، قەشقەردە چىرا

ۆەقەسى تۇغرىسىدا ئاتالمىش سوراق قىلىش ئويۇشتۇرۇلدى. سوراق قىلىشقا قەشقەرنىڭ دوتىيى، تىتەيى ۋە قەشقەر يېڭى شەھەر ھاكىمى رىياسەتچىلىك قىلدى. سوراقتا، ئەينى ۋاقىتتىكى يالغان روسىيە مۇھاجىرىدىن 26 كىشى دەۋاگەر، شۇڭ گاۋشىڭ، تاڭ يۈنجۇن ۋە 70 تىن ئارتۇق چىرالىق ئامما «جاۋابكار» سۈپىتىدە قاتناشتى. سوراق قىلىش باشلانغاندىن كېيىن، «جاۋابكار» ئامما سىيتىنىڭ ھەر خىل جىنايەتلىرىنى سان - ساناقسىز پاكىتلار ئارقىلىق غەزەپ بىلەن پاش قىلىپ، تاجاۋۇزچى ئونسۇر سوكوۋنى ئىنتايىن ئوسال ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى. نەتىجىدە «دەۋاگەر» «جاۋابكار» غا ئايلىنىپ قالدى. بىلونىس «ئۆلۈم جازاسى» بېرىشنى تەلەپ قىلغان ھېلىقى «جاۋابكار» لار «گويا كى ئەينىلەشكە چىققان قانۇن مەسلىھەتچىلىرىگە ئوخشىشىپ قالدى»①. سوكوۋ بىرنەمە دېيەلمەي، زۇۋانى تۆتۈلۈپ، رەسۋاچىلىقتا ئاچچىقىغا چىدىماي، كونسۇلخانىدا بېكىنىپ ياتقان سىيتنى قويۇپ بەردى ھەمدە بۇ غالچىنى قەشقەر شەھىرى ئىچىدە نامايىش قىلىشقا كۈشكۈرتتى ۋە «سوراق قىلىشنى ئۆزى ئىگىلەيدۇ»② دەپ جار سالدى. چارروسىيە كونسۇلىنىڭ يولسىز جېدەل چىقىرىشى تۈپەيلىدىن بۇ قېتىمقى سوراق قىلىش پېرىم يولدا توختاپ قالدى.

شۇ يىلى ئىيۇلدا سۇن جۇڭشەن رەھبەرلىك قىلغان «ئىككىنچى قېتىملىق ئىنقىلاب» پارتلىدى. يۇەن شىكەي ئىنقىلابنى باستۇرۇش ئۈچۈن، جاھانگىرلاردىن مەدەت تىلىدى ۋە چارروسىيىنىڭ تەلىپىگە بىنائەن بۇ دېلونى تۈتۈپ ئىشلىگەن ۋاڭ بىڭكۇننى دوتەيلىك ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ

① سىكلېمىن نېيدىنگىر: «ماجىي قەشقەردە» 218 - بەت.
② سىكلېمىن نېيدىنگىر: «ماجىي قەشقەردە» 218 - بەت.

ئورلىغا ياڭ زەنشۇينى بۇ دەلونى ئىشلەشكە تەيىنلىدى. شۇ يىلى ئاۋغۇستتا يۈەن شىكەينىڭ مۇرەسسەچىلىك، تەسلىمچىلىك تاشقى سىياسىتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ياڭ زەنشۇي سوكۇۋ بىلەن چىرا ۋەقەسى توغرىسىدا كېلىشىم تۈزدى. كېلىشىمدە: ياڭ يۈنجۇڭ، شېن يۈڭجىڭلار خىزمەتتىدىن ئېلىپ تاشلىنىدۇ ھەمدە ئۇلارغا ئېغىر جەريمانە قويۇلىدۇ؛ شۇڭ گاۋشىڭغا 12 يىللىق قاماق جازاسى، جاۋ داشىڭغا ئالتە يىل ئەمگەككە سېلىش جازاسى بېرىلىدۇ، 40 نەپەر پۇقراغا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا، ئەمگەككە سېلىش ۋە قاماق جازاسى بېرىلىدۇ. جۇڭگو ھۆكۈمىتى 70 مىڭ سەر كۈمۈش تۆلەم تۆلەيدۇ دەپ بەلگىلەندى. 1 ـ ئۆكتەبىر كۈنى ئىككى تەرەپ كېلىشىمگە ئىمزا قويۇپ دەلونى ئاخىرلاشتۇردى.

چىرا ۋەقەسى يۈەن شىكەي ۋەتەن ساتقۇچ ھۆكۈمىتىنىڭ تىز پۈكۈپ تەسلىمچىلىك قىلىش تاشقى سىياسىتىنىڭ كاساپىتىدىن، ناھەق بىر تەرەپ قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش يولىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك نۇرى مەڭگۈ چاقنايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، چىرادىكى ھەر مىللەت خەلقى تۇتاشتۇرغان چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇش ئوتى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى رايونلاردا تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە تۇتىشىپ داۋاملىق يامرىدى. 1913 ـ يىلى مايدا، چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى ئىلىنىڭ قورغاس رايونىدا، «چارۋا ـ مالالارنى تەكشۈرۈپ كۆرۈش» نى باھانە قىلىپ، ئىلىمىز زېمىنىغا بېسىپ كىرگەندە، يەرلىك ھەر مىللەت خەلقى تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. شۇ يىلى ئۆكتەبىردە، چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى ئالتايدىكى سارسۇمبىغا ئالتە چاقىرىم كېلىدىغان يەردىن دەل ـ دەرەخلەرنى ئوغرىلۇقچە كەسكەندە، يەرلىك موڭغۇل ۋە قازاق خەلقى ئۇلار بىلەن تېغمۇتېغ

كۆرەش قىلدى. نەتىجىدە چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ كونسۇلخانىسىغا قېچىپ كىرىۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. 1914 - يىلى، چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى ئىلغا تەۋە قورغاس دەريالىسىنىڭ شەرقىي ساھىلىدىكى رايونغا «بايراق قاداپ ئىگىلىۋالماقچى» بولغاندا، يەرلىك ھەر مىللەت خەلقى دەرھال ھەربىكەتكە كېلىپ، ئۇلارنى توسۇپ، چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. يولسىزلىق بىلەن قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىنغان شۇڭ گاۋشىڭ شۇ يىلى يەنىلا گېلاۋ خوۋىنىڭ باشلىقى سالاھىتى بىلەن قەشقەردە خەلق ئاممىسىنىڭ روسىيىگە قارشى كۆرەش ئېلىپ بېرىشىغا داۋاملىق رەھبەرلىك قىلدى. يولسىزلىق بىلەن ھاشارغا سېلىشقا ھۆكۈم قىلىنغان چىرالىق ئاممىنىڭ مۇددىتى توشۇپ يۇرتىغا قايتقاندىن كېيىن، ئۇلارمۇ داۋاملىق تۈردە شۇ جايدىكى خەلق بىلەن بىرلىكتە چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۆرەش قىلدى. جاھانگىرلارغا قارشى كۆرەشتە قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن سوپىرا قاتارلىقلار 14 يىلدىن كېيىنى چىراغا قايتىپ كەلگەندە يۇرتتىكى ھەممە ئائىلە كىشىلىرى ئالدىغا چىقىپ قىزغىن قارشى ئالدى. ھەتتا بەزى كىشىلەر 300 چاقىرىم يىراقلىقتىكى خوتەنگىچە ئالدىغا بېرىپ قارشى ئالدى. گۇما قاتارلىق رايونلاردا، ئالدىنىپ روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكەن بەزى جۇڭگولۇقلار چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئەپتى - بەشرىسىنى تونۇپ يەتكەندىن كېيىن، چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ زوراۋانلىق قىلمىشلىرىنى پاش قىلىپ ۋە ئۇنىڭ ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ جۇڭگو تەۋەلىكىنى ئېسىلگە كەلتۈرۈپ بېرىشنى ئارقا - ئارقىدىن تەلەپ قىلدى. 1915 - يىلى كىرىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقى داۋاملىق

هالدا چارروسیه تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن جىددىي كۈرەش قىلىپ، «بۇ ئەبلەخلەرنىڭ ھەممىسىنى روسىيىگە غوغىلاپ چىقىرىۋېتىش كېرەك①». دەپ ئاشكارە بايانات ئېلان قىلدى. شۇ يىلى ئاپرىل ۋە ماي ئايلىرىدا ئالتاينىڭ سارسۇمبە، قابا، بورچىن رايونلىرىغا چارروسىيەدىن قانۇنسىز كۆچۈرۈپ كېلىنگەن روسىيە كۆچمەنلىرى شۇ يەردىكى تىرىلغۇ يەر ۋە ئوتلاقلارنى ئىگىلىۋالدى. كىشىلەرنىڭ ئۆكۈزلىرىنى بۇلاپ - تالىدى. بوز يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلدى. دەل - دەرەخ لەرنى كېسىپ ئۆي سالدى، سۇ مەنبەلىرىنى تالىشىپ، خەلقنى بوزەك ئەتتى. بۇنىڭغا چىداپ تۇرالمىغان يەرلىك ھەر مىللەت خەلقى شۇ يەردە ئۇرۇشلۇق ھەربىي قوشۇنلارنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا «توپ - توپ بولۇپ، قولىغا قورال ئېلىپ»، چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن تىنمۇتسىز كۈرەش قىلدى. بورچىنلىك چوڭ كۆل دېگەن يېرىدىلا «روسىيىلىكلاردىن ئالتە كىشىنى يارىلاندۇرۇپ»① چارروسىيە مۇستەملىكچىلىرىنىڭ قاتتىق ئەدىبىنى بەردى.

پاراكەندە سىلىش، مەغلۇپ بولۇش، يەنە پاراكەندە سىلىش، يەنە مەغلۇپ بولۇش، ئاخىر بېرىپ ھالاك بولۇش، مانا بۇ تارىختىكى بارلىق ئەكسىيەتچىلەر بېسىپ ئۆتكەن يول. شۇنداقلا چارروسىيە جاھانگىرلىكىمۇ بېسىپ ئۆتكەن يول. چارروسىيە چىرا ۋەقەسىدە زەربە يېگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ شىنجاڭغا قارىتقان تاجاۋۇزچىلىقى شۇنىڭ بىلەن توختاپ

---

① «روسىيە مۇھاجىرى قاسىم ھاجى قاتارلىقلارنىڭ يالغۇزلىدىن پاناھلىق تەلەپ قىلىشى».

② «تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ئالاقە ئىشلىرىنىڭ قىسقىچە بايانى». «چوكتۇر دەريا بويىدا جۇڭگو - روسىيە ھەربىي ۋە خەلقلىرىنىڭ توقۇنۇش ئۇچۇرى».

قالمىدى. چارروسىيە 1916 - يىلى ئۆكتەبردە قەشقەر رايونىمىزغا يەنە قوراللىق تاجاۋۇز قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىمىزدىن 500 دىن ئارتۇق كىشىنى ۋەھشىيلەرچە قىرغىن قىلىپ، جۇڭگو خەلقى ئالدىدا يەنە بىر قان قەرزىگە بوغۇلدى. تاكى شۇ ۋاقىتقىچە ئۇلار شىنجاڭنى تاكى چارروسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر ئۆلكىسىگە ئايلاندۇرمىغۇچە ئارام تاپمايدىغانلىق توغرىسىدا چۈش كۆردى. 1917 - يىلى روسىيىدە فېۋرال ئىنقىلابى ۋە سوتسىيالىستىك ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلاپ، چار پادىشاھنىڭ مۇستەبىتلىك تۈزۈمى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. شۇنىڭ بىلەن چارروسىيىنىڭ شىنجاڭ رايونىمىزغا تاجاۋۇز قىلىش پىلانىنىڭ بىتچىت بولغانلىقى جاكارلىنىپ، چارروسىيىنىڭ ئېلىمىزگە تاجاۋۇز قىلىش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى. پولاتتەك تارىخىي پاكىتلار كىشىلەرگە، تاجاۋۇزچىلارنىڭ ئاقىۋىتى ياخشى بولمايدىغانلىقىنى، گەرچە ئۇلار بىر مەھەل غالجىرلاشسىمۇ، لېكىن ئاخىر ھالاك بولۇش تەقدىرىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تارىخ تەرەققىياتىنىڭ لوگىكىسى مانا شۇ.

5 - بۆلۈم جۇڭگونىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابى ھارپىسىدىكى شىنجاڭ

1914 - يىلى ئاۋغۇستتا، 1 - دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىدى. بۇ مۇستەملىكىلەرنى قايتا بۆلۈشۈۋالىدىغان بىر قېتىملىق جاھانگىرلىك ئۇرۇشى ئىدى. ئۇنىڭ پارتلىشى دۇنيا بويىچە كاپىتالزم سىستېمىسىدىكى ئومۇم كرىزىسنىڭ نەتىجىسى ئىدى.

1917 - يىل 7 - نويابردا، جاھانگىرلىك سېپىنىڭ ئەڭ ئاجىز ھالقىسى بولغان روسىيىدە ئۇلۇغ ئۆكتەبىر

سوتسىيالىستىك ئىنقىلابى پارتلىدى. ئۇ، پومېشچىك، بۇرژۇئا سىنىپىنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، دۇنيادا پرولېتارىيات دىكتاتۇرلۇقىدىكى تۇنجى سوتسىيالىستىك دۆلەتنى بەرپا قىلدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى تارىختا يېڭى دەۋر يارىتىپ، ئىنسانىيەتنىڭ تارىخىي تەقدىرىنى تۈپتىن ئۆزگەرتتى. ئۇ، پۈتۈن دۇنياغا غەلىبە يولىنى كۆرسىتىپ بېرىپلا قالماي، جۇڭگو ئىنقىلابى ئۈچۈنمۇ پارلاق ئۈلگە تىكلەپ بەردى. يولداش ماۋ زېدۇڭ مۇنداق كۆرسەتكەنىدى: «ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ زەمبىرەك ئاۋازى بىزگە ماركىسىزم- لېنىنىزمنى ئېلىپ كەلدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پۈتۈن دۇنيانىڭ شۇنىڭدەك جۇڭگونىڭ ئىلغارلىرىنىڭ پرولېتارىيات دۇنيا قارىشىنى مەملىكەتنىڭ تەقدىرىنى كۆزىتىدىغان قورال قىلىپ، ئۆز مەسىلىلىرىنى يېڭىباشتىن مۇھاكىمە قىلىپ چىقىشقا ياردەم قىلدى. روسىيىلىكلەرنىڭ يولى بىلەن مېڭىش — خۇلاسە ئەنە شۇ بولدى» («خەلق دېمىكراتىيىسى دىكتاتۇرىسى ھەققىدە». «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە 4 - توم، 656 - بەت). شۇڭا ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى جۇڭگو ئىنقىلابىغا ئىنتايىن كەڭ ۋە ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. ئۇنىڭ نۇرى جۇڭگو خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەش يولىنى يورۇتتى. ئەينى ۋاقىتتا، روسىيە بىلەن چېگرىداش بولغان شىنجاڭ رايونىمىزمۇ پۈتۈن مەملىكىتىمىزگە ئوخشاش ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئىلھامى ئاستىدا، ئىنقىلاب تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئېچىپ، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب ھارپىسىدىن ئورۇن ئالدى.

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبە قىلغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئالدى بىلەن ئىلى، تارباغاتاي رايونىدىكى روسىيە مۇھاجىرلىرى ئارىسىدا تارقالدى. شۇ چاغدا ئاربىك پىدوۋ (تاتار)، ئارتمىن پىتروۋىچ ۋە ياشلىسوۋ (رۇس) قاتارلىقلار روسىيىنىڭ مۇھاجىر

زىيالىيلىرى ئارىسىدا ئىنقىلابىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدى. ئۇلار روسىيىدە فېۋرال ئىنقىلابى بولغان مەزگىلدىلا روسىيە مۇھاجىرلىرى ئارىسىدا تەبرىكلەش ناماىيشى ۋە يىغىنلىرىنى ئۆتكۈزگەنىدى. روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ پائالىيىتى تېخىمۇ ئەۋج ئالدى. ئۇلار ئىلىدا تەشۋىق ۋەرەقىسى تارقىتىپ، ماركسىزم - لېنىنىزمنى تەشۋىق قىلىپ، يەرلىك خەلق ئاممىسىنى قوزغىلىپ ئىنقىلاب قىلىشقا چاقىردى. بۇ ئىنقىلابىي پائالىيەتلەر مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلى، تارباغاتاي رايونلىرىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ ئارىسىدا مەلۇم تەسىر پەيدا قىلدى. ئەنجامدىكى جۈڭگو مۇھاجىرلىرىمۇ ئارقا - ئارقىدىن ئىنقىلابىي تەشكىلات قۇرۇپ، گېزىت چىقىرىپ ماركسىزم لېنىنىزمنى تەشۋىق قىلدى. ئۇلارنىڭ بۇ پائالىيەتلىرىمۇ ئوخشاشلا شىنجاڭغا تەسىر كۆرسەتتى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئىلهامى ئاستىدا، 1918 - يىلى ئاپرېلدا، غۇلجىدا روسىيە مۇھاجىرلىرى قاتناشقان هالدا ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەردىن بولۇپ مىڭ دىن ئارتۇق كىشى ناماىيش ئۆتكۈزدى، ئۇنىڭ ۋاقتى تۆت سائەت داۋام قىلدى. ئۇلار داقا - دۇمباقلارنى ياڭرىتىپ ۋە ساز چېلىپ، سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپوبلىكىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى قىزغىن تەبرىكلىدى. بۇ قېتىمقى ناماىيش خەلقنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە ئويغىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چۆچەك رايونىدىكى روسىيە مۇھاجىرلىرى ۋە ئېلىمىزنىڭ بىر قىسىم ئىشچى - خىزمەتچى ۋە ماگىزىنچىلىرىمۇ سوتسىيالىستىك روسىيىنى دوراپ سەككىز سائەتلىك ئىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. ئۇلار ماگىزىن خوجايىنلىرىنىڭ قوشۇلۇش - قوشۇلماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، ۋاقىت توشسىلا ئىشتىن چۈشۈۋەردى. مەسىلەنى بىر قېتىم ئۇرۇمچىدىن چۆچەككە ئېلىپ كېلىنگەن چايىنى چۈشۈرۈشتە، چاينىك يېرىمى چۈشۈرۈلگەندە ۋاقىت توشۇپ قالدى.

ئىشچىلار ئىشتىن چۈشمەكچى بولغاندا، خوجايىن ئۇلارنى توسىماقچى بولۇپ سوئال قويغاندا، ئىشچىلار «ۋاقىت توشتى» دەپ جاۋاب بەردى. شۇنىڭ بىلەن خوجايىن ئىلاجىسىز ئۇلارغا كەچتە ئىشلىسە قوشۇمچە ھەق بېرىشكە ماقۇل بولدى. بۇ مىساللار شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئۆكتەبر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە ئويغىنىشقا باشلىغانلىقىنىڭ ئالامىتى ئىدى. لېكىن ياڭ زېڭشىننىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقى تۈپەيلىدىن، روسىيە ئۆكتەبر ئىنقىلابىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە بېرىدىغان تەسىرى ئىنتايىن زور چەكلىمىگە ئۇچرىماي قالدى.

روسىيە ئۆكتەبر ئىنقىلابىدىن كېيىن، ياڭ زېڭشىن نۇرغۇن ئەكسىيەتچىل تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ماركسىزمنىڭ شىنجاڭدا تارقىلىشىنى توستى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسىنى «ھەددىدىن ئاشقان پارتىيە»، ماركسىزم ـ لېنىنىزمىنى «ھەددىدىن ئاشقان مەسلەك» دەپ قارىلاپ، شىنجاڭنىڭ ئۆكتەبر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئىككىنچى «روسىيە» گە ئايلىنىپ قېلىشىدىن ئىنتايىن قورقتى. ئۇ، «ئەگەر ھەددىدىن ئاشقان مەسلەك شىنجاڭغا كىرىپ قالىدىغان بولسا، ئۆزگىرىش يۈز بېرىشى تۇرغان گەپ»* دەپ قارىدى. شۇڭا ئۇ ئۆكتەبر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىدىن ئىنتايىن قورقۇپ، ماركسىزمنىڭ شىنجاڭدا تارقىلىشىغا قاتتىق ئۆچمەنلىك بىلەن قارشى تۇردى. بۇ ھەقتە ئۇ نۇرغۇن ئەكسىيەتچىل تەدبىرلەرنى قوللاندى. ئۇنىڭ ئەڭ ئاساسلىقلىرى تۆۋەندىكى بىر قانچە تۈقتىدىن ئىبارەت:

ماركسىزم ـ لېنىنىزمدىن «قاتتىق مۇداپىئەلىنىش»

---

* «ئىستىقپارە ھۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپنىڭ داۋامى»، و - توم، ھ - قىسىم

ئەدبىرنى قوللاندى. ئۇ: «ئەگەر تەشۋىق ۋەرەقىسى تارقاتقۇچىلار كۆرۈلسە، ئۇنىڭ جۈڭگولۇق ياكى روسىيلىك بولۇشىدىن قەتئىيىز نەزەر، بىردەك قانۇن بويىچە جازاغا تارتىلىدۇ.»① دەپ ماركسىزم — لېنىنىزمنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشىنى باستۇرۇش ۋاستىسى ئارقىلىق توسۇشقا ئورۇندى.

جايلاردىكى ئەمەلدارلارغا «سىياسەتنى ئىسلاھ قىلىش» نى يولغا قويۇش، ئاتالمىش «خەلق تۈرمۇشى سىياسىتى»، «خەلقنى ئاسراش سىياسىتى» ۋە «خەلقنى تەربىيىلەش سىياسىتى» نى يۈرگۈزۈش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىپ، ماركسىزم-لېنىنىزم ئىدىيىۋى ئېڭىمىنى «چوقۇم ھەربىي كۈچكە تايانمىسا باستۇرغىلى بولمايدۇ، ھىلىيە - مېكىر ئىشلەتمىسە ھەل قىلغىلى بولمايدۇ»② دەپ جار سېلىپ، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىنى «سىياسەتنى ئىسلاھ قىلىش» ئارقىلىق يوقىتىشقا ئۇرۇندى.

جايلاردىكى ئەمەلدارلارغا «روسىيىگە باردىغان جۈڭگولۇق لارنىڭ چېگرىدىن چىقىشىنى قاتتىق چەكلەش» ئارقىلىق ئۇلارغا ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى يۇقۇپ قېلىپ، ماركسىزم - لېنىنىزمنى قوبۇل قىلىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. يەنە زېھنىنى ماركسىزم - لېنىنىزم «كىشىلەرنى ئىنتايىن ئوڭاي قايمۇقتۇرىدۇ» روسىيەدە تۇرۇشلۇق جۈڭگولۇقلارمۇ ئۆزلىرى قاتتىق چەكلەپ، يوشۇرۇن ئاپەتنىڭ ئالدىنى ئېلىشى كېرەك»③ دەپ قارىدى.

---

① «ئىستىقبارە ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپنىڭ داۋامى»، 10 - توم، 4 - كىتاب.

② «ئىستىقبارە ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپنىڭ داۋامى» 9 - جىلد، (2)

③ «ئىستىقبارە ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپنىڭ داۋامى»، 9 - جىلد، (2)

ئۆكتەبر ئىنقىلابىدىن كېيىن، شىنجاڭغا قېچىپ كەلگەن باندىت ئاق ئورۇسلاردىن ۋە شىنجاڭدىكى يەرلىك دىنىي مۇتەئەسسىپلەردىن پايدىلىنىپ، شەھەر - يېزىلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋە كومموننىزمغا قارشى تەشۋىق قىلىپ بېرىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلق ئارىسىدا بىر خىل قورقۇنچلۇق كەيپىيات پەيدا قىلىشقا ئورۇندى. شۇڭا ياك زېكشىن سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭغا قېچىپ بېرىۋالغان باندىت ئاق ئورۇسلارنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش توغرىسىدىكى تەلىپىنى ھەرخىل باھانىلەر بىلەن رەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ سىياسىي مەقسىتىگە يەتمەكچى بولدى.

— پوچتا - تېلېگراف ساھەسى بويىچە تەكشۈرۈش تۈزۈمىنى چىڭىتىش ئارقىلىق ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالماقچى بولدى. ياك زېكشىن: «يازما ماتېرىياللار ئارقىلىق تارقىلىش كىشىلەرگە ناھايىتى تېز تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا پوچتا يوللانمىلىرىنى تەكشۈرۈش كەم بولسا بولمايدىغان رەسمىيەتتۇر»، «مەسىلەن ئالايلى، ھازىرغا قەدەر بولغان ئۇچ يىل ئىچىدە گېزىتلەرنىڭ بىرەر سانىمۇ ماقۇللۇقتىن ئۆتۈپ تارقىتىلىپ باقمىدى. مەملىكىتىمىزدىكى كىشىلەرنىڭ باردى - كەلدى پوچتا يوللانمىلىرىنى پۈتۈنلەي، بىر - بىرىدىن تەكشۈرۈش كېرەك»* دەپ قارىدى.

ئورۇپ - سوۋۇش، ئالداپ - سىيلاش ياك زېكشىننىڭ ئىزچىل قوللىنىپ كەلگەن ھىيلە - نەيرىڭى ئىدى. دەرۋەقە، بۇنداق ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىلىدىغان ئەكسىلئىنقىلابىي تاكتىكا ماركسىزمنىڭ شىنجاڭدا تارقىلىشىنى بىر مەھەل توسۇۋېتە-

---

* «ئىستىقبارە ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپنىڭ داۋامى»
2 - جىلد.

لىنىش رولىنى ئويندى مۇمكىن بولسىمۇ، لېكىن تارىخنىڭ تەرەققىياتى بۇ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمدارلارنىڭ ئىرادىسى بويىچە ئۆزگەرمەيتتى. ماركسىزم - لېنىنىزم ئىدىيىۋى ئېتىمىنى توسۇۋېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇ خۇددى ئۆركەشلەپ ئاققان تاشقىنىدەك توسالغۇلارنى بۇزۇپ تاشلاپ، مەۋج ئۇرۇپ ئالغا ئىلگىرىلىدى. كېيىنكى تارىخىي پاكىتلار بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلىدى.

روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسى ھاكىمىيەتنى پومېشچىك - بۇرژۇئازىيىنىڭ قولىدىن پرولېتارىياتنىڭ قولىغا ئۆتكۈزۈپ سوۋېت ھاكىمىيىتى قۇردى، دۆلەتنىڭ خاراكتېرىدە تۆپلۈك ئۆزگىرىش بولدى. لېنىن ماركسزملىق ئىنتېرناتسىئونالىزم پرىنسىپىغا ئاساسەن، چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭگو، ئىران، تۈركىيە ۋە ئافغانىستان قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن تۈزگەن بارلىق تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلىرىنى بىكار قىلىپ، باراۋەرلىك، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ۋە ئۆزئارا زېمىن ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىش ئاساسىدىكى يېڭىچە دۆلەت مۇناسىۋىتى ئورنىتىلىدىغانلىقىنى كۆپ قېتىم بايان قىلىپ ئۆتتى. سوۋېت ھۆكۈمىتى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ جۇڭگوغا قارىتا ئىككى قېتىم خىتابنامە ئېلان قىلىپ، چارروسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭگو بىلەن تۈزگەن بارلىق تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلەرنىڭ بىكار قىلىنغانلىقىنى، چارروسىيە جۇڭگودىن تارتىۋالغان بارلىق زېمىندىن ۋاز كەچكەنلىكىنى ۋە جۇڭگو تەۋەسىدىكى روسىيە كونسېسسىيىلىرىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى ۋە ياشتىلار، جۇڭگو تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان بۇ ئىككى قېتىملىق خىتابنامە جۇڭگو خەلقىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ۋە يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشتى. 1920 - يىلى مايدا، سوۋېت ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى بىلەن غۇلجىدا ۋاقىتلىق سودا

ئالاقىسى يولغا قويۇش كېلىشىمى ئىمزالىدى. بۇ كېلىشىمگە ئاساسەن، سوۋېت ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ شىنجاڭدا باجسىز سودا قىلىش ۋە كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقى قاتارلىق ئىمتىيازلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭغا كىرگۈزۈلگەن مال-لارنىڭ ھەممىسگە قائىدە بويىچە باج تۆلىنىدىغانلىقى بەلگىلەندى. تەڭ ھوقۇقلۇق ھەم ئۆزئارا پايدا يەتكۈزىدىغان بۇ كېلىشىمنىڭ ئىمزالىنىشى دۆلەتلەر ئارا يېڭىچە مۇناسىۋەت يارىتىپلا قالماستىن، بەلكى شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سودا ئىشلىرىغىمۇ ئوبدان تەسىر كۆرسەتتى. ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدا بازار تاپتى ھەمدە شىنجاڭغا ئېھتىياجلىق بولغان كۈندىلىك سانائەت ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ مەنبەسىمۇ ئېچىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ كېلىشىم بازارنى ئاۋاتلاشتۇرۇشقا ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولدى ھەمدە ئەنگلىيە، ئامېرىكا، گېرمانىيە ۋە ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ شىنجاڭدىكى ئىقتىسادىي تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىشىگىمۇ پايدىلىق بولدى.

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى شىنجاڭغا تەھدىت سېلىپ كەلگەن چارروسىيىدىن ئىبارەت بۇ ئەڭ چوڭ جاھانگىرلىكنى ئۇزۇل - كېسىل ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. لېكىن ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ پۈرستىدىن پايدىلىنىپ شىنجاڭغا قاراتقان تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىنى كۈچەيتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ياپونىيە، ئامېرىكا، فرانسىيە، گېرمانىيە قاتارلىق جاھانگىرلارمۇ كەينى - كەينىدىن شىنجاڭغا قاراتقان تاجاۋۇزچىلىقىنى كېڭەيتىشكە باشلىدى. 1917 - يىلى گېرمانىيىنىڭ «شۇنفا» سودا فېرمىسى ئۇرۇمچى، قەشقەر ۋە

غۇلجا قاتارلىق جايلاردا ئۆزىنىڭ تارماقلىرىنى قۇرۇپ، ئۈچەي، قوي تېرىسى، سۇغۇر تېرىسى قاتارلىق چارۋېچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋالدى. 1918 - يىلى ئامېرىكىنىڭ «بىلى» سودا فېرمىسى ئۈرۈمچىدە شۆبە ئورگان قۇرۇپ، ئوخشاشلا چارۋېچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى.

1919 - يىلى فرانسىيىنىڭ «داۋىشىڭ» بانكىسى* ئۈرۈمچىدە شۆبە ئاپپارات قۇرۇپ، پۇل مۇئامىلە ھايىانكەشلىكى بىلەن شۇغۇللاندى. ياپونىيىمۇ سانائەت بۇيۇملىرىنى شىنجاڭدا تۆكمە قىلىپ سېتىپ، ھەر خىل سانائەت خام ئەشيالىرىنى تالان - تاراچ قىلدى. بۇ جاھانگىر دۆلەتلەر مۇشۇنداق سودا پائالىيىتى ئارقىلىق شىنجاڭنى تېخىمۇ ئۆزلىرىنىڭ سانائەت بۇيۇملىرىنى ساتىدىغان بازىرىغا ۋە سانائەت خام ئەشيا بازىسىغا ئايلاندۇرۇۋالدى. ئۇنىڭ ئىچىدە، بىرمۇنچە سودا ۋە پۇل مۇئامىلە ئورگانلىرى كۆرۈنۈشتە سودا پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقاندەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇلار جاھانگىرلارنىڭ شىنجاڭدا قۇرغان جاسۇسلۇق ئورگىنى ئىدى.

ئىقتىسادىي تاجاۋۇزچىلىقتىن باشقا، جاھانگىرلار شىنجاڭغا قارىتا سىياسىي تاجاۋۇزچىلىقنىمۇ كۈندىن - كۈنگە كۈچەيتتى. ئۇلار ھەرخىل سىياسىي سۈيىقەستىلەرنى ئىشقا سېلىپ، شىنجاڭنىڭ يەرلىك ھۆكۈمىتىنى تىزگىنلىۋېلىش ئارقىلىق شىنجاڭنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى بازا قىلىۋالماقچى بولدى. ئەنگلىيە ۋە ياپونىيە بۇ سىياسىي سۈيىقەستىنى ئەمەلگە

---

* جۇڭگو — روسىيە غالبىيەت بانكىسىدا ئەسلىدە فرانسىيىنىڭمۇ كاپىتالى بار ئىدى، چارروسىيە ھۆكۈمىتى ئاغدۇرلۇلغاندىن كېيىن، ئۇ فرانسىيىنىڭ باشقۇرىشىغا ئۆتۈپ، فرانسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ جۇڭگونىڭ پۇل مۇئامىلىسىنى كونتررول قىلىدىغان ئورگانغا ئايلىنىپ قالغان، 1926 - يىلى سېنتەبىردە تاقىۋېتىلدى.

تاشۇرۇش ئۈچۈن، كۆپ قېتىم جاسۇس ئەۋەتىپ ياك زىگىشىگغا ۋەز ئېيتىپ، ئۇنى شىنجاڭغا قېچىپ كەلگەن چارروسىيە ئاق ئوروس باندىتلىرىنىك سوۋېت قىزىل ئارمىيىگە قايتۇرما ھۇجۇم قىلىشغا ياردەم بېرىشكە قۇتراتتى؛ ياپونىيە ھەتتا ئىلى، تارباغاتايدا تۇرغۇزۇش ئۈچۈن بىر دۆنزىيە ئەسكەر ئەۋەتىشكە رۇخسەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى؛ سابىق چارروسىيىنىك شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق كونسۇلىمۇ ياك زىگىشىنىك ئەسكەرچىقىرىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ھۇجۇم قىلىشنى قايتا ـ قايتا تەلەپ قىلدى. جاھانگىرلارنىك مۇشۇنداق بىر قاتار سۈيىقەستلىك ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىشتىن مەقسىتى ياش سوۋېت ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى جىددىيلەشتۈرۈپ، شىنجاڭدا يېڭى بىر قوراللىق مۇداخىلە بازىسى قۇرۇش، شۇنىك بىلەن بىرگە ئۆزلىرىنىك شىنجاڭدىكى تاجاۋۇزچىلىق كۈچىنى كېڭەيتىشتىن ئىبارەت ئىدى. ياك زىگىشىن ئۆزىنىك ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا خەۋپ يېتىشىدىن ئەنسىرەپ ۋە سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىك كۈچ ـ قۇدرىتىدىن قورقۇپ تەۋەككۈلچىلىك قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى؛ ئۇ، ئۆزىنىك ئامانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ ئىلگىرى ـ كېيىن شىنجاڭغا قېچىپ كەلگەن باندىت ئاق ئوروسلارنى ئارقا ـ ئارقىدىن قوراللاندۇردى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىك چەت ئەل مۇداخىلىسىگە قارشى تۇرۇش كۈرىشى تېز غەلبە قىلغانلىقتىن جاھانگىرلارنىك سوۋېت ئىتتىپاقىغا شىنجاڭ ئارقىلىق ھۇجۇم قىلىش سۈيىقەستلىك پىلانلىرىمۇ ئۆزۈل ـ كېسىل بەربات بولدى. لېكىن، ئۇلارنىك شىنجاڭ رايونىمىزغا تاجاۋۇز قىلىش سۈيىقەستلىك ھەرىكەتلىرى توختاپ قېلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ كەتتى.

بۇ جاھانگىرلار ئىچىدە ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى ھەممە

دىن خەۋپلىك ئىدى. ئۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى ئۇرۇشىغا ۋە چەت ئەللىنىڭ قوراللىق مۇداخىلىسىگە تاقابىل تۇرۇش بىلەن ئالدىراپ قالغانلىق پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭغا قاراتقان تاجاۋۇزچىلىقىنى كۈچەيتتى. بۇ مەزگىلدە، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت مۇناپىقلىرى ئارىسىدىن ئۆزىگە ئاكتىپ ھالدا گۇماشتا يېتىشتۈرۈپ، ھېچ تەپتارتماستىن ئاغدۇرمىچىلىق ۋە بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ئوچۇقتىن - ئوچۇق توپىلاڭ قوزغاپ، شىنجاڭنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئايلاندۇرۇۋېلىشقا ئۇرۇندى. 1918 - يىلى مايدا كۇچادا يۈز بەرگەن مەمتىلىخان باشچىلىقىدىكى توپىلاڭ، ئەنە شۇ ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ پىلانلىشى ئارقىسىدا يۈز بەردى. ئەينى ۋاقىتتا، ئەنگلىيە كۇچادىكى ئەنگلىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ كاتىبىشى نەھەم ۋە باشقا ئەنگلىيە جاسۇسلىرى ئارقىلىق كۇچالدىق چوڭ سودىگەر مەمتىلىخاننى نۇرغۇن قورال - يارىق بىلەن تەمىنلىدى. مەمتىلىخان ئەنگلىيىنىڭ سودىگەرچىلىك بېلىتىنى ئۆزىگە قالقان قىلىپ، ئەنگلىيە مۇھاجىرى بولۇۋالدى، ئۆزىنىڭ قېيىن ئاتىسى ھاجى خوجا① نى ئىشقا سېلىپ ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلىپ تەپسىر ئوقۇپ كەشىلەرنى قايمۇقتۇرۇپ، كۇچانىڭ جەنۇبىي يېزىلىرىدا مۇرت توپلاپ، يۇشۇرۇن ھالدا بايراق ياستىپ، قورال - يارىق ۋە ئوق - دورا تەييارلاپ، رامزان كۈنى توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلىق قىلدى. شۇ ۋاقىتتا، ئوتتۇرا شەرقتىن شىنجاڭغا كەلگەن كامدانباتولۇ قاتارلىق سەككىز نەپەر ئەنگلىيە جاسۇسىنىڭ مەمتىلىخاننىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ، مەخپىي ھالدا باندىتلارغا ھەربىي مەشىق ئۆگەتتىي. مەمتىلىخان توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلاۋاتقاندا، كۇچا ھاكىمى چىن زۇڭچى

---

* ھاجى خوجا ـــ كۇچالىق چوڭ ئىشان.

بۇ زور ۋەقەنى سېزىپ قېلىپ، دەرھال ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇلارنى تۇتماقچى بولغانىدى. مەمتىلىخان ئۆزىنىڭ سۈيىقەستىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قالغانلىقىنى تۇيۇپ، ھودۇقۇپ كېتىپ، بولغۇلۇق بولدى، ئەمدى بولغۇنىچە بولسۇن دەپ، ئالدىراپ - تېنەپ توپىلاڭ كۆتۈردى. ئۇلار «پوچتىكەشلەرنى بۇلىدى، توك سىملىرىنى ئۈزۈۋەتتى». «ئادەم ئۆلتۈرۈپ، ئوت قويۇپ، مۇرىت توپلاپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى»*. ھەر مىللەت خەلقنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، كۇچادىكى ھەربىي ۋە ساقچىلار قەتئىي باستۇرۇش تەدبىرىنى قوللىنىپ، بۇ قېتىمقى توپىلاڭنى تارمار قىلدى ھەمدە كۇچانىڭ شىمالىدىكى مىس كان تېغىدا توپىلاڭچىلارنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ، مەمتىلىخاننى ئېتىپ ئۆلتۈردى. بۇ قېتىمقى توپىلاڭنى غەلىبىلىك تىنچىتىش ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشتىكى سۈيىقەستىلىك پىلانىغا بېرىلگەن قاقشاتقۇچ زەربە بولدى.

مەمتىلىخان توپىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە شىنجاڭغا قاراتقان تاجاۋۇچىلىقىنى قىلچىمۇ توختاتمىدى، بەلكى شىنجاڭدا ئېنگلىزپەرەس كۈچلەرنى داۋاملىق يېتىشتۈرۈپ، ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلغۇچى يەرلىك زومىگەرلەرنى، لۈكچەك - بۇلاڭچىلارنى، بەڭگە - قىماۋارزلارنى ئەنگلىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈپ، ئۆزلىرىگە قولچۇماق قىلىۋېلىپ، شۇلار ئارقىلىق قۇتراتقۇلۇق قىلدى.

ئەنگلىيە ئىسلام دىنىنىڭ ئاممىا ئىچىدىكى تەسىرىدىن پايدىلىنىپ، تۈركىيە قاتارلىق ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىدىكى بەزى ئادەملەرنى جاسۇسلۇققا ياللىۋېلىپ يالغاندىن ئاخۇن قىلىپ ياساپ، شىنجاڭغا يوشۇرۇن كىرگۈزدى، ئۇلار جايلاردىكى

---

* «ئىستىقپارە ھۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار» 2 - توپلام، 1 - كىتاب، 64 - 66 - بەتلەر.

مەسچىتلەرگە بېرىپ قۇرئان تەپسىر قىلىش نامى ئاستىدا پان ئىسلامىزمنى ۋە پان تۈركىزمنى ھەدەپ تەشۋىق قىلىپ، شىنجاڭ خەلقىنى ئىددىيە جەھەتتىن زەھەرلەپ، دۆلىتىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا، ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە بۇزغۇنچىلىق قىلدى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، گېرمانىيە تۈركىيىلىك جاسۇسنى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاتۇش ناھىيىسگە ئەۋەتىپ، «مەدرىس» ئېچىپ، ئۇنىمۇ شۇنداق ئەكسىيەتچىل ئىددىيىنى تارقىتىشنى ۋە جاسۇسلۇق ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىشنى يوشۇرىدىغان تايانچ پونكىت قىلدى. بۇنىڭ تەسىرى بىلەن ئىلىدىكى چوڭ پومېشچىك سابىر ئۆزمنىڭ ئوغلى مەسئۇتنى تۈركىيىگە «ئوقۇش» قا ئەۋەتتى. مەسئۇت ئۇ يەردە پان تۈركىزمنى قوبۇل قىلىپ، 1915 - يىلى قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يەنە بىرمۇنچە پان تۈركىستلارنى تاللاپ تەربىيىلىدى، ئەنگلىيە، ياپونىيە ۋە گېرمانىيە قاتارلىق جاھانگىر دۆلەتلەر ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىدە بېقىپ تەربىيىلىگەن بىر تۈركۈم جاسۇسلار مەخسۇس شىنجاڭ ئۈچۈن ئەكسىيەتچى كىتاب - ژۇرناللارنى نەشر قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ جاسۇسلۇق ئورگانلىرى ئارقىلىق مەخپىي تارقاتتى. بۇ كىتاب - ژۇرناللاردا، ئۇلار ئۆزلىرىنى ئىسلام دىنىنى قوغدىغۇچى قىلىپ پەردازلاپ، يامان غەرەز بىلەن شىنجاڭنى «شەرقىي تۈركىستان» دەپ ئاتاپ، شىنجاڭنىڭ ۋەتىنىمىز مۇقەدەس زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىشقا ئۇرۇندى، ھەتتا ئىنتايىن پەسكەش ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر بىلەن خەنزۇ خەلقىنىڭ مۇناسىۋىتىگە بۆلگۈنچىلىك سېلىپ، كاپىرلارنى يوقىتىپ، ئاتالمىش ئىسلام دۆلىتى قۇرۇش توغرىسىدا ھەدەپ جارسالدى. پان ئىسلامىزم بىلەن پان تۈركىزمنىڭ شىنجاڭدا يامرىشى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئىددىيىسىنى

ئىنتايىن قالايمقانلاشتۇرۇۋەتتى. ئۇنىڭ تارقاتقان زەھەرىنى تۆۋەن چاغلاشقا بولمايتتى.

ئەنگلىيە باشچىلىقىدىكى جاھانگىرلارنىڭ شىنجاڭدا يۈرگۈزگەن غالجىرانە تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرى ئۆكتەبر ئىنقىلابى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن شىنجاڭ چارروسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىدىن قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئالدىغا جاھانگىرلىككە ۋە فېئودالىزمغا قارشى تۇرۇشتا يەنىلا ئىنتايىن مۇشاقەتلىك ئىنقىلاب ۋەزىپىسى قويۇلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۆكتەبر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، 1919 - يىلى مەملىكەت بويىچە جاھانگىرلىك ۋە فېئودالىزمغا قارشى «4 - ماي» ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى پارتلىدى. «4 - ماي» ھەرىكىتىنىڭ جاھانگىرلىكىگە، فېئودالىزمغا ئۇزۇل - كېسىل قارشى تۇرىدىغان ئىنقىلابىي روھى، جۈڭگو خەلقىنىڭ يېڭى، ئۇلۇغۋار مىللىي ئېڭىنى قوزغىدى، شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى ئىنقىلابىنىڭ يېڭى دولقۇنىنى ئىلگىرى سۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن، شىنجاڭمۇ پۈتۈن مەملىكەتىمىزگە ئوخشاش، كونا دېموكراتىك ئىنقىلاب باسقۇچىدىن يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب باسقۇچىغا ئۆتۈپ، تارىختا يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى.

چوڭ ۋەقەلەر يىلنامىسى

1840 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭ خانىنىڭ 20 - يىلى ــ شىنجاڭدا ئەپيۇننى مەنئى قىلىش نىزامنامىسى تۈزۈلدى.

1842 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭ خانىنىڭ 22 - يىلى ــ جۇڭگو - ئەنگلىيە «نەنجىڭ شەرتنامىسى» ئىمزالاندى.

1845 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭ خانىنىڭ 25 - يىلى ــ قەشقەردە ئۇيغۇر، قىرغىز خەلقى قوزغىلاڭ كۆتۈردى.
چىتەيدە خۇيزۇ، خەنزۇ خەلقى ئۆزگىرىش قىلدى.

1847 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭ خانىنىڭ 27 - يىلى ــ چارروسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن ئىلى، تارباغاتاي، قەشقەر قاتارلىق ئۇچ جايدا سودا يۈرگۈزۈشنى تەلەپ قىلدى.
يەتتە غوجا توپىلاڭ كۆتۈردى.
چارروسىيە شىنجاڭ تەۋەسىدە قانۇنسىز ھالدا كاپىبرلىك قورغانىنى قۇردى.

1851 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى شەنفىڭ خانىنىڭ تۇنجى يىلى ــ يانۋاردا (چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭ خانى

نىڭ 30 - يىلى دېكابردا) تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابى پارتلىدى.
چارروسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى «ئىلى - تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى» نى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلدى.

1852 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى شەنفىڭ خاننىڭ 2 - يىلى — چارروسىيە ئىلى بىلەن چۆچەكتە كونسۇلخانا قۇردى.
چارروسىيە ئېلىمىز زېمىنى تاۋچىبىك ۋە يار دېگەن يەرلىرىنى بېسىۋالدى.

1854 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى شەنفىڭ خاننىڭ 4 - يىلى — قەشقەر، خانىرىق دېھقانلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈردى.
چارروسىيە قۇربان ئالمائاتا دېگەن يېرىمىزنى بېسىۋالدى.

1855 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى شەنفىڭ خاننىڭ 5 - يىلى — چارروسىيىنىڭ چۆچەكتە تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ يارغاتۇ ئالتۇن كېنىدىكى 200 دىن ئارتۇق كانچىغا زىيانكەشلىك قىلغانلىقى تۈپەيلىدىن چۆچەك خەلقى چارروسىيىنىڭ سودا بازىرىغا ئوت قويۇپ بەردى.

1856 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى شەنفىڭ خاننىڭ 6 - يىلى — چارروسىيىنىڭ يەر شەكلىنى ھەربىي ئىشلار بويىچە ئۆلچەش خامىنتوۋ ئۆمىكى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلىرىمىزدا يەر شەكلىنى يەتتە يىل ئۆلچىدى. چارروسىيىلىك سىميانوۋ تىيانشان، تېمىرتى نۇر ۋە تىكەس دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىندىكى رايونلىرىمىزغا ئىككى يىل ئىچىدە ئىككى قېتىم

سۇقۇنسۇپ كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى ۋە ئاخبارات ئوغرىلىدى.

1857 - يىلى. چىك سۇلالىسى شەنىڭ خانىنىڭ 7 - يىلى — خوتەندە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى.

ئاتۇش دېھقانلىرى ئالۋان - ياساققا قارشى تۇردى. كۇچادا مەمتىلى خان قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ۋەلىخان خوجا توپىلىڭى بولدى.

1858 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى شەنىڭ خانىنىڭ 8 - يىلى — قەشقەردە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى.

چارروسىيىلىك ۋەلىخانوۋ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىغا يوشۇرۇن ھالدا كىرىپ، ئاخبارات ۋە مەدەنىي - يادىكارلىقلارنى ئوغرىلىدى.

چارروسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى «تارباغاتاي كېلىشىمنامىسى» نى ئىمزالاشقا، رۇس سۈدىگەرلەرنىڭ كۆيۈپ كەتكەن ماللىرىنى تۆلەپ بېرىشكە مەجبۇر قىلدى.

قەشقەر خان ئاھىبلى - ئاغىلاقچى ئامبىلى خان ئامبىلىغا ئۆزگەرتىلدى.

1860 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى شەنىڭ خانىنىڭ 10 - يىلى — شىنجاڭدا پىرسەنتلىك باج ئېلىش ئىلدا يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى.

يەكەن خەلقى قوزغىلاڭ كۆتۈردى.

چارروسىيە ئىلىمىزنىڭ توقماق ۋە پىشپەك را- يونىنى بېسىۋالدى.

چارروسىيىنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن «جۇڭگو - روسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى» ئىمزالاندى.

1862 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خانىنىڭ تۇنجى

يىلى ـ شەنشى خۇيزۇلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈردى.
خوتەندىكى ئالتۇن كان ئىشچىلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈردى.
كۇچا بىلەن بايدا ۋەقە تۇغۇلدى.
جۇڭگو ـ روسىيە غەربىي قىسىم چېگرا سۆھبىتى باشلاندى.

1863 ـ يىلى. چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خانىنىڭ 2 ـ يىلى ـ ئىلى خۇيزۇلىرى ياڭ سەنشىڭ باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتۈردى.
چارروسىيىنىڭ غەربىي ـ شىمالى رايونىمىزغا ئومۇمىيۈزلۈك قوراللىق باستۇرۇپ كىرىشى چېگرىدىكى غەربىي ۋە خەلقلىرىمىزنىڭ قەيسەرلىك بىلەن قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىدى.

1864 ـ يىلى. چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خانىنىڭ 3 ـ يىلى ـ كۇچا، بۇگۇر، باي، كورلا، قاراشەھەر قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈردى.
گۇچىڭدىكى خەنزۇلار ئىنتىپاقلىشىپ ئاشلىق تاپشۇرۇشقا قارشى تۇردى.
ئۇرۇمچى، سانجى، مانا‌س، ساندۇخېزى، كور قاراسۇ، گۇچىڭ، جىمسار، مورى قاتارلىق جايلاردىكى خۇيزۇلار قوزغىلاڭ كۆتۈردى.
يېكىسار، قەشقەر، خوتەن، يەكەنلەردىكى ئەسكەرلەر قوزغىلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى تۇردى. قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ دېھقانلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈردى.
ئىلىدىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ دېھقانلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈردى.

جۇڭگو - روسىيە غەربىي قىسىم چېگرا سۆھبىتى ئاخىرلىشىپ، «جۇڭگو - روسىيە غەربىي - شىمال چېگرىنى تەيىنلەش شەرتنامە خاتىرىسى» ئىمزالاندى.

1865 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى تۇڭگجى خانىنىڭ 4 - يىلى — چۆچەكتىكى خۇيزۇلار، قازاقلار قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوتان ھەربىي ئەمەلدارى ياقۇپبەگ جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ تەشەببۇس سارلارنى بېسىۋالدى، ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشىگە ئۈچرىدى.

ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى ھىندىستان ئەمەلدارى جونسۇن خوتەنگە، ھايۇۋۇد يەكەن ۋە قەشقەرلەرگە كېلىپ ھەرىكەت قىلەندى.

1866 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى تۇڭگجى خانىنىڭ 5 - يىلى — ئىلى جاڭجۇنى تۇرۇشلۇق كۈرە قەلئەسى ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىدى.

چارروسىيە ياقۇپبەگ بىلەن ئۆزئارا بىر - بىرىگە مۇداخىلە قىلماسلىق توغرىسىدا غەيرىي رەسمىي كېلىشىم تۈزدى.

ياقۇپبەگ يەكەن، خوتەننى بېسىۋېلىپ، شەھەرلەردە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى.

1867 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى تۇڭگجى خانىنىڭ 6 - يىلى — ياقۇپبەگ ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى. ياقۇپبەگنىڭ چوڭ ئوغلى خۇدا قۇلىبەگ كۇچا خەلقى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

چارروسىيە قوتان خانلىقىنىڭ شىمالى زېمىنىنى

بىسۇالغاندىن كېيىن، تاشكەنتتە تۈركىستان گوبىر-
ناتورى تەسىس قىلدى.

1868 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى تۆڭجى خانىنىڭ 7 -
يىلى — بۇرۇلتۇتايدا بوز يەر ئاچقۇچى دېھقانلار
لى جۇنتيەن، جاڭ شىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ
كۆتۈردى.
چارروسىيىلىك كىرىدوۋ ۆە رېيىنتال جەنۇبىي شىنجاڭغا
كىلىپ ياقۇپبەگ بىلەن تىل بىرىكتۈردى.
ئەنگلىيىلىك شاۋۇ جەنۇبىي شىنجاڭغا كىلىپ ياقۇپ-
بەگ بىلەن تىل بىرىكتۈردى.

1869 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى تۆڭجى خانىنىڭ 8 -
يىلى — بۇرۇلتوقايدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن كىشىلەر
چارروسىيە قانۇنسىز قۇرۇۋالغان زەيسان قاراۋۇلخانىسىغا
تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى.
چارروسىيە «قوبدو چېگرا شەرتنامىسى» بىلەن «ئۇلاس-
تاي چېگرا شەرتنامىسى» نى مەجبۇرىي ئىمزالاتتى.
چارروسىيە قوشۇنلىرى ئىلىدىكى قورغاس رايونىغا
بېسىپ كىرىپ، قازاق چارۋىچىلارنىڭ مال - چار-
ۋىلىرىنى بۇلىدى.

1870 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى تۆڭجى خانىنىڭ 9 -
يىلى — چارروسىيە «ئۇۋچىلىرى» ئىلى
نىڭ تىكەس رايونىغا كىرىپ قولغا چۈ-
شۈرۈپ قالدى. چارروسىيە ئىلىدىن جەنۇبىي
شىنجاڭغا قاتنايدىغان مۇھىم ئۆتكەل —
مۇزارت داۋانىنى بېسىۋالدى.
چارروسىيە «تارباغاتاي چېگرا شەرتنامىسى» نى
مەجبۇرىي ئىمزالاتتى.

ئەنگلىيىلىك فورسىيىت قەشقەرگە كېلىپ ھەرىكەتلەندى.
ياقۇپبەگ تۇرپان، ئۈرۈمچى ۋە ماناس قاتارلىق
جايلارنى بېسىۋالدى.

1871 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خاننىڭ 10 -
يىلى — ئۈرۈمچىدىكى خۇيزۇ خەلقى شۈي
شۆگۈڭ باشچىلىقىدىكى خەنزۇ قورالىق
كۈچلىرىگە ماسلىشىپ ياقۇپبەگ تاجاۋۇزچىلىرىغا
زەربە بەردى.
چارروسىيە ئەسكەر چىقىرىپ ئىلى رايونىمىزنى
بېسىۋالدى.

1872 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خاننىڭ 11 -
يىلى — ۋاقىتلىق ئىلى جياڭجۈنى رۇڭ
چۈەن بۇيرۇقىقا بىنائەن روسىيىگە بېرىپ،
ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش توغرىسىدا سۆھ-
بەت ئۆتكۈزدى، نەتىجە چىقمىغاندىن كېيىن،
چۆچەكتە ۋاقىتلىق ھەربىي لاگېر قۇردى. ئومۇملاش-
تۇرۇپ باشقۇرۇش يامۇلى ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش
توغرىسىدا روسىيە ئەلچىسى بىلەن مۇناسىۋەتلەشتى،
چارروسىيىلىك كولبارس قەشقەرگە كېلىپ ياقۇپبەگ
بىلەن قانۇنسىز شەرتنامە تۈزدى.
چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى جىمساردىكى خۇيزۇلارنى
قىرىپ، خەنزۇلار بىلەن خۇيزۇلار بىرلىشىپ ياقۇپ-
بەگكە زەربە بېرىش يولىدا ئېلىپ بارغان بىر يېرىم
يىلىق كۈرەشكە بۇزغۇنچىلىق قىلدى.

1873 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى خاننىڭ 12 -
يىلى — ئىلى ئۇيغۇرلىرىدىن سىدىق
چۆچەككە بېرىپ رۇڭ چۈەن بىلەن كۆرۈ-

شۇشنى تەلەپ قىلدى.
بەي يەنخۇ تۇرپانغا بېرىپ ياقۇپبەگكە تەسلىم بولدى.
1874 - يىلى. چىك سۇلالىسى تۇڭجى خانىنىڭ 13 - يىلى ــ ئەنگلىيەلىك فىسايىس شىنجاڭغا قايتا كېلىپ ياقۇپبەگ بىلەن قانۇنسىز كېلىشىم تۈزدى.
1875 - يىلى. چىك سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ تۇنجى يىلى ــ جەنۇبىي شىنجاڭلىق ئۇيغۇر بەختى چۆچەككە بېرىپ رۇك چۈەن بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلدى.
چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شەنشى - گەنسۇ زۇڭدۇسى زوزۇڭتاڭنى خان مۇپەتتىش قىلىپ شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا، جىن شۇننى ئۇنىڭ يارده‌مچىلىكىگە تەيىنلىدى.
1876 - يىلى. چىك سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 2 - يىلى ــ زوزۇڭتاڭ شۈيجۇغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش جېڭى باشلاندى.
گۇمۇدى، ئورۇمچى، ماناس قەلئەلىرى قايتۇرۇۋېلىندى. شىمالىي شىنجاڭدا ياقۇپبەگنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرى تازىلاندى.
ئەنگلىيە ئەلچىسى ۋېتوما چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن ياقۇپبەگنى «كېلىشتۇرۇش» كە ئۇرۇنۇپ، چىك سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشىغا توسقۇنلۇق قىلماقچى بولدى.
1877 - يىلى. چىك سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 3 - يىلى ــ روسىيە ھەربىي ئەمەلدارى كۇروپاتكىن كورلىغا كېلىپ ياقۇپبەگ بىلەن تىل بېرىك

تۇردى ھەمدە «چېگرا ئايرىدى».
چىك سۇلالىسى توشۇنلىرى تېز سۇرئەتتە داۋانچىك، تۇرپان، قاراشەھەر، كۇچا، ئەشقەر، يەكەن قاتارلىق قەلئە ـ شەھەرلەرنى قايتۇرۇۋالدى؛ باي، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان خەلقى تاجاۋۇزچىلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، چىك سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى كۈتۈۋالدى.
ياقۇپبەگ كورلىدا ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى كىشىلەر تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ قالدۇق قەسىملىرىدىن بەگقۇلىبەگ، بەي يېنخۇلار روسىيىگە قېچىپ كەتتى.
زوزۇكتاك شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇش ھەققىدە چىك سۇلالىسى پادىشاھىغا تەكلىپ سۇندى.
1878 ـ يىلى. چىك سۇلالىسى گۇاڭشۇي خانىنىڭ 4 ـ يىلى ـــ يانۋار (چىك سۇلالىسى گۇاڭشۇي خانىنىڭ 2 ـ يىلى دېكابىر) دا چىك سۇلالىسى قوشۇنلىرى خوتەنىنى قايتۇرۇۋالدى، شىنجاڭدىكى ئۇرۇش غەلىبىلىك ئاياغلاشتى.
چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چۈك خۇنى ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش توغرىسىدا سۆزلىشىش ئۈچۈن روسىيىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى.
چارروسىيە بەگقۇلىبەگ، بەي يېنخۇلارنىڭ قالدۇق قىسىملىرىدىن پايدىلىنىپ ئېلىمىز چېگرىسىدا پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى.
1879 ـ يىلى. چىك سۇلالىسى گۇاڭشۇي خانىنىڭ 5 ـ يىلى ـــ چۈك خۇ روسىيىدە ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن «ئىلىنى تاپشۇرۇپ بېرىش ـــ تاپشۇرۇۋېلىش شەرتنامىسى» تۈزۈپ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ

ئارشىلىنىنى قوزغىدى.

1880 - يىلى. چىك سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 6 - يىلى — چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى زىك جىزبىنى ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش مەسىلىسى ھەقىقىدە قايتىدىن سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن روسىيىگە ئەۋەتتى.

1881 - يىلى. چىك سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 7 - يىلى — زىك جىزې روسىيىدە «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» نى ئىمزالىدى.

ليۇ جكتاك شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

چارروسىيە قەشقەردە كونسۇلخانا قۇردى.

1882 - يىلى. چىك سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 8 - يىلى — ئىلى جىاڭجۈنى جىن شۈن ئىلغا بېرىپ ئورۇنلاشتى. چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇشنى رەسمىي تەستىقلىدى.

«جۇڭگو - روسىيە ئىلى چېگرا شەرتنامىسى» ۋە «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرا شەرتنامىسى» تۈزۈلدى.

1883 - يىلى. چىك سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 9 - يىلى — «جۇڭگو - روسىيە قوبدو - چۆچەك چېگرا شەرتنامىسى» ۋە «جۇڭگو - روسىيە تارباغاتاي غەربىي جەنۇب چېگرا شەرتنامىسى» تۈزۈلدى.

1884 - يىلى. چىك سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 10 - يىلى — «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگ-

رىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش شەرىنامىسى» تۈزۈلدى.

ئىككى يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە چارروسىيە ئىلىدا مەملىكىتىمىز ئاھالىسىدىن 70 مىڭنى بۇلاپ ئېلىپ كەتتى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى لىيۇ جىكتاڭنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ شۇنفۇلىقىغا بەلگىلەپ ئۇرۇمچىدە تۇرغۇزدى.

1886 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 12 - يىلى — ئۇرۇمچى، ئاقسۇ، قەشقەر قاتارلىق ئوچ ۋىلايەتتە يەر ئۆلچەش ئايىغلىشىپ، جەمئىي 11 مىليون 480 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر بارلىقى ئېنىقلاندى.

1887 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 13 - يىلى — چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى بەگلىك تۈزۈمىنى رەسمىي ئەمەلدىن قالدۇردى.

«شىنجاڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش نىزامنامىسى» يولغا قويۇلدى.

چارروسىيە ھەربىي ئەمەلدارى گروسگىل ئىۋانوۋ ئەسكەر باشلاپ پامىر رايونىمىزغا يوشۇرۇن كىردى.

1888 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 14 - يىلى — چارروسىيە ھەربىي ئەمەلدارى گىرانيو چىپ ئوسكى ئەسكەر باشلاپ پامىر رايونىغا يوشۇرۇن كىردى.

1890 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 16 - يىلى — ئەنگلىيە ھەربىي ئەمەلدارى يان. خاسپان پامىر رايونىمىزغا سۇقۇنۇپ كىردى.

1891 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 17 - يىلى — چارروسىيە ھەربىي ئەمەلدارى پانوۋ ئەسكەر

باشلاپ پامىرغا بېسىپ كىرىپ سۈيانتاشتىكى چەنلۈك خان دەۋرىدە ئورنىتىلغان خاتىرە تاشنى ئوغرىلاپ كەتتى.

1892 - يىلى. چىك سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 18 - يىلى — يانۋۇ پامىرغا 2 - قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ جۇڭگو قاراۋۇلخانىسىنى بېسىۋالدى. جۇڭگو - روسىيە پامىردا چېگرا ئايرىش مەسىلىسى توغرىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى.

1894 - يىلى. چىك سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 20 - يىلى — روسىيە تەرەپنىڭ توسقۇنلۇقى تۈپەيلىدىن پامىردا چېگرا ئايرىش سۆھبىتىنى ئېلىپ بېرىشقا مۇمكىن بولماي قالغانلىقتىن، چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى روسىيىگە «1884 - يىلدىكى كېلىشىم نامىنى ئاساس قىلىش ھوقۇقنى تاكى قانائەتلەنگۈدەك چۈشىنىش ھاسىل قىلىنغانغا قەدەر» ساقلاپ قالىدىغانلىقى توغرىسىدا نوتا تاپشۇردى. شۈبتسىيلىك سۆزىن. ھىندىن تۇنجى قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئىككى يىلدىن كېيىن قايتىپ كەتتى.

1895 - يىلى. چىك سۇلالىسى گۈاڭشۈي خانىنىڭ 21 - يىلى — روسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئۆزئارا ھۇججەت ئالماشتۇرۇپ، جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە تۈيدۈرماي، پامىرنى ئۆزلىرىچە بۆلۈشۈۋالدى.

جۇڭگو - ياپونىيە «باكان شەرتنامىسى» ئىمزالاندى. چارروسىيىنىڭ تۈرپاندا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى ئۆرۈمچىگە كۆچۈرۈلۈپ، باش كونسۇلخانا دەپ ئاتالدى.

1896 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇي خاننىڭ 22 - يىلى — جۇڭگو - روسىيە «غالبىيەت» بانكىسى شاڭخەيدە باش شۆبە بانكا قۇردى. كېيىن ئۈرۈمچى، ئىلى، قەشقەرلەردە شۆبە بانكا قۇردى.
«جۇگگو - روسىيە مەخپىي شەرتنامىسى» ئىمزالاندى.

1898 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇي خاننىڭ 24 - يىلى — ۋۇشۇي قانۇن ئۆزگەرتىشى بولدى. چارروسىيىلىك كىلېمىز تۇرپانغا كېلىپ مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قېزىپ ئوغرىلاپ كەتتى.

1899 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇي خاننىڭ 25 - يىلى — شۋېتىسىيىلىك سىۋىن ھىدىن 2 - قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ، ئوغرىلىقچە قېزىش - تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئۈچ يىلدىن كېيىن قايتىپ كەتتى. روسىيىلىك كوزلوۋ شىنجاڭغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، 2 - يىلى قايتىپ كەتتى.

1900 - يىلى. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇي خاننىڭ 26 - يىلى — يىخېتۇەن ھەرىكىتى پارتلىدى.
تيەنجىندە يىخېتۇەن ھەرىكىتىگە قاتناشقان مىن جايۇڭ ئىلىغا كېلىپ پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئەنگلىيە، روسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر سەككىز دۆلەت بىرلەشمە ئارمىيىسى ئۇيۇشتۇرۇپ بېيجىڭغا ھۇجۇم قىلدى. چارروسىيە ئىلى، ئالتاي رايونلىرىمىزنىڭ چېگرىسى ئەتراپىغا ئەسكەر توپلاشقا باشلىدى، ھەمدە ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىغا بېسىپ كىردى.
ئەنگلىيىلىك سىتەيىن تۇنجى قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ، مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قېزىپ ئوغرىلاپ، 2 - يىلى قايتىپ كەتتى.

1901 - يىلى. چىك سۇلالىسى گۇاڭشۇي خانىنىڭ 27 - يىلى — «شىنچۇ شەرتنامى» سى ئىمزالاندى.

1902 - يىلى. چىك سۇلالىسى گۇاڭشۇي خانىنىڭ 28 - يىلى — ئىلىدا تېز پۈتتۈرۈش ھەربىي مەكتىپى ۋە ھەم ئوفىتسېرلار مەكتىپى قۇرۇلدى؛ ئۇرۇمچىدە سىياسىي - قانۇن مەكتىپى ۋە ساقچى مەكتىپى قۇرۇلدى. ياپونىيىلىك داگۇ گۇاڭرۇي شىنجاڭغا كېلىپ مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قېزىپ ئوغۇرلاپ، 2 - يىلى قايتىپ كەتتى.

1903 - يىلى. چىك سۇلالىسى گۇاڭشۇي خانىنىڭ 29 - يىلى — ئىلىدىن روسىيىنىڭ ئالماتا شەھىرىگە ئوقۇغۇچى ئەۋەتىش باشلاندى.

ئامېرىكىلىق گېنچېنتون تارىم ئويمانلىقىغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئىككى يىلدىن كېيىن قايتىپ كەتتى.

1904 - يىلى. چىك سۇلالىسى گۇاڭشۇي خانىنىڭ 30 - يىلى — گېرمانىيىلىك فون. لىكوك 1 - قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قېزىپ ئوغرىلاپ، 2 - يىلى قايتىپ كەتتى.

1905 - يىلى. چىك سۇلالىسى گۇاڭشۇي خانىنىڭ 31 - يىلى — ئۇرۇمچىدە ئەسلىدىكى بىلىم يۇرتى مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى. ھەمدە چەت ئەل تىلى دەرسلىكى ئۆتۈلىدىغان بولدى. روسىيىلىك ئوبروچېۋ شىمالىي شىنجاڭغا بېرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى.

1906 - يىلى. چىك سۇلالىسى گۇاڭشۇي خانىنىڭ 32 - يىلى — جۇڭگو - روسىيە «غالىبىيەت» بانكىسى 20 مىڭ روبلى قەرز پۇل بېرىپ، تورغات ئېغىزىدىن

قەشقەرگىچە بولغان يولىنى ياساتتى.
فرانسىيلىك پىللىئوت شىنجاڭغا كېلىپ، مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قېزىپ ئوغرىلاپ، 2 - يىلى قايتىپ كەتتى.
ئەنگلىيىلىك ستەيىن 2 - قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ، مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قېزىپ ئوغرىلاپ، ئىككى يىلدىن كېيىن قايتىپ كەتتى.
1907 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 33 - يىلى — ئۇرۇمچىدە قىسقا مۇددەتلىك دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى ۋە ئۆلكىلىك ئوتتۇرا مەكتىپ قۇرۇلدى.
قۇمۇلدا تورپاق زېرىپ دېھقانلارنى باشلاپ ۋاڭ ئوردىسىنى قورشىۋېلىپ، ئالۋان - ياساق تۆزۈمىدىن ئازاد قىلىشنى تەلەپ قىلدى.
1908 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي خانىنىڭ 34 - يىلى — پۈتۈن ئۆلكىنىڭ ئوقۇش - ئاقارتىش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئاقارتىش مەھكىمىسى قۇرۇلدى.
ياپونىيىلىك جۇرۇيچاۋ 1 - قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قېزىپ ئوغرىلاپ كەتتى.
1909 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى شۇەنتۇڭ خانىنىڭ تۇنجى يىلى — روسىيىلىك ئېدىنبۇرگ شىنجاڭغا كېلىپ مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قېزىپ ئوغرىلاپ، 2 - يىلى قايتىپ كەتتى.
1910 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى شۇەنتۇڭ خانىنىڭ 2 - يىلى — ئۇرۇمچىدە ۋاڭ گاۋشىڭ قوزغىلىڭى بولدى.
ياپونىيىلىك جۇي رۇيچاۋ شىنجاڭغا 2 - قېتىم كېلىپ مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قېزىپ ئوغرىلاپ، 2 - يىلى قايتىپ كەتتى.
1911 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى شۇەنتۇڭ خانىنىڭ 3 -

يىلى — چارروسىيە چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئاتالمىش ئالتە تۈرلۈك تەلەپنى قويىدى. چارروسىيە تاشقى موڭغۇلدىكى ئەكسىيەتچى ۋاڭ — گۈك ئاقسۆڭەكلەرنى مۇستەقىل بولۇشقا قۇتراتتى، ئەسكەر چىقىرىپ ئالتايغا تاجاۋۇز قىلدى. چارروسىيە جەنۇبىي شىنجاڭدا قانۇنسىز ھالدا روسىيە مۇھاجىرلىرىنى كۆپەيتىشنى جىددىيلەشتۈردى. 10 - ئۆكتەبىر كۈنى ۋۇچاڭ قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلدى، شىڭخەي ئىنقىلابى پارتىلىدى. 28 - دېكابىر كۈنى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىدىن لىيۇ شيەنجۇن ئۇرۇمچىدە قوزغىلاڭ كۆتۈردى.

1912 - يىلى. مىنگونىڭ تۇنجى يىلى — 7 - يانۋار كۈنى ئىلى قوزغىلىڭى پارتىلىدى، لى پۇخۇاڭ قوزغىلاڭغا باش قوماندان بولدى. 10 - يانۋار كۈنى گۇاڭفۇ، ياڭ زەنشۇي باشچىلىقىدىكى ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى.

شىنجاڭ شۇنفۇسى يۈەن داخۇا ئىلى قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئەسكەر چىقىرىپ مەغلۇپ بولدى، ئۇرۇش توختىتىلىپ، كېلىشىم قىلىندى.

قۇمۇل، تۇرپان دېھقانلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. چارروسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى ئىلى بىلەن قەشقەرگە بېسىپ كىردى.

خوتەنىنىڭ چىرا كەنتىدىكى خەلقلەرنىڭ چارروسىيىگە قارشى كۈرىشى پارتىلىدى.

1913 - يىلى. مىنگونىڭ 2 - يىلى — شىنجاڭنىڭ ئۆلكە باشلىقى قوشۇمچە ھەربىي قوماندانى ياڭ زېڭشىن ھىيلە - تەيرەڭ ئىشلىتىپ قۇمۇل، تۇرپان دېھقانـ

لىرى قوزغىلىڭنى كۈچسىزلەندۈردى. قوزغىلاڭ داھىسى تۆمۈر خەلىپە ۋە مۇيىدىنلەرنى ئالداپ ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

ئىلىدىكى شىبە دېھقانلىرى شىبە گازارمىسىنىڭ فېئودالىق ھۆكۈمرانلىقىغا قارشىلىق كۆرسەتتى. چارروسىيە ئالتايدا قانۇنسىز ھالدا كونسۇلخانا قۇردى ھەمدە ئالتايدا زورلۇق بىلەن ئەسكەر تۇرغۇزدى ۋە بۇ يەرگە ئاھالە كۆچۈردى.

ئەنگلىيەلىك سىتەيمن شىنجاڭغا 3 - قېتىم كېلىپ مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قېزىپ ئوغرىلاپ، 3 - يىلى قايتىپ كەتتى.

گېرمانىيەلىك فون. لىكوك شىنجاڭغا 2 - قېتىم كېلىپ، مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىزنى قېزىپ ئوغرىلاپ كەتتى.

1914 - يىلى. مىنگونىڭ 3 - يىلى — تۇرپان دېھقانلىرىدىن ئەمەت ۋەقە تۇغدۇردى.

1915 - يىلى. مىنگونىڭ 4 - يىلى — ياڭ زېڭشىن يۈەن شىكەيىنىڭ پادىشاھ بولۇشىنى ھىمايە قىلدى؛ شادىيىڭ قاتارلىقلار يۈننەندىكى ۋەتەن قوغداش ھەرىكىتىنى ھىمايە قىلىپ، يۈەن شىكەيىنىڭ پادىشاھ بولۇشىغا قارشى تۇرغانلىقتىن ياڭ زېڭشىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

شىنجاڭدا قەغەز پۇل قالايمقان تارقىتىلىپ، ئۇنىڭ مىقدارى 9 مىليون سەردىن ئېشىپ كەتتى، پۇل پاخاللىشىپ، پۇل مۇئامىلە ئىشلىرى قالايمقانلىشىپ كەتتى.

1917 - يىلى. مىنگونىڭ 6 - يىلى — روسىيىدە ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابى غەلىبە قىلدى.

1918 - يىلى، مىنگونىڭ 7 - يىلى — ئەنگلىيىنىڭ قوت رىتىشى بىلەن مەمتىلىخان كۆچادا توپىلاڭ كۆتۈردى.

1919 - يىلى، مىنگونىڭ 8 - يىلى — ئالتاي رايونى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئايرىپ بېرىلدى، ئالتاي ۋىلايىتى تەسىس قىلىندى.

بۇ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1980 - يىل 8 - ئاي 1 - نەشرى، 1985 - يىل 2 - ئاي 1 - باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

本书根据新疆人民出版社1980年8月第1版，1985年2月第1次印刷版本翻译出版。

责任编辑：魏力，艾尼帕·阿不都拉
责任校对：热依汗姑丽

新疆简史（维吾尔文）
新疆社会科学院民族研究所编
哈斯木·阿热西，艾百都拉·巴斯提 译
吐尔逊·帕里塔 校订

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号 邮政编码830001）
新疆新华书店发行 新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米 32开本 24印张 4插页
1992年5月第1版 1992年5月第1次印刷
印数：1——1,200

ISBN7—228—01291—7/K·111 定价：5.60元